

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES —Nos 939, 948, 958, 962, 969, 970, 974,
978, 989

MAHĀBHĀSYA PRADĪPODDYOTA

BY

NĀGEÇA BHATTA

EDITED BY

PANḌITA BAHUVALLABHA ÇĀSTRĪ

Vol I

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS, AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1901

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ।

नागेशभट्टविरचित ।

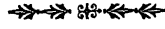

बहुवल्लभशर्मणा परिशोधितः ।

वङ्गदेशीयासियाटिक्सोसाद्व्याख्यसमाजानामनुमत्या
व्ययेन च ।

कलिकातराजधान्या
वामिस्तनिप्रानयन्ते मुद्रित ।
शकाब्दा १८२३ ।

सङ्केतचिह्नम् ॥

अ । पा । षा ।	अध्याय । पाद । आह्निकम् ।
षा	पाणिनिसूत्रम् ॥
भा	महाभाष्यम् ॥
वा	वार्त्तिकम् ॥
उ	उणादिसूत्रम् ॥
श्रि—सू	श्रिवसूत्रम् ॥
न—का	नन्दिकेश्वरवृत्तकाशिका ॥
गो—सू	गोतमसूत्रम् ॥
सा—सू	साख्यसूत्रम् ॥
यो—सू	योगसूत्रम् ॥
हरि	भर्तृहरिकारिका ॥
ऋ—सम्	ऋग्वेदसंहिता ॥

**महाभाष्यप्रदीपोद्योतान्तर्गतानां
शिवसूत्राणां पाणिनिसूत्राणाञ्च वर्णानुक्रम-
सूचीपत्रकम् ॥**

अइउण्	(शि-सू)	५३, १
अच परस्मिन्पूर्वविधौ	(पा)	६१५, १२
अणुदित्त्वर्णस्य चाप्रत्यय		७६३, १.
अदर्शन लोप		६७४, १
अदसो मात्		३०२, १
अनेकाल्प्रित्त्वर्णस्य		५७८, १
अन्तर वह्निर्योगोपसथानयो		४४२, १
अलोन्त्यस्य		५७१, १
अलोन्त्यात्पूर्व उपधा		७२६, १०
आदिरन्त्येन सहेता		७६४, १.
आद्यन्तवदेकस्मिन्		३५३, ४
आद्यन्तौ टकितौ		५१०,
इको गुणवद्धौ		१५२, १
इग्यस्य सम्प्रसारणम्		५०३, १.
ईदृतौ च सप्तम्यर्थे		३२३, ११
ईदूदेङ्द्विवचन प्रगृह्यम्		२८६, १
ञञ		३२६, ६.
उरण् रभेर		५५४, ६.
ऊँ		३२६, १६.
कृत्स्नकृ	(शि-सू)	६७, १३
क्योङ्		७७, १५.
खङ् प्राचा देप्रे	(पा)	८३५, ७

एच इग् ऋखादेशे		५२७, १.
ए औच्	(ग्रि-सू)	७७, १५.
औत्	(पा)	३२२, ७
छन्मेजन्त		४६१, ५
किडति च		२१२, ८
क्तवत् निष्ठा		३६५, १
डिच्च		५७५, १०
भभञ्	(ग्रि-सू)	१०५, ५
जमडगानम्		१०७, ५
डति च	(पा)	३६४, १
तद्धितश्चासर्वविभक्ति		४४६, १
तपरस्तत्कालस्य		७७६, ५.
तरप्तमपौ घ		३६४, १
तस्मादित्युत्तरस्य		७३४, १३.
तस्मिन्निति निर्दिष्टे		७३४, १२
तुल्यास्य प्रयत्न सवर्णम्		२५४, ६
द्वितीयासमासे		४३५, ६
त्यदादीनि च		८३४, १.
दाघाध्वदाप्	(पा)	३३८, १०.
दीघीवेवौटाम्		२३०, ११.
द्विर्वचनेऽचि		६००, ११.
न भ्रातृलोप आर्द्धधातुके		१६५, १.
न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वर- सवर्णानुस्वारदीर्घजञ्चैर्विधिषु		६४७, १०.
न बहुव्रीहौ		४३२, ४.
न लुप्तताङ्गस्य		७१३, १२.
न वेति विभाषा		४७६, १

नाञ्जलौ		२८०, १
निपात एकाजनाद्		३१५, १
पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा		४३७, १
प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्		६६३, १४
प्रत्ययस्य लुक्लुप		६८७, १२
वङ्गगायवतुडतिसख्या		३६७, १०.
मिदचोऽन्त्यात्पर		५२०, ४.
मुखनासिकावचनोऽनुनासिक		२४६, १
येन विधित्तदन्तस्य		७६५, १६
कण्	(शि-ह)	१०३, ३
विभाषा जसि	(पा)	१३७, १
विभाषा दिक्समासे		४२८, ११
वृद्धिरदैच्		१११, १
वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्		८२७, १
शि सर्वनामस्थानम्		४७७, ६
शे		३१४, ५
षष्ठीस्थानेयोगा		५३१, १
षान्ताषट्		३८६, १०
सर्वादीनि सर्वनामानि		३६६, १.
स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ		५८१, १०
स्थानेऽन्तरतम		५३७, ८.
स्वमञ्जातिधनाख्यायाम्		४४१, २७
स्व रूप शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा		७५३, १.
स्वरादिनिपातमथ्यम्		४४३, १
ह्यवरट्	(शि-ह)	८८, ७.
ह्रजोऽनन्तरा सयोग ...	(पा)	२३४, १.

महाभाष्यप्रदीपोद्धोतस्यप्रथमपादान्तर्गतानां
सूचवार्तिकमहाभाष्यादीनां वर्णानुक्रम-
सूचीपत्रकम् ॥

अ ।

अ अ इति (भा)	४१२, १२	अकाराकारयोरिति (कै)	२४४, १
अइउण (शि-सू) (भा)	५२, १	अकारादिति (कै)	४१२, १५
अइउणिति (कै)	७७२, १	अकारान्तमेतदिति (भा)	६४९, ९
अक (पा)	५४, २ ५८, १५	अकारावयवेति (कै)	७११, १०
६६, १७ ९८०, ६		अकारेणाऽणन्मिति (कै)	७१०, १०
अकचौति (कै)	८०५, ७	अकारेणेति (कै)	२६७, १
अकचलिति (कै)	४६२, १६	अकारेत्यादि (कै)	२८०, २
अकचस्वरौ (भा)	४३४, ९	अकारोऽपीति (कै)	५६३, ५
अकजम्भि न भवति (भा)	४३७, ८	अकारो नेति (भा)	७९, २०
अकण्ठमिति (भा)	२३१, १७	अकितोऽपीति (कै)	५९१, १९
अकार सर्ववर्णाग्र्य प्रकाश		अकिञ्चस्येति (कै)	२११, १०
परमेस्वर (न-का)	११९, १७	अकिञ्चेति (कै)	२५०, १
अकारजातिरिति (कै)	६४, १८	अकृत एवेति (कै)	६३५, १०
अकारमपि नोपलभत इति		अक्षपरिमाणानामिति (भा)	८०८, ९
• (भा)	६३, १८	अक्षरम् (भा)	१०७, १७
अकारलोप इति (भा)	२०६, १		१०८, १२
अकारस्यार्थमिति (भा)	" ७९, ५	अक्षरसमान्नाय उपदिष्टा(भा)	१२८, ६
अकारस्येति (कै)	८४, १८	अक्षु (भा)	९९, १६
१५२, १५ ५९६, १७		अगादित्यादि (कै)	, २५७, २

अग्निमीडे { ऋ वे सम् }	
अ १ अ १	७७०, १९
सू १ ऋक १	
अग्नी इतीति (कै)	७०१, १९
अगुपति (कै)	७५०, १९
अग्ने चो (भा)	५२४, १५
अग्रदण्डपचे (कै)	९७८, १
अग्रदण्डेति (कै)	५७, १५
अङ्गलात् (कै)	११६, १५
अङ्गभूयस्वादिति (कै)	१८, १३
अङ्गमङ्गमिति (कै)	६३२, १२
अङ्गविकलेति (कै) . .	९२१, ८
अङ्गविशेषणे चोति (भा)	९१६, १७
अङ्गसञ्जा तर्हीति (भा)	२७१, २
अङ्गस्येति (कै) १६७, १ १६२, ८	
अङ्गस्येति च स्थानपठोति	
(भा) १६७, १५	
अङ्गस्येति पठोति (कै)	५७१, ८
अङ्गस्येत्यधिकारेति (कै)	७१४, १०
अङ्गस्येत्यपि स्थानपठोति	
(भा) १६८, ८	
अङ्गाधिकार इति (भा)	९२२, ११
अङ्गानामिति (कै) . .	६३२, ४
अङ्गानिष्पत्त्या (कै)	९८२, १८
अङ्गार्थोति (कै)	४१६, १
अङ्गेन सयोगादिस् (भा)	९४२, १९
अङ्गेन सयोगादि विशेषधि	
स्थान (भा) .	९४४, १६

अच इति (कै) ५४२, ५ ६२४, १६	
	८२८, १
अच परस्मिन्निति (पा)	७८, ९
अच पश्चादिति (कै)	५०८ १२
अचस्य (पा) १६८, ९ ९०३, १९	
अचामिति (कै)	८२८, ५
अचामितोति (कै)	८३१, १६
अचामित्यनेन च केवलाना-	
मिति (कै) .	८२८, १९
अचामित्यस्य लिति (कै)	८३४, ८,
अचिरकृतायामिति (भा)	४८२, १६
अचोति (कै) ६७२, १६ ७०६, १०	
अचोत्यतश्च तस्येति (कै)	६७४, १०
अचो ऋनितो (पा)	१७७, १५
अचो रक्षाभ्याम् (पा)	८९, ५
अचोरिति (कै)	९००, ८
अचो चोति (भा)	१०२, १९
अचलाभावादिति (कै)	८७, १९
अच्युपस्त्रिष्ठस्येति (कै)	७४२, ४
अजपेक्षयेति (कै) . .	६२५, १३
अजादाविति (भा)	१८९, ६
अजादिरिति (कै)	७६६, १५
अजादौ प्रत्यये इति (कै)	९१३, १
अजिति (कै) १४७, १२ ८२० १	
अजुदिति-(भा)	१०१, ११
अजोव व इति (भा)	२१७, १
अज प्रक्षपेन (भा)	८८, १७

अज ग्रहणेपु (भा)	८८, १४
अज मात्रस्येति (कै)	१७४, १८
अङ्गिधुवीति (कै)	२८८, ५
अटि कृते इति (कै)	१८१, ५
अट कुघिति (पा)	८८, ५
अडागमात्पूर्वमिति (कै)	१८१, २
अडपद्वेष्विति (भा)	८८, २०
अण प्रसङ्ग इति (कै)	६८७, १
अणपीति (भा)	५३५, १०
अणिति (कै)	८२२, १४
अणुदित्त्ववर्णस्य (पा)	२७४, १
अणुदित् (पा)	२८०, १३
अणेति (कै)	७११, ६
अणोऽवेति (कै)	६८७, ८
अणोऽप्रमृच्छस्य (पा)	१५०, १५
अण कृतेति (कै)	६०२, १
अण सदृश इति (कै)	७७२, १
अत इतीति (कै)	७८४, १९
अत इत्यधीति (कै)	७०५, १७
अत इत्येवेति (भा)	२०८, १
अत एवेति (कै)	२८०, ४ २८१
१० ५६२, १२ ६१६, १४	
अत एव छिन्नादिति (कै)	६४७, ४
अत क इति (कै)	६८८, १६
अतिक्रान्तार्थविशेषणतामिति (कै)	४२१, ८
अतिखड्ग इति (भा)	६०८, १२
अतिखड्गावेति (भा)	६०८, १

अतिप्रसङ्ग उद्भावित इति (कै)	४६०, ११
अति बद्ध इति (भा)	४५, २०
अतो रोरि (पा)	५८, ५
अतो लोप (पा)	२०६, १
अतो स्त्रान्तस्य (पा)	१००, १२
अत्यन्ताय (भा)	१८, १८
अत्यरराजदिति (कै)	६४२, १४
अत्र (भा)	२०८, ११
अत्र ग्रहणादिति (कै)	७३२, ८
अत्र चाचाय्यस्येति (कै)	५, १
अत्र चेति (कै)	५, १ ५४, १२ १७८, १५ १७, ४८
अत्र नेति (भा)	४८५, ८
अत्रय इत्येवेति (कै)	७२८, १
अत्र शतस्येति (कै)	१४१, १४
अत्र चि सूत्रे इति (कै)	२८०, १५
अत्र हीति (कै)	४३३, ८ ७२६, ७ ७६२, १२
अत्रापीठ एवस्थानित्वमिति (कै)	५८३, ८
अत्रापीति	१२०, १० ६८७, ६ (भा) ८२८, १
अत्राङ्गरिति (कै)	१७२, १५
अत्रेति (कै)	३७, ७ १४०, १४ (भा) १४४, १६ (कै) २५८, १२
५८६, ७ ६६५, १५ ७८८, १२	
अत्रेवेति (कै)	४५२, १

अथ चेति (कै)	७७४, २	(भाष्ये) अथवेति १९, १२ २२, १०
अथलेति (कै)	४५१, ९	२२, १७ २६, ८ ५५, ७
अथ लकारेति (भा)	६७, १४	६२, १८ ७६, १८ (कै) १२०,
अथ गौरिति (भा)	७, २	९ १५८, १२ (भा) १८५, ७
अथ तच्चेति (भा)	१२७, १०	(कै) १९५, १० २१६, १०
अथ तुल्येति (कै)	६८७, ११	२२१, २ (भा) २११, ८ २११,
अथ त्विति (कै) ५०१, १२ १६५, ९		१६ (कै) २१८, ११ २५७,
अथ भतमिति (भा)	५५६, १७	१० (भा) २७९, ७ ४१४, ९
अथ योऽवागभोग्बिदिति		४१८, ४ ४२५, १९ (कै)
(भा) १९, १८		४७९, १६ (भा) ५१२, ९
अथ वाऽन्वर्थेति (कै)	४६१, १४	(कै) ५५९ १२ ५७९, ९
अथवाऽस्तु तावदिति (भा)	७५१, ८	५८५, ४ (भा) ६००, १६
अथवा किञ्चिदिति (भा)	५२२, १६	६५६, २ ६५७, १६ (कै)
अथवा कि न यत्नेनेति (भा)	२७०, १	६६६, १ ६७२, १६ ६७५, २,
अथवा कूपेति (भा)	४४, २०	७११, १५ (भा) ७५०, १८
अथवा पुनरस्तु परादिति		(कै) ७६८, १६ ८०८, ११
(भा) ५६७, १४		अथवैतर्हीति (भा) ५१, ४ ७०४, १८,
(भाष्ये) अथवा प्रतीतपदार्थक		अथाजडत्स्वार्थायामिति (भा) २२७, ६
इति (भा)	११, २५	अथादौति (भा) ८२८, १२
अथवा मन्तृतेति (भा)	४२१, १२	अथापि कथञ्चिदिति (भा) १७५, ७
अथवा यथा रथेति (कै)	७२६, १	अथापीति (कै)
अथवा योऽवेति (भा)	६१८, ९	(भा) २०७, १६ (कै) ६७०, १२
अथवा वत्यन्तेतदिति (भा)	६६, १२	अथेति (कै) २९७, १८ ५४५, १२
अथवा व्यक्तनेनेति (भा)	७२२, १८	५७२, १ ७२६, १
अथवा सिद्धन्विति (भा)	६०४, १	अथोभस्येति (भा)
अथवा स्थानेति (कै)	५५९, ५	४२२, १२
अथ वृद्धिग्रहणमिति (भा)	१९०, ५	अदसो मादिति (पा)
अथ ब्रह्मचोरिति (भा)	६४२, ११	१५०, १
		अदाग्धामिति (भा)
		८९, ११
		अदुग्धेति (भा)
		६६८, २

अडुकुहोति (कै)	६४५, ५	अनभिधानादिति (कै)	६४६, ५
अदृश्यमित्यादि (कै)	१, १०		७१६, १६
अदेड गुण (पा)	११५, १८	अनभौति (कै)	३६, ३
अद्यलोऽपीति (कै)	७१, १६	अनभ्युपाय इति (भा)	२६, १८
अद्वैतेनेति (कै)	३६, ४	अनयो (भा)	११९, ५
अधिकग्रहण चेति (कै)	२८५, ८	अनयोरन्तरेति (भा)	२४७, ३
अधिकम् (कै)	५१६, १८	अनयोरि (कै)	१३७, १३
अधिकार इति (भा)	२, १६	अनर्थकत्वादिति (कै)	६१७, १०
(कै) ४६५, २०		अनर्थकमिति (भा)	५४७, १८
अधिगतथायातथ्या (भा)	४५, १२	अनर्थकानि वाक्यानीति (भा)	१२३, ६
अध्यापननिर्घेति (कै)	३४, १३	अनर्थकास्त्विति (भा)	६८, ११
अध्यापनमिति (कै)	१५, १८	अनर्थगतैरित्यस्य (भा)	६६, ६
अध्येतारस्य (भा)	३४, १२	अनर्थित्वात् (कै)	५१६, १५
अर्नाच चेति (पा) २७२, १ १०, ५		अनस्त्विधाविति न कतयम् (कै)	४८६, १२
अनचकत्वादिति (भा)	६७८, १०	अनादित्वादिति (कै)	४६२, ११
अनजन्त्वादिति (कै)	५२६, २	अनाश्रितमिति (कै)	३७५, ४
अनकुह (भा)	८१७, ६	अनाश्रित्येति (कै)	३७, ८ ७३६, ११
अनण त्वादिति (भा)	५८, १५	अनिकारोकारेति (भा)	४६३, १६
अनन्तरथोगेति (भा)	५६५, ५	अनित्यलमेव स्यादिति (भा)	६२, २१
अनन्तरस्येति (कै) १७१, ४ ६६१, ८		अनित्यत्वादिति (कै)	१७८, १६
अनन्तरा (कै) २४२, ७ २४२, १६		अनिदिताम् (पा)	२४३, ७
अनन्तविकारे इति (भा)	१८, १२	अनिघतचेति (कै)	३२४, १७
अनन्त्यात्वादिति (भा)	१६७, १२	अनिष्ठात्वादिति (कै)	७६६, १३
	१८६, १५	अनु (भा)	२६१, १
अनन्त्यस्य चेक इति (कै)	१७६, २	अनुकरयेति (कै) ११५, १ ७५६, १७	
अनन्त्यस्याप्युकारस्येति (कै)	१७०, १	अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति (कै)	७३, १६
अनपार्षेति (भा)	३६, १३	अनुत्पत्तिज्ञानम (कै)	६५, १८
अनपेक्षित प्रतियोगिनो (कै) ३६०, ११		अनुत्पत्तीति (भा)	३६, ११

अनुदात्तोपदेशवनति (पा)	२५२, ४	अन्वत इति (पा)	७०, ७
अनुनासिकपरिति (कै)	८०, १२	अनेकमनुबन्धगतमिति (भा)	५१, ४
अनुनासिक इति (कै)	६८२, ४	अनेक विशेष्यम (भा)	५२५, ६
	७६२, १४	अनेकयोगेति (कै)	१६६, ६
अनुपपत्तिरिति (भा)	५८, ६	अनेकशक्तीति (कै)	४४४, १
अनुपजनेति (भा)	२६, १२	अनेकशक्तेरिति (कै)	११४, ४
अनुपयोगादिति (कै)	४८७, १२	अनेकार्थत्वादिति (कै)	२७, १२
अनुपस्थानम् (कै)	२००, १०	अनेकान्त इति (भा)	७७७, ८
अनुप्रदानम् (कै)	२८, १८	अनेकान्ता इति (भा)	२५१, ४
अनुप्रयोग एवेति (कै)	४६२, २	अनेकान्तेनेति (भा)	७७४, १४
अनुबन्धकरणार्थमिति (भा)	११८, ७	अनेकान्तेष्विति (कै)	५८०, १२
अनुबन्धसङ्कर (भा)	५८, ४	अनेकान्तेष्वीति (भा)	७७५, १५
अनुबन्धकरणार्थेति (भा)	४८, ७	अनेकाल्लेति (कै)	५७८, १२
अनुबन्धेति (कै)	५८१, ११	अनेकेति (कै)	४, ८ ११२, १४
अनुबन्धविति (कै)	१८६, १२		४६७, १०
अनुमानमिति (कै)	५२४, १२	अनेन (भा)	५०५, ११ (कै) ६७५, ११
अनुमीयत इति (कै)	४२२, ८	अनेनाऽपीति (भा)	६२०, २
अनुमीयन्त इति (कै)	७५, ६	अनेनेति (भा)	२२५, ७ ४७५, १४
अनुमेव भवेति (कै)	६१४, १०	अनेनेवेति (कै)	८, ५ ६८७, ७
अनुमुक इति (भा)	६१४, ६	(भा)	७४८, ७
अनुवगत (भा)	१०२, ७	अनेमित्तिकमास्त्वमिति (भा)	६७८, १०
अनुवर्त्तते इति	८२४, २	अन इति (भा)	८२६, ८
अनुवर्त्तमान इति (भा)	५२८, १५	अन्त इति (कै)	२२५, ४
अनुवर्त्तन्त्यादिति (भा)	१२६, १६	अन्तप्रत्ययमिति (कै)	४६८, ८
अनुवर्त्तन्तिर्देशे (कै)	७७२, १२	अन्तत्यन्ताध्वदूरपारेति (पा)	१५६, १
अनुपञ्चो (कै)	२४२, ५	अन्तरङ्ग इति (कै)	२११, ७
अनुस्वारस्य यथी (पा)	२६२, १२	अन्तरङ्गत्वादिति (कै)	२४४, १ ५२६, १४
अनुस्वारस्य शर्त्वादिति (पा)	८४, १४		१४ २२१, ८ ५६८, १७

अन्तरङ्गत्वादेवेति (कै)	४६४, १	अन्यथाऽनाम रेवेति (कै)	८१९, १
अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति (भा)	२१७, ८	अन्यथा दृढेरिति (कै)	१२०, ४
अन्तरङ्गलक्षणस्य (भा)	७९७, ४	अन्यथा व्याख्यायत इति (भा)	७२२, २८
अन्तरङ्गवहिरङ्गे इति (भा)	७९७, १	अन्यथा ऋषभेवेति (भा)	६६, ६
अन्तरङ्गानपीति (कै)	६६४, ६	अन्यथेति (कै)	९८, १२ १३९, १२
अन्तरङ्गी बस्त्रीयानिति (कै)	५२६, ११	५७, १८ ४७८, १ २२७, १	
अन्तरतम इति (कै)	५१२, १४	५४४, ९ ५४५, १	
अन्तरिच इति (कै)	५५०, ५	अन्यपदार्थस्येति (कै)	४०५, ५
अन्तरेणापीति (भा)	४२६, ४	अन्यपदार्थत्वाद् (भा)	४०२, ४
(कै) ५७७, १८ ७४०, १६		अन्यव्यवधाने (कै)	६५९, १
अन्तरेणैवेति (भा)	३५६, १२	अन्यस्यासम्भवादिति (कै)	७९, १७
अन्नोनिश्चय इति (कै)	५१०, १०	अन्यस्येति (कै)	६१, १७
अन्त्यमलमिति (कै)	१६८, ७	(भा) ५९०, १९ (कै) ७६९, ११	
अन्त्यमिकमुपसप्तान्णे (भा)	१६८, ११	अन्ये (कै)	२१, १६
अन्त्यमिति (भा)	१८२, ११	अन्ये तु (कै)	१४६, ११
अन्त्यस्येति (भा)	२९८, १	अन्येत्वाङ्गरिति (कै)	३५०, ९
(कै) ५७१, १५		८०५, १७	
अन्त्येति (कै)	७४०, ७	अन्येत्विति (कै)	३१, २० ४०, १
अन्यतरनिष्ठस्येति (कै)	२१७, १५	१२२, १७ १२३, ५ १२६, १	
अन्यतरान्येति (कै)	२८, १९	१४६, ६ १६९, १३ २४८, १	
अन्यद्वीति (भा)	४९८, ८	४३७, ५ ४७६, १४ ५४४, १	
अन्यत्र (कै)	१६८, ५	७५२, ५	
अन्यत्र चेति (भा)	८१९, ४	अन्येन चान्यस्येति (भा)	८००, ६
(भा) अन्यचानियम इति (भा)	४५, ७	अन्येन त्विति (कै)	८२५, १३
अन्यचापि (भा)	८९, १७	अन्येनेति (भा)	२९२, ६
अन्यचेति (कै)	११, १९ ८१, ६	अन्येष्वपि दृश्यते (पा)	१५६, ८
४८९ १६		अन्येष्वपीति (पा)	२६६, ४
अन्यथा (कै)	५५, १८ ६९५, २	अन्यो भाव इति (कै)	७०४, ४

अन्वयेति (कै)	३१५, १६ ६४२, ६	अपेक्षाया इति (कै)	७५१, ५
अन्वर्थत्वाच्चेति (कै)	३८४, १२	अपो योनियन्मातृषु (वा)	२३५, १
अन्वाख्यायत इति (कै)	५१३, १९	अश्वशब्द इति (कै)	२३४, १४
(भाष्ये) अप एवेति (भा)	३३, १६	अप्रतिपत्तिरिति (कै)	२५२, १५
अपकथ्यमाणानिति (भा)	६०२, १७	अप्रत्यय (भा)	२२२, ९
अपनेत्यादि (कै)	८४२, १	अप्रयोग एवेति (कै)	५८७ १९
अपरिहृतमिवेति (कै)	४१४, ३	अप्रयोगेति (कै)	४३४, ७
अपरो यद्विद्धे इति (भा)	३१२, ६	अप्रातिपदिकेनेति (कै)	८१२, १२
अपर्याप्तश्चेति (भा)	२२८, ३	अप्राप्तेति (कै)	४५४, ८ ४८७, १७
अपवादत्वमेवेति (कै)	५७७, ६	अप्राप्ते यवाग्नभोजन इति (कै)	४८४, ५
अपवादत्वादिति (कै)	३८८, ९	अप्राप्ते चरति भारमिति (भा)	५०२, ६
अपवादस्त्रैवासम्पत्त्येति (कै)	२८१, ११	अवधौदिति (भा)	६३५, १
अपवादिति (कै)	२०५, ६ ४७८, १०	अवाधकलेति (कै)	२४९, ७
अपशब्दज्ञानस (कै)	४४, ११	अबुद्धेति (कै)	७७७, ४
अपशब्दज्ञाननान्तरौयकत्वादिति (कै)	४४, १६	अब्युपधात् (भा)	९०, ५
अपाणिनीयमिति (भा)	५१, १४	अभिज्ञाश्चेति (भा)	४५१, १२
अपाणिनीयन्विति (भा)	१२६, ५	अभित्या इति (कै)	६७, ५
अपादानस्थानप्राप्ता (कै)	१४२, ८	अभिधीयतेऽनेनेति (कै)	७२९, १४
अपि च इष्टेति (भा)	५४६, १४	अभिन्नबुद्धिविषयस्य (कै)	८३, १५
अपि चेत्यादिना (भा)	२७८, १	अभिन्नार्थ इति (कै)	४८९, १८
अपिलिति (कै)	५१०, २	अभिमतस्येति (कै) ...	५४७, ९
अपि प्रयोक्तुरात्मानम् (इति)	२२, २२	अभिव्यक्तीति (कै)	१०, १७
अपि शब्दादिति (कै)	१८५, ९	अभिसम्बद्ध (भा)	१२९, ३ १३७, ५
अपूर्वेति (कै)	५५५, ४	अभेद इति (भा)	१०३३, ५
अपूर्वं वेति (कै)	८१०, १	अभेदव्यवहार इति (कै)	६७, ७
अपूर्वं शुक्लमिति (कै)	६८२, १०	अभेदस्थापीति (कै)	७७५, १
अपेक्षेति (कै)	१६४, ३	अभेदेति (कै)	३५८, १
		अभेदेन लोके इति (कै)	६, १५

अभ्यन्तरश्चिन्ति (भा)	८१, १९
अभ्यासरूप न सिध्यतीति (कै)	६०१, १
अभ्याससञ्ज्ञाप्रवृत्तिसमय इति	
(कै)	६८१, १२
अभ्यासायै द्रुतावृत्ति (चरि)	७८५, १४
अभ्यासावयवस्येति (कै)	५६५, १३
अभ्यासे चर्च (पा)	६४, २
अभ्युपगम्येति (कै)	२८, ६ ३४३, १०
(भाष्ये) अभ्युपाय एवेति (भा)	४४, ९
अय खल्वपीति (कै)	७४, १४
	४३२, १५
अय खल्विति (कै)	३४, १६
अयन्तन्य इति (कै)	७४, ८
अयन्त्विति (कै)	८२, १५
अयमन्वय इति (कै)	४२०, २
अयमिति (भा)	३, १२ २५४, १
अयादीनामिति (कै)	८१, १४
अयुक्ता इत्यस्यैव हेतु कथनमिति	
(कै)	९३, ८
अयोगेति (कै)	६४२, ८
अयोग्यत्वादिति (कै)	८३२, २
अक इति (भा)	६६७, १०
अन्तिप्रवृत्तिश्चैवति (भा)	७१, ५
अन्तिरिति (कै)	७१, ९
अर्थे (कै)	९१, १०
अथ इति (कै)	२४९, ४
अर्थ एवेति (कै)	५१९, १
अथगतमिति (कै)	६८, ५

अथतन्त्रा इति (भा)	५८६, १४
अर्थदशनादित्यस्य (भा)	९८, १८
अर्थनिर्देशार्थ एवेति (कै)	७२६, १६
अयनिमित्तक एवेति (भा)	५१८, २०
अर्थद्वारकमिति (कै)	४१६, ५
(भाष्ये) अथप्रयुक्त इति (कै)	२७, ९
अर्थभेदाभावेऽपि (कै)	३२२, १
अर्थमश्रुते (कै)	१०८, ७
अथवतेति (कै)	३६२, ८
(भा)	५६२, ५
अर्थवतेति (कै)	८२४, ४
अर्थवदिति (कै)	६८, १७ ८२३, १५
अर्थवन्त (भा)	९५, १७
अर्थवानेवासिति (कै)	८२, १२
अथसङ्गाव इति (कै)	४१, ४
अर्थानीति (भा)	६०७, १२
अर्थादिति (कै)	६८७, १६
अर्थादित्यादि (भा)	३७६, २
अर्थादिति (कै)	६८५, १३
अर्थानामिति (भा)	८०९, ५
अर्थान्तरिति (कै)	९६, १०
अर्थान्यत्वादिति (कै)	४६५, १५
अर्थान्येयेति (कै)	६९, ३
अर्थित्वादिति (कै)	२८, २१
अर्थे चति (कै)	४३१, ३
अर्थेण पौर्वेति (कै)	७४१, ९
(भाष्ये) अर्थे शब्दप्रयोगादिति	
(भा)	४१ ३

अश्रीं वास्येति (भा)	२७५, ४	अवयवलेति (भा)	५२६, १४
अर्द्ध एकार ओकारो वा न		अवयवद्वारेणेति (कै)	६९६, १५
भविष्यतीति (भा)	५२९, ११	अवयवपरिचेति (कै)	८१, २
अद्भवत्तुचस्तेति (कै)	८४, १०	अवयवभूतस्यापीति (भा)	४२१, ८
अद्भवतीयेति (कै)	२७६, १५	अवयवषष्ठादीनामिति (भा)	५२२, २
अद्भवन्त्स्येति (कै)	२८४, १६	अवयवषष्ठेवेति (भा)	२५६, ५
अर्द्धेति (कै)	२२४, ५	अवयवानामिति (कै)	८१४, ५
अर्द्धेनेति (कै)	१०६, १२	अवयवाश्रय (भा)	८२, ९
अलमित्यादि (भा)	५२, ४	अवरकालत्वादिति (भा)	७७१, १
अलावीदित्येति (कै)	२२२, ४	अवरकालेवेति (भा)	७७१, ५
अलिङ्गसंख्येभ्य इति (कै)	४५४, ७	अवर्णपरा इति (भा)	६७७, १६
अलिङ्गाऽऽसंख्यत्वमिति (कै)	४५१, ५	अवर्णल्लापविधिमिति (भा)	६५७, १२
अलोऽन्येति (पा)	१७२, १२	अवश्यमिति (भा)	२७७, १४
अलोपीति (कै)	५७१, १६	अवश्यमिवेति (भा)	६२१, १०
अल्लेवेति (कै)	८२६, १	अवश्येति (कै)	५७२, १४
अल इति (कै)	६१५, १५	अवस्थिता (भा)	७८७, ४
अल्विधिलादिति (कै)	६९९, ७	अवस्थिते इति (कै)	५९७, १४
अल्विधिस्येति (भा)	७९८, १४	अवात्तामिति (भा)	६७, २
अल्पीयास शब्दा इति (भा)	१९, १६	(कै) ७७७, १	
अल्पेति (कै)	६७, १०	अवान्तरभेदेति (कै)	७७२, १२
अलोपोऽन (पा)	७६, ७	अविच लिभिरिति (भा)	२४५, ७
अलोपस्त्विति (कै)	७०२, १८	अविचालिष्विति (भा)	२२, ५
अवधारणार्थमिति (कै)	६४१, ५	अविजानत इति (भा)	४८, ७
अवधिलेति (कै)	८८१, १२	अविद्वेति (कै)	१८, ९
अवयव इति (कै)	५८४, १४	अविद्यमान इति (कै)	६६४, ६
अवयवकार्यम् (कै)	८१, ११	अविद्यमान इवेति (कै)	४७०, ७
अवयवग्रहणात् सिद्धमिति		अविधानादिति (कै)	५६४, ११
चेदिति (भा)	५६१, १	अविभक्तिरिति (कै)	४४९, ५

अविमथ्योर्नेति (भा)	१८८, १	अश्रूयमाणेति (कै)	४४७, ५
अविवक्षितत्वादिति (कै)	५९०, ६	अष्टन इति (कै)	६६, ५ ७७६, १
अविश्रिष्ट इति (कै)	५०, ७	असङ्करेणेति (कै)	४४१, ६
अविशेषण (भा)	२३८, १९	असङ्गा सङ्खेत्याङ्गिति (भा)	३७९, २१
अविशेषणे (भा)	५८९, १७		३८२, ३
अविशेषणेति (भा)	९५, १ १२७, १६	असञ्जामिति (भा)	४१०, ५
(कै)	४०९, १५ ४४७, १२	असदृष्ट उद्भूत इति (कै)	३३७, १७
अष्टङ्गत्वादिति (कै)	६९२, ३	असञ्चेति (भा)	८८, १
अष्टद्वीत्यनेन (भा)	३६, ११	असति लोपे चिश्कारमिति	
अबोद्धैधौघप्रत्ययचिन्मथथा		(भा)	२८७, ८
(पा)	२०३, १	असतीति (कै)	७९७, १८ ८२८, ४
अव्यक्तानुकरणस्येति (भा)	१३०, १७	असत्त्वादिति (कै)	२२३, २८
अव्यतिरेक कृत इति (कै)	८०९, १४	असत्यपीति (भा)	५८९ १३
अव्यपष्टममिति (भा)	८४, १३		५८, २ २८७, ११
अव्यपष्टमस्येति (भा)	८३, १८	असत्त्वभूतेति (कै)	७७, १७
अव्ययत्वादिति (कै)	४४९, १	असत्येति (कै)	३५, १४ ५१५, १
अव्ययेति (कै)	३६, १४ ४६४, १९	असत्याश्चकार्याभावादिति	
अव्यविकेति (कै)	६६४, १०	(कै)	३३४, १९
अश्रुत्यन्तीति (कै)	७२, ४	असत्योपाधीति (कै)	३२, १५
अश्रुत्यन्तत्त्वादिति (कै)	६१९, ५	असन्तमपीति (कै)	६३२, १६
अश्रुत्यन्नेति (कै)	७३, २	असन्देशार्थमिति (कै)	७२९, १
अशक्तिजलादिति (कै)	७१, १	असमासाशङ्करेति (कै)	९८, १४
अशक्तिजेति (कै)	७०, १	असम्बद्धमिति (कै)	१९५, ४
अशक्यत्वादिति (भा)	५८, ८	असम्बद्धमनयेति (भा)	१७२, ४
अशब्दार्थ इति (कै)	७७६, ७	असम्बद्धेति (कै)	६५७
अशुक्लाप्यवयवे इति (कै)	४७, १६	असम्भव एव वाधकत्वम् (भा)	२०७, १२
अश्रुत्वमपीति (कै)	८९, ६	असम्भवस्येति (भा)	८४, १०
अश्रोतेर्वा (भा)	१०८, ७	असम्भवादिति (कै)	६६१, १

आकारान्ति (कै)	४७४, १४	आढजिति (कै)	५१२, ४
आकारान्तादिति (भा)	७१२, १२	आतश्चाभिज्ञा इति (भा)	४५१, १५
आकारस्य निवृत्ति प्रसङ्ग इति (कै)	८३०, १०	आतश्चेति (भा)	७५९, ८ २७७, १
आकाशेति (कै)	६४, २	आतो खोप (पा)	६१९, ७
आकृतावपि पदाथ (भा)	२६, १०	आन्वविधानादिति (कै)	३४२, १
आकृतिप्रक्षणादिति (भा)	६५, १७	आत्मनेपदमिति (कै)	६४६, ८
(कै)	७ ७, १५	आत्मानमिति (कै)	५४८, १३
आकृतिपक्ष इति (कै)	३०, १४	आत्मीयत्वमेवाच्चेति (कै)	४४१, ११
आकृतिपक्षेऽपीति (कै)	२९४, ११	आचेयेति (कै)	४७०, १५
आकृति मत (भा)	१२५, ६	आदि कालैस्सुच (कै)	५१, १३
आकृतिरिति (कै)	२९४, १	आदिप्रक्षणमिति (कै)	८३१, ५
आकृतीति (कै) ७६७, ६	७७२, १०	आदित्य (भा)	१०२ १४
आकृत्येति (कै)	१२४, १६	आदित्यधिकारादिति (कै)	८१८, ८
आक्षिप्यत इति (कै)	३८१, २	आदित्यधिकाराद्देति (कै)	४०५, १५
आक्षेप स्यतीति (कै)	५०७, १६	आदिरन्त्ये (पा)	११५, ३ १२८, २
आगत्येति (भा)	६१८, १७	आदिशब्द इति (कै)	३९८, ४ ४३८, ११
आगम (कै)	१२६, १५	आदिशब्दस्येति (कै)	४४८, ८
आगमप्रक्षणे हीति (भा)	६१४, ८	आदिश्यन्त इति (भा)	५९९, ५
आगमभ्रतत्वात् (कै)	३४३, ८	आदिष्ट एवेति (कै)	५९५, १७
आगमावित्याच्चेति (भा)	५११, ५	आदौ इति (भा)	२७५, ५
आगस्येति (कै)	६९१, १२	आदौति (कै)	८३४, ६
आचार्य्य (भा)	१०६, १८	आदेशास्सर्चीमे (भा)	३४५, १८
आचार्य्य खल्वपीति (भा)	४९४, २	आदेशेनेति (कै)	३००, ६
आचार्य्य स्मर्त्तेति (कै)	६९८, १५	आदेशपक्ष इति (कै)	३४८, ६
आचार्य्यस्येति (भा)	१००, ४	आदेशेति (कै)	५४१, १४
आचीर्ष्येति (भा)	१०३, १	आदेश इति (कै)	५७३, १५
आचार्य्येण (भा)	७२, ५		

आदेशमात्रमिति (कै)	५८४, २	आबधि षोडशेति (भा)	६११, १०
आदेशोऽस्येति (कै)	५९५, ८	आन्नायेति (कै)	१४४, ११
आदेश इत्यादि (भा)	५९९, ८	आरब्धे चेति (कै)	५९२, ७
आदेशो गृह्यत इति (कै)	६१८, १६	आरम्भ इति (भा)	२६४, १०
आदेशनमिति (कै)	६२५, १६	आरोपादिति (कै)	४७, १७
आद्वैजदेव्यवहणमिति (भा)	१६०, ५	आयस्वन्ययेति (कै)	१२५, १५
आद्वैजमात्रस्येति (भा)	१२१, ५	आर्या (भा)	५९६, २
आद्यन्तयोर्वेति (भा)	५१७, १९	आर्थेन (कै)	१५४, १२
आद्यन्ताविति (कै)	२५५, २	आर्द्धधातुकोपदेश इति (कै)	१५२, ९
आद्यन्तो चेति (कै)	७९४, ५	आर्द्धधातुकनिमित्ते ये इति	
आद्युदात्तार्थमिति (कै)	६०६, ११	(भा) १९८, ५	
आद्युदात्तत्वमाभूदिति (भा)	७१७, १४	आर्द्धधातुकनिमित्ते लोप इति	
आधाराधेयकल्पनयाविति (कै)	२८, १०	(भा) १९७, १७	
आधाराऽऽधेयसम्बन्धेति (कै)	२५४, ७	आर्द्धधातुकस्य चेति (कै)	१९७, १२
आनन्तर्यमारोपयेति (कै)	४९१, २	आर्द्धधातुकसामान्ये इति (भा)	६१२, ७
आनन्तर्येति (कै)	२२५, ९	आल्लस्यादिभेदादिति (कै)	७८७, ११
आनन्तर्येण (भा)	४१०, १	आष्टतिर्वेति (कै)	४२०, १९
आनन्तर्यमात्रे इति (भा)	७४१, १५		७००, १८
आनर्थक्यमिति (कै)	२१४, १४	आष्टत्ते सख्यानान्त् (भा)	६०, ६
आनर्थक्यादिति (कै)	२१५, २	आश्रयादिति (भा)	२१०, १
आनर्थक्ये तु प्रत्येकमिति (कै)	१०, १२	आश्रित्याति (कै)	१५८, २
आनुनासिकत्वमेवमाधिको			४०२, १२ ७०८, ९
गुण इति (भा) .	२०६, ६	आश्रित्यत इति (कै)	५९४, १०
आनुपूर्वी चेति (कै)	४८७, ११	आश्रित्यमात्र इति (भा)	१४७, १०
आनुपूर्विकत्वादिति (कै)	१६, १०	आश्रित्यत इत्यर्थे इति (कै)	५९९, १७
आनुरेति (कै) .	२७८, ९	आसक्तस्वरूप (कै)	११६, ५
आन्तर्यं औकार इति (भा)	१५६, १२	आस्ये इति (कै)	२५८, १४ २६०, १
आन्यभाष्यम् (भा)	६१, १७		

आहङ्कारिकापौन्द्रयानीति

(सा-सू) ६४, १४

आहरति (भा)

४२, ५

आहत्य (भा)

७९१, १०

आहो पुष्यिकेति (भा)

५६, १०

आहोस्त्रिदिति (भा)

४२, ६

इ ।

इक इतीति (कै)

२२५, १४

इक इत्येतदिति (भा)

१७७, १

इक स्थानित्वादिति (कै)

१६६, १२

इकारादीनामपौति (कै)

५९, १

इकारेणेति (कै)

४२७, २

इकारोकारयोरिति (कै)

२६१, ५

इको गुणद्वी (पा)

१९८, १

१९८, १६

इको गुणद्वीति (भा)

१६५, ६

इको गुणद्वी इति (भा)

५४२, १

इको यणचि (पा)

९१, ४

इको यणिति (पा)

४०४, ७

इक प्रकरणादिति (भा)

१९९, ४

इग प्रहणमिति (भा)

१५२, ५

इग्यण (भा)

१२९, ५ १९९, १२

इग लक्षणयोरिति (भा)

२०२, १२

इट इति (कै)

६२०, ९

इट इतीति (पा)

२६२, १८

इट्येति (भा)

७२७, ६

इट त्विति (कै)

५९१, १५

इडागमेति (कै)

५९५, २

इडुपेति (कै)

४९८, ६

इडभवतीत्येतद्द्वारेणेति (कै)

२४७, ९

इड्विधिरिति (भा)

४७२, ६

इड्विधिस्येति (भा)

६११, १०

इण ग्रहणेनेति

-१०१, १२

इतरैतराश्रयत्वाद्प्रसिद्धि

(भा) १३८, १

इति (भा)

१४२, १६

इति करण इति (भा)

४८७, ५

इति करणादिति (कै)

७३६, ४

इति चानभिधानादिति (कै)

४०७, ४

इति पुनर्विधानेनेति (कै)

४४०, ८

इति प्रञ्ज इति (कै)

५३७, ९

इति विशेषाभावादिति (कै)

२१८, २

इति व्यवहारादिति (कै)

१०७, १५

इतीयडिति (कै)

७०९, ६

इत्त्वमपौति (भा)

६८२, १८

इत्त्वस् (भा)

७०६, १५

इत्त्वार्थमिति (कै)

६८२, १

इत्य भूतलक्षण (पा)

९७, ४

इत्यत स्येति (कै)

८१८, १६

इत्यचापि प्राज्ञोनीति (कै)

२६२, २२

इत्यचेति (कै)

४९८, १५

इत्यनेन बाध्यत इति (कै)

५७५, ८

इत्यन्तस्येति (भा) ...

७२२, १

इत्यभिप्रायेणेति (कै)	७२७, ४	इदानीमिति (कै)	८५, १७
इत्यमिति (कै)	२६२, १८		४८२, १२ ४८५, ६
इत्यय ङनीय पञ्च इति (कै)	२००, १	इदानीमित्यर्थ इति (कै)	४७८, १२
इत्यर्थ एवेति (कै)	७५८, ५	इदुदुपघस्य चाप्रत्ययस्य (पा)	८५, ६
इत्यस्यैवेति (कै)	३५०, १४	इङ्गेति (कै)	५, ३
इत्यादिभ्य इति (कै)	१२५, १	इन्द्रशनुबस्येति (कै)	१८, १
इत्याङ्गिति (कै)	२६४, ८	इमानि च (भा)	१६, ६
इत्याङ्गेति (कै) १८४, १४ ३८२, ८		इमान्यपि (भा)	४३९, ७
	४५८, ३ ७२९, १५	इमेऽपीति (भा)	५८८, १८
इत्युभयोरिति (कै)	१२१, २	इमे चेति (भा)	५९९, ६
इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे इति		इमे वर्णा (भा)	५४६, ८
(भा) ५०७, १८		इस् (भा)	७०६, १७
इत्येवमर्थमिति (कै)	१०६, ७	इयन्विति (कै)	८२, ६
इत्येव न्याय्यमिति (भा)	१४५, १	इय सञ्जेति (कै)	४८२, ५
इत् सञ्जायामिति (कै)	२५१, १	इयायेति (कै)	१४६, १०
इत् सञ्जेति (कै)	७२२, ६	इव शब्द इति (कै)	२६७, २
(भा) ७४९, १		इष्ठ इति (कै)	५८५, १४
इद् षत्वपीति (भा)	१३०, १५	इष्टबुद्धार्थमित्यादि (कै)	११०, १५
इद् षत्वपीत्यादि (भा)	८९, १२	इष्टव्याघानमिति (कै)	२९०, ६
इद् तर्हीति (भा)	१४७, १५	इष्टमिच्छये इति (कै)	६०६, १६
	७५९, १८	इष्टिरिति (कै)	११७, ५
इद् लिति (कै)	४२७, १५	इष्टेति (कै)	१७२, १ ३०५, ६
इद् निधमार्थमिति (भा)	५७१, १२	इच्च (भा)	३७८, ३
इद्मपीति (भा)	७८, १९	(कै) ८१८, १४	
इद्मिदानीमिति (भा)	५४७, १६	इच्च कस्मादिति (भा)	३१६, १४
इद्मेवेति (कै)	५५०, १६	इच्च कानीति (भा)	६५२, १
इद् शास्त्रमिति (भा)	२८, १४	इच्च किं चित्त्वपी (कै)	१०५, ६
इदानीन्विति (कै)	७०, १६		

इह खलु प्रकृतियक्षणादिति	
(भा) ३४८, १५	
इह वनि (कै) ७२, ९ (भा) ५६१, ८	
इह तर्हीति (भा)	७७, २
	४१५, १५ ७२२, ८
इह तावदिति (भा)	४१७, ७
इह तु लुकीति (कै)	६६४, १७
इह त्विति (कै)	१६२, १५
	३४४, ८ ४४२, १९
इह योग्यवेति (कै)	७५७, १८
इहापि तर्हि (भा)	१०५, ५
इहापीति (कै) ३३, १४ ४०१, ८	
	७२९, ५
इहापि प्रतिषेधे (भा)	५९२, ८
इहाथमेवेति (भा)	१८२, ९
इहेति (भा)	१३, ४ ८०, १६
(कै) १६०, ११ २९६, ४	
(भा) ४१७, ६ ७२७, १२	
इहेत्यादि (कै)	३१९, १४
इहेवेति (भा)	१२४, १

इ ।

इत्त्वश्च चेति (कै)	२०७, १३
इलादेरिति (कै)	२४०, १६
इंदादय इति (भा)	२९७, १२
इंदादिभिरिति (भा)	३००, १७,

इंदादौति (कै)	३९१, ३
इंदूतीरिति (कै) २८९, ४ २९९, ४	
इंदूतीरेवेति (कै)	३१२, ९
इंदूदेदुद्विवचन प्रगच्छामिति	
(पा) १४९, १५	
इंषत सृष्टेति (कै)	२७७, १
इंषदित्यवेति (भा)	२८२, ८
इं चलीति (कै)	७६०, १६

उ ।

उक्तमिति (भा)	६८४, ७
उक्तमिदमिति (भा)	४५, १८
उक्त वा (भा) ३१३, ७ ६०३, ३	
उक्त वेति (भा) ५४८, १९ ६३७, ५	
उक्त हीति (कै)	६५८, १
उक्तानुवादेति (कै)	४४१, १
उक्तान्यायादिति (कै)	७२४, ७
उगवादिभ्योयन् (वा)	१७१, ८
उच्चारणमिति (भा)	४९, ५
उच्चारण नाम (भा)	६१, १६
उच्चारणस्येति (कै)	५५१, ६
उच्चायन्त इति (कै)	७६५, ११
उच्चार्यमानैरेवेति (कै)	७६८, २७ -
उच्यत इति (कै)	८१९, १०
(भाष्ये) उच्छ्रित्यानुच्छ्रित्यवेति	
(भा) ३९, ९	

अण्णदय इति (कै)	७१, ४	अदीचा दृढादगोचादिति	
अतल इति (भा)	२४, ५	(पा) ११८, १० ८४२, ९	
अतो लस्यै (भा)	२४, ११	अदीचा मेढ इति (कै)	३५२, ७
अतो दृक्विरिति (पा)	१००, ४	अतसर्ग (कै)	२९१, ८
अत्कृष्टधर्मोति (कै)	४५, ३	अदान्तलमिति (कै)	६३९, ७
अत्तरपदसिति (कै)	७१९, १०	अदुपधाङ्गावादि कर्मणोरिति	
अत्तरपदार्थान्तगतस्येति (कै)	५, १४	(पा) २११, ११	
अत्तरपदस्येति (कै)	५२३, ११	अदुम्बरम् (भा)	२०, १०
अत्तमपीति (कै)	६८२, १५	अद्गुभाभनिघाभौचेति (कै)	१२, २१
अत्तरयति य एष इति (कै)	२५, १४	अदिश्यमानेति (कै)	७, १९
अत्तरस्त्रिति (कै)	२२०, ५	अद्भुतावयवभेद इति (कै)	४०१, ११
अत्तरार्थमेतदिति (भा)	८२, १५	अद्भुतेति (कै)	५६०, ११
अत्तरार्थमेवेति (भा)	१८६, १३	अपक्षयादिति (कै)	७५१, १
अत्तरार्थमिति (कै)	८०५, ५	अपक्षयापक्षयो (कै)	७८७, ९
अत्यन्तपक्ष इति (कै)	१०, १६	अपजायत (भा)	६३३, ११
अत्यन्ताना नियम इति (कै)	४४८, १	अपतिष्ठत इति (कै)	१९३, ७
अले च कृत इति (कै)	५६३, ७	अपादानादिति (कै)	६४३, १६
अदकलेति (कै)	१४४, ३	अपदिश्यत इति (भा)	१०८, १६
अदानादीनां तर्हि इति (भा)	२६९, ८	अपदिश्यन्त इति (भा)	९२, २०
अदानादीनां सवर्णसञ्ज्ञा न		अपदेश इति (भा)	५२, ९
प्राप्नोति (भा)	२६९, १३	अपदेश इति श्रौतसञ्ज्ञाश्चते इति	
अदानादीनामिति (कै)	२८९, ११	(भा) ७५०, १५	
अदानादिभि सङ्केकादशवाङ्म		अपदेश प्रयोजनमिति (कै)	६६५, ७
प्रयत्ना (कै)	२६३, ९	अपदेश इति वर्णते इति	
अद्वैतज्ञानेति (कै)	१२४, ७	(भा) ५६७, १२ ५६८, ४	
अदाङ्घ्रिये (भा)	५१२, १२	अपदेशाभावादिति (कै)	७४९, ३
अद्विदिति (कै)	७६७, १०	अपदेशेति (कै)	६२३, ३
अदौधामान इति (पा)	५६, ६	अपदेश एवेति (कै)	७४२, ११

उपदेशोत्तरकालेति (भा)	२८४, ३
उपधाया ऋजौति (कै)	२१५, १२
उपधारोरवीत्यर्थमिति (कै)	२१६, ४
उपध्वात्वविधिप्रतीति (भा)	६५८, ३
उपपदविभक्तोरिति (कै)	७४३, १७
उपलक्षणात्तौति (कै)	४००, १४
उपलक्षणार्थत्वादिति (कै)	६२५, १५ ६६६, १४,
उपलक्षणेति (कै)	४६६, ४
उपलक्ष्यत इति (कै)	५१२, २
उपलम्बिसामान्ये इति (कै)	७६१, १३
उपस्त्रिष्ट इति (कै)	७४१, १६
उपात्त इति (कै)	५०, ३
(भाष्ये) उभयथापीति (भा)	३२, २
उभययेति (कै)	११७, १५
उभयसन्नान्यपीति (भा)	११७, १०
उभयनेति (कै)	१४०, १
उभय निवृत्तमिति (भा)	१६४, १
उभयमप्यसिद्धमिति (भा)	३०६, १३
उभयत इत्यादि (कै)	४२६, १८
उभयम् (भा)	५१५, १८
उभयत इति (भा)	६५४, ७
उभयमतिरिति (कै)	७६१, ६
उभय नदिति (भा)	७६३, ३
उभयार्थम् (कै)	७६६, ६
उभयोऽन्यचेति (भा)	७२४, ३
उभयोऽसन्नेति (कै)	५०५, १४
उरः केषेति (भा)	६३ १५

उरणरपर (पा)	१६२, १०
उरणरपरवचनमिति (भा)	५५४, ११
उरदन्ते इति (कै)	६१५, १५
उरणरपरइत्यस्यावकाश इति (कै)	५५७, १२
उवोधेति (भा)	२४६, ७
उषविदेति (पा)	४६६, ८
उ समीप इति (कै)	५५८, १४

ज ।

जकारग्रहणेनेति (कै)	३७२, १
जडनेति (कै)	६६७, १०
जडादेश इति (कै)	२०२, ६
जर्गज (कै)	२५८, १३
जर्णूनावधिषतीति (कै)	६८, १७
जर्षेतिर्विभाषेति (भा)	४६८, १
जस्यलेति (कै)	५४०, ५
जस्यमानस्य चेति (कै)	१८, ५

ञ ।

ञकार इति	१०६, ८
ञकारलकारयोरिति (भा)	२७४, २
ञकारस्येत्यादि (भा)	२७७, ५
ञकारस्येति (कै)	५४२, ७
ञकार यवेति (कै)	५५६, १४

ऋकाराकारणति (कै)	७५, १
ऋकारणति	८६, १२
ऋगित्युक्ते सपाठमात्र गम्यते	
(भा)	७६९, १५
ऋतक एवासाविति (भा)	७०, १२
ऋतकशब्द इति (भा)	७१, ६
ऋतो षो ष इति (भा)	८७, ६
ऋत्यक (पा) २७४, ५ (कै) २७६, ५	
ऋवर्णस्येति (कै)	५५२, १२
ऋवर्णान्ति (भा)	५६१ ४
ऋषय सच्चक्षुम् (भा)	६०, १५

ऋ ।

ऋकार इति (कै)	२७७, १५
ऋत इति (कै)	७८५, १

ऌ ।

ऌकारेति (कै)	६८, १७
ऌतकशब्दस्येति (कै)	६७७, १७

ऍ ।

ऍकार इति (भा)	२७७, १७
---------------	---------

ए ।

एक इति (कै)	१६१, २
एक कर्तृकालादिति (कै)	५९, १५

एक कालेति (कै)	१६१, ६
एक ग्रहणेति (कै)	२१६, १५
एक च पुनराकाशमिति (भा)	६५, ४
एकत्वम् (कै)	१, ९८
एकत्व विवक्ष्यत इति (कै)	२७२, ११
एकचेति (कै)	२८६, १२
एकत्वाम्बनज्ञानयाद्यस्येति	
(कै)	८२, १६
एकत्वादिश्वचारवदिति (कै)	४५१, २
एकत्वेनेति (भा)	५०८, ७
एकत्वेति (कै)	... ६३२, २०
एकदेशेत्यादि (कै)	२०, १
एकदेशेति (भा)	७२, १
एकदेशविकृतस्येति (कै)	६४५, १२
एकद्रव्योपनिवेशनीति (कै)	४८८, १७
एकमपीति (कै)	६२०, ११
एकमेवेति (कै)	६९६, २
एक योगेति (कै)	६८९, १०
एकयोगस्यक्षपानिचेति (भा)	७०२, १८
एकवाक्यभावेनैव इति (कै)	५२८, १
एकशेषेति (कै)	.. ८०, १०
एकशब्द इति (भा)	४२, १९
एकश्रुत्येति (कै)	४९, १८
एकस्मृतीति (कै)	१०, २०
एकस्मिन्नित्यादि (कै)	१६६, १०
एकस्मिन्निति (कै)	४२८, १२
एकस्य चेति (कै)	६२०, १६
एकस्येति (कै)	९६, ५

एकस्येवेति (कै)	६१, १५	एचामिति (कै)	१५२ ७
एकस्यैव द्विशक्तिलादिति (कै)	८० ६	एतच्चेति (कै)	७५ ३
एकवाक्यवेति (कै)	५४८, २		७२४, १ ७८६, २
एकवाक्यतायामिति (कै)	५५८, ५	एतव् (भा)	१०६, १७ ७०२, २
एक वाक्यमिति (भा)	१६६, ८	एतद् (कै)	२११, ५
एकाऽऽकृतीति (कै)	४६१, ११	एतद्द्वितीयमिति (कै)	२४१, ११
एकाज्जिति (कै)	४६१, ११	एतद्ग्रन्थमिति (कै)	५१०, १२
एकादेश (कै)	२०२, ५	एतदपौति (भा)	६६७, १४
एकारादौना सद्यतत्वमिति (कै)	५०, ६	एतदिति (कै)	२०१, १८
एकादेशमिति (कै)	२२५, १	(भा) ४०६, १५ (कै) ८२५, २	
एकादिकाया इति (कै)	२६७, १२	एतयो कार्य्ययोरिति (भा)	५०४, १७
एकादेश शास्त्रमिति (कै)	५२४, २	एतयोर्येवेति (भा)	२६८, १
एकादेश इति (भा)	६४२, १८	एतस्मिन् क्रियमाण इति (भा)	२५६, ५
एकादेशस्येवेति (कै)	६५१, १	एतानर्थान् केचिद्विद्यन्ति (भा)	४५६, १२
एकान्तषुवेति (कै)	५८०, १४	एतावद्भिरवेति (कै)	१०६, १०
एकारस्येति (कै)	५२६, ५	एतावदिति (कै)	६६१, ५
एकारस्यैवेति (कै)	५४२, ६	एतावन्येवेति	२२, ६
एकाथलादिति (कै)	४०६, ६	एतेऽपौति (भा)	१५७, ६
एकाथ इति (भा)	५२६, १०	एते दोषा समा इति (भा)	४७२, १५
एकासिकतेति (भा)	६७, २	एत न प्राप्नोतीति (भा)	२४५, १२
एके (भा)	२६०, ११ २६४, २	एते इति (कै)	२२५, १७
एकेति (भा) २५, १६ (कै) २४८, ५		एरनेकाच इति (पा)	६२१, १
	२८२, ५ ४८५, ७	एर रित्यचेति (कै)	५६८, १०
• ५६६, १० ६५४, १		एव क्रियमाणमिति (कै)	४०, ५
एकोऽच् (कै)	२५७, ७	एव हीति (कै)	२, १० ५८७, १६
एकोऽयमात्मा (भा)	२५६, ५	एव तर्हीति (भा) २७, १८ (कै) २२,	
एङ् इति (कै)	५२७, ५	१३ १८१, ६ (भा) ७२५, ६	
एच एवेति (कै)	२४८, १०	एव तर्हीत्यादि (भा)	२७२, २

एव शब्देति	३३, १३
एवमपि पञ्चागमा इति	१००, ८
एवमकारोऽपीति (कै)	२१८, ६
एव तावत् सर्वमात्र परिहृतम् (भा) २४५, १६	
एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते (भा) २६३, १६	
एवमप्यवर्णस्त्वसिञ्जा न प्राप्नोति (भा) २६३, १४	
एवमाकारोऽपीति (कै)	२८६, ३
एवमपीति (भा) २८८, १ ३०८, ७ ३१७, १३ ३२५, ३ ६१५, ४ ६१३, ७ ७२८, ६ ७८८, १२ ८१७, १४	
एवमिति (कै) ३२७, १६ ३५७, १२	
एव क्रियमाणोऽपीति (भा)	३४२, ३
एवमाप्यपीति (कै)	४२६, २
एव प्रत्याख्यान इति (कै)	४२७, ११
एव तर्ह्यव्ययेति (भा)	४४५, ५
एव षोडनायामिति (कै)	५४८, १६
एव तर्हिभातुष्यवेति (भा)	५६३, १६
एव चेति (कै)	६१७, १६
एवमचित्तीति (कै)	६१६, ३
एवमादेशेषि न भवतीति (भा) ६३८, ८,	
एव हि लोपेति (कै)	६८४, १४
एवमर्थमिति (कै)	६८४, १४
एव लोपेति (भा)	७५८, १८

एवाचोऽप्रगृहस्य	१०४, ४
(भाष्ये) एष एवार्थ इति (भा)	१०१, ४
एषा नास्तीति	८३, १२
एष ब्रह्मदत्त इति (भा)	३७८, १०
एषाम् इति (भा)	२४०, ७
एह पदान्तादिति (पा)	८६५, १०
एकान्ता इति (कै)	८३१, १

ए ।

ऐषौ इति (भा) ८४, १७

ओ ।

ओतश्चीति (भा)	३२३, ७
ओदौतोरदेशो यस्मिन्निति (कै) ६८०, ११	
ओदौदादेशस्येति (भा)	६८०, ८
ओमित्युक्तेति (भा)	२८, १
ओछा पूर्वे यस्माद् (कै) ८०१, १७	
ओ घिति (कै)	६८१, १८

औ ।

औतोऽमिति (पा) . .	७०६, ८
औस्वेनेति (कै) ३८२, ४ ३८२, ७	
औस्वेति (कै)	३८०, ७

क ।			
क इति (भा)	५८२, १९	कर्मण्यौति (कै)	४८०, ११
क इदानीमिति (भा)	४२९, १८	कर्मणि षष्ठौति (कै)	७४२, १०
कनीति (कै)	४१४, १७	कर्मभावमिति	७७, १९
कण्ड्याति (कै)	५४२, ४	कर्मसाधन इति (कै)	७९९, १२
कण्डूति शब्दस्येति (कै)	६५८, ९	कर्मसाधनस्येति (भा)	६५०, ८
कतमस्त्रिभ्रिति (भा)	१०२, ४	कर्मादीनिलिति (कै)	६३४, ४
कथ छलेति (भा)	२२८, १	कलादौति (भा)	१०९, ६
कथ तर्चयति (कै)	४९१, १०	कल्पनाया इति (कै)	२१२, ६
कथम्युनरिति (भा)	३२, ४	कल्पनायामिति (कै)	५६९, १९
कथमिति (कै) १४५, ७ (भा) ३०५,		कल्पितरूपत्वादिति (कै)	३१५, ४
१० ३०६, ९ (कै) २६१, २		कविषये इति (कै)	४२५, १६
(भा) ५९९, ३ ६०१, १५		कश्चिदेकदेशस्थ इति (भा)	५३४, १
कथ वृत्ताविति (कै)	२२६, ७	कश्चेति (भा)	६७७, १२
कथ ब्रह्मसेचाविति (भा)	७२४, ११	कश्चेदानीमिति	४०, १८
कथ ब्रह्मवच्छिन्नेति (भा)	६५४, ४	क शब्द इति (भा)	७, ५
कथमेकवचनमिति (कै)	४५४, ५	कष्टयेति (कै)	४७४, १
कथ स्यादिति (कै)	३८०, १३	कश्चिर्चि रेफ इति (भा)	७६, ११
कथ स्वार्थिका इति (भा)	४२७, ३	कष्मादिति (कै)	२२५, १४
कदाचिदिति (कै)	३०७, ९	कष्माद्भवतीति (भा)	५७५, १२
७३८, १३		कस्य पुनरित्यादि (भा)	१८३, १
करणम् (भा)	९८, ८	कस्यांचिदिति (कै)	५४९, ४
करणज्ञेनेति	५९, ९	काक्यर्थमिति (भा)	६६९, १६
करणे इति (कै)	४७, ५	कानि पुनरिति (भा)	७०७, १७
कर्त्तव्योऽवेति (भा)	६५२, ६	कामानामिति	२९, १९
कर्त्तुं चर्त्ते इति (भा)	१०४, ३	कामचार इति (भा)	६६९, १६
कर्मणिसंख्यायामिति (कै)	३७८, ७	काममिति (भा)	६२८, ३
		कारक इतीति (कै)	६५८, १५

कारकेति (कै)	३९६, ९	कालविषकर्षोत (कै)	७०३, १
कारकेत्विति (कै)	४५९, १८	कालशब्दाभ्यमिति	६२, १३
कारणमिति (कै)	४५६, ११	कालादिभिन्नस्येति (कै)	७६७, ११
कार्यभाज इति (भा)	१०३, १७	काष्ठतमिति (कै)	६६८, १८
कार्य काल सज्ञापरिभाष भस्येत्युप		कालेति (कै)	६७२, १७
स्थितमिद भवति (भा) १४९, ७ १३		किञ्चस्येति (कै)	४६७, १३
कायकालमिति (भा)	२२२, १३	किञ्चेति (कै)	४६७, १७
"	३०५, १२	किञ्चित्ति (कै)	३४३, १३
कार्यकालपक्षमात्रित्येति (कै) २९५, ९		किप्रत्यय इति (कै)	७६०, ३
कार्यकालेति (कै)	३८७, १२	किमत इति (भा) १२७, ७ ४०, १२	
कार्यस्थिति (कै)	७३२, १४	किमर्थ इति (भा)	४८, ९
कार्यपक्षे इति (कै)	५०५, १	किमर्थमिति (भा)	१४३, १३
कार्यमिति (कै)	६९४, २	किमर्थोयोगविभाग (भा)	३२९, २
कायविशेषेति (कै)	२३१, १३	किञ्चमिति (कै)	४३, १३
कायस्येति (कै)	७३, १२	किमर्थ पुनरिति (भा)	५७३, ९
कायशब्दकालमिति (कै)	३२, १४	(भाष्ये) किमिदमिति (भा)	४९, २
कार्यणामिति	३३, १४	किमन्येऽपीति (भा)	४०४, १
कार्ये	७८, १	किमिति (कै) ५९५, १३ १०३, ३	
कार्यशंखादिति (कै)	२९९, ११	किमेकस्मिन्नित्यनेनेति (कै)	३५४, १
	६४०, १	किमोद् इति (पा)	४४५, १
कार्यायेति (भा)	५९, १४	किमुत्तरीयकिमन्तरीयमिति	
कार्यानिदेशोऽयमिति (कै) ५८२, १०		(भा) ४४२, १०	
कायित्वादिति (कै)	२२०, ३	कि च कारणमिति (भा)	१४३, ९
कायित्वेनाश्रयणादिति (कै) ३०८, ८		किचिदिति (कै)	४४३, ५
कार्येति (कै)	२४३, १५	किञ्चिन्नक्षणम् (कै)	४९५, १
कार्यं सविज्ञानमिति (कै) ४००, १६		कि तकार इति (भा)	१५१, ३
कार्येति (कै)	६४४, ११	कि तर्हि पूर्वपरविधिरिति	
कालभेदान् (भा)	७८६, ६	(भा) ६४०, १६	

कि तर्हीति (भा)	१४२, १४	कुलम् (कै)	२४६ १५
(कै) ६६४, १ (भा) ६६९, ९		कूटस्थमिति (भा)	२६ ८
कि नियमार्थमित्यादि (कै) ७४२, १७		कूटस्थेभ्विति (भा)	२३, ४
कि नद्या इति (कै)	८१४, २०	कृतम् अन्वयो साधुत्वम् (भा) १११, २	
कि पुनरिति (भा)	१०६, १७	कृतसामर्थ्य इति (भा)	४८, १
	६४४, ५	कृतान्तेति (कै)	३९०, ४
कि पुनरिति (भा)	६८०, १	कृतान्तेषु	३८, १२
६३८, १३ ७८६, ३ ४७, १३		कृतेऽदसोऽवेरिति (कै)	४६६, १७
कि पुनरन्वयार्थमिति (भा) १४४, १२		कृतेऽपोति (कै)	२०६ १०
कि पुनरन्वेति (भा)	२७७, १४	कृते इति (कै) ६७१, १८ ६८९, १	
कि पुन कारणम् (भा)	८१०, १६	कृते वेति (कै)	८२५, १०
कि प्रयाजनमिति (भा)	५४, ६	कृत्वा (भा)	४२, ८
	४१०, ३	कृत्स्नस्येति (कै)	१९५, ७
कि मुखमिति (कै)	२५४, १६	कृत्स्नमिति	७०, १०
कि मेज्जन्तेति (कै)	४६१, ६	कृदादिव्यपदेशस्येति (कै)	७०४, १०
कि यत्सर्वेषामिति (कै)	४०९, १०	कृपोरुल्ल (पा)	६८, २
कि यद्येति (कै)	७६३, २	कृप उरिति (भा)	७६, ११
कि सन्ध्येति	१२, २	कृन्नेज्जन् (पा)	८३, ६
कि सूत्रकारेणेति	५५, १४	केचिदाङ्गरिति (कै)	१६, १७
कि वक्तव्यमिति (भा)	३१७, ३	केचिदिति (कै)	१५४, १०
कि सङ्ग्रेयमिति (कै)	३७७ ३		२४७, १३
कृषिनेति (कै)	८३५ ८	केनासाविति (भा)	४०५, ९
कृत एतदिति (भा)	२७०, ११	के परे (भा)	१०३, ११
कृत पुनरिति (भा)	३४८, १२	केवलानामिति (कै)	५२, ७
कृतो ऽन्विति (भा)	५१७, १०	केवल (कै)	१२८, १६
कृत्वम् (भा)	५५७, १०	केवल्लोऽपोति (कै)	१७४, ७
कृत्वादीनि (कै)	७१९, ८	केवलस्येति (कै)	४९६, १५
कुमारौघ इति (कै)	७६०, ९	केवलेति (कै)	५६४ १५

केषामिति (भा)	४, १५
केषाचिदिति (कै)	१२८, १९
कोपधप्रतिषेधे तद्धितबुधश्चाद्वा	
(वा) ११४, ९	
को पुनरिति (भा)	५११, ३
कौम्भकारेय इति (कै)	४११, १
किडति च (पा)	१८०, ३
किडती (पा)	१७८, ३
किडतीति (भा)	१८०, १६
किडत्यजादौ वेष्टते (वा)	२०६, ७
किडत्यनन्तरो गुणभावास्तीति	
(भा) २१५, १	
किडन्निन्ता हि तयो प्रष्टतिरिति	
(कै) २१४, ३	
क्लिन्न इति (कै)	३६२, १०
क्लसनीरिति (कै)	१८०, १
क्वजन्तेति (कै)	५४३, ११
क्रमयतिक्रम इति (कै)	४४७, ९
क्रमेणेति (कै)	१९७, ११
क्रियमाणेऽपीति (कै)	५८९, ८
क्रियाऽऽप्तेपादिति (कै)	४५२, १९
क्रियापदेति (कै)	४८०, ३
क्रियाप्रधानमिति (कै)	४४३, २
क्रियाविशेषणत्वादिति (कै)	४५२, १३
क्रौड्रीयमतम (कै)	१७५, ९
क्वचिदपेक्षा नास्तीति (कै)	९२, १०
क्वचिदिति (कै)	१८०, १० ३५५, ९
क्वचित (कै)	३५५, ९

क्वचिद्विकारस्येति (कै)	७०१, ११
क्वचिति (कै)	२३३, ३
क्वचिति (कै)	२३२, १५
क्वौ लुप्तमिति (भा)	६५७, १९
(भा) ६६१, १८	
क्वच्योरेवेति (भा)	५४२, १४
क्वमेति (कै)	८१०, ५
क्वस्येति (कै)	६४५, १

ख ।

खञोऽप्राप्ताविति (कै)	१६३, ८
खड्गखकार इति (भा)	२७८, २
खड्गे इति (कै)	६२१ ७
खदिरबर्बुरयारिति (भा)	५१४ ५
खदिरबर्बुरौ गौरकाण्डाविति	
(भा) ५१४, ५	
(भाष्ये) खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले	
भवत इति (भा)	३५, १९
खेद इति	३९, १

ग ।

गणे एवेति (कै)	४६८, ५
गणेति (कै)	४४२, १७
गतार्थत्वादिति (कै)	३७, १
गतिरनन्तर इति (पा)	७०, ६
गत्यन्तारात्वात् (कै)	३७, १

गमेरप्यय ड इति (भा)	१५५, १८
(भाष्ये) गगादि विदादि पाठादिति	
(भा) ५०, ११	
गङ्गादिभ्य इति (कै)	३७२, ५
गवास्वरूपेति (कै)	७०५, १०
गापोष्ठक (पा)	१२८, १४
गापाष्ठगिति (भा)	५१७, ७
गाग्य इत्यादीनामिति (कै)	५०, १२
गाग्यादीनामिति (कै)	६९, २
गौतादिति (कै)	१४१, ४
गुण इति (भा)	२६३, ४
गुणत्वादिति (कै)	३१८, १५
६४२, १ ८२४, ७	
गुणनिषेधस्येति (कै)	४९८, १२
गुणवदिति (कै)	१५५, ७
गुणवचनेनेति (कै)	४२८, ८
गुणवृद्धिशास्त्रस्येति (कै)	५५२, ९
गुणश्रुत्या (कै)	१६४, १४
गुणा अनुवन्धा इति	५९, १३
गुणा अमदका इति	१०१, १५
गुणाऽभावेति (कै)	४७५, ८
गुणेति (कै)	७९, ५
गुणे क्लाने इति (कै)	४६३, २०
गुणोत्पत्ति (कै)	४४९, ७
गुणो भवतीति यचे (भा)	१७६, १
गुणो नञ्चिरङ्ग इति (कै)	२२३, १९
गुणो ङीति (कै)	७९७, ९
गुरोरन्त (पा)	१०, ४

गुर्विति (कै)	३७९, १४
गुचेति (भा)	२३ १०
गृह्यमाणविभक्तोरिति (भा)	४१४, १२
गृह्यमाणेत्यादि (कै)	४१६, ४
गृह्यवे इति (कै)	८२२, १२
गोऽथमेतदिति (भा)	६२२, ४
गोका (भा)	१, २, ११
गोचापीति (कै)	५०, १०
गोचान्ताद्धेति (भा)	८३२, १
गोने विहित इति (कै)	६९२, ७
गोखचोऽसञ्चोति (पा)	८२, १०
गारपीति (भा)	६८८, ९
गोरिति (कै)	६८८, १६
गोशब्दार्थे ङौषा सम्भवादिति	
(भा) ८, २६	
गोस्त्रियो (पा)	६८८, १०
गौरित्यचेत्यादि (भा)	७, ४
गौरिति विज्ञान इति (भा)	७, १२
गौणत्वादिति (कै)	२०७, २
गौणस्येति (कै)	२९९, १
गौणे (कै)	२५४, १७
गौणे ङीति (कै)	२२४, १२
गौणापेक्षयेति (कै)	३२६, १४
गौरवाद्धेति (कै)	३३९, १५
गौरवापत्तिरिति (कै)	५२२, ३
गौणेनापीति (कै)	८०७, १३
गौरादित्वादिति (कै)	६२९, ९
ग्रहणकवाक्यादिति (कै)	६६१, ८

प्रहृणमिति	७९, २
प्रामशब्दोऽयम् (भा)	२४७, ९
प्रामशब्दोऽयम् बङ्गर्थे इति (भा)	२४८, ११
प्रहेरेवेति (कै)	७६४, १
प्र्यायत इत्यादीति (कै)	१५४, १५

घ ।

घस्लेति (कै)	५२९, २
घ्नन्तीत्यादि (भा)	६४५, ७

ङ ।

ङकारस्येति (कै)	६७२, १
ङकारादिष्विति (कै)	१२५, १५
ङित चैनमिति (भा) (कै)	२२८, ७ २२९, २
ङितो यत्कार्यम् (भा)	२२९, ५
ङित्वादिति (कै)	५७७, १५
ङिदेवानेकास्त्रान्त्यस्येति (भा)	५७३, ५
ङिद्व्यपदेश इति (कै)	२२६, १०
ङीबादिति (कै)	५९, ४
ङीब्रुत्योरिति (कै)	६७०, ८
ङयाविति (भा)	६९०, १४
ङयाबग्रहणे ष्दौर्घे इति (भा)	६०७, १४

च ।

चकार इति (भा)	६६८, ८
चकार लोपेति (कै)	२५२, २
चकारस्येति (कै)	६५२, १७
चक्रातुरिति (कै)	६८२, ५
चतुर शची (पा)	१४५, १८ १४६, ४
चतुर्थत्वे इति (भा)	६६८, ६
चतुर्भिरिति (भा)	२०, १
चतुष्टयीति (भा)	६९, ६
चत्वारोति (भा)	२६, २२ २१ २०
चन्द्रतारकवत प्रतिमण्डित	

(चरि) ११०, ६

चरत्यर्थे इति (कै)	६२९, ७
चरितमिति (कै)	५४४, १३
चरष्ठ इत्यादि (कै)	५१९, ९
चर्चापदानि (भा)	४६, १६
चर्मादीति (कै)	४९९, ११
च शब्दान्तात्स्येति (कै)	२०२, १०
चिकीर्षक इति (कै)	१८३, ५
चिचेति (कै)	७०५, ११
चिराचिरवचनात् (भा)	७८०, ६
चिरप्रत्ययेति (कै)	४०८, २

छ ।

छचेत्यादि (कै)	८०७, १६
छयताविति (कै)	६८९, १२

कान्दस प्रयोग इति (कै)	४३८, १७
कान्दसश्चैवेति (कै)	६७१ ५
कान्दसमिति (भा)	२२३, ४
किन्नेऽपीति (कै)	५६७ ८

ज ।

जक्षित्यादि (पा)	२४५, ३
जगध्यादिध्वादेशस्येति (भा)	६४५, १०
जनपद (पा)	८१३, १६
जनपदानारिति (भा)	४७, १४
जश्ल प्राप्नोतीति (भा)	६५० १८
जश्लमपीति (भा)	११७, ८
जश्लसोरिति (कै)	३९१, १३
जस भावादिति चेदुत्तरञ्चेति (वा) ४४०, १३	
जक्षत स्वार्था तु तत्रैव थच कृडि विरोधिनि (टुडैरक्तम्)	३३७, ३
जायादिनेति (कै)	३२५ १३
जातिग्रहणम् (भा)	३१९, १०
जातिपक्षत्विति (कै)	८२, १५
जातिस्फोटस्य चेत (कै)	१०८, ६
जातिस्फाटेति (कै)	२५५, ८
•	६२, २०
जातिस्फोटपक्षे तृत्पत्ति (कै)	२५५, १६
जातीति (कै)	८५, १६
११५ ११	२९०, ३
जातेरपीति (कै)	३५, ११

जातौ बद्धवचनमिति (कै)	७३४, ९
जात्यभिव्यक्तौति	८२, १४
जात्याकृतियत्तय पदाथ (न्यायसूत्रम्)	३५, १३
(भाष्ये) जात्याख्यायामिति (भा)	३१, ६
जात्याख्यायाम (पा)	७३४, १०
जिकाया श्ये (कै)	२६४, १३
जानेति (कै)	२, १
जानेनैवेति (कै)	२५ १६
ज्ञापकत्वमस्य विघटयतीति (कै)	१०२, १५
ज्ञापकद्वारेणेति (कै)	१५१ ८
ज्ञापकादिति (कै)	३९२ ९
ज्ञापकादेवेति (कै)	४६८, ४
ज्ञापकमेवेति (कै)	४६८, १
ज्ञापकमिति (कै)	७५७, ६
ज्ञापनार्थमिति (कै)	७११, २०

झ ।

भकारभकारयोरपि हि पदान्तायो रिति (कै)	१०७, ७
भट्टिति (कै)	१२३, ८ २५५, ४
भरो भरीति (पा)	२७०, ७
भरो भरि सवर्णे (पा)	२८०, ७
भयो ह इति (पा)	२८८, ७
भखो भखीति (पा)	६६८, ४

ज।

ञिनति दृद्धिनिमित्ते इति (कै)	६८५, ९
ञिकृतामिति (कै)	७१७, ९
ञिनत कित्खरा इति (कै)	७२७, १३

ट।

टापि चेति (कै)	४६८, १९
टाबविषयत्वमपीति (कै)	४९३, ३
टित खल्वपीति (भा)	५१६, ९

ठ।

ठग्र भवतीति (कै)	८१३, १३
ठञञिटाविति (कै)	८३७, ४
ठञविधौ सख्याया इति (भा)	८१४, १३
ठस्त्विति (कै)	५९, ९

ड।

डकारान्त इति (कै)	७६१, १५
डति च इत्यत्रेति (भा)	३९४, १०

ढ।

ढको विधिरिति (कै)	६२७, ४
ढञोपस्थासिद्धत्वादिति (कै)	१८३, १३

ण।

णकारोऽविति (कै)	९०, ९
णेरणावि (पा)	१६१, १ ११
णी स्थानिवदिति (भा)	६७७, १
णञोपाविति (वा)	१५३, १
णञोपावियङ् (भा)	१८३, ३

त।

तच्चापीति (भा)	७२८, १९
तच्चावश्यमिति (भा)	२७८, १२
तच्चेति (कै)	५५२, १७ ५९०, ५ १०७, १७ १४०, १७
तच्चेकमिति (कै)	९७, १६
तच्छेष (भा)	१७१, १३
तज्जापयतीति (कै)	४७४, १७
(भा)	८१०, १८
ततश्चेति (कै)	५०, १४ ८५, १७ ३९०, १० ४१९, ९ ५५६, ५ १४ ७५०, १ ८३०, १३
ततश्च समुदायेति (कै)	२१६, १४
ततश्च सञ्चितेति (कै)	४०४, ९
तत इति (कै)	४८५, ३ ५५९, ७ ६५८, ५
तत सर्वथेति (कै)	४४२, ४
ततोऽपि खद्योयो नामेति (कै)	४२३, १
ततो यदुक्तमिति (कै)	५७४, ४
तत्कीर्तने चेति (भा)	४९३, ९

तत्तर्ही (भा)	५१, २	तत्र च्चसोरित्यादि (कै)	७३१, ८
तत्त्वत इति (कै)	४८१, ११	तत्र परलेति (कै)	७५२, ६
तत्त्विति (कै)	१३२, १	तत्र न्यायेनेति (कै)	६६, १५
तत्तपुरुष इति (कै)	२५४, १२	तत्र विधानेति (कै)	४७३, १६
तत्तपूर्वमिति (कै)	६३३, १५	तत्र विपूर्वं इति (कै)	५०२, २
तत्प्रतिपादितमिति (कै)	५०४, २	तत्र वाक्ये एवेति (भा)	५१३, १
तत्प्रत्यगादेव (कै)	८२१, १	तत्र व्याख्यानादिति (कै)	७३१, ११
तत्फलस्थेति (कै)	५०८, ४	तत्र यद्यपीति (कै)	८०४, १८
तत्वमिति (कै)	२५१, १	तत्र शब्दान्तरत्वादिति (भा)	५११, २०
तत्वमपोति (कै)	८१७, १	तत्र षष्ठीति (कै)	७४२, ८
तत्र ऋकारेति (कै)	८५, १३	तत्र समुदायेति (कै)	८१, २
तत्र केवलीति (कै)	८०, २०	तत्र सप्तदशेति (कै)	८४, ३
तत्र च साच्चादिति	८१, ११	तत्र सामर्थ्यादिति (कै)	५५५, ७
तत्र चेति (कै)	२४८, २	तत्र च्छीति (कै)	११९, १०
तत्र यदौति (कै)	१६४, १६ २१२, ९		२००, १२ ५५२, ४
तत्र नपुंसकमिति (कै)	३९९, ८		८१४, १०
तत्र पुनरिति (कै)	४४०, ५	तत्र च्छि सूत्रे इति (कै)	१८१, १
तत्र साभूदालमिति (कै)	३९२, १७	तत्र च्छि दिक्शब्दोऽस्यौति	
तत्र यदेति (कै)	०४८, ९	(कै)	४३१, १
तत्र यानीति (कै)	४६०, ४	तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति (भा)	११२, ८
तत्र वा भवमिति (कै)	३२५, १०	तत्राग्नोरिति (कै)	१३, १२
तत्र वृत्तिकारेणेति (कै)	४४६, १	तत्रानुवृत्तीति (भा)	५८, १४
तत्र वेदे इति (कै)	४३८, १४	तत्रासत्यामपीति (कै)	८१, ९
तत्र लिति (कै)	६६२, १५	तत्रासद्धितायामिति (कै)	२७५, १२
तत्र न सिध्यतीति (भा)	५३५, ८	तत्राश्रितेति (कै)	७००, १३
तत्र भव (पा)	२६९, २	तत्राश्रमर्थं स्यामिति (कै)	७४१, ७
तत्र भावसाधनस्थेति (भा)	६५०, १०	तत्राऽस्ररूपेति (भा)	५८०, ७
तत्र वेति (कै)	७६२, १०	तत्रेति (कै)	६, ९ ६८, ५ ९१, १७

११६, ४ २५०, ११ २५१, ५	तदपेक्षिष्यामच्च इति (कै)	१९४, ३	
२७४, १६ २२७, ६ ३८७, ८	तदभावस्यैवेति (कै)	२२७, ४	
४१९, १७ ४२३, ८ (भा)	तदन्तविधिरिति (कै)	२९९, ७	
४५७, ८ (कै) ४७०, १४	तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्त इति		
४७३, ९ ४८४, ४ ४९६, १२	(कै) ३००, ३		
५५५, ३ ५८५, १ ७२१, १	तदर्धसङ्ख्यावादिति (कै)	१३०, ५	
७५५, १३ ८०३, ४ ८०६, ९	तदर्थानुगतानामिति (कै)	३८०, १०	
८२३, ८	तदनाश्रयेणेति (कै)	५५०, १४	
तत्रेन्द्रस्येति (कै)	१७, १९	तदर्शोपपन्नय एव स्यादिति	
तत्रगन्धेष्वेति (कै)	१६८, ३	(कै) ५८५, १२	
तत्रैचासिति (कै)	७८, ८	तदसन्निधाविति (कै)	६०१, ४
तत्रैव पूर्वैति (कै)	७३५, ३	तदनुरक्तोति (कै)	६३३, ८
तत्रात्तरमाहिति (कै)	५९९, १९	तदङ्गभूतानामिति (कै)	४८८, १०
तत्सवर्णे इति (भा)	२७४, १८	तदवयवमिति (कै)	७२६, ४
तथापीति (कै)	२, १३	तदन्तविध्यभाव इति (कै)	८०४, ५
३९, १३ ३६१, १ ७२०, ९	तदस्य परिमानम (पा)	८१४, १४	
तथाचेति (कै)	५९७, ९	तदन्तविधिरिति (कै)	८१८, १
तथागोष्कोति (कै)	१०३, ९	तदाक्षुषमिति (कै)	३८, १६
तथाहोति (कै)	२९१, ७	तदाश्रये (भा)	१३७, १६
५९०, १२	तदा तस्याय विशेषणत्वादिति		
तथायति (कै)	३५८, ९	(कै) १६५, ४	
तथाविधस्येति (कै)	३५८, १८	तदा चादीनामिति (कै)	४४५, ७
तथाविधत्वादिति (कै)	३५९, ३	तदा सञ्जेति (कै)	४८२, १३
तथेति (कै)	५९१, १८	तदाश्रये इति (कै)	६६३, १२
तथैवेति (कै)	५२६, ९	तदित्यस्यानुपादान इति	
तथैव प्रकृत्येति (कै)	७५२, ३	(कै) ८२८, ५	
तदनुगत इति (कै)	५८, १८	तदीया क्रियेति (कै)	७८२, ५
तदन्तगतत्वादिति (कै)	९७, ३	तदुभाभ्यामिति (कै)	३४१, १८

तदेति (कै)	२९७, १६	तद्भवत्तयमिति (भा)	२७६, १२
	७०८, १४	तनप्रत्ययान्त इति (कै)	२९६, १३
तदेवमिति (कै)	७५, १७	तन्मतेनेति (कै)	४३२, १
तदेव नामेति (भा)	६३७, ७	तन्निमित्तस्थिति (कै)	४४७, ६
तद्गुण भवति तस्मादिति		तन्मतमिति (कै)	४५५, ४
(भा)	५७, १२	तन्निमित्त इति (कै)	४८२, ११
तद्गुण एवेति (भा)	५९, २०	तन्निष्ठार्थमिति (कै)	४५७, १३
तद्बुद्धेति (भा)	६६, १३	तन्मन्यायेति (कै)	८०, ९
तद्यथा वृत्त इति (भा)	८१, २०	तपरेति (कै)	७७, १७ ७८१, १
तद्बुद्ध्युत्तर पद इति (भा)	११९, ६	तपरस्त्रचे चेति (कै)	८०१, ६
तद्भावितानामेवेति (कै)	१२१, ७	तपरसञ्ज्ञीति (कै)	८०, ४
तद्विशेषणत्वादिति (कै)	१६७, ३	तपर इति (पा)	१२८, १
तच्च सारण्यक (भा)	३४७, ११	तपरकण क्रियते (भा)	१४२, ४
तद्वितान्तस्येति (कै)	२७२, ९	तपरकरणसामर्थ्यादिति (भा)	६१५, १
तद्गुणोभूत इति (भा)	३४३, १५	तपरकरणमिति (कै)	७८४, ३
तद्दर्शनादिति (कै)	३९६, ११,	तमग्रहणमन्यकमिति (कै)	५३९, २०
तद्भक्त्यात्यदान्त इति (कै)	५२५, ४	तमिति (कै)	४६४, ७
तद्विकार सर्वा इति (कै)	५५०, १०	तयोर्योग्यो (कै)	१०२, १२
तद्वितत्वमिति (कै)	५९६, १	तयोश्चान्तरा नद्यच्च पर्वताश्च	
तद्भवत्तयमिति (भा)	७०४, १४	भवन्तीति (भा)	२४७, ७
तद्विशेषणमिति (कै)	७११, १६	तयोरभाव इति (भा)	५१९, ७
तद्बुद्धेति (भा)	७७६, १८	तर्हीति (कै)	८२०, ९
तद्भेदे (कै)	७८८, १	तल्लोपस्य चेति (भा)	६३७, ११
तद्यथेति (कै)	७८९, ११	तल्लिङ्गमिति (कै)	८, २
तद्विशेषणत्वेनेति (कै)	८०३, ४	तल्लिङ्गस्तचेति (भा)	६०, २
तद्रूपोऽपरोपिणेति (कै)	८३७, १२	तल्लक्षणमिति (कै)	६९६, ७
तन्नेति (कै)	८७, १०	तव्यदिति (कै)	४९१, १५
तन्निमित्तपक्षस्थापीति (कै)	२१७, ५	तव्यतव्यानीयर (पा)	४९१, १६

तस्य (कै)	८००, १२	तस्य सवचेति (भा)	६०२, १०
तस्य भाव (पा)	७२, ३	तस्या अन्नरमिति (कै)	६०२, १४
तस्य लोप (पा)	२२०, १	तस्यादिवद्भाविति (कै)	६४१, ११
तस्याम्प्रतीतायामिति (कै)	३०, १९	तस्मादर्थनिवृत्तिरिति (भा)	७५९, १६
तस्याश्चेति	६६, ३	तस्य दोष इति (भा)	७०६, १३
तस्यैवेति (भा)	१२५, ११	तस्मिन् काव्यमिति (कै)	७२७, १८
तस्मान्नचेति (भा)	१०५, ९	तस्मिन्निति (कै)	७३५, ११
तस्याकृत (भा)	१३७, ७	तस्योच्छब्देनेति (कै)	८२५, ३
तस्मादेव चेति (कै)	१७९, ७	तस्यैवान्वयेति (कै)	८६, ६
तस्मान्मूर्जेरिति (भा)	१८१, १७	तस्यैकवर्णत्वमिति (कै)	८७, १४
तस्मादिति (भा)	१९०, ८	तात्पर्येति (कै)	५६४, १३
(कै) ४५८, ७ ५९२, १ ८२१, ९		ताभ्यामिति (कै)	२७७, ३
तस्मादिगल्लक्षणाद्विरिति		तावत्येवेति (भा)	३७, ५
(भा) २०५, १७		तास्य इति	७८, २१
तस्मादित्युत्तरस्य (पा)	२२९, १५	तावेवेति (भा) ७९, ३ (कै) ५३०, ४	
तस्मादित (पा)	२५१, ६	तास्वादीति	... २६४, ८
तस्यावचनम् (भा)	२७२, १७	तावत् (भा)	२८४, १
	२७४, २	तावन्नेवेति (कै)	४५७, १
तस्येत्यथमिति (कै)	२७२, २	ताम (कै)	.. ७१९, ६
तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणामिति		तिबिति (कै)	... २३१, ७
(भा) २९४, १६		तिरोहितत्वादित्यादिना	८१, २१
तस्याश्चेति (कै)	२९४, ४	तिखो मात्रा इति (भा)	१०६, १३
तस्मिन् क्रियमाण इति (भा) ३५५, १५		तिखचतख (पा)	१४६, १४
तस्या एवेति (कै)	३५८, १५	तिर्य्यक पथ (भा)	५३३, ८
तस्य चेति (कै) ४०१, १४ ५०४, १५		तिडत्वान् (कै)	६००, ६
तस्माद्वाङ्मयेति (कै)	४५२, ६	तिडत्वम् (कै)	६००, ८
तस्य क्विबन्तस्येति (कै)	४६३, ७	तिष्ठतीत्यादि (कै)	७४६, ४
तस्याभिर्देशार्थं इति (भा)	५३४, ८	तिष्ठणामिति (कै)	७०१, ५

तुङ्गेति (कै)	२५, ११	तेनेति (कै)	१५८, ६ १५९, १६
तुल्यास्य प्रथमम् (पा)	५३, १४		२०३, ४ ८३५, १२
तुल्यन्यायेति (कै)	१९१, १७	तेनैव तस्यायुक्त इति (भा)	१७२, ८
तुल्यकाबेति (कै)	२११, ३	ते द्वापिता इति (भा)	२६०, ४
तुल्यास्य च तुल्यप्रथम च स्वर्णपञ्च		तेन ष्टीति (कै)	३७५, ५
भवति (भा)	२७३, १९	तेषाम् (कै)	३०८, १४
तुल्यास्येत्यादि (कै)	२७३, १३	तेन द्विग्विति (कै)	३८५, ६
तुल्यजातीयस्येति (भा)	५४३, १	तेषामेवाचेति (कै)	७३३८, ३
	६७७, ८	तेनाकृतीति (कै)	४९४, १४
तुल्येति (कै)	५४९, १	तेन वेत्यादि (भा)	४९७, १२
द्विप्रफलत्वाच्चेति (कै)	१४१, १	तेनाऽय विशेषेणेति (भा)	५१३, १२
द्वितीयासमासे सर्वादीनीति		तेषामिति (कै)	५५६, ४
(भा)	४३६, ३	तेन विशेषणेनेति (कै)	७९९, १७
द्वितीयाया सर्वादीनीति (भा)	४३६, ८	तेनेञ्चेति (कै)	८२३, ९
द्वितीयचतुर्थयोरिति (कै)	४४२, १२	तेरपीति	२७, ५
द्विजादीनामिति (भा)	५००, ७	तौ चेति (कै)	२४३, ४
द्वितीयान्नादिति (कै)	५६२, १५	त्यदादिप्रधान इति (भा)	४१६, १६
द्वितीयेति (कै)	५९७, ४	त्यदादीनाम (पा)	६६, १९
तेषामिति	५, २१	त्रिपुषषानूकम् (भा)	२७, ६
ते लोक्वेदेति	३८, ९	त्रिराष्टत्येति (कै)	६०, ४
तेनाप्येतद्वक्तव्यम् (भा)	७८, ११	त्रयीचेति (भा)	७१, १५
तेनैचेति (कै)	९८, १५	त्रिव्यिति (कै)	४९६, १
तेषु च क्वेत्विति (कै)	१०३, ९	त्रयस्यमिति (कै)	६७३, ७
तेषामेवेति (कै)	१२०, १२	त्रय इति (कै)	६९१, १३
तेन (भा)	१२४, १३	त्रिबन्त इति (कै)	७१८, १
तेषा चेति (कै)	१२७, २०	त्रिभागाधिका इति (कै)	७८६, ८
तेभ्योऽपि विद्यतावेडौ ताभ्यामिचौ		त्री ते इति (भा)	५२३, ५
तथैव च (शिखा)	१५३, १३		

य।

ति (कै)	७२६, ७
त्यस्येति (कै)	७६८, १७

द।

रस्य नत्व स्यादिति (कै)	५४५, ९
णदर्चिणस्यै इति (भा)	४२६, ४
णो यस्येति (कै)	५२२, ४
स्यादाविति (कै)	४४८, ११
ति (कै)	७१४, ६
रंति (भा)	२१६, २१
ादिति (कै)	२२२, ८
ति (कै)	२४१, २
इनायनादि (पा)	१४७, २
र्त्तव्यार्थ इति (भा)	४२, १६
शब्दयोरिति (कै)	२२८, ११
प्रकृतय इति (कै)	२४१, १
शब्द एवार्थवान् न दाशब्द	
ति (कै)	२४५, २
दिविति (कै)	२५२, १५
क्के (भा)	८२, ६
च इत्येवेति (कै)	१०३, ७
चैव चैति (भा)	२७७, १६
या चोच्यमाना भूताना न	
ाप्नोति इति (भा)	२६३, १२
स्येति (कै)	४६७, ७
त इति (कै)	५६१, ६

दीर्घेति (कै)	५६१, १२
दीघलम (भा)	७२६, १६
दीर्घाक्के इति (कै)	७५२, १०
दीर्घोभवतीति (कै)	८२४, १६
दीर्घस्येति (कै)	१७६, २
दुष्टलभिति (कै)	२०, १०
दुरवधारलादिति (कै)	५५, १७
दुरीणोलोपश्च (उणादिसूत्रम्)	
	१६५, ८
दुषिय इति (कै)	४७२, ५
दुर्लभ इति (कै)	५५६, ७
दुष्टत्वेति (कै)	४७२, २०
दृष्टमिति	१४, ४
दृष्टा चैति	६६, १२
दृष्टस्यैवेति (कै)	२२०, १४
इति न श्वाक् सरसी शयानम्	
(भा)	२३५, १४
देवत्वम् (कै)	२, ६
देशप्रथक्त्वेति (कै)	६२, ६
देशभेदेन लिति	६५, ८
देविका शिशपेति (पा)	१२१, १२
देवेति (कै)	१२०, १२
देशप्रक्षेप चैति (भा)	४६२, २०
देवेति (कै)	५२८, ८
देवयवेरिति (कै)	६६६, १
देवदत्तादयस्येति (कै) ...	७५४, ५
देवयज्ञीत्यादीति (कै)	५०७, ६
दीषापत्तिरिति (कै)	५४, १८

धातुग्रहणमिति (कै)	१८४, १
धातुप्रानिपदिके (भा)	९५, १८
धातुर्विकरणो वेति (कै)	२२०, १२
धातोरिति (कै) ४६२, ६	८०२, ११
धालर्थ इति (कै)	७८०, २
धालादिस्वस्यापीति (कै)	५७, १५
धालादीति (कै)	९८, १२
धालिति (कै)	४०५, १
धानाश्रज्जुह्विनौति (भा)	५२५, १४
धिन्वन्तीत्यादि (भा)	६२५, ११
धिन्वन्तीति (कै)	६२६, २
धीमत (कै)	२, ८
घेडोऽपीति (कै)	२४२, १४
धनिरिति	२१, २०
धनिकता इति (भा)	७९०, ११
धनि शब्दगुण इति (भा)	७९०, २

न।

न कर्त्तव्य (भा)	७४८, ६
न काव्यकालेति (कै)	५१९, १८
न काष्ठमग्नावाधीयत (भा)	८४, १
न कूपस्त्रपीति (कै)	९९, २
न खल्वपीति (भा)	४२२, १२
६६५, ६	२८२, ११
न गषेति (कै)	४०९, १७
न गम्येवेति (कै)	२५४, ९
नड (कै)	२५६, ८

न च राजन्निति (कै)	७६, १९
न च वर्णद्वयेनेति (कै)	१०१, २
न च गुणेति (कै)	५५७, २
न च प्रदेश्विति (कै)	५६१, १८
न च तस्मादिति (कै)	६२४, ६
	६२४, ९
न च डमलुबिति (कै)	६५५, १
न च कर्षेति (कै)	१२१, १
न च सज्जाविधाविति (कै)	८२०, ७
न चाचेत्यादि (भा)	३०९, १०
न चास्त्रिसम्भवो युगपदिति	(कै) १७४, १६
न चापीति (भा)	४५५, १५
न चार्थ इति (कै)	७५७, १
न चेति (कै)	१७४, ९ २४६, २
	३०४, ५ ३७८, ९ ४११, ८
	५८४, ६ ६०१, १२ ६१९, १२
न चेषमिति (भा)	३४८, १८
न चेषेति (कै)	५६१, ११
न चैवेति (भा)	४२, १०
न चैतयोरर्थयोरिति (भा)	४५२, ९
न चैवेत्यादिना (भा)	४८९, २
न चोक्तमिति (कै)	४७६, १०
न भकारेत्यादि (भा)	१०७, ५
नञ समासेऽपीति (कै)	४१७, ११
न तथेति (कै)	२८, १२
न तु कार्थेति (कै)	१७२, २
न तु वाक्यभेदेनेति (कै)	१९२, ११

न तु वित्तीति (कै)	३३०, ८	ननु खेति (भा)	८०, ७ १७०, ८
न तु पावेरिति (कै)	३६४, ६		५२६, १४ ५६०, १७
न तु ज्ञातिघनयोरिति (कै)	४४१, १७		६४६, १४
न तु तदङ्गमिति (कै)	४८४, ७	ननु डित इति (कै)	२२६, ८
न तत्र कङ्कटा इति (कै)	५१४ ३	ननु तीणिरिति (कै)	६६, ६
न तदन्तस्येति (कै)	५०५, १०	ननुभयमिति (कै)	४५७, १७
न तौ स इति (भा)	५३०, ३	ननु चात्रापीति (भा)	५७८, १४
न तु प्रत्ययनिमित्त इति (कै)	७११, ७	ननु चेदानीमिति (भा)	६०६, ११
न तर्हीत्यादि (भा)	७१२ १२	ननु सच्चिन्तायामिति (कै)	७४१, १७,
न तेभ्य प्रतिषेध इति		ननु चेद्वापीति (भा)	४३३, ४
(भा) ७२३, १५		नन्विति (कै)	५६, ३ ७५, ४
न तु दिग्योगेति (कै)	७४४, ३		८१, १५ १४८, १ २००, ३
न तु सामर्थ्यादिति (कै)	८०७, ५		२१८, १२ ३८५, ११ ४६६,
न ल्विति (कै) २२६, १६ ३७८, १			२ ४१०, १५ ५०६, ६ ५८६,
४०३, १६ ४०७, १ ४१८, १			३ ६२६, ८ ६७६, ३ ६८६,
१२ ४८३, १३ ५२७, ६			६ ५६८, ७
५१५, १६ ५७२, १ ६०२, ५		नन्वनुपदिष्टाश्चेति (कै)	६३, ४
न ल्वञ्जातिरेवेति (कै)	८५, ११	नन्वाद्गुण इति (कै)	१८६, १२
न लाघारस्येति (कै)	२३४, ३	नन्वसतीति (कै)	६८२, ६
न लस्येति (कै)	३६६, ६	नपुसकस्येति (कै)	१५६, ११
न लपूर्व इति (कै)	४७४, ६		५२०, ११
न लानन्तर्था इति (कै)	६३६, १३	न प्रत्ययेति (कै)	२०४, १
न लयमिति (कै)	६६३, १	न पदान्न (पा)	२१२, ५
न ल् स्त्रादिति (कै)	८२०, ३	न प्राज्ञोतीति (भा)	२४६, ७
नाश्चेति (कै)	१४१, ४	(कै) ६१८, १५ -	
न धालि- (पा)	१५६, ३	न पुनस्तपरत्वादिति (कै)	२६३, ११
न ध्याश्चेति (कै)	१५५, १	न पदान्नविधाविति (भा)	७२४, ७
न निमिषन्तीति	२३, १४	न पुनरिति (कै)	७४०, १३

नपुसकेऽपीति (कै)	८३४, १०	२ २१२, १ (भा)	४०३, ११
न भवन्तीति (भा)	१८५, १०	(कै)	५२२, ८ (भा) ५५८, ८
न प्रत्यथ इति (भा)	४०१, १	(कै)	५८२, ४ ६१७, ११
नपुसके न व्यापार इति			७२८, ५ ७४८, १२
(भा)	४०७, १५	न हि रेफस्येति (कै)	६०, १२
न स्वेच्छित्वै (भा)	१७, २	न हि ब्रह्मोप इति	१०२, ६
न याभ्यामिति (पा)	१२१, ८	न ह्ययमिति (भा)	३५१, १४
नरसिद्धवदिति (कै)	८२, ४	न हि द्वयोरिति (कै)	५२५, ७
न वेति (पा)	७२, ६	न हि तदेति (कै)	५४६, २
न वेति विभाषेति (पा)	२०६, १५	न हि देवदत्तस्येति (भा)	६२७, २
न व्याप्त इति (कै)	४२०, १०	न ह्यभावेति (कै)	६३८, ४
न वेति यद्गम्यते इति (भा)	४८०, १६	न हि नित्यानामिति (कै)	६७६, ४
न प्रकल्पत इति (कै)	५६६, १२	न हि युगपदिति (कै)	७४४, ६
न मासपिण्ड इति (भा)	१३४, ६	नारायणमित्यादि (कै)	२, २
नवेति यत्प्रतीयत इति (भा)	४८१, २	नादेति	११, १
न विशेषित इति (कै)	४६७, १६	नामाख्यावेति (भा)	१२, ६
न बाध्यते इति (कै)	५२७, १	नायमिति	३८, ८
न वेति (कै) ५५५, १३ (भा) ५६४, १६		नानाशब्दमिति	५६, १६
न चैवेति (भा)	४३६, १५	नानालमकारस्येति	६२, ५
नष्ट गृहमिति (भा)	३६६, १५	नास्तीति	७४, २
नष्ट प्रत्यय इति (भा)	२६७, १	नापीति (भा)	६०, १६ ८२५, १६
नष्टाञ्चदग्धरथवदिति (भा)	५५२, १६	नाज्जलाविति (पा)	६१, ११
नष्टाखेति (भा)	५५४, २	नार्थव्यत्यय	६८, २०
न साधोय इति (भा)	६६, ११	नाभिनभम् (पा)	१२६, ५
न सन्निवेशेति (कै)	४०६, १२	नामन्त्रिते समानाधिकरणे	
न सिध्यन्तीति (भा)	६४१, १८	(पा)	१२२, ५
न हीति (कै)	४६, १६ ४८, ११	नानावाक्यत्वमिति (कै)	१६७, ५
८२, २० १३३, १२ १६६,		नान्त इति (कै)	१८५, १५

नान्यथेति (कै)	१९७, ८	नामधेयस्य लिति (कै)	८२७, १६
नासिकापीति (कै)	१५६, १३	नानुवादे इति (कै)	६८४, ५
नास्येति (कै)	२५८, ८	निपाताना चद्योतकत्वमिति	२, १८
नाद (भा)	२६०, १३	नित्यकमतामिति . .	१३, २०
नाच कार्यमिति (कै)	२७७, ८	निष्कारण इति (भा)	१४, ९
नाञ्चसौ (पा) २८३, २	२८५, १२	निन्द्यायवादेनेति (कै)	१६, १३,
	७७, ९	निष्पन्नत्वेति	३४, ५
नापि स्वात्मनीति (कै)	२८३, १६	नित्योऽङ्घ्र्यवतामिति (भा)	२५, ८
नाश्रितमिति (कै)	२९९, ५	नित्यत्वमिति (कै)	३६, ४
नादेशलक्षणमिति (कै)	३०३, २	निरूढिमागता इति (कै)	३९, १५
नाजानन्मत्य इति (कै)	३५३, ७	निदर्शनार्थत्वादिति (कै)	५०, १७
नावयवानामिति (कै)	४२९, ६	निष्ठुर इति (कै)	५०, ९
नापि साधनप्रधानमिति (कै)	४५२, ४	नियमादिति (कै)	५९, १७
नानात्वमिति (कै)	४६१, १	(भा) १७२, ६	
नान्तमङ्गमिति (कै)	५२३, १	नित्याश्च शब्दा (भा)	६२, ३
नानुबन्धकत्वमिति (भा)	५७९, १२	निष्प्रयोजनमिति	७७, १०
नाभौति (कै)	६०५, ३	नियमज्ञापकस्य (कै)	८५, १२
नाय षुल्लिति (भा)	६११, ७	निषेधात् सम्प्रसारणप्रसङ्ग	
नापि पूर्वस्येति (कै)	७२४, १७	इति (कै) १०४, ५	
नाप्राप्तेष्विति (कै)	७२६, १६	नित्यत्वाच्चेति (कै)	११२, १५
नार्क्षेडितस्येति (भा)	७३१, १	नित्य वृद्धशरादिभ्य (पा)	११५, ६
नास्तीति (कै)	७७३, ६		८४२, २
नान्तरीयकमिति (कै)	७७३, १७	निमित्तेति (कै)	१२१, १
नासाङ्गन्यत्वमिति (कै)	७७५, ५	निमित्तकारण हेतुत्विति	
नान्तरीयकत्वादिति (कै)	७७८, १३	(वा) १४३, १०	
नानेति (कै)	७९७, १२	निर्दिष्टेति (कै)	१६९, ११
नाच तदन्नादिति (भा)	७११, १	नियमाद्विधेरिति (कै)	१९१, १०
नायमर्थ इति (कै)	८२०, १८	निगात्यत इति (भा)	६७०, १

निघानप्रतिषेधेति (कै)	६३९, ९	नियमायेति (कै)	२८१, १४
नित्य डित (पा)	२२७, १०	नियतसख्यावाचिलमिति	
नित्यत्वादिति (कै)	५२५, १७	(कै)	२८५, १५
(कै) ५६६, १५	५२२, ११	नियम कथमिति (कै)	४३२, ५
५६६, १५	५२२, १	निघताऽवधिरूपतेति (कै)	२४०, १
नित्ययोगे इति (कै)	४६९, १८	नियतेति (कै)	२४१, ७
नित्यपक्षे लिति (कै)	४९२, १५	निरनुबन्धकेति (कै)	२४२, १२
(कै) ५०५, ४		निर्ज्ञातमिति (कै)	५०७, २
नित्य पदमिति (कै)	५१२, १७	निर्दिश्यमानमिति	५२६, १७
नित्यार्थ इति (कै)	२७२, २	निदिष्टे (भा)	५८७, १
नित्या इति (कै) ५५१, २	८०९, ९	निर्दिष्टप्रक्षेप लिति (कै)	४९१, ७
नित्यादपौति (कै)	६२९, १७	निर्देशप्रयोजनानामिति	
नित्ये प्राप्ते इति (भा)	४६०, १	(कै)	७२९, १७
नित्यव्यति (भा)	५११, ७	निदिष्टे पूर्वस्य षष्ठीति (भा)	७४८, १०
नित्येऽपौति (कै)	६२२, १५	निर्दोषेति (कै)	५४७, ६
नित्यैवेति (कै)	२२०, ६	निदृत्तिर्न सिद्धतीति (भा)	५४८, ७
निपातत्वादिति (भा)	२०२, १४	निर्दोषेति (कै)	५५१, ४
(कै) ५२१, ४		निदृत्तस्येति (कै)	५५२, ७
निपातन चेति (कै)	४०२, १७	निवर्त्तत इति (कै)	६२६, ११
निपातनमपौति (भा)	४०६, १२	निदृत्ति (कै)	२१९, २
नितस्वरेषेति (कै)	७१६, १६	निष्पत्त्यवस्थायाम् (कै)	२८२, १२
निमित्तेति (कै) २१२, ५	६२६, ९	नुडग्रहणादिति (कै)	८२२, ६
निमित्तग्रहणम् इति (भा) २१५, १०		नुडादीति (कै)	८१, १
निमित्तवशात् (कै)	२५५, ६	नुमित्तीति (कै)	२०५, ५
निमित्तमिति (कै)	५९४, १	नुमेति (कै)	४२२, ८
नियमाथमिति (कै)	२७१, ६	नूनमेतानीति (कै)	४२२, १०
	२८१, ६	दकल्पेति (कै)	५६६, १५
नियम्यवे इति (कै)	२७१, १	द्वनमनशब्दमिति (पा)	८६, २०

नेत्री (पा)	१८५, १
नेत्रुश्री (पा)	२२२, ३ ५ १०
नेत्याहेति (भा)	८०, ७ ७२७, ८
नेद तुल्यमिति (भा)	५०८, १०
नेन्द्रस्येति (पा)	११९, १२
नेघत इति (कै)	४००, ६
नैकचेति (कै)	१८४, १६
नैतदस्ति ज्ञापकमिति (भा)	१८९, ४
नैतदस्तीति (भा)	२७४, १२
(कै)	४११, १०
नैतदनुकरणमिति (कै)	७३६, १८
नैतदिति (कै)	७८४, १४
नैतद् घञन्तस्येति (भा)	६६७, १२
नैतद्विवदामह इति (भा)	५९५, १
नैतानि सन्ति ज्ञापकानीति	
(भा)	१५४, ४
नैतेभ्य इति (कै)	६२१, १०
नैतौ लुप्यन्तौ (भा)	२६५, ४
नैषेय इति (भा)	६२२, १२
नैव सन्धश्चरमिति (भा)	१८२, ९
	१८४, ९
नैव वेति (कै)	२९२, ६
नैवमिति (भा)	६५४, १७
नैव विज्ञायते कौ लुप्तमिति	
(भा)	६६२, ९
नैवेति (कै)	४८२, १९
नैवेश्चर इति (भा)	५२१, १
नैष इति (कै)	२१९, १७ ३८०, १

नैष दोष इति (कै)	७४२, १
नोडित्यादि (भा)	५१६, १३
नौ- (कै)	१३८, ५ (पा) ८३, ११
नोत्वच्चवे इति (भा)	७२२, १२
नौ द्वाषष्ठमिति (पा)	५९, ९
न सख्याया (पा)	१४६, १
न्यायप्राप्त क्रम इति (कै)	६२४, ५
न्यायव्युत्पादनार्थेति (कै)	१२१, १४
न्यायाहेति (कै)	३४, ७
न्यायादिति (कै)	१०७, १ १४२, १४
न्यायादपीत्यादि (कै)	१८८, १२
न्यायानवतारेति (कै)	२५२, १२
न्यायेति (कै)	१३९, ९ ५९६, ४
न्यायेनेति (कै)	७७९, ९ ८२५, १५
न्यायोऽयमिति (कै)	२७०, ५
न्याय्य इति (कै)	७०, ९
न्याय्य एवेति (कै)	७६६, ९
न्यासान्तरिति (कै)	४५२, १८

पा

पक्षान्तरैरपीति (भा)	७२, १५
पक्षाश्रयणाच्चेति (कै)	१७९, १४
पक्षे तु (कै)	२४९, ८
पक्षे निवृत्तिरिति (कै)	४८७, १५
पक्षे स्यादिति (कै)	६५९, १५
पक्षगु (कै)	६८८, १७

पञ्चमीति योगविभागादिति	
(कै) २७, २ ७२२, १२	
पञ्चमीसमास इति (कै)	१७९, १०
पञ्चम्यन्तादौति (कै)	८२०, १८
पञ्चारत्न इति (भा)	६६०, १
पञ्चेति (कै)	४५७, १०
पञ्चेन्द्र इति (कै)	६८८, १४
पदकार्योच्चैति (कै)	२२९, ६
	४०८, ७
पदलोति (कै)	५८४, ७
पदधालवथवेति (कै)	२४४, ७
पदप्रकृतिरिति (कै)	५४१, १
पदप्रकरणात् (कै)	८२५, ९
पदमिति (भा)	५६५, २
पदशब्देनेति (कै) ५६७, ७	८१६, १०
पदसञ्ज्ञाद्वयमिति (कै)	७०२, ५
पदसञ्ज्ञा न स्यादिति (कै)	६९५, ५
पदसञ्ज्ञेति (कै)	५६७, १
पदसञ्ज्ञारिति (कै)	२५१, २
पदस्य लिति (कै)	५७२, १०
पदस्थान (भा)	६५५, १५
पदस्य चैकेति (कै)	७४६, ५
पदस्येतीति (भा)	७१९, १२
पदार्थानाम् (कै)	१२२, १०
पदाङ्गेति (कै) २९२, १२ ८१६, ६	
पदान्तरसञ्ज्ञित इति (कै)	४१, ७
पदान्ताया अविधानादिति	
(कै) ६५२, ११	

पदान्ते विधातयो इति (कै)	६२५, १९
पदादेर्नेत्युच्चमानेऽपीति (भा)	७२२, १८
पदेति (कै) २, ७ १५, १ १६, १८	
पदावयवस्येति (कै)	१२८, १२
पदाथविपर्यासकृदिति (कै)	४८१, १६
पदान्तेति (कै)	६६८, १४
पदे वर्तते (कै)	१०९, २
पदैरिति (कै)	८१८, १०
पद्यमानमिति (कै)	२४७, १८
पद्युष्मदस्य्यादौति (भा)	८१७, ४
पपाचेति (भा)	२५५, १५
पर इतीयतेति (भा)	७९, १९
परत्वविशिष्टस्येति (कै)	७५०, १९
परत्वात् (कै)	१८१, ७
परत्वाच्चेति (कै)	१८३, ७
परत्वादिति (भा)	२०६, १५
(कै) २०९, १ २२२, ११ ४६९,	
१२ ३८८, ५ ५२७, ४ ५२६,	
४ ५५७, १७ (भा) ६१२, ४	
(कै) ७२६, १५	
परत्वाच्छिद्भाव इति (भा)	६१२, ८
परमतापेक्षयेति (कै)	९६, १२.
परमार्थतो नित्यमिति (कै)	१०७, १८
परदेशस्ये (कै)	४०४, १७
परमार्थेति (कै)	२१९, ६
परमरथ इति (भा)	८१२, ५
परमादिरिति (कै)	८६६, ६
परमार्थं सविज्ञचणा (कै)	२६, १

परविप्रतिषेधे लिति (कै)	४६८, १९	पर्यायेणेति (कै)	५४०, १७
परसवर्णे तर्हीति (कै)	१०२, ९	पर्युदासे लिति (कै)	३२२, १५
परस्परति (कै)	१७१, १५	पर्युदासेति (कै)	४३६, १०
परस्मिन्नितौति (भा)	६६०, १	(कै) ४७७, ९	६४४, १३
(कै) ६४१, ४		पर्युदासाश्रयणे लिति (कै)	६४६, १६
पराङ्गति (कै)	८०५, १४	पर्युदासे तु इति (कै)	७१८, ११
परादिल्लमिति (कै)	५२२, ९	पर्युदासे इति (कै)	७६२, ९
पराम्बु इति (कै)	७८०, ११	पश्लेति (कै)	४८९, १३
परामर्श (कै) . .	१९६, १	पश्लरिति (कै)	२५५, ३
परार्थेति (कै)	१००, २	पश्चात् (कै)	३२७, १४
पराधम् (कै)	६८१, २०	पश्चाच्चिति (कै)	४६१, ९
परिगणनमिति (भा)	२०१, १०	पश्चादिति (कै)	३४३, ६
परिगृह्यते (कै)	८२०, १	(भ षे) पाठस्येति (भा)	५१, १९
परिग्रहश्चेति (कै)	५५२, ८	पाठाभावादिति (कै)	९३, ९
परिप्रत्युपापा वर्धमानाहो-		पाठेति (कै)	२४४, ४
रात्रावयवेषु (पा)	३७३, १	पाठक्रमादिति (कै)	६६१, ९
परिभाषेति (कै)	१३६, ७	पाठविशेषणे प्रमाणाभावादिति	
परिभाषापक्षेऽपीति (कै)	५५३, १०	(कै) ४४०, १६	
परिहारान्तरति (कै)	४८४, १४	पाठेनेयमिति (भा)	४५८, १२
परिहार वक्ष्यतीति (भा)	६२९, ४	पादपर्याय इति (कै)	३५७, १७
परिहारान्तरस्येति (कै)	६४३, ८	पाषदेति (भा)	६३०, ६
परे अन्तरा इति (कै)	२३९, १४	पाख्दकेति (कै)	२६७, ६
परेष्वर्थोऽस्त्विति (कै)	३८५, १३	पिद्दु डिद्दु नेति (कै)	२२५, १८
परोपकारितया (कै)	७३९, १	पिपठौरिति (भा)	६६२, ५
परैवेति (भा)	३०५, ८	पिपविषत इति (कै)	६७५, १७-
पर्याय इति (कै) . .	४८५, १७	पिपेरदन्तलेति (कै)	७३०, ११
पर्याहोचनयेति (कै)	१७६, १२	पितेत्यादि (भा) .	७३९, १०
पर्यवपन्नानि (भा)	७०३, ९	पित् खेवेति (कै) .	४८७, १९

पुकि अन्न इति (कै)	१७८, १
पुकीति (कै)	१७०, १४
पुगन्तलघूपधस्य (पा)	२१७, १
	२२०, १६
पुगह्रस्वस्येति (भा)	४७१, १९
पुनरिति (कै)	१६, ६
पुन श्रुति (कै)	१७०, ६
पुनरिड षष्ठ्यस्येति (भा)	२३२, १
पुन स्त्रवपाठे इति (भा)	४६७, १६
पुराणशब्देनेति (भा)	४०७, ७
पुँव्वङ्गाव इति (भा)	४२९, १६
पुनः पुन सकीर्त्तनमिति (कै)	४९२, १
पुनरिति (कै)	५४६, १६
पुननिदिष्टेति (कै)	७४१, १
पुन प्रत्ययार्थसमर्थोति (कै)	८१५, ६
पुनस्रदन्तेति (कै)	८२०, ११
पुष्या इति (कै)	२, ६
पुष्याणामिति (भा)	१९, २०
पुराकल्पे इति (भा)	२८, ७
पुथोगादिति (पा)	८९, १५
पुष्ट (कै)	९४, १६
पुष्यित	१०९, १०
	(हरि) ११०, ८
पूर्वप्रक्षयसुकारान्तविशेषणमिति	
	(भा) ८०२, ७
पूर्वत्रासिद्धमिति (पा)	२९५, ११
पूर्वस्त्रव इति (कै)	३१४, १
पूर्वादीनि (भा)	४२९, ९

पूर्वा प्राप्तिमिति (कै)	४७८, ८
पूर्वस्थोत्तरेणेति (भा)	४८६, २१
पूर्वविप्रतिषेधस्येति (कै)	४९७ १
पूर्व ह्रस्वेति (कै)	५२९, १
पूर्वमेवेति (कै)	५५२, १८
पूर्वप्रवृत्तमिति (कै)	५५३, ३
पूर्वाम्नेति (कै)	५७०, १
पूर्व स्यादिति (भा)	६२८, ३
पूर्वमाचेति (कै)	६४१, १
पूर्व स्याद् (कै)	६६५, १४
पूर्वत्रासिद्धे इति (भा)	६६७, १७
पूर्वस्थेवेति (कै)	६६८ १०
पूर्वविप्रतिषेधेनाघोतानीति	
	(भा) ६७९, १
पूर्वस्येति (कै)	७३०, १
पूर्वस्य षष्ठीति (कै)	७४७, १०
पूर्वापरावेति (कै)	७७६, १९
पूर्वपूर्वेति (कै)	६४, १७
पूर्वसवणदीर्घवद् ह्रस्वरपीति (कै)	१८६, १
पूर्वविप्रतिषेधेति (कै)	१८३, २
पूर्वोत्तरेति (कै)	४६४, १७
पूर्वोक्तम् (कै)	५१६, १६
श्लक पदमिति (कै)	३४०, ७
शघोद्रादीति (कै)	४०७, ९
शौरशेषमिति (कै)	८२२, १०
प्रकरणादिति (कै)	२०, ५
प्रकरणोत्कर्षणेति (कै)	३०४, ९
	३६४, २

प्रकारार्थं इति (कै)	४२८, ६	प्रतिविम्बप्रतिभासभेदवदिति	
प्रकारेति (कै)	४२८, १५ ४५५, १७	(कै)	५८, २०
प्रकरणेति (कै)	५०७, ११	प्रतिपत्तिकाले (कै)	१६१, ४
(भा)	७६६, १०	प्रतिपत्तिस्त्राघवम् (कै)	१५२, ११
प्रकाशितेनेति (कै)	११, १५	प्रतिपादितमिति (कै)	१६६, २
प्रकृतमिति (भा)	६९१, ५	प्रतिषेध्यापेक्षयायामिति (कै)	२०१, २
प्रकृतिवदिति	१२, ७	प्रतिषिद्धे इति (कै)	२६२, १
प्रकृतस्यैवेति (कै)	१७१, १	प्रतिषिद्धार्थत्वादिति (कै)	२२२, ९
प्रकृत इति (कै)	२९५, ५	प्रतिपदोक्तस्येति (कै)	२२२ १४
प्रकृतभावेनेति (कै)	३००, ८	प्रथमेति (कै)	३५८, ४ ४५६, ६
प्रकृते कर्तृत्वमिति (कै)	३२५, १५	प्रतिपदोक्त इति (कै)	४२६, १४
प्रकृत्यवयवस्य (कै)	२२५, २	प्रतिनियतेति (कै)	४४०, १ ४४७, १
प्रकृतिभाव एवेति (कै)	२९२, ७	प्रतिपदेति (कै)	४४१, ५
प्रकृत वेति (भा)	३७६, ७	प्रतिषेध इति (कै)	४४१, १५
प्रकृतीति (कै)	३८६, १२	प्रतिपदमितीति (कै)	४५७, ६
	६९०, ११	प्रतिपदविधेरिति (कै)	४६६, १०
प्रकृतिस्वरस्य (भा)	६११, १९	प्रतिषेधेति (कै)	४७८, ५
प्रकृत्याद्यर्थं चेति (कै)	६२२, १	प्रतिषेधवाचिन इति (भा)	४८२, १०
प्रक्रियायामिति (कै)	२१९, १५	प्रतिषेधादिति (कै)	४८४, १७
प्रगृह्यतुतप्रतिषेधेति (भा)	२९२, २	प्रतिषेध सामर्थ्याच्चेति (भा)	४८५, १५
प्रगृह्यसन्न्यायामिति (कै)	३१७, ७	प्रतिपादयतीति (कै)	५०४, ६
प्रगृह्यसन्न्यासदेशश्चेति (कै)	३२२, १०	प्रतिपद्यते (भा)	५१२, १५
प्रगृह्यस्येति (कै)	३२१, ६	प्रतिपदेति (कै)	५४६, २
प्रज्ञानेनेति	२५, १२	प्रतिषेधे (भा)	५८०, १०
प्रषिदातेति (कै)	३५०, ६	प्रतिषेधस्त्विति (भा)	५९४, १३
प्रनासाविति (भा)	४६२, ६	प्रतिपादयितुमिति (कै)	५९५, ७
प्रतिभासमानेषु	७, ५	प्रतिपद्युवशादिति (कै)	६०२, १
प्रतिपत्तौ (भा)	२९, १७	प्रतिषेध प्राप्नोतीति (भा)	६११, १५

प्रतिषेधमिति (कै)	७१७, ११	प्रत्ययेति (कै)	५१९, १९
प्रतिषधोमाभूदिति (भा)	७१८, ९	प्रत्ययानुकरणमिति (कै)	६०७, ७
प्रतिषेधाञ्चेति (भा)	७२२, ७	प्रत्ययस्वरम (भा)	६१२, १
प्रतिनिर्दिश्यते इति (भा)	७८०, ८	प्रत्यासन्निति (कै)	६२२, २
प्रतिषेधादिति (कै)	८१५, १	प्रत्ययविधाविति (भा)	६६७, ३
प्रतीयत इति	४, ९ ३१, ३	प्रत्यय इति (भा)	६७३, ६
(कै)	७६६, १६	प्रत्यासत्तेति (कै)	६९४, ४
प्रतीयन्त इति	४७, ११	प्रत्ययस्य लक्षणमिति (कै)	६९४, ९
प्रणीयते (कै)	२९७, १०	(भा)	६९७, १
प्रतीताविति (कै)	७५६, १४	प्रत्ययनिमित्तमेवेति (कै)	६९६, १०
प्रतीयमानस्येति	३३, १८	प्रत्ययाप्रत्ययेति (कै)	७०२, ८
प्रतीयमानो षीति (कै)	७६९, ६	प्रत्यय गृहीत्वेति (भा)	७१२, १३
प्रतीतपदार्थकयोरिति (भा)	१३३, ७	प्रत्यय एवेति (कै)	७१३, २
प्रत्यभिज्ञान चेति	६२, ७	प्रत्यय खरेणेति (कै)	७१६, १२
प्रत्यभिज्ञानादिति	७६, ३	प्रत्ययलक्षणार्थमिति (कै)	७१७, ५
प्रत्यक्षञ्चेति	९२, ७	प्रत्यय इतीति (कै)	७६५, ८
प्रत्यभिज्ञानिनिक्तकम् (कै)	१२५, ४	प्रत्यभिज्ञानादिति (कै)	७७५, २
प्रत्यवयवमिति (कै)	१४०, ११	प्रत्ययान्तादिति (कै)	८१०, १२
प्रत्ययात्रयत्वादिति (भा)	२०३, १६	प्रत्याहारशब्देनेति	४९, १०
प्रत्यक्षमेवेति (कै)	३१४, ६	प्रत्याहारे इति	५६, २०
प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना (कै)	३३४, १४	प्रत्याख्यायते एतदिति (भा)	७८, १८
प्रत्ययाद्युपदेश इति (कै)	३८७, १	प्रत्याहाराथा	९९, १७
प्रत्यञ्चेति (कै)	४००, ११ ६००, १२	प्रत्यायन शक्ति (कै)	१२४, ५
प्रत्यग्रेति (कै)	४८२, ५	प्रत्याख्यातत्वादिति (कै)	२२७, १३, १३
प्रत्ययान्तरेति (कै)	४९७, १४	प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्थ	
प्रत्ययान्ता इति (कै)	४९९, १२	सञ्जा (भा)	२८४, ५
प्रत्ययान्ता धालन्तराणीति (भा)	५००, १	प्रत्यासञ्चेति (कै)	४४१, ६
प्रत्ययपरत्वस्यापीति (कै)	५१५, १४	७५८, १६ ७२०, ७ ५९६, ६	

प्रत्याख्यायते इति (भा)	४१०, १२	प्रमाणाभावादिति (कै)	२२९, १२
प्रत्याख्यातमिति (कै)	४२१, १	(भाष्ये) प्रमाणमिति (भा)	४४, ३
प्रत्याख्यानादिति (कै)	५१३, ४	प्रमाद (कै)	२२६, १२
प्रत्यात्म यासते इति (भा)	५४९, २	प्रपञ्चार्यस्त्विति (कै)	४६८, १०
प्रत्याहार इति (कै)	५५२, १	प्रयत्नाभीति	५५, २
प्रत्याय्येति (कै)	५६८, १२	प्रयत्नम् (कै)	४५, ५
प्रत्याहार ग्रहणादिति (कै)	६२६, १८	प्रयत्नविशेषणमिति (भा)	६५९, ९
प्रत्याहार ग्रहण इत्यादि		प्रयत्नो विशेषित (भा)	२६९, ११
(भा) ७६७, १७		प्रयाजिति	२१, ९
प्रत्याहारोत्तरकास्त्रासवर्ण		प्रयुज्यते (भा)	४, ५
सञ्जेति (भा)	७७१, ८	प्रयुज्यन्त इति	२४, १७
प्रधान च षट्स्त्रेषु व्याकरण		प्रयुञ्जान यवेति (भा)	४०, १७
मिति (भा)	११६, १८	प्रयुज्यते इति ६५, ३ (कै)	१२८, ९
प्रथमे (भा)	१२५, १२	प्रयुक्तमिति (कै)	४९३, १२
प्रधानकर्मण्यख्ये लादी		प्रयोगेनाभिज्जित इति (भा)	६५, ३
नाऊद्विकर्मणाम् (हरि)	१४२, ६	प्रयोजनप्रयोजनातीति	३, ५
प्रदेशार्थत्वादिति (कै)	१७५, १४	प्रयोग मूलत्वादिति	४०, ७
प्रधानानीति (कै)	२२१, ७	प्रयोगादिति	४०, १४
प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्ति (भा)	२३८, ५	(भाष्ये) प्रयोगान्यत्वादिति	४१, ५
प्रत्येक मिति (कै)	२६४, १५	प्रयोगे इति	४३, ८
प्रदर्शनाथ (कै)	२२०, १२	प्रयोगाभावादिति	५४, १३
प्रधानत्वात् (कै)	२२४, ६	प्रयोगविषय इति (भा)	६७, १९
प्रधानार्थेषीति (कै)	२३७, ७	प्रयोक्ताभिप्रायेणैवेति	६८, ६
प्रदेशेन्निति (कै)	४८०, ८	प्रयोगस्थिति	७४, १६
प्रदेशेति (कै)	४८३, ४	प्रयोगे	७४, १७
प्रथमेति (कै)	००१, ५	प्रयोजनाथ इति	८९ १३
प्रत्येक चेति (कै)	६४०, ९	प्रयोजनविशेषमिति	९५, २
प्रमादेनेति	२०, १२	प्रयोजनेति (कै)	१२५, १

प्रयोगति (कै)	२४४, १५	प्रसजति (भा)	४८५, १०
प्रयोगे चेति (कै)	४०२, १८	प्रस्ताव इति ३, १६ (कै)	५८२, ४
प्रयोजनमिति (कै)	४०९, १	प्रख्येष्टमिति (पा)	१२१, १९
	५४६, १८	प्रक्षीर्यन्त इति (कै)	४०४, १२
प्रयोगार्हस्येति (कै)	४३५, १२	प्रस्तावेति (कै)	१२२, ४
प्रयोग इति (कै)	४४८, १०	प्रस्तुत इति (कै)	६६०, १०
	४७०, ५ ५४०, १२	प्राग्गीष्टेति (भा)	२९७, १७
प्रयोजन नामिति (भा)	५७७, १०	प्रागभाव इति	१५, १४
प्रयोजनान्यपौत्यादि (भा)	७११, १९	प्राणीति (कै)	७७५, ६
पर्युदासेनेति	१०३, १६	प्राण्यङ्गलादिति (कै)	२४९, २
प्रवर्तक इति	१३, २०	प्रातिपदिकानौति	५७, १०
प्रवर्तवे इति (कै)	२८३, ९	प्राथमकल्पिक (कै)	४००, १
प्रमथ रूपिति	७१, १७	प्राधान्येनानिर्देशादिति	८१, १७
प्रमथ इति (कै)	३२९, १०	प्राधान्येन	१००, १
प्रमथेपीति (कै)	४२१, ८	प्राधान्यादिति (कै)	१९५, २
प्रमथेति (कै)	५२७, ६	४८८, ७ ३५४, १४ ५६४, ६	
प्रमथनिर्देशादिति (भा)	६०९, १५	प्राधान्येनेति (कै)	४३५, ६ ८२३, ९
	६१२, १५	प्राप्तपरिपाकेति	६४, १९
प्रमथेति	१९, ५	प्राप्तुत (भा)	१९८, ६
प्रसिद्धेति	५५, ३	प्राप्ति (कै)	५१७, १४
प्रसिद्धीति (कै)	१३१, १० ४०८, १२	प्रापकमिति (कै)	७८३, ६
प्रसङ्गेनेति (कै)	२४९, ६	प्राप्तुवन्ति (कै)	८०१, ३
प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तेति (कै)	४२१, ३	प्रामाण्यमिति (कै)	१२६, १०
प्रसिद्धिवशादिति (कै)	४८, १७	प्रायग्रहणादिति	५५, १५
प्रसङ्गेति (कै)	५२४, ५ ७८१, १०	प्रारम्भो यत्नस्येति (भा)	२६५, ६
प्रसव्यमानत्वेनेति (कै)	५५९, ४	प्राप्ते इति (कै)	४३२, ७
प्रसङ्गादिति (कै)	६८२, ४	प्राप्तीति (कै)	५७१, ७
प्रसिद्धलादिति (कै)	७७९, ९	प्रियतद्धिता इति	३८, ७

प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति	
(भा)	३९१, १५
प्रीणतीति (भा)	३४१, १४
श्रुतश्चेति	६६, ११
श्रुतो न प्राप्नोतीति (भा)	७६, १०
श्रुतश्च विषये इति	७९, १३
श्रुतावैच (पा)	१४७, १७
श्रुतानां तु इति (कै)	१९२, १४
श्रुतो भावोति (कै)	१९५, १
श्रुतानां चेष्यत एवेति (कै)	१९०, ४
श्रुताश्रुतेति (कै)	५५१, ११
श्रुतविकारे इति (भा)	७२२, ५

फ।

फलं चेदिति	७८, १
फलरूपतयेति (कै)	३३२, १४
(भाष्ये) फलाद् व्यतिरेच्य इति	
(भा)	४३, ११
फलानि (कै)	७८६, १४
फलित (चरि)	१०९, ११
फलित्वाति (भा)	११८, ९

ब।

बधेरेवेति (भा)	५८२, ८
बहुललोऽपीति (कै)	३५८, ७
बहुल्लङ्क इति (भा)	६२५, ७
बहुलेति (कै)	५८४, १७

बहुल्लङ्करी (पा)	१२३, ११
	१८४, ५
बहुलेति (कै)	१८१, १६
	१११, ४ ६०१, ७
बहुव इति (कै)	५४०, १०
बहुवचननिर्देशादेवेति (भा)	३७४, ४
बहुवचननिर्देशाभावादिति	
(कै)	२२१, १४
बहुव्रीचीति (कै)	१९८, ८
बहुव्रीचिणेति (कै)	४३२, १५
बहुव्रीच्यर्थस्य (कै)	१२४, ३
बहुव्यपीति (कै)	३५३, ५
बहुनामपीति (कै)	१४३, ९
बहुति (कै)	५८२, १५ ८००, १०
बाधकान्येव निपातनानीति	
(भा)	१४९, ११
बाधक (भा)	७९७, ४
बाधकौया इति (पा)	६२२, ६
बुद्धिपरिणाममात्र स्थान्यादेशा	
ऽऽगमाऽऽगमिभावद्वारेण क्रियत	
इति (कै)	३४७, १२
बुद्धिप्रतिभास इति	३७, १
बुद्धीति (कै)	६०२, ११ ५०८, १६
बुद्धेरनवस्थितत्वमिति (कै)	३९७, ९
बुद्ध्यापरास्तेति	७७, १८,
बुद्धोति (कै)	१२४, १५ ३९५, ७
ब्रह्मतत्त्वमेवेति	१०९, १७
ब्राह्मणकुलमपीति (कै)	१४७, १

भ ।

भक्ष्यनियम इति (भा)	१९, १६
भवन्तीति (कै)	५०४, १
भवेत्तदर्थेनेति (भा)	७४, १२
भवेदाह्नित कार्य परिहृत- मिति (भा)	६०, ६
भवेद्द्रव्येष्वेतदेव स्यादिति (भा)	२८४, ५
भवन्तीति (भा)	४०४, ४
भसञ्ज्ञाऽचेति (भा)	६४८, १०
भाषा शब्दानामिति	६, २
भाष्येति (कै)	२, ११
भाष्यकार इति (कै)	६, २
भाष्ये लौकिकासावदिति (कै)	५, १२
भाष्ये अथवा प्रतीतपदार्थक इति (कै)	११, १५
भाष्ये कानिपुनश्शब्दानुशासन- स्येति (कै)	१२, १
भाष्ये अस्त्वपीति (कै)	१२, २१
भाष्ये प्रधाने कृतौ यत्न इति (कै)	१५, २
भाष्ये याञ्जिका पठन्तीति (कै)	१५, १७
भाष्ये प्रयोजनान्तीति (कै)	१६, ७
भाष्ये तस्मादनर्थकमिति (कै)	१८, १२
भाष्ये यस्त्विति (कै)	१८, १६
भाष्ये कृत एतदिति (कै)	१९, ५
भाष्ये अथवेति (कै)	१९, १२

भाष्येऽथयोऽवाग्योगविदिति (कै)	१९, १८
भाष्ये यो ह्यज्ञान इति (कै)	२०, २
भाष्ये अविद्वास इति (कै)	२०, १८
भाष्ये स्त्रीवदिति (कै)	२१, ६
भाष्ये पदजातानि (कै)	२२, ५
भाष्ये मदानदेव इति (कै)	२२, १९
भाष्ये मनस ईषिण (कै)	२२, ८
भाष्ये यन्मनुष्येषु वक्तव्ये इति (कै)	२२, १५
भाष्ये वाग्विदे (कै)	२४, २०
भाष्ये सक्तुमिव (कै)	२४, २०
भाष्ये वाग्विषय इति अद् (कै)	२५, १७
भाष्येऽनरीति (कै)	२७, ७
भाष्ये उक्तशब्द इति (कै)	२८, १५
भाष्ये पर्युपयुक्तमिति (कै)	२०, ८
भाष्ये कथं जातीयक इति (कै)	२०, ११
भाष्यकारस्त्विति (कै)	५९, ११
	१४०, ७ १२२, ११
भाष्येऽनयकेनेति (भा)	१२७, १
भाष्यमानस्येति (कै)	५२८, ६
भाष्यकारेण त्विति (कै)	६२६, ९
भसञ्ज्ञेति (कै)	७०१, २
भाष्यकारेति (कै)	७४०, २
भाष्यमानेति (भा)	७६४, १२
भाष्यमानेस्त्विति (कै)	७७८, १२
भिन्नजातौयेति (कै)	२४७, ६

भिन्नार्थ इति (कै)	४४२, २
भिन्नकालानिति (कै)	७८५, ७
भिन्नकाला एवेति (कै)	७८८, ५
भूय (भा)	२१८, ४
भूताकारेति (कै)	२१९, १२
भूतपूर्वस्येति (भा)	४३५, ४
भूयस एवेति (भा) ..	५३०, ९
भूयथा इति (भा) ..	५४७, १९
भूतानुवादादिति (कै)	५६१, १२
भूषणेति (कै)	८२५, १२
भेत्यादि (भा)	७०५, ६
भेदकत्वादिति (कै)	१४३, १८
भेदेनेति (कै)	१६८, १
भेदाधिष्ठाना च्च इति (भा)	२७०, १३
भेदादिति (कै)	२७१, ३
भेदाधिष्ठानत्वादिति (कै)	२८०, ९
भेदकाश्च गुणा इति (कै)	२९०, ८
भेरीमिति (भा)	७९१, ८

म।

(भाष्ये) मङ्गलादौनि (कै)	३४, ११
(भा) १३५, ११	
मत्वा प्रञ्ज इति (कै)	२२०, १२
मध्यपातिन इति (कै)	८०८, ६
मध्यपातिनामिति (कै)	७७३, ४
मन्त्र ज्ञान इति	१३, १३
मन्यत इति (कै)	३९६, ७
ममापि तर्कमिति (भा)	६८२, १३

मरीचक इति (भा)	२०६, ५
मद्वता देवेनेति	२२, २१
महाभाष्येति (कै)	२, ८
महा च्च स इति (भा)	८९, ५
महिषीरूपमिवेति (भा)	३६६, ११
मात्राकाशोचेति (भा)	८७, १६
माङ्गलिक (भा) ..	१३५, ५
मा वा भूद् (भा)	२८७, १
मातूरित्वाति (कै)	५६२, ११
मात्रावयव इति (कै)	५२८, १
मालादौति (कै)	८२८, ११
मिदादिष्विति (कै)	१६९, १
मिदादौनामिति (कै)	१६३, ९
मिदेरिति (पा)	१७४, १५
मुख च नासिका चेति (भा)	२५७, ३
मुखद्वितीया नासिकेति (भा)	१५७, ४
मुखनासिकेति (पा)	२६७, १
मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्य-	

माने कचटतपानामेव प्रसज्येत

(भा) २५७, ८	
मुखस्य चेति (कै)	२५९, १३
मुखमिति	६०, १६
मुख्यार्थारोपणेति (कै)	३२४, १४
मुख्ये (कै)	३५४, १६
मुख्यत्विति (कै)	७२५, ९
मृगेति (कै)	७६२, १४
मौ ख (भा) ..	५३६, ७

य ।

य ल चैनमेव वेदेति	४४, १	यच ब्रह्मवर्चते	१०९, ४
य एवे इति	९९, १६	यचेक परिभाषेति (कै)	२०३, ९
यडो ऽचि चेति (पा)	२११, ५	यचेति (कै)	२९३, १०
	२०४, १२ २२३, ५	यत्सिद्धे प्रगृह्येति (भा)	२९६, ११
यड निमित्तस्येति (कै)	२२४, १४	यत्सिद्धे इति	३०४, १
यड एवेति (कै)	६४४, १७	यचास्तीति (कै)	८१२, १६
यड लुकीति (कै)	५००, १६	यचेत्यादि (कै)	८१९, १८
यचि भम (पा)	१४९, ९	यच चीति (कै)	८२०, ७
यच करोतीति (भा)	१८९, १३	यथागमम् (कै)	२, १०
यजेत वेति (भा)	७३, १९	यथा यथमिति	१३, १८
यज्जोरिति (कै)	६९०, ३	यथा श्लेषण इति	४३, ७
यज्जिञ्जो फगिति (भा)	८२१, ४	यथेति दृचेपेति	१७, १४
यथादिपर गुण इति (भा)	१७८, ७	यथेति (भा)	३८, ६ ६५, १३
यथाच भाव्यमिति (कै)	६७९, ९		७७, १९ (कै) ११०, ३ १६२,
यथा युक्तस्येवेति (कै)	६७०, १५		१२ २२४, ५ ७८३, ४
यत्कार्य पूर्वस्येति (कै)	२२६, १४	यथा दृतीया इति (भा)	२६१, ३
यत्कार्यमिति (कै)	५९०, १४	यथाद्देशेति (कै)	२९७, १ ३०३, ११
	५९६, ११ ६९५, ११		३११, ४
यत्तदिति	७, १६	यथा तर्हीति (भा)	३६०, १
यत्तर्हि षिप्र्योरिति (भा)	१८९, ९	यथा मशकार्यं इति (कै)	४७५, १२
यत्स्येति (भा)	२६५, ८ ५५३, १२	यथासख्येति (कै)	५०९, ७
यत् तत्सिद्ध इति (भा)	३१२, ४	यथाश्रुतमिति (कै)	७७८, ५
यत्तर्हि योगविभागमिति (भा)	८१२, ३	यथैवेति (भा)	७९६, १२
यच	५९, २०	यदि च द्रव्येति	८, ४
यच यचेत्यादि	९५, ४	यदर्थेति	१७, १०
यच च (भा)	१०९, १	यद्यप्येकोऽपीति	५७, १
		यदि पुनरिति (भा)	६२, १०
			६३, ९ ८८, १०

यदि किञ्चिदिति (भा)	८९, १२
यदुक्तमिति	९८, १७
यदि नित्यो लोप स्यादिति १०२, २	
यद्यप्युच्यते इति (कै)	१५४, ११
यदि तर्हीति (भा) ...	१९०, ४
यदा लिति (कै) ..	२१२, १०
यदि प्रारम्भ (भा)	२६६, १४
यदेतदिति (भा)	२७५, १
यद्युञ्ज इति (भा)	२२०, २
यद्यपीति (कै)	७७०, १०
	८०९, १२
यद्येतत् (भा)	७८५, १०
यद्यमिति (भा)	८११, १४
यद्येवमिति (कै)	८१९, ६
यद्वित्यमिति	२६, १९
यस्मिन्नात्त्वमिति (भा)	२६, १६
यस्मादिति	७०, २
यस्य च भावेन (पा)	२१२, ७
यस्या नाडिकाया इति (कै)	७८६, १२
यस्मिन् विधि (वा)	८२६, १७
यस्येति (कै)	८२७, ७
यानि तद्ग्रहणानीति (भा)	५२, ८
युगपत्समवस्थानम् (भा)	५७, ८
युगपद्ग देशेति (भा)	६२, २
युक्तोपेति (भा)	६४२, २
युवेतौञ्जिति (कै)	८२२, ४
येन शास्त्रेणेति ५४, ८ १०७, १८	
येन नेति (कै)	२२०, १४

येन येन विशेषेणेति (भा)	२८४, १०
योगरूढ इति (कै)	२९, २०
यो ज्ञेति (भा)	४४, १३
योगविभागेति (कै)	१४२, १६
योगापेक्षमिति (भा)	२८६, ७
योऽवेति (भा)	५९९, १०
यौना (भा)	५२६, ५
यौस्माकीणेति (कै)	७२५, १२

र ।

रक्षति (भा)	४२, १५
रषाभ्यामिति (पा)	८६, १०
राज इति	७६, ८
रात्सस्येति (पा)	५६२, १
रान्तस्येति (भा)	५६१, २
राशमिच्छतीति (भा)	५४२, ७
राज्ञोप इति (कै)	२२५, २
राशदीति (कै)	७१८, १
रषादिभ्य इति (पा)	४०५, १९
रुडिरिति	१०८, १२
रूपद्वयमिति (कै)	२७५, १०
रूपग्रहणादिति (भा)	२४८, १४
रूपग्रहणं किमर्थम् (भा)	७४, १
रूपग्रहणस्येति (कै)	१५५, १०
रूपसामान्यादिति (भा)	६७, ६
रूपमाहृष्यादिति (कै)	४१९, २०
रूप शब्दस्य सञ्ज इति (भा)	७५४, १
	७५६, ९

रूपान्तरिति	६३, ४
रूपेति (कै)	७५५, ४
रेफ भागस्येति	७६, १
रेफोश्चामिति (भा)	९०, ९ ९१, ८
रोऽस्यास्तीति	७७, ३
रोरवौतीति (भा)	१९७, ४

ल ।

लक्षणमिति (भा)	४७३, १४
लक्षणाद्	२६, २०
लक्षणप्रपञ्चाभ्यामिति	४७, ६
लक्ष्येति	९२, ८
लक्ष्यमि (भा)	१३४, ७
लल चेति	१७, १
लभ्यत एवेति (कै)	६४१, ८
लाक्ष्यिकलाद्वेति (कै)	७६३, १४
लाघवार्थमिति (कै)	१२४, १८
लावस्यायामडिति (भा)	१८१, १०
	२३३, १०
लावथवेरिति (भा)	६६२, ८
लाव्यमिति (कै)	२१८, ६
लिङ्गादीति	३७, १७
लिङ्गार्थालिति (भा)	५०, २१
लिङ्गादिति ६०, ८ (कै)	१४१, ९
लिङ्गेन वेत्येतदिति (कै)	१२५, १३
लिङ्गच्छादिति (कै)	४६२, ४
लुकिच्छते इति (भा)	२०६, १२

लुक शास्त्रेति (कै)	२०७, १
लुक वक्ष्यतीति (भा) . .	२१०, १२
लुगादीति (कै)	६८७, १५
लुकेति (कै)	७२८, १४
लूशब्दस्यैवेति (कै)	१९७, १
खेडिति (कै)	२६२, १५
खेरिति (कै)	७१७, १
खोपस्त्विति	३४, २
खोकत	३७, ८
खोकेचेति (कै)	१२८, १४
खोपविशेषणमिति (कै)	१९६, ५
खोपव्योरिति (पा)	२१०, ६
खोपशब्देनेति (कै)	७१८, १५
खौकिकार्थप्रहणदिति (कै)	५८२, १८
खौकिके इति (कै)	७३६, ११

व ।

वक्तव्यमिति (कै)	५६, १० ६८३, ४
वक्ष्येतदिति (भा) .	१०१, १६
वक्ष्यति हीति (भा)	६७९, ७
वक्ष्यत्यनेति (भा)	७०७, १
वक्ष्यति तास्यादिभ्य इति	
(भा)	७४५, ८
वचन कर्त्तव्यमिति (कै)	७२९, ८
वचनादिति ८२, ६ (कै)	४६०, १२
वचनेति (कै) . . .	६९२, १६
वर्णात्मकमिति	३१, १५

वर्षावयवाश्रयकार्याभावस्येति ७३, ११	वागव्यवहारस्येति . १०९, १४
वर्षा (भा) . ९५, १७	वागवयव . ११९, ७
वर्षव्यत्यये चेति . ९६, ४	वार्त्तिकमिति (कै) १२२, १
वर्षानुपलब्धौ चेति ... ९६, ९	वाक्याध्याहारेणेति (कै) १२२ १४
वर्षे बाहुरिति ... १०८, ११	वाक्यभेदेनेति (कै) १९२, १
वर्षज्ञानमित्यस्य ११०, ६	वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति (भा) २८३, ६
वहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिति	वाक्यभेदेन चेति (कै) ४६५, १७
(कै) १९९, ११	४४०, ११
वर्षानिति (भा) २५५, ९ २५५, १२	वाध्यत इति (कै) ४५४, १७
वर्षैकदेशा इत्यादि (भा) २७८, १७	वाशब्दो विकल्पे इति (कै) ४९४, ६
वर्षवदानर्थक्यादिति (कै) ३३६, १४	वाचीकग्रामाविति (भा) ८३७, १
वस्त्वर्थमिति (कै) ३६५, १	वास्यत्ये इति (कै) ५३०, १२
वर्षाश्रयत्वादिति (कै) ... ४६५, १९	वास्तवेति (कै) ६०५, ८
वर्षाश्रय इति (कै) . . ४०४, १९	वार्षशतिकातीति (भा) ४२, ४
वहत इति (कै) . ५६९, ४	वायवोरिति (भा) ६२५, १
वर्षानिर्देशेति (कै) .. ६२२, १२	वा ग्रहणमिति (कै) ७६४, ११
वहिरङ्गेन सिद्धतीति (भा) ६३१, २	विस्पष्टेति २, १४
वरेयस्योपस्वरवर्जमिति (भा) ६६९, ७	विनेति ५, ११
वर्षस्तत्त्वम् (भा) . . ६९७, २	विस्तरणेति . ११, ४
वस्तुपूर्वस्य चेति (भा) ७२४, १९	विकार इति १२, १६
वर्षस्य ग्रहणे हेतु प्राक्तनो	विद्वानिति २१, १९
धनिरिच्छवे (हरि) ७९३, ५	विस्तारेति २५, ११
वर्षानां प्रत्येकमिति १०, १२	विशेष इति १८, १८
वागेवेति . . . १७, १६	विधिरिति २९, ५
वायुगेति . . २०, ६	विप्रतिपत्त्येति . ३१, १३
वाक्याध्याहार इति ... ४७, १	विनापि चेति ३५, ६
वा ह्रस्वसौ (पा) ७९, १७	विचाल . . ३६, ९
वाक्समाख्याय . . १०९, ९	विधानादिति ३७, १४

विहृतोपदेश इत्यचेति . .	५६, १०
विकारभेदादिति (भा)	५६, १८
विनाशे (भा)	८५, १०
विनियोगः (कै)	११३, १० १७
विभाषाच्छन्दसीति (पा)	१४६, ८
विसर्जनीयस्येति . .	२५८, ४
विभागोज्जेति (कै)	२६७, १०
विना वेनेत्यादि (कै)	३२२, ४
विधीति (कै)	५५८, ३
विधिग्रहण किमर्थमिति (भा)	५८४, ११
विशेषेति (कै)	७६३, ११
वृहस्पति (भा)	२९, १९
वृद्धिलक्षणे मयडिति (भा)	११८, ५
वृद्धादयो यथा शब्दा स्वरूपोप-	
नियन्तना । आदेश् प्रत्या-	
पितै शब्दै सम्बन्ध यान्ति	
सन्निभिरिति (हरि)	१३४, १
वृत्तिभेदे निमित्तत्व वैकृत प्रति	
पद्यते (हरि)	७९३, ७
वेदाङ्गत्वादिति ...	५, १६
वेदार्थं चेति	१२, १३
वेदान्तेष्विति	२६, १
वेदमपीति	२८, १
वेदे याञ्जिन्ना (भा)	१२३, १६
वैख्यार्या मध्यमाद्याश्च पश्यन्त्याश्चै	
तदङ्गुतम् । अनेकतीर्थभेदा-	
यास्तथ्या वाच पर पदम्	
(हरि)	... १३, १७

वैयाकरणेति (कै) ...	६५९, ६
वैदिकानामिति ...	५, २०
वैयाकरणा इति .	१०, १०
व्यक्तिस्रोटेति . .	३२, १२
व्यक्तिस्रोटवादिन इति	६२, १३
व्यक्तिस्रोटपक्षेऽभिव्यक्ति	
(कै)	२५५, १५
व्यक्तयोऽजन्ना जन्याश्च तत्र जाति-	
रेव शक्नेति	२५६, १
व्यक्तिद्वारेणेति	७५६, १

श ।

शकतेति (कै)	४१५, १८
शकारश्चकार्योरिति (भा)	२७१, १५
शक्यं च्युदिति	३८, १५
शब्दादीनाग्निश्लमिति	३७, ४
शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो	
विकल्प (यो-रू)	४८, ४
शब्दस्योच्छेत् (हरि) .	७९३, ९
शकल्यस्य विभाषेति (भा)	३३२, ८
शास्त्रादेवेति (कै)	४४९, ९
शास्त्रौघस्य (भा)	१३५, ९
शिक्षायामिति .	२७, ६
श्रीभावोऽप्यनित्य (भा)	३०१, ९
शुचाविति (कै) .	२४८, १८
शून्यश्च शिल्परणमिति (कै)	४०५, ७
शून्या चेति (कै) .	४६२, ८

श्रुते सूत्र इति (कै)	२०१, ५
श्रीचोपलम्भिरिति	६३, २०
श्रीत क्रियासम्बन्ध इति	
(कै)	२२७, ७

घ ।

घकारस्येति (कै)	७३५, १४
घकारान्नादिति (कै)	७६१, १२
घट षष्ठिरिति (कै)	५३८, १
घट खर इति (कै)	३८९, १०
घडिकस्याऽपौति (भा)	६५१, ११
घडभ्य इति (कै)	७६१, ९
घडो निर्दिष्टस्येति	७६, ६
घडोष्ठ्याने (पा)	१२९, ८
घटानिर्देशादिति (कै)	७६६, १७

स ।

सङ्कर इति (कै)	७००, १
सङ्गुच	३२, १
सङ्घातेति (कै)	५२२, ३
स च (कै)	७८८, १५
सति प्रत्यये इति (कै)	७०७, ७
सति सर्वादेशले इति	
(कै)	५७७, ११
सतीति (कै)	५७८, ४
सत्तास्थामिति	९, ३

समासान्त निषेध इति	
(कै)	८१६, १५
सख्येति (भा)	८०९, ३
सर्वव्यक्तीनामिति (कै)	७७६, १०
सर्वेति (कै)	१, १०
सर्वस्येवेति (कै)	७९९, १
साक्षादिति	३, ५
सामान्यशब्दादिति	५, ७
सामान्यविशेषाविति	३०, ११
सामर्थ्यादिति (कै)	२२४, ९
सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध (वा)	३२, १०
(भाष्ये) सिद्धशब्दस्यैक पदार्थ	
इति (भा)	३३, २
सिद्धे (कै)	८१९, ११
सौमनीति च (कै)	२४८, १९
सुपाम् इति (पा)	४१३, १२
सुप उदात्तत्वेति (कै)	३८७, १३
सुपाञ्चालक (भा)	८१३, १४
सुवन्तस्यति (कै)	८०३, १२
सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद् दृक्तौ	
सच वार्तिके इति	४८, ७
सैवेति (कै)	७८२, ३
सौत्सर्गमिति (कै)	२९२, ४
सौर्व्ये इत्येतेति (कै)	६४६, १०
स्थितमिति (कै)	८२३, १६
स्वरूपविधिविषयैवेति (कै)	८१०, १४
(भा)	८११, १२

ह ।

हकारपरस्वेति (कै)	८८ १	हले इति	... १७, ३
हकारवदिति (कै)	९१, १३	ह्रिष्य (भा)	१६८, १६
हसोर्नस्यादिति (भा)	५८२, १९	हृष्यहोर्भ इति	. १९, १७
हल इति जाताविति (कै)	९३९, १०	ह्रस्वैर्घञ्चैत्तिरिति (कै)	७६५, १४
हल इतीति (कै)	. ९४५, १८	ह्रस्वसम्प्रत्ययादिति (भा)	७६९, १३

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

नत्वा साम्बशिवं देवीं वागधिष्ठानिकां गुरुन् ।
पाणिन्यादिमुनीन् वन्द्यान्पितरौच सतीशिवौ ॥ १ ॥
नागेशभट्टो नागेशभाषितार्थविचक्षणः ।
हरिदीक्षितपादाब्जसेवनावाप्तसन्मतिः ॥ २ ॥
याचकानां कल्पतरोररिकक्षुहृताशनात् ।
शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः ॥ ३ ॥
नाविस्तीर्णं न विस्तीर्णं मध्यानामपि बोधकृत् ।
भाष्यप्रदीपव्याख्यानं कुर्वेऽहं तु यथामति ॥ ४ ॥

भाष्य व्याचिकीर्षुं शिष्टाचारप्राप्त मङ्गल शिष्यशिष्यायै नि-
बध्नाति सर्वेति । क्लान्ताना पञ्चमश्लोकोत्तरार्द्धेनान्वयः ॥ सर्वा-
कारत्व सर्वोपादानकारणत्वात् । मृदादिवत् । कार्यतिरिक्तदृश्य-
स्वरूपाभावान्निराकारत्वम् । कर्त्वादिस्वाध्यक्षत्वम् । स ऐच्छतेति
श्रुते । अतीन्द्रियत्व विगतेन्द्रियत्वेन । पश्यत्यचचुरित्यादिश्रुतेः ।
सर्वप्रत्यक्षीकरणं तु स्वरूपचेतन्येनैव । इन्द्रियाविषयत्वेनवातीन्द्रिय-
त्वम् । सदसद्रूपता । प्रपञ्चधर्मः । एतच्च स्त्वियामिति सूत्रे वक्ष्यते ।
तामतीतम् । तद्रहितमित्यर्थः । एवञ्च सदेवेति भावः । नन्वी-
दृशमस्माभिः कुतो न गृह्यत इत्यत आह अदृश्यमित्यादि ॥ १ ॥

माययावृत्तेरित्यस्य कृत्यमाह ज्ञानेति । १तत्त्वमस्यादिवाक्य-
 जनिताखण्डादितीयसच्चिदानन्दब्रह्माकारावृत्तिज्ञानम् । तदेव
 लोचन तेन सप्रच्छमित्यर्थं नारायणमित्यादि । सर्वनर-
 समूहान्तर्यामिणमित्यर्थः । सर्वविद्यावेदरूपा तद्विधायिनम् ॥२॥
 वचनसन्दर्भविशेषरूपे ग्रन्थे समुचितत्वाद्वागधिदेवतां नमति ।
 पुरुषा इति । देवत्वम् । पाण्डित्यम् ॥३॥ सम्प्रदायशुद्धि द्यो-
 तयन् गुरु नमति । पदेति । व्याकरणमीमांसातर्कानामित्यर्थः ॥
 धीमतः । ऊहापोहकुशलस्य ॥४॥ महाभाष्येति । व्याख्या-
 त्वेऽप्यख्येष्ट्यादिकथनेनान्वाख्यातत्वादितरभाष्यवैलक्षण्येन महत्त्वम् ॥
 अवारपारथोर्भवम् ॥ सूयतेऽनेनेतिसुव' १सेतु ॥ यथागमम् ।
 सम्प्रदायमनतिज्ञोत्यर्थः ॥५॥ औद्धत्य परिहरति भाष्येति ।
 मयूरव्यसकादिषमासो रूपकञ्चेति बोध्यम् । पिशुनत्व दुष्टत्वम् ॥६॥
 नन्वेव कथ प्रवृत्तिरत आह तथापीति । तत्त्वसाराग्र एवात्र
 निबद्ध इति भावः । शनैरित्यनेनात्यन्तग्रन्थसकोचः । पङ्कवदित्य-
 नेन व्याख्येयाग्नापरित्यागो व्याख्यानस्यावित्कृतत्वच बोध्यते ॥७॥
 यद्यपि पाणिनिना ब्राह्मणेन निष्कारण इत्यादिश्रुते सथोपा-
 सनादाविव प्रत्यवायपरिहारार्थितयैवोक्तमाधिकारिप्रवृत्तिसभवात्
 प्रयोजन नोक्त वार्त्तिककृतापि शास्त्रपूर्वकप्रयोगे धर्म इत्यनेन
 मध्यमाधिकारिण' परमप्रयोजन दर्शितम् भगवास्तु क्लिन्न-
 कारत्वान्मन्दाधिकारिणां प्रवृत्ते प्ररोचकप्रयोजनप्रतिपत्तिप्रवणत्वा-
 द्भवहितेषु स्वर्गापूर्वादिध्वनाश्वासात्साक्षात्प्रयोजन शब्दव्युत्पत्तिस्त्रयण

वदतीत्याह भाष्यकार इति । तत्र शब्दज्ञानरूपे प्रयोजने
उक्ते विषयोप्युक्त एव शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव शास्त्रविषयत्वादिति
बोधम् । तच्चिज्ञासुरधिकारी । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्तम्बन्ध
इत्यर्थादेवलम्बम् ॥ ननु कानि पुनरित्यादिना प्रयोजनानि
वक्ष्यति तेन पौनरुक्त्यमत आह साक्षादिति तदेवाह प्रयोजन-
प्रयोजनानीति ॥ व्याख्यातुमित्यस्य शब्दानुशासनमित्या-
दिनेति शेष ॥ तावत् प्रथमम् । व्याचष्टे इति पदार्थज्ञाना-
द्यानन्तर्याद्यर्थकत्वनिरासायचेति शेष । भाष्यत्वादेवच स्ववाक्य-
व्याख्यानमिति भावः ॥ नन्विति विनाप्यथशब्दोऽधिकारार्थ इत्ये-
वोच्यतामत आह एवं हीति ॥ पदान्तरैः शब्दपदाधिकारार्थ-
पदप्रयुज्यत इति पदैः ॥ व्याख्यातुमिति । अधिकारार्थत्वेनेति
शेषः ॥ अथेतिशब्दोऽधिकारार्थ इत्युक्ते आनन्तर्याद्यर्थकत्वमप्रमाण-
मिति भ्राम्येदतोऽयमिति भाष्ये योऽयमस्मिन् वाक्ये स इत्यर्थः ॥

विस्पष्टेति नवेतीत्यादावर्थपरताया दर्शनेन तथा भ्रम
निवर्त्तयितुमित्यर्थः ॥ ननु निपाताना द्योतकत्वाद्भिधेयवाच्यर्थ-
शब्दोऽनुपपन्नोऽत आह अधिकार इति ॥ प्रस्ताव इति
प्रारम्भ इत्यर्थः । सचार्थाङ्गाख्यायमानस्य । अर्थशब्दः प्रयोजन-
वाचीति भावः ॥ निपातानां च द्योतकत्वमिति । निपा-
तानां^१ द्योतकत्व चेत्यर्थः । उपसर्गातिरिक्तनिपाताना द्योतकत्व-
वाचकत्वोभयस्त्रीकारस्याव्यय विभक्तीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात् ।
उपसर्गीणा तु द्योतकत्वमेवेति स्पष्ट गतिर्गतावित्यत्र भाष्ये इति

तत्रैव निरूपयिष्याम । अत एव साक्षात्क्रियते गुरुरित्यादि
सगच्छते । प्रारम्भक्रियाविषयत्वद्योतकस्वाप्यथशब्दस्थान्यार्थं नीच-
मानदधादिवन्मङ्गलत्वमपीत्युभयार्थमथशब्द^१ प्रयुज्यते इति फलि-
तम् । परेत्वत्र वाचकत्वमेवेच्छन्ति । अधिष्ठतमिति च तदर्थं
वदन्ति ॥ भाष्ये प्रयुज्यते इत्यनेन वर्त्तमाननिर्द्देशेन सर्वलोक-
सिद्धमस्याधिकारार्थत्वं न तु वृद्धादिवत्पारिभाषिकमिति ध्वनि-
तम् ॥ ननु विवरणेऽधिष्ठतमित्यधिकं वाचकपदाभावाद् द्योतक-
त्वानुपपत्तिश्चेत्यत आह अनेकेति । उच्यते श्रूयते क्रियत
इति प्रतीयत इति एतावतैव द्योतकत्वमिति भावः ॥ ननु
भावसाधनानुशासनपदस्य शास्त्रपदेन सामानाधिकरणमनुपपन्नमत
आह व्याकरणस्य चेति । अन्वर्थत्वात्प्रयोजनाभिधानोपपत्तिः ।
अनुश्रित्यन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य^२ बोध्यन्तेऽनेनेति करणलुडन्ततथा
शास्त्रपदेन सामानाधिकरणमिति भावः ॥ इदमेव ध्वनयितुम्
भाष्ये नामपदोपादानं नामनामिनोरभेदात्सामशास्त्रमिति सामा-
नाधिकरणम् । अनेनेवापभ्रशानामविषयत्वं सूचितं ध्वनीनां च ॥
केषामिति प्रश्नस्तु किं श्लौकिकमात्रविषयशाकटाद्यनादि-
शास्त्रमधिष्ठतमुत वैदिकमात्रविषयप्रातिशाख्यमितीति^३ परे ॥

ननु कर्मणि चेति निषेधात्कथं कर्मषष्ठ्यन्तेन समासोऽत आह

- १ उभयार्थशब्दः ॥ क ॥

२ “ननु” इति नास्ति ॥ ख ॥

३ विविच्यं ह्याप्यन्ते ॥ क ॥ ख ॥

४ “ध्वनीनां च” इति नास्ति ॥ ख ॥

५ श्लौकिकमात्रविषयम् ॥ क ॥ ख ॥

६ विषयम् ॥ ख ॥

७ “परे” इति नास्ति ॥ ख ॥

अत्रचाचार्य्यस्येति । उभयोरुपादान एवोभयप्राप्तिरित्यात्ममाने
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ कर्त्तृकर्मणोरिति षष्ठ्यामपि समास-
निषेध कुतो नेत्यत आह इधोति । चस्येत्यर्थकतया कर्म-
णीत्युच्चार्यविहितषष्ठ्यैव समासनिषेध इति भाव ॥ भाष्ये
शास्त्रमित्यस्य कर्त्तव्यत्वेनेति शेष । विवरणकारत्वाद्वाख्यातव्य-
त्वेनेति शेष उचित इत्यन्ये । शास्त्रत्व चास्य साधुत्वरूपैकप्रयोजन-
सम्बद्धत्वाद्बोधम् ॥ सामान्यशब्दत्वादिति । लोकव्यवहारे
ध्वनावपन्नश्रे च शब्दशब्दप्रयोगादिति भाव । एतेन ध्वनिव्यङ्ग्य
एव तपरसूत्रादौ 'शब्दशब्दप्रयोगादिद चिन्धमित्यपास्तम् ॥ ननु
ब्रीहिन्योचतीत्यादौ सामान्यशब्दस्याप्यपूर्वीयेषु विशेषेषु 'प्रवृत्ति-
वत्तद्वाचके साधौ तद्विशेषे प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह विनेति ।
ब्रीहिशब्दस्य तु प्रकरणाद्विशेषे प्रवृत्तिरिति भाव' ॥ वाशिता-
दीनाम् इत्यादिनापन्नसमग्रह ॥ उत्तरपदार्थसंस्पृष्टपूर्वपदार्थस्य कथ
सर्वनाम्ना परामर्शोऽत आह उत्तरपदार्थान्तर्गतस्येति । तत
प्रथगुपस्थित्यविषयस्येत्यर्थः ॥ बुद्ध्या मानस्या यदा वाक्यजन्यबुद्ध्या ॥
वेदाङ्गत्वादिति तत्र चागमसिद्धम् । अनेन तन्त्रीशब्दादीनाम-
विषयता सूचिता न च वेदाङ्गत्वाद्देदिका एव विषयास्त्यु' । तत्र
तत्र भाषाया क्वन्दीत्याद्युक्तोभयोरपि विषयत्वात् ॥ ननु
चिदानन्दस्वरूपब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थत्वाद्देदस्यापि
लोकान्तर्गतत्वाद्देदनाभिधान न युज्यते इत्यत आह वैदिकाना-
मिति । वैदिकाना लौकिकत्वेऽपीतिपाठः ॥ तेषां त्विति

लौकिकानां याज्ञे कर्मण्येव तत्परिहारस्तोषा तु सर्वत्रेति भावः ॥
भाषाशब्दानामिति । भाषाप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारस्तत्र
प्रयुज्यमानानामित्यर्थः । एव च वेदमात्रान्तर्गतकर्णभिर्देवासो
गृभ्णामीत्याद्यतिरिक्तपरता लौकिकशब्दस्य तैस्तद्भवहारदर्शनात्^१ ।
अतएव गौरश्च इत्यादीनां लौकिकोदाहरणत्वमिति । लोके
स्वरानादराद्देतदादराच्च स्वरविशिष्टानां वेदमात्रविषयतामभिप्रेत्य
शब्द इत्यादीनां वैदिकोदाहरणत्वमिति भावः ॥

लोके पदानामुदाहरणत्वोक्तौ वेदे वाक्यानामेव तत्त्वोक्ता-
वाशयमाह तत्रेति पदान्तरसमभिव्याहारेण स्वरविशेषाच्च वेदे
वाक्यानामुदाहरणत्वोक्तिरित्यपि बोध्यम् । लोकवेदसाधारणतया
पाणिनीयशब्दानुशासनस्यैवाचाधिकृतत्वञ्च तु शाकटायनादिव्याकर-
णस्येत्युत्तराशय परे ॥ भाष्ये लौकिकास्तावदिति । ताव-
च्छब्दोऽनुक्रमे पूर्वं लौकिका उदाह्रियन्ते पञ्चद्वैदिका इत्यर्थः ।
वैदिकानां प्रधानत्वेऽपि लौकिकानां पूर्वनिर्देशस्तददादरसूचनार्थः ॥
अभेदेन लोके इति । अभेदेनैवेत्यर्थः । शब्दपरत्वाभिप्राये-
णास्य^२ गौरिति प्रयोगाभावादिति भावः । पुरोवर्तिव्यक्तिं पश्यतो
^३वाचकजिज्ञासया कोऽयमिति प्रश्नेऽयं गौरयं वर्णशुक्ल इत्युत्तरस्थले
सन्निहितमुद्दिश्य तादात्म्येन शब्दविधेयताप्रतीतिरिति तात्पर्यम् ।
शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः स्पष्ट चेद् पातञ्जलभाष्ये इति

१ तद्व्यवहारदर्शनात् ॥ ख ॥

२ तथोक्तावाशयम् ॥ क ॥ ”

३ “अस्य गौरिति” इति नास्ति ॥ ख ॥ ४ वाचकजिज्ञासायाम् ॥ क ॥

१ मञ्जूषायामस्माभिर्हरिसंमततया^१ व्युत्पादितम् । २ अत एव जात्या-
दिव्यत्तोरिव रामेतिद्वयचरं नाममानभङ्गः पिनाकिन इत्यादौ
शब्दार्थयोरप्यभेदेन व्यवहारः ॥ अथ गौरिति भाष्ये अथेत्यस्य
पृच्छ्यते इति शेषः ॥ किं पृच्छ्यते तदाह गौरित्यचेत्यादि ॥
कः शब्द इति । कः शब्दशब्दाभिधेय इति प्रश्नः ॥ प्रति-
भासमानेषु । शब्दजातिव्यक्त्वादिषु ॥ नन्वेवं गुणक्रिययोश्शब्दत्वा-
शङ्कानुपपन्ना नहि ते अपि गौरितिशब्दजन्यबोधे भासेते इति
चेन्न । गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाभेदात् । शब्दार्थयोश्च तत्त्वात्
तदभिन्नाभिन्नस्येति न्यायेन तच्छङ्कोपपत्तेः । यथा परमकारणा-
भिन्नकार्यकारणकस्य परमकारणेनाप्यभेदः । यदा गुणसमूहो द्रव्य-
मिति पचे तस्य भाव इति सूत्रस्यभाष्यसम्भते समूहस्य गोशब्द-
वाच्यत्वेऽवयवभूतगुणादीनामपि तदाच्यत्वमिति शङ्का बोध्या ॥
अत्र गौरिति विज्ञान इति सामान्योक्त्वा तदाकारप्रत्यक्षादि-
ज्ञानेऽपि गुणादीनां सामान्यरूपेण भानमत एव प्रत्यक्षदृष्टेऽपि
आम्रफलादौ रसविशेषादिजिज्ञासा । विशेषजिज्ञासायास्सामान्य-
ज्ञानपूर्वकत्वादित्यन्ये । निरूपितं चैतन्मञ्जूषायाम् ॥ यत्तदिति
समुदायो यदृत्तार्थं वर्त्तते । तस्यैव पुनस्तदृत्तेन स^३ इत्येतेन परा-
मर्शः । यदा प्रसिद्धौ ॥ ननु यदित्यस्य नपुंसकत्वेन तच्छब्देऽपि
नपुंसकलिङ्गमेवोचितमत आह उद्दिश्यमानेति । सिद्धवक्ती-
र्त्तनमुद्देशः । प्रतिपाद्यतया विधेयतया वा कीर्त्तनं प्रतिनिर्द्देशः ।

१ मञ्जूषायां निरूपितम् ॥ ख ॥

२ ह्यर्थादिसंमततया ॥ क ॥

३ “अत एव जात्यादिव्यत्तोरिव” इति नास्ति ॥ ख ॥ ४ इत्यनेन ॥ क ॥ ख ॥

यथा शैत्य हियत्सा प्रकृतिजलस्य इत्यादौ स्त्रीलिङ्गनिर्देश ॥
तस्त्रिङ्गमिति तयोस्त्रिङ्गमित्यथ ॥

भाष्योक्तहेतुमुपपादयति भिन्नेन्द्रियेति । सामान्यव्यति-
रिक्तत्वे सति ओत्रेन्द्रियघातल हि शब्दलक्षणमिति भाव ॥ 'यदि
च द्रव्येति यदि द्रव्य शब्दशब्दाभिधेय स्यादित्यथ । तथाहि
सति द्रव्यादीना तन्त्रान्तरे निरूपितत्वात्तस्य वैधर्थापत्तिरित्यपि
बोध्यम् । तत्र द्रव्यस्य क्रियाद्याअथलात्पूवमुक्ति । क्रियागुणौ जात्या-
अथाविति तयोस्तत पूवमुक्ति । वैशेषिकसिद्धगुणानामपि १सयोग-
विभागादीनामपि २ क्रियात्वं ध्वनयितु गुणात्माक् क्रियोक्तिरिति
ध्येयम् । यत्तहि श्रुक्त इत्यादौ गुणस्य शब्दत्वशङ्कापरे वाक्ये इति
शब्देन प्रकारार्थेन सुरभ्यादिभेदभिन्नगन्धादिस्त्रिङ्गसख्यादिरूप-
गुणस्यह इति न न्यूनता । ननु शब्दस्यापि गुणत्वाद्गुणो नाम स
इत्युत्तरमसगतम् । तस्य द्रव्यत्वे द्रव्य नाम तदित्युत्तरासगतिरिति
चेन्न । उक्तद्रव्याश्रितो गुणो नाम स इत्यर्थात् । ओत्राद्याह्ला-
देव क्रियादीना शब्दत्वे निरस्ते किमुत्तरग्रन्थेनेत्यत आह अने-
नैवेति ॥ 'गोशब्दार्थे'षा सम्भवादिति । अनेदसम्भवात्तेन
तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन शब्दत्वाशङ्का तेषामिति
भाव । यद्वा गोशब्दार्थे गुणसमूहे समूहित्येषा सम्भवादित्यथ ।
३शरीरव्यापारो रोमाच्चादि ॥ शकत्वमिति । अनेकसमवेतत्वस्था-

१ एतत् प्रतीकादेव नागेशभट्टीयकौयटपुस्तके च' शब्दघटित पाठ
आसौदित्यनुमित भवति ॥ २ सख्यासयोग ॥ का ॥

३ अथम "अपि" शब्द पुस्तकत्रयेऽप्यस्ति ॥ ४ "गो" इति
नास्ति ॥ ख ॥ ५ शरीरव्यापार ॥ क ॥ ख ॥

युपलक्षणम् ॥ नित्यत्वेन सयोगनिरास । एकत्वेन प्रत्यभिज्ञा
प्रत्यचरूप प्रमाण दग्धितम् ॥ भूतशब्दप्रयोगानुपपत्ति परिहरति
सत्ताख्यमिति । एव हि वृचवदास 'इत्यापत्ते । सामान्यश्रुते-
स्त्ववसामान्यविषयत्वेन प्रवृत्तायास्तुङ्कोचे कारणाभावाच्च उपमा-
कथनस्य प्रकृतेऽनुपयोगाच्चाध्याहारे गौरवाच्च नेद युक्त किन्तु
स्वरूपवाची स वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रस्यभाव्यप्रयोगस्य प्रमाणभूतस्य स्वय
करिष्यमाणव्याख्यानरीत्यास्यापि व्याख्यानसम्भवात् । पितृभूत
इत्याद्याप्यन्यत्रान्यशब्दप्रयोग 'सादृश्येन इति सादृश्यप्रतीतिनलस्य
सादृश्यवाचकत्वे मानमस्तीति दिक् ।

भाष्ये आकृतिजातिस्त्वस्थान 'ब्रवीति' । आक्रियते व्यवच्छि-
द्यते स्वाश्रयोऽनयेति व्युत्पत्तेरिति भाव । शङ्कापरभाष्ये सामा-
न्यभूतमित्यस्य तद्वाञ्छकश्चेत्यर्थो^१ बोध्य । जातिमात्रपरत्वे "जा-
त्याकृतिव्यक्तय पदाय' इति गौतमसूत्रेण तस्यापि पदार्थत्वबोध-
नात् प्रत्यक्षादौ तद्ज्ञानाच्च तस्य शब्दत्वाशङ्का तत्समाधानाभावे
न्यूनता स्यात् । सिद्धे शब्दार्थेति वाक्तिकव्याख्याने भाष्ये तस्यापि
पदाथत्व कैद्यटो वक्ष्यति । तदभिज्ञाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्या-
यस्तु यत्र स्वाभिन्नद्वारकस्वरूपानुगमस्तद्विषय । यथा परम-

१ 'इत्याद्यापत्तेः ॥ क ॥ ख ॥

२ सादृश्यपर इति ॥ क ॥

३ सस्थान च । ब्रवीतीति नास्ति ॥ क ॥ ख पुस्तके सस्थान ब्रवीति इति
नास्ति ॥

४ अथ पाठ "वालेगटाइन" मुद्रापितभाष्य

पुस्तकेऽस्ति । वस्तुतो "ब्रवीति" इत्यनुचितमेव ॥

५ तद्वाञ्छक चेत्यथ ॥ क ॥

कारणकार्योपादानके परमकारणादे । अत एव सुखदुःखयोर्नैक्य
नापि कुण्डलकटकयोस्तत्कुण्डलारम्भकस्पर्णावयवानुगमस्य कटकैऽभा
वात् । एव गुणसमूहस्यानुद्भूतावयवभेदस्य वाच्यत्वेऽपि समूहिनां
तत्तद्रूपेणावाच्यत्वाच्च तेषां शब्दत्वाशङ्केति भावः ॥ पृच्छतीति ।
प्रश्नविषयविशेषान्तराभावात्सामान्यरूपेण पृच्छतीत्यथ ॥ भाष्ये
उच्चारितेनेति । शारीरमाहताभिहतकण्ठादिस्थानैरवयवद्वारा-
भिव्यक्तेन घेनेत्यथ । अत्र १विषाणान्तैरवयवैर्गुणादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ॥
सप्रत्ययो ज्ञानम् ॥ ननु प्रत्यायकशब्दस्य वणसमूहरूपतया घेने-
त्येकवचनमयुक्तम् १ । न च वनमितिवत्समूहाभिप्राय तत् १समू-
हस्यास्थिरस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्त आह वैयाकरणा इति ॥
वणव्यतिरिक्तपदानभ्युपगमे एकैकस्य वणस्य वाचकत्वसमुदायस्य वा
नाद्य इत्याह वर्णानां प्रत्येकमिति ॥ द्वितीयमनूद्यदूषयति
आनर्थक्ये तु प्रत्येकमिति । प्रत्येकमानयक्ये तु समुदायस्य
वाचकत्वमुपेय तन्न न युक्तमिति शेषः ॥ यतस्तत्र नद्यद्वयम् ४
उत्पद्यमानसमुदायस्याभिव्यज्यमानसमुदायस्य वा वाचकत्वमिति
तत्राद्य दूषयति उत्पत्तिपक्ष इति । उत्पत्त्यभावादित्यस्य समु-
दायाभावादित्यनेनान्वयः ॥ द्वितीय दूषयति अभिव्यक्त्येति ।
उत्पन्नाभिव्यक्तेर्ध्वस्तत्वादित्यथ ॥ ननु पक्षद्वयेऽपि पूर्वपूर्ववणानुभवजन्य-
संस्कारसह ५कृतान्धवर्णानुभवहेतुकैकस्यत्युपाह्वानां १वाचकत्वम-
स्त्वत आह एकस्मृतीति । ननु तस्य नित्यत्वे सवदाद्यप्रतीति-

१ विशेषायाम् ॥ क ॥ विषयान्तरैः ॥ ख ॥ २ एकवचनमयुक्तम् ॥ क ॥

३ समूहस्य स्थिरस्य ॥ क ॥ ४ तत्र पक्षद्वयम् ॥ क ॥ तत्र नद्यद्वयम् ॥ ख ॥

५ सहकृता सववर्णानुभवहेतुक - ॥ क ॥ ६ वाचकत्वमत आह ॥ क ॥

प्रसङ्गोऽत आह नादेति । नादो वण ॥ ननु येन क्रमेणानुभूता
वर्णास्तेनैव क्रमेणैकस्मृत्युपाख्यानानां वाचकत्वेन नाथप्रतीत्यविशेषप्रस
ङ्गोऽन्यथा त्वयापि वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् कथं पूर्वोक्ता-
द्दोषान्निस्तारस्तवापीत्यत आह विस्तरेणेति । इदमेक पदमेक
वाक्यमिति प्रत्यय स्फोटसत्त्वे तदेकत्वे च प्रमाणम् अनुभवक्रमे-
णैव स्मरणमित्यर्थं दृढप्रमाणाभावाच्च क्रमेणानुभूतानां व्युत्क्रमेणापि
स्मरणदर्शनात् । मम तु यथा पटे नानारञ्जकद्रव्याहितनानाव-
र्णोपराग क्रमेण तथैकस्मिन्नेव तस्मिन्नुच्चारणक्रमेण क्रमवानेव तत्त-
द्वर्णस्वरूपानुरागस्तु च स्थिरस्तस्य च मनसाग्रहणमिति न दोष ।
तत्र येनेत्येकवचनेन विषाणिनामिति बह्ववचनेन चानेकोच्चारण-
विषयगौरित्यस्यैकत्व सूचितम् । एव च तेनैव दृष्टान्तेन घट-
पटादिबोधकसाधारण्येन वाचकस्यैकत्व सूचितम् । भेदप्रत्ययस्त्वौ-
पाधिक इत्याद्यस्मत्कृतमञ्जूषायां शक्तिवादे द्रष्टव्यम् ॥ नन्वेव
तस्य तास्त्रोष्ठपुटव्यापारविषयत्वाभावादुच्चारितेनेत्युक्तमत आह
प्रकाशितेनेति । अभिव्यञ्जकैरिति शेष ॥ भाष्येऽथवाप्रती-
तपदार्थक इति । लोके 'व्यवहृत्तृषु पदाथबोधकत्वेन प्रसिद्ध
श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्गणरूपध्वनिसमूह एव शब्द इत्यथ । तस्यार्थ-
बोधकताप्यविचारितरमणीयस्यैव लोके सिद्धा तादृशस्यैव शास्त्रे-
णान्वाख्यानमिति तात्पर्यम् । तदाह अन्यत्रेति । सग्रहादौ
तपरसूत्रे भाष्येचेत्यथ । ध्वनिपदेनाच वैखरी । स्फोटपदेनाभि-
व्यक्तकत्वादिर्को^१ मध्यमावस्थ आन्तरशब्द उच्यते । कथमस्येति ॥

कुवन्नित्यस्य वत्तमानायकत्वादित्यथ ॥ भाष्येकानि पुनश्शब्दानुशासनस्येति । शब्दज्ञानफलकव्याकरणाध्ययनस्येत्यथ । तदाह किं सन्ध्येति । शब्दज्ञानद्वाराध्ययनस्य तदज्ञानप्राप्तप्रत्यवायपरिहार फलम् उत तदतिरिक्तमपि किञ्चिदिति प्रश्नाशय इत्यथ । प्रयोजनशब्द करणव्युत्पत्त्या प्रयोजकपरोऽपि तेन व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजक किञ्चिदस्ति नवेत्यपि प्रश्नाशयो बोध्य । अत एवोत्तरे आगमपदोपादानम् । नपुसकमनपुसकेनेत्येकशेष । तत्रैकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वात्प्रश्ने बहुवचनमुत्तरे एकवचन बोध्यम् ॥ पुरुषार्थोर्धर्माभोचक्ष ॥ ननु शिष्याचायसम्बन्ध एव महान्देदरचाहेतु किं व्याकरणेनेत्यत आह लोक इति ॥ भ्राम्येदिति । भ्रमेण पाठान्तर कल्पयेदित्यथ । नवाचायवचनाद्भ्रमनिवृत्ति भ्रमशङ्कया तेष्वविश्वासात् ॥ वेदार्थावगमद्वारापि व्याकरण पुरुषार्थसाधनमित्याह वेदार्थचेति । एव च वेदाध्ययनपूर्वक शुद्धतन्मन्त्रैस्तद्विहितकर्मानुष्ठानेन स्वगसुख सुपनिषदध्ययनेन वक्ष्यमाणरीत्या वा भोचक्ष पुरुषार्थो व्याकरणाध्ययनस्य फलमिति भाव ॥ विकार इति । लोपस्तु न विकार इति पृथग्गणित । भावरूप एवचादेशोऽत्र विकार ॥ ह्यग्रहोर्भ इति । इदञ्च गृभ्णामीत्याद्यथमावश्यकम् । एतेनोद्गाभनिग्राभौ चेत्यनेन^१ भस्यापि सिद्धत्वादेतदुपन्यासस्त्विह इति परास्तम् । अन्याथमावश्यकैः तेनैक भस्य सिद्धौ तदग्रे निपातनाश्रयणवैयर्थ्यात् ॥ निपूर्वाद्द्वेघञ्विधायकाभावादाह उद्गाभनिग्राभौचेति ॥ भाष्ये खस्वपीति नि-

पातसमुदायो निश्चयाथ । ऊह खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेष ॥
ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्रा पठितास्तत्र तेषा तथैव प्रयोग इष्ट
इति नोहेन प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रकृतावूहाभावेऽपि विकृतावूह
इति दशयितुमशक्यतिशब्दाथमाह इहेति । यस्मिन्नाग्नेयादौ या-
गान्तरेण सौर्यादिना । प्रकृतिविकृत्यवगमस्य द्विदेवत्यलैकदेवत्य-
त्वादिसाम्येन बोध्य ॥ अन्यत्र पठितमन्त्राणाङ्क्यमन्यत्रगमनमत
आह प्रकृतिवदिति । यथा सोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा
विकृतिरपीतितदथ । तदनेनोपकारातिदेशे तत्पृष्ठभावेन पदार्था
अप्यतिदिश्यन्ते इतिकत्तव्यतायाश्भावनायास्साकाङ्क्षत्वादेतन्मूलकमेव
प्रकृतिवदतीति मीमांसकसरणि ॥ पदार्थान्तगताश्च मन्त्रा तत्र
अग्निसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशकमन्त्रस्याग्निपदस्य सूयसम्बन्धिनिर्वापप्रका-
शनासमथत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्याथेत्यूहमित्याह तत्राग्नेरि-
ति ॥ मन्त्र ऊह्यत इति । यद्यप्यूहे न मन्त्रलन्तथाप्येकदेशस्यो-
हेऽपि अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात्तद्वटिते समुदाये मन्त्र-
त्वव्यवहार कमणस्साङ्गत्वञ्चेति बोध्यम् । सोऽथमशक्यत्यूह अन्ये-
ऽप्युह्या ऊहञ्जस्य हि आतिज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिकसुख-
सिद्धि फलमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये खिङ्गपदञ्च प्रकृत्यादेरुप-
लक्षणम् ॥ यथायथमिति । अथप्रकाशनसामर्थ्यानतिलङ्घ-
नेनेद्वय ॥ ननु वक्ष्यमाणागमस्य न व्याकरणफलत्वमत आह
प्रवर्तक इति ॥ नित्यकर्मतामिति । एतेन नित्यकाम्यता
व्याकरणाध्ययनस्येत्युक्तम् । नित्यत्वञ्चाध्येयज्ञेयपदायविशेषणीभूताध्य-

यनज्ञानयोर्बोधम् । अत्र ब्राह्मणेनेत्युक्तेरन्यस्यैवमध्ययन काम्यमेवेति
 सूत्रयतीति कश्चित् ॥ निष्कारण इति । कारणशब्द फल-
 पर ॥ ननु नित्यत्वेऽपि प्रत्यवायपरिहाररूपम्फलमस्यैवेत्यत आह
 दृष्टमिति ॥ अध्ययनादिनिष्ठद्वारणानपेक्ष्य विषय आरोप्य
 निष्कारणो वेद इति प्रयोग ॥ आगमपदेन श्रुति श्रुतावपि
 जनमेजसाद्युपाख्यानवत्यौरषेयव्याकरणस्यापि नित्यताबोधनमुपप-
 द्यते । यद्वा तेन प्रोक्तमिति सूत्रोक्तभाष्यरीत्या वेदाथवद्वाकरणा-
 र्थेऽपि अनादित्वरूपनित्यतावानिति श्रुत्या तस्य नित्यत्वबोधन-
 मिति बोध्यम् । धमत्वञ्च वेदस्य पुरुषयत्नसाध्यतया धमत्वेनाभिम-
 ताध्ययनज्ञानकमलेनौपचारिकमित्याहुः ॥ षडङ्ग त्रिचाकल्पव्याक-
 रणनिरुक्तच्छन्दोज्यौतिषाङ्गसहितो वेद स्वशास्त्ररूपः । अध्येय
 इत्यत प्रेरणाविषयाध्ययनकर्मेति बोधः । यद्यपि तेन प्रोक्तमिति
 सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणरीत्या वेदत्व शब्दतदर्धीभयनिष्ठ तथापि ज्ञेय
 इत्यस्य सम्यगथबोधपय्यवसाय्यध्ययनङ्गायमित्यर्थं तात्पर्यम् अत एव
 समानमीहमानानामधीयानानाञ्च केचिदर्थैर्धुञ्जन्ते केचिन्नेति वक्ष्य-
 ति भाष्यकृतः । अध्ययनतथाज्ञानयोश्च समुच्चयः । अनेनातादृश-
 स्थाधमत्व सूत्रयति श्रुत्या मिलितस्यैव धमत्वबोधनात् । तथा च
 व्यासः । वेदाथञ्चो जप जप्ता तथैवाध्ययन द्विजः । कुवन् स्वगमवा-
 प्रोति नरकन्तु विपयय इति । जपपद मन्त्रसाध्यकममात्रोपल-
 क्षणम् । ज्ञाधातोश्च ज्ञानानुकूलो मनः प्रणिधानविषयेन्द्रियसयो-
 गसम्पादनादिरूपो व्यापारोऽथस्तस्यैवात्र विधेयत्वम् एतेन ज्ञानस्था-
 विधेयत्वादिद्विधिन्यमित्यपास्तम् ॥ ननु गुणानाम्परस्परसम्बन्धाभा-

वात् षडङ्गेषु प्रधानमित्यनुपपन्नमत आह पदेति । एवञ्च वेदाय-
ज्ञाने व्याकरणप्रधानकारणमिति भावः ॥ भाष्ये प्रधाने कृतो
यत्न इति । प्रधानविषये नित्यत्वं इत्यथ । अन्यथा यत्रविषय-
कृतेरसम्भवादसङ्गतिः स्याद्वै ॥ १भाष्ये च फलवानित्यत्र फलपदेन
वाक्यार्थावगमो विवक्षितः । एतच्छास्त्रञ्च पदपदार्थावगमद्वारा
वाक्यार्थावगमोपयोगीति बोध्यम् । एवञ्च व्याकरणान्धधेनप्रयु-
क्तस्य वेदार्थाज्ञानप्रयुक्तस्य च १प्रत्यवायस्य परिहारकतयास्य नित्य-
त्वमिति बोध्यम् ॥ अवश्यमित्यनेन विवक्षितं दृश्यति अध्याप-
नमिति । लाघवञ्च प्रतिपदपाठापेक्षया प्रकृत्यादिविभागेनान्वा-
ख्यानस्य विवक्षितम् ॥ नन्वसन्देहसन्देहाभावः स च नात्यन्ताभा-
वस्तस्य नित्यत्वात् । न च ध्वसं तत्तद्विषयकव्याकरणज्ञानवतसन्दे-
हस्यैवाभावेन तदसम्भवात् । यस्य लघीतव्याकरणस्यापि कश्चित्स-
न्देहः स तद्विषयकवैद्याकरणत्वाभाववानेव । वेदनार्थं हि तत्र
प्रत्ययोऽत आह प्रागभाव इति । तत्परिपालनञ्च शास्त्राध्यय-
नफलं न तु स्वरूपं तस्याजन्यत्वात् तत्पालनञ्च प्रतियोगिजनकका-
रणविध्वंसनं प्रागभावस्य प्रतियोगिजन्मनाशत्वादिति बोध्यम् ॥
भाष्ये याज्ञिका पठन्तीति । यज्ञकाण्डभवा वैदिका शब्दा
याज्ञिकास्ते पठन्तीत्यथ । ऋषिः पठति शृणोत यावाण इति-
वत्प्रयोगः । तत्र ऋषिर्वेदः । सन्सूत्रे भाष्ये एष प्रयोगः ॥ ताम्
अनङ्गाहीम् ॥ कस्तर्हि निश्चयस्तत्राह १पूर्वपदस्येति ॥ नन्वस्ते-

१ भाष्ये च इति तु नास्ति ॥ क ॥ ख ॥ २ “प्रयुक्तस्य च प्रत्यवायस्य”

इति नास्ति ॥ ख ॥ ३ जन्यनाशत्वात् ॥ क ॥ ४ पूर्वपदेति ॥ ख ॥

च्छ्वादीनाम् बङ्गत्वाद्बङ्गनामनुग्रहो न्याय्य इति प्रथमतोऽभिधान-
 युक्तमत आह मुख्यानीति । प्रधानत्वादेव तेषां प्रथमतोऽभि-
 धानमिति भाव । तेषा प्रधानत्वञ्च पदपदाथज्ञानाधीनत्वेनान्तर-
 ङ्गत्वात् । वक्ष्यमाणानाञ्च वहिरङ्गशब्दापशब्दप्रयोगविधिनिषेधवि-
 षयत्वादात्तुषङ्गिकत्वबोधम् ॥ ननु भूय इत्येकवचनमनुपपन्न प्रथो-
 जनानीत्यनेन सामानाधिकरण्यादत आह पुनरिति ॥ इमा-
 नि चेति । चक्षुमुद्यमे ॥ भाष्ये प्रयोजनानीति । प्रवक्त-
 कानि फलानि चेत्यथ । तत्र वक्ष्यमाणवाक्यानि प्रवक्तकानि तद्वो-
 ध्यानि फलानीति विवेक ॥ ननु रक्षादिभि स्रष्टैवैतानि कुतो
 न पठितानीत्यत आह आनुषङ्गिकत्वादिति । एषामानुषङ्गि-
 कत्व तेषा प्रधानत्वबोधयितुन्तथोक्तिरिति भाव ॥ ननु पराभ्रवु-
 क्षस्माद्ब्राह्मणेनेति श्रुतौ पराभवस्यापशब्दभाषणफलत्वावगते परा-
 भ्रुता माभ्रमेत्यध्येयमिति वक्तुमुचितमत आह निन्दार्थवादेनेति ।
 द्रव्यसंस्कारकमसु पराथत्वात्फलश्रुतिरथवाद स्यादितिन्यायेन यस्य
 पणमयी जुह्वभवति न स पाप श्लोक शृणोतीत्यादावपापश्लोक-
 श्रवणस्य प्राशस्त्यमात्र परत्ववदस्य निन्दामात्रपरत्वादिति भाव ।
 प्रकरणाच्च ^१क्रत्वर्थोऽयमिषेध ॥ केचिदाहुरिति । अत्रारुचिवी-
 जन्तु सव भुतस्माद्दसमनिच्छता विभाषा क्तत्व इति ॥ पदेति ।
 सवस्य द्वे इत्यत्र पदग्रहणस्य वाक्तिककृतोक्तत्वादिति भाव ॥^२ ननु

१ स्रष्टैविति ॥ ख ॥

२ भाष्यणफलत्वावगते ॥ ख ॥

३ यद्यप्युपलब्ध पुस्तकेषु “क्रत्वङ्गोऽयमि”त्यस्ति तथाप्यङ्गशब्दस्य नित्यगपु
 सत्त्वाद् बङ्गब्रह्मवाच्यसङ्गतेषु “क्रत्वर्थोऽयमि”ति पाठ स्थापित ॥

नेद द्वित्व किञ्चैच्छिक पुन प्रयोगोऽत आह स्यात्वञ्चेति । न
 ज्ञेच्छित्तवै इत्येत ज्ञेच्छभाषाविषयमिति भ्रमनिवृत्त्यर्थं तद्विवरण-
 न्नापभाषितवै इति ॥ ह्रवै इति प्रसिद्धौ । अपशब्दत्व व्याक-
 रणानुगतशब्दस्येष्टभ्रम एव प्रसिद्धमिति भाव । मनु ज्ञेच्छो-
 नाम पुरुषविशेषो देशविशेषो वा स कथमपशब्दोऽत आह
 घञिति । निन्दावचनाद् ज्ञेच्छतेरिति भाव । निन्दा च शास्त्र-
 बोधितविपरितोच्चारणेन पापसाधनत्वात् । एवञ्च ज्ञेच्छा इत्यस्य
 निन्द्या इत्यथ इति दिक् ॥ असवनामत्वात्तसोऽप्राप्तेराह स्वरेणेति
 आद्यादित्वादिति च ॥ तमित्यस्य यच्छब्दापेक्षितत्वाद्वाह
 यदर्थेति । मिथ्याप्रयुक्त इत्यस्य विवरणन्ततोऽर्थान्तरमिति ।
 न केवलन्तदथमेव नाहेत्येतावत् किन्तु प्रत्यवायोत्पादनद्वारा हि-
 सकोऽपीत्याह वागेवेति । यथाध्वर्थकृताङ्गोमाद्यजमाने धर्मोत्प-
 त्तिरेवन्तत्कृतापशब्दप्रयोगान्तस्मिन् प्रत्यवाय इत्याशय । तत्र
 दृष्टान्तमाह यथेति वृत्तेणेति । हेतौ तृतीया फलमपीह हेतु ॥
 मन्त्र इति । न बोधितस्य कथ मन्त्रत्वमिति वाच्यम् मन्त्रश-
 ब्दस्य बोधकपरत्वात् । अत एव मन्त्रोहीन खरत इति प्रसिद्ध-
 मपि शिञ्चापाठ विहाय भाष्ये दुष्टशब्द इति पठित तत्रत्यमन्त्र-
 शब्दस्य शब्दमात्रपरतैति सूचयितुम् ॥ शत्रुशब्दस्याभिचपथ्यायत्वे
 वङ्ग्रीहितपुरुषघोरविशेषोऽत आह तच्चेन्द्रस्येति । शदेष्यन्ता-
 दौणादिक कुन् प्रज्ञादिगणे निपातनाङ्गस्यत्वम् । शमेस्तु तत्वम् ॥

१ ज्ञेच्छभाषणविषयम् ॥ ख ॥ २ न केवल तमर्थ नाहेति ॥ क ॥ ख ॥

सम्बोधनविभक्त्यभावाद्याह 'इन्द्रशत्रुत्वस्येति । नन्वत्र चञ्चकर्म-
णीत्येकश्रुतौ प्राप्ताथामूर्वपदप्रकृतिस्वरकरण स्वरपराध इति वक्तु
युक्तम् । न च तथैवास्तु शतपथब्राह्मणतद्भाष्यविरोधात् तच्चह्याद्यु-
दान्तत्वकरणमेव स्वरपराध उक्त इत्यादि स्पष्टमस्मात्कृतैकश्रुत्यवा-
देऽत आह ऊह्यमानस्य चेति । तदुक्तमनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति
न चास्यामन्त्रत्वे लौकिकशब्देन क्रियमाणस्य कर्मण कथम्फलजन-
कत्वमिति वाच्यम् । सूर्यायत्वेत्यादेर्लौकिकघटितस्य ऊहविधाय-
कग्रास्त्रवलेन फलजनकत्ववदुपपत्तेरित्याहुः ॥ नन्वधीतमविज्ञात-
मिति विरुद्धमत आह अविदितेति । शुष्कैध इति सान्तक्री-
वैधशब्देनादन्तपुल्लिङ्गेन वा निर्वाह्यम् । निरुक्ते तु यद्गृहीतमवि-
ज्ञातमिति पथ्यते तत्र गृहीत शब्दत अविज्ञातमथत इति
बोध्यम् ॥ भाष्ये तस्मादनर्थकमिति । अनेन निन्दाथवादेन
निष्प्रयोजनाध्ययनानौचित्येन निष्प्रयोजनस्वाधेयमिति निषेधकल्प-
नादिति भाव । अतो १निषिद्धमध्ययन माभूदिति व्याकरण-
मध्येयमिति तात्पर्यम् ॥ एक पूर्वपरचोरित्यत्र भाष्ये पठितैक-
शब्द इत्यादिश्रुतिमूलकमाह भाष्ये यस्त्विति । अभ्युदयहेतु-
त्वम् अदृष्टद्वारा पुरुषाथसाधनत्वम् ॥ कुग्रन्तोऽधीतव्याकरण ।
लक्षणस्मरणपूर्वकं च प्रयुक्ते इति फलति ॥ विशेष इति । अथ-
विशेष इत्यथ । तदाह स एवेति । साधर्म्यात् । साधर्म्यमूलका-
दभेदारोपात् ॥ भाष्ये यथावत् । अन्बूहतादिदोषरहितम् ।

१ सम्बोधनविभक्त्यभावमाह ॥ क ॥

२ शत्रुत्वस्येति ॥ ख ॥

३ निषिद्धा ॥ क ॥ निषिद्धमाभूदिति व्याकरणम् ॥ ख ॥

वाचो योग प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविशेषपरत्वन्तद्देत्तीति वाग्यो-
गविद ॥ श्रुतत्वादिति । एकत्र जयान्निदोषयोश्चकारेण समुच्च-
यप्रतिपादनाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ दोषदर्शनादिति । शास्त्रस्या-
धमहेतुत्व दोष इत्यथ ॥ वादिप्रतिवादिपूर्वपक्षोत्तरपरतया व्या-
ख्यानेऽसामञ्जस्यमत्वाद् प्रष्टेवेति ॥ भाष्ये कुत एतदिति ।
वाग्योगविदो दोष कुत इत्यथ ॥ ननु साधुज्ञानस्य 'धमजनकता
यथा शास्त्रोक्ता न तथाऽसाधुज्ञानस्याधमजनकता शास्त्रोक्तेत्यत
आह यथेति । एवञ्चाप्यशब्दज्ञानमधमसाधनन्वमहेतुशब्दज्ञान-
विरोधित्वात् । यद्यद्विरोधि तत्तद्विरोधिफलक यथा श्लैष्मिकद्रव्य-
सेवेत्यनुमानम्यमाणमिति भाव । एवञ्च शास्त्रस्याधमहेतुतया तत्र
प्रवृत्तिनस्यादिति नेद वचो व्याकरणाध्ययनानुष्ठापक स्यादिति
तात्पर्यम् ॥ नन्वस्त्वधर्माऽपि तथापि धर्माधिक्यायाध्येय व्याकरण-
मत आह भाष्येऽथवेति ॥ अङ्गभूयस्त्वादिति । अङ्गाना-
न्वमजनकानाम्भूयस्त्वादित्यथ । एवञ्च यज्ञादे पापजनकत्वेऽप्यधि-
कधमजनकत्वाद्यथा तत्र प्रवृत्तिस्तथा प्रकृतेऽप्रीति भाव ॥
अल्पीयास शब्दा इति । एवञ्च श्रद्धेतिप्रक्षिप्तचीरवदनुपा-
देयन्तद्विज्ञानमिति भाव ॥ नन्वेव सामर्थ्याद्वाग्योगविदेव दुष्य-
तीत्यत्र कर्त्तास्त्वत आह भाष्येऽथयोऽवाग्योगविदिति ॥
अत्यन्तमित्यर्थः त्यन्तायेत्यव्ययम् ॥ पुरुषाणामिति । मनु-
ष्याणामित्यथ । तिरस्त्रामत्यन्तायोग्यत्वाद्स्त्वज्ञान शरण मनुष्या-
णान्तु-योग्यत्वान्नैनिषिद्धानुष्ठानवजनायमवश्य शास्त्र विज्ञेयमतोऽवा-

ग्योमविदो महाननय इति भाव । तत्र नात्यन्तायेत्यनेन शास्त्रा-
ज्ञानज्ञैव शरणन्दोषद्वयप्रसङ्गात् किन्तु वध्यादेर्ब्राह्मणत्वाद्यज्ञानमेव
पापाख्यत्वे प्रयोजकमिति ध्वनितम् । भाष्ये यो ह्यजानन्निति ।
निषेधशास्त्रमजान-ब्राह्मणत्वादिज्ञानपूर्वकन्तद्वधादिकुर्यात् सोऽपि
प्रतित एवेत्यथ ॥ प्रकरणादिति । सन्निधेरित्यथ । नन्वेव
वाग्योमविदोऽप्यशब्दज्ञानादधमस्थादत आह वाग्योगेति । एव-
ञ्चाप्यशब्दप्रयोग एवाधमहेतुन ज्ञानमात्रमिति 'न दोष इति
भव ॥ भ्राजा नाम कात्यायनप्रणीता श्लोका इत्याहुः ॥

भाष्ये किञ्चात इति । अत प्रश्नात्किं विवक्षितमित्यर्थ ।
उदुम्बर तावम् ॥ दुष्टत्वमिति । इदमुपलक्षणम् १ अन्यत्रा-
प्तदुष्टत्वस्य ॥ ननु कत्तरिक्तान्तप्रमत्तशब्दस्य गीतशब्देन समासो-
ऽनुपपन्नं तत्र भवत इत्यनेन साकाङ्गत्वादत आह प्रमादेनेति ।
भावे ज्ञान्त इति भाव । विप्रतिपन्नत्वेन वेदविषयविप्रतिपत्त्याश्रय-
त्वेन तत्र स्वस्मिन्नारोप्य दैत्यनाशाय पूष्यस्यापि भगवत ईश्वरस्य
तथोक्तिरिति स न प्रमाणमिति भाव ॥ भाष्ये चस्त्वप्रमादेन
मीतो चस्य कस्यापि २ तत्प्रमाणमिति प्रतिनिर्द्देश्यलिङ्गम् ॥ ननु
कथञ्चातमयमप्रमत्तगीत इत्यत आह श्रुतिरनुग्राहिकेति ॥
भाष्येऽविद्वांस इति । अत्र शोभ्यत्वाद्वाक्यकरणम् बोध्यम् ।
प्रत्यभिवादेऽ३ भिवादानन्तरप्रयोक्त्याश्रीर्वादेवचने नासोऽभिवादेक-

१ "न दोष इति" इति नास्ति ॥ ख ॥ २ अन्यत्रादुष्टत्वस्य ॥ ख ॥

३ 'तत्प्रमाणमिति प्रतिनिर्द्देश्यलिङ्गम्' इति पुस्तकत्रयेऽप्यस्ति । अयदन्त
एवमु उच्यते । उद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्यमेवेति श्रेखरे दशनात् ॥

४ अभिवादानन्तरप्रचीक्ये वचने ॥ क ॥ ख ॥

मात्रेण 'स्रुतिङ्कर्तुं' ये न जानन्ति तेषु कामञ्चिदङ्गं विप्रोष्य
प्रवासादेत्य थद्वा काम विध्यनुसारमन्तरैवेत्यथ ॥ अथमहमित्य-
नुकरणस्थानितिपरत्वेऽपि कृञ्चोगाभावाङ्गित्वाभावेन धेदेदित्यस्य
तिङन्तत्वेन च समासाभाव इत्याहुः ॥

अत्र क्वचिदयमहमिति वदेत् अनुकरणञ्चानितिपरमिति-
गतित्वात्समास इति पाठो दृश्यते सोऽपपाठ ॥ 'माष्ये स्त्रीव-
दिति । तद्वत्करणेन^१ शास्त्राञ्चानित्वकृतापमानप्रयुक्तदु खभाजो-
माभूमेति भाव ॥ ननु प्रकृतौ प्रयाजमन्त्रास्सुविभक्तिका एव
पद्यन्ते तत्किमनेन वचनेनेत्यत आह प्रयाजेति । ऊह्यमाना
याऽग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तिसुयुक्ता इत्यथ ॥ नन्वग्निशब्दप्रकृतिके-
त्यसङ्गतम् अप्रुवविभक्तिमात्रविधाने न केवलं प्रत्यय इति निषे-
धात् । यत्किञ्चिन्प्रातिपदिकप्रकृतिकास्सर्वा विभक्तयः प्रथोक्तव्या
इति प्राप्नोतीति चेन्न त्वमग्ने प्रयाजानुधाजानाम्पुरस्तात्त्वम्यञ्चादिति
मन्त्रवर्णनाग्निशब्दप्रकृतिका एव ता इत्याशयात् तत्राग्नेर्देवताया
एकत्वादेकवचनमेव विभक्तयश्च प्रथमाद्वितीयाद्वतीयाषष्ठीसप्तम्य
एवेति त्रौतसम्प्रदाय ॥

व्यञ्जनसहित इति । यथा ये यजामह इति पञ्चाक्षर-
मिति वणञ्चाहुः पूषसूच इति भाष्यादर्णमात्रमित्यन्ये ॥

सकृत्प्रयुक्तात्विजोऽनशब्दलोभयपरत्वे युक्तिमाह विद्वानिति ।
वेदार्थञ्च इत्यर्थं ॥ चत्वारोति । चञ्चल ॥ शब्दस्येति ।

१ स्रुत कर्तुम् ॥ ख ॥

२ "माष्ये" इति नास्ति ॥ ख ॥

३ स्रुत इत्यधिकम् ॥ क ॥ ख ॥

शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यस्येत्यथ । वृषभाकारश्शब्दशास्त्रप्रतिपाद्य शब्दो
 रोरवौति महान्देव अन्तर्यामिरूप शब्दो मर्त्या आविवेश
 स्वाभेदमाविष्कृतवानिति मन्त्रतात्पर्यम् । महतो देवस्य शब्दब्रह्मणो
 व्याकरणज्ञाप्यतया व्याकरणज्ञस्तदाविष्ट इव भवतीति यावत् ॥
 भाष्ये पदजातानि । परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपाणि । अत
 एवाधे निपाताच्चेतिचकार सङ्गच्छते ॥ नामाख्यातेति ।
 नामशब्देन सुबन्तम् । नमत्याख्याताथम्यति विशेषणीभवतीति
 व्युत्पत्ते । आख्यात तिङन्तम् । उपसर्गनिपातयो पृथगुपादा-
 नङ्गोबन्धोवहन्यायेन ॥ व्यञ्ज्य आन्तर ॥ व्यञ्जक वैखरीरूप ॥
 तिङ्बिभक्तौना षट्पादाह सुप इति ॥ सहशेषेणेति । शेष
 षष्ठ्यथ तत्सहितकारकाभिधायकत्वेन सुप्तिङोर्भयोरपि सङ्गह
 इति भाव ॥ भाष्ये उरसीत्यादि । 'हकारव्यञ्जमैयुक्तमन्त्रा-
 भिश्च सयुतम् उरस्यन्त विजानीयात् । मूर्द्धन्या च्छटुरषा इत्युक्ते ।
 मूर्द्धैव शिर कण्ठ इत्यनेन मुखान्तगतकण्ठादिस्थानमुपलक्ष्यते ॥
 ननु वषति मूर्चेण भूमि सिद्धतीति वृषभ इत्युच्यते तत्कथ शब्द
 एवमित्यत आह कामानामिति । मेघ उदकमिवोक्तचतु-
 ष्टङ्गत्वादिगुणवैशिष्ट्येन ज्ञानपूर्वकप्रयोगेण कामानान्दानादित्यथ ।
 द्विष्टङ्गद्विपाद्द्विकरकण्ठमात्रबद्धलौकिकवृषभादस्य व्यतिरेक ॥
 किं रोरवौति तत्राह भाष्ये महान्देव इत्यादि । महान्पर-
 ब्रह्मस्वरूपो देवोऽन्तर्यामिरूप शब्दो मर्त्येव्याविष्ट इत्यथ । तदा-
 वैश्वफल्गमाह महता देवेनेति ॥ साम्य सायुच्यम् । नदुक्त
 हरिणा । अपि प्रयोक्तुरात्मान शब्दमन्तरवस्थितम् ।

ग्राहूर्महान्त वृषभ येन सायुज्यमिष्यते ॥ आह च “चत्वा-
 रिश्टङ्गा चयो अस्य पादा इत्यादि ऋद्धन्त । इह द्वौ शब्दा-
 त्मानौ कार्यौ नित्यञ्च तत्रान्यस्सर्वेश्वर सर्वशक्तिमहान् शब्दवृषभ-
 स्तस्मिन् खलु वागयोगविद् शास्त्रजशब्दज्ञानपूर्वकस्ययोगेण चीणपाप
 पुरुषो विच्छिद्याहङ्कारपन्थीनत्यन्त ससृज्यते इति तदर्थं तद्वाख्या-
 तार ॥ एतावन्त्येवेति । वाक्परिमितानीति षष्ठीतत्पुरुष ।
 पदजातानि परापश्यन्तीमध्यमावैख्यथ । नामादीनि च नामादि-
 मध्ये च एकैक चतुष्पादम् ॥ भाष्ये मनस ईषिण । चित्त-
 शुद्धिक्रमेण वशीकर्तारो विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्त्याहिसका वा ते च
 वैद्याकरणा अन्येषां तदज्ञाने हेतुमाह गुहेति । एकैकस्य ना-
 मादिरूपस्य चतुर्थं भागम् एकैकस्य चतुरश्रत्वात् परादीना वा
 चयोऽशा मध्यमान्ता । गुहा अज्ञान हृदयादिरूपा च वैद्याकरणस्तु
 शास्त्रबलेन तद्वक्ष्यन्त्ययोगेन च गुहान्धकार १विदाय सर्वं जाना-
 तीति भाव ॥ न निमिषन्तीति । ज्ञानसामान्यविषयत्वाभाव
 उच्यते ॥ भाष्ये यन्मनुष्येषु वर्तते १ इति । ज्ञानविषयतया
 तद्वाचस्यतुथमित्यन्वय । तस्मात्सकलपदज्ञानाय मनीषित्वाय वाञ्छेय
 व्याकरणमिति शेष ॥ हरिरप्याह वैखर्या मध्यमायाश्च
 पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् । अनेकतीर्थभेदायास्त्वया वाच
 पर पदम् ॥ तत्र ओत्रविषया वैखरी मध्यमा हृदयदेशस्था
 पदप्रत्यक्षात्पत्त्या व्यवहारकारणम् पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता
 योगिज्ञां तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति पराया तु

१ विदाय सर्वं जानाति ॥ ख ॥

२ ‘इति’ इति नास्ति ॥ ख ॥

नेति त्रय्या इत्युक्तम् । 'स्वरूपञ्चोतिरेवान्त परावागनपाधिनी
 तस्या दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवृत्त' इत्युक्ते । अनेकतीयभे-
 दाया नामाख्यातादिवीणावेणुमृदङ्गशब्दादिरूपानेकभेदाया । आच
 खन्वपि 'चत्वारि वाक्परिमितानी ति षड्भ्यन्व इति तद्व्याख्या-
 तार ॥ उतत्व इति । उतोशब्दोऽप्यर्थे बह्वनामपि समानपृष्ठो-
 दरपाणिपादानां मध्ययनमधीयानानामेक कश्चित्पश्यन्पि स्वभ्य-
 स्ताध्ययनोऽपि तीक्ष्णबुद्धिरपि सन् न पश्यति अर्थानभिज्ञत्वात् ।
 अथपरिज्ञानफला हि वागित्यभिप्राय । एवमेक शृण्वन्पि न
 शृणोत्येनां वाच य एवञ्चार्थं सम्यगवबुध्यते तेनैव हि सा सम्यक् श्रुता
 भवति ॥ एवमर्द्धेनाविद्वाषनिन्दितार्द्धान्तरेण विद्वास स्तौति ।
 उतो त्वस्मै । अप्येकस्मै कस्मैचिद्वैयाकरणाय १ तन्व शरीर २ विवृ-
 षोति प्रकाशयति सम्यग्ज्ञानं हि प्रकाशनमथस्य अर्थो हि वाच-
 शरीरम् । अथोपमायुक्तयोत्तमया वाचान्त्रपादेन तमेव स्तौति
 यथा जाया विवृतसर्वाङ्गावयवसाम्भ्रूलोशती कामयमाना भर्त्सं प्रेम्णा
 दशयत्यात्मानम् । कस्मिन् काले यदा सुवासा निर्णिक्तत्रासा नीर-
 जस्का ऋतुकालेषु तदा ह्यतितर्मा स्त्री पुरुष प्राथयते । यथा
 तत्पुरुषस्तां यथावत्पश्यति शृणोति च तद्वचनार्थं नान्यदा घनपट-
 प्रावृतशरीराम् एव स एवैना वाच पदम् प्रकृतिप्रत्ययविभागेन
 विवृष्टाथमस्था पश्यति शृणोति चेत्तर्था । अथमर्थो निरुक्ततद्वाच्य-
 योस्त्वष्ट ॥ भाष्ये वाग्विदे । वैयाकरणाय ॥ भाष्ये सक्तु-

१ "अध्ययनम्" इति पुस्तकत्रयेऽप्यस्ति ।

२ तत्त्वम् ॥ ख ॥

३ विसखे इत्यधिकम् ॥ ख ॥

मिवेति । यत्र व्याकरणे धीरा ध्यानवन्त सन्तश्चित्ततना सक्तु-
मिव ध्यानयुक्तमनसा तत्करणकज्ञानेन वाचमक्रताकृषत असाधुभ्यो
विविक्ता कृतवन्त ते तत्करणेन शुद्धचित्ता अत्र ब्रह्मप्रतिपादकशब्दे
शब्दाथयोरभेदबुद्ध्या यथाय समानख्यातय समानज्ञाना तच्छब्दे
ब्रह्मैकत्वज्ञानवन्तस्तेनैव दृष्टान्तेन स्वपदार्थेषु ब्रह्मनिरूपिताभेदज्ञा-
नवन्त सख्यानि सायुज्यानि जानते प्राप्नुवन्तीत्यथ । यत एषा
वाचि भद्रालक्ष्मी स्वप्रकाशब्रह्मरूपा अधि अधिक निहिता स्थिता
भवतीति च्छगथ । सचतेर्दुर्धाव इति । यतस्सचतेरतो दु-
श्रोधाथप्रतिपादको भवतीत्यथ । तितउशब्द इत एव भाष्या-
च्चपुसक । चालनी तितउ पुमानि तिकोशात्पुल्लिङ्गोऽपि ॥
विस्तारेति । तनोतेडउ सन्वच्चेति व्युत्पत्तेरिति भाव ॥ तुन्नेति ।
तुदधातो कमणि डउ सन्वच्चेति भाव । ध्यान ज्ञातायभावनम् ।
मनचेति व्यापारपर तदाह प्रज्ञानेनेति ॥ भाष्ये केति ।
किन्तद्यत्र सायुज्यानि प्राप्नुवन्तीति प्रश्न ॥ उत्तरयति य एष
इति । दुग्गमागप्राप्यत्वात् दुग्गमागत्वोपचार । दुगत्वमेवाह
एकेति ॥ ज्ञानेनैवेति । निव्विकल्पकज्ञानेनेवेत्यथ । अत एव
दुग्गत्वम् । नान्य पन्था इति श्रुतेरिति भाव ॥ भाष्ये
वाग्विषय इति च्छेद् । अत एव अवणोपपत्ति । वाग्देहरूपाच ॥

१ छेद् इति नास्ति ॥ ख ॥ वस्तुत 'छेद्' इति पाठ उत्तरग्रन्थस्य श्रावण
प्रत्यक्षोपपत्तिपरत्वश्रान्तिमता केनचित् सनिवेशितोऽनुचित एव ॥
उत्तरग्रन्थस्य तु 'अतएव' वाग्विषयत्वादेव । "अवणोपपत्ति" ।
आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्य' इति श्रुत्युक्तस्य श्रावणस्योपपत्तिरित्यथ ।
'यतो वाचो निवत्तन्ते' इति वाग्विषयत्वोक्तिस्तु फलव्याप्यत्वनिवृत्त्यभि-
प्राधिकेति तात्पर्यम् । तदुक्तं पञ्चदश्या फलव्याप्यत्वमेवाच शास्त्रज्ञानि
निवर्त्तितम्' इति ॥

वेदान्तेष्विति । सत्यज्ञानमित्यादिषु । परमार्थसविस्लक्षणा
परमाथब्रह्ममात्रविषयज्ञानविषयाखण्डायरूपा षैषा वाचि निहिते-
त्यथ । सर्वोऽपि वेदस्तेषाम ब्रह्मपर । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यु-
क्तेरिति भाव । अथभाव ये शास्त्रत प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधून्
ज्ञात्वा शास्त्रायध्यानवन्तो मानसज्ञानेन वाचमसाधुभ्य पृथकृतवन्तस्ते
तज्ज्ञानपूर्वकसाधुशब्दप्रयोगैलब्धान्त करणशुद्धयोऽत्र य एष दुर्गो
मार्गो ब्रह्मरूपस्तत्रात्मना सह समानख्यातयस्यक्तभेदभावना सख्यानि
सायुज्यानि प्राप्नुवते यत एषा वाचि वेदाख्ये ब्रह्मणि भद्रा लक्ष्मी
सबभाषकब्रह्मरूपा सा अधि अधिकनिहिता भवति एतच्छास्त्र-
साध्यप्रयोग्यज्ञस्य ध्वनिरूपवैखरीरूपरूपषितस्यैव तैर्वाचकत्वस्त्री-
कारेण तस्य चात्यन्तविचारे ब्रह्मातिरेके मानानुपलभेन तत्तदुपा-
धिभिन्नचित्त एव बोधकतया तैग्रहात् एव सवबोधकेषु ब्रह्मबुद्धौ
जातायान्तेनैव दृष्टान्तेन सवपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिर्वैधाकरणानामिति ।
यत्तु पदपदाथवाक्यार्थमर्थादथा सत्यमित्यादितस्तेषान्तद्बोधात्सातेषा
वाचि निहितेति तन्न यतो वाचो निवत्तन्ते अप्राप्यमनसा
सहे ति श्रुत्या ब्रह्मणस्तन्मर्थादथा शब्दाबोधत्वोक्ते । तत्र हि
अप्राप्येत्यस्य सम्बन्धज्ञानेऽविषयीभूयासम्बन्ध चेत्यथ । आद्य शब्दे-
ऽन्यस्मिन्सिद्धचित्तस्य त्वभयमपि बोधकमखण्डविषयस्य 'दृश्यते-
त्वग्रयाबुद्धे ति श्रुत्यन्तरात् । न तु पदपदार्थमर्थादयेति बोध्यम् ॥
लक्षणादित्यस्य व्याख्या भासनादिति परिवृढा अज्ञान-
निवत्तनेन प्रभौ एते च मन्त्रा सर्वानुक्रमेऽन्यत्र विनियुक्ता अपि
भाष्यप्रामाण्यादेतत्तात्पर्यका अपीति बोध्यम् ॥ चत्वारौत्यादि

सृक् चतुष्टय व्याकरणस्य मोक्षजनकत्वमतिपादयति ॥ भवार्थं
इति । प्रायश्चित्तसाधनत्वेन तद्भवत्वम् ॥

पञ्चमीतियोगविभागादिति । सुसुपेति तु युक्तम् ॥
ननु दशम्याभ्युत्थेति प्रयोजनस्वरूपगणने भाष्ये उक्तम् । गृह्येऽपि
तथैव पठ्यते अतो दशम्युत्तरकालमित्युक्तमत आह तैरपीति ॥
शिक्षायामिति । ते च ह्यश । अन्तरन्तस्था यथेत्यथ ॥ चिपु-
रुषानूकम् । चिपुरुषशब्दे द्विगु मूलविभुजादित्वात्क ॥ भाष्ये-
ऽनरीति । अमनुष्येऽरिभिन्ने इतिवाच्य ॥ सत्यदेव इति ।
विरुणे यथा सत्येन दैव्यति द्योतत इति यौगिकोऽय शब्दस्तथान्येष्व-
पीत्यथ । यथेति पञ्चमीस्थाने षष्ठी यस्मान्ते काकुदन्तालु प्राय
सिन्धवस्सप्तसमुद्ररूपा सप्त विभक्तयोऽनुचरन्ति प्रकाशन्ते इत्यथ ॥
अनेकार्थत्वादिति । वदेरधिकरणे घञर्थे इति क शक-
न्भुवत्पररूपम् पृषोदरादित्वाद्द्वैकस्वोकारस्य लोप । नुदेर्वाधिक-
रणे क पृषोदरादित्वाञ्चलोप ॥ स्तूर्मिं शोभनामय प्रतिमाम् ।
सुषिराम् ऊषसुषीति रप्रत्ययेन सच्छिद्राम्प्रविश्याऽग्निथया तचत्य
मसम्भस्यौद्यत्य प्रतिमा शुद्धाङ्करोति एवन्तालुदेशे प्रकाशम्राप्य
विभक्त्यन्ताशब्दाशशारीरम्यापमपाकुवन्तीत्यथ । अनेन स्वगप्राप्ति
फलमित्युक्तम् ॥ एवन्तर्हीति । वेदातिरिक्तविषय एव प्रयोज-
नान्वाख्यानकृतु वेदविषय इत्येव रूप विषयविभागम् । तृतीयस्य प्रश्न

१ डकटर वालेगुटाइन मुद्रितपुस्तके 'वरुणा' इति प्रथमान्तपाठो दृश्यते
हरन्तु स आपातपतित इति मन्ये अन्येष्वपि' इति उपमेये
सप्तमी दशनाव ॥ २ " इति " इति नास्ति ॥ ख ॥

३ शक आदित्वात्पररूपम् ॥ क ॥ ४ विभक्तय इत्यधिकम् ॥ क ॥ ख ॥

इत्यन्ये ॥ किञ्चित्पदाथमाह वेदमपीति । शेषपूरणमन्यत् किन्त-
 त्किञ्चिदित्याकाङ्क्षाथाम्भाष्ये श्रीमित्युक्तेति । पठन्तीत्यनन्तरमे-
 तेभ्योऽपीतिशेष । एवञ्च वेदमधिजिगासमानेभ्या वेदाध्ययनप्रयो-
 जनङ्गिमिति नान्वाख्यायते इति प्रश्न । वेदाध्ययनवङ्गाकरणाध्य-
 यनमपि प्रयोजनमन्तरैव करिष्यन्तीति प्रयोजनविचारो व्यथ इति
 तात्पर्यम् ॥ नन्वोमित्यधिकमित्याह अभ्युपगम्येति । विनैव
 प्रयोजनज्ञानमिति शेष ॥ भाष्ये उत्तरमाह पुराकल्पे इति ।
 युगान्तरे इत्यथ ॥ सस्कार उपनयनम् ॥ करणम आभ्यन्तर-
 प्रयत्न ॥ अनुप्रदानन्नादादिवाह्यप्रयत्न । तेनाधीतव्याकरण-
 शिचेभ्य इत्यथ । ते तदानीमपि कर्मानुष्ठानफलकाल वेदस्य जा-
 नन्तो नित्यत्वं वा तदध्ययनस्य जानन्तो न तदध्ययनप्रयोजनम्यु-
 ष्यन्तीति न कदाचिदपि वेदाध्ययनप्रयोजनोपदेश इति तात्पर्यम् ॥
 न तथेति । किन्तु विपरीतमित्यथ ॥ भाष्ये आचायपदेन शास्त्रा-
 ध्यापको भाष्यकदेव विवक्षित ॥ इदं शास्त्रमिति । प्रयोजना-
 न्वाख्यानमित्यथ ॥ भाष्ये उक्तशब्द इति । लौकिकानाञ्चे-
 त्यनेन विषयभूतशब्द उक्त इत्यथ ॥ स्वरूपमपीति । अथ
 गौरित्यादिना अयमुपसंहारो ग्रन्थस्य विषयप्रयोजननिरूपणमेता-
 वता कृतमिति बोधयितुम् तेनैव सम्बन्धाधिकारिणावुक्ताविति
 प्रथङ्गोक्तौ ॥ किं यत्तद्भ्योऽन्यत्र उत्तराभावादाह अन्यतरान्थेति ।
 तत्र सुशब्दोपदेश प्रयोगविधेर्योऽनुवाद अपशब्दोपदेशस्तु प्रयोग-
 प्रतिषेधाथ ॥ पञ्चपञ्चनखा इत्यस्य निधमलन्दशयति । अर्थित्वा-

दिति । नियम्यमानम् पुन शब्देन बोध्यमानमित्यथ । नन्वस्य
परिसङ्ख्यात्कात्कथन्नियमत्वेन व्यवहारोऽस्ति च नियमपरिसङ्ख्ययोर्भेद
पाक्षिकाप्राप्तिकाप्राप्ताशपरिपूरणफलो नियम । अन्यनिवृत्तिफला
च परिसङ्ख्येति चेन्न नियमेऽप्यप्राप्ताशपरिपूरणरूपफलबोधनद्वारा-
ऽऽर्थान्यनिवृत्ते सत्त्वेनाभेदमाश्रित्योक्ते ॥ विधिरिति । अपूर्व-
विधिरित्यथ । येतु पञ्चपदस्य तदतिरिक्ते लक्षणा भक्ष्यपदस्य-
चाभक्ष्ये वेति वदन्ति तेषाम्पदद्वये लक्षणागौरवम् अस्मैव नियम-
त्वेन भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत इति भाष्यविरोधश्च नि-
यमपदस्य तद्बोधके लक्षणाया सैव दोष । अचराखारस्यञ्च निय-
म्यमानभक्षण सामर्थ्यादन्येभ्यो निवृत्तत इति कैयटासङ्गतिश्च दृष्टा-
न्तदार्ष्टान्तिकथोरत्यन्तवैषम्यापत्तिश्च अन्यनिवृत्तिफला परिसङ्ख्येति
अभियुक्तोक्तिविरोधश्च सिद्धस्य पुनविधानात्प्रापकप्रमाणस्य तदि-
तराविषयत्वरूपसङ्कोचकल्पनन्तेनान्येषाम्भक्षणाभाव तद्भक्षणे प्राय-
श्चित्तञ्च सिद्ध्यति । एव समभिव्याहारे सोऽपि स्पुटमस्याथस्मैव द्योतको-
ऽन्यथोगव्यवच्छेद एवकाराथ इति तु सामान्यप्रमाणसङ्कोचफलित-
मथमादाय नेयम् । भक्ष्यनियम इति भक्ष्यानुमतिरूप उप-
देश इत्यथ । भाष्ये प्रतिपत्तावित्यस्योपायभूत इति शेष ॥
अनभ्युपाय इति । तत्त्वज्ञाशक्यत्वेन कृत्स्नाभिमतानभ्युपायत्वात् ॥
तत्राशवादमाह वृहस्पतिरिति ॥ ननु शब्दानामिति पुनरुक्त-
मत आह योगरूढ इति ॥ अथपोनरुक्त्यमाशङ्क्य निराकरोति
तत्रेति ॥ ननु यावदेवाध्येष्यते तावदेवाभ्युपयुक्त स्यादत आह

भाष्ये चतुर्भिरिति ॥ उक्तमेव तदाग्रयमाह एकदेशेत्यादि ।
विद्योपयोगाधारभूतानाङ्गालानां विद्यामृत्युप्याधारत्वात्तस्य च कर-
णत्वविवक्षा बोध्या चतुषु कालेषु विद्योपयुज्यते इति फलितोऽयम् ।
तत्राद्ययोविद्याथ्यम्बुद्धिमानित्यादरपूर्वकमन्नवस्त्रादिलाभरूपोपयो-
गः । तृतीये प्रतिष्ठा सञ्चिद्यलाभद्वाराथप्राप्ति सत्कारविशेषश्च ।
चतुर्थे यज्ञाद्यनुष्ठानकालेऽपग्रब्दप्रयोगप्रयुक्तप्रायश्चित्ताभाव कम-
साङ्गता दक्षिणालाभ प्रतिष्ठाचेत्युपयोग तादृशस्योपयोगस्सर्वाध्ययन
एव ॥ भाष्ये पर्युपयुक्तमिति । समाप्तमित्यथ । पयवसन्नमिति
पाठान्तरम् । न चेष्टापत्ति विद्योच्छेदापत्तेः । कमसु प्रायश्चित्त-
विधिवैयर्थ्यापत्तेश्च । ननु तदात्मकलाञ्छणस्य मतोरनुपपत्तिरत
आह सामान्यविशेषाविति । लक्षण शास्त्रमित्यथ ॥ भाष्ये
कथञ्जातीयक इति । केन प्रकारेणेत्यथ । एतेनैवजातीयकेन
शास्त्रेण सुशब्दोपदेशप्रवृत्ति पाणिनेरुचितेति सूचितम् ॥
आकृतिपक्ष इति । तत्र उद्देश्यतावच्छेदकजात्याक्रान्ते क्वचिच्च-
रिताथयोद्भवो सत्प्रतिपन्न्यायेन विरोधस्थले उभयोरप्यप्राप्तौ वि-
प्रतिषेधे परमिति विध्यथन्नतु नियमार्थमिति सङ्गताविति न
सिध्यति व्यक्तौ तु 'तद्वाक्तिविषययोरपि' शास्त्रयोरचारितार्थात्य-
र्थाधिणोभयप्राप्तौ नियमाथन्तदिति पुन प्रसङ्गेत्यादि न सिध्यती-
त्यर्थः । 'इदञ्च विप्रतिषेधसूत्रे' निरूपयिष्यते ॥ तस्याम्पूतीता-

१ तत्तद्वाक्ति ॥ क ॥ २ विषययोरपि" इति नास्ति ॥ ख ॥

३ इदञ्च विप्रतिषेधसूत्रे निरूपयिष्यते" इति नास्ति ॥ ख ॥

४ दूषयिष्यते ॥ क ॥

यामिति । शब्दशक्यत्वेन गृहीतायामित्यथ । एवमभिदधती-
त्यस्याभिधाविषयत्वेन गृह्यन्तीत्यथ । तदावेशान्तत्समवायात् ॥
प्रतीयत इति । अविनाभावाच्छब्दजन्यबोधविषयो भवतीत्यथ ।
प्रत्ययो ज्ञानम् ॥ उपलक्षणभावेनेति । शक्यतावच्छेदकत्वे-
नेत्यथ । तत्र तु न शक्तिरिति मञ्जूषायाम्प्रतिपादितम् ॥
भाष्ये जात्याख्यायामिति । व्यक्तौ पदार्थं सम्पन्ना ब्रौह्म्य
इति व्यक्तिबहुलाद्बहुवचन सिद्धमेवेति व्यथन्तस्यादिति भाव ॥
सरूपाणामिति । आकृतेरेकत्वादेवैकशब्दप्रयोगोपपत्तौ तदु-
क्तिसम्भवो व्यक्तिपक्ष एवेतिभाव । नचाकृतिपक्षेऽपि अत्रा पादा
इत्याद्यथ स आवश्यक इति वाच्यम तावतीषु काञ्चिदेकाञ्जाति
स्वीकृत्य तस्या एव शब्दवाच्यत्वम् ^१परम्परयात्र व्यक्तिप्रत्यय इति
सरूपसूत्रे कैयटेनेव वक्ष्यमाणत्वात् । जातौ न जातिरिति परेषा-
न्दशनन्नास्माकमिति च तत्रोक्तम् ॥ विप्रतिपद्येति । शब्दा-
नान्नित्यत्वे व्यर्थं व्याकरणशास्त्रमिति प्रश्नाशय । केचित् मौमा-
सका ॥ वर्णात्मकमिति । पदवाक्ये च वणसमूहरूपे एवेति-
तदाशय । अत्र मते एकमपटपदमित्याद्यनुपपत्तेराह अन्ये ।
वैयाकरणा ॥ अपरे । त एव मुख्या पदे वर्णानामिव वाक्ये
पदानाङ्घ्रितत्वात्तेषामथवत्वमपि काव्यनिकमिति वाक्यस्यैव शब्द-
त्वमिन्ति तद्भाव ॥

अन्येत्विति । वैशेषिकादय ॥ ध्वनिरिति । स च वर्णा-
वर्णात्मकत्वेन द्विविध एवञ्च कण्ठादिवच्छास्त्रमपि तस्य कारण-

मित्याशय ॥ सङ्गहो व्याडिहृतो लक्ष्मोक्तसङ्गो गन्ध इति प्र-
सिद्धि ॥ भाष्ये उभयथापीति । एवञ्च निष्कलोऽय विचार
इतिभाव । साधुत्वज्ञानाद्योभयथापि शास्त्रमावश्यकमिति तात्पर्यम् ॥

अथ पाणिनिस्त्व्याख्यानभूत वाक्तिकमवतारयति कथम्पुन-
रिति । अतएवात्रैव पाणिनिनामग्रहणम् इत पूर्वन्तु ^१सवा-
क्तिकशास्त्रान्वाख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शनपरो भाष्यकारस्यैव गन्ध
इतिबोधम् ॥ शब्दार्थसम्बन्धानामिति । ^२शब्दाश्चाथस्य स-
म्बन्धाश्चेति द्वन्द्व । एवञ्च किमपूर्वशब्दनिष्पादनद्वाराथविशेषसम्बन्ध-
निष्पादकत्वं शास्त्रस्य किं वा सिद्धशब्दाथसम्बन्धबोधकत्वमिति
प्रश्नाथ इतितात्पर्यम् । सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इति वाक्तिके समा-
हारद्वन्द्वात्मप्रसंगी सम्बन्धस्य प्रत्यासत्त्या शब्दाथयोरेव त्रयाणामात्य-
न्तिकाविश्लेषप्रदर्शनाय समाहारनिर्देश इति बोध्यम् ॥ व्यक्ति-
स्फोटिति । सा पदवाक्यरूपा नित्यैवेति तद्भाव । एतच्चोप-
पादित्वात् ॥ कार्यशब्दिकानामिति । काव्यशाब्दिकाना-
मितिलपपाठ । उत्तरपददृष्टेदुल्लभत्वात् ॥ असत्योपाधीति । जा-
तिरूपेत्यथ । जातिर्हि तन्मते आविद्यको धमविशेष । यदा सर्व-
षान्धर्माणाम्ब्रह्मण्यस्तत्वेन शुक्तिरजतादिज्ञाने शुक्त्वादीना विशे-
ष्यत्वत्ववचाधिष्ठानभूतम्ब्रह्मैव विशेष्यम् विशेष्यमेव च द्रव्यमिति-
भाव ॥ शब्दाथयोनित्यत्वपक्षे तत्सम्बन्धस्य नित्यत्वे ऽप्यनित्यत्वपक्षे
कथं सम्बन्धस्य नित्यत्वमत आह सम्बन्धस्येति । प्रवाहनित्यतया

तयोरिव तस्यापि नित्यत्वमितिभाव । शब्दार्थयोस्त्वन्वयश्च शक्ति-
रूपन्तादात्म्यमेवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ॥ भाष्ये सिद्धशब्दस्य क
पदार्थ इति । अत्र पदाथशब्दो रूढ सिद्धशब्दसम्बन्धी क
पदाथ इत्यथ ॥ कूटस्थेष्विति । कूटमथोघनस्तद्वन्तिष्ठन्ति ये तेषु
ससगिनाग्नेऽपि स्वयमनष्टेष्वित्यथ । नन्वथोघनस्यापि तद्दि नित्यत्व
स्यादत आह १अविचारिष्विति । भाष्ये १द्यावापृथिव्याद्यपि
व्यावहारिकनित्यत्वाभिप्रायेण दृष्टान्तितम् आकाशस्यापि व्यावहा-
रिकनित्यत्वमेवाचाद्याभिमतम् एवञ्च तत्र रूढत्वान्नित्यवाचकस्यैव
ग्रहणमितिभाव ॥

अन्यान्तरानासोचनेऽपि नियामकमाह भाष्ये अथवेति ।
एतेन तत्त्वमानतन्त्रत्वाद्भक्त्येकपदाथवादोऽपि तत्र स्यादित्यपास्तम् ॥
नन्वेकपदान्यपीत्युक्त्वाऽन्वय इत्यस्य पदद्वयात्मकस्योदाहरणमसङ्गत-
मत आह एव शब्देति ॥ नियामकप्रत्यायकसामर्थ्यन्दशयति ।
इहापीति ॥ काव्यवाचिन एव ग्रहणाभावे मूलमाह कार्या-
णामिति ॥ प्राक्प्रध्वसयोरिति पाठ ॥

भाष्येऽप एवेति । गम्यत इति वाक्ये इव समासेऽपि साम-
र्थ्यात्तदतिरिक्तभङ्गणाभावो गम्यत इत्यथ ॥ अथवेति । मनुष्य-
वृक्षाद्यपेक्षयाकाशादीनामप्यत्यन्तसिद्धत्वमितिभाव ॥ प्रतीयमा-
नस्येति । एतदणुदित्सूत्रे उपपादयिष्यते ॥ एवन्तर्हीति ।
एवमेव घटपदङ्कलशपर्याय इत्यादिप्रयोगा । अन्यथा पर्यायवाचीति

१ अविचारिष्विति ॥ ख ॥

२ द्यावापृथिव्यादिकमपि ॥ ख ॥

३ उदाहरणत्वम् । क ॥

प्रयोञ्ज स्यात् ॥ विनापि प्रत्ययपूर्वोत्तरपदयोर्लोप इति लोप-
विधायकन्तहि किमथमत आह लोपस्त्विति । वर्णानाम् दे
इत्यादीनाम् । तत्रापि क्वचित्पूर्वपदस्यैव क्वचिदुत्तरपदस्यैव क्वचि-
दुभयोरिति लोकाव्यवहारेण निर्णयम् एव वर्णानां १ प्रत्यभावोऽपि
२ तेनैव निर्णय इति तत्त्वम् ॥ निष्पन्नत्वेति । विद्यमानकाल-
सम्बन्धो निष्पन्नत्वम् ॥ ननु निधुक्तिक व्याख्यानमयुक्त विपरौतस्यापि
सम्भवादत आह न्यायाद्वेति । वृद्धव्यवहारादेव पदाथसम्बन्धा-
नाक्षित्यल मङ्गलादौ स्थितमिति व्याख्यानतस्मिद्भ्रमशब्देन तदेवोपा-
त्तमित्यथ ॥ सिद्धिर्मङ्गलमिति । तस्या मङ्गलत्वञ्च कार्ये का-
रणरूपोपचारादिति बोध्यम् । तत्रयोजनमस्येति प्राग्वतीयश्च ॥
तत्र मङ्गलानुष्ठानप्रयोजनमाह भाष्ये मङ्गलादीनीत्यादिना ॥
ग्रन्थे ३ तन्निबन्धनस्य फलमाह अध्येतारश्चेत्यादिना । आनु-
षङ्गिकमङ्गलसम्पत्त्येत्यथ ॥ ४ अध्ययननिवृत्ति तत्समाप्ति ॥
सिद्धि सिद्धिविषयोऽथ । मङ्गलाथमित्यनेनेत ५ एव वाक्तिक-
प्रवृत्तिस्सूचिता असन्दिग्धो नित्यशब्द किञ्च प्रयुक्त इत्युक्तन्त्रापि
सन्देहमाह भाष्ये अयञ्जस्त्विति । अभीक्ष्णेन बाह्येण अभी-
क्ष्णमितिपाठेऽप्येवमेवाथ ॥ प्रयुज्यन्त इति । साचाञ्छब्दे आ-

१ प्रत्यभावा अपि ॥ ख ॥

२ अत एव ॥ क ॥ तत एव निर्णयथा

इति ॥ ख ॥ ३ तन्निबन्धनस्य ॥ क ॥ ग्रन्थेन निबन्धनफलमाह ॥ ख ॥

४ अध्ययननिवृत्ति तत्समाप्ति । सिद्धि सिद्धिविषयोऽथ । मङ्गलाथं

मित्यनेनेत एव वाक्तिकप्रवृत्ति ॥ ख ॥

५ इत्येव ॥ क ॥

भौक्षणासम्भवात्प्रयोगद्वारा तद्वाच्यम् एवञ्च नित्यशब्दोपादानेऽपि सप्रयोजनकोच्यन्तरसम्भवेन तत्रापि सन्देह एवेति भाव । नित्ये शब्दाथसम्बन्धे इत्यस्य शब्दाथसम्बन्धे ज्ञाते सति नित्यप्रयोगविषये शब्दे शास्त्रव्यवृत्तमित्यथस्थादिति तात्पर्यम् ॥

नन्वाभौक्ष्यवाचिनो नित्य क्रियापदसाकाङ्क्षतया कथङ्केवलस्य प्रयोगोऽत आह विनापिचेति । नन्वेवमथग्रहण व्यथमत आह द्रव्यपक्षे इति ॥ योग्यताबोधजनकलयोग्यता तादात्म्यम् । तदुक्तभाष्ये नित्योच्चार्थवतामिति । शब्दानामित्यथ । ननु तादात्म्यस्य सम्बन्धत्वे कथन्तस्य नित्यत्वमिति चेन्न नष्टभाविवस्तुनोऽपि शब्देन बोधाद्बौद्धार्थेन तस्य तादात्म्यन्नित्यमित्याशयात् शब्दवृत्तिधर्मस्यैवाथ^१वृत्तिधर्माभेदमापन्नस्य तादात्म्यत्वेनादोषाच्च ॥ शब्दस्य च नित्यत्वादिति । आकाशवत्तन्निष्ठशब्दोऽपि नित्य । व्यञ्जकाभावात्तु न सवदोपलभ्य इति भाव ॥ ननु घटादिद्रव्यस्य कथन्नित्यतेत्यत आह असत्येति । सच कम्बुग्रीवादिमदाकारादिरूपतद्वाङ्मयाजातिरूपो वा । भाष्ये यद्याकृतिशब्देन तद्वाङ्मयमुच्यते तर्हि तदप्याविद्यकत्वेन व्यञ्जकानित्यत्वेनचानित्यमित्याह जातेरपीति । अनेनैतत्प्रकरणस्याकृतिपदस्य व्यञ्ज्यव्यञ्जकोभयपरता सूचयति गौतमेनाप्युक्तं जात्याकृतियुक्तय पदाथ इति ॥ भाष्ये खदिराङ्गारसवर्णं कुण्डले भवत इति प्रयोगादप्यन्ते विकृते कर्तृत्व बोध्यम् । आकृतिपदेन जातिरित्यभिप्रायेण

भाष्ये आकृतावपि पदार्थ इति ॥ कश्चिदुपरतेतिक्त्वा न सव-
 चोपरतेत्यन्वय ॥ ननु परमोनाशश्चेत्तत्काले एवान्यत्र सत्त्वं विरू-
 द्धमत आह अनभीति ॥ ननु परमायदृष्ट्या सवमनित्यमत
 आह अद्वैतेनेति ॥ नित्यत्वमिति । सवदा एकाकारपरामश
 दशनेन यावद्भवहारकालन्तस्या अपि ध्रुवादित्वेन नित्यत्वमिति-
 भाव ॥ अथावयवसंस्थानरूपाया जातिव्यञ्जिकाया आकृतेर्यावद्भु-
 वहारकालमध्ये मध्ये उत्पत्तौ नाशेऽपि प्रकारान्तरेण नित्यत्वमाह
 भाष्येऽथवेति । नित्यत्वलक्षणे ध्रुवपदस्यैव व्याख्यानं कूटस्थ-
 मिति । रूपान्तरापत्तिर्विचाल । यथा पथसो दध्यादिरूपता ।
 अनेन परिणामाऽनित्यता परास्ता । उत्पत्ते सत्तापयन्तत्वा-
 दनुत्पत्तीत्यनेन जन्मसत्तारूपौ भावविकारौ निरसौ । अद्वैतित्य
 नेन तृतीयो वृद्धिलक्षण । अनुपजनेतिचतुर्थ परिणाम ।
 अनपायेति पञ्चमोऽपचय । एतद्रूपविकाररहितमितितदथ ॥
 अव्ययेति षष्ठो विनाश । इदञ्च ब्रह्मविषयन्नित्यत्व यावद्भवहा-
 रमेकरूपस्थितपदायविषयञ्च ॥ अयमेव न नित्यशब्दार्थं प्रवाहा-
 विच्छेदेऽतादृश्यपि नित्यत्वव्यवहारादित्याह भाष्ये 'यस्मिँस्तत्त्व-
 मिति ।^१ यस्मिँस्त्वित्तेऽपि तत्त्वं तद्भ्रम^२ प्रवाहनित्यताचानेनोक्ता
 तन्नाशेऽपि तद्भ्रमी न नश्यति आश्रयप्रवाहाविच्छेदादितिभाव ॥
 यन्नित्यमिति । व्यक्तित्वात्प्राकृतौनामध्ये यन्नित्यमित्यथ ॥ ननु

१ तदपीतोत्यधिकम् ॥ क ॥ ख ॥ २ यस्मिँन् इत्यारभ्य इति भाव इत्यन्त
 नास्ति ॥ ख ॥ ३ यस्मिँस्त्वित्तेऽपि तत्त्वं तद्भ्रम इति नास्ति ॥ क ॥

शशशृङ्गादिपदार्थानाङ्गथन्नित्यलन्तेषा स्वरूपस्यैवाभावादत आह
 बुद्धिप्रतिभास इति । वाच्य पदार्थं न शाब्दबोधे विषय
 किन्तु बौद्ध स च प्रवाहनित्य इति भाव । एतच्च मञ्जूषायां
 विस्तरेण निरूपितम् ॥ शब्दादीनान्नित्यत्वमिति । व्याकर-
 णानिष्पाद्यत्वमित्यथ ॥ तावत्येवेति । वैयाकरणकुल्लमगत्वैवेत्यथ ॥
 ननु सकृदन्वितस्य लोकेत इत्यस्य पुनरथप्रयुक्ते इत्यनेनान्वय
 कथम् । वाचिकेचैकवाक्यतयैवान्वय प्रतीयतेऽत आह अचेति ॥
 अनाश्रित्येति । न्यूनतापरिहारायेत्यथ ॥ लोकेत इत्यस्य च
 लोकव्यवहारत इत्यथ ॥ भाष्येऽर्थप्रयुक्त इति । अथज्ञानप्र-
 योजनेन कृत इत्यथ । परस्य विशिष्टाथबोधोभवत्वितिशब्द
 प्रयुज्यते । प्रयोगेणाविभूतशब्दज्ञानेनाथज्ञानादितिभाव । एव-
 म्नाप्ते शब्दप्रयोगेशस्तेषास्तेयम्रकृतिरथमत्यथ इत्यादिप्रकृत्यादिवि-
 भागज्ञानद्वारा गवादथ एव प्रयुक्ता धमजनका न गाव्यादथ इति
 नियम क्रियते इति तात्पर्यम् ॥ विधानादिति । तादर्थ्यस्य
 षष्ठ्यथत्वबोधनायत्वेवम्रयोग इतिभाव ॥ चतुर्थीति । योगवि-
 भागो न भाष्यारूढ सुप्पुपेति समास इत्यप्यगतिकगतिरित्येवं
 व्याख्यातम् ॥ द्वितीयपञ्चात्तृतीये विशेष दशमति । लिडादीति ।
 प्रभाकराङ्गीकृतमतेनेदम् । तन्मते हि लिडादीनामपूर्वरूपङ्कार्यं
 वाच्यम् । तदेवच स्वस्मिन् पुरुषम्रयुञ्जानन्नियोग इत्युच्यते स एव
 धमस्तेन प्रयुज्यते आक्षिप्यत इति कमल्युडन्त प्रयोजनशब्द
 सचासधुनिवृत्तिरूपो नियम धमप्रयोजन इति षष्ठीसमास ।
 एवञ्च द्वितीये धमफलको नियम इत्यथ । तृतीये धमप्रयोच्य

इत्यथ इति भेद । केचित्तु धर्माय नियम इत्यनेन प्रत्यवायपरि-
 हार^१धर्मायाय नियम । असाधुप्रयोगेऽधर्मोत्पत्ते । धर्मार्थी नि-
 यम इत्यनेन धमस्य यज्ञादिरङ्गभूत इत्यथ । नानृत वदेदिति
 क्रत्वङ्गवाक्येन^२ क्रतुवैगुण्यबोधनात् धमप्रयोजनो नियम इत्यनेनैक-
 शब्द इति श्रुतेनियमादृष्टम्यरुषायकर सूचितमित्याहुः ॥ नन्वी-
 दृशो धमनियम क्व दृष्टोऽत आह भाष्ये यथेति ॥ ननु लोक-
 वेदयोरित्येव सिद्धे तद्धितनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह प्रियतद्धिता
 इति ॥ नन्वन्यार्थेऽन्यशब्दप्रयोगेऽपशब्दत्व स्यादत आह नायमिति ॥
 ते^३लोकवेदेति । अवयवे समुदायशब्दप्रयोगदशनादितिभाव ॥
 आधाराधेयकल्पनयात्विति । लोकरूपसमुदायतदवयवयो-
 रित्यादि ॥

नात्रावयवावयविविभाग इति । तत्र भव इत्यादिव्यव-
 हारप्रयोजको विभागारोपोऽवयवावयविनोर्नेत्यथ ॥ कृतान्तेषु ।
 कृतान्त सिद्धान्त तत्प्रतिपादकवाक्येस्वित्यथ ॥ भक्ष्यञ्च नामे-
 त्यस्य तद्भवति यदिति शेष ॥ शक्य क्षुदिति सामानाधिकर-
 ण्यङ्गथ भिन्नलिङ्गत्वादत आह शक्येति ॥ तदा क्षुधमिति ।
 ननु प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरन-
 भिहिताया अभिहितवत्प्रकाशस्य स्वादुभिणसुलित्यत्र वक्ष्यमाणत्वेन
 कथमेतदितिचेन्न प्रधानतिङन्तायक्रियानिरूपितशक्तेरेवाय स्मभावो
 यत्त्वसमानाधिकरणगुणशक्तेरभिहितवत्प्रकाश इत्यभिमानात् । व-

१ प्रत्यवायपरिहाररूपधर्मायाय नियम । इति समीचीन पाठः ॥

२ क्रतुवैगुण्यस्य ॥ क ॥ ख ॥

३ वेदलोकेति ॥ ख ॥

सुत इदमयुक्तमेवेति स्वादुमीत्यत्र निरूपयिष्याम ॥ खेद इति ।
एवञ्च ग्राम्यकुक्कुटपरदारदौ विशेषनिषेधस्येतराभ्यनुज्ञाफलकतया
आरण्यतङ्गच्छणखदारगमनयोयथा दोषाभावो यथाच ग्राम्यकुक्कुट-
भक्षणपरदारगमनयोरधस्तथा शास्त्रजनितज्ञानपूर्वके गवादिप्रयो-
गेऽपूर्वोत्पत्तिरूप फल शास्त्रेण बोध्यते तेषा साधुत्वबोधनात् ।
अर्थादप्रशब्दानामधस्तजनकत्व बोध्यते । एकविधेस्तदितरनिषेध-
फलकत्वात् । यथैकनिषेधस्यापराभ्यनुज्ञाफलकत्वमितिभाव । दृ-
ष्टान्ततात्वश्रेण वक्ष्यमाणवैदिकानान्तु सर्वाश्रेनेतिबोध्यम् ॥ व्रतय-
तीति । अभ्यवहाय्यत्वेनोपादत्ते इत्यथ ॥ भाष्ये उच्छ्रित्यानु-
च्छ्रित्यवेति । सन्तक्ष्यासन्तक्ष्यवेत्यथ । निखन्यानिखन्य वेत्यथ
इत्यन्ये ॥ ननु अपभ्रशा न वाचका वाच्यप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या
कल्प्यमानशक्तेश्शिष्टप्रयुक्तसङ्घातेष्वेव कल्पनात् तदनुसारेणैव चाप
भ्रशाना साधुस्मरणेन बोधकत्वोपपत्ते समानाथामित्यनुपपन्नमिति
शङ्कते यद्यपीति ॥ तथापीति । एवञ्च वाचकत्वाभावेऽप्यथ-
प्रत्यायकत्वाविशेषेण समानाथामित्युक्तम् ॥ निरूढिमागता
इति । तेच शक्तिभ्रमेण बोधका इति भाव । शक्तिभ्रमस्येत्यम् ।
केनचिद्गावीतिप्रयुक्ते^१ गौरिति साधुशब्दस्मरणात्प्रयोज्यस्य बोधेऽपि
तटस्थस्य गावीशब्दादेवास्य गोबोध इति भ्रमस्तन्मूलकोऽन्येषामपि
भ्रम इति । वस्तुतो विनिगमनाविरहाद्गाषाशब्देऽपि शक्तिरेवे-

१ चैति ॥ ख ॥ २ चैत्यथ ॥ ख ॥ ३ चैत्यर्थ इत्यन्ये ॥ ख ॥

४।गावीति युक्ते॥॥ख ॥

त्याह अन्येत्विति । साधुत्वञ्चैतन्मते शब्दगतधमसाधनतावच्छेदक
वैजात्यमेव यद्यपि 'साधुनेव भाषेतेति न श्रूयते तथापि फल-
निर्द्देशवाक्ये तन्निर्द्देशादेवेदृशविधि कल्प्यते तत्र के साधव इति^१
व्याकरणेन प्रतिपादनात्तद्वारा शास्त्रेण धमनियमो विधीयते इति
बोध्यम् ॥ भाष्ये शब्देनैवेति । साधुनैवेत्यथ ॥ एव क्रिय-
माणमिति । शास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चायमाणमित्यथ ॥

अस्त्यप्रयुक्त इत्यादे प्रकृतोपयोगमाह प्रयोगमूलत्वा-
दिति । लोकोत्पद्यप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धमनियम इत्यनेन
प्रयुक्तेषु साध्वसाधुषु प्रयुक्तसाध्वन्वाख्यानेन तेषु धम प्रयुक्तासाधुष्वधम
इत्यथकेनेद सूचितम् । एवञ्चाप्रयुक्तानामप्रयोगेणैवासाधुत्वानुमा-
नादसाधूनामथनेनान्वाख्यानादप्रामाण्यमितिभाव । वाक्तिकोक्तनि-
यमानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये किमत इति । अप्रयुक्त-
सत्त्व नास्माकमनिष्ट साधुमात्रात्तद्वाङ्मात्राकरणश्चेत्यथ । उत्तरम् ।
प्रयोगादिति । तथाचाप्रयोगादसाधुत्वानुमानमितिभाव । विप्र-
तिषिद्धसुपपादयति । यथेति । एवञ्च सत्त्वे प्रयोग आवश्यक
एव अप्रयोगेच सत्त्वमेव न स्यादितिभाव ॥ ननु सत्त्ववशेन सत्त्व
केनाप्यप्रयोगाच्चाप्रयुक्तत्वमिति न विरोधोऽतो भाष्ये प्रयुञ्जान
एवेति ॥ ननु मया प्रयुक्तश्चेत्किम् तत्र सोपहासमाह कश्चेदा-
नीमिति । स्वयमेव प्रयोगङ्गत्वा सन्निचाप्रयुक्ता इत्यादीना
शब्दानां प्रयोगे साधुर्योग्यस्यादित्यथ । त्वत्प्रयोगेणैव प्रयुक्तत्वा-

१ साधूनेव ॥ क ॥ ख ॥

२ आकाङ्क्षायाम् एते एव साधव इति ॥ क ॥ ख ॥

गमेऽप्रयुक्तलोक्तिविरुद्धेतिभाव । ननु लोकान्तभूतस्य नत्वह लोक इतिवचो विरुद्धमत आह यथेति । अथबोधाय शब्दान्प्रयुञ्जानो हि मम लोकत्वेनाभिमत इत्यथ । भाष्येऽर्थे शब्दप्रयोगादिति । अथविषयकज्ञानाय शब्दप्रयोगादित्यथ । तदाशयमाह अर्थसद्भाव इति ॥ भाष्ये प्रयोगान्यत्वादिति । प्रयुज्यत इति प्रयोग शब्द सोऽन्यो यस्याथस्यास्ति तत्त्वादित्यथ । सवनाच्च परनिपात पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वात् ॥ पदान्तरसहित इति । पदान्तर क्व यूयमिति । तच्च क्वेत्यनेन साधनपारोक्ष्य निष्ठया भूतत्वकृतत्वञ्च । यूयमित्यनेन मध्यमपुरुषबोधमाभिसुख्य चेतनत्व वा बह्वत्वञ्च । वसे साचाद्गत्यर्थाकमकेत्यत्र निर्द्देशान्तरतेगत्यथत्वात्कत्तरिक्त । नचाख्याते क्रियाविशेष्यको बोधोऽत्रच कत्वविशेष्यक इति कथं त्तिडन्तसमानाथत्वमितिचेन्न । विषयताविशेषानादरेण तथोक्ते । नचाख्याते क्रियाविशेष्यकबोधे पच्यति भवति अपाची-
 इवतीति भूवादिस्त्रयस्यभाष्यप्रयोगविरोध । अतीतानागतपाक-
 कत्वकसत्ताया वत्तमानत्वासङ्गतेरितिवाच्यम् । वत्तमानसामीप्ये तच्च लटस्त्वत्वात् । तरति ब्रह्महत्या योऽश्वमेधेन यजते इत्यादौ यत्क-
 त्वको यागस्तत्कत्वक तरणमितिबोध । अत एव ह्रस्वो नपुंसक इतिस्मृचे रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानमितिभाष्ये उक्तम् ॥

नन्वप्रयुक्तानुशासने निर्मूलत्वाच्छास्त्रस्याप्रामाण्य स्यादत आह

१ तिडन्तसमानाथत्वम् ॥ क ॥

२ भाष्यविरोध ॥ ख ॥

सम्प्रतीति । पाणिनेर्याकरणप्रणयनकाल इत्यथ । पूर्वप्रयोग-
सत्ताच व्याकरणप्रणयनादेवानुमीयते इतिभाव । इदमपि यत्र
भाष्यवाक्तिककाराभ्यामप्रयुक्तत्वन्नोक्त तदभिप्रायकमनुमान बोध्यम् ॥
१वार्षशतिकानीति । वषशब्दो दिवसपर यथाश्रुत एव वा ॥
२आहरति । सामग्र्यभावादिति भाव ॥

ननु सत्राणा बह्व्यजमानकानामृषिभिर्वशिष्टादिभिस्सम्प्रदीय-
मानत्वाभावादृषिसम्प्रदाय इत्ययुक्तमत आह वेदेति । भाष्ये
द्वान्वेत्यनन्तरमधीयत इति शेष । याज्ञिकाश्च कल्पसूत्रेणान्वाचसत
इत्यथ । अत्र सत्राणाङ्गमत्वम् । अनुपलब्ध्याचाप्रयुक्तत्व शङ्कते भाष्ये
नचैवेति । इतरलोकापेक्षया वसुमत्या शब्दबाहुल्यान्तस्था पृथ-
ग्यहणम् । अनेनान्यपातालपथ्यन्तसङ्गह । त्रयो लोका स्वस्वेनोप-
रितनसकलसङ्गह । रहस्यसुपनिषद् मन्वादिस्मृतयो वा । वेदनिगू-
ढायप्रकाशकत्वात् । एवञ्च देशान्तरशब्दश्चास्तान्तरवेदान्तरोपल-
क्षक इतिबोध्यम् ॥

भाष्ये ह्यस्मतिरित्यत्र रहतिरित्यत्रच गतिकर्मत्वानुक्तम् ॥
१दातिर्बवन्वार्थ इति । क्तिन्नन्त क्तिजन्त वा खवनेऽर्थे दाति-
शब्दस्याच्चा प्रयुञ्जते । तत्रार्थे दात्रशब्दसुदीच्या इत्यथ ॥ वा-
क्तिकोक्तो धमनियम श्रुतिसिद्धस्तस्यासुभयोऽश्रवणात्प्रश्न इत्याह
एकशब्द इति । तत्र यदैकस्मादपूर्वन्नदेतरत्तदथमिति न्या-
याह्वयोस्मान्येन फलसम्बन्धाभावाद्विकल्प्याद्योगेनैकस्य प्राधान्यम-

१ भाष्ये वामशतिकानीति ॥

२ भाष्ये आहरतीत्यपि ॥

३ भाष्ये दातिर्बवन्वार्थे इति ॥

परस्याङ्गत्वङ्गल्यम् । तच्च प्रथमं वा नियम्यतेतिन्यायाश्रयेणाह
तच्च किमिति ॥

सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारित्वेन गम्यते ।

पराङ्गञ्चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधाय्यताम् ॥

इति न्यायेन ज्ञानस्य ज्ञेयशेषतया धर्महेतुत्वाभावात्प्रयोगाङ्ग-
तया दृष्टाथत्वाच्च प्रयोगस्य फलव्यतिरेकत्वत्वाच्चाह आहो-
स्विदिति ॥ यथा श्लेषाणामिति । तथा धर्मजनकज्ञानविपरी-
तत्वात्तद्विपरीतजनकत्वेनापशब्दज्ञानादधर्मप्राप्तिरित्यथ ॥ प्रयोगे
इति । एवञ्च प्रयोगादेवाधर्मवद्भूमिःपीतिज्ञानाद्भूम इति वेदवि-
रुद्धमितिभावः ॥

भाष्ये फलाव्यतिरेक इति । फलवद्बुद्ध्यभावप्रतिधोगी न
काय इत्यथ ॥ 'प्रयत्नवैयर्थ्यमिति । व्याकरणाध्ययनविषयक-
प्रयत्नवैयर्थ्यमित्यथ ॥ 'साधीय इति क्रियाविशेषणम् ॥ शास्त्र-
संस्कारवतामभूतशब्दप्रयोगजन्यवङ्गपूर्वद्वारा^१ बङ्गतराभ्युदयफल-
मित्यथ । भाष्ये तच्च फलव्यतिरेक इति । कौशलव्यतिरेकवत्
फलव्यतिरेकोऽपि स्यादिति तस्य व्याकरणाध्ययन व्यथमेव स्यादिति-
भावः ॥ 'शास्त्रपूर्वके इति । व्याकरणाध्ययनपूर्वके इत्यथ । तच्च
वेदाङ्गत्वादेतद्व्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोगे एव धर्म इति प्रामाणिका ॥

वेदशब्द इति । बोधक इत्यथ । प्रमाणमित्यर्थी वा ॥

१ नागेशभट्टीयकौथट्टपुस्तके एवमस्तीत्यनुमीयते ॥

२ भाष्ये साधीय इति ॥ ३ बङ्गपूर्वद्वाराभ्युदययुक्तात्वमित्यर्थः ॥ ख ॥

४ भाष्ये शास्त्रपूर्वके इति ॥

तस्य यथेति । तस्य यथा य उ चैनमेव वेदेति पथेन वेदतो
 ज्ञात्वानुष्ठानम्फलायोक्तम् । तथास्यापि शास्त्रज्ञानपूर्वक' प्रयोग
 फलायेत्येकशब्द इत्यादिनोक्तमित्यर्थ १ ॥ भाष्ये प्रमाणमिति ।
 प्रामाणिकमित्यर्थ ॥ १शब्दश्च शब्दज्ञाने इति । एकशब्दस्स-
 म्यज्ञात इत्यादि । हेतयो हेतय इत्यादितु अपशब्दप्रयोगेऽधम-
 माह न तु ज्ञान इति भाव । यद्यपि तत्र प्रयुक्त इत्यप्युक्तन्त-
 याप्यवैधाकरणस्य सम्यक् प्रयोगादपि धर्माभावेन ज्ञानमेव तद्धेतु
 प्रयोगस्तु तस्य द्वारमिति भाव ॥

भाष्ये अभ्युपाय एवेति । अपशब्दज्ञानान्तरीयक शब्द-
 ज्ञानमिति शब्दज्ञानेन फले जननीये सहकारितैवापशब्दज्ञानस्य
 न पृथक् फलतेतिभाव ॥ अपशब्दज्ञानमपशब्दत्वेन तज्ज्ञान-
 नम् । एव शब्दज्ञाने इत्यपि । अपशब्दज्ञानत्वेन तज्ज्ञाने हि
 तद्विज्ञानत्वेन शब्दज्ञानभवति ॥ यो हीति भाष्यस्य य एवापश-
 ब्दान जानाति असावेव शब्दान् जानातीति तज्ज्ञानसमानाधि-
 करणशब्दज्ञानादेव धम इति न ततो विपरीतफलकल्पना युक्तेति-
 भाव ॥ तदाह अपशब्दज्ञानान्तरीयकत्वादिति । बद्ध-
 त्रीहि । न हि बद्धानयननान्तरीयकम् पाचानयनन्तत पृथक्
 फलभवति ॥

तुष्यतु दुष्कन इतिन्यायेनापशब्दज्ञानस्य विपरीतत्वमाशेषा-
 धमसाधनत्वमभ्युपगम्यापि भाष्ये समाध्यन्तरमाह अथवा कूपेति ।
 मृद आर्द्रा पासुशुष्का । यत्कमनान्तरीयककमजन्यो यो विपरीत-

१ इतिभाव ॥ ख ॥

२ भाष्ये शब्दश्च शब्दज्ञाने इति ॥

त्वमात्रेण कल्पोऽवैधो दोषः स तत्कर्मजन्यफलनाशो यथा कूपखनन-
 नान्तरीयकग्ररीरव्यापारजन्यो मृत्क्षेपस्तत्फलजलनाश इति सामान्यतो
 दृष्टानुमानात् तन्नाशानुमानमिति बोध्यम् ॥ उक्तदृष्टधर्मैति ।
 धर्मस्य विधिबोधत्वादुक्तदृष्टत्वम् अधर्मस्य तु वचनाबोधत्वेन विप-
 रीतत्वमात्रेण कल्पस्यान्यत्वेन तत्फलधर्मनाशत्वम् । यागीयहिंसा-
 या^१न हिंसादिति वचनेन दुष्टताबोधनाद्दुष्टत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥
 भाष्येऽन्यत्रानियम इति । यज्ञे सुशब्दप्रयोगाद्दर्शोऽपशब्दप्र-
 योगादधर्म इति तत्रैव तयोः प्रयोगनियमः । तदतिरिक्तस्थले तु
 सुशब्दापशब्दयोः प्रयोगेऽनियमः । योऽपि यज्ञे दोषः सोऽपि
 तदङ्गभूतसङ्कल्पोहादिविषय एव^२ श्रुतौ हेलयो हेलयो नशब्ध-
 मित्यूह एव । ^३विदितवेदितव्या इत्यनेन श्रवणमनननिदिध्या-
 सनसम्यदुक्ता । ^४अधिगतयाथातथ्या इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः ।
 याथातथ्यं स्वार्थेऽप्यञ् । वेदितव्यस्य यद् यथा तथा स्वरूपं सत्यं
 स्वरूपं शुद्धसच्चिदानन्दरूपन्तदधिगतस्यत्यच्चेण प्राप्तं चैरित्यर्थः । याज्ञे
 पुनरित्यनेन तत्त्वज्ञानिनामपि कर्माधिकारं सूचयति । ^५प्रयुञ्जते
 इति । वर्त्तमानसमीपे भूते लट् । एवन्नापभाषन्त इत्यपि ।
 अत एव तन्नामानो बभ्रुवुरित्यर्थः ॥ व्याकरणपदार्थविचारस्य सङ्ग-
 तिन्द्रर्शयितुमाह उक्तमिदमिति । आदिना तस्मादध्येयं व्या-
 करणमित्यादिपुनः पुनरुक्तिर्गृह्यते ॥

१ यागीयहिंसा न हिंस्यात् ॥ ख ॥ २ श्रुतौ हेलयो नशब्धम् ॥ क ॥

३ विदितवेदितव्या इति भाष्यम् ॥

४ अधिगतयाथातथ्या इति भाष्यम् ॥

५ प्रयुञ्जते इति भाष्यम् ॥

ननु सूत्रसमुदायस्य व्याकरणखेद सूत्रमित्युपपद्यतेऽत आह
 द्वाभ्यामिति । सूत्रपदेनाण्यथाय्येव यदोच्यते तदापीष्यतेऽय-
 म्रयोग स न सिद्धोदित्यथ ॥ ननु किमुच्यते षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न
 इति । पर्यायतया सह प्रयोगोऽपि न स्यादत आह सामान्य-
 विशेषेति । सूत्र सामान्य व्याकरण विशेष । सूत्रशब्देनाष्टाध्या-
 य्येव । तदेकदेशे तु योगव्यवहार एव योगे योगे उपतिष्ठते
 इत्यादौ ॥ यदात्विति । सूत्राणिचाप्यधीयान इति भाष्ये
 वक्ष्यमाणत्वादितिभाव । वस्तुत एकदेशस्य सूत्रेऽपि तस्यापि
 साक्षात्परम्परया वा व्याकरणत्वात् षष्ठ्यर्थानुपपत्तिरेवेतितत्त्वम् ॥
 १समुदायस्यातिरिक्तलेऽपि दोषमाह भाष्ये शब्दाप्रतिपत्ति-
 रिति । व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे इति शब्द-
 विषयव्यवहारासिद्धि प्राप्नोतीत्यथ । यत केवलसूत्रेभ्यश्शब्द-
 प्रतिपत्तिन दृश्यते । व्याकरणस्य १शब्दप्रतिपत्तिहेतुत्वञ्च लोक-
 सिद्धम् । व्याकरणाच्छब्दा प्रतिपद्यामहे इति व्यवहारात् । सेच-
 म्प्रतिपत्तिसाधनता सूत्राद्भावत्तमाना तद्वाप्या व्याकरणशब्दवाच्यता
 व्यावत्तयतीतिभाव ॥ तदाह न हीति ॥ भाष्ये चर्चापदानि
 चक्ष्यमानानि विभज्यमानानीत्यथ ॥ शब्द इति । लक्ष्यमित्यथ ।
 अत्र पक्षे षष्ठ्यथ उपपद्यते शब्दाप्रतिपत्तिहेतुता तु तदवस्था ॥

१ षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति भाष्यम् ॥

२ सूत्रशब्देनाष्टाध्याय्येव

तदेकदेशे तु योगव्यवहारासिद्धि ॥ ख ॥ समुदायस्येत्यारभ्य सिद्धि

रित्यन्त नास्ति ॥ ख ॥

३ शब्दप्रतिपत्तित्वञ्च ॥ क ॥

वाक्याध्याहार इति । वाक्यघटकपदाना सूत्रान्तरे श्रुतानां
स्वरितत्वप्रतिज्ञयाध्याहार कल्पनमित्यथ । यद्वा वाक्याध्याहार
इत्यनेन वाक्तिककृद्वाक्याना सूत्रतात्पर्यविषयता वाक्यैकदेश्वा-
येन सूचिता ॥ ननु राजभोजना इतिवत्कमल्युटि न दोषोऽत
आह करणे इति । कमणि स तु काचित्क इतिभाव ॥
लक्षणप्रपञ्चाभ्यामिति । यथा कमधारयप्रकरणे अलुक्
प्रकरणेच । विजिगीषुकथाया हि अभिहिताभिधानमशक्तिस्त्र-
कलादोषाय इदं तु व्युत्पादनायत्वान्न दोषकृदितिभाव । पूर्व
सामान्ये उक्ते पश्चाद्विशेषकथनस्यप्रपञ्चायमिति युज्यते । अत्रतु
विपरीतमिति न तत्साम्यमित्यन्ये ॥

प्रतीयन्त इति । एवञ्च विपरीतव्यावृत्ति सदृशसङ्गहस्य
व्याकृतिरितिभाव । एतेन शब्दाप्रतिपत्तिरप्यत्र पक्षे उद्धृता व्यावत्य-
व्यावत्तकरूपलक्ष्यलक्षणस्यातिप्रसक्तत्वात्पृच्छति भाष्ये किम्पुनरिति ।
जनपदान्तरेति भावप्रधानो निर्देश ॥ यदेति । मात्रा परि-
च्छिन्नोऽग्र । औषधसङ्घते तत्र समुदाये घृतादिशब्दस्य रूढि-
रितिभाव ॥ अशुक्लोऽप्यवयवे इति । प्रयोग इत्यनेनान्वेति ॥
आरोपादिति । समुदायस्य शुक्लत्वे अशुक्लावयवे प्रयोगे च हेतु ।
तत्र समुदाये शुक्लवारोपे हतुरवयवान्तरस्य शौक्लादिति ।
वनैकदेशे पुष्पिते पुष्पित वनमितिवदेकदेशेऽपि शुक्ले शुक्ल पट
इतिव्यवहार इति बोध्यम ॥ शब्दार्थभेदादिति । अनेकाव-
स्थायुक्त शिरो राजशब्दाय । यत्किञ्चिदेकावस्थायुक्त शिरश्श-
ब्दाय । तादृशराजशब्दायस्य तादृशशिर पदार्थोऽवयव इति

षष्ठ्यर्थोपपत्तिरितिभाव । सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति ।
 अनेकावस्थायुक्तस्य तस्य व्याकृतिक्रियाकरणावस्थाविशिष्टमवयव
 इति तद्रूपावयवस्थाय समुदाय इत्यथ । ईदृशे स्थले विकल्पात्म-
 कञ्ज्ञान वस्तुशून्यमेव । व्यपदेशिवद्भावविषयेऽप्येवमेव । शब्दज्ञा-
 नानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति योगसूत्रे पतञ्जल्युक्तेरित्यन्ये॥
 भाष्येऽविजानत इति । मन्दबुद्धेरित्यथ ॥ 'सूत्रत एवेति ।
 एतन्मूलकमेव पठ्यते सूत्रेष्वेव हितत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च
 वार्तिके इति ॥ ननु लोकप्रसिद्धमाहकापाटेनैव वणज्ञानसम्भ-
 वान्माहेश्वरो वणसमान्नाथ किमथ इति पृच्छति भाष्ये किमर्थं
 इति । पाणिनये महादेवकृत इत्यथ ॥ ननु साधुत्वान्वाख्यान-
 क्लृप्तमत आह नहीति । उत्तर वृत्तिसमवायार्थं इति । वृत्ति-
 शास्त्रप्रवृत्तिस्तदुपयोगिसमवायो वणगत क्रमविशेष स बोध्यत्वे-
 नाथ प्रयोजन यस्य तथोक्त । सति ह्यचरसमान्नाथेऽजादिसञ्ज्ञा-
 भिल्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिरिग्यण इत्यादौ यथासङ्ख्यप्रवृत्तिश्चेति-
 भाव । अनेनास्य शास्त्रवह्निभूतत्वं सूचितम् । अत एव मङ्गलाथ-
 यत्तशास्त्रौघस्यादितो वृद्धिशब्द पठतीति वक्ष्यति । अन्यकटक-
 लञ्च सूचितम् । पाणिनिशास्त्रप्रवृत्त्यथ उपदेश इत्युक्ते उपदेशे
 गुरुकततायास्वरसत प्रतीते सिद्धोच्चारणेऽपि मन्त्रोपदेश इत्या-
 दानुपदेशव्यवहारात् । अनुबन्धकरणाथ इत्यत्र करणपदेनेतरस्य

सिद्धत्वसूचनात् । तत्करणञ्चोपदेशकत्कत्कमेव प्रत्यासत्तेरित्याहुः ॥
 भाष्ये किमिदमिति । कोऽय समास इति प्रश्नः । धम-
 नियमवदिति षष्ठीसमासः । पञ्चत्रयभेदमुपपादयति^१ । आद्य-
 तात्पयन्तुक्तं लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यथ इति ॥ ननु नेदमाद्योच्चारण-
 मस्थानादित्वात् तत्कथमुपदेशत्वव्यवहारोऽत आह भाष्ये उच्चा-
 रणमिति । ढङ्गानिनादेनाभिव्यक्तिरित्यथ ॥ फलान्तरमाह
^२अनुबन्धकरणार्थश्चेति । अनुबन्धबोधनाथ इत्यथ । चेनाका-
 रस्य विवृतगुणत्वसङ्ग्रहः । उपलक्षणत्वेन वा । अनुबन्धत्वञ्च समुदा-
 यान्त्यत्वे सति नान्यथेति तात्पयम् ॥ ननु प्रत्याहारशब्देन सूच-
 न्नेत्तादर्थ्यमनुबन्धानामनुपपन्नमत आह प्रत्याहारशब्देनेति ।
 अधिकरणव्युत्पत्त्या अग्र आद्यचा वेतिभावः ॥ भाष्ये वृत्त्यर्थ
 इति । लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यथ इत्यथ । एतेन प्रत्याहारद्वारा
 समवायस्य वृत्त्यथता दक्षिता ॥ ^३भोक्त्यामह इति । अन्तर्भावित-
 त्पक्षार्थी बोधयिष्यामह इत्यथ । एव विज्ञातुमित्यस्य ज्ञापयितु-
 मित्यथ ॥ सति ह्युपदेशे इति । एवञ्च व्याकरणाध्येष्टणामच-
 रसमासाद्येनैवावश्यकैनेष्टवणज्ञाने सिद्धे न तदथस्मात्का पाठनीये-
 तिभावः ॥

एकश्रुत्येति । चैस्त्वर्थेण पाठे तु द्वयोरेव कत्तव्यतां वदेदि-
 त्यथ न तेषां लोकेत सिद्धीतु दोषरहितानामपि तत एव सिद्धे-
 रूपदेशवैयर्थ्यापत्तिरितिभावः । चैस्त्वर्थेण पाठेऽप्यन्यतमपाठेऽन्यस्य

१ शास्त्रेति इत्यधिकम् ॥ क ॥ ख ॥ २ अनुबन्धकरणार्थश्चेति भाष्यम् ॥

३ भोक्त्यामह इति भाष्यम् ॥

कर्त्तव्यत्वाभिप्रायेण सर्वेषाङ्गग्रहणमित्यन्ये । आकृत्युपदेशे किमित्यकारादिह्रस्वस्यक्तिविशेषोपादानम् । तदुपादाने व्युत्पत्त्यन्तरग्रहणानापत्तिश्चेत्यत आह उपात्त इति । नान्तरीयकत्वञ्च त विना जातेरुच्चारयितुमशक्यत्वात् ॥

सदृतादीनामिति । भाष्ये तादृशदोषसहितानामाकृतिग्रहणात्प्राप्तस्य ग्रहणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यथ । तदाह एकारादीना सदृतात्वमिति ॥ अवशिष्ट इति । सश्लिष्ट सन्दिग्ध इति यावत् ॥ ह्रस्व इवेति । तद्वतकालसङ्कोचेनोच्चारित इत्यथ । निष्ठुर इति । लरित इत्यन्ये ॥ गोचाणीति । स्वरदोषजातय इत्यथ ॥ भाष्ये गर्गादिविदादिपाठादिति । सदृतादिदोषरहितानामेव तत्र पाठादितिभाव ॥ साधुत्वमिति । निवृत्तकलादिदोषवत्त्वमित्यथ ॥ गार्ग्य इत्यादीनामिति । तत्रत्यानाङ्गलादिदोषनिवृत्तिन स्यादित्यथ । तदाह ततश्चेति परेतु समुदायानामेतत्प्रकृतिकथञ्जन्तसमुदायाना साधुत्व यथा स्यादित्यथम्याठश्चरितार्था न कलादिदोषस्त्रिवत्तयेदित्येव भाष्याथ पाठश्चैव विशेष्यत इत्यग्निमभाष्यस्वरसादित्याह ॥

निदर्शनार्थत्वादिति । तत्रावणस्य अ अ इति कृतैव तद्वत्तदनन्तरमन्येषामपि करिष्यामीतिभाव । एतेनावणप्रतिपत्ते कृतत्वादध्यामीत्यनुपपन्नमित्यपास्तम् ॥ भाष्ये सा तर्हि वक्तव्येति । तथाच प्रत्यापत्याश्रयणे गौरवमितिभाव ॥ 'लिङ्गार्थात्विति । अनुबन्धस्थानीयतत्तद्वात्वादिगतकलादिलिङ्गनिवृत्त्ये

त्यर्थ । नाकृतिनिर्देशप्रयुक्तदोषपरिहारमात्रप्रयोजना प्रत्यापत्ति
किन्तु सर्वानुबन्धसञ्ज्ञाशास्त्राद्यकरणफलितापीति न गौरवमिति
भव । तदेव विवृणोति 'तत्तर्हीत्यादिना । धात्वादिगतकक्षा-
दिलिङ्गमित्यथ ॥ अथवैतर्हीत्यस्य तथापीत्यर्थ ॥ 'अनेक-
मनुबन्धशतमिति । एकैकस्थानुबन्धस्य शतम् उच्चारणन्तादृशा-
स्यानेक उच्चारणीया इत्यथ ॥

यथेति । एधश्चादयोऽनुदात्तङित कक्षदोषयुक्ता पाद्या ।
स्वरितञ्जितश्च धाता । तत्र कक्षादात्मनेपदम् । धातात्कर्त्तृगामिनि
क्रियाफले इति सूत्रे कार्यम् । एव टकितौ कक्षधातौ पठित्वा-
द्यन्तौ कक्षधातावितिपाद्यम् । एव द्वितोऽङ्कदोषयुक्तान्पठित्वा
अङ्ककात् क्तिरिति द्वितश्च यस्तान्पठित्वा यस्तादयुच इत्यादिवोध्यम् ।
एतेच कक्षादथ प्रक्रियादशायामेव प्रयोगेतु षडङ्क एव शास्त्रान्ते
प्रत्यापत्तिकरणात् । आदि कलैस्सहेतिपाठ ॥ भाष्ये-
ऽपाणिनीयमिति । वणसमाम्नायसमथनाय प्रवृत्तस्यैकदोषप-
रिहाराय सकलशास्त्रस्य व्याख्यानसापेक्षगुरुप्रकारेणान्यथाकरणे
वृश्चिकभियेत्यादिन्याय आपततीतिभाव ॥ नन्वपठितेषु दोषनि-
वृत्तिन स्यादत आह यथाभूता इति । गर्गाद्यकारादिषु एक-
रूपेण पठितेषु तज्जातीया एव^१ ते सवत्र साधव इत्यनुमातु शक्यत
इतिभाव ॥ भाष्ये पाठश्चैवेति । विशेयते तत्तत्प्रत्ययवैशिष्ट्येन
बोध्यत इत्यथ ॥ 'द्विष्ठानीत्यस्य द्वयोरथयोस्तिष्ठन्तीत्यथ इत्यत

१ तत्तर्हीतिभाष्यम् ॥ २ अनेकमनुबन्धशतमिति भाष्यम् ॥

३ एव साधव ॥ क ॥ ४ द्विष्ठानीति भाष्यम् ॥

आह शब्दस्यापीति । तत्र क कीदृशो धावतीतिप्रश्ने श्वेत इत्युत्तरम् । श्वा इत इतिच्छेदेन क इत्यस्योत्तरम् । श्वेत इति च्छेदेन कीदृश इत्यस्योत्तरमिदम् । एवञ्चेष्टानपदानाङ्गन्ता को वा समय इति प्रश्न उत्तरम् । अलमित्यादि । अलम्बुसा देग विशेषा । बुसाना पलालवर्णाना याता प्राप्तिमान् अल समय इतिचाय ॥ पातेति कचित्पाठ । पा रक्षणे इत्यस्य रूपम् ॥ केवलानामिति । एवञ्च कलादिदोषाणा न कुत्रापि प्रसक्तिरितिभाव ॥ भाष्ये यानि तर्ह्यग्रहणानीति । कायविधावक्तानुवादानीत्यथ ॥ १उपदेश इति । उपाप्रातिपदिकादित्यादावनुवादरूपेण ग्रहणमित्यथ ॥ तेनोद्देशश्च प्रातिपदिकानाञ्चोपदेश इत्यादेच इतिसूत्रस्यभाष्यविरोध इत्यपास्तम् ॥ नन्वेवमतिप्रसङ्गस्त्वादत आह शिष्टेति । एव सृतादीनाम्यतिषेध इत्यस्मिन्प्रत्याख्याते दृष्टबुद्ध्यथ इत्यपि प्रत्याख्यातप्राथमेवेत्यलम् ॥

इति शिवभद्रसुतसतीगर्भसम्भवनागोजीभद्रकृते
भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमपादे प्रथमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो नम ।

अड्डण । १ ॥ ननु चतुद्दशसूत्रा प्रयोजनमुक्तमेव तत्कि पुनरत्र
तदग्रहणेनेत्याशङ्काह सर्वेति । विशेषेण । १ तद्रूपेण । प्रत्येक
वर्णभ्यो विभक्तिमाशङ्काह स्वरूपेणेति । शब्दजन्यज्ञानविषयोहि-
शब्दस्याथ । एव च स्वरूपमपि स्वजन्यबोधविषयत्वेनाथ ॥ अनु-
कायमथ इति तु स्पष्टमेव । एव विद्यमानस्याप्यथवत्त्वस्याविवक्षित-
त्वादथवत्सूत्रेऽग्रहणादित्यथ । स्वरूपस्य ओचगृहीतस्यैव शब्दे
भानोपपत्तौ न तत्र शक्ति कल्प्या । अनुकार्यं च सादृश्येनोपस्था-
पयतीति न तत्रापि वृत्ति । वृत्त्याथबोधकत्वं चार्थवत्त्वमर्थवत्सूत्रे
निविष्टमितिभाव । अनुकरणत्वभङ्गान्नविभक्तिरिति तत्त्वम् । सौ-
चत्वाद्वा । कारप्रत्ययोऽपि बाहुल्यकाच्च ॥ स्वरसन्धिस्त्विति ।
सौचत्वात्सहिताया अविचक्षणाच्चेतिभाव । अजादिसंज्ञानामनिष्पा-
दादिति तु चिन्त्यम् । वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामचप्रत्याहारे च निष्पन्ने
प्रवृत्तमानाना यणादीना सुधुपास्य इत्यादौ तटस्थ इवोद्देश्यतावच्छे-
दकाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । अन्यथा तुल्यास्य-
प्रयत्नमित्यादौ सवर्णदीर्घादि न स्यात् । अत्र सूत्रे तच्चेति^१ पाठे-

१ तत्तद्रूपेण ॥ क ॥

२ तच्चेति पाठेऽप्ययमेवार्थ ॥ क ॥

ऽथेवमेवाथ । वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनेह ग्रहणकशास्त्राप्रवृत्ते साव-
र्ण्येऽपि नात्र तद्ग्रहणमिति व्यर्थोविवृतोपदेशोऽत आह प्रदेशे-
ष्विति । अक सवर्ण इत्यादौ । तत्राप्यकार सवृत एवेतिभाव ॥

ननु विवृतपदस्य गुणपरत्वे सन्निषेधणत्वात्समासो न स्यादत आह
विवृतस्य गुणस्येति । भाष्यकर्त्तव्य इत्यस्य प्रतिज्ञेय इत्यथ ।
एतेन तस्योच्चारयितुमशक्यत्वमित्यपास्तम । भाष्ये किं प्रयोजनमि-
त्यत्र उद्दिश्येत्यध्याहार । कर्त्तव्य इत्यनुषङ्गश्च ॥ नन्वाकारग्रहण
सवर्णग्रहणमेवेति भेदाभावात्कथ तस्य करणत्वमत आह येन
शास्त्रेणेति । नन्वाद्यतिभेदात्कथ तत्पक्षेऽप्यकारेणाऽऽकारग्रहणमत
आह आकारस्यापीति । केवलकण्ठत्वे सति स्वरत्वमत्वजाति-
व्यञ्जकमिति दीर्घश्रुतयोरपि सेतिभाव । प्रातिपदिकाथमात्रे प्रथ-
माया यथाश्रुतेऽन्वयो न जायतेऽत आह अत्र चेति । उत्तरेऽपि
तद्धि प्रथमाकुतोनेत्यत आह प्रयोगाभावादिति । निमित्ता-
दिग्रन्थप्रयोगाभावेऽपि तदर्थं गम्यमाने स्यादेवविभक्तिरत आह
प्रायग्रहणादिति । विभाषागुणे इति । निमित्तेत्यादिवाचित्ते
सर्वासामित्येतन्न पचमी तृतीयाविधायक किन्तु हेताविति वि-
भाषागुणेति^१ सिद्धयोस्तयोरन्याभिरवाधायानुवादकमेवेतिभाव ॥
विवारयतीति । सचाभ्यन्तरप्रथम ॥ दोषापत्तिरिति ।
दण्डाढकमित्यादौ दीर्घानापत्तिर्दीर्घ इत्यथ ॥ ननु प्रथमभेदेऽपि
जातिसङ्गावात्स्यादेवग्रहणमत उक्त व्यक्तपक्षे इति । ननु कालस्य

व्यापकत्वाद्वाह्यत्वेन समाधानमयुक्तं किञ्च कालो न प्रयत्न इति तद्भेदे कथं सवणत्वाप्राप्तिरत आह प्रयत्नाभीति । वाह्यत्व व्युत्पादयति प्रसिद्धेति । प्रसिद्धपरिमाणं यदस्वन्तरगतम्परिच्छेदकक्रियान्तरं परिच्छेदक्रियापेक्षयान्यत तदपेक्षणादित्यथ । एव च वाह्यपरिच्छेदकक्रियापेक्षया वाह्यत्वोक्तिरितिभावः ॥ क्रियैव कालो नातिरिक्त इति मते इदम् । अतिरिक्तं क्षणसमूहं काल इति मते परिहरति । अथवेति । अथभावः । नाभिप्रदेशावच्छिन्न^१ यत्नेन प्रेरितो वायुस्तत्तत्स्थानाभिघातोत्तरं वर्णाभिव्यञ्जक इति भिन्नादौ स्पष्टम् । वायोरल्पत्वाधिक्यानि च^२ ह्रस्वदौघत्वादिरूपकालव्यञ्जकानीति ॥ ननु ह्रस्वदौघयोः कालभेदादतो भिस^३ इत्यादौ दौर्घाग्रहणवद्विलम्बितवृत्त्योच्चारितस्य ह्रस्वाकारस्यापि द्रुतमध्यापेक्षया कालाधिक्याद् ऐस्भावविधायके ग्रहणानापत्तिरत आह द्रुतादीति ॥ उपदिश्यमानस्येत्यत्रवात्तिककृतं कटत्वे^४ पक्षयोर्भेदो न स्यादत आह किं सूत्रकारेणेति । सूत्रकारो महेश्वरः । वेदपुरुषो वा । येनाक्षरसमान्नायमित्याद्यैतिह्यादित्याहुः ॥ ननु प्रत्यक्षतोऽकारे श्रुते तद्गतगुणस्यापि ज्ञातत्वात्प्रश्लेषमसगतोऽत आह दुरवधारत्वादिति । विवृतत्वादीनां ओत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाभावादिति भावः । अन्यथा । सवृतत्वे । स्वरूपप्रपञ्चवे हि पुनः सवृतवि-

१ प्रयत्नेन ॥ क ॥

२ ह्रस्वदौघत्वादि ॥ क ॥

३ भिस ऐस इत्यादौ ॥ क ॥

४ कटत्वेन पक्षयो ॥ क ॥

धान युक्त स्यादिति भाव ॥ प्रयोग एवेति । अतिखड्ग इत्यादि प्रयोगे ह्रस्वेनान्तरतन्याद्विवृतोऽकार प्राप्त सवृत एव भवत्वित्यथस्य-
 त्यापत्तिवच इति भाव । नन्विति । अचक्षेत्युक्तेरच एव ह्रस्व-
 लेन भाव्यमितिभाव । गोस्त्रियोरित्यचैतद्वारणायमेवोपस्थिति स्या-
 दिति तात्पर्यम् ॥ उदीचामात इति । न चापोऽन्यतरस्यामिति
 ह्रस्वे चरिताथमिदम् । न चात्राचपरिभाषोपतिष्ठते फलाभावादिति
 वाच्यम् । शास्त्रस्याल्पविषयतापत्ते । गोशब्दसाहचर्येण स्थग्रेऽप्यचक्षे
 त्यस्याप्रवृत्तेश्च । तदग्रे हि फलाभावाच्च प्रवृत्त इति दिक् ॥ नन्वा-
 च्यपत्ते प्रयोजनान्वाख्यानमात्रपरत्वं द्वितीये विवृतोपदेशपरत्वमपीति
 विशेषस्य स्पष्टत्वात्त आह विवृतोपदेश इत्यचेति । आहो-
 पुरुषिकेत्यत्रबुज प्राग्मधूरथसकादिलात्समास ॥ अहो इति ।
 अहमित्यर्थे । तत्र प्रयोजनान्वाख्यानमित्येव व्याच प्रत्यापत्ते ।
 अकत्वके आच्चापादनाभावाच्चेत्याहुः । प्रत्यापत्या अद्दणित्येव
 प्रक्रियादशाया सवचाकारोविवृत प्रतिज्ञात इत्यजानन् शङ्कते
 भाष्ये तस्य विवृतोपदेशादिति । तस्येत्यस्य वणसमान्नायस्यस्ये-
 त्यथ ॥ सवृतस्येति । धात्वादिस्त्वस्येत्यथ ॥ ननु अद्दणित्यादौ
 कस्यानुकरणमित्यत्र विनिगमकाभावादाह स्वरूपपदेति । खरू-
 पपदाथकल यथा तथोक्त भाष्ये विवारभेदादिति । प्रयत्नभेदादि-
 त्यथ । आहकस्य विवृतत्वाद् पाञ्चस्य सवृतत्वादिति भाव ॥
 प्रत्याहारे इति । स्यात्तुके शास्त्र इत्यथ ॥ वक्तव्यमिति ।
 एव च प्रयत्नभेदेनासवर्णस्यापि अलजात्याक्रान्तस्य विवृतेनाकारेण

ग्रहण ज्ञाप्यत इत्यथ ॥ यद्यप्येकोऽपीति । प्रत्युच्चारण वर्णा-
न्यत्वात् । आचरसमान्नाथिकस्य प्रयोगेऽभावादिति भाव । आ-
दिरन्त्येनेत्यस्य चान्यसदृशेन सहोच्चार्यमाण आदिसदृश इत्याद्यथ ।
तत्र ककारादिचिह्नेनागादिशब्दस्थसत्सदृशत्वादित्त एव । सादृ-
श्यञ्च व्यक्तिभेदे सति^१ सवधमसान्यप्रयुक्तं ग्राह्यं तस्य च प्रयोगस्ये-
ऽभावेऽप्यनेन तद्ग्रहणं ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् । केचित्तु देवदत्त
अजस्तीत्यादौ प्रत्याहारलिङ्गेनैक आचरसमान्नाथिकोऽस्ति तदर्थं
भाष्ये द्वयोरित्युक्तमित्याहुः । भाष्ये युगपत्समवस्थानमि-
त्यस्य प्रयोगे इत्यादि ॥ ^२एवमर्थ इति । वृत्तावेव शब्द
प्रकारवति वतते इति बह्व्रौहि । प्रातिपदिकानीति । धातु-
प्रत्यययोरप्युपलक्षणं बोध्यम् । सर्वाण्यग्रहणानि प्रातिपदिकादीनि
विद्यताकारयुक्तानि पठनीयानीत्यर्थं ॥ तद्गुरु भवति तस्मा-
दिति । यत सर्वोच्चारणं गुरु अतो धात्वादिस्थ इति वाच्यमि-
त्यथ ॥ ननु धात्वना बह्वधा पाठाद् धात्वादीत्युक्तमत आह
अग्रहणेति ॥ प्रातिपदिकेत्युपलक्षणम् । धात्वादिस्थस्या-
पीति । पठितधात्वादिस्थस्यापीत्यथ । एतेनाग्रहणधात्वादीत्येव
वक्तुमुचितमित्यपास्तम् । सदृशस्यैवेति । एव धात्वादिस्थस्य
विद्यतवत्कार्यं लभत इत्यतिदेशोऽयमिति भाव ॥ अन्यथेति ।
गुणोच्चारणाद्दोषोच्चारणे यत्नाधिक्यमिति भाव ॥ ननु सदृशयो-
स्तयोरभावेऽपि सदृशस्य विद्यतौ न स्यातामेव । आन्तरतम्या
भावात् । न चेकोयणिव एव इगिवानन्तरतमावपि भविष्यत

१ सवधमसान्ययुक्तम् ॥ क ॥

२ एवञ्च ॥ क ॥

सामर्थ्येन तत्र तथाङ्गीकारेऽपि खट्वाढकमित्यादौ चरिताथस्याक
 सवणद्वयादेविषये तथा कल्पने मानाभावादत आह असत्य-
 षीति ॥ सावर्ण्ये इति । आन्तरतम्ये इत्यथ । एवञ्चातो
 दीर्घ इति । अतो रोरित्यत्रासुतादित्यतो विशेषणञ्च सामान्या-
 पेच ज्ञापकमिति भाव । सवृतदीर्घादिवदनुनासिकयवज्ञानामपि
 वेदलोकघोरसत्त्व मन्यमान आह भाष्ये स्थानी प्रकल्पयेदि-
 त्यादि ॥ तद्वद्विद्वृतौ दीर्घसुतावपि कुतो न सन्तावित्यत आह
 अशक्यत्वादिति । केचित्तु शिष्टसस्यतत्वात् ते सन्त । इमौ
 तु न तथेति भाव इत्याहुः ॥ सन्ति हि यण इति । भाष्ये
 यण इति बाहुल्याभिप्रायेण रेफस्थानुनासिकत्वाभावादिति
 बोध्यम् । नन्वीकारोकारयो कथ सवृतत्वमत आह धृत सवृता
 इति । 'इच्छत इत्यथ । क्वचित्तु धृत इति पाठ । इकारो-
 काराऽकारा इत्यथ ॥ एवञ्चाद्यप्रयोजनाथमेव सवचाकारस्य
 विवृतत्व प्रतिज्ञेयमिति स्थिते शक्यते भाष्ये तत्रानुवृत्तीति ।
 एतद्विशेषणोपादानस्य फलमाह अक सवर्ण इति ॥ अनण-
 त्वादिति । अचरसमान्नायेऽपठितत्वादाकारस्येवानणत्वमित्यथ ।
 प्रत्युच्चारणं भेदेऽपि अक इत्यादौ ककारेण चिह्नैतदनुकरण-
 त्वानुमानमिति भाव ॥ तदनुगत इति । साच्चाह्वयसंस्कारक-
 बोधजनक इत्यथ ॥ ननुदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासाद्भेद स्यादत
 आह उदात्तादौति ॥ प्रतिबिम्बप्रतिभासभेद्वदिति ।

१भिन्नाकार प्रतिबिम्बप्रतिभासवदित्यथ ॥ इकारादीनाम-
पीति । सवध्वनिभिरेकस्य स्फोटस्यैव तत्तद्रूपेणाभिव्यञ्जनात् ।
तत्तद्रूपाभिव्यक्तिरुक्तस्य २परस्पर भेदव्यवहारोऽपीति भाव ॥ भाष्ये-
ऽनुबन्धसङ्कर इत्यस्यानुबन्धकायसङ्कर इत्यथ ॥ डीवादिति ।
टिड्ढेत्यादिना । आदिना णित्प्रयुक्तयुक् । पर्यायेण कित्त्वणित्त्व-
प्रयुक्तकाययोरप्यविरोध इति भाव ॥ भाष्येऽनुपपत्तिरिति ।
३दृष्टव्यवस्थाया इति भाव । अत्राप्यतिव्याप्तौ प्रसङ्गादिति तात्प-
र्यम् ॥ प्रतिषेधादिति । सावेकाच इति प्राप्तस्येत्यथ ॥
ठस्त्विति । नौद्यच्चञ्चनिति विहित ॥ करणत्वेनेति । अधि-
करणस्य करणत्वविवक्षयेत्यथ ॥ सामान्यरूपतयेति । विषयत्व-
रूपेणेत्यथ ॥ भाष्यकारस्त्विति । एकविषये नानालिङ्गक-
रणादग्रनाद्विषयभेदेन तदित्यत्र तात्पर्यम् । गुणा उदात्तादथ
इति भ्रम व्याचक्षति गुणा अनुबन्धा इति । तेषां गुणत्व-
मुपपादयति कार्यायेति । व्याप्तिर्यते विषयत्वेन गृह्यतीत्यथ ॥
एककर्तृकत्वादिति । सादित्यनेनेत्यञ्चारूपैककत्वकत्वादित्यथ ॥
नानेति स्थिते कथमन्यथा व्याख्यानमत आह नानाशब्दमिति ॥
नियमादिति । ज्ञापकत्वे हि विध्यत्वमिति भाव । अत्र
वाक्यत्रयेऽपि तु शब्द पूर्वपक्षव्यावृत्तौ ॥ यथा लोके इति ।
४प्रभाष्यया गूढचारादिरितिशेष । एवञ्च लोकव्यवहारदृष्टान्तेनैवा-
सङ्कर सिद्ध इत्यथ ॥ यत्र । देशे काले वा ॥ तद्गुण एवेति ।

१ भिन्नाकारप्रतिबिम्बप्रतिभासवत् ॥ क ॥ २ परस्परभेदव्यवहार ॥ क ॥

३ दृष्टव्यवस्थाया इति भाव ॥ क ॥ ४ प्रभाष्यया गूढचारादिरिति शेष ॥ क इ ॥

भाष्येऽपि तस्मिन्नुक्तचेति सावधारण व्याख्येयमिति भावः ॥ यथा
 विकृतिर्यागे इति । तच्च हि प्राप्तसामिधेयानुवादेन सप्त-
 दशत्व विहितम् । तच्च चि प्रथमामित्यादिवाक्यबोधितया प्रथमो-
 त्तमयोस्त्रिरावृत्त्यैवेति भावः ॥ चिरावृत्त्येति । आवृत्तिर्युन-
 वृत्तारणम् । तस्मिन्सख्यया 'द्वादशत्ववद्वचनेकाचत्वमिति भावः ॥
 भाष्ये आवृत्तेरसंख्यानात् । गणनादित्यथ ॥ 'भवेदावृत्तित-
 कार्यं परिहृतमिति । आवृत्त्याकार्यं सिद्धमिति क्त्वा दूषण-
 परिहृतं 'भवेदित्यन्वयः ॥ लिङ्गादिति । अनेन लिङ्गेन श्रुति-
 स्मृतिरिद्धत्वात्स व्यवहारस्य गौणत्वमेव नेति ज्ञाप्यते इति भावः ॥
 मुख्यमिति । आवृत्तिकृतज्ञात्वेन स्वगतैकाचत्वस्य बाधायोग-
 इति भावः ॥ ननु स्वस्य प्रतिगृहीत्वासम्भवादेकन्यूनता नच
 पुनर्दानं दत्तस्थान्यस्वत्वाक्रान्ततया पुनर्दानासम्भवाद्दत्तं आह विन्ते-
 नेति ॥ ननु षष्ठीसमासे सहस्रसंख्याया विश्लेष्यत्वात्कथं दानेन
 सम्बन्धः । कथं वा सम्पन्ना इति बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्य-
 मत आह 'ऋषयः सहस्रम्' इति । अत एव सर्वे ते इत्यनेन
 सामानाधिकरण्यम् । परनिपातो भाष्यप्रामाण्यात् । एकैकग्र इत्यत्र
 लभयोरपि द्योतकत्वेन द्योतकं 'समुच्चयस्य च बहुशो दृष्टत्वेन
 द्विवचनश्रुत्यर्थो गपद्यम् । 'यथाजातीयको गाग्यायणीत्यादौ तच्च
 च यथाप्यसन्ने समुच्चित्यं 'द्योतकता अभावे गागीति 'डीपैव

१ सप्तदशत्ववत् ॥ क ॥ २ भाष्ये - ॥ ३ भवेदित्यथ ॥ क ॥

४ सहस्र ऋषयः ॥ इ ॥

५ समुच्चयस्य बहुशः ॥ क ॥

तथा प्रकृतेऽपि शशो वैकल्पिकत्वात्पञ्चे एकैकमित्यपि । ज्ञादि-
 शब्दविषये तु न 'समुच्चित्यद्योतकता । अनभिधानात् । एकशब्दे
 तु समुच्चित्य प्रत्येकञ्च द्योतकता । अभिधानस्वभावात् । यत्र तद्धिते-
 नानुक्ता वीष्णा तत्र द्विवचन भवत्येव यथैकैकशो देहीति । 'भाष्य-
 स्थाप्यथमाशय । यत्र तद्धितमात्रेण लोके वीष्णानभिधान तत्र
 द्विवचनमपि । यत्र भाषण इत्यादौ तावतैव वीष्णाभिधान तत्र
 न कदापि तयो समुच्चय इति दिक् ॥ सामर्थ्यलक्षण इति ।
 सामर्थ्यकृतो गुणभूतैश्चषिभि सम्बन्ध इत्यथ ॥ सर्वे ते इत्यत्र
 तच्छब्देन गुणभूतस्यापि परामर्शाऽत्र पञ्चे बोध्य । अत एव
 दत्तेति 'समानकटकत्वम् ॥ सहस्रदक्षिणा इति । सहस्रदक्षिणा
 गोरूपा येषा दाहणान्ते इत्यथ । तेन गोसहस्रदानफला एव ते
 नत्वेकगोदानमात्रफला इति व्यवहारो यथा स्यतौ तथा प्रकृते-
 ऽपीति भाव ॥ भुजेर्ब्राह्मणैरिति । 'सख्याया भोक्तृत्वानुपपत्ते-
 गुणभूतब्राह्मणैरेव भुजे सम्बन्ध इति भाव ॥ भाष्येऽनेकाचत्व-
 मिति । तन्मात्रमित्यथ । एकस्यैवेति । व्यापकस्येत्यपि बोध्यम् ।
 अकारस्येत्युपलक्षणमित्युक्तम् । भाष्ये उच्चारण नामेत्युत्तरमत
 इति शेष ॥ अन्यभाष्यमित्यस्थान्यत्वमित्यर्थो नेत्याह अन्य-
 स्येति ॥ अथवेति । भावशब्द कटसाधन इति भाव । एवञ्च
 प्रतिप्रयोगमकारस्थान्यत्वमित्यथ ॥ यथेति । एवञ्चाय इत्याद्य-
 कारो दण्डेत्यकाराङ्गिन् । दण्ड अग्रमित्यादौ कालव्यवधानात् ।

१ समुच्चितद्योतकता ॥ क ॥

२ भाष्यस्थाप्यमाशय ॥ क ॥

३ समानकटके क्तेति ॥ क ॥ इ ॥

४ सख्याया भोक्तृत्वानुपपत्ते ॥ क ॥

दण्ड इहेति प्रयोगे इकारवत् । तथा दण्ड इत्याद्यकारोन्ध्याकाराङ्गिन्न । शब्दव्यवायात । कृतिरित्यादौ तकारव्यवहितेकारवत् । इत्यनुमानैर्भेदे सिद्धे उदात्तादिविरुद्धधमप्रत्ययोऽपि पारमाथिक एवेत्याशयेन तङ्गदादपि भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह उदात्तादौति ॥ नानात्वमकारस्येति । युक्तमिति शेष ॥ ननु य एवोदात्तोऽकार स एव देवदत्तेनानुदात्त कृत इति प्रत्यभिज्ञा विरोधोऽत आह प्रत्यभिज्ञानञ्चेति । विभुत्व निराचष्टे भाष्ये युगपच्च देशेति । अर्कादिशब्दा एव देशपदेनोच्यते ॥ देशपृथक्त्वेष्विति । देशाना पृथक्त्वेषु भेदेषु सत्स्वित्यथ ॥

एव वर्णानामनेकत्वे परेण साधिते वर्णैकत्ववादी एकत्व स्थापयितु तद्दूषणोद्धारमाह भाष्ये यदि पुनरिति । तत्र शकुनिवदिति दृष्टान्तस्य तद्व्यतिरिक्तत्वे न तात्पर्यं तन्मते तस्य विभुत्वादिति ध्वनयन्नाह कालशब्दाभ्यामिति ॥ व्यक्तिस्फोटवादिन इति । व्यक्तिमित्यलैकत्ववादिन एकैव शब्दव्यक्तिरिति वादिन इत्यथ । अनेनाद्य दूषण परिहृतम् द्वितीयं परिहरति यथेति ॥ एवमिति । अस्थानेकदेशेषु युगपदुपलम्भो व्यञ्जकवशादिति शेष ॥ पूर्वदृष्टस्य पश्चाद्ग्रनेऽपि अव्यवहितस्य व्यवधानेऽपि न भेद इत्येतन्मात्रेण दृष्टान्त इति भाव ॥ नन्वेव विभुत्वे नित्यत्वे च सवन्नदेशे सवदोपलम्भापत्तिरत आह व्यञ्जकोत्यादि ॥ जातिस्फोटेति । जातिरेवैका शब्दव्यक्तयस्त्वनन्ता इति वादीत्यथ ॥ भाष्ये अनित्यत्वमेव स्यादिति । व्यक्तिरेकत्ववादी तस्या

नित्यत्व मन्यते इति भाव ॥ ननु विभोरेकस्यापि व्यञ्जकवशाद-
नेकचोपलब्धौ कथमनित्यतेत्यत आह भवतेति ॥ भाष्येऽपि
नित्याश्च शब्दा इत्यस्य तवेत्यादि ॥ भाष्योक्तकूटस्थलाभावमुप-
पादयति रूपान्तरेति । तस्माद्भिन्ना एवानित्या एवाकारा इति
पाठ । नित्या एवेति पाठस्त्वयुक्त । अनन्तवर्णवादे तदनित्यत्वस्यै-
वेष्टत्वादिति बोध्यम् । यद्यप्यनुदान्तत्वादीना ध्वनिनिष्ठलाङ्गीका-
राक्षदोषस्तथापि स्फटिकस्यैवास्यापि इतरसन्निधानेन तद्रूपपरिग्रहे
ससर्गानित्यताविरोधिकूटस्थलाभाव इति भाव ॥ पुनरप्येकत्व-
नित्यत्वे साधयति भाष्ये यदि पुनरित्यादिना । एकस्यैवाका-
रास्यानेकदेशेषु उपलब्धिरादित्यस्यैव भवतीति न तावद्भक्ति-
भेद सिध्यति । अन्यथा आदित्यस्याप्यनेकलापन्तिरनित्यलापन्तिश्च
तद्देशससर्गेणात्पप्रकाशत्वाधिकप्रकाशत्वादिगुणससर्गादिति भाव ॥
विषम इति । आदित्यदृष्टान्तेनानेकदेशोपलभ्यमानाकारादि-
पक्षकैक्यसाधक प्रत्यभिज्ञायमानत्वहेतुरनेकद्रष्टृकानेकदेशोपलब्धि-
विषयत्वरूपोपाधियुक्त इति न तेन भेदसाधकशब्दव्यवाच्यहेतो
तत्प्रतिपक्षतायुक्तेति भाव । अकार पुनरुपलभत इत्यस्यैको द्रष्टा-
ऽनेकाधिकरणस्थमिति शेष । शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वेनाने-
काधिकरणत्वमयुक्तमित्याशयेनाह भाष्ये अकारमपि नोपल-
भत इति । अकारमप्यनेकाधिकरणस्थ नोपलभत इत्यथ ॥
श्रोत्रोपलब्धिरिति । श्रोत्र एवोपलब्धियस्येत्यथ । करणक्तिभन्तेन
समानाधिकरणवद्भ्रौह्रिर्वा । एतद्विशेषणफल दशयति श्रोत्रेति ॥

ननु दिश एव ओचत्वात्कथ तचोपलब्ध्याकाशदेशलसिद्धिरत आह
 आकाशेति । कणशक्नुवद्विन्न नभ एव ओचम् । चचुरादि-
 वच्छोचस्यापि भूतत्वमावश्यकमिति भाव । दिशोऽनतिरिक्त-
 नेव चाकाशमिति तत्त्वम् ॥ ननु तथाप्यतेजोऽशगतघटादिरूपस्य
 तेजसचचुर्घाञ्जलवदनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याक्ताशात्मकओच-
 याञ्जल किञ्च स्यादित्याशङ्क्य किमसम्बद्ध तदग्राहक सम्बद्ध वानाद्य
 इत्याह असम्बद्धेति । अन्यथा रामेश्वरादिप्रदेशावच्छिन्नशब्द-
 स्यापि श्रवणप्रसङ्ग । द्वितीयेऽपि कि ओचस्य विषयदेशगमनात्म-
 मन्व्य उतशब्दस्य ओचदेशगमनान्नोभयमपीत्याह गमनाभावा-
 दिति ॥ ओचस्य चेति । चेन शब्दपरिग्रह । उभयोरपि गम-
 नाभावे हेतुनिष्क्रियत्वम् । दूरदेशस्थशब्दाग्रहण तु दूरत्वादेर्दोषस्य
 प्रतिबन्धकत्वाच्छोचदेशेऽनभिव्यक्ते । १ आकाशदेशत्वे च तदेद्वव
 तस्यापि व्यापकत्वेन ओचदेशेऽभिव्यक्तस्य तेन ग्रह इति भाव ॥
 'आहङ्कारिकाणीन्द्रियाणीति साङ्ख्यमतेऽपि इन्द्रियाणां स्त्राधिष्ठान
 भूतवृत्तिगुणग्राहकत्वनिश्चयमादाकाशदेशल ओचोपलब्ध्या शब्दस्य
 सिद्धतीति बोध्यम् ॥ ओचोपलब्धिरित्येव बुद्धिनिघाञ्जलस्योक्तत्वात्पौ-
 नरुक्त्यमाशङ्क्याह पूर्वपूर्वेति । एव १ चाशु तिरोधीयमानानेकवर्णवत्
 घटकलगादिशब्दग्रहणसम्भवदशनाद्य तदुक्तमिति न पौनरुक्त्यम् ।
 प्राप्तपरिपाकेति । तत्सदृशतेत्यथ । अन्यबुद्धिरन्यवर्णकुद्धि ।
 एव च तादृशसंस्कारविशिष्टान्त करणसयुक्तेन तादृशसंस्कारविशि-

१ ओचदेशेनाभिव्यक्ते ॥ क ॥ २ आकाशत्वे च ॥

३ एवचाश्रुति— । इ ॥

छेन ओच्चेणान्यवणसम्बद्धेन वणसमुदायप्रतिबिम्बवदखण्डस्फोटरूप-
 पदादिप्रत्यक्षमितिभाव ॥ नन्वेव सवदाशब्दोपलभ्य स्यादतो भाष्ये
 प्रयोगेणाभिज्वलित इति ॥ तद्वाचछे प्रयुज्यते इति ॥
 ध्वनिरिति । वण इत्यथ ॥ भाष्ये एकश्चपुनराकाशमिति ।
 एव चैकस्मिन्नाश्रफले एक एव यथा रूपरसगन्धादिस्त्वया तदाश्रय-
 स्यैकत्वात्तद्गतशब्दोऽप्येक एव तत्रैवच तस्योपलभ्य इति भिन्नदेशो-
 पलभ्य एवाभिद्ध इति भाव ॥ नन्वेकत्वेऽय पूर्वाऽय परोऽय देवगृहे-
 ऽय राजगृह इति भेदप्रतिभास कथमत आह देशभेदेन-
 त्विति । औपाधिको भेदस्तु आकाशस्येव न शब्दस्याप्येकत्वे बाधक ।
 एव ससर्गानित्यतापि तस्येव नास्यापि बाधिका । तस्यापि नीह-
 नभ इत्यादिससर्गानित्यताप्रतीतेरित्याशय । अत्र शब्द इत्येक-
 वचनेन स्फोटस्यैकत्वमखण्डत्वञ्च ध्वनितम ॥ ननु निरवयवस्य कथ
 प्रदेशबाहुल्यमत आह यथेति ॥ एव औपाधिकभेदेन भेदोदु-
 वारं सवत्र भेद औपाधिक एव स एव च व्यवहारोपयोगीत्याशय ।
 ओत्रसम्बन्धसु प्रदेशान्तरोत्पन्नशब्दस्यापि वीचौतरङ्गन्यायेन कदम्ब-
 सुकुलन्यायेन वा तन्त्रान्तरे व्युत्पादित एव ॥ तत्रापि पक्षेऽस्य
 चावित्यादौ दोषो नेत्याह भाष्ये आकृतिग्रहणादिति ॥ तदाह
 अकारजातिरिति ॥ सर्वप्रदेशेष्विति । प्रत्याहारेऽस्य चावि-
 त्यादौ च । अकारव्यक्तीनामानन्धमाश्रित्यवात्तिककृतावणसमात्ताय-
 स्यस्य विवृतत्वेऽपि धात्वादिस्थस्यापि विवृतोपदेशो नोदित । भाष्य-
 कृतात् प्रयोगस्थाना प्रत्याहारस्येग्रहणाय तत्र जातिनिर्द्देशे आव-
 ष्यके जातेर्विवृतत्वप्रतिज्ञानेनैव सवधिद्धे स दोषो वारित । अस्य

ज्ञावित्यादौ तु सत्यपि विवृतत्वेऽनण्त्वात्सर्वावण्यहण न स्यादित्यपि
 जातिनिर्द्देशेनैव परिहृतम् । एवञ्चाणुदित्बुचेऽण्यहण न काथमित्या-
 ग्रथ ॥ तस्याश्चेति । स्वाश्रयव्यक्तिद्वारेत्यथ । तत्र प्रत्यापत्ति-
 वाक्ये तपरनिर्द्देशात् षण्णामेकशेषनिर्द्देशाद्वा ह्रस्वस्यैव सवृतत्व बो-
 ध्यम् ॥ ननु जातिनिर्द्देशेऽतिप्रसङ्ग इत्याह अष्टन इति ॥
 अन्यथा ह्रस्वमेवेति । नच तन्निर्द्देशेऽन्तरतमपरिभाषयादीर्घा-
 न स्यादिति दीर्घविधान दीर्घनिर्द्देशे तु तत्सामर्थ्यान्तस्यापि विधान
 जातिग्रहणादन्यस्यापीति वाच्यम् । दीर्घनिर्द्देशसामर्थ्यान्तरतम-
 परिभाषाबाधकत्वापेक्षया ह्रस्वानुपस्थितेरेवकल्पने लाघवमित्या-
 ग्रथात् ॥ ननु दीर्घाच्चारणसामर्थ्यान्माभूद्भ्रस्व भ्रुतश्च स्यादत आह
 भ्रुतश्चेति ॥ विषये दूराद्भूतादौ । अनेनापि भ्रुतविधानेऽग्रेऽनुवाद-
 दोष स्यादितिभाव ॥ सवचाकृतिनिर्दिष्टेत्यत्र ज्ञापकमाह भाष्ये
 तद्वञ्चेति ॥ सादृश्ये वतिभ्रम व्यावर्त्तयति स इति ॥ अथवा
 वत्यन्तमेतदिति । तद्वदित्यस्यास्य ज्ञावित्यादिवदित्यथ ॥ त-
 दाह तन्न्यायेनेति । तत्रास्य ज्ञावित्यादौ । आकृतिग्रहण-
 प्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणायमेव हि तत्र तत्र तपरकरणम् । जाति-
 पक्षेऽपि विवृतत्वप्रतिज्ञाऽक सवर्णा इत्यादेदण्डाऽऽनतिरित्यादौ
 दीर्घाथमावशिष्यकैव । एव प्रत्यापत्तिवचोप्यावश्यकमेव तुल्यन्यायात् ।
 जातिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणाय तपरत्ववद्विधेये त्यदादीनाम

१ अन्यस्यापि च इति वाच्यम् ॥ क ॥

२ तदा तद्वत् ॥ क ॥ इ ॥

इत्यादौ तद्वारणाय^१प्रत्यय इत्येतदिति बोधितम् । अत्र पक्षेऽण
पक्षप्रत्याख्यानेऽपि ऋल्लवणयो सावर्ण्येन समानजातित्वातिदेशा-
न्नदोष इति भावः ॥ अवात्तामिति । वसेर्लुङ् तसस्ता सिच् स
सीति तल वद्व्रजेति वृद्धिः । भ्रूलोभ्रलीति सलोपः ॥ ननु
वचनसामर्थ्यात् भ्रूल्लवृशेऽपि भविष्यतीत्यत आह अभित्या इति ।
भिदेर्लुङि सिचिरूपम् । आकृत्यनाश्रयणेष्याह भाष्ये रूपसामान्या-
दिति ॥ तद्वाचछे व्यक्तीति ॥ अभेदव्यवहार इति । रूपसा-
दृश्यनिवन्धनप्रत्यभिज्ञाकृताभेदव्यवहार इत्यथ । अन्यमहत्स्थूल-
क्षग्रहृस्वदीर्घगोघटादिषु गौघट इत्यादिव्यवहारवदिति भावः ।
एव च व्यक्तिव्यतिरिक्तजातिस्त्रीकारोऽपि व्यथ एवेत्याश्रयेनाह
व्यक्तिव्यतिरिक्तन्विति ॥ मा वेति । अनुगतप्रतीतिव्यवहार-
यो सादृश्येनैवोपपत्तेरिति भावः । सादृश्यञ्चात्र समानध्वनिहतम् ॥

ऋल्लक् ॥ २ ॥ भाष्ये ^१अथ ल्लकारेति । यद्यप्येतच्चतु-
र्दशसूची विवृतौ नन्दीश्वरकृतकाशिकायामनेकेषाम् ऋषीणां नाना-
विधायजिज्ञासायां श्रिवेन सवजिज्ञासानिवृत्तये एषा ढक्कानिनादे-
न प्रकाशितेत्युक्तमितौदमनुपपन्न तथापि पाणिन्युद्देशक फलमस्ति
न वेति एतन्तात्पर्यम् । अन्यवणचतुष्टयकन्तु पाणिन्युद्देशेनैवोपदिष्ट-
मित्यपि तत्रैव स्पष्टम् ॥ ^२प्रयोगविषय इति कमधारथ । प्रयो-
गादन्यचानभिव्यज्यमानतया प्रयोगो विषय इत्युक्तः ॥ अल्पेति ।
यथा मुद्गादणित्यादेः ॥ ननु ^३ऋकारेऽच् काचप्रवृत्तावपि ऋकारे

१ तद्वारणाय प्रत्यय इत्येतत् ॥ क ॥ २ अथ ऋकारेति ॥ इ ॥

३ भाष्ये ॥ ४ ऋकारे कार्यप्रवृत्तावपि ॥ क ॥

कथ तत्कार्योदान्तवादीना दशनमत आह तच्चेति ॥ स्थानेऽन्त-
 रतम इतीति । यद्यपि कृपो रो ख इत्यत्र रेफलकारया स्थान्या-
 देशभावस्तथापि तदद्वारा ऋकारलृकारयारपि स इति भाव ॥
 अर्थगतमिति ॥ शब्दातिरिक्तमथरूपमित्यथ । यद्वा व्यक्तेरेव
 वाच्यतातस्या प्रकारताविशेष्यताख्यविषयताद्वयाङ्गीकाराच्छक्तियहो-
 पपत्ति सविकल्पकोपपत्तिश्च तत इति भाव ॥ प्रयोक्तृभिप्रा-
 येणैवेति ॥ शक्तिबोधन प्रयोक्तृधीनमिति भाव । अन्यथा
 शब्दायसम्बन्धस्थानित्यतापत्ति । एव च खेच्छैकस्या व्यक्तौ सङ्गे
 त्यमान शब्दो यदृच्छाशब्द इति बाध्यम् ॥ ननु ऋकारस्याच्ले
 ष्वल्लवणयो सावर्णात् ऋकारेण लृकारस्यापि ग्रहणादच् काय-
 सिद्धौ कि लृकारोपदेशेनेत्यत आह^१ लृकारेति ॥ उपदेश
 ह्यतइति । पाणिनये शिवेनेति शेष । वस्तुतोऽत्र तस्थानुपदेशे-
 ऽप्रामाणिकत्वशङ्कया सवणविधिरपि तयोवक्तुमशक्य इति तदुपदेश ।
 सवणविधिद्वारक फलमपि स्थलत्रय एवेति तन्वैव प्रयोजनोपन्यास
 इति बोध्यम् ॥ ननु सन्तमसन्त वा क्रियायोगमथगतमङ्गीकृत्य
 ङित्यादीनामपि व्युत्पत्तेरथगताथरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षशब्द
 सत्त्वे कि मानमत आह अर्थवदिति । चिन्त्यमिद बङ्गपूर्वं तस्य
 चारितार्थात् । एतदर्थं तद्धितपद तद्विशिष्टपरम् । अप्रत्यय इत्युक्तेश्च
 पचतकौत्यादौ न दोष । प्रत्ययश्च तद्धितभिन्न एव । बङ्गपटध्वस्तिष्ठ-

१ तस्या च ॥ क ॥

२ ग्रहणाच्च कायसिद्धौ ॥ क ॥

३ ऋकारेति ॥ क ॥

न्तीत्यादौ च समुदायमिति न्यायेन न दोष इति कैयटाग्रय
मन्ये ॥ ननु स्रतकस्यासाधुत्वात्कथ १शास्त्रविषयतेत्यत आह
गाव्यादीनामिति ॥ अतकेन स्रतकानिवृत्तौ हेतुर्याश्र
येणेति । स्वगतक्रियारूपार्थाश्रयेणेत्यथ । अथत सजातीयस्यैव
निवृत्ति । एकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति अन्वाख्यातमनन्वाख्यातस्य
निवृत्तकमिति भाव । तद्धनयन्नाह भाष्ये चतुष्टयीति । शब्दा-
नामर्थे या प्रवृत्ति सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् प्रकारचतुष्टयवतीत्यथ ।
तत्र यदृच्छाशब्दो नाम वक्त्रा खेच्छया सन्निवेशित । स चानेक-
विध । एकव्यक्तिषन्निवेशितो डित्यादिरेकस्तत्र न किञ्चिदति-
रिक्त प्रवृत्तिनिमित्तमानन्वयविचारयोरभावात् । किन्तु शक्यस्यै-
वायस्य विषयताद्वयेन भानम् । तदुत्तरत्वादे प्रकारत्वावच्छिन्न
स एवाथ । यद्वाशब्दपराद्वाच्येऽथ एव त्वादि । एव कादिपदाना
कादीनामेकत्वमते तेषु शक्ति । ततो डित्यादिपदादिव शक्यार्थं
एव त्वादि । कुलमिति कुरिति च पर्यायौ । अनेकत्वमते तत्त-
ज्जात्युपलक्षिते सा । टिघुभादीनां तु तच्छक्यानामानन्वयान्तत्पदमेव
प्रवृत्तिनिमित्त तदेव च तदुत्तरत्वाद्यथ । भलादिपदैर्भादिसञ्ज्ञैवो
च्यते । अतएव वृद्धिसूत्रे वक्ष्यति कुल कस्मान्न भवति चो कु
पदस्येति भलात्कथमसञ्ज्ञेति । अनेन च भाष्येण कुकुलपदयोर्भल
भसञ्ज्ञापदयो पर्यायत्व स्पष्टमेवोक्तम् । सञ्ज्ञा च पदमेव ॥ ननु चतु

१ शास्त्रीयविषयता ॥ क ॥

२ भत्वसञ्ज्ञा ॥ क ॥

विधेः^१नुकरणशब्दा क्कान्तभवतीत्यत आह अशक्तिजेति ॥
यस्मादिति । अनुक्रियमाणशब्दव्यक्तयो वङ्ग प्रत्यभिज्ञातु जाति-
निबन्धना रूपसादृश्यनिबन्धना वेतिभाव । एतेऽपि यदृच्छाशब्दा
खेच्छैव वक्त्रा शब्दपरतया प्रयोगादित्यन्ये । सुत्यादिकञ्च गुरोरनृत
इति सुत । अनचिचेति द्वित्वम् । प्रपूर्वात्क्षपेरन्तर्भावितण्यर्थात्कम
णि क्ते गतिरनन्तर इति पूवपदप्रकृतिस्त्ररे वक्ष्यमानस्त्ररेण शिष्टस्या-
नुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वम् ॥ अनृत इति निषेधस्तु
न^२चदृदृदृदिति पृथगनुबन्धकरणेन कश्चित् परस्परामहणज्ञाप-
नात् ॥ न्याय्य इति । सञ्ज्ञालेन कल्पयितुमिति शेष । तत्र हेतुमाह
कृदन्तमिति ॥ प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनान्वाख्यातत्वमेव न्याय्य-
त्वमित्याशयेन शङ्कते सर्वशब्देति । शिष्टप्रयुक्तत्वमपि न्याय्यत्व-
मिति परिहार । न च तस्यैव प्रयोगे लृतकशब्दो बोधकोऽपि न
स्यादिति वाच्यम् । बोधकत्वेऽप्यसाधुत्वान्न शास्त्रीयकायनिमित्तत्व-
मित्याशयात् । तद्वन्वित भाष्ये साधुमन्यन्त इति मन्येन ॥
^३चतक एवासाविति । चतकशब्दप्रतिपाद्य एवासावौ न लृतक-
शब्दप्रतिपाद्य इत्यथ ॥ इदानीन्विति । भाष्ये कल्पयितव्य
इत्यस्य विनियुक्तत्वेन ज्ञेय इत्यथ । साधुचतक एव नामत्वेन
कृतो न लृतक । अशक्त्या तु तथोच्चारणमित्यपभ्रशत्वान्न शास्त्र^४-

१ अन्तकरणशब्द क्कान्तभवतीति ॥ क ॥

२ चदृदिति लृदिति ॥ क ॥

३ भाष्ये ।

४ शास्त्रीयविषय ॥ क ॥

विषय इति भाव । अशक्तिजत्वादिति । जिह्वाऽपाटवजत्वादित्यथ । एवञ्चासाधुरेवेति भाव । लृतकाट्टफिङ्गे वैषम्य दृश्यति चतकशब्द इति ॥ लृतकशब्दस्येति । अनन्वाख्यातस्येत्यादि । फिङ्फिङ्गोरूपादिष्वदृशनादाह उणादय इति । बाहुलकसिद्धावेतावित्यथ ॥ 'अर्त्तिप्रवृत्तिश्चैवेति । तथाच फिङ्फिङ्गयो स एव प्रकृतिन तु लृ इति धात्वन्तर कल्प्यम् । सञ्ज्ञासु धातुरूपाणीति तु अनादिप्रिष्टप्रयोगसाधने उपायमात्र न लाधुनिकक्रियमाणसञ्ज्ञानुग्राहकमिति भाव ॥ एव च देशभाषानुसारेण क्रियमाण कूचीमञ्चीत्याद्यसाधु शास्त्राविषयस्येत्युक्तम् ॥ अर्त्तेरिति । यतस्तस्य लोके प्रवृत्तिरुच्यतेऽत फिङ्गादिप्रकृतित्वेनापि तस्यैव प्रवृत्तिरित्यथ । एव यदृच्छाशब्दानङ्गीकृत्य शास्त्रान्विताना क्वचिच्छिष्टप्रयुक्तानामेव यत्र कुत्रचित सञ्ज्ञात्वेन विनियोगो नान्येषामित्येव^१ । लृतकलृफिङ्गादीना शास्त्रविषयत्वाभावाच्च तदथ लृकारोपदेश इत्युक्तम् । इदानीं न सन्त्येव यदृच्छाशब्दा इति पचावष्टम्येन तदथल प्रत्याचष्टे भाष्ये चयीचेति । चेनेद ध्वनितम् ॥ नन्वेव डित्यादीना कान्तर्भावोऽत आह अद्यत्वेऽपीति । एव च सर्वेऽपि व्युत्पन्ना क्रियादिशब्दा एवेति भाव । प्रशस्यरूपेति । अत्यन्तप्रशसायोग्येत्यथ ॥ एव च येषां ^२क्रियागुणादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्व तेषां क्रियाद्यारोपेणयबोधकत्वमिति तात्पर्यम् । यदा^३ पूर्वपूर्वगत-

१ भाष्ये । २ नान्येषामित्येवम् ॥ ३ ॥ ख ॥

३ गुणक्रियादि ॥ क ॥ ४ पूर्वपूर्वडित्यादिगत ॥ क ॥ इ ॥

डित्यादिगतप्रशस्तगुणक्रियारोपेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तक एव १डित्या
 दिभ्यो बोध । आद्ये डित्ये तु तद्भक्तेरेव विषयतादयेन भानमिति
 सैव प्रवृत्तिनिमित्तमपीति तस्य भाव इति सूत्रे भाष्ये उपपाद-
 यिष्यते ॥ अव्युत्पत्तीति । सद्भाष्येण अव्युत्पत्ता इति पञ्चाश्रयणे-
 नेत्यथ ॥ आचार्येणेति । शिवो वेदपुरुषो वाचाचाय । एव च
 यदृच्छाशब्दसद्भावाश्रयेण प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयणेन तत्प्रयोजन-
 राकरणमयुक्तमिति भाव । अतकशब्द अतकशब्दस्य साधुत्वाभा-
 वकल्पक इत्याद्य दूषणमप्ययुक्तमित्याह भाष्ये समानेचेति । तत्राय-
 शब्द प्रवृत्तिनिमित्ताभिप्राय इत्याह इहचेति ॥ तच्छब्दस्वरूपस्य
 व्यक्तिस्वरूपस्य वार्थं प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाध्यास इत्यथ ॥ विपर्यय इति ॥
 क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तमित्यथ । भिन्नस्वरूपौ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तौ ।
 यदि तु अतकोऽपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तिकस्तदा भिन्नरूपत्वादेव
 प्रवृत्तिनिमित्तविपर्यय । व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमितिपक्षे अतक-
 सङ्केतविषयव्यक्तेस्तकसङ्केतविषयव्यक्तिभिन्नैवेति तद्विपर्ययोऽस्येवेति
 बोध्यम् ॥ भाष्ये समाधत्ते पक्षान्तरैरपीति ॥ जातिपक्षे-
 त्विति । यत्तु अत्रादिनानार्थानामेकशेषाय तत्पक्षेऽप्यावश्यकमिति
 तत्तु जातिगतजातिस्वीकारेण परिहृतम् । पक्षान्तरैरपि परि-
 हाराभवन्तीति वात्तिककृतैवमुक्तम् । वस्तुतस्तुष्टयीपक्षेऽपि दोष-
 परिहार सुकर । यदुक्तमृतको न अतकनिवत्तक इति माभूत्तस्य
 निवत्तकत्व शिष्टप्रयोगाभावात्तुतन्निवृत्तिः । न्याय्यत्वमपि वात्तिके

१ डित्यादिशब्देभ्यो बोध ॥ क ॥

२ भिन्नस्वरूपत्वादेव ॥ क ॥

शिशुप्रयुक्तत्वमेवेत्य^१भिसन्धाय भगवतानुक्तमपि स्वयं मन्दबुद्धानु-
ग्रहाय स्फुटमाह अव्युत्पन्नेति । पारस्पर्यागता । अनादय । एव
च शिशुप्रयुक्तयदृक्काशब्दा असाधुत्वेन शास्त्राविषया इति भाष्य-
तात्पर्यम् । यत्तु चतुष्टयीतिपक्षे छतकादीनां टिघुभादिवक्शास्त्र-
विषयत्वमेवेत्यस्माद्भाष्याल्लभ्यत इति तन्न । पक्षभेदेनैकस्य शास्त्रविषयत्व-
तदविषयत्वाङ्गीकारे न वेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । टिघुभादीनां
पाणिन्यादिशिशुप्रयुक्तत्वेन साधुत्वाक्शास्त्रविषयत्वेऽपि अन्येषां तद्वि-
षयत्वे मानाभावाच्च । किञ्च साध्वसाधुवह्निभूतानामपि शास्त्रविषयत्वे
साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे इति तत्र तत्र भाष्योक्त्यसङ्गति । किञ्च
शास्त्रविषयत्वमथ तद्भाष्यसाधुत्वाभाव इत्यशक्यमिति दिक् ॥ अनु-
करणं शिशुस्य वा अशिशुप्रतिषिद्धस्य वा भवति । तत्राद्यं साधु
अन्त्यक्षदोषाय नाप्यभ्युदयायेति भाष्येऽन्वयः ॥ अर्थात् प्रतिषिद्धाऽनु-
करणस्य दुष्टत्व बोध्यम् ॥ ननु शिशुप्रतिषिद्धं नासाधु अशिशुप्रति-
षिद्धस्य वा नासाधु । आद्यस्याभ्युदयजनकत्वात् । अन्त्यस्याभ्युदया-
जनकत्वेऽपि दोषाजनकत्वात् । एव च प्रकृते किमाद्यातमत
आह अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति । अथलब्धं तदादाय प्रकृतोप-
योग इत्यथ । अत एव भाष्ये तद्वृष्टान्तेनोपपादयिष्यति । ^२यस्तु
खल्विति । एवञ्चासाध्वनुकरणस्यासाधुत्वाक्शास्त्राविषयत्वान्नदयता
लकारोपदेशस्य न युज्यत इति भावः ॥ भाष्ये यजेत वेति ।
यागोऽत्र स्मार्त्तो याज्ञः ॥ सादृश्याभावादिति । ^३नचैकजातीये-

व्वपि व्यक्तिभेदेन^१ सादृश्यसम्भव । सुरापानत्वादेरेव तादृशस्थले सादृश्येन तदतिरिक्तसादृश्याभावादित्याश्रयात् । तदाह नास्येति ॥ दानादीना कथं लौकिकत्वेनोपन्यासोऽत आह स्मार्त्तत्वादिति ॥ अस्वस्थेनेति । आस्तिकत्वे सत्यपीति भावः ॥ माल्यगुणकण्ठ इति ॥ माल्याया साधूनि माल्यानि पुष्पाणि तैर्युक्तो गुणः सूत्रकण्ठे यस्तेत्यथ । गङ्गादित्वात्परनिपातः । अकार्यं हीति । इह लोके भीरुणेत्यथ ॥ भाष्ये प्रयोजनप्रत्याख्यानवादीशङ्कते एवमिहापीति ॥ प्रयोजनवादीसमाधत्ते^२ अस्यन्वन्य इति । अथभेदेन साधुत्वे दृष्टान्तमाह । अस्वेति ॥^३ अस्य हीति ॥ एव च^४ तदर्थं व्याकरणा^५ ननुगतत्वमपग्नब्दत्वमिति भावः ॥ भाष्ये तु यत्तुदुजनन्यायेन साध्वनुकरणायत्वम् लकारोपदेशस्याह अयं खल्वपीति । यद्यप्यथशून्यवर्णानां न साधुत्वतथापि वर्णात्कारविधानेन तेषां साधुत्वमिति भावः ॥^६ भवेत्तदर्थेनेति ॥ तदर्थेन क्लृपि^७ खलकारार्थेन लकारस्योपदेशेन प्रयोजनं न भवति । एव यद्यपि भवेत् तथापि तदनुकरणार्थं नाथ इत्यथ ॥ ननु क्लृपि खल्लासिद्धत्वात् कथं तदनुकरणमत आह प्रयोगस्थस्येति ॥ प्रयोगे अनुकरणप्रयोगे । शास्त्रे तदीयकार्यं वाऽसिद्धत्वं पौर्वाप-

१ व्यक्तिभेदेनैव ॥ क ॥

२ भाष्ये ॥

३ “अस्य हीति” हि” इति आदशपुस्तकत्रयस्थकैयटपुस्तके नास्ति ॥

४ तत्तदर्थं ॥ क ॥

५ व्याकरणानुगतत्वं ॥ स ॥

६ भाष्ये ॥

७ क्लृपिखलकारार्थेन ॥ क ॥

८ उपदेशे ॥ क ॥

यस्य तत्रैव सम्भवाच्चैव प्रकृते इति भावः ॥ ऋकारद्वारेणेति ।
 ऋकार बुद्धेत्यथ ॥ भाष्ये द्वि पचन्विति । पचन्विति द्विरा-
 हेत्यन्वयः । असत्यतिदेशे तिङन्तत्वाभावे हेतुमाह एतच्चेति ॥
 ह्यर्थेति । एतदथमेव द्विवचनमित्यन्वयसञ्ज्ञाकरणम् ॥ नन्विति ।
 एव च पाठाभावे मूलस्यैवाचलाभावात्कथं तदनुकरणेऽच् कायमिति
 तदथ उपदेश आवश्यक इति भावः ॥ अनुमीयन्त इति ।
 इदञ्चिन्त्यम् । आनुमानिकवचनेन कृतस्य वणस्य प्रत्याख्यानाथो-
 गात् । तस्माद्गुण इत्यादिस्थ लकारो धर्माजनकत्वान्न साधुरिति
 वक्तुं युक्तम् । एवञ्चाग्रक्तिजानुकरणेति वान्तिकेऽग्रक्तिजपद व्यथ-
 मिति कैयटतात्पर्यम् ॥ एव साध्वनुकरणायत्वे लकारोपदेशस्य
 प्रकृतिवदित्याश्रयणेन खण्डिते तेनैवाग्रक्तिजानुकरणायत्वमपि खण्ड-
 यति पूर्वपक्षी भाष्ये यदि प्रकृतिवदिति ॥ ननु माभूदप
 ग्रन्थोपदेश प्रकृतित्वं तु कथं नेत्यत आह प्रकरणादिति ॥
 अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वमनेन दृश्यते । तत्र च प्रत्यासत्याशास्त्रीयप्रकृ-
 त्यादेरेव ग्रहणमुचितमिति भावः ॥ उपलक्षणं भाष्यमित्याह
 शास्त्रनिबन्धन चेति । नापि तदतिदेष्टुमित्यादिचिन्त्यम् ।
 अब्राह्मणे ब्राह्मणत्वाद्यतिदेशवत् सम्भवादिति कश्चित् । तदेव-
 मिति । अग्रक्तिजस्य शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावान्न तदनुकरणेऽतिदेश-
 प्रवृत्तिरित्यपग्रन्थत्वाभावादच्कायसिध्यथम लकारोपदेश इत्यथ ॥

१ अन्वयकम् ॥ क ॥

२ ब्राह्मणे अब्राह्मणत्वाद्यतिदेशवत् ॥ क ॥

इदानीं सुताद्यथत्व तस्य परिहरति भाष्ये एकदेशेति ॥ रेफ-
 भागस्येति । वर्णिकदेशा वणग्रहणेन गृह्यन्त इतिपत्रे इत्यथ ॥
 प्रत्यभिज्ञानादिति । एव च किञ्चपुच्छश्चदृष्टान्तेन लोकन्याय-
 सिद्धमस्य स्वत्वमित्यथ ॥ व्याख्यानभाष्येऽनन्यवदित्यस्यान्यवज्ञे-
 त्यथ । अन्यसादृश्यस्यापि निषेधे तत्र दृढीकृतम् । सिद्धान्त्येकदेशी
 वति दृष्ट्वा स्थानिवत् सूत्रमनेनोपन्यस्तमित्याशयेन^१ आह षष्ठीनि-
 र्दिष्टस्येति । तत्सम्बन्धेकदेशविकृतमादेशरूपमित्यथ ॥ नन्वस्यो-
 पोऽन इत्यत्रानपि षष्ठीनिर्दिष्ट एवेत्यत आह राज्ञ इति । येन
 विकारेण यस्य विकृतस्य यद्रूपमेकदेशविकृतन्यायेन प्राथ्यते तद्रूपा-
 वच्छिन्नस्य तेन रूपेण तद्विकारविधौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति तदथ इति
 भावः ॥ भाष्ये सुतो न प्राप्नोतीति द्विवचनादेरप्युपलक्षणम् ।
^२कस्तर्हि रेफ इति । रूप इति त्वयवषष्ठीति भावः । ^३रूप
 उरिति रूपे रेफस्य सप्तद्वयव ऋकारस्य च लकारघटित
 आदेश इत्यथ ॥ स्थानिनिर्देश एव तादृशादेशकल्पक इति भावः ॥
 एतेन तस्यावयवषष्ठान्तत्वेन स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावादिदृष्टि-
 मित्यपास्तम् ॥ ननु स्थानिवत्सूत्रे हि तथा प्रकृते च न तेना-
 तिदेश उच्यते किन्तु किञ्चपुच्छश्चदृष्टान्तेन प्रत्यभिज्ञयाऽनन्य-
 त्वमुच्यते । तत्र षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्तुमेवाशक्यमित्याशयेनाह
 भाष्ये अथवेति । ननु कादेशेऽनन्तत्वमिवैकदेशविकृतन्यायेन नका
 रान्तत्वमपि कुतो नेत्यत आह न च राजन्निति ॥ एकदेशप-
 देन सम्बन्धिकतयोपस्थितावयवविधम एव विकारविशिष्टे आ-

रोष्यते नत्ववयव एव लोकव्यवहारादिति भाव ॥ भाष्ये
इह तर्हीति । एकदेशविहृतन्यायेन ऋत्वादिति भाव ॥
रोऽस्यास्तीति इदं चिन्त्यम् । अवयवादावेव मत्वर्थो नानन्तरादा-
विति वर्त्तक इत्यादौ रवत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वान् नित्ययोग
पयन्तधावनमफलमिति ॥ भाष्ये स एष इति ॥ बुत्याद्यर्थं
विद्यमानलकारोपदेशोऽरवतो ह्रस्वस्येति गुरुन्यासरूपसूत्रभेदेन
प्रत्याख्यायत इति यत्तदयुक्तमित्यथ ॥ कृत इत्यत आह सैषेति ।
यत सैषा प्रत्याख्यानान्त्रिका उक्ति । महतो वशस्तम्बाल्लङ्घानुकर्षा-
भिन्नेत्युक्ते यथा महतो वशस्तम्बाल्लङ्घानुकर्षणमयुक्तम् । एव लकार-
प्रत्याख्यानमिति गम्यते । तदाह निष्प्रयोजनमिति । सूत्रभेद-
परिकल्पन विना क्लृप्तशिखे सुतसाधनस्याशक्यत्वान् निष्प्रयोजनमि-
त्यथ ॥^१ वशस्तम्बादिति ल्लङ्घोपे पञ्चमी तमवलम्ब्येत्यथ । लङ्घा
पचिविशेष फलविशेषो वा । तद्यथा बङ्गायाससाध्यमल्पफल न युक्त-
न्तथा लकारोपदेशप्रत्याख्यानमपीत्यथ ॥

ए औड् । ३ ॥ ऐ औच ॥ ४ ॥ विचार्यत इति ।
कृत्वा चिन्तान्यायेनाथ विचार इति बोध्यम् । इदं पदाथमाह
तपरेति ॥ असत्त्वभूतेति । एवञ्चेदमापरात्मर्शाऽस्तुपपन्न इति
भाव ॥ बुद्ध्या परामृष्टेति । उपदेशपदाथभूतेत्यथ ॥
कर्मभावमिति । इदंपदवाच्यत्वे नेतिभाव ॥ यथेति ।
इदं चिन्त्यम् । कर्तृकर्मतरकारकाभाववत्त्वस्यैवासत्त्वपदाथत्वात् ॥
पचद्वये स्वरूपवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वेन तद्विषय प्रश्नोऽस्तुचितो-

१ इङ्गलखड़ीयपुस्तके 'रोऽस्य-' इत्यारभ्य "फलमिती" त्यन्त नास्ति ॥

२ भाष्ये ॥

ऽत आह कार्ये इति । भेदाभावादुद्देश्य विधेयभावोऽनु-
 पपन्न इत्याशङ्क्य परिहरति यद्यपीत्यादि ॥ फल चेदिति ।
 सम्प्रदाने घञितिभाव । फलस्यैव करणत्वविवक्षया करणे घञित्यन्ये ॥
 सन्धीयमानावयवत्वादिति । अ इ उणिति शिथ्यमाणवण-
 सदृशावयवसन्धानेनास्य निष्पन्नत्वादित्यथ ॥ भाष्ये स्तुतिग्रहण त्रिमा-
 नपरम । आदिना चतुर्मात्रग्रहणम् ॥ नन्वोमभ्यादाने इत्यादीनाऽ-
 न्तरतमपरिभाषासङ्घतेनैज् रूपक्षुतविधानादनच्त्वेपि तेषां स्तुतसज्ञा
 भविष्यतीत्यत आह तत्रैचामिति । ताभ्यामपि तेषां यथा-
 कथञ्चिदान्तरतम्यसत्त्वादिति भाव ॥ भाष्येऽर्थ एकार इति ।
 मात्रिकत्वेनाधत्वम् । समाश्रवाचिनोऽपि पुस्त्वमेतद्भाष्यप्रामाण्यात् ॥
 भाष्ये तेनाप्येतद्वक्तव्यमित्यत्र एतच्छब्देन नियामक सूत्र परामृ-
 श्यते । सूत्रन्यासभेदेऽपि गुरुलाघवतो विशेषो नास्तीत्याह सूत्रारम्भ
 प्रतीति ॥ विश्लिष्टेति ॥ उपलभ्यमानेत्यथ ॥ सश्लिष्टेति ।
 स्पष्टमनुपलभ्यमानेत्यथ ॥ एव चेड विषये नावणप्राप्ति । अर्द्धोऽस्तु
 तपरनिर्देशेऽनच्त्वाद् ह्रस्वत्वमेव नेतिभाव । एडो शुद्धतालव्यत्व-
 मेवेति न तयो स्थानेऽवणप्राप्तिरिति तत्त्वम् । सश्लिष्टावर्णाविति
 कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति ॥ भाष्ये प्रत्याख्यायते एतदिति ।
 एतद् ऐञ्चिषयम् एच इति सूत्रम् । वक्तमानसामीप्ये लट् ॥ भूयसा-
 च्चेति । तद्धारकभूय स्थानसाम्यादित्यथ ॥ भाष्ये इदमपीति ।
 एङ्विषयमपीत्यथ । सस्थानत्वादिति । इकारोकाराभ्यां समा-
 नस्थानत्वादित्यथ । तदाह तालव्य इति । तालव्य एवेत्यथ ।
 इदञ्च मतमष्टमेऽपि भाष्ये स्पष्टम् । शब्दपरविप्रतिषेधेनोत्तरभाग-

सदृश इति विवरणोक्तन्तु चिन्त्यम् । अन्तरङ्गत्वेन पूवसदृशस्यैवापत्ते ।
 स्पष्ट चेद नित्य पर्यणादेश इत्यादिनाच्च परस्मिन्नित्यत्र-
 भाष्ये । भाष्ये तावेवेति । लाघवादिति भाव ॥ ग्रहणमिति ।
 प्रदेशेष्विति शेष ॥ नन्वेव मात्रिकयोरेव गुणश्चास्यादत आह
 गुणेति । एवमपि अत्र ह्रस्वपाठेऽधमाचालाघव भवति । अका-
 रस्यार्धमिति । १सुजाते ए अश्चेति अकारलेखसु प्रामादिक ।
 शास्त्रविशेषाध्यायिना समवाय परिषत पषदा तत्र भवा कृतिरि-
 त्यथ । तदेवमतपरवादिमतसाधारणेनैच इगिति सूत्रस्य कत्तव्य-
 ताकत्तव्यते उपपाद्यतपरवादिमतेऽसाधारण दूषणमाह भाष्ये
 एकादेशे इति । एक पूवपरयोदीघ इति सूत्र कायमित्यथ ॥
 अन्यस्यासम्भवाद् इति । अथ भाव । यथा स्थाघ्वोरिच्चेत्यत्रा-
 तपरत्वे स्थाघ्वोदीघस्य स्थाने घुमाख्येव दीर्घकारे सिद्धे पुनवचनम-
 दीर्घाथमित्यविशेषाद्ब्रह्मसुतयो प्रसङ्गे तदुक्त सुतश्च विषये इति ।
 एव च दूराद्भूतादिविषयेऽप्यनेनैव सुते पचेऽनुवाद दोषस्तत्र । इहत्
 सुत एव प्राप्नोतीति खद्वा इन्द्र इत्यादिविषयकशास्त्रवैयर्थ्यमेवे-
 त्यनुवाददोष सोढव्य एवेति वैषम्यमिति ॥ १भाष्ये य स
 इति । प्रसिद्धयकम् ॥ वा छन्दसीत्यचेति । वा छन्दसीत्यस्या-
 नुवृत्तयमित्यथ ॥ पूर्वरूपार्थेति । पूवव्यत्वात्मकपूररूपार्थेत्यथ ॥
 भाष्ये पर इतीयतेति । ह्रस्वत्वादिरूपमिति भाव । सिद्धान्ते
 रूपग्रहण स्पष्टाथमेव । अस्य भाष्यस्य पूवपक्ष्युक्तित्वात् ॥ १अकारो-

१ भाष्ये ॥ २ वस्तुतोऽस्य टित्वाभावादेतद्विषये सुताप्रवृत्तेष्विन्त्यमेवेद
 मिति स्थाघ्वोरिति सूत्रे निरूपयिष्याम ॥ क ॥ ३ भाष्ये ॥

नेति । रपरत्वेऽपि द्विमात्रत्वरूपदीघत्वासम्भव एव ॥ 'विगृहीत-
 स्येति । दीघश्रुतिपरिभाषयोविरोधेन जातिपक्षे व्यक्तिपक्षे वा
 तद्विषयकलक्षणानुपपन्नवादिति भाव ॥ ननु गुणवृद्धिसञ्ज्ञयोस्तपरत्वा-
 भावात् पूर्वाक्तदोषापरिहृतेषु भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्याह तपर-
 सञ्ज्ञीति । तपरशब्दनिहिष्ठे सञ्ज्ञिणि गुणवृद्धिसञ्ज्ञे प्रवर्त्तते इत्यथ ।
 एव च त्रिमात्रादीना तत्र सञ्ज्ञितयाऽनिर्देशान्नोक्त दोष इति भाव ।
 भाष्ये ननुचेति ॥ एवचैतैचौ न तपराविति भाव ॥ 'नेत्याहे-
 ति । स एव तपर इति नेत्याहेत्यथ ॥ अथभेदेन शब्दभेदे
 तन्त्रन्यायेति । तद्भेदेऽपि शब्दैक्यपक्षे आह एकस्यैव द्विशक्ति-
 त्वादिति ॥ एकशेषेति । समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषाभावेनै-
 कवचनानुपपत्त्येदं चिन्त्यम् । सुखसुखाथ इति पाठे मयूरव्यसका-
 दित्वात्ममास ॥ नन्वेतैजिति सञ्ज्ञायास्तात्परत्वेऽपि सञ्ज्ञिनामेकारा-
 दीना किमागतमिति चेन्न । तपरशब्दबोध्योऽपि वणस्तत्कालस्यैव
 सञ्ज्ञेत्यर्थान्न दोष ॥ गुणानाञ्चेति ॥ अणसु गुणाना तत्त्वाभावेऽपि
 अनणत्वादेव दीर्घादिविषये तत्त्वमितिभाव ॥ ननु दिव्ने दिव उ-
 दित्यत्र तत्कालग्रहणं न स्यादत आह तपरसूत्रे चेति ॥ इहेति ।
 तपरसूत्रे दकारानाश्रयणेनचेत्यपि बोध्यम् । थकारस्थानिक
 इति ॥ तस्य चैतद् दृष्ट्याऽसिद्धत्वात् तत्र तपरसूत्रप्रवृत्तिरिति-
 भाव ॥ अवयवग्रहणेनावयवसदृशवणग्रहणेन ग्रहणं स्यान्न वेति
 भाष्याथ । तत्फलितमाह तत्र केवलेति ॥ नन्वकारेण एङ-

वयवग्रहणसन्देहवद् अकारादीनामेडादिसञ्जा प्राप्नोतीति विचारो-
ऽपि कुतो नेत्यत आह तत्र समुदायेति । अत एव प्राट-
तीत्यादौ न पररूपम । तत्र दृष्टान्तमाह अवयवपरेचेति ।
यथावयवपरे निर्देशे समुदायो न सञ्जाभाक् । एव समुदायपरे
निर्देशेऽवयवा न तद्भाज इत्यथ । तदुपपादयति यथेति ॥

अन्यचेति । स्वस्यावयवस्थान्यत्र पृथङ् निर्देशे समुदाय निर्देश
स्वर एव । स्वस्यावयवस्थान्यत्रानिर्देशे तु समुदाय निर्देशोऽनिदि-
ष्टावयवपर इति विवेक ॥ नन्वेजादिसञ्जानामवयवावृत्तिले कथमेवो
निवृत्तकेनाथादिना तदवयवस्य निवृत्तिरत आह तत्रासत्या-
मपीति । तन्निवृत्ति विना समुदायनिवृत्ते कर्तुमशक्यत्वादिति-
भाव ॥ अवयवकार्यं दीघ । समुदायकार्यम् अय् । तत्र च
साक्षादिति । दीर्घे । अथादिकार्यं हि समुदायव्यवधानेनावयवो
नोदितो न साक्षादिति भाव ॥ साक्षाच्चोदितत्वं प्रत्यक्षत्वे हेतु ।
नन्व्यादिरनवकाशोऽत आह अयादीनामिति ॥

नन्विति । ततश्च विद्वन्तरपूर्वकोऽथादि स्वस्य बाधक
स्यादिति भाव ॥ परिहरति येनेति ॥ प्राधान्येनानिर्दे-
शादिति । अस्यैजादिसञ्जाभावेऽपि स्वतन्त्राकारेणाग्रहण स्यादिति
शेष ॥ भाष्येऽभ्यन्तरश्चेति । तदुच्चारण विना समुदायोच्चार-
णस्याशक्यत्वादित्यथ ॥ तदाह 'तद्यथा वृक्ष इति ॥ तदुप-
पादयति तिरोहितत्वादित्यादिना ॥

‘समुदायकार्ये’ पारतन्व्यादिति । समुदायसम्पादनरूपे कार्ये पारतन्व्यादित्यथ ॥ स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वादिति । स्वकाथनिरूपितप्रयोजकत्वाभावादित्यथ ॥ तत्रप्रयोजकत्वाभावे हेतु । नरसिद्धवदिति । तदवयवे नरत्वाद्यभाववदेतदवयवेऽप्यत्वाद्यभाव इति भावः ॥

वचनादिति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ द्य-
समाना इति पूर्वव्याकरणवचनादित्यथ ॥ समानकार्यम् । अग्रूप-
समानाचरकाथमित्यथ । सवर्णाकार्यमिति पाठे सवर्णदीघरूप-
काथमित्यथ ॥ भाष्ये दीर्घाच्छे इति ॥ दीघस्य छे तुगिति हि
तदथ ॥ ननु ह्रस्वस्येत्यत्र इत्येवधिद्धे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यादेव
तुमेतिचेन्न । पदज्ञाघवाभावादित्याग्नयात् । अस्तिहीति । तत्र
दीर्घादित्यस्याभावे कुञ्जाच्चायेत्यादावपि विकल्प स्यादिति भावः ॥

असिद्धवदिति । चिणो लुङ् न्यायेनेति भावः । भाष्ये
उत्तरार्थमेतदिति । ‘इह किञ्चिन्नपो’ इति न्यायस्तु ना-
श्रितम् । अत्र केवलाकारोच्चारणे उत्तरत्र ककाराकारयोर्ह्रस्वारणे
गौरवादिति भावः ॥ सन्निपतेति । न च दीर्घेणैव स निव-
क्षितः । दीर्घेऽप्यत्वजाति सम्बन्धसत्त्वेन न तथा सन्निपातश्चति ।
सोपेतु तस्यापि निवृत्तेस्तद्विरोधस्य स्पष्टत्वादिति भावः ॥ परेतु
जातिपत्रे तपरसूत्र व्याप्यजातिनिर्देशस्यैव बोधकमिति यत्त्वन्निमित्त-

१ “वालेयटाइन” मुद्रापितकैयटपुस्तके ‘समुदायकार्ये च पारतन्व्यात्’
इति चकारघटित पाठोऽस्ति ॥

२ अवयवसदृशग्रहणं स्यात् ॥ क ॥

३ भाष्ये ॥

सन्निपातस्य दीर्घेण निवृत्तिर्जातैव न कस्याप्यनुवृत्तिस्तस्माद्भाष्याल-
जातिथञ्जादिषन्निपातनिमित्तो दीर्घो न स्वसन्निपातविघातक-
लोपनिमित्तम् । सन्निपातपरिभाषायाश्च स्वप्रवृत्ते प्राक् स्वनिमित्त-
भूतो यादृश सन्निपात स्वातिरिक्ततद्विघातकस्य स्वयमनिमित्त-
मित्यथ । मात्राकालिकत्वसमानाधिकरणव्यापकजातिनिर्द्देशपक्षेऽथ-
ङ्गसञ्ज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यादिति कृन्मेजन्तसूचवक्ष्यमाणभाष्यरीत्या
यादेशनिमित्तसन्निपातस्य न लेगतोऽपि सत्तेति वदन्ति ॥

प्रातश्चत तद्^१ लृकार इत्यादौ रोरि तोलीति तु नापा-
दित तस्यामितोऽज्भागसत्त्वेन तेन व्यवधानान्तदप्राप्ते ॥ अग्रे इन्द्रे-
त्यादौ षवणदीघव्यावृत्तये आह सामान्येनेति । गोद्यचो-
ऽसञ्ज्ञेति गोद्यहण नौद्यचष्टन्निति नौद्यहणम् । वर्णावयवा-
श्रयकार्याभावस्येति । वर्णावयवेषु भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णा-
श्रयकार्याभावस्येत्यथ । तेन माहृणामित्यादौ णत्वादिषिद्धि ।
भेदेन प्रतिभासात् सामान्यापेक्षज्ञापक विनापि न्यायेन निर्वाह-
माह भाष्ये अयन्विति ॥ अभिन्नबुद्धिविषयस्येत्यस्य व्याख्या
एकत्वान्मन्त्रज्ञानग्राह्यस्येति ॥ समुदायस्य योऽवयव
इति । वणसमुदायस्येत्यथः ॥ व्यधिकरणे इति । सामानाधि-
करणेनान्वयेऽव्यपवृत्तस्येति अर्थं सवस्याप्यवयवस्यावयविनाऽव्यप-
वृत्तत्वादितिभाव^२ ॥ भाष्ये अवयवाश्रय । अवयवसदृशस्वतन्त्र-
वर्णाश्रय । उक्तोऽर्थं युक्तिमाह नहीति ॥

ननु सामिधेनीशब्दस्य षट्चु शक्तत्वे न 'काष्ठमग्नावाधीयत्' इति भाष्यमयुक्तमत आह साहचर्यादिति । तदाधेयत्वे नेति भावः ॥ तत्र सप्तदशेति । यद्यप्येकैका समिदरत्निमात्रमिति मिलिताना सप्तदशाना समिधा सप्तदशारत्निमात्रत्वं भवति एकस्यापि तावत्त्वमस्ति तथाप्यव्यपवृक्तस्य^१ समुदायावयवत्वाद् नव्यपवृक्ता-अथकायप्रसंग इति भावः ॥ न ह्यव्यपवृक्तत्वमात्रनिबन्धनं तदनभ्याधानं किन्तु असम्भवनिबन्धनमित्याह भाष्ये विघ्नम इति । आहितपुनर्यहणस्य निषिद्धत्वादेकस्य काष्ठस्य प्रत्यृचमाधानं न सम्भवतीति भावः । युक्त्यन्तरमाह 'असम्भवश्चेति । तमुपपादयति अर्धचतुर्हस्तेति । अर्धेन चतुहस्तेति तृतीयातत्पुरुषः । समिधोऽग्निवेदिवह्निर्भावनिषेधाच्चासभव इति भावः ॥

अव्यपवृक्तमिति । अर्थाभावेऽव्ययीभावस्तदाह व्यपवर्गस्येति ॥ वस्तुतस्तत्पुरुष एवायम् । व्यपवृक्तभिन्नतैलमासंरूपा गावः सर्षपाश्चेत्यथ । नञ्भाव्ययीभावस्याभावादित्यग्रे वक्ष्यते । भाष्ये कामचार इति । स्वर्गं कामचारस्तेन शौचाभाव इत्यथ ॥ एडो सस्मिष्टावणत्वेन व्यपवगस्यास्यष्टत्वात्सन्ध्यचरयहणमैजमिप्राथमित्याह ऐश्वर्ये इति ॥ अकारस्येति । यद्यप्यैचो विवृततमास्तथापि विवृततरत्वमस्यैवेति भावः । प्रथमभेदादेव एडैचो परस्परसावर्ण्याभावः । एडो विवृततरत्वादैचा विवृततमत्वादिति बौध्यम् ॥

१ "काष्ठमग्नावभाधीयते" इत्यपि पाठोऽस्ति ॥

२ तथाप्यव्यपवृक्तसमुदायावयवत्वात् ॥ इ ॥

३ भाष्ये ॥

नुडादीति । आनृजे इत्यत्र रुट् । आदिना चकृपे इत्यत्र लल
माहृणामित्यादौ एल चेति बोध्यम् ॥

सादृश्याच्चेति चस्वर्थे ॥ समुदाये सन्ध्यचरादौ । सत्यपि
गोसादृशे गवये गोलस्येव सन्ध्यचराद्यवयवेषु अत्वादिजातेरभावा-
दकारादिग्रहणेन ग्रहण नेतिभाव । ऐकारादीनामेकेच्छाप्रयत्न-
जन्यत्वेनैकत्वमेव अकारादिवत् । अत एवैषा पदवन्न वणसमूहत्वेन
प्रतिभास इति तदेवाह समुदायवाच इति ॥ भ्रान्तिवशा-
दिति । भ्रान्तिगृहीतावयवसदभावाश्रयेणेत्यथ ॥ एवच भ्रान्तिरेव
ग्रहणपक्षबीजमिति भाव । अत एव गो नौ ग्रहण चरिताथम् ।
विनामो एत्वम् । ननु विकरणविशेषनिर्देशेन आविकरणनिवृ-
त्यर्थं सूत्रं स्यादत आह नत्वभ्रान्तिरेवेति ॥ तथाहि सति नाश्र
इत्येव वदेदिति भाव ॥ नियमज्ञापकस्य । नियमबोधकस्य ॥
नन्वखण्डवर्णपक्षे षकारप्रक्षेपेऽपि कथं सिध्यतीत्यत आह तत्र
ऋकारेति । एव च रेफपदेन तत्सदृश आरोपितरेफत्वानपि
गृह्यत इति फलितम् ॥

मात्रशब्द सामान्याभिप्राय इत्याह जातीति । जातिश्चाव-
यवानवयवसाधारणीत्याशयेनाह ततश्चेति । एव विधाच रत्व-
लत्वजातिरेवेत्यतिप्रसङ्गो न । स्थान्यादेशभावस्य जातेव्यक्तिद्वारको
बोध्य । वस्तुत स्फोट एव श्रोत्रग्राह्य । वायुनिष्ठा रत्वादिना च
तस्याभिव्यक्ति । एव च साचाद्रत्ववतोऽभावे न कल्पत इत्यत्राप्य-
प्रवृत्तावस्य वैयर्थ्यापत्ति । एव च रेफावभाषिन स्फोटस्य प्रसङ्गे

लकारावभास स्फोट इत्यथ । एव च कृपावपि तद्वदृत्ति सम्भव-
त्येव । तत्रापि रेफावभास सत्त्वात् । आकारादौ तु नैव ह्रस्वाद्य-
वभास इति न तत्राकारावभासप्रयुक्तकार्यापत्ति । तदुक्त 'श्रुते-
रित्यादि । यत्तु स्वतन्त्रास्वतन्त्रसाधारणजातिपरतथैतद्भाष्यव्या-
ख्यान तन्न । तादृशजातौ मानाभावात् । नरसिंहदृष्टान्तास्तुपपत्तेश्च ।
सादृश्यात्तु प्रत्यभिज्ञेत्यादिस्त्रोक्तिविरोधापत्तेश्च । किं चैव सति
रजातेरित्येव भगवान्वदेत् । किं च तादृशजातिसत्त्वे वर्षैकदेशाना-
मपि तज्जातिमत्त्वेन वणग्रहणेन ग्रहणपक्षस्यैव सिद्ध्या ग्रहणपक्षमुक्त्वा-
ऽथवा न गृह्यन्ते इति पक्षे तत्समाधानपरमाष्यासगते । अत
एवाष्टमे रषाभ्यामिति सूत्रे यथा नरसिंहावयवानां नरत्वसिंह-
त्वजातियोगाभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाद्यतियोगाभाव एव वण-
वर्षैकदेशयोरपीति कैथट आह्वेति वदन्ति ॥

चकारेणेति । चकारावयवस्य रेफस्येव तदज्भागस्यापि
केनचिदकारादिना ग्रहणादटत्वमिति मन्यते ॥ जात्यभिव्य-
क्तीति । अत्रादिजातीत्यथ ॥ एव च न केनाप्यत्रा तद्ग्रहणमिति
भाव । अत्र जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावे स्फुटप्रतिभाषाविषयत्व हेतु ।
चो हेतौ । अतो न सिध्यतीत्यथ ॥ नन्वाकारादिभिव्यवायेऽपि
न स्यादाचरसमान्नाधिकत्वाभावादत आह आकाराद्यो-
ऽपीति ॥ भक्तिस्त्विति । असवणत्वादनुपदेशाच्चेति भाव ।
भाष्ये नृनमनशब्दमिति । सञ्जाभूतमित्यभिप्राय । गन्धव-
मानमित्यादौ सुबुत्पत्ते पूर्व समासेऽपि णत्ववारणायाखण्डपदे

इत्यथकसमानपदे इत्यत्र पदस्याथबोधकस्यैव ग्रहणेन सखण्डले
 असञ्ज्ञायां णत्वप्राप्त्यभावादिति बोध्यम् । इन्द्रसृष्टित्यस्य तु नात्र
 प्राप्तिः । ईदृशे विषयेऽवग्रहाभावादित्याहुः । 'वहिरङ्गा वृद्धि-
 रिति । त्रिपाद्यामपि वहिरङ्गपरिभाषा प्रवृत्त इति वातिक-
 मतेनैतत् । भाष्यमते तु हप्रोति शब्दपाठस्यैव ज्ञापकता बोध्या ॥
 'च्युतो नो ण इति । माह्वणामित्यादौ दीघस्य वहिरङ्गासिद्ध-
 त्वाणत्वम् । यद्वा अग्राह्यणामिति निर्देशाणत्वम् । अत्र तपरत्व
 मुखसुखार्थमेव । उत्तरत्राप्येवमेव फलाभावात् । ध्वनित चेद वृत्तौ ॥

ननु गुर्ववयवटेरित्यर्थाङ्गीकारे गुरुरूपटे भ्रुतो नस्यादत आह
 तन्नेति । स्थानषष्ठ्यन्तावयवषष्ठ्यन्तयोर्गुरुशब्दयोरित्यथ । गुर्ववय-
 वटिस्यैच एव सभवति नान्यस्य आकारादे । तदवयवस्य व्यपृक्त-
 त्वाभावादिति भावः ॥ अचत्वाभावादिति । तन्मूलटि^१त्वा-
 भावाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ सयोग इति । सयोग सञ्ज्ञा इत्यर्थः ॥
 तस्यैकवर्णत्वमिति । एव च सयोगसञ्ज्ञा न स्यादिति भावः ।
 सयोगे इति भाष्ये तु सयोगाह इत्यथपरमिति तात्पर्यम् ॥
 शिष्टसमाचारः । शिष्टव्यवहारः ॥ भाष्ये मात्राकालोऽनेति
 चङ्गम्रीहि सयोगोऽन्यपदाथ । मात्रिकव्यञ्जनाभावेऽनुपदिष्टत्व हेतुः ।
 कुकुट इत्याद्युच्चारणं तु न उपदेशः । अनुपदिष्टत्वन्नाम अचर-
 समाह्वयेऽपठितत्वं ग्राहकशास्त्रेणागृहीतत्वञ्च । अनुपदिष्टं सत्
 सत्त्वेन क्रयं शक्यं विज्ञातुमित्यथ । एव चानुपदिष्टस्यासत्त्वात्

तत्प्रतिपत्तिरग्रथेत्याह 'असञ्चेति ॥ क्वचित्सञ्चेत्यादिग्रन्थो न दृश्यते । अनेन लकारापाठे तस्यासत्त्वशङ्कया तयो सावष्टविधिरग्रथक इति सूचितम् । यच्चैतदस्तीति भाष्ये ह्रस्वोऽनन्तरा इत्यत्र यकारादिभिरस्य ग्रहणे ह्रस्वद्वयाभाव इति भावः ॥

सानुनासिकेति । अणुदिच्छास्त्रं हि विद्यमानस्य लोकसिद्धस्य सवणस्य ग्राहकमेव न त्वप्रसिद्धसवणकल्पकमिति भावः ॥

हयवरट् । पू । नन्वय हकार इत्यनेनैकल हकारस्य सूचितमिति कथं तद्विरुद्धं पूर्वश्चेत्यादिना भेदाश्रयणमत आह पूर्वपरेति । एतद्भाष्यादेकल वर्णानामित्येव पक्षो भगवत समत इति ज्ञायते ॥ भाष्ये यदि पुनरिति । न चैव परहकाराभावे लकारस्याप्यभावेन तन्नाद्याश्रयणेन ह्रस्वमित्यत्रान्योऽन्याश्रयपरिहारो वक्ष्यमाणो विरुद्धेति वाच्यम् । रन्त्य हरिति न्यासेन सन्त्य हल् इति न्यासेन वा तत्परिहारात् । लाघवाभावेऽप्येव कर्तुं शक्यं न वेत्येव विचारतात्पर्यात् । यद्वा हरन्त्यमित्यस्यैवावृत्त्या ह्रस्वोऽधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यथ । परेतु परहकाराभावेऽपि ल् इत्येव सूत्रं कार्यं प्रातिशाख्यादिप्रसिद्धह्रस्वादिप्रत्याहारसिद्ध्यर्थम् । तदर्थं रान्तस्यापि शक्तिकल्पने गौरवात् । ह्रस्वमित्यस्यावृत्त्या ह्रस्वप्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यप्यथ इत्यदोष इत्याहुः ॥

'अङ्ग्रहणेऽपिति । अङ् गृह्यते येषु सूत्रेष्वित्यथ ।

शुद्धोटीत्यस्योदाहरणाऽदाने बीजमाह हकारपरस्येति ॥ न
च तत् शुद्धित्याहेत्युदाहरणसम्भव । शास्त्रबोधित सौत्र च विहाय
१ह्रस्वामुच्चारणार्थाच्च विनोच्चारणस्यासाधुत्वेन तादृशोदाहरणाभाव
इत्याश्रयात् । अत्र च भाष्ये एतदुदाहरणाऽदानमेव मानम् ।
आतोऽटिदीर्घादटौत्युभयोरुदाहरण १महां हिंस इति । अट्-
कुश्रिति सूत्रेऽपि ग्रहणफलमर्हणेति बोध्यम् ॥ अश्रत्वमपीति ।
इदमिण्वस्याप्युपलक्षणम् । तेन लिलिहिङ्गे इत्यादौ विभाषेठ
इति ढलविकल्पसिद्धिरिति केचित् ॥ भाष्ये ह्रिचेति ।
सिद्धान्तरीत्यानिर्देश । इदानीं तु यग्रिचेति सूत्रम् । १अह-
काराणिस्युरिति । अतस्तत्र हकारग्रहण कत्तव्यमिति भाव ॥

अदाग्धामिति । घलस्यासिद्धत्वादिति भाव ॥ खरूपप्रति-
पत्त्य एवाद्यमन्तरसमान्नाय इति भ्रम वारयति भाष्ये १यदि
किञ्चिदिति । १तद्वाच्ये प्रयोजनार्थ इति । शास्त्रीयप्रथो-
जनाय १ ॥ एवञ्चाद्यहकारस्याग्निणोरपि प्रयोजन सूचितम् । अत
एव मञ्जा हसन्तीति पुयोगादिति १ सूत्रे भाष्यप्रयोग समञ्जते ।
एतेन पूर्वहकारोपदेशप्रयोजनवाचिके न्यूनता परिहृता । कर्त्तव्य
इत्यस्य स्यादिति शेष । उपदेशोऽनोच्चारणमात्रम् । अन्य-
चापि । प्रत्याहारान्तरे भवया हकारस्य द्वेषोपदेश कत्तव्य इत्य-
चास्य तात्पर्यम् ॥

१ उच्चारणार्थाच्च ॥ इ ॥ २ भाष्ये ॥ ३ भाष्ये ॥

४ भाष्ये कैयटे च ' यदि च किञ्चिद् ' इति पाठोऽस्ति ॥

५ तदेतद्वाच्ये ॥ क ॥ ६ इत्यय ॥ क ॥ ७ पा-४ । १ । ४८ ॥

दोषप्रयोजनेति । अन्यतरपक्षीयदोष एवान्यतरपक्षे प्रयो-
जनमिति बोध्यम् ॥ गकारोऽचेति । स्थानेऽन्तरतमत्वादिति
भावः ॥ ननु रेफस्य सवर्णाभावात्कथमत्रानुनासिकोऽत आह न
ह्यचेति ॥ ननु द्विवेऽपि 'रो रीति 'ह्रस्वो यमामिति
वा 'लोपान्न दोषोऽत आह द्विर्वचन इति ॥ भाष्ये ऽव्यु-
पधादिति । अच् इति लुप्तपञ्चमीकम् । ननु पूर्वोपदेशे इत्यण
इत्यादौ यथा सख्यनिवाह कथमिति चेन्न । सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्येन
तत्र तद्भावितपक्षाश्रयणान्न दोषः ॥

भाष्ये रेफोष्णामिति । विजातीया^१ इति शेषः । तेन
सजातीयेषु सत्त्वपि न दोषः ॥ ननु माभूद्रेफस्य विजातीय
सवर्णस्तथाप्यनुनासिकविधौ सवर्णग्रहणाभावाद् अनुनासिक स्यादे-
वेत्यत आह अनुनासिकपरेति ॥ न हि रेफस्येति । न
च रेफस्य णकारे स्थानेऽन्तरतमो भवत्येवेति वाच्यम् । ^२स्थाने-
ऽन्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठे स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमे स्पर्शे
चिन्मात्रमित्यादौ चरितार्थोऽनुनासिकविधिः प्रयत्नासदृशे रेफे न
प्रवृत्ते इति भावात् ॥ नापीति । यद्यपि अन्तरतमानन्तरतमयो
प्राप्तावन्तरतम एवेति स्थानेऽन्तरतम इत्यनेन नियमः । कुण्ड रथेने-
त्यादौ चानन्तरतमस्यैव प्राप्तिरितीदमयुक्तम् । तथापि सम्भवदनु-

१ पा - ८ । ३ । १४ ॥ २ पा - ८ । ४ । ६४ ॥

३ ह्रस्वो यमामिति लोपान्न दोषः ॥ ३ । क ॥

४ विजातीय इति शेषः ॥ सम् ॥ ५ पा - १ । १ । ५ ॥

स्वारान्तरतमकेऽङ्कित इत्यादौ चरिताद्य परसवणविधौ रेफे न प्रवृत्तते इति भाव । इदं जातिपक्षे इति केचित् । वस्तुतो व्यक्ति-पक्षेऽपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थोऽस्या व्यक्तौ न प्रवृत्तत इति वक्तुं शक्यं तद्वच्छती^१कोयणाचीत्यत्र कैयट । द्रव्येऽपि पदार्थे उत्सर्गापवादभाव सन्दिग्धत्वाश्रयोऽस्येवेति । केचित्तु स्थानेऽन्तर-तम इति सप्तम्यन्तपाठप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधेनास्यायुक्तेरसम्भवदुक्तिकत्वम् । किञ्चैव सति उभयग्रहण भाष्ये व्यर्थं स्यात् । तस्मादनुनासिकविधौ सवणपदापक्षपर भाष्य रेफोष्मणामित्यस्य चानुनासिकोऽनुस्वारान्तरतमश्च सवर्णानास्तीत्यथ ॥ अत एव महिष्मानित्यादौ सूचरीत्याख्यानप्रयत्नोभयान्तरतम ऋकारसम्भवेऽपि नानुनासिक । ^२नाज्झलाविति निषेधेन सवणत्वाभावादिति भाष्याशय इत्याहुः ॥

नन्वथर्त्वादप्रसक्तद्वित्वस्य हस्य ग्रहणमयुक्तमत आह हकारव-दिति ॥ ननु एककटकयोर्भोजनपरिवेषणयोर्युगपदसम्भवाद अस्तु तत्र बाध । प्रकृते तु लक्ष्यभेदेन ^३भिन्नवाक्यावगतिनिमित्तकाथि-भाव किञ्च स्यात् । यथावगतकाथित्वस्यापि इको निमित्तत्व दध्युदकादावत आह तत्रेति । लक्ष्यभेदेन काथित्वनिमित्तत्व-सम्भवेऽपीत्यथ । सामान्यविशेषविध्योरेकवाक्यतायामित्यन्वय ॥

शब्दो वाक्यात्मा ॥ अर्थस्तदथ ॥ सम्बन्ध । प्रतिपाद्यप्रति-

पादकभाव ॥ तेषां परिज्ञानम् । तद्यथा लोकव्यवहारादेव तथा तयोर्बाध्यबाधकभाव सम्भवेऽपि भवतीत्येतदपि लोकव्यवहारादेव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयता तत्र कौण्डिन्यायेत्यादिरूपादवगतमित्यथ । विशेषसन्निधाने सामान्यशब्दस्य तद्भूतिरिक्तपरत्वञ्च तद्वीजम् । परिज्ञानवदिति पाठ । एवञ्च अत्रो रद्वाभ्यामित्यत्र^१ सामान्यविशेषविधित्वाभावेऽपि तत्र बाधे यद्वीज तत्रकृतेऽप्यख्येवत्याह प्रत्यक्षश्चेति । अविलम्बितप्रतीतिकत्व प्रत्यक्षत्वम् । विलम्बिततत्त्वत्वज्ञानुमेयत्वम् ॥ लक्ष्येति । ज्ञापकालक्ष्यानुरोधाद्वा सत्यपि सामान्यविशेषभावे क्वचिद्बाधकत्व विशेषविधेर्नाश्रीयते जातिव्यक्तिपक्षयोर्भयोरपीति भाव ॥ क्वचिदपेक्षा नास्तीति । बाध्यबाधकभावस्येति शेष ॥ यथेति । बाध्यबाधकभावाभावे दृष्टान्तोऽयन्न तु काचित्त्वनिमित्तत्वयो^२ समावेशे इति बोध्यम् ॥

केचित्तु तत्रकौण्डिन्यन्यायोऽपि सामान्यविषयानाक्रान्तविषयाभावरूपानवकाशत्वमूलक एव । अस्ति च प्रकृते तत । न ह्येतद्वीथ्यनिमित्तत्व सामान्यत्वप्रयुक्तकाचित्त्वानाक्रान्ते क्वचिदप्यस्ति सवत्राच परत्वादनचौत्यस्य प्राप्तेरतो युक्तो लक्ष्यानुरोधात्सामान्येन काचित्त्वबाध । न चैवमिको यणित्यादौ मत्वथ इत्यादौ सामान्यप्राप्तनिमित्तत्वाभावेन काचित्त्वस्य चारितार्थादिति भाष्याभिप्रायमाह ॥

ननु कार्याय इत्यत्र कार्यं साधुत्व चेत् । ^३खरवसानयोःरित्यादिना सिद्धमत आह विधानादिति ॥ उपदिश्यन्त इति

१ पा - ८ । ४ । ४६ ॥

२ न तु काचित्त्वनिमित्तत्वयो ॥ ६ ॥

३ पा - ८ । ३ । १५ ॥

पाठे भाष्ये वक्तमानसामीप्ये लट । उपदिष्टा इत्यथ ॥ प्रवृत्ति-
निमित्तेति प्रकृते भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिरूप प्रकारस्थमथ
इतिभाव । केन प्रवृत्तिनिमित्तेनायोगवाहशब्दवाच्यतेषामित्यत्र^१
तात्पर्यम् । नन्वनुपदिष्टाश्चेति चकारश्रवणादनुच्चारितत्वमयोग-
वाहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमित्याभाति तदयुक्तम् । अनुप
देशपदायस्मानुच्चारणस्य तत्राभावात् । प्रयोगेषूच्चारितत्वात् । न च
प्रत्याहारसूत्रानुच्चारितत्व^२ तथा यद्युक्ता इत्यनेनैव तदयत्नाभेन
पौनरुक्त्यापत्तेरत आह अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमिति ।
प्रत्याहारबोधकलक्षणोनायुक्ता इत्यन्वय ॥ तद्वाच्ये पाठाभावा-
दिति । ग्रहणकशास्त्रेण प्रदेशे प्रवक्तमानेन योऽवणस्तेषां ग्राहकस्य
पाठाभावादित्यप्यथ ॥

एषा नास्तीति । अतोऽयुक्ता इत्यथ । एवञ्चाक्षरसमाह्वये-
ऽयुक्ता सन्तो वहन्ति प्रयोग निर्वाहयन्तीत्ययोगवाहपदव्युत्पत्ति-
दग्निता ॥ न पद्यत इति । तत्र यत इत्यध्याहायमितिभाव ॥
भाष्ये उर केणेति । उर कायतीति सुबुत्पत्ते पूर्व समासे-
ऽपि सोऽपदादाविति न सत्वम् ।^३ पाशकल्पककाम्येष्वेव
तत् प्रवृत्ते ॥ ननु गरा जगो भवन्तीति लक्षणाभावात् शर्षु-
पाठस्य^४ जग्भाव प्रयोजनमत आह शर्षु पाठे इति ॥

१ वाच्यता तेषाम् ॥ क ॥

२ यथा पदयुक्ता ॥ इ ॥

३ वा - पा - ८ । ३ । ३८ ॥

४ शर्षुपाठस्य न जग्भाव प्रयोजनम् ॥ इ ॥

यदीति । पूवच द्विवचने इत्यन्वय ॥ ननु पूर्वं द्वित्वे जश्लवात्-
 पूवमेव ह्लादि शेषे कथमुपधानीयस्याभ्यासे जश्ल ङ्गपरत्वा-
 भावात् । १अभ्यासे चर्चत्यनेनत्वान्तरतम्यात् प्रकृतिचराच्चर
 एवेति उपधानीय एव स्यादिति चेच्चिन्त्यमेवैतत् । उपधानीय-
 श्रवणापादनेनापि भाष्यसामञ्जस्यात् । २अन्ये तु द्वित्वे कृतेऽपि
 द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कत्तव्येऽसिद्धत्व^३ नेत्यपि पूवत्रासिद्धीयमित्यस्याथ
 इति परत्वात् जश्ले कृते एव ४ह्लादि शेष इत्याशयान्न
 दोष ॥ द्विवचन कथमिति । बकाररहितस्येति शेष ॥ ननु
 निपातनाल्लक्षणमात्रं स्यान्न तु प्रदेशविशेषावच्छिन्नमत आह अथा-
 पीति ॥ न ५चाभ्युद्ग इत्यादौ दकारोच्चारण साधकम् । नैतदुक्ते
 रूपमिति भाष्योक्त्या दोषाभावात् । उपतापातिरिक्तविषयेऽस्माद्
 घञ् नानभिधानादिति तदाशय । अलुलविषये निपातनमिति
 पदान्तरे त्वाद्यमेव समाधानम् ॥

अनुस्वारस्य शर्त्वादिति । यद्यपीणक्वर्गाभ्यामुत्तरो तुमा
 यवहित सकार सुह्रिन्सु इत्यादौ सम्भवति । तथापि तदनभि-
 धानमिति भाव ॥ पुस्वित्यत्र ६सपुकानामित्येतत्प्रवृत्तिपरविवरण-
 ग्रन्थस्तु चिन्त्य एव तस्य ७सम सुटि पुम ८ खय्यम्परे ९कानाघेडिते
 इति सूत्रत्रयमात्रविषयत्वात् ॥

१ पा-८।४।५४ ॥

२ अन्ये तु - ॥ ६ ॥ क ॥

३ कत्तव्ये सिद्धत्व - ॥ ६ ॥

४ प-७।४।६ ॥ ५ भाष्ये - ॥

६ वा-पा-७।३।६ ॥

७ पा-८।३।५ ॥

८ पा-८।३।६।

९ पा-८।३।१२ ॥

ननु सूत्रविशेषानाश्रयणे तत्प्रत्याहारासनिवेशात्कथं तन्नि-
बन्धनकायप्रवृत्तिरत आह प्रयोजनविशेषमिति ॥ अवि-
शेषेणेति भाष्यस्य प्रयोजनविशेषनिर्देशं विनेत्यथ इति भावः ॥
यत्र यचेत्यादि । यद्यत्प्रयोजनसिद्धिरुद्देश्या तत्तद्विषयकसकल-
प्रयोजनोद्देशेनेत्यथ ॥ जशत्वे कृते सयोगसञ्जायामिति ।
कायकालपचे इदम् ॥ भाष्ये इदुदुपधस्येति । विसगस्यास्त्वै
ह्युपधालमिति भावः ॥

‘इदुदुपधस्य सकारस्येति । विसगस्थान्युपलक्षणमेतत् ।
अत एव निरोऽपि निष्कृतमिति सिध्यति । अत एव वक्ष्यमाण-
पदान्तरेणाविरोधः । १निष्कृतमित्यादौ सुबुत्पत्ते पूर्व समासे-
ऽपि २दृशा ष इति न । पाशकल्पककाम्येष्वेव तत्प्रवृत्ते ॥
३द्विर्वचनं प्रयोजनमिति । विसगजिह्वामृत्नीयादेद्विरुद्धारणे
विशेषस्याग्रहादुच्चारणस्य कत्तुमशक्यत्वाच्च शास्त्रप्राप्तिमात्रेणैतत्प्रयो-
जनकथनमिति सन्तोष्यम् ॥

ननु सोऽपदादाविति^४ सत्वस्य स्थानिवत्त्वं पूर्वचासिद्धीये
इति निषेधान्नेत्यत आह पूर्वचेति ॥ इमे इत्यनेन न ह्यवरट्
सूत्रस्था एव गृह्यन्ते किं तु वर्णमात्रमित्याह इदानीमिति ॥
५अर्थवन्त इति साध्यम् । ६वर्णा इति पञ्च । पञ्चतावच्छेदक-
मेव हेतुः । ७धातुप्रातिपदिकेत्यादिस्तु दृष्टान्तः । अनुत्पत्ति-
ज्ञानम् । अनुत्पत्युपायज्ञानम् ॥

१ भाष्ये ॥ २ भाष्ये ॥ ३ पा-८ । ३ । ३६ ॥ ४ भाष्ये ॥

५ पा-८ । ३ । ३८ ॥ ६ भाष्ये ॥ ७ भाष्ये । ८ भाष्ये ।

भाष्ये धातव इत्यादि । प्रक्रियाश्रयप्रकृतिप्रत्ययाना वाचकत्व-
मित्येव रूपवणस्फोटश्रयेण । अथ च शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगी ।
एतद्भाषनावशादेवलोकाव्यवहारेऽपि शास्त्रज्ञास्तथा व्यवहरन्ति धर्मं
चैवम्विधज्ञानस्योपयोग इति बोध्यम् ॥ हेतुन्तरमाह 'वर्णाव्यत्यये
चेति ॥ ननु कूपादौ न सिद्धादाविव वणव्यत्ययोऽत आह एक-
स्येति ॥ तस्यैवान्वयेति । ऊपशब्दस्य तु तदीयशक्तुद्धोषकत्वरूप
द्योतकत्व प्रादिवत् । अत एव तेषामिवैषामपि प्रातिपदिकसज्ञा-
पादनं करिष्यते ॥

तदीयहेतुमाह वर्णानुपलब्धौ चेति । 'अनर्थगतेरि-
त्यस्य तद्वणसत्ताया घोऽयस्तदर्थानवगतेरित्यथ इत्याह अर्थान्त-
रेति ॥ प्रश्नसुपपादघति भाष्ये न साधीय इति । नञि
काकु ॥ परमतापेक्षयेति । परेणानथगतेरित्युक्तत्वादिहाथ-
गतिरस्तीत्यभ्युपगम्य परमते कटाक्षेण अन्यस्यस्त्रीयाथगत्यपेक्षया-
च्चातिशयेनाथगतिरस्तीति विवचेतिभावः ॥ तच्छब्दायमाह वर्णा-
स्येति । परे तु तच्छब्देन तद्वणघटितपरामर्शं न कश्चिद्दोषः ॥
अत एव पूर्वं भाष्ये सककारेण कश्चिदर्थो गम्यत इत्युक्तमित्याहुः ॥

लाघवे न तु कमधारथमाह भाष्ये सोऽर्थ इति । प्रकृतोऽर्थ
तस्मिन्वर्णं सति घोऽथ प्रतीयते स इत्यथ ॥ ननु दृष्टान्ते सप्तम्युप-
मानपूर्वेति वचनेनोत्तरपदलोपेऽपि प्रकृते तच्छब्दलोपः केन ।
किञ्च तच्छब्द उत्तरपदमपि न नञ समासाभावाद् अह

गतार्थत्वादिति । तथा च तद्वद्वापि लक्षणेति भावः ॥ चतुर्थ-
हेतुमाह भाष्ये सघातार्थवच्चाच्चेति । एका सिकतेति
भाष्यप्रयोगादेव सिकताशब्दस्यैकवचनान्तत्वमपि ॥ तदन्तर्ग-
तत्वादिति । इदं चिन्त्यम् । ^१इत्यं भूतलक्षण इति सूत्रस्थ-
स्वग्रन्थविरोधात् ॥ तत्र हि सञ्ज्ञाप्रवृत्त्युत्तरकालजातविभक्तेस्तन्माध्यप-
तितत्वेऽपि तदवयवत्वं नेत्युक्तम् । तस्मादन्तरङ्गत्वादवयवप्रातिपदि-
कत्वे तन्निमित्तसुपि तदनन्तरं क्वदन्तलनिमित्तकप्रातिपदिकत्वे
सुबन्तोप^२ इति वक्तुं युक्तम् । धनतीत्यादौ तु न तदापत्तिः ।
धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र तदप्राप्तेः । धात्वादेश्च-
वयवत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । वस्तुत इत्यम्भूतेति
सूत्रस्थकैयटोक्तिरयुक्तेति तत्रैव निरूपयिष्याम इति न दोषः ।
धकारे जश्लमादिपदाथ । सुबन्तावयवसमुदायस्येति ।
सुबन्तावयवेति सञ्ज्ञाप्रवृत्तौ हिस्ततः कमधारयः । इदमुपलक्षणश्लोके इति
यदर्थो ससगस्तद्धारकाथवत्समुदायस्य । तेन तिङन्तसमुदायस्य
व्यावृत्तिः । प्रकृते न भेद इत्याह^३ येनैव चेति ॥

तच्चैकमिति । सघातस्यैकत्वमिति भाष्यस्य सघातस्याये-
कत्वमथ । एवञ्च विभक्तिः समुदायादेवेति भावः ॥ ननु समुदाया-
दुत्पद्यमाना विभक्तिः सववणसबन्धिनी चेत्प्रतिवर्णं पदत्वं प्राप्नो-
तीत्यत आह^४ पदसञ्ज्ञात्विति । यतश्चाथबोधनाय विभक्त्युत्पत्तिः
तस्य सञ्ज्ञाप्रवृत्तौ न त्वेषामिति भावः । केचित्तु विभक्तिः प्रकृत्यथ-

१ अ २। पा ३। सू २१ ॥

२ सुबन्तोप ॥ क ॥

३ इत्यत आह ॥ क ॥

४ प्राप्नोत्यत आह ॥ क ॥

गतप्रकृतिबोधसख्याद्योतिका । सख्या च समुदायस्यैवार्था न प्रत्ये-
कवर्णानामिति न तेभ्य स्खाद्युत्पत्ति । एकल सघातस्थाय इति
भाष्यस्वरसात् । प्रकृत्यग्रे वणव्यत्ययापाययो सख्यान्तरानुपजनात्सा
समुदायस्यैवाय इति तद्भावात् ॥ न चाव्ययेभ्य इवैकवचन दुर्वारम् ।
सख्यारहितायप्रतिपादकेषु तथा स्त्रीकारेऽपि वस्तुत सख्यावत्यर्थं
सख्यानभिधायकस्खाद्युत्पत्तौ भानाभावात् । एवञ्चैषा प्रकृतित्वमेव
नेति न केवला प्रकृतिरित्यस्यापि न विषय । एतेन प्रत्येक पद-
सङ्गानुग्रहाय द्विवचनवैषम्यात्स्थादेव प्रत्येक सुबुत्पत्तिरित्यपास्तमि-
त्याहुः ॥

अनुमानेन साधितामथवत्ता प्रत्यक्षविरोधेन दूषयति ।
अनर्थकास्त्विति । सवर्णाना पक्षे हेतोर्भागासिद्धत्व स्यादत
आह धात्वादीति ॥ विपक्षे बाधकमाह अन्यथेति । वण-
व्यत्ययेत्यादिहेतोरर्थानुपलब्धेरिति हेतोश्च धात्वाद्यतिरिक्तवणविष-
यत्वे एव सगतेरित्यपि बोध्यम् ॥ असमासाशङ्कयेति । तथा च
वीष्णा न प्रतीयेतेति भावः ॥ तेनैवेति । वीष्णाया तस्य विधा-
नादिति भावः ॥ ननु वर्णव्यत्ययादिव्यथदग्गन नाथवत्त्वाभावसाध-
कमत आह यदुक्तमिति ॥ एवञ्चार्थवत्त्वसाधकहेतौ व्यभिचार-
प्रदग्गनाद्वा^१ अनर्थकतासाधकत्वमस्य । भाष्ये अर्थदर्शनादित्यस्य
वणव्यत्ययाद्यभावे योऽथस्तस्यैव दग्गनादित्यथ ॥

नार्थव्यत्यय इत्यस्य नार्थान्तरावगति किन्तु^२ तस्यैवावग-

१ प्रदग्गनद्वारा । ख । इ ॥

२ अनर्थकतासाधकत्वम् ॥ क ॥

३ तस्यैव गति ॥ क ॥

तिरित्यथ ॥ उभयस्य न्याय्यत्वं विषयभेदेनेत्याह यत्रान्वयेति ।
यथा एति इत दत्यादौ न सर्वत्र कृपादावित्यथ ॥ न कूपसू-
पेति । वर्णानामथवत्त्वे ऊपग्रब्दस्य चिम्बन्वयादर्थान्वयः स्यात् । न
च दृश्यते । ततः समुदायान्तरत्वप्रयुक्तमेवार्थान्तरत्वं तदर्थानवग-
तिश्च न तु व्यत्ययादिकृतमित्यथ ॥

ननु ककारसकारयकाराणामेवाथवत्त्वसूपसू शक्तुद्धोधक एवेति
कस्याथस्य सत्ता तत्र तत्रापाद्यत इति चेत् तद्धि भग्नमेव वर्णा-
नामथवत्त्वं तत्रैव पदे । ऊपथोरर्थाभावात् । किञ्च सख्यासमुदाय-
स्यैवाथ इत्यपि नियन्तुमशक्यम् । कूपगतैकत्वस्य यूपदिभिरप्रतीत्या
सख्यायापि कादिभिरन्वयव्यतिरेकसत्त्वात् । द्विवचनेन वैषम्यं तु
प्रागुक्तमेव । तस्मात्समुदायस्यैवाथवत्त्वं तदेव ध्वनयन्त्याह भाष्ये
इदं खल्वपीत्यादि ॥ दृष्टा हीति । अतदर्थेन रथाङ्गेन
गुणिनो रथस्य यथाथवत्त्वा तथा प्रकृतेऽपीति भावः ॥

भाष्ये अजग्रहणेऽपि । प्रत्याहारे अक्षरसमान्नायेऽजग्रहणेषु
अच् प्रत्याहारग्राहकेषु पठितानामनुबन्धानां प्रत्यासत्त्याऽनुग्रहणं कुतो
नेत्यथ ॥ तत्फल्लिताथमाह य एते इति ॥ अस्तु । तद्धोधकसूत्रेषु
प्रागुक्तेषु ॥ प्रत्याहारार्थाः । तदुपकारकाः ॥ अजग्रहणेन ।
अच्ग्रब्देन । अणगादिप्रत्याहारेषु तेषां ग्रहणे फल्लामाव मनसि
निधायजग्रहणेनेत्युक्तम् । न च हग्रादौ टग्रहणस्यापत्तिः । हल्-
घूर्णारणार्थाकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णहीन^१हला हल्घटिते प्रत्या-

१ फल्लितमाह ॥ क ॥ २ उपलब्धभाष्यपुस्तके 'अजग्रहणेषु' इत्यस्ति ॥

३ हलोहलघटिते । क । ख ।

हारे ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् ॥ प्राधान्येन । प्रत्याहारेषु
ग्रहणाथत्वेन ॥ परार्थेति । अजादिस्वरूपबोधनाथत्वेन पराथत्वम् ।
यथाऽकारादथ सञ्चिविशेषसमपर्णायोपान्ता न तथाऽणादथ
इत्यथ ॥ १अप्रधानत्वमप्याचार्याचारेण साधयति भाष्ये आचार्य-
स्येति । आचार्यशब्देनानादि १शब्दपुरुष । एवञ्चान्यत्र सञ्चिविशे-
षसमपर्णायोपान्तत्वादितामसञ्चिलमेवेति भावः ॥ परत्वादित्या-
द्यन्तरङ्गलोपलक्षणम् । एवञ्च पूर्वमनुबन्धलोपादादिरन्त्येनेति
सञ्चाविधानकालेऽसञ्चिधानादित्यन्वयः । एवञ्चातुबन्धसदृशभिन्ना-
नामेव मध्यगसदृशाना ग्राह्यता बोधयतीति भावः ॥

भाष्ये लोपः खल्वपि तावदिति । सवतः प्रथममित्यर्थः ।
यत्तु एवमपि लणित्यकारस्य हल्षु ग्रहणापत्तेराचारादित्येव
समाधिरत्र युक्त इति । तत्र । २अतो खान्तस्येति सूत्रे लका-
रोच्चारणेन खान्तसूत्रस्यस्यानुनासिकत्वाभावज्ञापनात् । एवञ्च तस्या-
नुबन्धत्वमेव न किन्तूच्चारणाथत्वमेव । अत एव भाष्ये अद्भुत्तु-
त्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानेनैवैतद्विचारप्रवृत्तिः कृता । श्लोके च अज-
ग्रहणेष्वित्येवोक्तम् ॥ ३उरणरपरसूत्रे च लपरत्वस्योपसंस्था-
नमेव कार्यमिति तुल्यास्य^४ सूत्रे वक्ष्यते ॥ भाष्ये तत्का-
खानामचा ग्रहणमच् पदेन यथा ख्यादिति योगविभाग-
काय इत्यन्वयः । सिद्धेऽचत्वे इति । अकारादीनामुपदेशात्सवण-
ग्रहणाच्चेति भावः ॥

१ अप्रधानम् ॥ अप्रधानत्वस्य ॥ ख ॥ २ शब्दपुरुष एव ॥ क ॥

३ अ ७ । पा २ । सू २ ॥

४ अ १ । पा १ । सू ५१ ॥

५ अ १ । पा १ । सू ६ ॥

ननु ककारद्वयस्य मात्रिकवणल कथमेकस्यैव षष्ठ्यगित्यत्रोप-
देशादत आह ककाराकृतेरिति ॥ न च वर्णाद्वयेनेति ।
जातिरपि स्वपर्याप्त्यधिकरणव्यञ्जैव तद्वारैव च कायभागिति
भाव ॥ भाष्ये एष एवार्थ इति । अपर आह्वेत्यादिना
वाचिककृतोक्त इत्यथ ॥ ह्रस्वादीनामिति । ह्रस्वदीर्घश्रुत
इत्यत प्राग्यावद् ऊकालोजिति तावदेवास्तु पृथक्सूत्रम् । फल
दर्शयति अजनिमित्तकार्याणि तत्कालेष्वनु कर्तुमर्हाणि यथास्यु-
रित्यन्वय ॥

अण सुष्टूपदेश अणसूपदेश । अणशब्दोच्चारण तदन्त-
स्थाना बोधकम् अणुदित्यत्र किमर्थं क्रियते इत्यर्थी भाष्यस्येत्यत
आह अजुदिदिति ॥ अणसु अणमध्ये तेनात्र स्थाने किमथ
उपदेश इति तु नाथ इत्याह इणग्रहणेनेति । इह स्यन्तेत्या-
दिभाष्य गुणा भेदका इति पक्षे । भेदकत्वपक्षे इदमेवाणग्रहण
मानमिति भाव । यथास्थितसूत्रन्यासे इदम् । जातिपक्षेणाण-
ग्रहणप्रत्याख्यानं तु न कश्चिद्विचार । एव गुणा अभेदका
इति न्याय्यपक्षेऽपि न विचार इति बोध्यम् ॥ भाष्ये वक्ष्यत्येत-
दिति । सिद्धत्ववचनञ्चावश्यकम् । अन्यथा परस्थानुस्वारस्य वा^१
पदान्तस्येति परस्वर्णे तस्यासिद्धत्वात् पूर्वस्य अनुस्वारस्य

१ तद्वारैव कायभाग ॥ क ॥ इ ॥ २ तदन्त स्थानाम । सम ॥

३ भाष्यस्येत्याह ॥ क ॥ ४ पक्षे चेदम् ॥ क ॥

५ अ ८ । पा ४ । सू ५९ ॥

ययीत्यस्थानापत्तौ रूपासिध्यापत्ते । तद्धि द्विवचनसिद्धिरेव फलमित्याह परसवर्णे तर्हीति ॥

ननु न भेदोऽनुपलभ्येरत आह श्रुतिकृत इति ॥ यदि नित्यो लोप स्यादिति । तदा भेदो न स्यादित्यथ ॥ विभाषा चेति । चस्त्वर्थ ॥ एकदेश्याह यथाऽभेद इति । यथा द्विवचनप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्भेदो न भवति । तथैवास्तु ^१मानुवृत्तद्विभाषाग्रहणमिति भाव ॥ तृतीयो ज्ञापकमुपन्यस्यति अनुवर्त्तत इत्यादिना । ^२झरो झरीति लोपे इत्यथ । मध्यस्थतया ^३ह्रलोय-मामित्यस्यापि वैकल्पिकत्व सिद्धिमिति भाव ॥ लोपापवाद इति । यद्यपि ह्यनुभव इत्यादौ तदुदाहरणे लोपेऽप्राप्तेऽपि द्विवचनमारभ्यते^४ । तथापि कृते द्विले ^५पञ्चालोपेऽपि द्विवचन व्यथमित्याशयेनापवादलोक्तिरिति भाव ॥ तयोर्योगयो । लोपविधायकयो ॥ प्रत्तमित्यादौ दाघातो क्ते आतस्तकारोऽ^६च उपसर्गादित्यनेन ॥ आदित्ये आदित्याङ्गवाच्यत्वात्तान्दा^७ण्य । तद्वाचष्टे ज्ञापकत्वमस्य विघटयतीति । स्वथाऽसम्भवौत्युपसहरतीत्यथ । ज्ञापकेन तदनुवृत्ति साध्यत ततस्त्वण्डनेऽनुवृत्ति सन्दिग्धैवेति भाव ॥ लोपा सूत्रे विभाषा स लोप

१ मास तु तद्धिभाषाग्रहणम ॥ ख ॥ २ अ ८ । पा ४ । सू ६५ ॥

३ अ ८ । पा ४ । सू ६४ ॥

४ आरभते ॥ क ॥

५ पञ्चालोपे ॥ क ॥

६ अच उपसर्गात् । अ ७ । पा ४ । सू ४७ ॥

७ एव प्रत्यय ॥ क ॥

इत्युक्तेराह आचार्येति । १अण्यहणान्तु ज्ञापकादित्यपि कश्चिन् । तत्तु वाक्तिककृताऽण्यहणप्रत्याख्यानान्नोक्तम् ॥

लण् ॥ ई ॥ किमिति । क प्रत्यासत्ति क व्याप्तिरिति सन्देह इत्यथ ॥ भाष्ये कतमस्मिन्निति । बध्यमाणरीत्या सवच्च निर्णायकसत्त्वात्प्रश्न ॥ कतरस्मिन्निति १पाठेऽपि उतरादिविधौ उपाधिप्रत्याख्यानान्न दोष इति बोध्यम् ॥ न हि ढ्रलोप इति । २वर्द्धत्यादौ गुणोऽसिद्ध इति भाव ॥ दीर्घोऽच इत्येवेति । मात्रालाघवाभावेऽपि सङ्घाञ्जलाघवायासन्देहाय चेति भाव ॥

तथा गौष्केति । विषगस्यासिद्धत्वादिति भाव ॥ तेषु च कृतेष्विति । परत्वादिति भाव ॥ योगविभागस्य भाष्याना-
रूढत्वाद् गौष्केत्यादि भाष्यात् के परे इति भाष्याच्च तेषा-
मनभिधान वक्तु युक्तम् ॥ भाष्ये अचो हीति । ३अचश्चेति परिभाषणादिति भाव ॥ न हि पदान्ता इति । पदानामे-
वानुनासिकोऽवसाने जायते इत्याश्रित्येदमुक्तम् । न तु तच्च पदान्ताधिकारोऽस्ति ॥ लोप इति । अत्रा हलो विशेषणादिति भाव ॥ पर्युदासेनेति । क्रियमाणेऽप्यण्यहणे इत्यथ । भाष्येऽपि न सत्त्वं निषिध्यते किन्तु काचित्त्वमेवेत्याह कार्यभाज इति ॥ एवञ्चानुनासिकप्राप्तियोग्या पदान्ता न सन्तीत्यथ ॥ वस्तुतोऽस्या अग्रे सिद्धान्त्युक्तित्वेन तदज्ञानेनैव पूर्वपक्षस्यौचित्येनैव भाष्यव्या-

१ अण्यहणाजज्ञाकात् ॥ क ॥ ख ॥ इ ॥ २ पाठे ॥ क ॥

३ गर्द्धत्यादौ । ग ॥

४ अत्र भाष्यम् ॥ नहि के परेऽप्य सन्ति । ननु चायमस्ति गौका नौकेति ॥

५ अ १।पा २।ख २८ ॥

ख्यानमनुचितम् । १ पूर्वपक्षस्य सन्देहस्य चानुत्थानात् । तस्मादष्टमा-
ध्यायस्य भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्येवोचितम् । व्याख्यातञ्च तत्रोपाध्यायै-
रित्यमेव ॥ भाष्ये कर्तृ हर्तृ इति । अचामुपलक्षणम् । अत
एवाचोऽप्रगृह्यस्येत्युक्तमन्यथा कोऽप्रगृह्यस्येति वदेत् ॥

निषेधात्सम्प्रसारणप्रसङ्ग इति । चिन्त्यमिदम् । णी
परतस्तत्प्रकृतिभूतप्रतिपदिकस्य टिल्लोप विधानेन १ वृश्चत स्था-
निले मानाभावेन वकारे एकदेशविकृतन्यायेन वृश्चितिलस्य
दुल्लभत्वात् । अर्द्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाऽभावाच्च । अत एव
राजकीयमित्यादौ अल्लोपो न । वृश्च एव टिल्लोप स्थानिले तु
प्रकृतिभावापत्तिः । एतेन विचि एकदेशविकृतन्यायेन' वृश्च-
तित्वात् षत्वापत्तिः । न च णिल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न षत्वम् ।
पूर्वाचिद्धीये तन्निषेधाद्" इति परास्तम् । न च १ वृश्चेति
१ सूत्रे पदाधिकारेण ब्रह्मान्तमेकदेशविकृतन्यायेन सुल्लभमिति
वाच्यम् । स्कोरिति सूत्रादन्ते ग्रहणमनुवत्य वैयधिकरणेनैवा-
न्वयाऽऽग्रयणेनादोषात् । अत एवान्ते ग्रहण चरिताथम् अर्द्धाधि-
कविकाराच्च ५ । एवञ्च वृश्चभृज्जो णिजन्तात् क्विपि वृश्चभ्
१ इत्यादौ षल नेत्याज् ॥ वल्लोपप्रसङ्गश्चेति । इदमुपलक्षणम् ।

१ पूर्वपक्षोऽस्य सन्देहस्य ॥ इ ॥

२ वृश्चते ॥ क ॥ इ ॥ वृश्चते स्थावित्त्वे । ख ॥

३ अ ८ । पा २ । सू ३६ ॥

४ सूत्र पदाधिकारेण ब्रह्मान्तमेक । सम ॥

५ अधिकविकाराच्च ॥ क ॥ ६ इत्यादि । सम् ॥

कौ विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादूठप्रसङ्गश्चेत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये
 १रो रीति । चिपाद्या वहिरङ्गाभिद्धुलाभावादिति भाव ।
 भष्भाव । १एकाचो वशू इत्यनेन । तत्र ह्येकाच इति झषन्त-
 स्येति च धातोरित्यपेक्षया व्यधिकरणषष्ठीति भाव । रुत्वम् ।
 २दश्चेत्यनेन । भाष्ये इहापि तर्हीत्यस्य ऋत ३इत्त्वमिति
 शेष ॥

ननु धातुग्रहणेन ऋकारस्य दीर्घो न रपर इति ज्ञापना-
 ४दज्झनेति दीघस्यापरपरत्वात् ५ कथमचेत्त्वप्राप्तिरत आह
 धातुग्रहणेनेति ॥ भाष्ये तस्मात्तचेति । न च इह किञ्चित्
 चपो इति न्यायेन ज्ञापकत्वमप्यस्त्विति वाच्यम् । गृह्यत्यादेरनुकरणे
 प्रकृतिवदनुकरणमि त्यस्याभावे ०ग्रोयङ्गीत्यादावित्त्वाभावाथम्
 इहापि तदावश्यकत्वाद् गत्यन्तराभावे एव तज्यायेन ज्ञापकत्वा-
 अथणाच्च । तदाह तस्मादिति । एवञ्च रपरत्वेऽपि माहृणामित्यादौ
 ७उपधायाश्चेतीलवारणेन धातुग्रहणस्य चारितार्थेन रपरत्व-
 निवृत्तौ न ज्ञापकतेत्यथ ॥ भाष्ये सामर्थ्यात् पूर्वणेति ॥
 न च गच्छेत्यादौ यणादेशे ऋपरत्वाथमेव परेणाण्यग्रहण स्यादिति
 सामर्थ्यं कथम् । ऋकाराग्रे हल्रूपाऽणि रो रीति प्रवृत्त्या फलाभा-

१ अ ८ । पा ३ । सू १४ ॥ २ अ ८ । पा २ । सू ३० ॥

३ अ ८ । पा २ । सू ७५ ॥ ४ ऋत इत्वम् । क । ख । इ । ग ॥

५ अ ६ । पा ४ । सू १६ ॥ ६ रपरत्वाभावात् कथमचेत्त्वाप्राप्ति ॥ क ॥

७ अ ८ । पा २ । सू २ ॥

८ अ ७ । पा १ । सू ११ ॥

वेन तत्साहचर्याद् लकारांशेऽपि हल्रूपाऽणि अप्रवृत्तिरित्याश्र-
थात् । रक्षयो समानश्रुतित्वेन तत्रापि रो रीत्यस्य प्रवृत्तेरि-
त्यन्ये । लकारे यणघटितप्रयोगानभिधानमेवैतद्भाष्यप्रामाण्यादि-
त्यन्ये ।

भाष्ये सवर्णोऽण् तपरमिति । यद् 'उच्च्यसूत्रे तपर करोति
तज्ज्ञापक सवर्णोऽण्यहण परणकारकमिति वाक्तिकाचराथ ॥
इत्येवमर्थमिति । इहो यथा ख्याद्दीर्घा माभूदित्येवमित्यथ ॥
चकार इति ॥ 'उद्देश्यसमर्थक इत्यथ ॥ न च भाष्यमानत्वेन
सवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यम् । तपरत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यथत्वेन
स्वरूपाभ्यनुज्ञानाथत्वेनापूर्वबोध्यत्वाभावेन चाविधेयत्वात्^१ । कृते तु
तपरत्वे भाष्यमानतापीत्यन्यत ॥ भाष्ये समृद्येति । आदेशेन
तौ निवर्त्येत्यथ ॥ अद्भूचतुर्था इति वक्तुमुचितमत आह अर्द्धेनेति ॥
भाष्ये तिस्रो मात्रा इति । इण इति पदच्छेदाभिप्रायेणेदम् ।
तदुक्त विभक्तिनिर्देशे इति । सहिताया तु सार्द्धमात्राद्व-
यमेवेति बोध्यम् । अणादिग्रहणेपूतैमहङ्गित्यन्तै सन्देहपरिहारे
प्रतिपत्तिगौरवमिति स्नाघवाय वर्णान्तरमेव कि नानुबध्यत इत्या-
शयेनाह भाष्ये कि पुनरिति ॥ एतत् । वक्ष्यमाणम् ॥
आचार्य शिव ॥

ननु ज्ञापितेऽपि 'प्रवक्तकतया निवक्तकतया वा नाष्ट्य चारिता-

१ अ ७ । पा ४ । सू ७ ॥

२ उद्देश्यसमर्थक ॥ क ॥ ख ॥ इ ॥

३ चाभिधेयत्वात् ॥ क ॥

४ प्रवक्तकनिवक्तकतया वा ॥ क ॥

यमत आह न्यायादिति । उक्तो न्याय । आगमउपदेशपरम्परा
तस्मिद्ध एवाद्यमर्थो णकारानुबन्धनरूपस्वव्यवहारेण बोध्यत इत्यथ ।
एवञ्च व्याख्यानेनैव ^१पूवणकारेण केचित्परणकारेणेति निणये ज्ञाप-
कानुसरणक्लेशो वृथेति सूचितम् ॥

जमडणानम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥ भाष्ये न झकारे-
त्यादि । अञ्जहितहस्त्राञ्चानुकरणम् । सूत्रादन्यत्र नास्तीति
हयवरट् सूत्रे प्रपञ्चितम् । झकारभकारयोरपि हि पदा-
न्तयोरिति । पदान्तयोस्तयो सतोस्तत परस्त्राजादे पदस्य झभौ
स्यातामित्यथ ॥ एवमपि पञ्चागमा इति । लक्ष्यसंस्कार-
कालिक सङ्घासाम्य यथासङ्घप्रवृत्तौ निमित्तमिति मन्यते ।
सिद्धान्तौ तु प्रतिपत्तिकालिकमेव सङ्घासाम्य तत्रवृत्तौ निमि-
त्तमित्याह सन्विति ॥ येषामागमानामागमिन सन्ति तेषा
भवन्तु इत्यथ । अनुदेश प्रतिनिर्देश । भगवता तु स्पष्टप्रति-
पत्तयेऽनुबन्धदयमदशि ॥

इति व्यवहारादिति । अद्भुत्सूत्रेऽथ व्यवहारो भाष्ये ।
प्रश्न इति । तद्वृत्तक्रीभृताच्चरपदार्थावगमायेति भाव । भाष्ये-
ऽक्षरमित्यस्य नक्षरमिति विग्रहप्रदर्शनम् ॥ तच्चेति । अच-
रञ्चेत्यथ । ब्रह्मतत्त्वस्यैव तत्त्वे हेतु गभ विशेषणमाह परमार्थतो
नित्यमिति । यतस्तत्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वसाप्रतियो-
गित्वरूपनित्यत्ववदित्यथ ॥ नन्वेव प्रकृते किमायातमत आह

व्यवहारनित्यतया चेति ॥ सर्वेषां शब्दानामाकाशवत्सृष्ट्या-
दावुत्पत्तिं प्रकथये च नाश इत्यथ ॥ एवञ्च व्यवहारनित्यतया-
ऽचरब्रह्मसादृश्यवता तेषां पदादिरूपाणामय वणसमान्नाय ।
शास्त्रप्रवृत्तिद्वाराबोधक इत्यचरसमान्नाय इति चतुदशसूत्री-
विषयव्यवहारोपपत्तिः । एवञ्च शब्दे औपचारिकोऽचरपदप्रयोग
इति भावः । न्यायादिनयेऽप्याह जातिस्फोटस्य वेति ॥ भाष्येऽ-
श्रोतेर्वेति । तद्वाच्ये अर्थमश्रुत इति । वर्णानामनयकत्वेन
चिन्त्यमिदम् । नानादेशेषु युगपदेकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तिदशनेन
स्फोटस्यापि व्यापकत्वमिति भाष्याथ इत्यन्ये ॥

ननु न्यायादिनयेऽप्याप्यवृत्तिषु विनाशिषु वर्णेषु कथं तद्व्यवहा-
रोऽत आह वर्णं वाऽऽहुरिति ॥ च घटित पाठोऽत्र ग्रामादि-
क । व्याख्यानभाष्येऽथ वेत्युक्ते ॥ नन्वनन्तरोक्तयोगाभावात्कथं
तेषु प्रयोगोऽत आह रूढिरिति । तदुक्तं भाष्येऽक्षरमिति
सञ्चेति ॥ व्याकरणान्तरे इति । पूर्वसूत्रशब्दे षष्ठीततपुरुष
इति भावः ॥ एवञ्चाचरसमान्नाय इत्यस्य श्रुतिरूपो वणसङ्घात
इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ भाष्ये उपदिश्यत इति । अचरसमान्नायोप-
देशे किमथ इत्यथ । पूर्वकृतोऽप्ययं विचारः किञ्चिद् विशेष
वक्तुं पुनः क्रियते येन शास्त्रेणेति ॥ चतुदशसूत्र्यात्मकेन
तन्मूलकपाणिनिव्याकरणेन वेत्यथ ॥ तत् । शास्त्रम् । वाचो

१ आकाशादिवत् ॥ क ॥ ख ॥ इ ॥

२ इत्यस्य च ॥ क ॥

३ किमथ क्रियते इत्यथ ॥ क ॥

४ किञ्चिद् ॥ क । ख ॥

विषय । बन्धन प्रतिपादकमित्यथ । भाष्ये यच्च चेत्यनेन वाक्-
परामृश्यते इत्याह पदे वर्त्तते इत्यादिना ।

शास्त्र विषय इति प्रतिपादकमित्यथ । वर्णज्ञान शास्त्र
वाचो विषय । का सा वाग यच्च ब्रह्मवर्त्तते । चातपुराणादि
इति भाष्याचराथ ॥ तदथमित्येतद्वाच्ये शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति ॥

कलादीति । इद प्रयोजन पक्षग्रान्ते दूषितम् ॥
अनुबन्धकरणार्थमिति । लक्ष्यमित्यचराणामत्रार्थे स्वारस्य-
ञ्चिन्त्यम् । अनुबन्धकरणमूलकप्रत्याहारद्वारा लाघवेन शास्त्रप्रवृ-
त्त्यमित्यर्थो वा ॥ वाकसमाम्नाय । वाकसङ्ग्रहोपाय इत्यथ ।
तदाह एतावद्भिरेवेति । दृष्टफलेनाभ्युदयेन वा पुष्पित ॥
अदृष्टफलेन निश्रेयसेन वा फलित ॥ वाग्व्यवहारस्येति ।
तत्सङ्ग्राहकस्य चतुद्दशसूचीरूपस्येत्यथ ॥ यथा श्रुते हि भाष्ये
अक्षरसमाम्नायोद्देशेन प्रवृत्तविशेषणानामन्यपरतया योजने भाष्य-
विरोध । अत एवैतत्प्रतीकमुपादायहरिणा अस्याक्षरसमाम्ना-
यस्य वाग्व्यवहारजनकस्य न कश्चित्कर्तास्त्येवमेव वेदे
पारम्पर्येण स्मर्यमाणमिति व्याख्यातम् ॥

ब्रह्मवर्त्तमेवेति । तदुक्त नन्दिकेश्वरेण अकार सववर्णाग्र्य
प्रकाश परमेश्वर इत्यादिना सववर्णानां मायेश्वररूपता । वर्णभ्य
एवच महदादिसृष्टिरित्यथपरतया चतुद्दशसूची योजयता ।
तदाह सर्ववेदेत्यादि । अन्ये तु वर्णज्ञान चतुद्दशसूत्र्यात्मक
शास्त्र वाचो वेदशास्त्रपुराणरूपाया सकलवाच विषयो बन्धन

यत्र च वणसमान्नाथे ब्रह्मबोधतया वृत्तते । व्याख्याता च एषा
चतुष्टयसूत्रौ ब्रह्मपरतया नन्दिकेश्वरेण । तदथ सकलवाग्ज्ञानार्थ
ब्रह्मबोधनाथञ्च ॥ अनेन सकलवेदाध्ययनेन यत्फल तदचरसमा-
न्नायज्ञानेन सूचितम् । तद्वक्ष्यति सर्ववेदेत्यादि ॥

सोऽयमित्यादिभाष्यग्रन्थश्चैतत्सोक्तपूर्वाद्भूयैव व्याख्यानपर ।
तत्र वर्णज्ञानमित्यस्य व्याख्या सोऽयमक्षरसमान्नाय
इति । वाग्विषय इत्यस्य व्याख्या वाक्समान्नाय इति
सववायूपलात् । तदध्ययनतन्मूलव्याकरणाध्ययनाभ्या पुष्पित ।
फलित तदथभावनया जनिततत्त्वज्ञानरूपफल । चन्द्रतारक-
वत्प्रतिमसिद्धत इत्यनेनाखानादिल सूचयति । तादृशोऽय
ब्रह्मराशिर्वेदितथ । बोध्यबोधकयोरभेदात् । सर्ववेदेति । सव-
वेदाध्ययनजन्यपुण्यरूपफलस्य^१ चित्तशुद्धिरूपस्य प्राप्तिरस्य ज्ञाने-
ऽध्ययनमात्रे भवति । इदमेव पूर्वं पुष्पितत्वम् । तादृशपुत्रवत्त्वेन च
मातापित्रो स्वर्गं पूजा भवति । यथा कृतराजसूययुधिष्ठिररूपपुत्रेण
पाण्डो स्वर्गं पूजेति । इष्टबुद्ध्यर्थमित्यादि तु प्राग्ब्याख्यातत्वाच्च
व्याख्यातमित्याहुः ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजना-
गाजिभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे
द्वितीयमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

श्रीपाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ।

वृद्धिरादैच् ॥ १ । १ । १ ॥

द्विपद सूत्रम् ॥

१कृतम् अमयो साधुत्वम् (भा)

इति भाष्यदशनात् ॥ अन्यथा उद्देश्यानेकत्वाद् वृद्धिशब्दस्या-
वृत्तिर्वाक्यायबोधाय कार्या स्यात् । इन्द्रे तु समाहारस्यैकस्योद्देश्यस्य
शब्दत सम्भवात् ता विनापि सिद्धति । न च समाहारे टच्
प्रसङ्ग । समासान्तविधेरनित्यत्वात् ।

१प्रतेरश्वाद्य (पा)

इति सूत्रेऽश्वादिगणे राजन् शब्दपाठाल्लिङ्गात् । अन्यथा

१ एतत् सूत्रस्याग्रिमभाष्ये द्रष्टव्यम् ॥

२ पा - अ इ पा २ सू १६३ सिद्धान्तकौमुद्या समासस्वरप्रकरणे
एतत् सूत्रमस्ति ॥

१राजाह (पा)

इति टचासिद्धे किन्तेन ॥ यद्वा पदत्रयम् । पस्यशाया भाष्ये

दृद्धि, आत्, ऐजिति (मा)

पदविभागदर्शनात् ॥ दृद्धिशब्दस्त्वादृत्त्या योज्य । अत्र पचे

१अनयो (मा)

इति भाष्य खण्डयोरित्यथकम् ॥ असाधुशब्दोच्चारणे पाणिनेर-
अद्वेयतापत्त्या तदुक्तपदाना साधुत्व विचारयति भाष्ये

कुत्वम् (मा)

इत्यादि ।

ननु ऐच्छब्दस्य

१आदिरन्येन (पा)

इत्यनेन छत्रिमतया लौकिकवैदिकबहिर्भूतत्वेन कथं सुबादि-
शास्त्रप्राप्तिर्लौकिकत्वञ्च । लोकेऽथबोधनाय प्रयुक्तशब्दत्वमत आह

अनेकेति ॥ (कै)

नित्यत्वाच्चेति । (कै)

चो हेतौ । यत शब्दाथसम्बन्धस्य नित्यत्वात् सर्वसंज्ञानां

१ 'राजाहसखिभ्यश्च' पा-अ, ५ पा, ४ सू. ६१ ॥

२ 'छत्रमनयो साधुत्वम्' इत्यत्र ॥

३ पा-अ १ पा १ सू, ७१ ॥

महामाध्यप्रदीपोद्योत ।

११३

(अ १। पा १। आ ३)

(वृद्धिरादैच । १। १। १।)

नित्यत्वमतो लौकिकत्वाच्छास्त्रप्राप्तिरित्यन्वय ॥ लोकेऽर्थान्तरेऽप्रसि-
द्धानामपि सज्ञाना नित्यत्वमिति बोधयितु

१“सर्व”शब्द । (कै)

नन्वेव

वृद्धिरादैज (पा)

इत्यादीना वैयथ्यमत आह

शक्तीति ॥ (कै)

शक्त्यवच्छेद (कै)

तत सङ्कोच ॥

विनियोगो (कै)

विशेषे नियम । अभिमतातिरिक्तार्थान्तरव्युदासाय च स ॥

परिसङ्ख्यायाञ्चात्र शास्त्रे प्रायेण नियमव्यवहार इति बोध्यम् ॥
यदा,

शक्त्यवच्छेद (कै)

शक्तिनिश्चय । शब्दाथस्थानवच्छेदे इत्यादाववच्छेदशब्दस्य
तदथकत्वप्रगतात् । फलरूपे हेतौ द्वितीया ।

विनियोग (कै)

उपदेश । शक्तिनिश्चयफलकोपदेशादित्यथ ॥ एव च तत्
सङ्केतकरणरूपप्रकरणादर्थान्तराप्रतीतिरिति बोध्यम् ।

१ ‘सर्वसञ्ज्ञानामि’त्वत्र सर्वशब्द ॥

इदं मेव युक्तम् । सर्वाथवाचकत्वेऽपि सङ्केतरूपत्वेनाज्ञातशक्ति-
बोधकतया विधिलसम्भवेनैषा नियमाथत्वासम्भवात् । नन्वेव लौकि-
काथबोधो नस्यादत उक्तम्

अनेकशक्तेरिति । (कै)

स्वशास्त्रे एव प्रकरणादन्यार्थाबोध इति भावः ॥ अनेकस्मिन्न-
नेका वा शक्तिरस्येति विग्रहः । अन्ये

१सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र (वा)

इति पुवत्त्वम् ।

१कोपधप्रतिषेधे तद्वितबुग्रहणा- (वा)

इति स्त्रिंशथा इति पुवत्त्वम् । आश्रयभेदादेव शक्तिभेद इति
मते आद्यम् । निरूपकभेदाङ्गदे द्वितीयः । 'नित्ये शब्दाथ-
सम्बन्धे' पुरुषव्यापारात्प्रागवाचकस्य न पुरुषव्यापारेण वाचकता
शक्याकर्तुमत सर्वे सर्वार्थवाचका' इत्यभ्युपगमादनेकशक्तित्वाव-
सायः । तादात्म्यमेव च शब्दाथयो शक्तिः । अत्र पक्षे गौणमुख्य-
विभागः प्रसिद्धप्रसिद्धिमूलः । 'अन्याथोऽनेकाथत्वमिति तिलशब्देयमे-
वेति निरूपितं मञ्जूषायाम् ॥ अत्र लौकिकशब्दत्वसाध्यम् ।
शास्त्रीयसञ्चालसमानाधिकरणनित्यत्वहेतुरतो न वैदिकेषु व्यभि-
चारः । स्वसञ्चानामिति वदता सूचितमिदम् । अपूर्वा' सञ्जा
क्रियन्त' इति पक्षेऽपि लौकिकत्वसाध्यति

१ (वा अ २ । पा २ । सू २६ ॥

अ २ । पा २ । सू २८ ॥)

२ वा अ ६ । पा ३ । सू ३७ ॥

३ अ ६ । पा ३ । सू ३४ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ११५
(अ १। पा १। आ ३) (वृद्धिरदिच।१।१।१।)

अनुकरणेति । (कै)

अयमपि लौकिकत्वे हेतु ।

१आदिरन्त्येने- (पा)

त्यनेन सञ्ज्ञालेन विनियुक्तस्यैव शब्दस्थानुकरणम् । सूत्रे लक्षणया तेनैवोपस्थापितयोरैकारौकारयोस्तात्पर्यवशाच्छाब्दबोधविषयतेति बोध्यम् । अनुकरणे च सवशब्दाना साधुत्वेन शास्त्रविषयतेति भावः ॥ यत्त्वैजित्याद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणमिति तन्न । तथासत्या दिरन्त्येने तिसूत्रवैयर्थ्यापत्ते । वृद्धिशब्दादेः शास्त्रविषयताया एवमप्यनुपपादनाच्च । नन्वनुकरणत्वाननुभव किं च त्रयी-शब्दाना प्रवृत्तिरिति पक्षे उक्त हेतुद्वयस्याप्यभावोऽत आह

जातीति ॥ (कै)

वैयाकरणव्यवहाराच्च तत सिद्धिरिति भावः । अत्र पक्षे जातिबोधायमेव सञ्ज्ञासूत्राणीति बोध्यम् । अत्रापि पक्षे लौकिकत्वसञ्ज्ञापचवदेव बोध्यम् । हरदत्तस्तु वृद्धिशब्दो वृधेर्भावे क्तिन्नन्तः । अभेदोपचाराच्च वृद्धियुक्तादैचु वृत्तिः । लक्षणयैव सिद्धे सूत्रे नियमार्थं वृद्धियुक्तसुतदीर्घैकारादीना बोधो माभूदिति त्रयीपक्षे सूत्राथमाह तन्न ।

१अदेडगुण (पा)

इत्यादावसभवात् ॥

ननु ^१कुलमित्यत्र सञ्ज्ञापचे ककारादिपचकगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्भावप्रत्ययोऽनुपपन्न । किं चात्र ककारस्य प्राप्तिर्न तु कुवृत्तिधमस्येति कुलमित्यसगतमत आह

तचेति ॥ (कै)

^२आसक्तस्वरूप । (कै)

सबद्धस्वरूप ॥ एव च कुशब्द कुशब्दवत्ककारादिषु शक्त इत्येव शक्तिग्रहात्कुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । सबन्धश्चानादिव्यवहारसिद्धतादात्म्यम् । तादात्म्येन कुशब्द प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य शक्तित्वेन तस्य ग्रहे बाधकाभावात् । केचित्तु शब्दस्य स्वरूप कुशब्दत्वसामान्य तत्कादिभ्यारोपित प्रवृत्तिनिमित्त तद्भक्तिश्च^३ वाचिकेत्याहुः । तेन च ^४कुलशब्देन स्वार्थाश्रय ककारो लक्ष्यते इति ककार कस्माच्चेति चोद्यपयवसानम् । वस्तुत कुलकुपदयोर्भवभसञ्ज्ञापदयोश्च पर्यायतेति ^५स्रष्टृक् सूत्रे निरूपितमिति न कश्चिद्दोषः ॥

अङ्गत्वात् । (कै)

पदपदाथकथनद्वारा वेदोपकारकत्वात् । 'मुख व्याकरणमि -
त्यादिनाडगलनिरूपणाच्च ।

प्रधान च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणमिति (भा०)

१ भाष्ये ॥

२ आसक्तस्वरूप । क । ख । ग । इ ॥

३ वाचिकेत्याहुः । ख ॥

४ कुशब्देन । क । कुलशब्दे । इ ॥

५ अ १ । पा १ । आ १ । सू २ ॥

(अ १।पा १।आ ३)

(वृद्धिरादैच । १।१।१।)

पक्षशाया भाष्योक्तेषु । ^१अस्यामिष्टौ नाषत्व प्रयोजक नैषेष्टिर-
स्ति क्वन्दोवत्क्वय कुवन्तीति ^२यूस्त्याख्याविति सूत्रे भाष्योक्ते ।
तस्मादङ्गलमेव प्रयोजकमिति भाव ॥

ननु क्वन्दिषि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरत आह

द्विष्टिरिति । (कै)

तथा च ^३भाष्यकारीयातिदेशात्सूत्रेषु क्वन्द कायप्रवृत्तिरिति
भाव ॥ भाष्ये

जशत्वमपीति । (मा)

सहितया पाठे इत्यथ ॥

उभयसन्नान्यपीति । (मा)

उभे सन्ने येषामिति विग्रह । सन्नादयहेतुककार्यदर्शनेन तद-
त्त्वकल्पनेति भाव ॥

ननु सूत्रादादैज्मात्रग्रहणपक्ष एव प्रतीयते इति प्रश्नात्पुनरुप-
रत आह

उभययेति । (कै)

लुगादिसन्नासु तद्भावितपक्षस्य लोपसन्नायामदर्शनमात्रस्येति
भाव ॥ ननु टिघुभादिसन्नास्वतद्भावितानामेव ग्रहणं दृश्यत इति

१ 'अस्यामिष्टौ' इत्यारभ्य इति भाव" इत्यन्त नास्ति । इ ॥

२ अ १।पा ४।सू ३ ॥

३ "क्वन्दोवत् सूत्राणि भवन्ती"त्यतिदेशात् । आ ३।मा ॥

(वृद्धिरद्वैच । १।१।१।)

(अ १।पा १।आ ३)

सोऽपि पच ग्रहकितमुचित इति चेन्न । तत्र चि तद्भावितसम्-
 वादतद्भावितानामेव ग्रहण न च तथा प्रकृते इति 'उभयथे त्युक्तम् ।
 वृद्धिग्रह्ये तन्नाद्यङ्गीकारे तद्भावितग्रहण वृद्धिग्रह्येकले द्वितीय
 पच इति भाव ॥ भाष्ये

वृद्धिलक्षणो मयडिति । (भा)

^१नित्य वृद्धशरादिभ्य (पा)

इति । अस्य ^१वृद्धसञ्ज्ञाद्वारा वृद्धिलक्षणत्व बोध्यम् । वृद्धिलक्षण
 इति पाठे एषा वृद्धित्वाभावेन समुदायानां वृद्धित्वाभावादित्यर्थ ॥

फिजिति । (भा)

^२उदीचा वृद्धादगोचादिति । (पा)

न च ^३प्राचामवृद्धादिति (पा)

फिनाथेतत्सिद्धम् । पुवद्भावनिषेधोऽप्यास्रगुप्तायनीभाष्य इत्यादौ

^४जातेश्चेति (पा)

सिद्ध इति वाच्यम् । आस्रगुप्तायनेरपत्य युवेत्यर्थेऽणो

^५स्यश्चित्रियार्धजित (पा)

इति लुकि आस्रगुप्तायनिरित्येवरूप पितरि पुत्रेचेष्यते फिनि
 तु जित परत्वाभावान्नसिध्येत । नचाब्राह्मणगोत्रमाचाद्युवप्रत्ययस्यो-
 पसख्यानमिति तत्सिद्धि । ब्राह्मणगोत्रे तदप्रवृत्ते ॥ भाष्ये ?

१ अ ४ । पा ३ । सू १४४ ॥

२ अस्य वृद्धिसञ्ज्ञाद्वारा । क ॥

३ अ ४ । पा १ । सू १५७ ॥

४ अ ४ । पा १ । सू १६ ॥

५ अ ६ । पा ३ । सू ४१ ॥

६ अ २ । पा ४ । सू ५८ ॥

(अ १।पा १।आ ३)

शष विधिरिति ।।(भा)

पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यथ । तावद्भाषि

१आ सर्वनाम्न ।।(पा)

इत्यात्वस्य वतुनिमित्तमिति पुवत्तनिषेध प्राप्ति । यदि प्रथ-
मपचे दोषो दुरुद्धरोऽस्य तच्ची त्यन्वय ॥ भाष्ये

तद्वत्युत्तरपद इति । (भा)

समासाच्चित्तोत्तरपदशब्देन सामानाधिकरण्याथोत्तरपदस्थेत्येव
वृद्धियस्मिन्निति बद्धव्रीहिरिति भाव ॥ तत्राधिकारलक्षणाया
बीजमाह

तत्र हीति । (कै)

न च आ अवतीति औ सवस्य औ सर्वैरित्यादौ वृद्धिरू-
पोत्तरपदसंभव । नचैकादेशे व्यपवर्गाभाव ।

१नेन्द्रस्येति

निषेधेन १पूर्वोत्तरपदसंबन्धिकायस्यैकादेशात्प्राक् प्रवृत्तिस्वीका-
रात् । तथा च सवशब्दान्तोदात्तत्वे शेषनिधातेनौकारस्थानुदात्तत्वे
एकादेशस्य

१ अ ६। पा ३। सू ६१ ॥

२ भाष्ये ।

३ अ ७। पा ३। सू ६२ ॥

४ सर्वोत्तरपदसंबन्धि । क ॥

१स्वरितो वानुदात्त (पा)

इति पाचिकः स्वरितः स्यादिति वाच्यम् । तादृशानामभिधाने दृढतरमानाभावात् । स्वरितत्वाद्वाधिकारलाभ इति बोध्यम् ॥

अन्यथा वृद्धेरिति । (कै)

१वृद्धात्मकतद्विज्ञाताभावाद्द्विनिमित्तग्रहणमिति भावः ॥

२ननु अर्शशब्दाद्

३अर्श आद्य- (पा)

चि टाप्यर्शसेत्यादौ वृद्धिरूपसम्भवइत्यरुचेराह

अथवेति । (कै)

व्यधिकरणवज्जब्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेवव्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिरिति भावः ॥

तेषामेवेति । (कै)

एव शब्दोऽप्यर्थे । विग्रिष्टस्य निमित्तत्वे विग्रोषणानामपि तत्त्वमिति भावः ॥ ननु वृत्तावभेदैकत्वसंख्यावगतेर्बज्जवचनान्तेन विग्रहोऽनुपपन्नोऽत आह

१ अ ८ । पा २ । सू ६ ॥

२ वृद्धात्मकतद्विज्ञाताभावात् । क ॥

३ वृद्धिनिमित्तग्रहणं व्यधिकरणवज्जब्रीह्याश्रयणाद् । ख । ग ॥

४ "ननु अर्शशब्दाद्" इत्यारभ्य "अथवेती"त्यन्तं नास्ति ॥ क ॥ ख ॥

इ ॥ ग ॥

५ अर्श आदिभ्योऽच् । अ ५ । पा २ । सू १२७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । १२१
(अ १। पा १। आ ३) (वृद्धिरदिच । १। १। १।)

निमित्तेति । (कै)

तत्र १कात्स्न्यप्रतिपत्तिकाखिक न प्रयोगसमवाचीति न पा-
रिषद्याभार्ये दोष । न च वैयाकरणभार्येऽपि निषेधापत्ति ।
दृष्टापत्ते । अत एव ।

आदैजमाचस्येति

पक्षेऽत्र दोषानुद्भावनम् ।

तद्भावितानामेवेति

पक्षेऽपि

१न व्याभ्यामिति (पा)

सूत्रे ऐजशेऽपि वृद्धिपदसम्बन्धेन निषेधप्रवृत्तिरच सूत्रपादा ॥
अत एव

२देविकाशिशपेति (पा)

सूत्रे भाष्यकृता तत्सम्बन्धो दशित इत्याहुः । आदैज्माचपहणादेक

३मालादीनाचेति (पा)

साधकम् । अन्यथाऽस्यावृद्धत्वात्

४प्रस्थेऽवृद्धमि- (पा)

त्येव सिद्धे कि तेन ॥

१ कात्स्न्ये । इ । ख । क ॥ कात्स्न्ये । ग ॥ २ अ ७ । पा ३ । सू ३ ।

३ अ ७ । पा ३ । सू १ ॥ ४ अ ६ । पा २ । सू ८८ ॥

५ प्रस्थेऽवृद्धमककार्यादीनाम् । अ ६ । पा २ । सू ८७ ॥ समास स्वर
प्रकरणे (सि कौ) ।

वार्त्तिकमिति । (कै)

सूत्रेऽनुक्तदुरुक्तचिन्ताकरल वार्त्तिकलम् । एतेन सूत्रव्या-
ख्यानाय प्रवृत्तस्य कात्यायनस्यायुक्ता दुरुक्तचिन्तेत्यपास्तम् ॥

प्रस्तावेति । (कै)

वार्त्तिकेऽधिकारशब्दोक्त स इति भाव ॥ वृद्ध्यादीना मञ्जा-
त्वाद्भेदनिबन्धनपष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह

सप्रत्यय इति ॥ (कै)

भाष्ये

सञ्ज्ञेत्येष (भा)

इति । शब्दाथज्ञानानामितरेतराध्यासादिद नानुपपन्नम् ॥

भाष्यकारस्त्विति । (कै)

अधिकार विनाऽसप्रत्यये दृष्टान्तस्य लौकिकस्याभावादर्यापरि-
ज्ञाने दृष्टान्तानुपयोगाच्चेति तद्भाव ॥

वाक्याध्याहारेणेति । (कै)

“इदमिदानीमिति” वाक्याध्याहारेणेत्यथ ॥ ननुद्विगौ अका-
रान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रीले डीश्यादत् आह

बहुव्रीहिरिति ॥ (कै)

अन्यपदाथस्याशब्दत्वाद्बहुव्रीहिदुर्ज्ञेयोऽत आह

समाहार इति । (कै)

प्राचान्तादित्वात् स्त्रीत्वाभाव । अत एव त्रिसूत्रीत्यादिसगच्छते ।

१ अत्रैव भाष्ये ॥

२ प्राचान्ताद्यन्तस्य नेति वार्त्तिकेन ॥ वा अ २ । पा ४ । सू ३ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

१२३

(अ १।पा १।आ ३)

(वृद्धिरादैच । १।१।१।)

बहुसूत्रशब्दस्यैव तत्रपाठादित्यभिमान ॥ नन्वनथकदृष्टान्तेऽथवन्ती-
त्यादिव्ययमत आह

यथेति ॥ (कै)

यद्यप्यन्विताथकपदसमूह एव वाक्य तथापि भाष्ये १पदसमूह
एव वाक्यशब्द प्रयुक्तोऽतोऽ-

नर्थकानि वाक्यानीति (भा)

न विरुद्धम् ॥

झटिति । (कै)

विनाचार्याचारादिज्ञानेन ॥

पदार्थानाम् । (कै)

कुण्डमजाजिनमित्यादीनाम् ॥ स्फुरन्तोऽपत्य स्फुरन्त । उप-
चारो नाम गौणी वृत्तिरिति भ्रम व्युदस्यति ।

व्यवहारादिति । (कै)

अनेन व्यवहाराच्छक्तिग्रह उक्त स च शक्तिग्राहकशिरोमणि ।
भाष्ये

वेदे याज्ञिका (भा)

इति । यज्ञकाण्डद्रष्टार चक्षय इत्यथ ॥ वेदकत्ववत्सज्ञाकत्व
तेषां द्रष्टव्यम् ॥

भाष्ये

१ पदसमूहे एव । ख ॥

२ अत्रैव भाष्ये ।

इहैवेति । (भा)

वृद्धिरादैच् सूत्रे एवेत्यथ ॥ असत्या शक्तेर्व्याख्यानोत्पा-
दयितुमशक्यत्वादाह

वृद्धिशब्दस्येति ॥ (कै)

प्रत्यायनशक्ति । (कै)

प्रत्यायने बोधजनने कारणीभूता शक्ति । भाष्ये

उदाहरन्तीति । (भा)

‘वृद्धिरादैजि’ ति सूत्रायकथनार्थं तत्प्रदेशत्वेन सि^१चि वृद्धि-
रित्युक्त्वा तदुदाहरणत्वेनाकार्षीत् अचैषीद्^२ अश्रौषीदित्युदाहरन्ती-
त्यथ । एव च वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायकत्वमादैच्चा प्रत्याख्यत्व निष्णीय
‘वृद्धिरादैच्’ सूत्रस्य सज्ञाबोधकत्व वृद्धिशब्दस्य सज्ञात्वं च
निष्पद्यन्तीति भावः ॥

तेन । (भा)

अपराचार्योक्तोदाहरणेन ॥ नन्वाकृतिर्व्यातिस्तद्भेद आदैस्त्वपि
तदभावस्तु न वृद्धिशब्देऽपीत्यत आह

आकृत्येति । (कै)

बद्धव्रीहिरिति भावः ॥ अनाकृतिरित्येतद्व्यायसिद्धमित्याह

लाघवार्थमिति ॥ (कै)

नन्वेकस्यापि तव्यादेरनेका कृत्यप्रत्ययसज्ञा क्रियन्तेऽत आह

१ अ ७। पा २। सू १ ॥

२ अश्रौषीदिति राजकीयपाठशास्त्राख्यपुस्तके नास्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । १२५
(ख १।पा १।आ ३) (वृद्धिरादैच । १।१।१।)

प्रयोजनेति । (कै)

सति हि प्रयोजने तथा । प्रकृते तु न तथा । प्रयोजनाभा-
वादिति भाव ॥

प्रत्यभिज्ञानिमित्तकम् । (कै।)

प्रत्यभिज्ञाप्रमाणकमित्यथ ॥ वस्तुतो भाष्ये

आकृतिमत (भा)

इत्यस्य भेदवत् इत्यथ । अत्रस्थाभेदेन च तच्चारोपित स ।
आरोपितभेदे च जातिसत्त्वे न मानम् । अत एव देवदत्तेत्यादौ न
छीषिति कश्चित् ॥

स कथं वृत्तिकारानिति । (कै)

तस्यैवेति (भा)

भाष्यस्य तदीयस्यैवेत्यथ १ इति भाव ॥

लिङ्गेन वेत्येतदिति । (कै)

लिङ्गाऽऽस्य । इत्य लिङ्गासङ्गति^२ च वक्तव्यमित्यथ ॥

उकारादिध्विति । (कै)

घात्वादिपठितेष्वित्यथ ॥ ननु सञ्ज्ञालिङ्गे कृतेऽपीत्सञ्ज्ञाद्यभावे
कथं तेषां निवृत्तिरत आह भाष्ये

१ ' इति भाव ' इत्यारम्भ ' घात्वादिपठितेष्वित्यथ ' इत्यन्तं नास्ति ॥
ख ॥

२ लिङ्गेनचेत्येतदिति । इ ॥

३ इत्य लिङ्गासङ्गति ॥ क ॥

स्वभावत सञ्जेति । (भा)

तद्भाष्ये

सञ्जा सञ्चिनमिति ॥ (भा)

भाष्ये

अपाणिनीयन्विति । (भा)

अनन्तखलेषु दोषविशिष्टपठने आनुनासिक्यादिवत् प्रतिज्ञा-
करणे च दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः ॥ ननु भवतेर्जन्माथत्वेनाभूततद्भाव-
प्रतीत्या चैव सति प्रमाणीभूत इति स्यात्तदविवक्षाया तु प्रमाण-
मात्राय प्रकारान्तरेण भूत इत्यथ स्यादत आह

प्रामाण्यमिति ॥ (कै)

वृत्तिविषये (कै)

इति प्रकृताभिप्रायम् ॥

प्रमाद (कै)

पिशाचादिसवन्ध ॥

आगम (कै)

सप्रदाय । प्रकृतभाष्योक्तिर्वा ॥

१ प्रतिज्ञाकरणं च । इ ॥

२ अभूततद्भावे क्लमवस्तियोगे सप्रत्यक्तत्तरे चि । अ ५ । पा ४ ।

रू ५ ॥ इत्यनेनाभूततद्भावेऽर्थे “चि” ॥

भाष्येऽनर्थकेनेति । (भा)

बोध्याथरहितेनेत्यथ । तेन पारायणे सर्वेषामदृष्टायत्नेऽपि
दृष्टप्रयोजनराहित्यरूपमनथकत्व वणपदसूत्राणामख्येवेति न वक्ष्य-
माणसूत्रादिप्रत्याख्यानसंगति ॥

सज्ञासप्रत्ययाय । (कै)

सज्ञात्वनिश्चयाय । भाष्ये

किमत इति । (भा)

अतस्तादृशकर्तृकत्वात् कि कथमथवन्त् यत् यतस्तदशक्यनिरू-
पणमित्यचराथ ॥

साध्वनुशासने (भा)

इत्यनेन साधुत्वपक्षस्याकाण्डता वारिता ॥

द्वन्द्वत्वादिति । (कै)

अनयोरि- (कै)

त्यस्य पदयोरिति विशेष्यम् । पदानामेव साधुत्वान्वाख्यानानादि-
ति भाव ॥ भाष्ये

अविशेषेणेति । (भा)

प्रत्ययविशेषमनादायेत्यथ ॥

ननु वणसमान्नाथे आकाराद्युपदेशेऽप्यादैच्छब्दस्य किमागतमत

आह

तेषा चेति । (कै)

सज्ञायहणद्वारेणेति शेष ॥

१तपर इति (पा)

१आदिरन्त्येनेति च (पा)

तेषां कृतयोरादैचसञ्चयोर्द्वन्द्वनिर्देशेन इन्द्रशास्त्रेण कृतं साधुत्व-
मित्यथ ॥ ऐजित्यपि तन्मूलका दिरन्त्येने त्यनेन बोधितमित्याश-
येन भाष्ये

१अक्षरसमान्नाय उपदिष्टा (भा)

इत्युक्तम् । ननु 'उपसजन पूर्वं परश्चे'त्यादिभिः प्रयोगनियम-
आरभ्यत एवेत्यत आह

प्रयुज्यत इति ॥ (कै)

स्वतन्त्रस्येति । (कै)

गत्युपसगनिरास । तौ हि द्योतकत्वात्परतन्त्रौ ॥

पदावयवस्येति । (कै)

१आदिना द्योतका । युक्तान्तरमाह

लोकेचेति । (कै)

शिष्टलोकैभिर्प्रायः प्रयुक्तानां चेदमनुशासनमिति भावः ॥

केवलम् । (कै)

आदैच्पदा^१सबद्ध ॥ भाष्ये

१ अ १। पा १। सू ७ ॥

२ अ १। पा १। सू ७१ ॥

३ अत्रैव भाष्ये ॥

४ अत्रैव कैयटे ॥

५ आदैच पदासम्बन्धः । इ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । १२६
(अ १। पा १। आ ३) (द्विद्विरादैच। १। १। १।)

सकृत्येति (भा)

१साधुत्वेनान्वाख्यायेत्यथ ।

अभिसबन्ध । (भा)

पौर्वापयलक्षण ॥ षष्ठ्यभावेऽपि

१नाभिनभमि- (पा)

त्यादौ आदेशदशनादाह

स्थानेति । (कै)

१षष्ठीस्थाने (पा)

इति सूत्रगत इति शेष । तत्र हि सूत्रे स्थानशब्दोऽधिकरण-
व्युत्पत्त्याऽर्थवाची भावव्युत्पत्त्या प्रसगवाची च तन्त्रेणोपादीयते ।
अन्यथा^१ केवलाथशब्द प्राप्तिशब्द वोपाददीत । एव च याऽनियोगा
षष्ठी सा प्रसङ्गनिरूपितसबन्धाधिकैवेत्येकोऽथ । द्वितीये तु षष्ठी-
शब्दो लक्षणया स्थानिपर ।

स्थाने

इति सप्तमी वाच्यस्याथस्याधिकरणत्वविवक्षया बोधा ॥ योगश-
ब्दश्च युज्यते इति व्युत्पत्त्या आदेशवाची । ततो^२ऽथ आद्यच् । तेन
स्थानी स्वार्थाभिधानसमर्थादेशवानित्यथ इति भाव ॥ भाष्यस्य तु

१ साधुनान्वाख्यायेत्यथ ॥ इ ॥

२ उगवादिगणसूत्रम् । उगवादिभ्योयत ॥ अ ५ । पा १ । सू २ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ४६ ॥

४ अन्यथा केवलाथशब्द वोपाददीत ॥ इ ॥

५ अथ आदिभ्योऽच । (अ ५ । पा २ । सू १२७ ॥) इत्यनेन ॥

षष्ठी निदिष्टस्य स्थानिनो योऽथस्तस्य ^१वाचका उच्यन्ते न साचा-
दैचु षष्ठीनिदिष्टस्थानिनोऽथमभिधेयत्वेन पश्याम इत्यथ ॥

षष्ठ्यर्थाभावादिति । (कै)

षष्ठीबोधस्थान्यर्थ्याभिधानसामर्थ्याभावादिति भाव ॥

तदर्थसङ्गावादिति । (कै)

आदेशस्य स्थान्यथबोधनसामर्थ्यसङ्गावादित्यथ । वस्तुतस्तु स्थान
प्रसङ्ग एव स चाथवत एव । अथप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगात् । एव
चाथप्रयुक्त एव स्थान्यादेशयो सम्बन्ध इति स्थान्यर्थाभिधानसमथ-
स्यैव आदेशतेति वदन्ति ॥

अचापीति । (कै)

वस्तुतोऽवयवषष्ठ्यैवागमा उच्यन्ते इत्यर्था भाष्यस्य । कलादिलि-
ङ्गभ्रमन्यावृत्तये आह ।

देशेति । (कै)

देशविशेषप्रतिपत्यथयत्नसाध्यागमप्रतीति^२न यत्न विनेत्यर्थ ॥

इद खस्वपीति (भा)

भाष्य पूर्वाक्तपक्षाणामसभव प्रतिपादयति^३ तद्वाचछे

विशेषयेति ॥ (कै)

१ आदेशा ' इत्यधिकम् । ख ।

२ प्रतीतियत्नाभावेनेत्यथ ॥ क ॥ ख ॥ इ ॥

३ ' तद्वाचछे विशेषयेति' इति नास्ति । इ । ख । ग ॥

अस्ति सामानाधिकरण्यमिति । (कै)

न च^१ तादृशे सज्ञासञ्चित्वसभावनेति भाव ॥

इत्युभयोरिति । (कै)

विशेषणविशेष्यत्वसज्ञासञ्चित्वसभावनास्वरूपप्रदर्शनाद्येत्यथ ॥

सज्ञासञ्चिनोरपीति । (कै)

उद्भिदादिसज्ञा हि स्वरूपेणैव सञ्चिन सजातीयाद्यागान्तरा-
द्विजातीयाच्च होमादेव्यवच्छिनत्तीति विशेषणम् । सञ्ची च व्यव-
च्छेद्य सन् विशेष्य । विषयताविशेषरूपमपि तत्तथोरस्येवेति
भाव ॥

प्रसिद्धीति । (कै)

^१द्वयोर्हि प्रतीते त्यादिना भाष्ये उक्तमेतत् । यदा सत्यपि
व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावे सज्ञासञ्चिनो^२विशेषणविशेष्यभावो लोके न
प्रसिद्ध इत्यथ ॥ ननु सामानाधिकरण्यं नाम द्वयो शब्दयोरेका-
भिधेयसबन्धस्तत् न युक्तम् । सामानाधिकरण्यस्य शब्दधमत्वेन
विशेषणत्वादेश्चायधमत्वेन विशेषणविशेष्ययो सामानाधिकरण्यमिति
^३भाष्यासगते । सज्ञासञ्चिनोरेकाभिधेयसबन्धाभावेन सज्ञासञ्चिनोर्वा
सामानाधिकरण्यमित्यस्याप्यसगति^४रत आह

१ न च तादृश । ख ॥

२ “द्वयोर्हि प्रतीतमदायकयोर्लोकै
विशेषणविशेष्यभावो भवति । अत्रैवाग्रे उक्तम् ॥

३ विशेष्यविशेष्यभाव ॥ क ॥ ख ॥ इ ॥ ४ भाष्यासगति ॥ क ॥

५ सामानाधिकरण्यमित्यस्याप्यसङ्गते ॥ ख । इ ॥

तत्त्विति ॥ (कै)

भिन्नप्रवृत्ती- (कै)

त्यनेन पर्यायनिरास । वस्तुत इदं चिन्त्यम् । अग्रे देवि सर-
स्वति इडे काव्ये विह्वये एतानि तेऽग्रे नामानी 'त्यादौ

नामन्विते समानाधिकरणे (पा)

इत्यस्य व्यावृत्तये तत्र सामान्यवचनग्रहणमिति 'तत्सूत्रस्थभाष्य-
विरोधापत्तेर्युगपदधिकरणवचनता पक्षे पद्वीमृद्भावावित्यत्र समाना-
धिकरणलक्षणपुवङ्गावशङ्कापरभाष्यविरोधापत्तेश्च विशेषणत्वादिक
चोपपद्यत इत्याह

विशेषणेति ॥ (कै)

भाष्ये

सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोरि- (भा)

त्यत्र सञ्ज्ञिपदेन सञ्ज्ञिसमपक शब्दोऽभिप्रेत । सञ्ज्ञाशब्दे च शब्द
प्रवृत्तिनिमित्त सञ्ज्ञिनि तत्त्वबन्धात् । सञ्ज्ञिवोधकशब्दे च सञ्ज्ञिगत-
तत्तद्भ्रम^१ प्रवृत्तिनिमित्तम् । एव च वृद्धिशब्दवदभिन्ना आदैच
इति बोध । वृद्धिशब्दवत्त्वच लोकसिद्धतादात्म्येनेत्याशय ॥

अन्ये त्विति । (कै)

^१सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोस्तु प्रवृत्तिनिमित्तमिति सामानाधिकरणम् ।

१ अ ८ । पा १ । सू ७३ ॥

२ सञ्ज्ञिसमपकशब्द ॥ क ॥

३ तत्तद्भ्रमप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ क ॥ ख ॥

४ सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोस्तु प्रवृत्तिनिमित्तमिति ॥ ख ॥

(अ १।पा १।आ ३)

(वृद्धिरादैच।१।१।१।)

एकविभक्ति^१कलन्वत्र पक्षे शब्दद्वाराबोधम् । विभक्तिशब्देन शक्ति
र्वा । भाष्ये

^२सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनो (भा)

इत्यस्य तत्रवृत्तिनिमित्तयोरित्यथ ।

अन्ये त्विति- (कै)

मतेऽरुचिबीजन्तु

^३प्रतीतपदार्थकयोरिति (भा)

बहुव्रीहिस्रसभङ्ग ।

^४विशेषणविशेष्यभावो भवती- (भा)

त्यस्य तदथप्रतिपादकत्व भवतीत्यथ ॥ ननु वैयाकरणानामादै-
च्छब्द प्रतीतपदाथ^५एवेत्यत आह

न हीति । (कै)

वृद्धिशब्दार्थान्वययोग्य इति शेषोऽत्र द्रष्टव्य । केचित्तु वृद्ध्या-
दिशब्दा शब्दपरा एव वृद्धिशब्दाभिन्ना आदैच इति ^६बोध ।
तदुक्त हरिणा

१ एकविभक्तित्व त्वत्र ॥ क ॥

२ 'विशेषणविशेष्ययोर्वा सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोर्वा' इत्यत्र ॥

३ अत्रैव भाष्ये ॥

४ अत्रैव भाष्ये ॥

५ प्रतीतपदाथक एवेत्यत आह ॥ क । ख । ग । इ ॥

६ इति शेष ॥ इ ॥

वृद्ध्यादयो यथा शब्दा स्वरूपोपनिबन्धना ।

आदैच् प्रत्यापितै शब्दै सम्बन्ध यान्ति सन्निभिरिति ॥

सामानाधिकरण्ये चैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमित्याहुः ॥ भाष्ये

यत्रोभे (भा)

इति । प्रत्यय । अनीयरित्यादौ ।

लघ्वर्थमि- (भा)

त्यस्य लाघवाथमित्यथ ॥

न मासपिण्ड इति । (भा)

दूरस्थस्यापि नामोच्चारणमात्रेण दानादिसभवादिति भावः ॥

सतो ह्यी- (भा)

त्यादिना न भावरूपं विवक्षितम् । अभावस्यापि लोपादिसञ्ज्ञादर्शनात् । नापि विद्यमानत्वं प्रत्ययविधौ सञ्ज्ञाविशिष्टस्यापि विधानादत आह

बुध्येति । (कै)

अत एव सावणिभवितामनुरित्यादौ न दोषः । एव च सञ्ज्ञादेन पूर्व बुद्ध्याविषयीकृतत्वं विवक्षितमित्यथ । बुद्धिसत्तास-

१ प्रत्यापितै । सम ॥

२ पूर्वबुद्ध्याविषयीकृतत्वम् । इ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

१३५

(अ १। पा १। आ ३)

(वृद्धिरद्वैच । १। १। १।)

माविष्ट १ एवचाथ शब्देन बोध्यत इति सिद्धान्तात् ॥ तत्र हि
पूर्वोच्चारितस्यैव भवतीत्याह

शब्देन पूर्वमिति ॥ (कै)

भाष्ये

माङ्गलिको (मा)

मङ्गलप्रयोजन ।

महतोऽ- (मा)

यत । एकैक सूत्र शास्त्रमिति

शास्त्रौघस्य (मा)

इत्युक्तम् ।

मङ्गलादीनी- (मा)

त्यादिना स्वप्रयोजन श्रोत्रप्रयोजन चोक्तम् ।

प्रयन्ते । (मा)

विस्तृतानि भवन्ति । तेन समाप्तिरर्थाच्छिन्ना ॥

आर्थस्त्वन्यथेति । (कै)

अद्वैज् वृद्धिरित्याकार । आनुपूर्वी ज्ञानस्याऽऽसत्तिविधया
हेतुत्वादिति भावः ॥ कथं तच्च वृद्धिशब्दस्य सञ्ज्ञात्वप्रतीतिरत
आह

अन्ये त्विति । (कै)

स्नाधवादय । आदैचो वृद्धिपदाभिन्ना इत्यथ । एव चानु-
पूर्वीव्यत्यासेन विलम्बेन बोधजनकशब्दोच्चारण मङ्गलाय चम्यता-
मिति बोध्यम् ॥ अत्रैकशब्द प्रथमायक । प्रथम तथाकरण मङ्ग-
लायमेव । एव चान्यत्रापि तथाकरणम् उद्देश्य विधेयभावेनान्ये
तादृशस्यैव साधुत्वमिति भ्रमवारणायमित्याहुः ॥

परिभाषेति । (कै)

तदा हि यत्राप्युक्तपद तत्रैकालित्याद्युपतिष्ठत इत्यर्थात्
प्राथम्य युक्तमेवेत्यथ । वस्तुत इदं वृद्धिसूत्रेऽपि सुवचम् । किं चैव-
मप्युक्तसंज्ञायामित्यादिभाष्यवान्तिकथवहारानुपपत्ति । केचित्तु परि-
भाषालेऽपि एकात् १प्रत्यय २इत्येतदुद्देशेनाप्युक्तपदवद्देश्यत्वं विधे-
यम् । पदपरत्वार्थान्तवापि लक्षणावश्यकत्वेन ३सामानाधिकरण्यान्व-
यायन्तावत्यन्तलक्षणाया उचितत्वात् । पदत्रयाध्याहारे गौरवाच्च ॥
एवञ्च परिभाषालेऽप्युद्देश्यत्वेन तस्यैव ४पूर्वं पाठोयुक्त । आनुपूर्वीव्य-
त्यासाद्बोधस्वरूपयो सम इति वदन्ति ॥ भाष्ये

अनुवर्त्यस्यादिति । (भा)

तच्चासम्बद्धवज्ज्वलवायादशक्यमिति भावः ॥

१ अप्युक्त एकालप्रत्यय ॥ अ १ । पा २ । सू ३१ ॥

२ इत्याद्युद्देशेन ॥ ख ॥

३ सामानाधिकरण्याय तावत् । ख ॥

४ तस्यैव पूर्वपाठो युक्त । ख । ग । इ ॥

महामाध्यप्रदीपोद्योत ।

१३७

(अ १। पा १। आ ३)

(वृद्धिरादैच । १। १। १।)

अस्थाने । (भा)

अनवसरे ।

भिद्यते । (भा)

विलक्षण भवतीत्यथ ॥

अभिसम्बन्ध । (भा)

सज्ञासञ्जिभाव । ततो ज्ञातु शक्य इति भाव ॥

तस्याकृत (भा)

इत्यस्य तेनाज्ञात इत्यथ ॥ तथा च तेन कथ प्रतिपत्तु
शक्य इति भाव ॥

अथ तत्रेति । (भा)

अनुमानादिना ज्ञात इत्यथ ॥

सतो वृद्धादिष्विति । (कै)

सतो निष्पन्नस्य ॥

सज्ञाभावात् । (भा)

सज्ञासम्बन्धात् ॥

तदाश्रये (भा)

सज्ञाश्रये । सज्ञया सञ्जिविधायके शास्त्रे

मृजेवृद्धि (पा)

इत्यादौ वृद्धादिपदेषु

१ मृजेवृद्धि । अ ७। पा २। सू ११४ ॥

इतरेतराश्रयत्वाद्प्रसिद्धि (भा)

वाक्यार्थाप्रसिद्धिरित्यथ ॥ अविद्यमाने सम्बन्धस्य वक्तुमशक्य-
त्वादिति भाव ॥ वह्नक्रियायामितरेतराश्रयत्वाभावेऽपि तत्
फलतीत्याह

नौ (कै)

इति ॥

सामग्र्यन्तरेति । (कै)

कारणान्तरेत्यथ ॥

सूचकम् । (भा)

कीलादि । न च सामान्यलक्षणया भूतभाविषकलविषयकश-
क्तिग्रहं समवत्येव । अन्यथा तवापि तत्तदवोद्धृबुद्धावसन्निहितसकला-
कारविषयकशक्तिग्रहासम्भवेनानुवादेऽपि दोषः स्यात् । सामान्यलक्षणा-
नङ्गीकारेऽपि शक्तिग्रहबोधादीना समानप्रकारकलेनैव काव्यकारण-
भावाभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यम् ॥ जातिप्रकारकशक्तिग्रहस्य
स्वाश्रयीभूतसकलव्यक्तिबोधकलेऽप्यनुत्यक्ते जात्याश्रयत्वसम्बन्धस्य वक्तु-
मशक्यतया भाविव्यक्तेर्जात्याश्रयत्वाभावात् तदबोधासम्भवेन

१मृजेर्द्विरि- (पा)

त्यत्र तज्जन्वोत्पत्तिज्ञप्त्यो परस्परश्रय इति भावात् ।

१वृद्धिरादैजि- (पा)

त्यस्य विद्यमानेषु बुद्धिस्थेषु चारितार्थ्येन भाविनामुद्देश्यत्वासम्भ-

(अ १। पा १। आ ३)

(वृद्धिरादौ च । १। १। १।)

वेन तत्र वृद्धिपदस्य शक्तिग्रहासभवाच्च । यद्य प्यस्य सूत्रस्य शाटक
वये त्यादाविव भाविसञ्जाविज्ञानेन सिद्ध्यति । यथाच तत्रोत्पत्यन-
न्तरङ्गहीतशक्तिकशाटकसादृश्याच्छाटकपदशक्तिग्रहस्तथा प्रकृतेऽपि ।
स्यष्ट चेदम

^१इग्यण (पा)

इति सूत्रे भाष्ये । तथाप्यत्र वास्तवमेव परिहारमाह भाष्ये

सिद्ध्यन्त्विति । (भा)

एतच्च मञ्जूषाया विस्तरेण निरूपितम् ।

न्यायेति । (कै)

^२वच्यमाणन्यायेत्यथ ॥

ननु ^३वृद्धियस्येत्यादौ समुदायासभवात्प्रत्येकमेव सञ्ज्ञेत्यत आह

अन्यथेति । (कै)

एव च तमादाय तत्रापि सभव । इन्द्रनिर्देशात्समुदायस्यैव
स्यादिति भाव ॥

समुदायेति । (कै)

‘मातापित्रोर्मृतेऽहनी ति वद्बोधे साहित्य न तु क्रियानि-
ष्पत्तौ इति भाव ॥

१ इग्यण सम्प्रसारणम् । अ १ । पा १ । सू ४५ ॥

२ वच्यमाणन्यायेनेत्यथ ॥ क ॥

३ वृद्धियस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ अ १ । पा १ । सू ७३ ॥

उभयचेति । (कै)

समुदायेऽवयवेचेत्यथ । उभयत्र तात्पर्याभावे हेतु-

र्युगपदिति । (कै)

फलाभावादिति भाव । यद्यपि पर्याय प्राप्नोति । तथापि समासविधिनियमोभयपरत्वे गौरवमिति अतो लिङ्गत्वकल्पनमेवोचितमित्यत्र तात्पर्यम् ॥

भाष्यकारास्त्विति । (कै)

तदेकदेशीत्यथ । द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेयहण सहायकमिति भाव ॥ न ज्ञापकादेव किन्तु युक्तितोऽपि प्रत्येक सञ्ज्ञेत्याह भाष्ये

प्रत्यवयवमिति । (कै)

प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिमुपक्रम्य प्रत्येक भुजिसमाप्त्युक्तिरयुक्ता न हि भुज्यर्थोऽत्र वाक्याथ किन्तु ष्यन्तार्थोऽत आह

अचेति । (कै)

वाक्याथस्तु अत्र प्रयोजकव्यापारस्तस्य समुदायविषयत्वसभवात् फलग्रहणम् । तच्च प्रयोज्यव्यापाररूपमित्याह

तच्चेति ॥ (कै)

ननु त्रिशिष्टपरिमाणस्यादनीयस्य भोजनक्रिया समुदायपर्याप्तेत्यपि वक्तुं शक्यमत आह

तृप्तिफलत्वाच्चेति ॥ (कै)

सर्वापि क्रिया प्रत्येक समाप्यत इति भ्रमो न काथ इत्याह

नाद्येति ॥ (कै)

गौतादीति । (कै)

आदिना नृत्तवाद्यादि । अन्वयत्वं सयुज्यन्ते वर्णा अत्रेति ।

लक्ष्यानुसारात् तत्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तेराश्रयणमिति तत्त्वम् ।

प्रकृतेऽन्यतरन्यायाश्रयणे हेतुमाह

वृद्धिसञ्ज्ञेति ॥ (कै)

स्त्रिङ्गादिति । (कै)

‘प्रस्थेऽवृद्धमिति’ निषेधवाधनार्थं हि तदिति भाव । न च नामधेयरूप^१मालादीनामाद्युदात्ताथन्तत् । तस्य वा नामधेयस्येति पक्षे वृद्धत्वादिति वाच्यम् । ‘अभिव्यक्त्येति’ न्यायेन तत्राप्रवृत्ते ॥

^२समुदाये समाप्तौ युक्तिमाह

अत्र शतस्येति । (कै)

एवचा^३कथितसूत्रे दण्डिरपि परिगणनीय इति भाव इत्येके ॥

१ वृत्तवाद्यादि । ख ॥

२ अन्वयत्वात् । ख ॥

३ प्रस्थेऽवृद्धमकर्वादीनाम् । अ ६ । पा २ । सू ८७ ॥ सिद्धान्तकौमुद्या
समासस्वरप्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥

४ मालादीना च । अ ६ । पा २ । सू ८८ ॥ वृद्धानाम् आद्युदात्ताथ
मिदम् ॥

५ समुदाये युक्तिमाह । ख ॥

६ अकथित च । अ १ । पा ४ । सू ५१ ॥

(द्विद्विरादैच् । १।१।१।)

(अ १। पा १। आ ३)

उद्देश्यत्वरूपमार्थं प्राधान्यं शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेन गर्गा गुणकम् । दण्डेषु
स्वसंप्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार शासनरूपोऽथ । शा-
सनं नियन्त्रणम् । १ तत्र ण्यन्त इव कर्त्तुरित्युभयोः कमलम् । कत्-
प्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वधप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वेन गर्गाणां
शाब्दं प्राधान्यान्तैव प्रधाने कमणि लकारे ॥

प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्

इत्युक्ते ॥ दुहादिस्वल्पाप्रामाणिक पाठ इति वक्ष्यते ।

अपादानस्थानप्राप्ता (कै)

इत्यनेन चानुद्देश्यत्वमात्रमभिप्रेतमिति परे ॥

शतस्य प्राधान्यमिति । (कै)

शारीराभिहननलक्षणदण्डव्यावृत्तनेनेति भावः ॥ नन्वन्तरेणा-
पीति वाच्ये सावकालिकासत्त्वप्रतिपादकमपि शब्दरहितमयुक्तमत
आह

न्यायादिति । (कै)

१ शतदण्डनन्यायेत्यथ ॥

योगविभागेति । (कै)

तिङन्तसमासायेति भावः ॥ भाष्ये

१ ण्यन्त इव । क ॥ इ ॥

२ प्राधान्यान्तैव । क ॥

३ शतदण्डनन्यायादित्यथ । क ॥

किमर्थमिति । (भा)

चतुर्थीतत्पुरुष ॥

तपरकरण क्रियते (भा)

इति । पाक पचतीतिवत्सामान्यविशेषभावेन सह प्रयोग ।

१अत्वजातेभिन्नकालावणवृत्तित्वाभावाद् द्वितीयमाश्रयति ।

व्यक्तिरिति ॥ (कै)

यद्गुणस्य (कै)

इत्यादि वज्रग्रीहि ॥ भाष्ये

कि च कारणमिति । (भा)

१निमित्तकारणहेतुधिति (वा)

हेतौ प्रथमा ॥

अस्तिप्रयोजनमेतदिति (भा)

काका सूचितमनुशय पृच्छति

कि तर्हीति । (भा)

कि तर्हीति प्रश्ने ॥

इति । (भा)

इद वक्तव्यमित्यथ ॥ तदाह

भेदकत्वादि- (कै)

त्यादि ॥

१ अत्वजाते । इ ॥

२ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा प्रायोदशनम् । इति वाचिकेन ॥

(द्विद्विरद्वैच । १।१।१।)

(अ १। पा १। आ ३)

जात्यात्मनैकले व्यक्तिभेदादेवोपपत्तेन गुणभेदकृतभेदे इद-
मुदाहरणं स्यादत आह

उदकत्वेति ॥ (कै)

१आत्मशब्दो द्रव्यवाची भाष्ये ।

१वालो युवेति (भा)

भाष्ये

स्वामाख्या न जहाती- (भा)

त्यनुकष । एतेनाभेदकले प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं दृशितम् ॥ ननु गुणेषु
भयाङ्गीकारे खण्डिकोपाध्यायचपेटादानं विरुध्येतेति चेन्न । यत
उभयमिति लोकमात्रविषयमिति न विरोध इत्याह

आम्नायेति ॥ (कै)

ननुभयोरपि न्याय्यत्वप्रतिपादनेन

किं पुनरन्याय्यमिति (भा)

प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह

शास्त्रे इति ॥ (कै)

अचेति । (भा)

निर्धारणसप्तमी नेति भावः ॥

१ 'एकोऽयमात्मा उदकं नाम' इत्यादिना ॥

२ भाष्ये वालो युवेति । क ॥

(अ १। पा १। आ ३)

(दृडिरादैच् । १। १। १।)

इत्येव न्याय्यमिति । (भा)

विधेयाण् भिन्नविषय इति शेष ॥ तच्चैतत्कृतस्यापि अप्रत्यय
इति निषेधात् । अतस्तथैव ज्ञापकमुपन्यस्यति

यद्यमिति ॥ (भा)

प्रयत्नम् । (कै)

स्त्रशब्देनोपादानरूपम् ॥

कथमिति । (कै)

यथा बध्नादेशे उदात्तनिपातनेन

इकाच्च (पा)

इति सूत्रस्थमेकाच् ग्रहणं न कायमिति ॥

य स्वर प्राप्त इति । (कै)

हन्तेरनुदात्तत्वाद्नुदात्त इत्यथ ॥ न चैवमस्थ्यादीनामाद्युदा-
त्तत्वेनादेशानङ् स्थान्यनुरूपेऽनुदात्त उच्चारणीये उदात्तोच्चारण
विवक्षायमिति ज्ञापितेऽपि व्यथमुदात्तग्रहणमिति वाच्यम् । पर-
मास्त्रिशब्दादावन्तोदात्ते उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षाया
मानाभावादित्याशयात् ॥ नन्वेवमपि चतसर्थ्याद्युदात्तनिपातनसाम-
र्थ्याच्चतस्र इत्यत्र

चतुर शसी- (पा)

त्यस्याप्रवृत्तिरिति भाष्योक्तमनुपपन्नम् । चतु शब्दस्य

१ इत्येव न्याय्यमिति । क ॥ २ अ ७। पा २। सू १ ॥

३ चतुर शसि । अ ६। पा १। सू १६७ अन्तोदात्तविधायकमिदम् ॥

१त्र सख्याया (पा)

इत्याद्युदात्ततया तत्स्थानिक चतसरि स्थानिस्वरेणाद्युदात्तोच्चारणोपपत्त्या

चतुर शसी- (पा)

त्येतद्वाधकत्वायोगादत आह

अन्ये त्विति ॥ (कै)

एकश्रुतिश्च

१विभाषा छन्दसीति (पा)

वैकल्पिकी । तत्पाठे क्वचिदुदात्तोच्चारण विवचायम् । चैस्वर्येण पाठ-
मभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रस्य ज्ञापकमित्यविरोध ।

अन्येतु (कै)

इत्यरुचिबीजन्तु निपातन नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोग-
करणम् । तद्रूपा^१धत्वात्तत्रोदात्तादिविवा ।

१तिसृचतसृ (पा)

इत्यत्रापि १द्वन्द्वप्रयुक्तान्तोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारण

१ त्र सख्याया । आद्युदात्तायमिदं षिटं सूत्रम् । पा २ । सू ५ ॥

२ विभाषा छन्दसि । अ १ पा २ । सू ३६ ॥ एकश्रुतिविधायकमिदम् ॥

३ यत्वात् तत्रोदात्तादिविवा । क ॥

४ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिष्ठचतसृ । अ ७ । पा २ । सू ६६ ॥

५ द्वन्द्वप्रयुक्तोऽन्तोदात्ते । क । ख । इ ॥

(अ १।पा १।आ ३)

(द्विरादैच १।१।१।)

विवक्षाधम् । सम्पूर्णाष्टाध्यायी आचार्यैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न मानम् । कश्चित्कस्यचित्पदस्यैकश्रुत्या पाठो यथा

१दाण्डिनायनादि- (पा)

सूत्रे ऐच्चाकेति १एतावदेव भाष्यास्तभ्यते । यद्यप्यधेतार एकश्रुत्यै-
वाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवक्तथापि व्याख्यानतोऽनुनासिकत्वादिव-
दुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः ॥

स्वरितादेरिति । (भा)

भाष्ये उपलक्षणम् । उदात्तादेरन्तानुदात्ताच्च प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् ॥

आश्रीयमाण इति । (भा)

शब्देन निपातनेन वाऽऽश्रीयमाण इत्यथ । नभ्वेवमनुदात्तादि-
ग्रहणं व्यर्थं स्यादत आह

अजिति ॥ (कै)

ऐजयन्तपरत्वमित्याह

इद तर्हीति (भा)

भाष्ये । चतुर्मात्रोऽपि श्रुत

१श्रुतावैच (पा)

इति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट ॥ कायकालमाश्रित्य नोदयति ।

१ अ ६ । पा ४ । सू १७४ ॥

२ एतदेव च भाष्यास्तभ्यते । क ॥

३ श्रुतावैच इदुतौ । अ ८ । पा २ । सू १ ६ ॥

नन्विति । (भा)

अथ भाव । तत्पचे

१मृजेर्द्विरि- (पा)

त्यादौ उपस्थित

वृद्धिरादैजिति (पा)

पदैकवाक्यतयान्वेति । एक वृद्धिपद तु प्रत्यभिज्ञामात्रफलकमनु-
वाद एव । एव च भाव्यमानत्व स्पष्टमेवेति । उत्तरस्य त्वय भाव ।

१अनुवादकल्पनापेक्षया २तत्रोपस्थित

वृद्धिरादैजिति (पा)

तत्रैव शक्तिग्रह सम्याद्य वाक्यभेदेन

मृजेर्द्विरित्य- (पा)

स्यार्थं बोधयति ॥ ज्योतिष्टोमेन यजेते त्यादौ तु शक्तिग्राहक-
शास्त्रान्तराभावाद्गत्या विधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वाव
गति कल्प्यते । न तु विद्यमाने शक्तिग्राहके तथा कल्पनमुचित
पदस्थानु^४वादत्वकल्पन चेति ॥ यत्तु कायकालपचे वृद्धिरादैज्

१ अ ७ । पा २ । सू ११४ ॥

२ अनुवादत्वकल्पनापेक्षया । क । ख । ग । इ ॥

३ यत्रोपस्थितम् । क ॥

४ अनुवादकत्वकल्पनम् । क । इ ॥ 'पदस्थानुवादत्वकल्पन चेति' इति
ख पुस्तके नास्ति ॥

(अ १। पा १। आ ३)

(वृद्धिरादैच । १।१।१।)

वृद्धिरादैजि- (पा)

इत्यादेशच वृद्धिपद तत्रादैजित्युपतिष्ठत इत्यथ ॥ यथा च ज्योति-
ष्टोमादिपदाना आगविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगति-
स्तथेहापि मृजेवृद्धिरि त्यादौ सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वाव-
गति । उपस्थापकेन वृद्ध्यादिपदेन उपस्थाप्यस्य वृत्त्या बोधनात् पर
सञ्ज्ञासूत्रत्वावगतिरिति^१ । तन्न ।

^१कार्यकाल सञ्ज्ञापरिभाष
भस्येत्युपस्थितमिद भवति ।

^२यचिभमि- (पा)

तीति ।

^३घ्यड सप्रसारणमिति (पा)

^४सूत्रस्य भाष्येण

कार्यकाल सञ्ज्ञापरिभाष
प्रगृह्य प्रकृत्येत्युपस्थितमिद भवति ॥
^५ईदूदेद् द्विवचन प्रगृह्यमिति^० (पा)

१ सञ्ज्ञासूत्रत्वावगतिरिति चेन्न । क ॥

२ श्लोकाद्येय परिभाषेन्दुश्लोखरे ॥

३ अ १ । पा ४ । सू १८ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू १३ ॥

५ सूत्र भाष्येण । क ॥

६ अ १ । पा १ । सू ११ ॥

० ईदूदेदितिसूत्रस्य - । सम ॥

१अदसो मादिति (पा)

सूत्रस्थभाष्येण च विरोधात् । तद्वीत्या ह्युपस्थितमिदं भवति
 १यचीतीत्येव वक्तव्यं स्यात् ॥ २ 'अथ सञ्जे त्यादिप्रकृतसूत्रस्थवार्त्तिक-
 विरोधश्च । प्रकारान्तरेणात्रत्य तत्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधश्च ।
 किञ्च

मृजेवृद्धिरि- (पा)

त्यादिसूत्रस्थवृद्ध्यादिपदानां तदुपस्थितिसम्पत्त्या चारितार्थेन खोप-
 स्थापितपदार्थेऽन्वये मानाभावात् तत्रेकपरिभाषा' नुपस्थित्यापत्तिः ।
 वृद्धिपदेनाविधानात् । 'मृजेवृद्धिरि'त्यादौ इकूपदोपस्थापकस्यापि
 विधेयाकाङ्क्षासत्त्वात् विधिविषये एव तत्रवृत्तेश्च भवत्येवान्वयः ।
 ३एव च ज्योतिष्टोमवाक्याद्वैलक्षण्येनात्र नामधेयता दुरुपपादाः । कि
 षोपस्थाप्याथस्य वृत्त्या बोधनात् सञ्जासूत्रत्वं वा 'इकोगुणे'त्यादि-
 वदुपस्थापकत्वात्परिभाषाल् वेत्यत्र विनिगमकाभावः । वृद्ध्यादिपदै-
 वृत्त्या बोधनश्च दुरुपपादम् । अनुवादेऽपि सञ्जासूत्रोपस्थितिः

५अणोऽप्रगृह्यस्य (पा)

१ अ १ । पा १ । सू १२ ॥ अदसो मादिति नास्ति । सम् ॥

२ पञ्चतीत्येव । क ॥

३ भाष्ये उक्तमत्रैव ॥

४ एव ज्योतिष्टोमवाक्यात् । क ॥

५ अ ८ । पा ४ । सू ५७ ॥

सहाभाष्यप्रदीपोद्योत । १५१
(अ।१।या १।आ ३) (द्विद्विरद्वैच।१।१।१।)

वृद्धिर्यस्ये- (पा)

त्यादिविषये भाष्ये स्पष्टेति दिक् । भाष्ये

किं तकार इति । (भा)

अस्य तादपि परस्पर इत्यनङ्गीकुर्वत इति शेष ॥

सम्बन्धाभावादिति । (कै)

शेषशेषिभावाभावादित्यथ ॥ तान्तस्य पदत्वाभावे जश्ल न
स्यादिति भाव । आनुषङ्गिक फल दृश्यति

ज्ञापकद्वारेणेति ॥ (कै)

इको गुणवद्धौ । १ । १ । ३ ॥

गुणवृद्धिग्रहस्योत्तरत्र निषेधसमर्पणायावश्यकत्वेऽपि इक् पद-
स्येक स्थान इत्यर्थमावश्यकत्वेऽपि योगविभागविषयकोऽय प्रश्नो
भाष्ये

इग्रहणमिति ॥ (भा)

ननु इग् ग्रहणेनाकारादीना निवृत्तिरशक्या कत्तुमत आह

स्थानित्वस्येति ॥ (कै)

ननु आकारस्य वृद्धुदाहरणादाने गुणाग्रे च अकारोदाहरणा-
दाने किं बीजमत आह

आकारस्येति ॥ (कै)

वृद्धिविधौ । (कै)

सिचि वृद्धिविधौ अयासीदित्यादौ । अपवादत्वात् सङ्गिद्भ्यां
सा बाध्यते इति भावः ॥ इतरवृद्धिविधौ सम्भवेऽप्याह

विशेषाभावादिति ॥ (कै)

अकारस्येति । (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । १५३
(अ १। पा १। आ ३) (इको गुणवृद्धौ।१।१।३।)

१खलोपाविति (वा)

पूर्वविप्रतिषेधेनातो लोपस्य वृद्धिगुणबाधकत्वादिति भाव ।
पुचीयतीत्यादौ लविशेष इति बोध्यम् ॥

आकारस्य गुण । (भा)

२सार्वधातुकार्द्धधातुकयो- (पा)

रित्यनेन ॥ नञ्कारोच्चारणसामर्थ्याद् गुणो नेत्यत आह

एचामिति । (कै)

सर्वेषां विवृत एव प्रयत्न इत्यभिमान ॥

आर्द्धधातुकोपदेश इति । (कै)

गुणनिष्पन्नस्य तदुत्तरकालिक इति भाव ॥

३प्रतिपत्ति लाघवम् । (कै)

प्रक्रियालाघवम् ।

“तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताभ्यामैचौ तथैव च”

इति पाणिनीयग्रन्थोक्ते प्रयत्नलाघवमपि बोध्यम् ।

इग् ग्रहणेति । (कै)

ततश्च

१ ‘खलोपावियङ्यगुणवृद्धिदोर्घेभ्य पूर्वविप्रतिषेधेन’ । अतो लोप

(अ ६। पा ४। सू ४८) इति सूत्रस्यवाक्तिकम् ।

२ अ ७। पा ३। सू ८४ ।

३ प्रतिपत्तिलाघवायमित्यस्ति ।

१मिदेरिति (पा)

नावयवषष्ठी किन्तु स्थानषष्ठीति सर्वादेशो गुण स्यादित्यथ ।
भाष्ये

नैतानि सन्ति ज्ञापकानीति । (भा)

कचिन्याथेन । ननु नैतानि सन्ति ज्ञापकानि इति प्रतिज्ञा-
याये ज्ञापकसमथनमयुक्तमत आह

विशेषेति ॥ (कै)

एक कित्वा ज्ञापक य विधि प्रतीत्यादिविशेषप्रतिपादना-
येत्यथ ॥ शङ्कते

केचिदिति ॥ (कै)

यदप्युच्यते इति । (कै)

समुच्चयार्थापिशब्देनेतिशेष ॥

आर्थेन । (कै)

सामर्थ्यप्राप्तेन । १भङ्गस्य भङ्गसदृश इति भाव ॥

२ग्लायत इत्यादीति । (कै)

आदिना जग्लायित्वादि ॥ नन्वेवमात्रमपि बाध्येत नहि तस्यै
कारो निमित्त ग्ले इति पाठेऽपि सुकरत्वाद् अत आह

१ अ ७ । पा ३ । सू २२ ॥

२ भङ्गस्य भङ्ग सदृश इति भाव । क । ग । इ ॥

३ ग्लायत इति । इ । ख । ग ॥

न ध्यास्येति । (कै)

ध्या इति कृतान्तनिर्देशनैकारोच्चारणस्यात्त्वाबाधकत्वज्ञापना-
दिति भावः ॥ न चास्य सौत्रत्वम् । बाधकत्वमङ्गीकृत्य सौत्रत्वकल्प-
नापेक्षयाऽबाधकत्वज्ञापनस्य लघुत्वादित्याहुः ॥ न च रैशब्दादिभ्य
आचारकृपि रायतीत्यादौ सध्यन्तरस्य गुण स्यादिति वाच्यम् ।
एजन्तेभ्य आचारकृपिभाव एतद् भाष्यप्रामाण्यादित्यदोषात् ॥

गुणवदिति । (कै)

वैधर्म्यं दृष्टान्तः ॥ ननु पररूपेऽपि गुणानामभेदकतया कदा-
चित्सानुनासिकोऽपि स्यादत आह

रूपग्रहणस्येति ॥ (कै)

परे तु अत्र पररूपशब्देन परशब्देन वा यदुपस्थित रूप
प्रयोगस्य तस्य ग्रहणम् । स्थाने जायमानं किं गुणक इत्याकाङ्क्षा-
यामन्तरतमपरिभाषयोभयगुणकः । प्रकृते चोभयान्तरतमासम्भवात्
परशब्देन यद्गुणकस्योपस्थितिस्तद्गुणक एव भविष्यतीति भाष्या-
शचाद्रूपग्रहणस्येत्यादि चिन्त्यम् । गुणानां शब्दत्वादिवत् शब्दरूप-
त्वाभावेन व्यावृत्त्यसम्भवस्य रूपग्रहणेनेत्याहुः ॥

ननु

• गमेरप्यय ड इति (भा)

भाष्यमनुपपन्नं नमो गमस्य

१ न ध्यास्ये इति । क ॥

२ 'ध्या इति' इति नास्ति । क ॥

३ भाष्यकारप्रामाण्यात् । क ॥

१५६

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

(अ १। पा १। आ ३)

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारेति (पा)

सूत्रे पठितेन

अन्यत्रापि दृश्यत इति (वा)

वार्त्तिकेन नगोऽग इत्यादौ उच्य सत्त्वादत आह

सप्तम्यामिति । (कै)

सप्तम्यां जनेरि- (पा)

त्युत्तर पठिते

अन्येषपि दृश्यते (पा)

इति सूत्रे दृग्निग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारायत्वेन^१ तेनैव प्रकृत्य-
न्तरादपि उे षिद्धे 'अन्तात्यन्तेति' प्रकरणस्य वार्त्तिके न काय-
मिति भाव ॥ भाष्ये

आन्तर्यत औकार इति । (भा)

स्थानत आन्तर्यादिति भाव ॥ ननु

तनोतेर्ड उ सन्वच्चेति

उत्करणान्

१ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ड । अ ३ । पा २ । सू ४८ ॥

२ अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम् । वा ॥

३ अ ३ । पा २ । सू ६७ ॥

४ अ ३ । पा २ । सू ११ ॥

५ व्यभिचारायत्वेनैव । क ॥

६ 'तनोतेर्ड उ सन्वच्च' । सू ७३ ॥ उणादिसूत्रम् ॥

१न व्यञ्जनस्य गुण (भा)

इति चेन्न ॥ उणादिनामव्युत्पत्तिपचाङ्गीकारात् ॥ न चैवमपि
स्थानप्रथनान्तरतमेषु इकारादिषु चरितार्थानि गुणादिशास्त्राणि
व्यञ्जने न १प्रवर्तन्ति इति वाच्यम् । ईशादौ शकारे तथाप्यति-
प्रसङ्गात् । सूत्रमते स्थानप्रथनैक्यादिति भाष्याग्रथ ॥ १ स्थानेऽन्तर-
तमे' इति सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये १प्रत्याख्यानेनास्या युक्तेरसम्भव-
१दुक्तित्वाच्च ॥ भाष्ये

एतेऽपीति ॥ (भा)

श्रौकारादथ । एषु उदाहरणेष्विक

प्राप्नुवन्ती- (भा)

त्यन्वय ॥

स (भा)

इत्यत्र तु न स्यादेवेति भाव ॥

१त्यदादीनाम (पा)

इत्यत्र १त्यदादीनामि ति तु

१ एतव सूत्रस्यभाष्यम् ॥

२ प्रवक्तते । क ॥

३ "स्थानेऽन्तरतम" इति सूत्रे । अ १ । पा १ । सू ५० ॥

४ प्रत्याख्यातत्वेनास्या । क ॥

५ उक्तित्वाच्च । ख ॥

६ अ ७ । पा २ । सू १ २

तदोः सः सावि- (पा)

त्युत्तरार्थं स्यात् । संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थं च स्यादिति बोध्यम् ॥

आश्रितेति । (कै)

आश्रितो गुणवृद्धिशब्दव्यापार उच्चारणं येषु आदैचु विधीय-
मानेषु तदर्थमित्यर्थः ॥

तेनेति । (कै)

इत्येवमित्यथाहृत्य स्वरूपपदार्थकेनान्यतरेण विशेषणादीदृशार्थ-
लाभ इति भावः ॥ अत एव सम्बन्धानुवृत्तिप्रदर्शनपरभाष्ये गुणवृद्धी
इत्युच्चार्य

गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तत (भा)

इत्युक्तम् । उपक्रमस्यगुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्येतद्भाष्यस्वारस्यादाह

अथवेति । (कै)

पुनरुपादानसामर्थ्यादिहृत्यं गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दवि-
हितगुणवृद्धिस्वाचणिकमिति भावः ॥

यादृश इति ॥ (कै)

स्वरूपपदार्थक इत्यर्थः ॥ नन्वेवं सति उत्तरत्र निषेधसमर्प-
णार्थं गुणवृद्धिग्रहणस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्यं दुरुपपादम् । अनुवर्त्त-

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

१५६

(अ १।पा १।आ ३)

(इको गुणवृद्धी । १।१।३।)

मानस्य स्वरूपपरत्वेन निषेधसमपकत्वाभावादिति चेन्न । आगन्तू-
नामन्ते निवेश' इति न्यायेन

१अदेङ् (पा)

सूत्रे गुणपदोत्तर वृद्धिपदोपस्थित्या तत्साहचर्येण तत्र सूत्रे स्वरूप-
परत्व तस्य । उत्तरत्र तु योग्यतयाऽथपरत्वम् ।

२इक इति (पा)

सूत्रेऽपि

न धात्व- (पा)

त्यादिसाहचर्येणथपरत्वम् । इक इति षष्ठीनिर्द्देशाच्चेति भाष्या-
श्रयात् ॥

नपुसकस्येति ॥ (कै)

३'घञ्जप पुसीति तु प्राचिकमिति भाव । यन्तु भाव-
विषयमेवैतदिति । तन्न । मास भक्ष्योऽस्येति

४कर्मण्यणिति (पा)

सूत्रस्यभाष्यप्रयोगविरोधात् ॥

तेनेति । (कै)

अत्रादैजित्यनुवृत्तिन स्वकार्थाय किं तु वृद्धिशब्दस्थान्य-
सम्बन्धनिवृत्तये इति भाव ॥ भाष्ये

१ अ १।पा १।सू २॥

२ अ १।पा १।सू ३॥

३ घञ्जपा पुसि । इ । क ॥

४ अ ३।पा २।सू १॥

१६

महामाध्यप्रदीपोद्योत ।

(इको गुणवृद्धौ । १।१।३।)

(अ १।पा १।आ ३)

‘वृद्धिरादैज् अदेडगुण’ (भा)

इति सूत्रक्रमनिर्देश । पुनवृद्धिरादैजित्यभिधानमदेड् इत्यत्र सम्बन्धानुवृत्ति दशयितुम् । ‘इको गुणवृद्धौ इत्युक्तिस्तु यथा न्यासाभिप्रायेण ॥

‘आदैजदेङ्ग्रहणमिति । (भा)

स्वरितत्वाप्रतिज्ञानेनादेङ्ग्रहणवदादैजित्यपि निवृत्तमित्यथ । क्वचित्तु आदैज्ग्रहण निवृत्तमित्येवपाठ ॥ ननु मण्डूकस्य चेतनत्वात्तथा गतिसम्भवेऽपि शब्दस्य कथं सेत्यत आह

वृद्धिशब्दस्येति ॥ (कै)

स्वरितत्वासङ्गाद् अनुवृत्तमानस्यापीतिशेष ॥

इहेति । (कै)

इक इति (कै)

सूत्रे इत्यर्थ ॥ “अदेडि”त्यत्र तु न सम्बन्ध । गुणसंज्ञासम्बन्धेनादेडां निराकाङ्क्षादितिबोध्यम् ॥ नन्वेकयोगत्वं नैकाथत्वं भिन्नविषयसंज्ञाद्वयविधानात् । नापि निरन्तरपाठ । तस्येदानीमपि सत्त्वेन करिष्यत इत्यस्यासङ्गते ।

१ अ १।पा १।सू १ ॥

२ अ १।पा १।सू २ ॥

३ आदैज् ग्रहणमिति । ख ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । १६१
(अ १।पा १।आ ३) (इको गुणवृद्धौ । १।१।३)

शोरणावि- (पा)

त्यादौ एकयोगेऽप्यनुवृत्तिदशनाच्चात् आह

एक इति ॥ (कै)

प्रतिपत्तिकाले । (कै)

सद्व्यसस्कारकवाक्योपसवकाले ॥

एककालेति । (कै)

आदैज् वृद्धिसञ्ज्ञोऽदेङ्गुणसञ्ज्ञो भवतीति सङ्गाहकवाक्याथबोध
एककाल इति भाव ॥ समूहालम्बनात्मक एकवाक्याथबोध इति
तात्पर्यम् । यदादैज् वृद्धिसञ्ज्ञोऽदेङ्गुणसञ्ज्ञश्च भवत इत्येको वाक्याथ-
बोध इति तात्पर्यम्^१ ।

शोरणावि- (पा)

त्यादौ अवान्तरवाक्याथभेदान्दोष ॥ केचित्तु एककाला प्रति-
पत्तिभवतु तावतापि स्वरितत्वगुणप्राप्तवृद्धिपदसम्बन्धाभाव कुत
इति शिन्ध्यम् । न च स्वविषयवाक्यजबोधानन्तर निराकाङ्क्षत-
यान्यत्रान्वयाप्राप्तौ हि तत्प्राप्तये स्वरितासङ्गो नञ्जेतदेकयोग
इति वाच्यम् । व्यवधाननिबन्धनायामनेकसम्बन्धाप्राप्तावनेकसम्बन्धाथ
स्वरितत्वैसङ्ग इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादथमत्र भाष्याथ

१ शोरणौ यत्कर्म यौ चेत् सक्त्वानाथाने ॥ अ १।पा ३। सू ६७ ॥

२ प्रतिपत्ति वाक्याथबोध । इत्यधिकम् ॥ क ॥ ख । इ ॥

३ अ १।पा ३। सू ६७ ॥

१६२

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(इको गुणवृद्धी । १।१।३)

(अ १।पा १।आ ३)

१तदधीते तद्वेदे- (पा)

त्यत्र द्विस्रदग्रहणादेकयोगेऽनुवृत्त्यभाव इति । स्पष्ट चेद

१तदस्मिन्नस्तीति (पा)

सूत्रे भाष्ये ॥ एकयोगत्वं च द्वयो सहिता पाठ एव । वस्तुतः
एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति ।

१तदस्यास्यस्मिन्निति (पा)

सूत्रे द्विस्रद् ग्रहणाभावात् ।

तदधीत (पा)

इति सूत्रे तु वालानां सुखबोधाय द्विस्रद्ग्रहणमित्यप्युक्तं^१ तत्रैवातोऽत्र
भाष्येऽयं समाधिरेकदेशिन इत्याहुः ॥ ननु वृद्धिगुणसञ्ज्ञयो
सामान्यविशेषत्वाभावात् कथमुत्सर्गापवादसाम्यमत आह

यथेति । (कै)

आत इत्युपादानादेव तद्विषये कस्यासन्दिग्धत्वम् । अत एव
तदतिरिक्तावकाशविरहः । तदुद्देशेनैव प्रवृत्तिरूपतात्पर्यं च । ननु
गुणसञ्ज्ञया वृद्धिसञ्ज्ञावत्कृत्यादिसञ्ज्ञयापि प्रत्ययसञ्ज्ञा वाच्येतेत्यत आह

१ अ ४ । पा २ । सू ५६ ॥

२ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । अ ४ । पा २ । सू ६७ ॥

३ तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप । अ ५ । पा २ । सू ६४ ॥

४ इत्युक्तम् । क ॥

प्रत्ययेति ॥ (कै)

न तथाद्याकाङ्क्षया ^१प्रत्ययसञ्ज्ञाया सम्बन्धो येन सन्निहित-
कृत्यादिसञ्ज्ञया निराकाङ्क्षत्वान्नप्रत्ययसञ्ज्ञया^२ सम्बन्ध स्यात् । किन्तु
सञ्ज्ञाकाङ्क्षया । सा हि स्वस्य बद्धविषयत्वलाभाय कतिपयानन्तर-
विषयलाभेऽपि पुन पुनविषयान्तरमाकाङ्क्षते । बद्धविषयत्व चास्या
सन्निविशेषासम्बन्धेनाधिकारकरणादवसीयत इति भाव ॥ प्रकृते तु
न तथेति बोध्यम् ॥

खञोऽप्राप्ताविति । (कै)

यता मुक्ते इति^३ शेष । मण्डूकगतयोऽधिकारा इत्यखैव स्वरित-
खिङ्गेनानुवत्तमान यत्राकाङ्क्षा तत्रैव सम्बध्यते इति विशेषमभि-
धातुमय पक्ष ॥ स च सम्बन्धाय तत्र विभाषायहणरूप यत्रविशेष
कुर्वत सूत्रकृतोऽप्यभिमत ॥ अस्य विशेषस्य प्रागकथन तु एतद्वि-
शेषद्वारा पुनस्तत्परामर्शेन तत्रैव परिहारे सुख्यताबोधनायेति
बोध्यम् ।

इह त्विति ॥ (कै)

अकृत्यत्वविशिष्ट पुनर्गुणवृद्धिग्रहण यत्र इत्यय ॥ अनुवृत्तौ
हि तदकृत्य भवतीत्याहुः ॥ भाष्ये

१ प्रत्ययसञ्ज्ञया । क । इ ॥

२ प्रत्ययसञ्ज्ञा ॥ क ॥

३ विशेष । ख ॥

उभय निवृत्तमिति । (भा)

स्वरितलिङ्गानासङ्गेनानुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्यर्थ ॥

अपेक्षेति । (कै)

इक इत्येतावन्मात्रस्येतराकाङ्क्षात्समुदायापेक्षाया च लक्ष्या-
तुसार एव बीजम् । अनन्तरस्येति ' न्यायेन गुणस्यैवापेक्षा युक्ते-
त्येतन्नास्तीत्यन्वय ॥ समुदायत्व च युगपद्बुद्धौ सन्निधानात् क्रमेणा-
सन्निधानाच्चेति बोध्यम् ॥

षष्ठीति । (कै)

स्थानषष्ठीत्यथ ।

षष्ठी स्थान इति (पा)

परिभाषया तत्तन्निषय । अस्य च सूत्रस्य गुणवृद्धिशब्दाभ्या
विधीयमानौ वृद्धिगुणाविक स्थाने इत्यर्थेऽवान्तरवाक्याथबोधो-
त्तरमेव प्रवृत्तेरुभयोरपि समकालप्रवृत्तिकता बोध्या ।

गुणश्रुत्ये- (कै)

त्यस्य गुणशब्देन विधेयत्वबोधिकथेत्यर्थ ॥

तच्च यदीति । (कै)

बुद्धे क्रमिकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराच्चेति भाव ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । १६५
(अ १। पा १। आ ३) (इको गुणवृद्धौ। १। १। ३)

सोऽस्येति । (कै)

इगन्तस्येति षष्ठ्या तेनान्येऽस्य^१नुसंहारादेतद्विशेषणत्वमेतत्परि-
च्छेदकत्व तस्येति भाव ॥

तदा तस्याय विशेषणत्वादिति । (कै)

तच्छेषशब्दे तन्त्रेण बङ्गोद्दिष्टीतत्पुरुषावितिभाव ॥ भाष्ये

इको गुणवृद्धौति (भा)

पूर्वपरान्वयि तेनैतद्द्वयस्त्वाभ इति भाव ॥ परिच्छेद्यपरिच्छेदक-
भावकृत एव च शेषशेषिलव्यवहार इति बोध्यम् ॥

अथ त्विति । (कै)

अवान्तरवाक्याथबोधकालेऽनिष्णीताथकत्वेन स्थानषष्ठीत्वसम्भाव-
नया तद्वृत्तावपि पञ्चादिक इत्यस्योपस्थितौ

मिदेरि- (पा)

त्यादौ योग्यत्वेन तस्माद्दर्शने चान्यत्राप्यवयवषष्ठीत्वनिर्णये तदसम्बन्ध
इति भाव ॥

बाधायोगादिति । (कै)

आत्यन्तिकबाधायोगादित्यथ ॥ पाञ्चिकस्तु बाध 'षोडशी'-
ग्रहणादौ भवत्येवेति बोध्यम् ॥

१ सोऽस्येत्यारभ्य इति भाव इत्यन्त नास्ति ख पुस्तके ॥

२ अस्युपसंहारात् । क ॥

३ मिदेगुण । अ ७ । पा ३ । सू ५२ ॥

१६६

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(इको गुणवृद्धी । १।१।३)

(अ १। पा १। आ ३)

समुच्चय इति । (कै)

१मिदेरन्त्यस्येकश्चेत्येवमाकार ॥

नहीति । (कै)

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशेनैकस्य २नानैकाभिधायकत्वम् । तन्त्रे आवृत्तौ
च न मानमिति भाव ॥

अनेकयोगेति । (कै)

एव च

एक वाक्यमिति (भा)

भाष्यमयुक्तमिति भाव ॥ उत्तरम् ।

एकस्मिन्नित्यादि ॥ (कै)

३अङ्गाङ्गिभावश्च न गुणगुणि भाव इत्याह

विशेषणेति ॥ (कै)

इक स्थानित्वादिति । (कै)

साच न

४अलोऽन्त्य- (पा)

सूत्रप्रवृत्तौ निमित्तम् । अल्समुदायोत्तरस्थानषष्ठीत्वाभावात् ।

१ मिदेरन्त्यस्येक इत्येवमाकार । ख ॥

२ नानैकाभिधायकत्वम् । क ॥

३ अङ्गाङ्गिभावे न गुणगुणिभाव इत्याह । इ । अङ्गाङ्गिभावश्च गुण
गुणिभाव इत्याह । क । ख ॥

४ अलोऽन्त्यस्य । अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

१६७

(अ १।पा १।आ ३)

(इको गुणद्वयी।१।१।३)

अङ्गस्येति (कै)

च न स्थानघटीति भाव ॥

तद्विशेषणत्वादिति । (कै)

अवयवित्वेन विशेषणत्वादित्यथ ॥

नानावाक्यत्वमिति । (कै)

अत्र पक्षे

१पुगन्ते- (पा)

त्यादि निघमार्थमिति बोध्यम् ॥

मिदादीनामिति । (कै)

गुणादिविधौ परिभाषादयस्य परस्परसम्बन्धापरित्यागेनोपस्थान-
नन्तच्छेषत्व तत्रैकस्या असम्भवे द्वितीयापि न प्रवृत्तते इति भाव ॥
भाष्ये

२अनन्त्यत्वादिति । (भा)

तच्छेषपक्षेऽनन्त्यत्वादिको गुणो न प्राप्नोतीत्यथ ॥

अङ्गस्येति च स्थानघटीति । (भा)

अङ्गस्य स्थाने गुणो भवति स च यत्रान्य इक् तत्रान्यस्येक
इत्यथ इत्यभिमान । तदाह

१ पुगन्तलघूपधस्य च । अ ७ । पा ३ । सू ८६ ॥

२ अनन्त्यत्वाद्धीति । क । ख । ग । इ ॥

१६८

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(इको गुणवृद्धी । १ । १ । ३)

(अ १ । पा १ । अ ३)

भेदेनेति । (कै)

ग्रास्त्वस्य बद्धविषयत्वायेत्यथ ॥

तचेगन्तेषेवेति । (कै)

तच्छेषत्वादिति भाव ॥

अन्यत्र । (कै)

अनिगन्तविषये गुणग्रास्ते ॥

अन्त्यमलमिति । (कै)

इक्परिभाषाशेषभूतालोऽन्यपरिभाषयेत्यथ ॥

अङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठीति (भा)

भाष्ये

अन्त्यमिकमुपसक्रान्ते- (भा)

त्यनुकष । एव च सङ्गाहकवाक्यस्येगन्तमात्रविषयत्वादनियन्तविषय-
कलक्षणभाव एव । आद्युक्तौ च न मानमितिभाव । अत एव

गापोष्टक (पा)

किञ्च सायकम् ॥

द्विश्च (भा)

हेत्यथ इत्याह

मिदादिघिति ॥ (कै)

अनन्त्यस्य चेक इति । (कै)

यद्यपि 'जुसि च'^१ इत्यादीना प्रधानभूतेऽङ्गिषण्णले

तस्मिन्निति^२ (पा)

परिभाषया व्यवहितस्येको न भविष्यति तथापि प्रत्ययस्याङ्गाग्रे
उत्थिताकाङ्क्षतया^३

जुसि चे- (पा)

त्यादिभिरप्यङ्गमेव विग्रेष्यते इत्यभिप्राय ॥

समानन्यायेति । (कै)

गुणप्रकरणावैरूप्याय सवचाङ्गस्येत्यवयवषष्ठ्येव स्यादितिभाव ॥

निर्दिष्टेति । (कै)

अनियमे नियमकारिणीलात्परिभाषाया इति भाव ॥

अन्ये त्विति । (कै)

अयम्भाव । नह्यनियम' इति श्रुति स्यतिर्वा किन्तु
परिभाषा लिङ्गवती फलवती चेति नियम ॥ फल चेतरेत्यावृत्ति-
वदितरसङ्गहोऽपीति ह्रस्वस्येत्यस्याङ्गविशेषणलव्यावत्तनेनावयवषष्ठी-
त्वबोधनेनानन्त्यस्यापि गुणसम्पादनमेव फल स्यात् । अकारे तु
गुणागुणयोः विशेष इति । तदेतद्वक्ष्यति

१ अ ७। पा ३। सू ८३ ॥ २ अ १। पा १। सू ६६ ॥

३ उपस्थिताकाङ्क्षतया । क ॥

अनन्तस्याप्युकारस्येति ॥ (कै)

नन्वेव द्वस्वग्रहण व्यथमत आह

दौर्घस्येति । (कै)

घिसञ्जावणथोरेवेति पक्षे ङिति गुणस्याभिचिते^१ इत्यादौ
प्रसङ्गो बोध्य ॥

पुन श्रुति । (कै)

पुनर्गुणविधानम् ॥

ननु चेति । (कै)

बज्जन्नीहि समास सामर्थ्यादिक्परिभाषानुपस्थितिश्चेति भाव ॥
भिदो दकारोच्चारण तु ^१भिन्नो भिन्नमित्यादौ चरितार्थम् ॥
को कित्त्वेनानिग खचणत्वेऽपि निषेधप्रवृत्ते । पुनविधानमपि
स्मापयती त्यादौ यलोपायम् । ओकाररूपगुणार्थं च चरिताथ-
मित्याशय ॥

पुकीति । (कै)

लाघवात्तत्पुरुषे निष्पीते निषादस्यपति ' न्यायेन निय-
माथत्वन्न दोषावहमित्यथ । ननु पुगन्तग्रहण दापयतीत्यादौ
अनन्तस्थानिकोऽपि गुणार्थं स्यादिति कथं ^२नियमाथत्वमिति चेन्न ।
गुणे उपधावृद्ध्या विशेषाभावात् ॥

१ अभिचितेवेत्यादौ । ख ॥

२ भिन्नोभिन्नम् । क ॥

३ नियमाथमिति चेन्न । क ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । १७१
(अ १। पा १। आ ३) (इको गुणवृद्धी । १। १। ३।)

प्रकृतस्यैवेति । (कै)

अनन्तरस्यैवेत्यथ ॥ न न्वनन्तरस्ये ति न्यायविरुद्धोऽय नियम
इत्यत आह

अनन्तरस्येति । (कै)

लक्ष्यानुसारज्ञानाश्रयणे बीज बोध्यम् । अभ्युपेत्यवाद क्लेशे-
नाङ्गीकार इत्याहु ॥

पिचव्येति । (कै)

१उगवादिभ्यो यत् । (पा)

उवर्णान्तस्याङ्गस्येकोगुण इति व्याख्यानमभिप्रेत्याच दोषोप-
न्यास । परन्तु^१ सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्तोतीति ' भाष्यानुगुणा
सा व्याख्येति चिन्धोऽय कैयट इत्याहु । क्वचित्तु कैयटपुस्तके पि
चव्य इति न दृश्यत एव ॥

तच्छेष (भा)

इति शब्दोऽसम्भवदुक्तिकल्पस्रोऽपीत्याह

परस्यरेति । (कै)

विश्लेषणविश्लेष्यभावमात्रेण श्लेषश्लेषिव्यवहारो न क्वापि दृष्टचर
इति भाव ॥ अत एवाग्रे एतत्पक्षोक्तदूशणोद्कारेऽपि नाय तच्छेष
इत्युक्ति सङ्गच्छते ॥

सन्निपात इति । (कै)

जायमानोऽपि सन्निपात सावकाशत्वेन विप्रतिषेधोपयोग्येव न तच्छेषलोपयोगी । अत एव नापवादत्वमप्युक्तदोषाच्चेति भाव ॥

असम्बद्धमनयेति (भा)

भाष्येण श्लेषशेषिभावानापन्नमुत्सर्गापवादभावानापन्न चेत्यर्थ ॥

नियमादिति । (भा)

अलोऽन्यपरिभाषाया पूर्वाचाथसञ्ज्ञानियम इति ॥

तेनैव तस्यायुक्त इति । (भा)

स्त्राङ्गेन स्वस्येत्यथ ॥ श्लेषशेषिणोरभेदकत्वा तेनैवेत्याद्युक्तम् ॥ नन्व-
ङ्गस्येति स्थानषष्ठीदृशना त्सावधातुके त्यादा^१वल्लोऽन्यपरिभाषाप्रवृ-
त्त्या कथमिकूपरिभाषायाश्चयनमित्यवकाशोऽत आह

^१अलोऽन्येति । (पा)

अङ्गेनेको विशेषणेन पुगन्तेत्यादिनियमेन च तद्व्ययोजनसिद्धे-
रिति भाव ॥

अचाहुरिति । (कै)

अचा विशेषिताङ्गेनेको विशेषणसम्भवात् । प्रापयति ङावावि-
त्यादि लेष न जानातीति भाव ॥

१ इत्यादावप्यलोऽन्यपरिभाषाप्रवृत्त्या । क । ख । इ ॥

२ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । १७३
(अ १। पा १। अ ३) (इको गुणवृद्धी। १। १। ३।)

इष्टेति । (कै)

इष्टसिद्धिफलकत्वमेव हि तस्य युक्तत्वमितिभाव ॥

न तु कार्येति । (कै)

द्वयोरप्येकदेशस्थत्वेन परत्वासम्भवादितिभाव ॥ वस्तुतः काय-
कालपक्षेऽपि पाणिन्युच्चारणरूपपाठकृतपरत्वमस्येव । अन्यथैकत्र
प्रयोगरूपदेशे सर्वेषां मेलनेन परत्वस्योच्छेद एव स्यात् । प्रयोग-
साधनफलकान्येव शास्त्राणि । नचैव काव्यकालपक्षमादाय त्रिपाद्या-
मेषां प्रवृत्तिः । यथोद्देशे तु पूर्वाण्येतानि प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वेना-
प्रवृत्तिरेव स्यादिति भाष्याद्युक्त विरुध्येतेति वाच्यम् । परिभाषाया
सिद्धत्वेन तत्पक्षेऽसिद्धेनापि कार्येण स्वार्थं तदाक्षणसम्भवादित्यष्टमे
उपपादयिष्यमाणत्वात् । ध्यनित चेद

तस्मिन्निति निर्दिष्टे (पा)

इत्यत्र भाष्यकैयटयोरिति चिन्त्यमेतत् ॥

ननु

द्विकार्ययोग (भा)

इत्यस्य द्वाभ्यां कार्याभ्यामन्यस्य योग इत्यथ । उत द्वयोः परस्पररेण
योग इत्यर्थः । उभयथापि त्रिपदतत्पुरुषो दुर्लभः । कमधारय-
पूर्वपदकोऽपि न

१ सर्वेषां मेलनेन । क । इ ॥ २ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

३ त्रिपदस्तत्पुरुषः । ख ॥

१दिक् सख्ये (पा)

इति नियमेन तस्य दुःखभवाद्दत्त आह

द्वाभ्यामित्यादि । (कै)

अत्रापि पक्षे विप्रतिषेधशब्देन सामानाधिकरणानुपपत्तेराह

विप्रतिषेधेति ॥ (कै)

द्विकाख्ययोगेऽप्यसम्भवसत्त्वादाह

केवलोऽपीति ॥ (कै)

ननु आ ए इति ए आ इति वादेशसम्भवोऽख्येवेत्यत आह

न चेति ॥ (कै)

द्वयोरिति । (कै)

कायथोरित्यथ ॥ अनन्तरे यजि दीघ साधुरनन्तरे झलि
एव १साध्वित्यथ इति भाव ॥

२आङ्गुण (पा)

इत्यादौ द्वयो स्थानिनोरेकादेशस्य सम्भवादाह

३मिदेरिति ॥ (पा)

न चास्ति सम्भवो युगपदिति । (कै)

युगपदाक्याथद्वयबोधाभावादिति भाव ॥ ननूक्तरीत्याप्रयो-
जनाभावाद्

१ दिकसख्ये सञ्ज्ञायाम् । अ २ । पा १ । सू ५ ॥

२ साधुरित्यथ । क । ख । इ ॥ ३ अ ६ । पा १ । सू ८७ ॥

४ अ ७ । पा ३ । सू ८२ ॥

^१अलोऽन्त्यस्य (पा)

अप्रवृत्तौ अत्रापि नियम प्राप्नोतीत्यसङ्गतमत आह

यदीदमिति । (कै)

एतदभावे सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्थान्या-
यत्वात् सवत्राङ्गस्येति स्थान षष्ठ्येव कृते तस्मिन्नवयवषष्ठी सेति
भाव ॥

अथापि कथञ्चिदिति (भा)

भाष्यस्योक्त एवाशय ॥

क्रोड्नीयमतम् । (कै)

विप्रतिषेध ॥ असबद्धपरिभाषापक्षश्च तदुपजीव्य । तत्र विप्र-
तिषेधरहितोऽन्त्यस्त्वयुक्त एव । क सन्निपात कान्यतरत्याग स च
कस्येत्यत्र विनिगमकाभावेन ^१सर्वेष्टासिद्धेस्तस्माद्द्वयमप्येकपक्षभूतमेव
बोध्यम् ॥

प्रदेशार्थत्वादिति । (कै)

परस्यरेण सम्बन्धाभावादित्यन्तेन तच्छेषत्वासम्भव उक्त । पदो-
पस्थितिपक्षे च विधेयसमपकत्वेन गृहीतगुणादिपदश्रुतिरस्था लिङ्ग-
मित्येषान्तरङ्गा । तत्त्वेन ग्रहश्च प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्त-
त्वेन पदज्ञानकाल^२ एव । तदुक्त भाष्ये

१ अ १।पा १।सू ५२ ॥

२ सर्वेष्टाऽसिद्धे । ख ॥

३ पदज्ञानकाले एव । ख ॥

गुणो भवतीति यत्रे- (भा)

त्यादि । नियमस्तु स्थानषष्ठीलिङ्गक इत्यवान्तरवाक्यायबोधोत्तर-
कालिकत्वेन वदिरङ्ग । एव च मिदादावुपस्थितेक्परिभाषाया
सामानाधिकरण्यासम्भवाद्द्वैयधिकरणान्वये वृत्ते निमित्ताभावादेव

अलोऽन्त्यस्ये- (पा)

त्यस्थानुपस्थिति ।

सर्वधातुकार्द्धधातुकयोरि- (पा)

त्यादौ सामानाधिकरणान्वये

अलोऽन्त्यस्ये- (पा)

त्यनेनान्त्यस्यादेशव्यवस्था । एतेनैकस्या अप्रवृत्तौ अपरापि न प्रव-
र्त्ततेत्यपास्तम् ।

पर्यालोचनयेति । (कै)

प्रदेशे सति सम्भवे परिभाषाद्वयैकवाक्यतया वाक्याय । अन्य-
थालिक्परिभाषागम एव । अस्या अन्तरङ्गत्वादित्यर्थ ॥ भाष्ये

वृद्धिर्भवतीत्यादि । (भा)

इतिशब्दो यत्रेत्यथक ॥

१ अ ७ । पा ३ । सू ८४ ॥

२ भाष्ये वृद्धिर्भवतीतीत्यादि । क ॥

३ इति शब्दो यत्रेत्यथ । क ॥

इक इत्येतदिति । (भा)

इक इति सूत्रे इक इति षष्ठ्यन्तानुकरणमित्यर्थः । अनु-
वृत्तस्य स्वरूपपरत्वेन गुणशब्दो भवतीत्याद्यर्थः स्यात् । अतः पुन-
रत्र गुणवृद्धिग्रहणम् । अनुवृत्तस्याथपरत्वं तु न । शब्दाधिकारा-
पत्तेः । उभाभ्यां च गुणशब्दवान् गुणो यचेत्यादिरथस्तदुक्तमिति

यचेत्यादि ॥ (भा)

गुणपदं यच्च वक्तव्यं इत्याद्यथस्तु न ।

अतो गुणः (पा)

इत्यादावप्यापत्तेः । 'भवति' क्रियायाः अन्तरङ्गत्वाच्च । अस्मादेव
गुणवृद्धिग्रहणादत्र विधीयमानं इत्यस्य तदथकस्य भवतीत्यस्य
वाऽध्याहार इति बोध्यम् । एतन्मूलकमेवानुवादे परिभाषानोप-
तिष्ठते इति । अत एव तदेतद्विषयमेव

अचश्चे- (पा)

त्येतद्विषयमेव च ।

अचो जिण्ती- (पा)

त्यादौ तु वाक्यायबोधकाले औतात्पर्येनैवाकाङ्क्षाशान्तिौ जिणो-
पस्थितस्य दुवृत्ततया नान्वय इति दिक् ॥

१ सूत्रे इक इति । क ॥ 'इक इति' इति कश्चिद्धितशुक्लके नास्ति ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥

३ विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे । १ २ ॥ परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम् ॥

४ अ १ । पा २ । सू २८ ॥

५ अ ७ । पा १ । सू ११५ ॥

(इको गुणद्वौ । १।१।३।)

(अ १। पा १। आ ३)

पुकि अन्त इति । (भा)

सुपुपेति समास । भिनन्तीत्यत्र गुणपादन

कडितौ- (पा)

त्यस्य निमित्तसप्तमीत्वात् । इक

सार्वधातुकार्द्धधातुकयो- (पा)

रितिविशेषणमिति तु न युक्तम् । तस्याङ्गाग्रे उत्थिताङ्गत्वात् । भाष्ये

यणादिपर गुण इति । (भा)

यणादिपर लुप्यतेऽवशिष्टस्य गुण इत्यर्थेन चिप्रादे सर्वादेशो
गुण सिद्ध सूत्रादौ तु

ओर्गुण (पा)

इत्येव सिद्धमिति भावः ॥ ननु पूर्वस्वेत्युक्तावपि यणपेक्षादे पर-
मित्यर्थे पूर्वस्य गुण इत्यनेनापि तत एव पूर्वस्य गुणापत्तौ सूत्रा-
दिषु थकारादेशेण स्याद् यणादिर्यस्य तद्रूप पर लुप्यते तत पूर्वस्य
च गुण इत्यर्थे चिप्रचुद्रयोरन्त्यस्य व्यञ्जनस्य गुण स्यादत आह

अत्र चेति ॥ (कै)

अनित्यत्वादिति । (कै)

आसन्नित्यत्र लोपनिवृत्त्यर्थात्

(अ १। पा १। आ ३)

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

असोरल्लोप (पा)

इति तपरकरणादित्यर्थ । तथा हि अस् अन्तीति स्थिते पर-
त्वादल्लोपे तस्यासिद्धत्वात्पुन प्रसङ्गेनाटि विकारान्यानुपूर्वैक्याभावेन
अच्छे लक्षणस्ये'ति न्यायाप्राप्तौ प्राप्नलोपवारणायन्तपरत्वमाटोऽ-
सिद्धत्वे व्यर्थ सत्तदनित्यत्वे ज्ञापकम् । न चाटोऽप्यनापत्ति । तत्रा-
नित्यत्वे मानाभावात् ॥

तस्मादेव चेति । (कै)

पूर्वत्वस्यावध्याकाङ्क्षायां परत्वेऽवधिलेन कृतत्वादुपस्थितत्वाच्च
तस्यैवावधिलमिति भाव । तद्वनयन्याचष्टे

पञ्चमीसमास इति । (कै)

सुसुपेत्यनेन । अवयवभूते यणादीत्यत्र समुदिते चेत्यथ ॥
न चैव इत्यग्रब्दे^१ रस्त्वस्य ग्रब्दस्यापि लोपापत्ति । खूलादिषाह-
चर्यणोपान्थयणादे^२ परस्यैव लोपादित्याहु ॥

पक्षाश्रयणाच्चेति । (कै)

परिभाषाणामनियमे नियमकारि^३त्वाच्चेत्यपि बोधम् । एव
' ज्ञापयती त्यादौ 'पुगन्तेति' गुणे उपधा वृद्धिरिति न दोष ॥

१ अ ई । पा ४ । सू १११ ॥

२ रस्त्वग्रब्दस्यापि । इ ॥

३ नियमकारिणीत्वाच्च । क । इ ॥

४ अ ७ । पा ३ । सू ८६ ॥

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

(अ १। पा १। व्या ३)

'ऋसुनोरिति । (कै)

एतत्

कडितिचे- (पा)

ति सूचे उपपादयिष्यते ॥ भाष्ये शङ्कते

अथ वृद्धिग्रहणमिति । (भा)

न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते (भा)

इत्युक्त्या सर्वत्रैव न निर्दिश्यते इति प्रतीयते क्वचिदादिपद^१वर्त्ति-
नञ क्वचिदादिपदबोधाधिकरणादौ सवत्राभावप्रतीतेर्युत्पत्ति-
सिद्धत्वात् तच्चायुक्तमत आह

क्वचिदिति ॥ (कै)

भाष्ये सिद्धान्त्याह

वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थमिति ॥ (भा)

पूर्वपक्ष्याह

कश्चेत्यादि ॥ (भा)

अविशेषणोच्यते सा

कडितीति ॥ (भा)

प्रत्ययविशेषानाश्रयणमत्राविशेष ॥ उत्तरस्याविशेषणेत्यस्य स्था-

निविशेषानुच्चारणेनेत्यथस्तदाह

१ ऋसुनोरिति । क ॥

२ क्वचिदादिपदप्राग्वर्त्तिनञ ॥ ख ॥

तच्च हि सूत्रे इति ॥ (कै)

अडागमात्पूर्वमिति । (कै)

सादेशेषु कृतेष्वडिति

पचे इदम ॥

अटि कृते इति । (कै)

विकारान्यानुपूर्व्या भेदेन लक्ष्यभेदाच्चिन्त्यमिदम ॥

परत्वाद् (कै)

इत्यपि चिन्त्यम् । द्वयोर्योगपद्यासम्भवात् ॥

एव तर्हीति । (कै)

लावस्थायामडिति (भा)

पचे इति भाव ॥ भाष्ये

^१अनन्त्यविकारे इति । (भा)

तथापि सिध्यतीत्यभिमान ॥ सिद्धान्ते लन्त्यार्थमिगग्रहणे कृते

तेनैवाटो व्यावृत्तिषिद्धौ सा नैतदर्थेति

^२ष्यड (पा)

इति सूत्रे वक्ष्यत इति न विरोध ॥

तस्मान्मृजेरिति^३ । (भा)

१ अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्य्यम्भवतीति । भा ॥

२ ष्यड सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । अ ६ । पा १ । आ १३ ॥

३ मृजेवद्धि । अ ७ । पा २ । सू ११४ ॥

(इको गुणवृद्धौ । १।१।३।)

(अ १। पा १। आ ३)

निषेधस्य सिद्धये योगविभागमकृत्वा^१ स्थानिसमर्पणायास्या एवो-
पस्थितिरङ्गीकार्येति भावः ॥

सक्रम इति । (भा)

गुणवृद्धि प्रतिषेधविषयकडित प्राचां सञ्ज्ञा ॥ 'अचि इत्येव-
वचनम् ।

अजादाविति (भा)

तु तदादिपरिभाषालभ्यार्थानुवादः ॥ अत एवाग्रे वक्ष्यति

ततोऽचि कृडितीति ॥ (भा)

एव च ममृजे यूथ ममृजेत्यादौ विकल्पो भवत्येव । एतेनादि-
ग्रहणसामर्थ्यान्मुखाजादावेव प्रवृत्तिस्तेन पूर्वोदाहृतेषु न वृद्धि-
रिति हरदत्तोक्तमपास्तम् ॥ 'तुन्दपरिमृज' इत्यत्र यदि वृद्धाभाव
इष्ट तर्हि व्यवस्थितविभाषया नेति बोध्यम् ॥

अजादावेवेति । (भा)

विपरीतनियमस्तु न । इष्टानुरोधात् । सिचि वृद्धौ स्थानि
विशेषानाश्रयणरूपोऽविशेषः ॥ उत्तरायले खण्डिते सिद्धान्त्याह

द्वहार्थमेवेति । (भा)

तत्खण्डयति पूर्वपक्षी

१ स्थानिसमथनाय । ख ॥

२ तुन्दश्लोकयो परिमृजापमुदो (अ ३। पा २। सू ५) इति सूत्रस्य
दृष्टान्तः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । १८३
(अ १। पा १। आ ३) (इको गुणवृद्धि । १। १। ३।)

कस्य पुनरित्यादि ॥ (भा)

पूर्वविप्रतिषेधेति । (कै)

अथल्लोपावियङ् । (भा)

इत्यादि ।

चिकीर्षक इति । (कै)

अन्यथा ह्यत्र परत्वाद्द्वौ युक्ति चिकीर्षायक इति स्यात् ॥

परत्वादचेति । (कै)

अपवादत्वादित्यथ । परशब्द उक्तवृत्तवाची ॥ भाष्ये

नैव सन्ध्यक्षरमिति । (भा)

वृद्धियोग्यमिति शेष ॥ उपदेशे आत्वविधानादिति भाव ॥

अन्यमिति । (भा)

अङ्गस्य वृद्धिरित्यर्थेऽल्लोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तेरिति भाव ॥

ढलोपस्यासिद्धत्वादिति । (कै)

पूर्व ह्रस्वन्तलक्षणायां वृद्धेर्जातत्वेनेदानी

सिचि वृद्धि परस्मै^४ (पा)

इत्यस्य प्राप्ता 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'त्यस्याप्रवृत्तिरिति भाव ।

१ अतो लोप । अ ६ । पा ४ । सू ३८ । एतत् सूत्रस्यवार्तिकम् ॥

२ ह्रस्वन्तलक्षणावृद्धे । क ॥

३ अ ७ । पा २ । सू १ ॥

४ सिचि वृद्धिरित्यस्य । क ॥ ख । इ ॥

(इको गुणवृद्धौ । १।१।३।)

(अ १। पा १। आ ३)

धातुग्रहणमिति । (कै)

सिच्चा तदाक्षेपे सिद्ध इति भाव । एव च कव्यादिभ्य
 आचारक्षिपि अकवायीत् इत्यादौ वृद्धिर्निति^१ लभ्यते । माधवस्तु
 वृद्धि मनुते ।

बहुल छन्दसी- (पा)

त्यतो बहुलग्रहणानुवृत्त्या ^१सन्ध्यक्षरान्तनामधातोवृद्धिर्नान्यत्र
 भवत्येवेति तदाग्रथ ॥ तेन सेग्रन्दादिभ्य आचारक्षिपि न वृद्धि-
 रित्यलम् । वस्तुतस्तु

^२नैव सन्ध्यक्षरमिति (भा)

एव गर्भैतद्भाष्यप्रामाण्येन ^३सन्ध्यक्षरान्तेभ्य आचारक्षिबेव
 नेत्याहु ॥

हलन्तलक्षणावृद्धिर्बाधिकेति (भा)

भाष्ये । इग्यहृष्णाभावे 'येन नाग्राप्तिन्यायेनेति भाव ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याग्रङ्गायामाहेत्यथ ॥

नैकचेति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तेयम् ॥

१ वृद्धि लभ्यते । क ॥

२ नामधातौ वृद्धिर्नान्यत्र । ख ॥

३ अत्रैवोक्त भाष्ये ॥

४ सन्ध्यक्षरान्ते आचारक्षिबेव । ख ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

१८५

(अ १। पा १। आ ३)

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

नेटी- (पा)

त्यत्र

हलन्तस्य (पा)

इत्यनुवच्य हलन्तस्य चा वृद्धि प्राप्ता सा सर्वापि नेत्यर्थः ।
तेनालावीदित्यादौ न दोष इति बोध्यम् ॥ बाध्यविशेषचिन्ता-
यामाह भाष्ये

अथवेति । (भा)

तद्वाचष्टे

अपिशब्दादिति ॥ (कै)

स्यप्रतिषेधहलन्तलक्षणवृद्धिप्रतिषेधद्वारा भ्रष्टावसरन्यायेन
सिचि वृद्धेरप्यभाव प्रतिपाद्यते इत्यथ । तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये

अस्ति पुन क्वचिदित्यादि ॥ (भा)

ननु तत्र प्रकृतभावेन साक्षादेवोत्सर्गापवादयोनिवृत्तिर्न
त्वपवादेन^१ बाधादुत्सगस्येत्यत आह

नान्त इति ॥ (कै)

भाष्ये

न भवन्तीति । (भा)

भ्रष्टावसरन्यायेनेति भावः ॥

१ अ ७। पा २। सू ४ ॥

२ वदब्रजहलन्तस्याच । अ ७। पा २। सू ३। इत्यस्मात् ॥

३ नत्वपवादे बाधादुत्सगस्य । क ॥

पूर्वसवर्णदीर्घवद्वृद्धेरपीति । (कै)

अवर्णादिचि यद्यत्प्राप्त तन्नेति बाध्यसामान्यचिन्तारूपाद्यपेक्षेणैय
शङ्का ज्ञापकाद्वाध्यविशेष चिन्नैवाश्रीयत इत्युत्तरम ॥ पूर्वसवर्ण-
दीर्घं निषिद्धे वृद्धेरपीति पाठे भ्रष्टावसरन्यायानित्यत्वेन क्वचिदपवा-
दनिवृत्तावपि तद्विषये उत्सगप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इति भाव ॥ परेतु

अथवेति (भा)

भाष्य पूर्वपक्ष्युक्तित्वात्प्रौढ्या । भ्रष्टावसरन्यायस्तु नाख्येवोक्त-
निर्देशात् । अत एव

'नान्त पादमिति (पा)

सूत्रे एडोऽतीत्यनुवच्य एडोऽति यद्यत्प्राप्नोति तस्य निषेध
इत्यथमाश्रित्य सवनिषेधकत्वं तस्योक्तमिति वदन्ति ॥ इहाथले
पूर्वपक्षिणा प्रौढ्यापि खण्डिते सिद्धान्तौ तदभ्युपेत्याह

उत्तरार्थमेवेति ॥ (भा)

नूधूधात् कुटादौ ॥ भाष्ये

अनन्यत्वादिति । (भा)

अचोऽनन्यत्वादित्यथ ॥ नन्विकूपरिभाषाभावेऽन्यात्प्राप्तस्य सा
प्राप्नोतीति अनन्यत्वादित्यसङ्गतमिति चेन्न । हलन्तेषु हलन्त-
स्यचणया बाधेनास्या वृद्धेरजन्त एव व्यवस्थितेरित्याश्रयात् ॥ सिद्धा-
न्याह

(अ १ । पा १ । अ ३)

(इको गुणवृद्धौ । १ । १ । ३ ।)

यदि तर्हीति । (भा)

अत्र यदीत्यनेनापवादत्वात्तद्विषये ऽन्तरङ्गप्रवृत्तिरेव वक्तु-
मशक्येति ध्वनितम् । इत उत्तरग्रन्थस्तु सिद्धान्त्याशयानभिज्ञपूर्व-
पक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरिति बोध्यम् ॥

१ लुप्तनिर्दिष्ट (भा)

इत्यत्र पूर्वनिर्दिष्ट पश्चाल्लुप्त इत्यर्थे १ मयूरव्यसकादित्वात्समास ।
न च गुणे कृते २ वार्षादाङ्गमिति न्यायेनाव बाधित्वा वृद्धौ
आवादेशे अस्मावीदित्यादे सिद्धौ वप्रसङ्गो व्यथ इति वाच्यम् ।

४ सिचि वृद्धिरि- (पा)

त्यस्यापवादत्वाज्ञानेनेव एतत्परिभाषाऽज्ञानेनेवास्य प्रवृत्तेरदोषात् ।
न च वकारप्रसङ्गे ५ अश्वीदश्वीद इति शब्धातोर्नित्यवृथा-
पत्ति । अस्या एकदेश्युक्तित्वेन तदज्ञानेनेवास्य भाष्यस्य प्रवृत्ते ।
जिरिचिर्थाद्यज्ञानवद् इत्याहुः ॥ एतद्भाष्यप्रामाण्यात्स धातु पवगी-
थान्तो ववचो समानश्रुतित्वात्सोके दन्त्योष्ठ्यश्रुतिरित्यन्ये । अवेराटि
वृद्धवृद्धोरविशेष इति आप्णनिवृत्तये भाष्ये माङ्प्रयुक्त । एका-
देशे पुनरप्यविशेषस्तदवस्य इति भवानित्युक्त मवौ तु प्रयोजनान्त-
रासत्त्वेऽप्येकरूप्याथ तत्प्रयोग ।

१ लुप्तनिर्दिष्टो वकार । भा ॥

२ मयूरव्यसकादयश्च । अ २ । पा १ । सू ७२ ॥

३ न च गुणे वार्षादाङ्गमिति । क । ख । इ ॥

४ अ ७ । पा २ । सू १ ॥

५ अश्वीदिति नास्ति । ख ॥

(इको गुणवृद्धौ । १।१।३।)

(अ १।पा १।आ ३)

१अविमव्योर्नेति (भा)

निषेधश्च २मध्येऽपवादन्यायेन

३अतो लान्तस्य (पा)

इत्यस्यैव तेन

अतो४ह्लादेरिति (पा)

विकल्पो भवत्येवेति बोध्यम् ।

सिचि वृद्धिरिति (पा)

सूत्रं तु अचैषीद् इत्यादौ गुणे ह्यते चरिताथमेतन्मते इति
बोध्यम् ॥

५ह्यतेऽस्य चारितार्थेऽपि स्वप्राप्तिकाले प्राप्तस्य ६येन नाप्राप्ति-
न्यायेन बाध इत्येतदाह

न्यायादपीत्यादि । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तया च सकलान्तरङ्गबाध इति बोध्यम् ।
एवञ्च न ज्ञापकोपयोगो नापि ज्ञापकसम्भवो नापि प्रयोजन

१ अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि । भा ॥

२ मध्येऽपवादा पूर्वान्विधीन बाधन्ते नोत्तरान् । परिभा । ६१ ॥

३ अ ७ । पा २ । सू २ ॥

४ अतो ह्लादेर्लघोः । अ ७ । पा २ । सू ७ ॥

५ “ह्यतेऽस्य” इत्यारभ्य “वृद्धिविकल्प एवेति बोध्यम्” इत्यन्तं नास्ति ।
क । ख । इ ॥

६ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति । परिभा । ५८ ॥

(अ १।पा १।आ ३)

(इको गुणद्वौ । १।१।३।)

बाणपरिभाषयाऽचिराथीदित्यादौ गुणे कृतेऽयादेशात्पूर्वं वृद्धिप्राप्तेन
वा वकारप्रसङ्गस्य पक्षे नाप्यविमव्यो प्रतिषेधस्येति शब्धात्तौ वृद्धि-
विकल्प एवेति बोध्यम् ॥

नैतदस्तिज्ञापकमिति । (भा)

भाष्ये

न्यकुटीदि- (भा)

त्यादावन्तरङ्गतया वृद्धिबाधकगुणस्य निषेधेऽपि भ्रष्टावसरन्यायेन न
वृद्धभावात् । सिद्धान्ते न्यायाभावादिति भावः ॥

यत्तर्हि णिश्च्योरिति । (भा)

ननु णिश्चिस्थानेऽविमवी इति वदन्त प्रति णिश्चिप्रतिषेधस्य
ज्ञापकत्वाभिधानमयुक्तमिति चेन्न । ज्ञापकत्वे सभवति न्यायाना-
सभव इत्याशयात् ॥

यच्च करोतीति । (भा)

इग्यहृणाभावेऽकोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य वृद्धिवारणाय बाध्य-
विशेषचिन्तापक्षे त्वया सिचि वृद्धापवादहलन्तलक्षणाया निषेधे तेन
न्यायेन^१ सिचिवृद्धप्राप्ते स्त्रीकारेण तद्व्रीत्या ज्ञापकमेवेति भावः ।
एतेन सिच्यन्तरङ्गाभावेऽपि परत्वाद्गुणस्य वृद्धिबाधकताया दुर्वा-
रत्वेनाकोषीदित्यादौ लघुत्वाभावादेव वृद्धभावेऽत इति^४ व्यथमेवे-

१ भाष्ये इति नास्ति । क । ख । इ ॥

२ माणासभव इति । क । नयमत्वासभव इति । ख ॥

३ विशेष इत्यधिकम् । क ॥

४ व्यथमेवेत्यन्तम् । क । ख ॥

(इको गुणवृद्धी । १।१।३।)

(अ १। पा १। आ ३)

त्यन्थ ज्ञापकमसगत १ तथा णिश्वोर्गुणे वाणपरिभाषयाऽथादेश्च
बाधित्वा प्राप्तवृद्धेनिषेधाय णिश्विग्रहणमुप्यावश्यकमित्याद्यमप्यसगत-
मित्यपास्तम् । एकदेश्च्युक्तिवनादोषात् । एतदेव ध्वनयन्

२ यदि तद्हीति (भा)

सिद्धान्त्यक्तौ यद्यन्तर्भावसूचितम् ३ ॥

४ एव च न्यनुव्रीदित्यादौ उवड बाधित्वा प्राप्ताया वृद्धेनिषेधा-
योग्यत्वात् षिचि वृद्धिरास्थेयेत्युपसहरति सिद्धान्तौ

तस्मादिति (भा)

भाष्ये । इगलक्षणत्वेन निषेधाय अकोषोदित्यादावनिको गुण-
ध्यावृत्तये चेति भाव । बाध्यसामान्यचिन्ता भ्रष्टावसरन्यायस्यैकदे-
शुक्तिन तु सिद्धान्त । अत एव

५ न्यस्तारीदि- (भा)

त्युपक्रम्य

६ हलन्तलक्षणायाश्च ७ नेटीति प्रतिषेध (भा)

इत्युक्तमित्यक्षम ।

१ तथापि । क ॥

२ अत्रैवोक्त भाष्ये ॥

३ सिद्धान्त्यक्तौ यद्यन्तर्भाव सूचित । क । सिद्धान्त्यक्तौ यद्यन्तर्भाव
सूचित । ख ॥

४ प्रागुक्त कृतेऽस्य चारितार्थे” इत्यारभ्य ‘वृद्धिविकल्प एवेति बो
ध्यम्” इत्यन्तमत्रास्ति । क । ख । इ ॥ ५ अत्रैवोक्त भाष्ये ॥

६ अ ७ । पा २ । सू ३ ॥

७ अ ७ । पा २ । सू ४ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

१६१

(अ १। पा १। अ ३)

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

विधायकमिति । (कै)

१इको यणचौ- (पा)

त्यादि तु खविषयेऽस्य बाधकमिति न तद्वैयर्थ्यरूपो दोषः ॥

भाष्ये

इद्धिवृत्तिरि- (भा)

त्यस्य गुणवृद्धिरूपादेशेनेत्यादि ॥

पुनवचनम् (भा)

१अदेडगुण^२ (पा)

इत्यादिरूपम् ॥

नियमाद्विधेरिति । (कै)

प्राप्तबाधानुवादरूपदोषापत्या परिसंख्यारूपो नियमो गुरुरिति

भावः ॥

द्वितीयमिति । (कै)

केवलविधापकलेऽनुवृत्त्यैव सिद्धे इहत्यगुणवृद्धिग्रहणम् अनथक
स्यादिति भावः । यातीत्यादिनिर्देशैर्गुरोरपि नियमस्याश्रयणमि-
त्यन्ये ॥

तुल्यन्यायेति । (कै)

१षष्ठीदशनरूपोन्याय ॥

१ अ ६ । पा १ । सू ७७ ॥

२ पुनवचनमिदेषु इत्यादिरूपम् । क । ख । इ ॥

३ अ १ । पा १ । सू २ ॥

४ षष्ठीनिर्देशरूपो न्यायः । क ॥

(इको गुणवद्धी । १। १। ३।)

(अ १। पा १। अ ३)

वाक्यभेदेनेति । (कै)

१ध्वड सप्रसारणमि- (पा)

त्यादिनिर्वाहाय सामान्येन सञ्जाविधानार्थं वाक्यभेद आवश्यक इति भाव ॥

विषयार्थमि- (मा)

व्यस्य निमित्तनियमाथमित्यथ ॥ १गुणादिविधावधिकारल-
ब्धा षष्ठीत्याह

अङ्गस्येति ॥ (कै)

तत्र

२उरण्पर (पा)

इत्यत्र षष्ठीत्यनुवत्य पूर्वोक्ताथ सुलभ । एतयोरपि तत्रानुवृत्त्या
षष्ठीतिसम्बन्धेन तदथलाभ ॥ तत्रानुवर्त्तन यदि लौकिकोऽधि-
कारस्तद्धि स आकाडचानिवन्धन ॥ न च

३षष्ठी स्थाने (पा)

इत्यस्याकाङ्क्षेत्यत आह

स्वरितत्वादिति । (कै)

लक्ष्यानुरोधाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

१ अ ६ । पा १ । सू १३ ॥

२ गुणादिविधावपि अधिकारलब्धा । क । ख । इ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ५१ ॥

४ अ १ । पा १ । सू ४६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

१६३

(अ १ । पा १ । आ ३)

(इको गुणवृद्धौ । १ । १ । ३ ।)

बष्ठीति । (कै)

योगविभागे च

षष्ठीति (पा)

सूत्र साकाङ्क्षमिति लौकिकोऽपेक्षा लक्षणोऽधिकार इतिभाव ॥

योग्यत्वादिति । (कै)

व्याख्यानाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

उपतिष्ठत इति । (कै)

अनुवत्तत इत्यथ ॥

अन्यतरार्थमिति । (कै)

केवलविधिले पुनगुणवृद्धियहणवैयर्थ्यमुक्तमेव ॥

न तु वाक्यभेदेनेति । (कै)

एकवाक्यत्वे सम्भवति तस्यायुक्तत्वमिति भाव । एतेन

१ इग्यण (पा)

इत्यपि व्याख्यातम् । तत्रापि सञ्ज्ञाविधाने इगन्तुवाद्य । अनुवाद्य-
त्व च

१ घ्यङ् सम्प्रसारणम् (पा)

इत्यादीनां सायक्यायावश्यकम् । एव चैकरूप्यायानुवाद्यत्वमेवास्तु न
तु विधेयत्व

१ अ १ । पा १ । सू ४५ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १३ ॥

वचिस्वपी (पा)

त्यादीना नियामकत्वापादकमिति बोध्यम् ॥

तदपेक्षिष्यामह इति । (कै)

एवञ्च यथा विधे खान्याकाङ्क्षा तथास्यापि स्वसम्बन्धिविधेय-
बोधकशास्त्रापेक्षेति १ एकवाक्यतयैवेति भाव । एव च स्वातन्त्र्य-
न्दूरापास्तमेव । तदाह

अस्येति । (कै)

आवृत्तौ तु न मानम् इति शिवम् ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
तृतीयमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके । १ । १ । ४ ॥

प्राधान्यादिति ॥ (कै)

प्राधान्यञ्च सक्तायत्वरूपम् ॥

असम्बद्धमिति ॥ (कै)

अलोऽन्त्यस्य (पा)

इत्यनेनापि इक एव प्रसक्त्वा परिभाषानिषेधे वैयर्थ्यम्^१ ॥

कृत्स्येति । (कै)

दुरीणो लोपश्च (उ)

इति रक्सन्निधोगेन कृत्स्यधातुलोपोऽस्तीति तदसम्भवो नोक्त ॥

अथवेति । (कै)

आद्यपञ्चे अवयवधमस्य समुदाय आरोपोऽन्त्ये समुदायधमस्य

प्रवृत्तिनिमित्तस्य अवयवे आरोपितत्वमिति भेद ॥

१ प्राधान्य - गुणवृद्धिविधिनियमम् ॥

२ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

३ वैयर्थ्यमिति । दीर्घीवेवौटामित्यस्य । १ । १ । ६ ॥

४ उ—पा २ । सू १७७ ॥

परामर्शः । (कै)

शब्देन पृथगुपादानम् ॥

प्रतिपादितमिति । (कै)

बुद्ध्या पृथङ्निष्कर्षादिति भावः ॥

लोपविशेषणमिति । (कै)

सूत्रे श्रुतत्वादिति भावः ॥

सिद्धान्तेत्विति । (कै)

निषेधत्वेन गुणवृद्धोः शाब्दप्राधान्याल्लोपस्य तद्विशेषणत्वादिति भावः । न च लोपशब्दोऽधिकरणघञन्तः ।

अदर्शनं लोप (पा)

इत्यादौ भावसाधनस्यैव प्रसिद्धत्वात् । गणे सानुबन्धस्य पाठाद् विशिष्टस्यैव धातुत्वं स्यादत आह

अनुबन्धविति ॥ (कै)

यस्मादिति । (कै)

उपदेशपदाभावेऽपि अन्तरङ्गत्वात् सर्वतः पूर्वं सा । धातुसंज्ञा तु प्रत्ययविशेषे विधित्सित इति भावः ॥ धातुसंज्ञैस्संज्ञयोः समकालत्वेऽपि न चतिरित्याह

लूशब्दस्यैवेति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्या तस्यैव क्रियावाचिलावगमात् । गणपठित-
क्रियावाचिना च धातुत्वविधानादिति भाव ॥

रोरवीतीति । (भा)

यङ्लुगन्तस्य रूपम् ॥

शब्दवत्त्वात् । (कै)

शब्देनोपादानात् ॥

नान्यथेति । (कै)

अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात् तत्पुरुष एव स्यादित्यथ ॥ ननु पद-
प्रयोजनचिन्ता वृत्तिकारस्योचिता न भाष्यकारस्येत्यत आह

क्रमेणेति । (कै)

तत्तत्पदप्रयोजनक्रमेणेत्यथ ॥ क्रममेवाह

आङ्घातुकस्य चेति ॥ (कै)

लोपविशेषण श्रुतत्वाद् । गुणादिविशेषण प्राधान्यात् । तत्र
लोप विशेषणत्वे आङ्घातुके परे पूर्वस्य धात्वशस्य लोप इति
वाच्योऽथस्ततफलितमुक्त भाष्ये

आङ्घातुकनिमित्ते लोप इति ॥ (भा)

एव गुणवृद्धिविशेषणत्वे आङ्घातुके^१ प्रत्यासत्त्या पूर्वस्य धातो-

र्ये गुणवृद्धौ (भा)

इति वाच्योऽथ । अनुवादेऽपि

(न धातुलोप आङ्धातुके । १। १। ४।) (अ १। पा १। आ ४)

१इको गुणटङ्घी (पा)

१अचश्च (पा)

इति परिभाषातिरिक्तपरिभाषाणा प्रवृत्तिस्त्रीकारात् । तत्
फलितमुक्तम्

आङ्धातुकनिमित्ते ये इति ॥ (भा)

प्राप्तुत (भा)

इत्यनेन प्रसक्तस्यैव निषेध इति सूचयति ।

बहुव्रीह्यीति । (कै)

उभयानुग्रहाद्येति भाव ॥ यद्यपि धातुलोप इति समस्तमाङ्ग-
धातुकविशेषण तथापि विशेषणशब्द परिच्छेदकपर इति न
दोष ॥

नन्वाद्गुण^१ इति । (कै)

नन्विक्षानिकत्वादयमपौग्लक्षण । नचात्राप्यनुवृत्तमिक इति
स्वरूपपरम् । उत्तरसूत्रे इव स्वरूपपदायकत्वव्यवस्थापक^२शब्दा-
भावादिति चेन्न ।

१इको गुणटङ्घी (पा)

इति सम्पूर्णमनुवृत्त्य यत्रेदन्तत्र न धात्वित्युपतिष्ठत इत्यर्थेनास्यापि

१ अ १। पा १। सू ३ ॥

२ अ १। पा २। सू २८ ॥

३ अ ६। पा १। सू ८७ ॥

४ व्यवस्थापक च शब्दाभावाद- । ख। म। क ॥

५ अ १। पा १। सू ३ ॥

परिभाषालाङ्गीकार इति भावात् । यद्वा । यच्चेद् तद्विहिते
गुणवृद्धौ नेत्यथ ॥ तद्वच्च्यति । यच्चेक् परिभाषा व्याप्रियते तत्राय
निषेध इति ॥

‘इक्प्रकरणादिति (भा)

भाष्यप्रतीके अर्थाधिकारेण स्वरूपपरस्वैवेक इत्यस्थानुवचनान्नाद्वा ॥

यदैति । (कै)

१ पूर्व धातु साधनेने ति सिद्धान्तपक्ष इत्यथ ॥

यदा त्विति । (कै)

१ पूव धातुरूपसर्गणे ति पक्षे पूवमेव जातस्य निषेधाद्यो-
गादिति भाव ॥

बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिति । (कै)

द्वितीये बहिरङ्गनिमित्तस्यासिद्धत्वाद् विधिप्रवृत्तिकालेऽनि-
व्यक्तत्वात्निषेधाप्राप्त्येष्टसिद्धिरित्यथ ॥ एतेन जातस्य बहिरङ्गस्या-
न्तरङ्गे कर्त्तव्येऽनेनासिद्धत्वप्रतिपादनेऽपि जातेऽन्तरङ्गे पश्चात् प्राप्त-
बहिरङ्गस्थानेनासिद्धत्वप्रतिपादने मानाभाव फलाभावो ज्ञापक-
विरोधश्चेत्यपास्तम् ॥ पर लय पक्ष

१ ‘इक्प्रकरणान्नुस्ये वृद्धि’ इत्यत्रैवाग्रिमभाष्ये वच्च्यति ॥

२ परिभाषेन्दुश्रेखरे ऋष्यम् ॥

३ परिभाषेन्दुश्रेखरे ऋष्यम् ॥

‘सुट् कात्पूर्व (पा)

इत्यादि सूत्रेषु भाष्ये दूषित इति भाष्योक्तमेव सम्यक् ॥

नन्विति । (कै)

इय च

‘षत्वतुकोरिति- (पा)

सूत्रेण ज्ञापिता । अन्यथा बहिरङ्गासिद्धत्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं
स्यष्टमेव ॥

अचोरिति (कै)

द्वित्वमविवक्षितम् । धमिषाहकमानस्य तथैव सत्त्वात् ॥

अनुपस्थानम् (कै)

इत्यस्याचेत्यादि ३ ॥

तच्च हीति । (कै)

ततश्च यण्डसिद्धो नेत्यथ । तेनासिद्धपरिभाषाया अनि-
त्यल ज्ञाप्यते । अत एव भाष्ये ४ विप्रतिषेधसूत्रभिन्नस्थले न काये-

१ अ ६ । पा १ । सू १३५ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ८६ ॥

३ अचेत्यादिरिति । प्रदीपे अनुपस्थानपदेन ‘नाजानन्तर्येति’ परि-
भाषाया अनुपस्थानं बोध्यत इति मत्वेदम् । यदि तु अन्तरङ्गपरि-
भाषाया अनुपस्थानं गृह्यते अत एव अक्षरद्वयैरित्याद्युत्तरग्रन्थसङ्गति-
रित्यच्यते तदा त्वचेति शेषो नापेक्षित ॥

४ विप्रतिषेधे पर कार्यम् । अ १ । पा ४ । सू २ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

२१

(अ १। पा १। व्या ४)

(न धातुलोप आद्धधातुके । १। १। ४।)

तदुल्लेखो यथाऽधिद्वपरिभाषाज्ञापक विप्रतिषेधसूत्रे उक्तमपि पुन-

१वाह ऊठ (पा)

सूत्रे उक्तमिति विवरणकृत ॥

अस्मिन्निति । (कै)

निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् पश्चात् प्रवृत्तमाने इत्यथ ॥ कृत्-
धातोण्यिचि युक्ति

१लोपो व्योरिति (पा)

यलोप । वाक्यकार सूत्रेऽव्याप्तित्व्याप्तिपरिहाराय १परिगणन-
माह भाष्ये

परिगणनमिति । (भा)

अत्र

१यस्य ह्रस्व इति (पा)

लोप १समुदायलोप इति मत्वा यक्क्यथो ' परिगणन
१ वेभिदित्वा इत्युदाहरण च बोध्यम् ॥ ननु भञ्जिरञ्जोरौपदे-
शिकनस्यैव

१ अ ई । पा ४ । सू १३२ ॥

२ अ ई । पा १ । सू ६६ ॥

३ परिगणनमिति भाष्ये । क ॥

४ अ ई । पा ४ । सू ४६ ॥

५ समुदायलोप इति मत्विति । वर्णलोप इति पक्षे तु अलोपस्य स्थानि
वद्भावादेव न गुणादि प्राप्ति ॥

६ वेभिदितेति । अस्यापि यदन्ततया वणलोपपक्षे अलोपस्य स्थानि-
वद्भावादेव गुणाभाव सिद्धीत । यदलुगन्तन्तु नेदम् तत्र लुक् आद्ध
धातुक्निमित्तत्वाभावेन निषेधाप्राप्ते । अनारम्भो वेत्युपक्रम्य कथ
' वेभिदितेति ' अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावादित्युत्तरभाष्य
विरोधाच्च । मरीचज' इत्यत्र तु ' यङोऽचि चेति ' लुक् समुदाय
स्यैव भवतीति नास्ति तत्र स्थानिवद्भावसम्भावना ॥

२२

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(न धातुलोप आङ्घातुके । १।१।४।)

(अ १।पा १।आ ४)

१भञ्जेश्च चिणि (पा)

१रञ्जेश्च (पा)

१घञि च (पा)

इत्यादिना लोप इति नुस्त्रोप इत्यसगतमत आह

नुमितीति ॥ (कै)

नन्निदिद् वृहिणा इद सिद्धमत आह

वृहि वृद्भाविति । (कै)

स नास्येवेति पूर्वपक्षाग्रथ ॥

ऊडादेश इति । (कै)

१ञ्वरत्वरस्त्रिवी- (पा)

त्यनेन ॥ भाष्ये

इत्यत्रापि प्राप्नोतीति । (भा)

वृद्धिरिति शेष ॥ न प्राप्नोतीति पाठे निषेध इति शेष ॥

निपातनादिति । (भा)

१स्यदो जवे (पा)

१ अ ६।पा ४।सू ३३ ॥

२ अ ६।पा ४।सू २६ ॥

३ घञिच भावकरणाथौ । अ ६।पा ४।सू २७ ॥

४ ञ्वरत्वरस्त्रियविमवासुपधायाश्च । अ ६।पा ४।सू २ ॥

५ अ ६।पा ४।सू २८ ॥

१अवोदैधौङ्गप्रअथहिमअथा (पा)

इति निपातनम् । अस्य नलोपमात्रफलकत्वे नलोपविधानेनेव सिद्धे निपातनवैयर्थ्यापत्तिरिति भाव ॥

तेनेति । (कै)

अन्यथा

१ओर्गुण (पा)

इत्यादावपि परिभाषाप्रवृत्तौ तस्यापीग्लक्षणत्वे लैगवाचन इत्यादौ निषेध आदिति भाव ॥

यत्रेक्परिभाषेति । (कै)

नचेक इत्यनुवर्त्येको न ते इत्येव व्याख्यानमुचितमिति वाच्यम् । मरीमृज सरीमृप इत्यादाविक प्रत्ययाव्यवहितपूर्वाभावा-
न्निषेधानापत्ते । तदाह भाष्ये

इग्लक्षणयोरिति । (भा)

यथैतदथलाभस्तयोक्तम् । इक्परिभाषालक्षणयोरिति तदथ ॥

लोपेति । (कै)

प्रत्ययाश्रयत्वादिति (भा)

भाष्यस्य लोपे आद्धधातुकप्रत्ययनिमित्तकत्वाश्रयणादित्यथ इति भाव ॥

(न धातुलोप आङ्गधातुके । १।१। ४।)

(अ १। पा १। आ ४)

न प्रत्ययेति । (कै)

प्रत्ययस्याश्रुतत्वादनार्चित्वाच्चेति भाव ॥ अवश्य जीरदानु-
शब्दस्यैवमेव^१ व्युत्पत्तिं कार्येत्याह

एव चेति । (कै)

अवान्तरपदत्वे सत्येवावयह इत्युतसर्गादिति भाव ॥ ननु
रदानुप्रत्यये रेफाकार उदान्त समासे लन्तोदान्त स्यादत आह
बद्धिति । (कै)

जीरस्य प्रत्ययस्वरैणान्तोदान्तस्य बद्धव्रीहौ पूवपदप्रकृतिस्वरै-
णेत्यथ । जीवेविचि तु गुणनिषेधो भवत्येव ॥ एतेनाङ्गधातुकत्वेन
यत्र लोपे निमित्तता तत्रैव लोपे निषेध इत्यपास्तम् । वाक्तिक-
विरोधात् ।

यङोऽचि च (पा)

इत्यत्रापि तत्त्वेनानिमित्तत्वा 'लोलुव' इत्याद्यभिध्यापत्तेश्च ।
धिव्यादिभ्यस्तु विजभाव एव । भाष्ये

यावता चेदानीमिति । (भा)

कित्त्वेन गुणनिषेधादिति भाव । अत्र वलोपो

लोपो व्यौ- (पा)

रित्यनेन । इदं च यथाश्रुतसूत्रमते । वलोपप्रत्याख्यानं तुं

१ अवश्य जीरदानुशब्दस्यैव व्युत्पत्तिं कार्येत्याह - । क ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

२५

(अ १। पा १। अ ४)

(न धातुलोप आद्धधातुके । १। १। ४।)

रकि ज्य (भा)

इत्येव शरणम् ॥

पक्षद्वयेऽपीति (कै)

तन्नेणोभयविशेषणत्वपक्षेऽपीत्यपि बोध्यम् । गुणो ष्याश्चो णिलोपो
यगाश्च ॥

अपवादेति । (कै)

प्रकल्प्य चापवादविषयमिति परिभाषयेति भाव । एतेन
गुणप्रतिषेधौ यत्र समानकालौ तत्र चरितार्थौ निषेधो नान्तरङ्ग
गुण बाधितु समत इत्यपास्तम् ॥ न च

भेद्यते (भा)

इत्यत्र

अच परस्मिन्निति (पा)

णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तत्राभावातिदेशस्य च सत्त्वेन स्थानिनि
णिचि सति अभवतो निषेधस्य लोपेऽप्यभावातिदेशात् दोष
इति वाच्यम् । स्थानिवद्भावाश्रयणे सूत्रप्रत्याख्यानमेवेति तदना-
श्रयणेन सूत्रवत् तदनाश्रयणेनैवाप्य दोष इत्याशयात् ॥ भाष्ये

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरिति । (भा)

प्रतिषेधेति शेष ॥ अत एवाभाजीत्यादिसिद्धिरिति भाव ॥

१ 'रकि ज्य सम्प्रसारणम्' इत्यत्रैव भाष्ये ॥

२ परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम् ॥

३ अ १। पा १। सू ५७ ॥

२६

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(न धातुलोप आद्घातुके । १।१।४।)

(अ १। पा १। अ ४)

अकारलोप इति । (भा)

अतो लोप (पा)

इत्यनेन ॥ थडलुगन्ताण्णुलि तु सूचमतेऽपि निषेधो न ।

आद्घातुकनिमित्तलोपाभावात् ॥

मरीमृजक इति । (भा)

अत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे

किडत्यजादौ वेध्यते (वा)

इति विकल्पो न । व्यवस्थितविभाषाअथणात् ॥ नन्वेव लुक-

शास्त्र व्यर्थ स्यादत आह

कृतेऽपीति । (कै)

अवशिष्टे तच्चरिताथमिति भाव ॥ भाष्ये

लुकि कृते इति । (भा)

अनवकाशत्वा 'दन्तरङ्गानपीति न्यायाच्च लुकि कृतेऽतो लोपो
न प्राप्नोतीत्यथ ॥ इतर आशयानभिज्ञ आह

परत्वादिति । (भा)

ननु यस्य लोप कृतस्य लुगप्रप्रेराह

१ अ ६ । पा ४ । सू ४८ ॥

२ "अन्तरङ्गानपि विधीन वहिरङ्गो लुग बाधते" इति ॥
परिभा - । ५३ ॥

३ ननु इत्यनन्वितमिति यत्र्यकसुरनवधानम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

२ ७

(अ १।पा १।आ ४)

(न धातुलोप आङ्धातुके । १।१।४।)

लुक् शास्त्रेति ॥ (कै)

गौणत्वादिति । (कै)

अतिदेशविषये गौणत्वाङ्गीकारेऽतिदेशवैयर्थ्यापत्तेरिदं चिन्त्यम् ।

किञ्च भिन्नविषयेऽपि बाध्यबाधकभावो दृष्टः । यथा

व्यथो लिटीति (पा)

सप्रसारणस्य वकारे चारितार्थेऽपि हलादि शेषबाधकता ।
भाष्यकारोऽपि

मिदचोऽन्यादि- (पा)

त्यस्य विषयभेदेऽपि प्रत्ययपरत्वबाधकता वक्ष्यति । तस्मात्
कृते चारितार्थेऽपि तत्प्रामाणिकालेऽवश्यं प्राप्त्याऽपवादत्वं भवत्येवेत्या-
शयः ॥

असम्भव एव बाधकत्वम् (भा)

इति वाक्तिकानुयायिना

सावकाशो लुक (भा)

इत्युक्ते स एव

अथापी- (भा)

त्याहेति तदुक्ति कथञ्चिदिति ॥ भाष्ये

१ अ ७ । पा ४ । सू ६८ ॥

२ अ १ । पा १ । सू ४० ॥

(न धातुलोप व्याद्धधातुके । १। १। ४।) (अ १। पा १। आ ४)

अत इत्येवेति । (भा)

अलोऽन्त्य- (पा)

परिभाषया अत इत्यनुवृत्तेर्वेति भाव ॥ अथ च लुकोऽप-
वाद । एवञ्चार्थादवशिष्टस्य लुगिति बोध्यम् । अत्र

भ्रसृजो रोपधेति (पा)

सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणस्य मण्डूकसुत्यानुवृत्तनेन योगविभागस्येष्ट-
सिद्धयत्वेन च क्वचिदेव पृथग्लोपो न सवचेति बोध्यम् ॥

मरीसृज (भा)

इत्यत्र विकल्पस्तु न । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । यदा तत्र
विकल्प इष्ट एव । तदर्थं सूत्रकृतोऽप्येतत्कल्पनावश्यकत्वं मनसि नि-
धायैव तामाश्रित्य सूत्रप्रत्याख्यानमेव वरमिति भाव्याश्रय ॥ लो-
लुवादावुवडि अनादिष्टादच पूर्वस्य विधेरभावेन स्थानिवत्त्वाभा-
वेऽपि नोपधागुण । अत्र पूर्वत्वेन दृष्टलोलुगब्दात् परस्य गुणे
कत्तथे पञ्चमीसमासेनाल्लोपस्य स्थानिवद्भावसौख्यभ्यात् । निमित्त-
त्वेनाश्रितात् पूर्वस्मादित्यर्थे तु न मानम् । अतिप्रसङ्गस्य तदनि-
त्यत्वेनैव परिहारात् ॥ भाष्यानुक्तत्वात् तदनित्यत्वाभावेऽपि पूर्व-
स्मात् परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहणेन हे गौरित्यत्रादोष । अत्र
पूर्वेत्यग्रे स्वरग्रहणाद् भाष्यप्रामाण्याच्चाव्यवधानाश्रवाधेऽप्यत्र तदा-

(अ १।पा १।आ ४)

(न धातुलोप आद्घातुके । १।१।४।)

धे मानाभावात् । अतिदेशप्रवृत्तिप्राक्कालिक च तदग्रेऽव्यवधान
निविष्टम् । किञ्चाग्रास्त्रीयस्यापि तस्य ततस्थानापन्ने तद्धमलाभ
इति लोकाभ्यामेनातिदेश इति स्थानिवतसूत्रे वक्ष्यते । लोलू
इत्यस्य लोलुवादेशस्तस्य च गुणघटितो लोलोवित्यादेश इत्याहुः ॥

दरीदृश इत्याहुः निमित्तगुणस्तु न । अस्याहस्तर्कैकगोचर-
त्वेन लाचणिकतया अडग्रहणेनाग्रहणात् । अत एव दरीदृशक
इत्यादौ यडन्ताद् एबुलि अङ्निमित्तगुणाभावः ॥ जङ्मक इत्यादौ
यडन्ताद् एबुलि उपधालोपश्च । अनङीति निषेधाप्रवृत्ते । जङ्म
इत्यादौ ढक्तयुक्त्या समुदायलुगेवेति न दोषः ॥ निजेगिल
इत्यादौ

१ग्रो यङीति (पा)

नित्य लत्वमिष्टमेव । सूत्रमतेऽपि

२न लुमतेति (पा)

निषेधस्थानित्यत्वाद् यड्परत्वमस्ति ।

३नवेति विभाषेति (पा)

सूत्रे भाष्ये चेद् ध्वनितमिति तत्रैव निरूपयिष्याम । यदि जरी
गृह्णादे ः सास्त्रयतेश्चा चिं सम्प्रसारणगुणाविष्टौ तर्हि सूत्रमतेऽपि

१ अ ८ । पा २ । सू २ ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ४४ ॥

४ सम्प्रसारणयडिचेति गुणाविष्टौ । क । ग ॥

(न धातुलोप आङ्गधातुके । १। १। ४।)

(अ १। पा १। आ ४)

‘न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन साधनीयौ भाष्यप्रामाण्यादिष्टा-
विति गम्यते । अत एव पृथगङ्गापे यङो विषयापहाराभावेन अजे-
र्यादिशे चणि वेव्य इति स्यादित्यपास्तम् । योगविभागस्य
क्वाचित्कत्वेन तत्र लुक एव प्रवृत्त्याऽचते । १पुर्वादिभ्यो वान्तेभ्यो
विज् नास्त्वैव । २अनभिधानात् । इदं च

१लोपो व्योरिति- (पा)

सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । एतद्भाष्यविरुद्धप्रयोगाणां भाष्यानुक्तानाम-
नभिधानमित्यन्ये ॥ न चैव न धातुलुक्चौ त्येव सिद्धे आङ्ग-
धातुकग्रहणं व्ययमिति वाच्यम् । लोपाङ्गधातुक इत्येव षष्ठीतत्पु-
रुषेण लोपनिमित्ताङ्गधातुक इत्यर्थेन लूजादेर्यादृत्तिसिद्धौ धातु-
ग्रहणवत् तस्यापि सत्त्वात् ॥ भाष्ये

लुक वक्ष्यतीति । (भा)

लुगतो लोपापवाद । अपवादश्च प्रायेण पञ्चाङ्गावीति भवि-

१ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

२ ननु प्रवधातोर्विचि वेरपत्ता” लोपाद् वलि लोपो वलीयान इति
धातुवकारलोपे सूत्रसत्त्वे तेन गुणनिषेधाद् वलि चै”ति दीर्घे
पूरित्वेव भवति । प्रत्याख्याने तु योरिति स्याद् अत आङ्ग पुर्वा
दिभ्य इति ॥

३ अनभिधानादिति । इदं प्रत्याख्यानपरं भाष्यमेव पुर्वादिभ्यो विचोऽ
नभिधाने मानम् फलभेदे प्रत्याख्यानानुसङ्गतेरिति भावः ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ६६ ॥

(अ १। पा १। आ ४)

(न धातुलोप आद्घातुके । १। १। ४।)

अन्निर्देश ॥ ननु भिन्नाश्रयधोरपि दीघवृद्धोरिचायेत्यादौ बाध्य-
बाधकभावो दृष्ट इत्यत आह

तुल्यकालेति ॥ (कै)

बहुलेति । (कै)

१यडोऽचि चेति (पा)

सकारेण ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

प्राक् प्रवृत्तिकत्वमन्तरङ्गत्वम् । न हि तदाऽपवादप्रवृत्तिरिति
भाव ॥

अकिञ्चस्येति । (कै)

१उदुपधाद्भावादिकर्मणोरिति (पा)

विहितस्येत्यथ । एवञ्चाकित्वाभावे

१किडति च (पा)

इत्येव निषेध सिद्धो निकुचित" इति भाव ॥ सञ्ज्ञिपात
सम्बन्ध । तद्विघात इति

कर्मण्यण् । (पा)

१ अ २। पा ४। सू ७४ ॥

२ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरण्यतरस्याम् । अ १। पा २। सू २१ ॥

३ अ १। पा १। सू ५ ॥

अजादौ प्रत्यये इति । (कै)

यायाद्यते क्तिचि यातिरित्यादौ आलोपानापत्ते^१ वरे ग्रह-
णस्य वैयर्थ्याच्च चिन्त्यमेतत् । अस्य समाधानं तस्माभिरुक्तमेव ॥
अत एव

१न पदान्त- (पा)

सूत्रे वरे ग्रहणं चरितायम् । सत्यकारे यदि स्याद्यकारलोपस्तदा
सम्भव उवडादेरिति भावः ॥

क्ङिति च ॥ १।१।५॥

तच्च यदीति । (कै)

१तस्मिन्निति- (पा)

परिभाषानुपहायेत्यथ ॥

यदा त्विति । (कै)

निषेधत्वेन तयो प्राधान्यादिति भावः ॥

१ 'न पदान्तद्विवचनवरे' इति सूत्रे ॥ अ १। पा १। सू. ५८ ॥

२ न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णाबुखारदीवजश्चर्विधिषु । अ १।

पा १। सू. ५८ ॥

३ अ १। पा १। सू. ६६ ॥

(अ १। पा १। आ ४)

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

११३

(किडति च । १। १। ५।)

न हीति । (कै)

अनभिनिवृत्ते पूर्वपरव्यवहारस्य कन्तुमशक्यत्वात् तदनुपस्थानम् । निर्दृष्टनिषेधे तु देवदत्तहन्तृहत न्यायेन चितमित्यादाविक श्रवण न स्यादिति भाव ॥

निमित्तेति । (कै)

अत्र

'यस्य च भावेन (पा)

इति सप्तमी । सा च^१ ज्ञापकत्वाधिका । ज्ञापकत्वं च सम्बन्ध विना-

१ यस्य च भावेन भावकक्षयम् । अ २ । पा ३ सू ३७ ॥

२ ज्ञापकत्वाधिकेति । वस्तुतो गोषु दुह्यमानासु गत" इत्यत्र गमने गोदोहनसामानकालिकत्वबोधस्य 'गोषु दुग्धासु गत' इत्यत्र गोदोहनौत्तरकालिकत्वबोधस्य 'गोषु धोच्यमाणासु गत" इत्यत्र गोदोहनपूर्वकालिकत्वबोधस्यानुभवसिद्धत्वाद् ज्ञाप्यत्वाधकत्वे चोक्त बोधे वैबिध्यस्योपपादयितुमशक्यत्वात् सामानकालिकत्वादिकमेव सप्तम्या वाच्य मन्तव्यम् । ज्ञाप्यज्ञापकभावस्तु सामानकालिकत्वादि बोधे अर्थात् सिद्धो भवतीति सूत्रे निमित्तत्वेन गृह्यते । अत एव कदा गत इति । अत्रस्य गोषु दुह्यमानसु" इत्यादेशत्तरत्वमपि सङ्गच्छते । ज्ञापकत्वाधकत्वे तु किं ज्ञाप्य गमनम् एतत्पञ्चोत्तरत्वं तस्य स्यात् । न चैतत् कोऽप्यभिप्रैति । एवञ्च न निमित्तनिमित्तिभाव क्षामस्य विवरणोक्त द्वारसुपपद्यते । राष्ट्रपरामे ज्ञायादित्यत्र तु शब्ददृष्ट्या सामानकालिकत्वमेव सप्तम्या बोध्यते खाननिमित्तापेक्षाया प्रत्यासन्नत्वात् उपराग एव तन्निमित्तत्वेन मनसा गृह्यते इत्यन्यत् ॥

(किडति च । १ । १ । ५।)

(अ १ । पा १ । आ ४)

नुपपन्न सद् विधिशास्त्रकृत्प्रनिमित्तत्वमादाय पथ्यवस्यति । एवञ्च
निमित्ततया किडज्ज्ञाप्ये गुणवृद्धी नेत्यथ । तदाह

किडनिमित्ता हि तयो प्रवृत्तिरिति ॥ (कै)

केचित्तु सिद्धसाध्यसमभिहार' न्यायेन निमित्तत्व फलती-
त्याहुः ॥ परेतु किडतीत्येतद्गुणवृद्धिविशेषणमेव भवनक्रियातद-
भावयोरमृत्तत्वेन किडत्परत्वाद्यभावादिक इत्यस्याद्याप्यनुवृत्त्यनुक्ते ।
अनुवृत्तावपि तस्य शब्दपरत्वात् । तस्मान्निमित्तग्रहणाभावे किड-
तीति सप्तम्या

१तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य (पा)

इत्युपस्थित्या किडति अव्यवहिते पूर्वस्य ये गुणवृद्धी प्राप्तुस्ते
नेत्यथ ॥ १ अनुवादे परिभाषा नोपतिष्ठत' इति तु

२इको गुणवृद्धी (पा)

३अचश्चेति (पा)

सूत्रद्वयविषयमेवेत्युक्त भाष्ये । तस्य निषेधस्यानुपलभाच्च ॥ तद्-
वक्ष्यति भाष्ये

१ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

२ विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे । परिभाषेन्दुश्रे १ २ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ३ ॥

४ अ १ । पा २ । सू २८ ॥

किडत्यनन्तरो गुणभाव्यस्तीति । (भा)

निमित्तग्रहणे तु तत्त्वामर्थात् परिभाषानुपस्थानं तत्प्रत्याख्याने
तु जिज्ञादिना तदनुपस्थानम् । सम्भवन्त्या परसप्तम्या

१यस्य चेति (पा)

सप्तम्या असम्भवाच्च । १ उपपदविभक्तेरिति न्यायात् ॥ सिद्ध-
साध्यसमभिहारन्यायस्यापि

२तस्मिन्निति (पा)

शास्त्रेण बाध एव । अत एव निमित्तग्रहणप्रयोजनावसरे हत ४
इत्युदाहरिष्यति ॥ कैयटोक्तरीत्या इकपदानुवृत्तावेव

५निमित्तग्रहणम इति (भा)

वात्तिकस्योक्तिसम्भवेन तत्प्रयोजनदानानुक्तिसम्भवस्य एवेत्याहुः ॥

उपधाया अपीति । (कै)

१ अ २। पा ३। सू ३७ ॥

२ “उपपदविभक्ते कारकविभक्तिवर्णीयसी” इति । परिभाषे
न्दुश्रे १ ३ ॥

३ अ १। पा १। सू ६६ ॥

४ अत्रैवाग्रिमभाष्ये इमाणिच भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि ।
हतो ह्युपयोयते औयत लौयमानि पौयमानिर्नेनित्त इति ॥

५ “किडतिप्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम्” इति अत्रैव भाष्ये उक्तम् ॥

उपधायां रोरवौतौ चाथ प्रयोजन प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रति-
षेधो यस्य तत तन्निमित्तग्रहणमिति भाष्याथ इति भाव ॥ उप-
धारोरवौतिभ्यामिति

उपधारोरवौत्यर्थमिति (कै)

अर्थेन^१ नित्यसमास इत्यन्ये ॥

नन्वसन्निहित पुगन्ताङ्गादि कथ तत्परत्वेन विशेष्यमत आह

आकाङ्क्षयेति ॥ (कै)

ननु निषेधे गुणवृद्धौ प्रति किञ्चित्प्रत्ययपरैरूप निषेधविषय
प्रति चाकाङ्क्षा नाङ्ग प्रतीत्यत आह

अथवेति । (कै)

निषेधगुणादेरप्रत्यये किञ्चित्प्रसङ्गेन प्रत्ययग्रहणमिति भाव ॥
एव च प्रत्ययस्याङ्गाग्रे उत्थिताकाङ्क्षत्वात् तस्यैव तद्विशेषणमिति
भाव ॥

आद्यव्याख्याया परिहारभाष्य योजयति

ततश्च समुदेति । (कै)

द्वितीयेतिद बोध्यम् । नाच्चिन्नविशेषणत्वं न्याय्यमिति । भाष्ये

अङ्गविशेषणो हीति । (भा)

१ 'अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गत्वा चेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन ।

अ २ । पा १ । सू ३६ ॥

२ किञ्चित्परे । क । ख । ग । इ ॥

१पुगन्तलघूपधस्य (पा)

इत्यस्य बङ्ग्रीहिणाङ्गविशेषणत्वे इत्यथ ॥

२यदि (भा)

इत्यनेन न खपञ्चस्योपादेयतोच्यते किन्तुभयो साम्यमुच्यते इत्याह

तन्निमित्तपक्षस्यापीति । (क्लै)

सावधातुकनिमित्तस्य लघूपधलक्षणस्य तिबन्निमित्तस्य ॥

भाष्ये

अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति । (भा)

प्राधान्येनात्र एव यत्रानन्तव्याश्रयण तत्रैव^२ नाजानन्तव्य' इति
निषेधप्रवृत्तेस्तस्या अभावाच्चेति भाव ॥

ननु अदुद्रुवद् इत्यत्र

३सार्वधातुकेति (पा)

गुणात् पूर्वं नित्यत्वाच् चडि

४द्विर्वचनेऽचीति (पा)

निषेधादुवडभावे द्वित्वात् परत्वात् लघूपधगुणो दुर्वार इति चेन्न ।

अन्तरङ्गत्वात् द्वित्वस्यैव प्रवृत्ते । 'ओणेच्छदित्करणेनोपधाकाव्यस्य

१ अ ७५ पा ३। सू ८६। २ 'यदि तन्निमित्तग्रहण क्रियते प्रचडन्ते

दोष । रिचति पियति धियति प्रादुद्रुवत प्रासुसुवत' अत्रैव भाष्ये ॥

३ "नाजानन्तर्ये बहिष्टप्रकृति" । परिभाषेन्दु - ५१ ॥

४ अ ७। पा ३। सू ८४ ॥

५ अ १। पा १। सू ५६ ॥

६ ओण्युघातो ।

(क्लिडति च । १। १। ५।)

(आ १। पा १। अ ४)

द्विजात प्राबल्यबोधनेऽपि न क्षति । ज्ञापकस्य सजातीयपेक्षले-
नोपधाकाव्यस्य द्विजात प्राबल्यबोधने यत्र द्वित्वसमाननिमित्तता
द्वित्वनिमित्तार्वाग्निमित्तता वा तत्रैव तत्राप्राबल्यबोधनादित्याह ॥

भूय (भा)

पुनरर्थे ॥

एवमकारोऽपीति । (क्लै)

क्लिडत्यरे गुणवृद्धौ न प्रयोक्तव्ये इति सूत्राय ॥ तत्र यथा
चित्तिमि त्यादावसतो गुणादे प्रागभाव पात्यते एव सतोऽपि
निवृत्ति साध्येत । सतोऽपि निवृत्ते

अदिप्रभृतिभ्य (पा)

इत्यादौ वृष्टत्वादिति भाव ॥

नन्विति । (क्लै)

तथाचेक इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादसत एवाप्रयोग प्रतिपाद्यत इति
भाव ॥

नेनिक्ते (भा)

इत्यत्र

निजा चयाणा गुण श्लौ (पा)

१ इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि” । अत्रैवोक्तम् ॥

२ अ २ । पा ४ । सू ७२ ॥

३ हतो ह्य उपोयते औसत

लौयमानि पौयमानि नेनिक्ते इति’ अत्रैव भाष्ये ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू ७५ ॥

इत्यभाषस्य गुण ॥ ^१प्रसक्तत्वानभिनिवृत्तत्वयोर्विरोधमाशङ्क्याह

सामान्येति । (कै)

निवृत्ति । (कै)

अनभिनिवृत्ति क्रियते ॥ विहितप्रतिषिद्धयोर्विकल्पसहि
स्यादत आह

परमार्थेति । (कै)

गुणविधेकवाक्यतया किडङ्गिन्सावधातुकादौ गुण इत्यर्थात्
किडति तयोरप्राप्तिरेवेति भाव । सा च पर्युदासविधया । यद्वा
प्रसज्यप्रतिषेधेन वाक्याथबोधे तदग्रे सामान्यशास्त्रजज्ञानस्याप्रामाण्य
कल्प्यते । एकवाक्यताफलसम्पत्तेस्त्वेकवाक्यतायामित्युक्तमिति द्रष्ट-
व्यम् ॥

भूताकारेति । (कै)

सिद्धाभावपरिपालनेनैव सिद्धावसिद्धाभावविधाने गौरवादिति
भाव ॥

प्रक्रियायामिति । (कै)

वस्तुतस्तु तत्रापि लुकानुत्पत्तिरेवान्वाख्यायते इति बोध्यम् ॥

नैष इति । (कै)

^१ एकान्ता अनुबन्धा इति भाव ॥ ^२अथमेव न्याय्य इति

१ अत्रैव भाष्ये प्रसक्तस्यानभिनिवृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्ति शक्या
कत्तुम् ॥ २ परिभाषेन्दुश्लो-५ ॥

३ “वृत्तञ्चो ह्याचार्योऽनुबन्धानासजति । उभयमिदमनुबन्धेषूक्तम्
एकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् । एकान्ता इत्येव
न्याय्यम् । कुत एतत् । अत्र हि हेतुव्यपदिष्ट । यच्च नाम सहेतुक
तन्नग्राय्यम्” । तस्य श्लोप (१। ३। ६।) इत्यत्र भाष्ये ॥

१तस्य लोप (पा)

इति सूत्रे वक्ष्यति ॥

कार्यित्वादिति । (कै)

अङ्गस्य गुणो भवति तत्सम्बन्धभासेक इत्यथ इत्यभिमान ॥

उत्तरस्त्विति ।

पञ्च इति शेष । किङ्कत्परस्य यस्य गुण प्राप्तस्तस्य नेति सूत्राय इति भाव ॥ भाष्ये

१धातु किङ्कदिति ।

परत्वेन निद्दिष्ट यत् किङ्कदि ति त द्धातु प्रति विहितमिति विशेषयिष्याम । तथाच धातुविहित किङ्कद्यत कुतश्चित्पर तदवयवस्य गुणो नेति सूत्राय इत्यथ ॥ तद् ध्वनयन्नाह

मत्वाप्रञ्ज इति ॥ (कै)

धातुर्विकरणो वेति । (कै)

धातुना विहितविशेषणबललभ्यमेतदुभयम् ॥

येन नेति । (कै)

१पुगन्तलघूपधस्येति (पा)

१ अ १ । पा ३ । सू ६ ॥

२ ' धातु किङ्कत्परत्वेन विशेषयिष्याम ' । भाष्ये ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू ८ ॥

तत्पुरुष इति भाव । श्रुतत्वात्सावधातुकादिक किडतीति च
पुगन्तादीनामेव विशेषणमित्यभिमान ॥

प्रतिषेध्यापेक्षायामिति । (कै)

गुणवृद्धिश्रुत्या तद्रूपप्रतिषेध्याकाङ्क्षाया चावद्गुणवृद्धिर्विधाय-
कग्रास्त्रविषयकनिषेधवाक्याना व्यक्तिपचे विनिगमनाविरह्वादुपप्लव
इत्यथ ॥

प्रधानानीति । (कै)

अनेन तद्विषयकनिषेधोपप्लवे वीज दग्धितमित्याहु ॥

अङ्गविकलेति । (कै)

पूवस्थ परस्थ वेति सन्देहेन तदुपस्थितेरिति भाव ॥ न चैव

नेनित्ते (भा)

इत्यत्रापि निषेध स्यात् । १ येन नेति न्यायेनैकवणव्यवधाने एव
निषेधप्रवृत्तेर्बोधनात् ॥

न्यायव्युत्पादनार्थेति । (कै)

न्यायव्युत्पत्तिस्तत्प्रतिपत्ति । ओदृणा तदुत्पादनाद्येत्यथ ॥
भाष्ये

हलन्ताच्चेति । (भा)

१ 'येन न्यायवधाने तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' ॥

२ अ १। पा २। सू १ ॥

(किडति च । १। १। ५।)

(अ १। पा १। व्या ४)

नन्वेतद्विहितकित्त्वस्य न ज्ञापकत्वम् ॥ १द्विदृच्छतीत्यादावमा-
गमनिषेधेन धिष्यतीत्यादौ नलोपेन च तच्चारितार्थात् ।

१इको भ्रूल (पा)

इत्यपि न । तद्विषये इक किडत्परस्यैव सम्भवादिति चेन्न
सृजिदृशोऽल्यमकित्त्वनि इको झल् दम्भे रिति लघुन्यासेन
सिद्धे सामान्यतोऽतिदेशस्य गुणप्रतिषेधाथत्वेन ज्ञापकसाम्राज्यात् ॥

२रुद्विदमुषा (पा)

क्तासनो-

३मृडमृदगुधकुषक्लिशा (पा)

क्त कित्त्वविधान च ज्ञापक बोध्यम् ॥

अङ्गाधिकार इति । (भा)

स्वरितलिङ्गासङ्गेनेति भाव ॥

४कार्यकालमिति । (भा)

तथाच तत्रोपस्थितत्वादिदमप्याङ्गमङ्गाधिकारस्यैकवाक्यतापन्न-
त्वादिति भाव । स्वरितत्वासङ्गवशात् तदधिकारपठितमिव तद्-

१ सवपुस्तके परस्मैपदविशिष्ट पाठ तथा नागेशस्वहस्तपुस्तकेऽपीति
ग्रन्थकचुरेव भ्रम । चाश्रसृदृशाम (१। ३। ५७।) इत्यामनेपदस्य
व्यवस्थापितत्वाद् द्विदृच्छते' इति पाठ ॥

२ अ १। पा २। सू ६ ॥

३ अ १। पा २। सू ८ ॥

४ अ १। पा २। सू ७ ॥

५ परिभाषेन्दुश्री-३। कायकाल सञ्ज्ञापरिभाषम् ॥

(अ १। पा १। आ ४)

(किडति च । १। १। ५।)

धिकारस्यैकवाक्यतापन्नमपि गृह्यते इति तात्पर्यम् । निषेधेऽपि परिभाषासादृश्यात् परिभाषालसुक्तम् । सादृश्यं च निषेध्याकाङ्क्ष-
तया तदेकवाक्यतामात्रेणेति बाध्यम् ॥

१ छान्दसमिति । (भा)

२ यडोऽचि चेति (पा)

चन

३ बहुल छन्दसी- (पा)

त्यनुद्धृत्य यडो लुग्विधानादित्यथ ॥ न च

४ ङ्शुवोरिति (पा)

सूत्रस्थेन ङ्शुवोरि त्यस्य भाषाया यड्लुक्सत्ताज्ञापकत्वपरभा-
ष्येणोवर्णान्तेभ्यो यड्लुग् भाषायामप्यस्तीति लभ्यतेऽन्यथा ज्ञापितेऽ-
य्यचारितार्थं स्पष्टमेवेति वाच्यम् । तत्रामाष्टेनाजादौ किडति
क्वचित् तत्सत्ताङ्गीकारेऽपि सवच भाषाया तत्सत्त्वे मानाभावात् ।
तत्रत्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वाच्च ॥

गुणो बहिरङ्ग इति ।

गुणस्य बहिरङ्गता बहिभूतसावधातुकाश्रयत्वात् । नन्वसिद्ध-
स्थानिष्पन्नस्यैव निषेध क्रियते तत्राह

असत्त्वादिति । (कै)

१ अथवा छान्दसमेतत्' । भाष्ये ॥

२ अ २ । पा ४ । सू ७४ ॥

३ अ २ । पा ४ । सू ७३ ॥

४ ङ्शुवो सावधातुके । अ ६ । पा ४ । सू ८७ ॥

शास्त्रासिद्धत्वाद्चासत्त्वबुद्ध्या प्रतियोगिज्ञानाभावाच्चिषेधानुपप-
त्तिरिति भाव ॥ उभयविशेषणाय

बहुव्रीह्यर्थम् (कै)

इत्यन्वय ॥

यथेति । (कै)

प्रथमस्येतत्कमधारयेऽपि विशेय्य शक्य कत्तुमिति न तद्
बहुव्रीह्यिगमकमिति भाव ॥ ननु सूत्रान्तरप्राप्तनिवृत्ति कथ
तत्राह

सामर्थ्यादिति । (कै)

अयमाश्रय । आद्बद्धधातुक इति योगो विभज्यते धातु-
लोप' इति वक्तते षष्ठीतत्पुरुषश्च । एव च धात्वेकदेशलोपे सति
प्रत्यासत्त्यान्तरङ्गतया च लुप्तधात्वेकदेशनिमित्तो गुणवृद्धिनिषेधश्चेत्
आद्बद्धधातुक एवेति नियमस्तत्साथक्यादिति तदध्वनयन् आह

यङ्निमित्तश्चेति ॥ (कै)

भाषेति । (कै)

हुश्रुवो सार्वधातुके (पा)

इत्यत्र हुश्रुपहणादिति भाव ॥

१ इति भाव । क ॥

२ "यथेति इत्यारभ्य "इति भाव' इत्यन्त नास्ति । क ॥

३ प्रथमस्येतत्कमधारये । ख । ग । इ ॥

४ अ ६ । पा ४ । सू ८७ ॥

इत्यादिभ्य इति । (कै)

आदिना ह्रस्वामूर्च्छे ॥

१रास्त्रोप इति । (कै)

तत्र हि किडतीति नानुवत्तते तदनुवृत्तिपत्ते तोतोमौ -
त्याद्युदाहरणम् ॥ नन्वेवमपि किडति चेति निषेधोऽत्र दुवार
इति तद्वारण विनाऽस्य चारितार्थं कथं अत आह

अनेनेति ॥ (कै)

बहिरङ्गरास्त्रोपस्थान्तरङ्गे यडाअयप्रतिषेधे कार्येऽसिद्धत्वाद्
द्वाभ्या व्यवधानादप्राप्ति । सन कित्त्वेन तु एक व्यवधानमेवाश्रि-
तमिति भाव । वस्तुतस्तु भाष्यप्रामाण्यादिषा प्रयोगाणा लोकेऽभाव
इत्येवाश्रयणीयम् ॥

नन्विग्लक्षणयोरित्युक्तावपि लैगवायने इक स्थानिकत्वेनेग्ल-
क्षणत्वात् स्यादेव गुणनिषेधोऽत आह

इक इतीति । (कै)

अथाधिकारानुरोधेन पदपरमेवेक इति सम्बध्यत इति भावः ॥

लोपादिति । (कै)

उपदेशकाल एवान्तरङ्गत्वास्त्रोपप्रवृत्तिरिति भावः ॥

पिट् डिट् नेति । (कै)

१सार्वधातुकम् (पा)

२२६

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(किडति च । १ । १ । ५)

(अ १ । पा १ । आ ४)

इत्यत्र अपिदिति योगविभागेन प्रसज्य प्रतिषेधेनाथमर्थी लभ्यते ।
तत्र योगविभागसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वप्राप्तान्या वा डित्त्वप्राप्ति
सर्वापि प्रतिषिध्यत इत्याशय ॥ भाष्ये

स्थानिवद्भाव प्राप्नोतीति । (भा)

तथा च

अचिनवम (भा)

इत्यादौ गुणप्रतिषेधप्रसङ्ग इति भाव ॥

ननु डित इति । (कै)

तथा च न स्थानिवत्त्वेन डित्त्व प्राथ्यमिति भाव ॥

डिट् व्यपदेश इति । (कै)

स्थानिलसबन्धिडसेत्सज्ञाऽभाव एव ज्ञाप्यते ॥

लस्य (पा)

इत्यस्य लघटितस्येति व्याख्या कार्य्येत्यथ ॥

यत्कार्य्यं पूर्वस्येति । (कै)

प्राप्तमिति शेष ॥

नत्विति । (कै)

प्रथमोपस्थितेत्सज्ञाशास्त्रबाधापेक्षया स्थानिवत्त्वबाध एव युक्त
इति भाव ॥

युक्त्यन्तरमप्याह

अन्यथेति । (कै)

लङ्लिङादेडिद्व्यपदेशसोच्छिन्नत्वादित्यथ । डित आदेश-
स्येत्यसु नैत्यक्तमेव ॥

तदभावस्यैवेति । (कै)

ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

१यासुट एव (भा)

इत्यस्य न समुदायस्येत्यथ । एवस्यावधारणायत्वात् । यदि समु-
दायस्य डित्त्व स्यात् तदा डितो यत्काश्चिदपि तत् प्राप्तियोग्य-
मिति तदभावमपि ज्ञापयेत् ॥ तथा

२नित्य डित (पा)

इत्यादेडित आदेशस्येत्येवाथ । पचाव पचन्तीत्यादौ तु न दोष ।

३सार्वधातुकमपिड् (पा)

इत्यचानुवृत्तडिदित्यस्य लुप्तसप्तमीकतया डित्त्वं काश्चिद्व्यति-
देशादिति भाव ॥ न च यासुटि डिति किं कार्यं प्राप्नोति
तन्निमित्तग्रहणेन निषेधाप्राप्तेरिति वाच्यम् । सप्रसारणप्राप्ते । न
हि तत्र प्रत्यय इत्यस्तीत्याहुः ॥ नन्ववयवे कृतस्य लिङ्गस्य समुदा-
यविशेषकत्वाद्यासुड् डिदित्युक्तावपि समुदायस्य डित्त्व भवत्येव ।
अत एव तन्निमित्तग्रहणेऽपि निषेध सिद्ध्यति तच्च स्थानिवत्त्वेन

१ यासुट एव डिद्वचनात् । भा ॥

२ अ ३। पा ४। सू ६६ ॥

३ अ १। पा २। सू ४

(किडति च । १। १। ५।)

(अ १। पा १। आ ४)

सिद्धमिति व्यर्थं डित्त्वं स्थानिनो डिङ्गपदेशोच्छेदेऽपि ज्ञापकं स्याद्
डितो यत्कार्यं तदभावस्यापि वा ज्ञापकं स्याद् अत आह भाष्ये

अपर्याप्तश्चेति । (भा)

अस्य डित्तस्य केवले आगमे सप्रसारणविधानेन चरिताथत्वा-
दवयवेऽचरिताथस्यैव च समुदायविशेषकत्वमत एव पठिता विद्ये
त्यादौ डीञ्चेति भाव ॥

डित चैनम् इति (भा)

अवयवमित्यथ ॥

यासुट एव हीति । (कै)

यासुड डिदिति सामानाधिकरण्याद् यासुट् पदस्य स्त्रविधा-
नाय स्वरूपपरस्य डित्तसंबन्धे तदादिलक्षणाया मानाभाव इति
भाव ॥

प्रत्याख्यातत्वादिति । (कै)

स्त्ररितत्वप्रतिज्ञानात्समुदायगतनिमित्तत्वस्यावयवे आरोपादपि
निषेधप्रवृत्तिरित्यन्ये ॥

यदि च समुदाय इति । (कै)

ननु स्थानिवत्त्वेन डित्त्वे यासुट कथं डित्तमिति चेन्न । तद्
डित्तसाध्यफलस्य तावतापि सिद्धेरिति भाव ॥

केषां चिदिति । (कै)

अत्र पाठे यासुट एव इत्येवकार प्रसिद्धयक । केवलस्या-
सुटो डित्तं व्यर्थं गुणनिषेधे तन्निमित्तग्रहणात् । सप्रसारणमपि

(क्विडति च । १।१। ५।)

(अ १ पा १। अ ४)

धात्वाच्चिन्ने प्रत्यये एव । एव च सामर्थ्यात् समुदायविशेषक
तदिति भाव ॥

डितञ्चैनमिति । (कै)

स्थानिवत्त्वेन डित्त्वे सिद्धेऽपीति शेष ॥

डितो यतकार्थम (भा)

इत्यादि ज्ञापकस्य सजातीयोपेक्षत्वादिति भाव ॥ न हि यासुड्
विशिष्टस्य डित्त्वप्रयुक्त किञ्चिदनेन डित्त्वेन प्राप्नोति ॥

१नित्य डित (पा)

इत्यस्य च डितो लक्षेत्येवार्थात् । आदेशस्य डित इत्यर्थे तु दोष
उक्त एव ।

१सार्वधातुकम (पा)

इत्यादौ डिदित्यस्य उपमेये प्रथमादशनेन सप्तम्यन्तताया अन्या-
थ्यत्वादिति भाव । नन्विद डित्त्वं सुधादि त्यादावनिग्लक्षण-
गुणवृद्धिबाधनार्थं चिनुयुरि त्यादौ

१जुसि चेति (पा)

निषेधार्थं च चरितायमिति चेन्न । डित्त्वं पिन्नेति भाष्योक्तक-
ल्पनयैव सिद्धे । एतदथमेव हि भाष्ये ततस्त्रौकार । यत्तु सजा-

१ अ ३ । पा ४ । सू ६६ ॥

२ अ १ । पा २ । सू ४ ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू ८३ ॥

२३

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(दीधीवेवीटाम । १। १। ६।)

(अ १। पा १। अ ४)

पूर्वकविधेरनित्यत्वेन दृष्टेर्वारणम् । अत एवोत औदिति नासुचीति ।
तन्न । अस्याथस्य भाष्यासृष्टत्वात् ।

ज्ञाजनीर्जा (पा)

इत्यस्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापकत्वपरभाष्यासङ्गतेऽस्य । अनथैवान्यथा
सिद्धे ।

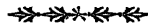
जुसि च (पा)

इत्यत्र

कसस्याचि (पा)

इत्यतोऽचीत्यनुवन्त्याजादौ जुसि गुणविधानान्न चिन्तयुरि -
त्यत्र दोष । एव चात्रत्यपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिन एवेति बोध्यम् ॥

दीधीवेवीटाम् । १। १। ६ ॥

भाषायामिति । (कै)

अनन्यभावो हि विषयशब्दाद्य इति भाव ॥

दृष्टस्यैवेति । (कै)

भाषायान्तु सम्प्रति प्रयोगेऽदृष्टस्यापि व्याकरणान्तरानुसारेण
शिष्टप्रयोगादिना दावगतसाधुत्वस्याप्यनुविधानमित्यथ । एव च

१ अ ७ । पा ३ । सू ७६ ॥

२ अ ७ । पा ३ । सू ७२ ॥

वेदे आदीधनम इत्यादिलक्ष्याभावादसम्भवदुक्तिक सूत्रमिति
भाव ॥

अथवेति । (कै)

एव च लक्षणस्याव्याप्तिप्रतिपादक भाष्यमिति भाव ॥

व्यत्ययेनेति । (कै)

दीधीडो डित्वात् ॥ परस्मैपदोपलक्षण

तिबिति ॥ (कै)

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

नन्वेव बहिरङ्गस्य जुसि गुणस्य कथमनेन निषेध इति चेन्न
सर्वस्यापि गुणस्य प्रत्ययाश्रयत्वेन बहिरङ्गतथान्तरङ्गनिषेध्याभावा
दिति भाव ॥

सर्वत्रैतन्न्यायानाश्रयणे हेतुमाह

कार्यविशेषेति । (कै)

यच्छब्देन तत्तद्रूपेण कार्याणां परामर्शादिति भाव । केचित्तु
सामान्यचिन्ताविषयेऽप्येत न्याय योजयन्ति तदा येनेत्यस्य
स्वतरेणेत्यथ ॥ भाष्ये

अकण्ठमिति । (भा)

सिञ्जन्त्याङ्गस्य निपोऽमि लघूपधगुण प्राप्नोति ॥

श्रु (भा)

प्रयोगो लुडथ । तत्र हि तिपो डादेशे टिलोपे च तास् प्रत्यया-
न्तमङ्ग भवति । ढचि ह्यनङ्गलान्न गुण प्राप्तिरिति भाव ॥ भाष्ये

पुनरिडग्रहणस्येति । (भा)

न च नेत्यस्यनिवृत्त्यर्थं तत् स्पष्टञ्चेद

^१नेङ्गशी- (पा)

त्यत्र भाष्ये इति वाच्यम् । क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवन्तते इति न्यायेन

^१नेङ्गशी- (पा)

त्यत्र नञो निवृत्तिसिद्धेरिति भावः ॥ वस्तुतस्तु अत्रत्यमिदं भाष्य-
मेकदेश्युक्तिः ॥

^२आङ्गधातुकस्य (पा)

इति सूत्रस्थेडग्रहणस्य च

^१नेङ्गशी- (पा)

तिसूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानानात् । तत्करणेन नियमरूपगुरुतरयत्न-
माश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् । अङ्गस्थेत्यनुवृत्तावपि अङ्गाधि-
कारविहितविकारस्यैव व्यावृत्तेः शब्दमर्यादायाऽलाभाच्च । अन्तेऽपि
सिद्धत्ववचनस्य ज्ञापकत्वाश्रयणे गौरवमिति बोध्यम् ॥

क्विविति । (कै)

अप्रत्यय (भा)

इत्यस्याश्रयमाणं प्रत्यय इत्यथ । कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे
स्वादयः ॥

अलन्तत्वाभावादिति । (कै)

१ २ ४ नेङ्गशि क्विति । अ० । पा २ । सू ८ ॥

३ आङ्गधातुकस्थेङ्गवादे । अ० । पा २ । सू ३५ ॥

(अ १। पा १। आ ४)

(दीधीवेवीटाम । १। १। ६।)

स्त्रविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नेति द्रष्टव्यम् ॥ ननु
कौ लुप्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादलोपस्य स्थानिवत्त्व दुलभमत आह

क्वाविति ॥ (कै)

अलावीदित्यचेति । (कै)

न च समार्त्तत्यत्र

^१ह्रस्वादङ्गात् (पा)

इति सिज् लोपाय सिद्धलवचन चरितार्थं सिद्धलेहि परत्वात्
सिज्लोपे ततो वृद्धिरन्यथा पूर्वं वृद्धौ स न स्यादिति
वाच्यम् ।

लावस्थायामडिति (भा)

पचे सव्वतो वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन तत्पचे सिज्लोपाप्राप्त्या तदेक
वाक्यत्वेन पचान्तरेऽपि सिज्लोपाभावस्यैवौचित्येन समार्त्तं -
त्येवहूपस्यौचित्यात् । सत्यभिधाने ।

^२सिज् लोप एकादेश (वा)

इति तु सिज्लोपोत्तरप्राप्तसवणदीग्रहूपैकादेशविषयमेवेति बोध्यम् ।
वस्तुतो नियमस्यैकदेश्युक्तिलाद्विफलोऽथ विचार इति तत्त्वम् ॥

१ अ ८। पा २। सू २७ ॥

२ स्त्ररितो वागुदात्ते पदादौ (अ ८। पा २। सू ६) एतत्सूत्रस्य
वार्त्तिकम् । सिद्धान्तकौमुद्यान्तु “इट ईटि” (अ ८। पा २। सू २८)
इति सूत्रे पठितम् ॥

ह्रलोऽनन्तराः संयोगः । १।१।७॥

अन्तराशब्दो मध्ये इत्यर्थः ॥

न त्वाधारस्येति । (कै)

कालमात्रस्येत्यर्थः ॥

अर्द्धेति । (कै)

वर्णाद्वर्णोच्चारणेऽर्द्धमात्राकालस्य नियतत्वात् तदधिकोऽर्द्धमात्रा-
काल इत्यर्थः । अत एव “मात्राकालोऽवग्रह” इति प्रातिशाख्यान्त-
रैरविरोधः ।

नैव दोष (भा)

इत्यादेः संज्ञाभावे न दोषः । संज्ञायां च न प्रयोजनमित्यर्थः
इत्याह

दोषनिवृत्तये (कै)

इत्यादि ॥

अप्सव्यशब्द इति । (कै)

अप्सुशब्दाद्

दिगादि (पा)

यति

अपो योनियन्मतुषु (वा)

इत्यलुक् ॥

प्रकृत्यवयवस्य । (कै)

तद्धितप्रकृत्यवयवस्य । अत्र च वैदिकसम्प्रदाय एव ग्ररणम् ॥

अन्त इति । (कै)

समासे समस्यमानपदान्ते एवावग्रह । अयमपि वैदिकसम्प्र-
दाय एव ॥

नन्वनन्तरग्रहणादेकैकस्य सज्ञा दुलभेत्यत आह

आनन्तर्येति । (कै)

एव च तदुपलक्षणमिति भाव ॥ सज्ञाप्रतिबन्धे तिपाठे कमणि
घञ् बोध्य ॥

सज्ञाप्रतिबन्धेति (कै)

पाठ सुगम एव ॥

कस्मादिति । (कै)

बङ्गना सन्निधानेऽविशेषेण द्वयोर्बङ्गना च सज्ञाया सिद्धान्त-
स्थित्यमाणात्वादिति भाव ॥ परिहरति

एत्वे इति । (कै)

पूर्वासासिद्धीयमद्विवचने इति तु द्विवचने कार्येऽन्यस्यासिद्ध-
त्व नेत्यथक न तु द्विवचनस्य तदभावप्रतिपादकमिति भाव ॥

१ अलुगुत्तरपदे (अ ६। पा ३। सू १) एतत्सूत्रस्थवात्तिकम् ॥ यन्मतुष्विति ।
अय पाठो ह्रस्वदत्तानुसारेण । मतिषु' इति युक्त पाठ । एकवच
इत्यस्यातिप्रसङ्गत्वाज्जनाशु चरादिवदस्य भाष्ये उपन्यासात् । नहि अपु
मन्तावित्यत्र तस्य प्रसङ्गोऽस्तिशब्दपरतया तस्यैकत्वमात्राद्यत्वात् । किन्तु
मगुष्विति पाठे फल चिन्त्यम् । अस्य वामोथमिन्त्यादाविव लुकोऽप्राप्ते ॥

सयोगो भवत्यादिश्चेति । (कै)

प्रत्येक सञ्ज्ञापचे स्तो सयोगावयवत्वासभवेन षष्ठीसमासासम्भ-
वाङ्गाववाच्च कमधारथ एवेति भाव । आदिशब्दश्च पूर्वभूतसमीप
वाची आदित् च प्रत्यासत्या सयोगत्वाक्रान्तवर्णान्तरापेक्षयैवेति
पदान्ताग्रे सयोगादिग्रहणचारितार्थं बोध्यम् । अन्यथा हि अकथते-
रप्रत्ययेऽक् इत्यादावन्यकस्यापि लोप स्यात् ॥

कथ वृत्ताविति । (कै)

अथ पूर्वपक्षोऽयुक्त । सयोगस्य द्वित्ववत्त्वेन प्रतीतेरेवाभावात् ।
सयोगत्वेनैवानेकसयोगप्रतीते । न हि वृत्तावनेकबोध उपसजना-
च्चेति भाष्यसम्मत सख्याविशेषानवगमस्यैव भाष्यकृतोक्तत्वात् ।
नलनेकानवगम इति तेनोक्तमिति विभाव्यताम् ॥

सयोगात्पर इति । (कै)

न चाङ्गावयवसयोगग्रहणायादिग्रहणम् । तत्र यद्यपि दरि-
द्रातौ न फलम् । आर्द्धधातुकविवक्षाया तस्याऽऽस्योपविधानात् ।
तथापि खद्वादिभ्य आचारक्विवन्तेभ्यो लिङि खद्वायादित्यादौ
एत्ववारण फलमिति वाच्यम् ।

'स्यसिच्' (पा)

सूत्रादुपदेशपदानुवृत्त्या घुमास्या द्यन्यस्यौपदेशिकस्यैव ग्रहणेन
नामधातुस्वेत्वाप्रवृत्तेरिति भाव ॥ खद्वादिभ्य

१ स्यसिचसौयटतासिषु भावकमणोरुपदेशेऽङ्गभनग्रहवृत्त्या वा चिण्व
दिट च ॥ अ ६ । पा ४ । सू ६२ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

२३७

(अ १। पा १। आ ४)

(ह्रलोऽनन्तरा सयोग । १। १। ७।)

१आतो धातो- (पा)

रितिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येनाचारकिपोऽभावाच्च । सिद्धान्ते तु 'निर्या-
धादि त्यादि वारणाथाङ्गावयवसयोगग्रहणाय तदिति बोध्यम् ॥
भाष्ये

आदी इति । (भा)

यद्यपि मुख्यादित्वमुभयोर्व्याहृत तथाप्येक आदिशब्दो गौण
इति भाव । पूर्ववद द्विवचनान्तसमासेन दोषपरिहार इति न
भाष्याय उभयत्रापि द्विवचनोपपादनादत आह

षष्ठीति । (कै)

एव च झलश्लोऽपि सयोगादिविशेषणमथवद्भवतीति भाव ॥
आदिशब्दस्य नाद्यवयववाची असम्भवादित्याह

समीप इति । (कै)

झलादिविशेष्यस्य सयोगस्योपसजनत्वेऽपि सौचत्वाद्गन्ति । न च

शक्ता (भा)

इत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन स्वस्यापि स्वसमीपत्वेन दोषस्तदवस्थ ।
आदिग्रहणसामर्थ्याद्भ्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्ते ॥ वस्तुतस्तु प्रत्येक सञ्ज्ञेति '
पक्षो वाच्यवृत्त्या सूत्रात् लभ्यत एवेति व्युत्पादयितु गूढाशय
पृच्छति भाष्ये

कथं कृत्विति ॥ (भा)

तमेवास्त्राभ व्याचष्टे

सयोगेति । (कै)

एव चान्वयसञ्ज्ञाविरोधात्

१प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्ति (भा)

न्यायो नात्राश्रयितुं शक्यते इति अर्थ

सहेतौ- (कै)

ति भाव । किं च श्रुतमानन्तरं प्रत्येकसञ्ज्ञावादिगोपलक्षण-
भाश्रयितव्य विशेषणत्वमेवोचितम् । तच्चे सम्भवति उपलक्षण-
त्वस्यान्याय्यत्वात् । किं च आद्यन्तग्रहणसामर्थ्याद् द्विवचनान्तेनैव
विग्रह इत्यथस्य नियमेनास्त्राभ । बहुवचनान्तेनापि सम्भवादि-
त्याहुः ॥ वस्तुतोऽन्वयसञ्ज्ञा चिन्त्या । तदाश्रयणे घटपटौ सयुज्येते
यचेत्यादौ सयोगानुयोगिप्रतियोग्यतिरिक्तस्यैवान्यपदायतया प्रती-
तेर्युत्पन्नत्वेन तद्व्यतिरिक्ततद्घटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य सञ्ज्ञापत्ता-
वनिष्ठापत्तेः । तस्मान्महासञ्ज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेनेत्येव ज्याय ।
अत एव भगवता गगदण्डेन न्यायमाश्रित्य सहग्रहणं प्रत्याख्यात
न तु महासञ्ज्ञया इत्यलम् ॥

ननु

अविशेषेण (भा)

१ 'प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिदृष्टेति । तद्यथा । वृद्धिगुणसङ्घे प्रत्येक
भवत' ॥ इत्यत्रैव भाष्ये ॥

(अ १। पा १। आ ४)

(ह्रल्लोऽनन्तरा सयोग । १। १। ७।)

इत्यस्य द्वयोर्बह्वना चेति नार्थोऽस्याविशेषस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वान्मसजौ
द्रोषदानासङ्गतेऽथात आह

द्वयोरित्यस्येति ॥ (कै)

अत एव भाष्ये

१समुदाये सयोगादिलोप (भा)

इति वक्ष्यति । तत्र युक्तिमाह

यथेति (भा)

भाष्ये ॥ पूव धातुरूपसर्गणे त्याश्रित्य क्वचित । क्वचिच्च वाक्यसंस्कार-
पक्षाश्रयेण दोषोपन्यास ॥

हल इति जाताविति । (कै)

वस्तुतो हलौ च हलश्रुत्येकशेष ।

२स्वριताद् (पा)

इति सूत्रे अनुदात्तानाम् इत्यत्र भाष्ये तथैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥

परे अनन्तरा इति । (कै)

३तस्मादित्युत्तरस्य (पा)

इत्युपस्थितेरिति भाव ॥ चन्द्रीयते सनोऽभिधाने

यथेष्ट नामधातुषु इति द्वितीयैकाचो द्वित्व नकारसहितस्यैव ।

आद्यवचनबाच परत्वाभावेनैतन्निषेधाप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

१ कश्चात्र विशेष । समुदाये सयोगादिलोपो मस्जे । समुदाये सयो
गादिलोपो मस्जेन सिद्ध्यति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ स्वरितात्स्वित्वायामनुदात्तानाम् । अ १ । पा २ । ३६ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ६७ ॥

बहूना चाविवरत्वे इति । (कै)

बहूना चानन्तरत्वे इति क्वचित् पाठ ॥ नन्वत्र विग्रहे कमित्यादौ कमथो सयोगसज्ञा स्यात् तयोर्मध्ये वणशून्यच्छिद्राभावादिति चेन्न । वणशून्यकालव्यवायमाचवारणे फलाभावात् सामर्थ्येन सवणकालव्यवायोऽपि व्यावच्यत इत्यदोष ॥

द्विर्वचनवदिति । (कै)

एषाम् इति (भा)

बहुवचनादिति न भ्रमितव्यम् ।

तस्य

सूत्रे ह्रस्व इतिवत् सत्त्वात् । अनन्तरा शब्देन विग्रहेऽपि तत् सत्त्वाच्च ॥ अन्यथा द्वयोनस्यात् किन्वन्तरशब्देन विग्रहाद्बहूना समवधाने तेषामप्यनन्तरत्वादिति भावः । ससगविप्रयोगावेव भाष्ये दशयति

द्वयोश्चैवेति । (भा)

विद्यते (भा)

इत्यन्त दृष्टान्तायम् ॥ अत्रात्मा धेतुरि त्यादौ विप्रयोगोऽपि विशेषावगतिहेतुदृष्ट ॥ अनन्तराविद्यत इति न विद्यत' इति वा यत् तद् द्वयोरेवेत्यथ ॥

नियताऽवधिरूपतेति । (कै)

अवधिल हि अन्यासहितत्वे एव तथो नियमेन भवति । अन्य-
साहित्ये तु न तत्रावधिलस्य नियमेन प्रतीतिरवधिलविवक्षायामेव
च द्वितीयेति भाव यस्य च नियमेनावधिल तस्यैवावधिलविवक्षा
शब्देनेति तात्पर्यम् ॥ नियतत्वमन्यासहितत्वं तद्वैशिष्ट्येन चाऽवधि-
रूपता सा विवक्षिता यदा भवतीत्यक्षराथ । अन्यथा अवधिल-
विवक्षाया द्वितीया तत्राविवक्षाया षष्ठीत्यथस्यैव शब्दतो लाभेन

नियतेति (कै)

कथनमधिक स्यादिति बोध्यम् ॥

युक्तग्रहणादिति । (कै)

न च तदभावे अन्तरान्तरेण शब्दाभ्या द्वितीयापत्ति ।
तयोरव्ययत्वेन विशेषाभावात् । न च प्रथमावाधनेन

१सपूर्वाया प्रथमाया (पा)

इत्यस्याप्रवृत्त्यथम् । व्यवस्थितविभाषया तस्य सुपरिहरत्वात् ॥
तस्माद्

युक्त- (कै)

ग्रहण सम्बन्धविशेषस्य प्रतिपादनाथ अवधिलस्य प्रतियोगित्वस्य वा ।
तेन प्रयोगमन्तरेणेत्यपि सिद्धम् । एव च सम्बन्धमात्र विवक्षाया
षष्ठ्येवेति भाव ॥ ननु भाष्ये

द्वयोरिति (भा)

षष्ठीद्विवचननिद्दिष्टस्य द्वित्वाद्

यान हीति (भा)

बहुवचननिर्देशोऽनुपपन्न इति चेन्न । प्रकृते द्वयोरि त्यनेन न केवलौ वर्णौ निद्दिष्टौ तथा सति तयोरेवावधिले द्वितीयापत्ति । किन्त्वन्यसहितावपि । अत एव षष्ठी । एव च त्रयाणा समवधाने द्वयो समुदाययोरवधित्वविवक्षणेन द्वयो समुदाययोरनन्तरत्वे तत्समुदायवन्तिहला बहुत्वात् तदुपपत्ति ।

अनन्तरा (कै)

इत्यनेन च न विद्यतेऽन्तरा यौ वर्णौ तौ यौ च समुदायावन्तरा न विद्येते तौ च गृह्यन्ते एकशेषादिति न दोषस्तत्सवनभिप्रेत्याह

यदा द्वयोरिति । (कै)

द्वयवचकसमुदाययोरित्यथ ॥

यान् (भा)

वर्णान् द्वयो समुदाययोरित्यथक-

षष्ठा प्रतिनिर्दिशतीति- (भा)

भाष्याय इति भाव ॥

अनन्तरा (कै)

इत्यस्यात्र पचे व्यावर्त्यं दग्धयन पूर्वोक्तमेवार्थं दृष्टान्तेऽप्युपपादयितुमाह

यदा हि बहुनामिति । (कै)

न च स्रष्टेत्यादौ रेफसकारयोवणयोरन्तरा कस्यचित्सत्त्वेऽपि सरौ रषौ चेतिसमुदायौ तयोश्चान्तरा न कश्चिदिति तेषा सयोगत्व स्यादिति वाच्यम् । वणयोरन्तरा विद्यमानत्वेनानन्तरत्वाभावात् । सवविधानन्तरत्वस्यैव^१ तन्निमित्तत्वादित्याहुः ॥

^१अनुषङ्गो (कै)

नकारस्तस्योप

^२अनिदिताम (पा)

इत्यनेन ॥

^३बद्धनामपीति (कै)

न्यायत सूत्रात् सम्भवमात्रेणैदमुक्तम् । न तु फलोदाहरणमस्य न्याय्यमस्ति । ध्वनित चेदम्

^४अङ्गेन सयोगादिम् (भा)

इति ग्रन्थेन भाष्ये ॥ ननु द्विवचनन्यायेन समुदायस्यैव सञ्जा स्यादिति कथमेतत्पचोत्थानमत आह

कार्येति । (कै)

द्विवचन हि अवणायमेव न शास्त्रीयकार्यायम् । एकस्याचो

१ निमित्तत्वादित्याहुः । क । ख । ग । इ ॥

२ “तन्निमित्तत्वात्तस्योपायमवश्य वक्तव्यम्” इति कैयटे ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू २४ ॥

४ बद्धव्यनन्तरेषु द्वयोर्द्वयोरपि भवति बद्धनामपीत्ययमिदानीमविशेष ’ इति कैयटे ॥

५ “अङ्गेन सयोगादि विशेषयिष्यामः” इति वक्ष्यत्यत्रैव ॥

(ह्रस्वोऽनन्तरा सयोग । १। १। ७।)

(अ १। पा १। व्या ४)

बङ्गवचवत् युगपद्विरुद्ध च । एकेन द्वित्वेन सर्वानुग्रहश्चेति
वैषम्यम् ॥

ननु पदान्तरेण व्यवधानादासत्त्वभाव इत्यत आह

१पाठेति । (कै)

शब्दस्थापप्रत्यायनाङ्गत्वेन गुणत्वात् तदीय क्रम आथक्रमविरोधे
दुबल इति भाव ॥

पदधात्ववयवेति । (कै)

२सयोगादे- (पा)

रित्यादावाद्यन्तशब्दचोरवचववाचित्येति भाव ॥ अयमाशय ।
अङ्गादेरादावन्ते वा व्यञ्जनत्रयाभावात् त्रयाणा फलाभावात् सञ्ज्ञाऽ
प्राप्तौ कथ द्वयोः स्यादिति । यद्यपि सामानाधिकरणान्वयेऽपि
अङ्गाद्यवयवस्यैव सयोगस्याश्रयण नान्यस्येति

अङ्गेन सयोगादि विशेषयिष्याम (भा)

इत्यनुपपन्न तथापि सयोगरूपमादिमङ्गेन परिच्छेत्स्याम ॥ अङ्गाद्य-
वयवसयोगस्यैव बङ्गनीहिणाऽऽश्रयणमित्यथ इति न दोष । एव च
बङ्गनामपी त्याश्रयणे फलाभाव इति स्पष्टमेवोक्तम् । क्लिष्टकल्प-
नया १तादृशसयोगानयनन्तु न । अनभिधानादित्याशय । अदादिषु

१ 'पाठक्रमादाथक्रमो बलीयान' ॥

२ सयोगादेरातो धातोयवत् । अ८। पा २। सू ४३ ॥

३ 'ख पुस्तके "न" इति नास्ति तत्त्वशुद्धम् ॥

(अ १। पा १। व्या ४)

(ह्रलोऽनन्तरा सयोग । १। १। ७।)

षष खम्रे इत्येव पाठो न तु षष सखि खम्रे” इति ॥

एतद्भाष्यप्रामाण्याद्

१जश्नित्यादि-

सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्चेति बोध्यम् ॥

व्याख्यानान्तरमिति । (कै)

पाठकमावाधायैव व्याचक्षते

न प्राप्नोतीति (भा)

अत्र इति शब्दो यस्मादथ उत्तरान्वयी यस्मादङ्गेन सयोगादि-
विशेष्यतेऽङ्गावयव सयोगो गृह्यते इत्यथ । एव च बह्वनामेव
सयोगत्वे य सयोगो नासावङ्गावयवो यस्याङ्गावयवो नासौ सयोग-
स्तस्माद्

एव न प्राप्नोतीति (भा)

यदपि तदप्यसत ॥ यतोऽविशेषेण सञ्ज्ञोच्यते इति शेष इति तन्
क्लिष्ट शेषपूरणात् । इते स्वरसतो वाक्यसमाप्त्यताया प्रतीय-
मानत्वाच्च ।

एव तावत् सर्वमाङ्ग परिहृतम् (भा)

इत्यस्यास्मारस्याच्च ॥

हल इतीति । (कै)

तद्धि असावित्यादौ

१स्कोरिति (पा)

सलोपवारणायावश्यकमिति भाव ॥

नचेति । (कै)

आनन्तयस्य सप्रतियोगिकत्वादिति भाव ॥ प्रकृते चान्यस्य
प्रतियोगिनोऽनुपादानादुपस्थितो ह्रस्वप्रतियोगित्वेनाश्रीयत इति
बोधम् ॥ भाष्ये

२उवोषेति (भा)

प्रसङ्गोच्चारितम् । तस्य विकल्पितामकत्वात् । उवोषेति कवग-
द्वितीयान्तो वा पाठ ॥

३इयायेति । (कै)

इण् इत्यस्यामवस्थाया व्यपदेशिवद्भावादिजादित्वमस्ति गुरु-
मत्त्वन्तु न । नचेथडि कृते गुरुमदिजादित्वादाम् स्यादिति
वाच्यम् । लिङ् धातुसन्निधोगेन सपन्नस्य गुरुमदिजादित्वस्य तद्वि-
घातकत्वाभावादिति भाव ॥

४कुलम् (कै)

अत्र गृहम् ॥

१ अ० पा० २। सू० २६ ॥

२ “इथेष उवोष इजादेश्च गुरुमतोऽन्वच्छ इत्याम प्रसज्येत्” इति
भाष्ये ॥

३ ‘गुरुमद्वचनम् इयाय इत्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् इति कैयटे ॥

४ ‘एव कश्चित् पृच्छति । अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति । स आह
नानन्तरे वृषलकुलमनथोरन्तरेति’ इति भाष्ये ॥

ब्राह्मणकुलमपीति । (कै)

तत्तद्रूपेण ग्रहणे तस्यापि विजातीयत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

अनयोरन्तरेति (भा)

षष्ठ्युपादानादन्यसहितयोरवधिलसूचनात् १तत्तद्रूपेणाग्रहणबोधनाद्
ब्राह्मणकुलस्याव्यवधायकत्वमेवेत्यन्ये ॥

भिन्नजातीयेति । (कै)

१तयोश्चान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति (भा)

भाष्येणेत्यथ ॥

१ग्रामशब्दोऽयम् (भा)

इत्यस्य

१तद्य सारण्यक (भा)

इत्यस्यचाविरोधायाह

केचिदिति । (कै)

अन्यायस्थानेकाथत्वमिति तदाशय । “सामान्य च ग्रामशब्द-
त्वादि ॥

१ तद्रूपेण । क ॥

२ ‘ अथवहितेऽप्यनन्तरशब्दो दृश्यते । तद्यथा । अनन्तराविमौ ग्रामा
वित्युच्यते तयोश्चैवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्ति इत्यत्रैव भाष्ये ॥

३ ग्रामशब्दोऽयं नञ्च अत्रैव भाष्ये ॥

४ “अस्ति सारण्यके ससौमके सस्थगिडलके वर्तते । तद्यथा । ग्रामो
लब्ध इति । तद्य सारण्यके ससौमके सस्थगिडलके वर्तते तमभि-
समीक्ष्यैतत् प्रयज्यते’ इत्यत्रैव भाष्ये ॥

अन्ये त्विति । (कै)

व्यक्तिभेदकल्पनाया गौरवमिति तदाशय ॥

तत्र चेति । (कै)

निरूपकभेदाच्छक्तिभेद इति भाव ॥

एकेति । (कै)

समवायैकत्वनये रसो रूपवान् इत्यादिप्रयोगवदन्यायबोध-
कालेऽन्यायबोधो वारणीय । तदयसम्बन्धेन शक्त्यग्रहात । तत्तदय-
विशिष्टशक्तिभेदेन च नानाथत्वव्यवहार इति भाव ॥

तत्र यदेति । (कै)

एकशक्तित्वपक्षे लयभेदादुपचरितभेदाश्रयमिति बोध्यम् ॥

ग्रामशब्दोऽय बह्वर्थ इति (भा)

तु मुख्यायमेव । अत्र सर्वाथनिरूपितवृत्तीना वृत्तते इत्येकशब्दबोध्य-
त्वेनाभेदबोधनादेकशक्तित्वपक्षो भाष्यबोधित । तत्र वृत्तनक्रिया
अस्तिक्रियाया कची शालासमुदायादौ ग्रामशब्दस्य वृत्तिरस्ती-
त्यथ ॥ वाटपरिचेषो नाम शालासमुदाय रक्षणाय सवतो भाग-
प्रतिरोधक यत परित चिथ्यते तदुच्यते ॥ सारण्यकसमीमक-
वृत्तिस्त्वत्र न गृह्यते इत्याह

शुचाविति । (कै)

सौमनीति च ॥ (कै)

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १। १। ८ ॥

१प्राण्यङ्गत्वादिति । (कै)

एतेनेतरैतरयोगदन्दे रूपषिद्धिरित्यपास्तम् ॥

२अर्थ इति । (कै)

अभिमतोऽथ इत्यथ ॥ सौचत्वादिति कुतो नोक्तमित्यत आह

प्रसङ्गेनेति ॥ (कै)

३अबाधकत्वेति । (कै)

पक्षे तु (कै)

इत्यनेनाबाधकत्वस्वीकर्तृवृत्तिमतमसङ्गतमित्युक्तम् । भाष्यकृदसम्पत्-
रूपापत्ते ॥

४बाधकान्येव निपातनानीति (भा)

५सर्वादि (पा)

सूत्रे भाष्योक्ते ॥

१ प्राण्यङ्गत्वात् समाहारदन्दे ऋस्वत्वेन भाष्यम् ॥ कै ॥

२ अवचनमिति नञ् समासाश्रयणे अर्थो न सङ्गच्छत इति प्रश्न । कै ॥

३ अबाधकत्वपक्षे तु भाष्यमेव । कै ॥

४ बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति (१ । १ । २७) भाष्ये ।

५ आ१ । पा१ । आ २७ ॥

(मुखनासिकावचनोऽनुनासिक । १। १। ८।) (अ १। पा १। आ ४)

अस्मिन् पक्ष इति । (कै)

आड्र्हितस्येति शेष । वस्तुत आद्यपक्षैकवाक्यतया आड्र्हितै-
तत्पदवचनपदाभ्या समासस्थानभिधानमेवेत्याहुः ॥

ननु भागस्य मुखाद्युच्चार्यत्वेन मुखनासिक वचनमुच्चारणकरण
घस्य वणस्यैत्यर्थको मुखनासिकवचन इति प्रयोगस्तत्रासङ्गतोऽत
आह

यो हीति ॥ (कै)

सहायेति । (कै)

अभ्युत्पन्नो द्वितीयशब्द सहायवाचीत्यथ ॥

श्राकपाथिवादिवाद् उत्तरपदलोपे शब्दानित्यत्वापत्तिरत आह

तचेति । (कै)

परन्विद् चिन्थम् । भाष्यकृता एव रीत्या तदप्रत्याख्यानात् ॥

मुखस्य चेति । (कै)

उपशब्दस्य सामर्थ्यादिति भावः ॥ यद्यपि वचनशब्दे कर्मणि
ल्युटि मुखनासिकेनावचन । मुखनासिकया वचन इति वा
तत्पुरुषोऽपि वक्तुं शक्यस्तथापि कर्मणि तस्य वाङ्मूलकलभ्यत्वात्
करणे ल्युटा बङ्गव्रीहिरैवाश्रितो भाव्ये ॥ तत्रान्यथोर्नासिकाशब्द-
धामानाधिकरण्यात् स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव करणत्वेन ल्युटि ङीपि

१ यो हि ईषदुच्यते स उच्यत एव । कै ॥

२ वयोर्न वयोर्न । अ २। पा १। सू ६६ ॥ एतत् सूत्रस्यवाचित्कम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । २५१
(अ १। पा १। आ ४) (मुखनासिकावचनोऽनुनासिक । १। १। ८।)

१नद्युतश्च (पा)

इति कवापत्तिरत आह

पदसस्कारेति ॥ (कै)

भागस्य मुखेनोच्चारणानुभवादाह

तच्चेति । (कै)

१तस्यादित (पा)

इति सूत्रस्वरसाद्वर्णानां सखण्डत्वमित्याशय । ये ह्यु तत्तद्देशा-
वच्छिन्नवाय्वाद्यभिघातस्य तत्तद्गणजनकत्वात् स्थानानां करणत्वमेव ।
स्थानव्यवहारस्तु वणजनकवायुसयोगाधारत्वाद्गर्णाधारत्वमारोप्य । अत
एवोत्तरसूत्रे भाष्ये

१अस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यमिति (भा)

करणे व्युत्पत्तिदशितेति वदन्ति । तन्नते आसादवासिदृष्टान्ता-
सङ्गतेराह

भाष्येण चेति । (कै)

एतेन कण्ठादिकन्तु स्थान नासिका तु करणमिति मन्दो-
क्तमपास्तम् । अत एवात्र सूत्रे हरिणा

१ अ५। पा ४। सू १५३ ॥

२ अ १। पा २। सू ३२ ॥

३ ' कि पुनरास्यम । लौकिकमास्यम । ओष्ठात् प्रभृति प्राक् काकल
कात् । कथ पुनरास्यम । अस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यम । अन्नमेतदा
स्यन्दते इति वा आस्यम (१। १। ६) भाष्ये ॥

(मुखनासिकावचनोऽनुनासिक । १। १। ८।) (अ १। पा १। आ ३)

“स हि वर्णो न मुखेनैव नापि
नासिकयैव चात्मवृत्ति लभते
किन्तु वायुनाऽनुपरतशक्तिनाऽ-
न्यतरकरणमभिहृत्याऽ-
न्यतरकरणेऽभिहन्यमाने आत्म-
व्यक्ति लभते” (हरि)

इत्युक्तम् । यतो नास वगपञ्चमे परे वर्गाद्यचतुष्टयाऽन्यतमसदृशो
वर्णः । आदितश्चत्वारो वर्णाः इति विवरणेऽपि चतु शब्दस्य
चतु सदृशे लक्षणा बोधा । अत एवाद्योगवाह्यत्वप्रतिपादक-

हयवरट् (५)

सूत्रस्थभाष्याविरोधः ॥

न्यायानवतारेति । (कै)

कचटतपानामेव (भा)

इत्येवकारोऽप्यत्रैव पचे नासिकाया आस्थवाह्यत्वपचे च बोध्यः ॥

अप्रतिपत्तिरिति । (कै)

अत्र १ विद्वनोजम इति वक्तुं १ शक्यम् ।

१ यरोऽनुनासिक (पा)

१ विद्वनोयम इति । क । विद्वनो जम इति । ग ॥

२ विद्वनोजम इति वक्तुं युक्तम् । ख ॥

३ अ ८। पा ३। सू. ३५ ॥

(अ १। पा १। आ ४) (मुखनासिकावचनोऽनुनासिक । १। १। ८।)

इत्यत्र त्वप्रतिपत्ति । तत्र 'अभि जम्बा 'इत्युक्ते सकलेष्टसिद्धे ॥

चकारलोपेति । (कै)

निष्ठावत्वकुलथोरसिद्धत्वात्पचे

'अनुदात्तोपदेशवन्ति (पा)

इत्यनेनेति भाव ॥

ननु 'प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणप्रत्याख्यानवत् सूत्रमेव कुतो

न प्रत्याख्यायते इत्यत आह

१ इत्युक्ते सकलेष्टसिद्धे । क । इत्युक्ते सकलेष्टसिद्धि । ख । इत्युक्ते
सकलेष्टासिद्धे । सम । ग । इ ॥

२ अइ । पा ४ । सू ३७ ॥

३ अथ मुखग्रहण किमथम् । नासिकावचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्य
माने यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत । मुखग्रहणे पुन क्रियमाणे न
दोषो भवति । अथ नासिकाग्रहण किमर्थम् । मुखवचनोऽनु
नासिक इतीयत्युच्यमाने कचटपानामेव प्रसज्येत । नासिकाग्रहणे
पुन क्रियमाणे न दोषो भवति । मुखग्रहण शक्यमकर्त्तम् । केने
दानौसुभयवचनाना भविष्यति । प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा ।
केचित प्रासादवासिन । केचिद् भूमिवासिन । केचिद् उभय
वासिन । ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये
भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । ये उभयवासिनो
गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि
केचिन्मुखवचना केचिन्नासिकावचना केचिदुभयवचना । तत्र ये
मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते
नासिकाग्रहणेन ये उभयवचना गृह्यन्ते एव ते मुखग्रहणेन
नासिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनाना सिद्धम् ॥

अयमिति । (कै)

योगेन ह्युभयग्रहणं स रूढिषु नास्तीत्यथ ॥ अनुनासिकशब्दस्य च
रूढिशब्दत्वम् । तस्य क्रियाशब्दत्वन्तु वक्तुमशक्यम् ॥ अतु पञ्चा-
न्नासिका व्याप्रियते यस्मिन्निति योगस्य जमडणनेषु निरूपयितुम
शक्यत्वाद् विनिगमनाविरहेण युगपदुभयोर्व्यापृते^१ । एतेन अतु
पञ्चान्नासिकां गत इत्यथको नासिकानुगत इति प्रयोगोऽपि
परास्त् । यथा कथञ्चिद् योगोपादाने तु रूढिरेव फलितेति
दिक् ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १।१।६ ॥

तत्पुरुष इति । (कै)

तुल्यास्यशब्दयो

मयूरव्यसकादित्वात्

पूर्वपदाथप्रधानस्तत्पुरुष । आस्यप्रयत्नशब्दयोश्च साधन कृते 'त्यनेन
समास ॥ ननु स्थानादिकं न तुलया समीयते अत आह

व्युत्पत्त्यर्थमेवेति ॥ (कै)

किं मुखमिति । (कै)

१ व्याहृते । ग ॥

२ मयूरव्यसकादयश्च । अ २ । पा १ । सू ७२ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

२५५

(अ १। पा १। आ ४)

(तुल्यास्यप्रयत्न सवणम् । १। १। ६।)

अतद्धितान्ततद्धितान्तास्यग्रब्दविषयकसन्देह इत्याशय ॥ तद्धि-
तान्तमपि लौकिकमेव न वैदिकमित्यत आह

पशुरिति ॥ (कै)

झटिति । (कै)

पदश्रवणमात्रेणेत्यथ ॥

निमित्तवशात् (कै)

अवयवाथवशात् ॥

जातिस्फोटिति । (कै)

वर्णान् इति (भा)

वणपद बोधकपर तत्र जातेर्बोधकत्वे तस्या नित्यत्वाद्भिव्यक्ति-
रसनम् । तदाश्रयव्यक्तीना वाचकत्वे त्वत्पत्तिरिति भाव । अत एव

वर्णानिति (भा)

बहुवचन सगच्छते । एकैव व्यक्तिस्तत्तद्रूपेणाभिव्यक्ता वाचिकेति
पक्षे तदसगति स्पष्टैव ॥ कश्चित्तु

व्यक्तिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्ति । (कै)

जातिस्फोटपक्षे त्वत्पत्ति (कै)

इति पाठ^१ । अथमेव साम्यदायिक पाठ ॥ एकैव व्यक्तिर्वाचिका ।

कत्वादिकन्तु ध्वनिनिष्ठ ध्वनिविशेषव्यञ्ज्य वा सा च नित्येति व्यक्ति-
स्फोटत्वाद्स्वदाभिव्यक्ति स्पष्टैव ॥ बहुवचन लेकस्यैव बहुरूपत्वादा-
रोपित बहुत्वमादाय नेयम् ॥

व्यक्तयोऽनन्ता जन्याश्च तत्र
जातिरेव शक्तेति

जातिस्फोटवादस्तदोत्पत्तिरित्यथ ॥

अन्येषपीति ।

वृग्निग्रहणाद्बालन्तरादपि स इति भावः ॥ ननु साधनशब्देन
कारकशक्तिरभिधीयते इति भावस्य साधनत्वमनुपपन्नमत आह

भावे इति ॥ (कै)

नड । (कै)

यजयाच

इत्यनेन ॥

ननु तुल्यावाक्यप्रयत्नमात्रौ येषां जनकावित्यर्थं नासिकास्थान-
अडादिनिवृत्त्यथमास्यपदोपादानं स्यादत आह

नासिकापीति । (कै)

एव चाख्यग्रहणे ह्येऽपि तद्भावात्तदुत्पत्तिदुरूपपादैति भावः । वस्तुतस्तु
अवधारणगमसमासे ह्रस्वाकारादिभिर्ह्रस्वाकारादीनां सावर्णाना-
पत्तिः ॥ तच्चनकवायुसयोगादीनामपि तुल्यत्वात् ॥ अनवधारण-
गमसम्भवे तन्तुनासिकव्यावृत्तिरपि दुरूपपादैवेति भाव्याशयः ।

एव च नासिकायां बाह्यत्वेऽपि न क्षतिः । अत एव

१ अन्येष्वपि दृश्यते ॥ अ ३। पा २। सू १ १ ॥

२ यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नड ॥ अ ३। पा ३। सू ६ ॥

१मुखनासिकेति- (पा)

सूत्रे

१मुख च नासिका चेति (भा)

२मुखद्वितीया नासिकेति (भा)

च विग्रहप्रदर्शन भाष्ये । न ह्यवयवावयवविषये एव प्रयोग
सचेतव्यम् । सहस्रो देवदत्त इत्यादौ विद्यमानवाचौ सह शब्द ।

अत एव

३मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने

कचटतपानामेव प्रसज्येत (भा)

इति भाष्ये एव शब्द सङ्गच्छते । अन्यथा यमादीना डादीना च
मुखवचनत्वात् तदसङ्गति स्पष्टैव । आख्यानन्तगतत्वे तु न दोष ।
मुखमाचवचनत्वाभावात् । प्रासादवाचिन्यायप्रदर्शकभाष्येणापि ध्वनि-
तमेतत् ॥ कैषटोक्ताख्यानन्तगतत्वपक्षे तु सूत्रे मुखपद सुखावयवपरम् ॥

१ अ १। पा १। सू ८ ॥

२ किमिदं मुखनासिकावचन इति । मुख च नासिका च मुख
नासिकम् । मुखनासिक वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचन ।
भाष्ये ॥

३ अथवा मुखनासिकमावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनम् । अथ
किमिदमावचनमिति । ईषद्वचनमावचनम् । किं चिन्मखवचन
किं चिन्नासिकावचनम् । मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोऽयं
मुखनासिकावचनः । उक्तं भाष्ये ॥

४ मुखनासिकेति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥

ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन च नासिकातिरिक्तावयवग्रहणम् ॥ एवकार-
स्याप्यथ । दृष्टान्तोऽप्येकाग्रेण बोध्य इति ॥

नन्वेवमपि विसर्जनीयव्यावृत्तये तल्यादत्त आह

विसर्जनीयस्येति । (कै)

ततश्चान्येषा कण्ठादिस्थानमेवेति भाव ॥ १उरस्यमतेऽप्याह

सावर्ण्याभावेऽपीति ॥ (कै)

ननु इदानीमेव किं नोच्यतेऽत आह

नास्येति ॥ (कै)

द्वन्द्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणाद् (कै)

इत्यस्योपयोगश्चिन्त्य ॥

अचेति । (कै)

एतद्गणसमूहसाध्यप्रत्याहारे इत्यथ ॥ ऊक् अन्न तस्माज्जात

जर्गज ॥ (कै)

आस्ये इति । (कै)

देशविशेषणवैचर्याभिप्रायेण प्रश्न इति भाव ॥ न च नासि-
काया आस्थानन्तगतत्वपक्षे तद्व्यावृत्तये देशविशेषणमावश्यकमिति
वाच्यम् । अनुनासिकाकारादिषु कण्ठादिषु वाय्वभिघातादभि-
व्यक्तेषु वर्णेषु नासिकाभिघातेनानुनासिक्य धम उत्पद्यते इत्यनु-
भवेन

१ "विसर्जनीयस्यैकैयमन्तेन उरस्यत्वात् सावर्ण्याभावेऽपि न दीप ।
इति कैशट ॥

दृष्टिरादैच् (पा)

सूत्रस्थाद्

भेदकत्वाद् गुणस्येति

वाच्यम् आनुनासिक्यस्यार्थं तद्यथा

एकोऽयमात्मा

इत्यादिभाष्यकैयटात् तथैव लाभेन च तेषु नासिकाया देशत्वा-
भावस्य कृतत्वात् । आदिष्वपि तथैवेत्यभिमानात् । देशपदेन
तात्त्वादिस्थानमेवोच्यते इति जवगडादिषु न दोष ॥ भाष्ये

प्रयत्नविशेषणमिति (भा)

देशप्रयत्नमितिद्वन्द्वसु सौत्रत्वात् साधुरिति भाव ॥

सृष्टतेत्यादि ॥ (कै)

आस्थान्तगततत्तस्थानेषु जिह्वायादीना वर्णाभिव्यञ्जिनक-
स्यर्षेणत्स्यश्रूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकाथकारिप्रयत्नविशेषा
एतै पदैरुच्यन्ते । तेषा चास्थान्तगतत्वमास्थान्तगततत्तस्थानेषु
वायुसयोगजनकत्वेनेति बोध्यम् ॥

१ अ १। पा १। सू १ ॥

२ भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अनुनासिक्य नाम
गुणः । तद्विन्नस्यापि ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् ।
भेदकत्वाद् गुणस्य । भेदका गुणः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा
इति । एव हि दृश्यते लोके । एकोऽयमात्मा उदकं नाम तस्य
गुणभेदादन्यत्वं भवति अन्यदिदि ~~श्रीवसुदेवदिदस्यमिति । दृष्टिरादैच्~~
दैच् इति सूत्रे भाष्ये ।

आस्ये (कै)

इत्यस्य चत्कार्यं तज्जनक इति शेषो वा ॥

भाष्ये

१ते हापिता इति । (भा)

सवर्णसञ्जा (भा)

खनिमित्तत्वेन वाह्यान प्रथमं जहातीति तथा ते खनिमित्तत्वं
हापिता' इत्यथ ॥

विवारसवारौ (भा)

कण्ठविक्षस्य विकाससङ्कोचौ विवृत कण्ठो यै श्वासोऽनुप्रदीयते
यैरित्यथ ॥

१एके । (भा)

उक्तवाक्ययो प्रथमोपात्ता ॥

१नाद (भा)

वर्णोत्पत्त्यनन्तरभावी ॥

१ सन्ति हि आस्थाद्वाह्या प्रथमा । ते हापिता भवन्ति । तेषां सत
खसत्सुपि सवर्णसञ्जा सिद्धा भवति । के पुनस्ते । विवारसवारौ
श्वासनादौ घोषवदघोषता अल्पप्राणता महाप्राणतेति । अत्रैव
भाष्ये ॥

२ तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठा श्वासानुप्रदाना अघोषा ।
एके अल्पप्राणा अपरे महाप्राणा ॥

३ द्वितीयत्रतुर्था सवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्त । एके अल्प-
प्राणा अपरे महाप्राणा ॥

अनु

अणरूप शब्द ॥

‘यथा तृतीया इति । (भा)

अनेन तेषामल्पप्राणत्व बोधितम् ॥

देशविशेषणमप्यास्यग्रहणमावश्यकमिति गूढाशयेनाह भाष्ये

आनुनासिक्यमेषामधिको

गुण इति । (भा)

अथ भाव । अत्र देशपदेन तात्त्वादिस्थानमुच्यते स्थानशब्देन च योगरूढ्या वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसयोगानुयोगि तात्त्वाद्युच्यते । तत्र यद्यपि अकारादीना गुणमात्र जनिका नासिका स्वरूपस्य कण्ठादिभिरेवाभिव्यक्तिषिद्धेस्तथापि आदीना स्वरूपस्य न केवलतात्त्वादिना नापि केवलनासिकयाऽभिव्यक्तिरिति विनिगमनाविरहादुभयावच्छिन्नवायुसयोगस्यैव तत्कनकत्वात् तेषा नासिकाऽपि स्थानम् । न चैव त्व करोषीत्यादौ चरितार्थ परसवणशास्त्र सन्धन्तेत्यादौ न प्रवर्तते । उक्तरीत्या आदीना नासिकास्थानत्वाभावेन स्थानत आन्तर्याभावादिति वाच्यम्

‘स्थानेऽन्तरतमे

इति सर्गम्यन्तपाठस्य दूषितत्वेनास्या युक्तेगभस्वावात । अनुनासिकाकारादीनामपि सा स्थानमिति लघुत्तमेव । एव हि उत्पादकसामग्री-

१ यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा । आनुनासिक्यवजम् ॥

२ अ १। पा १। सू ५ ॥

(तुल्यास्यप्रयत्नं सवगमम् । १।१।६।)

(अ १। पा १। आ ४)

भेदात्कडयोरिव स्वरूपभेदस्यैवापत्तौ १अभेदकगुणपक्षेऽपि निरनु-
नासिकौ सानुनासिकग्रहणानापत्तिः । एव च

यावत्स्थानसाम्ये सवर्णसञ्ज्ञेति

सिद्धान्ते नासिकारूपदेशभेदात् कडादीनामप्राप्तसावर्ण्यसिद्धये
आख्येन देशविशेषणमावश्यकम् । नासिकाया आस्थान्तगतत्वेऽपि

१मुखनासिकेति- (पा)

सूत्रे नासिकातिरिक्तावयवकमुखस्यैव ग्रहणेन तत्साहचर्यात् अत्राप्या-
ख्यपदेन तादृशस्यैव ग्रहणं बोध्यम् । अन्यथाऽत्र स्थाने एतत्कथन-
वैयर्थ्यापत्तिः । आख्यग्रहणव्यावर्त्यानां सावर्ण्यानुपयुक्तानां प्रदग्गनमेव
ह्यत्र प्रक्रान्तम् । नचेद् प्रयत्नविशेषणाख्यग्रहणव्यावर्त्यमेवास्तु । अनु-
नासिकयकारादीनां जादिभिः सावर्ण्यं च व्यावर्त्यम् । ततफलं च
तञ् जुडुवे तन्नमतीत्यादौ

१अनुस्वारस्य ययी- (पा)

त्यनेन यकारलकारयोरनुनासिकयोरभाव इति वाच्यम् । अनु-

१ ननु च भो अभेदका अपि गुणा वृष्यन्ते । तद्यथा । देवदत्ता
मुग्धपि जड्यपि शिख्यपि स्वामाख्या न जहाति । तथा वाजो युवा
वृद्धो वत्सो दम्यो वज्रीवह इति । उभयमिदं गुणेषु उक्तं भेदका
अभेदका इति । किं पुनरत्र न्याय्यम् । अभेदका गुणा इत्येव
न्याय्यम् । (१।१।१।) भाष्ये ॥

२ अ १। पा १। सू ८ ॥

३ अ ८। पा ४। सू ॥ ५८ ॥

स्वारस्य नासिकास्थानत्वेन स्थानतोऽन्तरतमयोऽनयोरेव प्रवृत्ते ।
अनुनासिकयादीना तु उक्तरीत्या न नासिकास्थानमित्यदोषात् ।
इदमेव ध्वनयितु

गुण- (भा)

इत्युक्तम् । गुणपदेन च सावर्णानुपयोगिन आन्तरतम्यपरीचो-
पयोगिनो विवारादय उच्यन्ते । एव च तत्सादृश्याद् अत्रापि गुण-
शब्दप्रयोग ॥ अत एव बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्य आमोऽनुनासिका न
ह्रावि ति शिचायामुक्तम् । अत एव

उदात्तादिभि सहैकादश वाह्य

प्रयत्ना (कै)

इति कैथटीवक्ष्यति ॥

उदात्तादीनामपि वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रशेषे गुणत्वेन व्यवहारात् ।

अत एव

एवमप्यवर्णस्य 'सञ्ज्ञा न प्राप्नोति ।

बाह्य ह्यास्यात् स्थानमवर्णस्य ।

एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते ।

आस्ये येषा तुल्यो देश इति । (भा)

भाष्ये स्वरसत सङ्गच्छते । अन्यथा प्रयत्नविशेषणमात्रस्योक्तेर्देश-
विशेषणलाभावेन तदसङ्गति स्पष्टैव । आस्येन देशविशेषणाभावात्-

(तुल्यास्यप्रथमं सवयम । १।१।६।)

(अ १। पा १। आ ४)

दोष इत्येव वक्तव्ये सवमुखे त्यादि समाधानस्यापि निदलत्वा-
पत्तिश्च ॥

एके (भा)

इत्यनेन सवमत तु कण्ठस्थानमिति ध्वनयति ।

व्यवहितस्येति । (कै)

यद्यपि रूढिर्योगापहारिणी तथाप्यास्यपदोपादानसामर्थ्या-
द्व्यवहितस्यापि ग्रहणमिति भाव ॥

ताल्वादीति ।

श्लिचथा तेन रूपेणैव वणस्थानत्वकथनादिति भाव ॥ एतेन
ताल्वादिषूर्ध्वाधोभागभेदादुदात्तादीनां स्वणसञ्ज्ञा न प्राप्नोतीत्य-
पास्तम ॥ आस्यभवशब्देन तद्गूपावच्छिन्नस्यैव ग्रहणेनादोषात् ॥ ननु
प्रथमपदेणैव तद्ग्रहणसिद्धिरत आह

‘जिह्वाया अग्रे- (कै)

त्यादि ॥

प्रत्येक त्विति । (कै)

प्रत्येकनिरूपित सादृश्यग्रहणनिरासाथमित्यथ ॥ यद्यपि ज्ञाप-
केनापि प्रत्येकव्यापारनिरास सुकरस्तथापि यावदास्त्रिभवेक्य-
विवक्षाया ह्रस्वदीघयो सावर्णानापत्ति । तत्तच्चनकवाचुसथोगा-
नामतुल्यत्वात् । अतः प्रथमपदमास्यपदेन स्थानमात्रग्रहणार्थं

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

२६५

(अ १। पा १। आ ४)

(तुल्यास्यप्रयत्न सवणम् । १। १। ६।)

स्थान करण चेति (भा)

भाष्ये करणपदेन वायुसयोगोऽपि प्रयत्नग्रहणाच्च नातिप्रसङ्ग इति
तात्पर्यम् ॥ अत एव यावत् स्थानैक्यपरेण

नैतौ तुल्यस्थानौ (भा)

इति भाष्येण न विरोध इति दिक् ॥ भाष्ये

प्रारम्भो यत्नस्येति । (भा)

अत्र

यत्नस्येति (भा)

निर्द्धारणे षष्ठी जातावेकवचनम् ॥

आरम्भ इति (भा)

कमणि घञ् ॥ यत्नाना मध्ये प्रथम वर्णोत्पत्ते पूर्वमारभ्यमाण
इत्यथ ॥ अत्रापि नासिकाया अग्रहणमुपपादितरीत्यैवेति बोध्यम् ।
अचेद् बोध्यम् । शब्दप्रयोगेऽद्योत्पन्ननाभिप्रदेशात् प्रेरितो वायु-
र्वेगान्मूधपथ्यन्त गत्वा तत् प्रतिनिवृत्तो यत्नविशेषसहायेन तत्त-
स्थानेषु जिज्ञायादिस्थप्रपूर्वक तत्तस्थानान्याहृत्य वर्णानभिव्य-
नक्ति । ततो यत्नविशेषसहायेन परावृत्तिसमये गच्छविवरादीना
विकासादीन करोति । तत्र धे तत्तस्थानानामभिघातका

१ नहि लौकिकमास्यम् । किं तद्धि । तद्धितान्तमास्यम् । प्ररीरावय
वाद् यत । किं पुनरास्ये भवम् । स्थान करण च ॥

२ एवमपि प्रयत्नोऽविशेषितो भवति । प्रयत्नश्च विशेषित । कथम् ।
नहि प्रयत्न प्रयत्न । किं तद्धि । प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न ॥

(तुल्यास्यप्रयत्नं सवयाम् । १। १। ६।)

(अ १। पा १। अ ४)

यत्नास्ते आस्थान्तगततत्तत्काथ्यकारित्वाद् आस्थे प्रयत्ना इत्यु-
च्यन्ते 'आभ्यन्तरा इति प्रारम्भ इति च । गल्लविवरादि-
विकासादिकरास्यास्यवह्निर्भूतदेशे काथ्यकरत्वादाह्या ॥ एव माचा
कालिकत्वादिकमपि वाय्वल्पत्वमहत्त्वज्ञतमिति नाभिप्रदेशात्
प्रेरकयत्न एव कश्चिद्विलक्षणोऽल्पवायु प्रेरयति कश्चिदधिक-
मिति तस्य प्रयत्नस्य वायुप्रेरणारूपकाथ्यमास्यवाह्यदेशमिति
तस्यापि व्यावृत्तिरास्यपदेनोक्ता अदृष्टेण सूत्रे भाष्ये । १ मूर्ध्नि
प्रतिहते वर्णोत्पत्ते पूर्वं स्पृष्टतादय पश्चान्निवृत्ते प्राणाख्ये
इत्यन्वय कैद्यटे । अत एव

१६ सोदीर्णो मूर्ध्निभिहतो वक्त्रमापद्य मारुत ।

वर्णान् जनयत-' (पा—शि)

इति न शिचया विरोध इति दिक् ॥

भाष्ये

यदि प्रारम्भ (भा)

इत्यत्र 'यदी त्यस्य यद्यपीत्यथ ॥

१ अत्र पूर्वं स्पृष्टतादयश्चत्वार पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये
वायौ विवारादयो बाह्या एकादशप्रयत्ना उत्पद्यन्ते । कै ॥

२ सोदीर्णो मूर्ध्निभिहतो वक्त्रमापद्य मारुत ।

वर्णान् जनयते तेषां विभाग पचधा सूत ॥६॥

पाणिनीयशिखा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

२६७

(अ १। पा १। आ ४)

(तुल्यास्यप्रयत्न सवणम् । १। १। ६।)

१अकारेणेति । (कै)

ततश्च स्रसवर्णाकारस्य तत्र सत्त्वेन तद्वारा तुल्यास्थानत्वेनावर्णैर्डी
सावर्ण्यं गव्यमि त्यत्र

२यस्येति (पा)

लोपप्रसङ्ग इत्यभिमान ॥

पासूदकेति । (कै)

१ प्रसृष्टौ इत्यस्य प्रकर्षणं सृष्टौ मिलितावित्यथ । ततश्च
तदननुभवेन केवलतात्वादिस्थानकत्वेन च न तयो सावर्ण्यप्राप्ति-
रिति भाव ॥

विभागोऽत्रेति । (कै)

एव च पूर्ववत् तयो सावर्ण्यं प्राप्नोत्येवेत्यथ । भाष्ये एतदुत्तर

३विवृततरावर्णौ (भा)

इति । एव च तद्वारा एतयोरपि विवृततरत्वेन प्रयत्नभेदाद्भस्वेन
न सावर्ण्यमाकारस्य ततोऽपि विवृततरत्वात् तेनाप्यनयोः सावर्ण्यं
फलाभावश्चेति भाव ॥

१ “एवमपीति” भाष्यप्रतीकमुपादाय ‘सन्धच्छरेषु प्रथमभागस्या
कारेण सावृष्ट्यात् सवर्णसञ्जाप्राप्तिरिति प्रश्न इत्युक्तम् ॥

२ अ ६। पा ४। सू १४८ ॥

३ एवमप्यवर्णस्यैर्डीश्च सवर्णसञ्जा प्राप्नोति । प्रसृष्टावर्णावितौ ।
अत्रैव भाष्ये ॥

४ अवर्णस्य तद्धि ऐचोश्च सवर्णसञ्जा प्राप्नोति । विवृततरावर्णावितौ ।
भा ॥

(तुल्यस्थप्रथमं सवयम् । १।१।६।)

(अ १। पा १। आ ४)

१ एतयोरेवेति । (भा)

यत्किञ्चित्स्थानसाम्ये सवणसञ्जा इत्यभिमान ॥

१ क्वचित् । (कै)

२ अदसोऽसेर्दादु दो म (पा)

इत्यादौ ॥ भाष्ये

नैतौ तुल्यस्थानौ इति । (भा)

३ तोर्लि (पा)

इति परसवणरहित-

४ तद्धानासाम् (पा)

इति निर्द्देशाद् यावत्स्थानसाम्यमत्रविवक्षितमिति भावः ॥ यन्तु
एषा समुदित स्थानम् इति । तत्र ।

१ — दन्त्योष्ठ्यो व स्मृतौ बुधै ।

ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यौ — (पा—प्रि)

१ एतयोरेव तर्हि मिथ सवर्णसञ्जा प्राप्नोति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ भाष्यमानेनापि क्वचित् सवणसञ्जादशनात् ॥

अ ८ । पा २ । सू ८ ॥

४ अ ८ । पा ४ । सू ६ ॥

५ तद्धानासामुपधानो मन्त्र इतौष्ठकासु लुक्च मतो । ४ । ४ । १२५ ।

६ जिह्वामूले तु कु प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो व स्मृतौ बुधै ।

ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यौ चो कण्ठोष्ठ्यौ स्मृतौ ॥१८॥

पाणिनीयशिक्षा ॥

(अ १। पा १। आ ४)

(तुल्यास्यप्रयत्न सवणम् । १। १। ६।)

इति शिञ्जाया प्रत्येक

१तत्र भव (पा)

इत्यधिकारस्थयद् अनापत्ते । दन्तोष्ठ्य इति पाठस्त्वसङ्गत ।
शरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् । स्वाङ्गसमुदायस्य
स्वाङ्गत्वाभाववत् । स्त्रजनकवायुसथोगावच्छेदके कण्ठादौ स्वाधा-
रत्वमारोष्य कण्ठे भव इत्याद्युपपत्ति । शरीरे मे वेदनेत्यथेव-
मेवेति दिक् ॥

२उदात्तादीना तर्हि इति (भा)

यावत्स्थानैक्यवद् यावत्प्रयत्नैक्यविवक्षणादितिभाव ॥ स्वशब्दा
उदात्तादिशब्दा । एव चात्र प्रयत्नशब्देनोदात्तादीना न ग्रहण-
मिति भाव ॥

भाष्ये

३उदात्तादीना सवर्णसञ्ज्ञा न प्राप्नोति (भा)

इत्यस्य 'आस्येन

४प्रयत्नोऽविशेषित (भा)

इत्यस्य च सभाष्यन्तरमाहैकदेशी ।

१ अ ४ । पा ३ । सू ५३ ॥

२ नैतौ तुल्यास्थानौ । उदात्तादीना तर्हि सवर्णसञ्ज्ञा न प्राप्नोति ।
अमेदका उदात्तादयः । भा ॥

३ "उदात्तादीना तर्हि सवर्णसञ्ज्ञा न प्राप्नोति इति पाठोऽस्त्युपलब्ध-
भाष्यपुस्तके ॥

४ अविशेषित । 'आस्येन इत्यथ' इति कौयटः ॥

अथवा किं न एतेनेति । (भा)

'नो ऽस्माकमेतेन प्रारम्भोयत्नस्येत्यथकप्रयत्नशब्दाश्रयणेन किम् इत्यथ । किष्टत्वादितिभाव ॥

बाह्यप्रयत्नभेदेऽपीति । (कै)

एवमुदात्तादिभेदेऽपि भविष्यतीत्यपि बोध्यम् । यद्यपि सवण-
सञ्ज्ञाया न प्रयत्नभेदगमत् तथापि ज्ञापकादेतदथसिद्धिरित्याह

'भूरो भूरीति ॥ (पा)

भाष्ये

'सत्येव हि भेदे इति । (भा)

यत्किञ्चिदप्रयत्नभेदे सत्येवेत्यथ ॥

कुत एतदिति । (भा)

सूत्राचरैस्तदस्माभ इति प्रश्न । समाधत्ते

भेदाधिष्ठाना हि इति । (भा)

यत्किञ्चिदप्रयत्नभेदेत्यथ ॥ तत्र ज्ञापकमाह

यदि हीति । (भा)

सवर्णसञ्ज्ञावचनम् (भा)

इत्यस्य सवर्णपदोच्चारणमित्यथ । सञ्ज्ञा तु

१ भूरो भूरि सवर्णे । अ ८ । पा ४ । सू ६५ ॥

२ सत्येव हि भेदे सवर्णसञ्ज्ञाया भवितव्यम् । भाष्ये ॥

^१अणुदित् सवर्णस्य (पा)

इत्याद्यथमावशिकेति बोध्यम् ॥

भेदादिति । (कै)

वाङ्मयप्रयत्नभेदादित्यथ ॥ नन्वेव यत्किञ्चित्स्थानैक्यादेकारौकारयो
भावार्थापत्तिरिति चेन्न । ज्ञापकात् प्रयत्नाग्ने यावत्प्रयत्नसमानत्व
त्यागेऽपि स्थानाग्ने तत्त्यागेमानाभाव इत्याश्रयात् ।

^२यजुष्येकेषाम् (पा)

इत्यादिनिर्द्देशे स्थानाग्ने यावत्स्थानतुल्यत्वविवक्षणाच्च । यत्तु तुल्य
त्वस्य भेदघटितत्वात् सवणसञ्ज्ञाभेदाधिष्ठानेत्यथ इति । तन्न ।
तेन सावर्णानियामकप्रयत्नयो स्थानयोश्च परस्पर भेदलाभेऽपि
वर्णानां यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदस्य ततोऽलाभात् । स्थानानामन्ततस्तत्
तत्कालरूपोपाधिभेदेन भेदो बोध्य ॥ भाष्ये

यदि तर्हि सति भेदे (भा)

इत्यादि सिद्धान्ति वच ॥

शकारच्छकारयोरिति । (भा)

तस्मात् प्रारम्भो यत्नस्येति आवश्यकमिति भाव ॥ ननु निष्कङ्गे -
त्यत्र ह्य परत्वाभावात् कथं लोपप्राप्तिरित आह

१ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय । अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

२ यजुष्येकेषाम् । अ ८ । पा ३ । सू १ ४ ॥ 'युञ्जत तत ततक्षुष
परत यत्ने सस्य मूधन्यो भवति' इत्यथ ॥

(तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वशान्म् । १।१।६।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

१अनच्च चेति ॥ (पा)

तत्रैकदेशी प्रौढ्या समाधानमाह

एवं तर्हीत्यादि ॥ (भा)

स्वाङ्गवाच्येवेति । (कै)

२अमूर्द्धेत्यादि- (पा)

पर्युदासादेव स्वाङ्गे लभ्ये स्वाङ्गादिति पुनः श्रुतिरवधारणार्थंति
भावः । “संज्ञायाम्” इत्यनुवृत्तेर्न दोष इत्यन्ये ॥ नन्वेवं भिन्न-
स्थानानामपि स्यादत आह

तद्धितान्तास्येति । (कै)

आस्यपदोपादानसामर्थ्याच्च तद्ग्रह इति भावः ॥

एकत्वं विवक्ष्यत इति । (कै)

तद्विवक्षां विनापि प्रत्यासत्त्या प्रयत्नयोरेकास्यभववृत्तिललाभ इत्यन्ये ।
त्रिपदवज्जरीहौ सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातापत्तेः पूर्वपदार्थप्रधान-
तत्पुरुषस्याप्यगतिकगतिलाद् भाष्ये तृतीय आश्रितः ॥

रेफोष्मेति । (कै)

“रेफोष्मणां सत्रणां न सन्ति” इत्युक्तेरिति भावः ॥

३तस्यावचनम् (भा)

इति वार्त्तिके तच्छब्देन कस्य परामर्शात् आह

१ अ ८ । पा ४ । सू ४७ ॥

२ अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । अ ६ । पा ३ । सू १२ ॥

३ तस्यावचनं वचनप्रामाण्यात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

२७३

(अ १। पा १। आ ४ ।

(तुल्यास्यप्रयत्न सवयम । १। १। ६।)

तस्येत्ययमिति । (कै)

तस्यावचनम (भा)

इत्यत्र षष्ठौतत्पुरुष इति भाव । एव च स्यो न विभक्तिरिति लुगभाव । वस्तुतस्तच्छब्देन पूर्वोक्तस्य तस्य शब्दस्य परामर्श इति वक्तुं युक्तम् ॥

रेफस्यापीति । (कै)

रेफोभ्रणामित्येतद्विजातीयसवर्णाभावप्रतिपादनपरमित्यथ । तत्र रेफाग्रे तुल्यास्यप्रयत्नासम्भव एव ऊभसु तु

नाञ्ज्जसौ (पा)

इति निषेधादिति बोध्यम् । एव च व्यावर्त्याभावेन सवर्णसञ्ज्ञावचनसामर्थ्याद् यस्य तस्येति लक्ष्यत इति भाव ॥ ननु सवर्ण इति सञ्ज्ञाशब्दस्य कथं सम्बन्धिशब्दत्वमत आह

तुल्यास्येत्यादि । (कै)

स्वाथभिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धनिमित्त शब्द सम्बन्धिशब्द इति भाव ॥ परेतु अत्र सूत्रे इन्द्रनिर्देशलभ्यौ तुल्यास्यतुल्यास्यप्रयत्नशब्दौ इत्यर्थो भाष्यस्य सवर्णशब्दो हि प्रदेशेऽपि सवर्णपदवत्परो न तु तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तक इति तस्य सम्बन्धिशब्दत्वदुरुपपादसुपक्रभोपसहाराभ्यां चैवमेवोचितम् । उपक्रमे हि

तुल्यास्य च तुल्यप्रयत्न च

१ तस्येत्ययमनुकारणशब्द । तस्येत्यस्यावचनमित्यथ । कै ॥

२ अ १। पा १। सू १ ॥

सर्वर्णसज्ञ भवति (भा)

इत्युक्तमित्याहुः ॥

चकारलृकारयोरिति । (भा)

अत्र

चकारलृकारयोः (पा)

इति प्रकृतिभाव । वाक्तिकेऽप्येवमेव पाठ इति ग्रामाणिका ॥
सावर्ण्यप्रतियोग्यनिर्देशादाह

अत्र चेति ॥ (कै)

भाष्ये

होतृलृकारो होतृकार इति । (भा)

लृकारशब्दो देवतावाचीत्येके । विवृतस्य लृकारस्य दीघस्या-
भावाद्देवकारो दीघ उदाहृत इति बोध्यम् ॥

नैतदस्तीति । (भा)

सवर्णसज्ञाया इति शेष ॥ नन्वौषतस्पृष्टेन मुक्तेऽपि विवृतदीघ
सवर्णसज्ञा विना दुस्तभोऽत आह

तचेति ॥ (कै)

भाष्ये तद्वचनद्वयारम्भेऽपि सर्वर्णसज्ञावशिकीत्याह

तत् सर्वर्णे इति ॥ (भा)

अज्मात्रस्येति । (कै)

अत्रान्वयावृत्त्ययमक इति वक्तते । सवर्णसज्ञाभावात् सर्वर्णे इति
वासुवर्त्तते इति भाष्य ॥ खण्डयति

१यदेतदिति (भा)

भाष्ये ॥

सवर्णं इतीति । (कै)

आद्य वाक्तिके सवर्णग्रहणमनुवृत्त इति भाव ॥

तेन ष्टीति । (कै)

सिद्धान्तेऽपि अवस्थितविभाषयाऽनभिधानेन वा होतृन्कारे पूर्ववाक्तिक गन्तृन्कारे चोत्तरवाक्तिक न प्रवृत्तते । एव कृ इति दीघस्य ष्टकारे परे पूर्वस्य तस्यैव ष्टकारे उत्तरस्य चाप्रवृत्तिस्तत एवेति भाव ॥

रूपद्वयमिति । (कै)

ईषतस्यृष्टघटित विष्टतदीघघटित चेति भाव ॥

तत्रासहितायामिति । (कै)

असमासे सहिता नित्या । असमासे तु ईदृश रूप दुलभम् । होतृशब्दे विभक्तिश्रवणापत्ते । होतृशब्दस्य नपुसके सम्बुद्धौ रूपमित्यप्यतिक्लिष्टमिति चिन्त्यम् । भाष्ये तु

१ यदेतत् सवर्णदीघत्वे ष्टीति एतद्वृत्त इति वक्ष्यामि । भाष्ये ॥

२ सहितैकपदे नित्या नित्या धानूपसगयो । नित्या समासे वाक्येतु सा विवक्षामयेक्षते ॥ अत्रैकपदशब्देन अखण्डम्यदम् । अत एव नित्यासमास इति चरिताद्यम् । अत एवाग्रे अग्रे इत्यादौ पदद्वित्वे सहिता अनित्यैव । अखण्डत्वं च पदत्वाभाववदुत्तरखण्डत्वं न राजीयतीत्यादौ न दोष । अन्यथा तत्र पक्षे श्रुतेकादेशोऽपि न स्यादिति बोध्यम् ॥

२७६

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(तुल्यास्यप्रयत्न सवणम् । १।१।६।)

(अ १। पा १। आ ४)

ह्रीत् लृकार (भा)

इति दीर्घप्रवृत्तियोग्येदृशोच्चारणम् ॥ इति स्थिते इति शेष । एव
शाकले ह्रीत् लृकार इत्यपि चिन्त्यम् । सर्वर्णत्वविधायक-
वचनाभावे एतद्विचारसत्त्वेन तत्र

चतुर्थ्यक (पा)

इत्यस्याप्राप्ते ।

'इकोऽसवर्ण' (पा)

इत्यपि

न समास (वा)

इति निषिद्धम् । नित्यग्रहण तु तत्र भाष्ये प्रत्याख्यातमित्याहुः ॥
सवणसञ्जावचनेनैकेनैव सिद्धे तद्वय न कायमित्याहुः भाष्ये

तन्न वक्तव्यमिति ॥ (भा)

इतर आह

अवश्यमिति ॥ (भा)

अर्द्धतृतीयेति । (कै)

तावतापि स्थानप्रयत्नसाम्येन ताभ्या ग्रहण स्यादित्यहचेराह

१ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋषस्य । ६।१।१२७ ॥

२ "अ समासे" इति सिद्धान्तकौसुद्यामस्ति । वात्तिकपाठे तु सित
(नित्य) समासयोः शाकलेप्रतिषेध' इत्यस्ति ॥

(अ १। पा १। व्या ४)

(तुल्यास्यप्रयत्न सवयम १ १। ६।)

ईषत स्पृष्टेति । (कै)

विवृतत्वाभावे उपस्थितरेफौयप्रयत्नत्यागे मानाभावादिति भाव ॥

ताभ्यामिति । (कै)

असावर्णादिति भाव ॥ भाष्ये वचनद्वयप्रत्याख्यानवाद्याह

ऋकारस्येत्यादि ॥ (भा)

सत्यचत्वे इति । (कै)

अयोगवाङ्मेषु पाठादिति भाव ॥

नाच् कार्यमिति । (कै)

तस्य सुतसञ्ज्ञा । तद्व्याने सुतश्चेति भाव । अत्र पक्षेऽपि उक्तयुक्त्वा
ह्रस्वऋकारद्वयस्थानिकदीर्घैकादेशातिरिक्तविषये आद्यस्य ह्रस्व-
ऋकारऋकारद्वयस्थानिकदीर्घैकादेशातिरिक्तविषये द्वितीयस्य न
साधुत्वमिति नातिप्रसङ्ग । पक्षयोस्तुल्यफनता चेति बोध्यम् ।
तदेव ध्वनयन् पृच्छति भाष्ये

'कि पुनरचेति ॥ (भा)

ऋकार इति । (कै)

विवृत इत्यथ ॥

ऋकार इति ।

ईषत्स्पृष्ट इत्यर्थ ॥ भाष्ये

दीर्घत्व चैव हीति । (भा)

ईषत्स्पृष्टविवृतरूपो दीर्घो वण इत्यथ । तद्वाचछे

(तुल्यास्यप्रयत्न सवणम् । १।१।६।)

(अ १। पा १। आ ४)

अपिचेत्यादिना ॥ (भा)

खड्गलृकार इति । (भा)

होत्वन्कार इत्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ वचनस्य काण्डदशनादाह

व्याख्यास्यामीति ॥ (कै)

अन्ये तु लण् सूत्रस्थाकारस्यानुनासिकत्वे

अतो लान्तस्य (पा)

इत्यत्र भगवान् पाणिनिलकार नोच्चारयेत् । प्रत्याहारेणैव निर्वा
ह्यत । तस्मादपूर्वं वचन काव्यमित्येव भाष्याशय उचित इत्याहुः ॥

अन्तरेति । (कै)

रश्रुते रपरो लश्रुतेलपर इत्यथ ॥ सवणसञ्ज्ञावादी तदभाववादिन
प्रति तवाप्यावश्यकं तदित्याह

तच्चावश्यमिति ॥ (भा)

लकारास्थाण् लपर इत्येतत् ॥

साध्यादिति । (कै)

रषाभ्याम् (पा)

इति वचनादित्यथ ॥ नन्वत्र लकाराभाव इत्यत आह भाष्ये

वर्णैकदेशा इत्यादि ॥ (भा)

(अ १। पा १। आ ४)

(तुल्यास्यप्रथमं सवयम । १।१।६)

अग्रहणपक्षे त्विति । (कै)

१ प्रकृत्यमानमि'त्यत्र कृत्यमानम् इत्यत्र चेति भाव । आद्ये

१इत्यत्र (पा)

इति द्वितीये

१अवर्णान्नस्येति (वा)

प्राप्ति ॥

भेदेनेति । (कै)

ओणु गञ् इति भेदेनानुबन्धनिर्द्देश ॥

२नाम्नोपिशास्वृदिता (पा)

३पुषादिद्युताद्युदित (पा)

इति च भेदेनोपादानमित्यथ ॥

१ इह तद्धि रघाभ्या नो ण समानपदे' इत्यत्र ऋकारग्रहणं चोदितम् । मातृणा पितृणामित्येवमथम् । तदिहापि प्राप्नोति । कृत्यमानं पश्येति । अथासत्यामपि सवयसञ्जायामिह कस्मान्न भवति प्रकृत्यमानं पश्येति । चुटतुलशव्यवाये नेति वक्ष्यामि । अपर आह । त्रिभिश्च मध्यमैवगैलशसैश्च व्यवाये नेति वक्ष्यामीति ॥

२ अ ८ । पा ४ । सू २६ ॥

३ रघाभ्या नो ण समानपदे (८ । ४ । १ ।) एतत् सूत्रस्थवात्तिकम् । रघाभ्या णत्व ऋकारग्रहणम् ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू २ ॥

५ पुषादिद्युताद्युदित परस्मैपदेषु । अ ३ । पा १ । सू ५५ ॥

नाज्भलौ । १।१।१० ॥

अकारेत्यादि । (कै)

एव च हरिरित्यादौ दीघ ग्रथनमित्यादौ यणापत्तिरिति भाव ॥

अत एवेति । (कै)

पूर्वसवर्णदीघनिर्देशादित्यथ । किं चैव सति

१अक सवर्णे (पा)

२भूरो भूरि सवर्णे (पा)

इत्यस्यासङ्गतिरित्यपि बोध्यम् ॥

भेदाधिष्ठानत्वादिति । (कै)

अत्रैक्ये हि तुल्यास्यप्रयत्नत्वासम्भव इति भाव ॥

सवर्णग्रहणेन (भा)

इति भाष्ये सवर्णग्रहणेण

३अणुदित् (पा)

सूत्रेषेत्यथ ॥

अत्र हि सूत्रे इति । (कै)

“सञ्चारितस्यैव प्रत्यायकताम चत्यपूर्वपक्षी न जानाति प्रत्याहारेषु

१ अक सवर्णे दीघ । अ ६ । पा १ । सू ११ ॥

२ अ ८ । पा ४ । सू ६५ ॥

३ अणुदितसवर्णस्य चाप्रत्ययः । अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

३८३

(अ १। पा १। अा ४)

(नाञ्जलौ । १। १। १)

जातिग्रहणम इति च न जानाति ॥ ननु सति सवणत्वे इकार
शकार गृह्णीयात् तदेव च न

नाञ्जलौ (पा)

इति निषेधादत आह

स्वात्मनीति । (कै)

यद्यपि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यात्मानमपि विषयीकरोतीति
एकस्य विषयत्वविषयित्वयोन विरोधस्तथाप्येतद्वाक्याथबोधोत्तर-
मन्यत्र निषेधेऽपि स्ववाक्यबोधात् प्राक् स्वघटकपदार्थोपस्थिति-
वैलाया स्ववाक्याथरूपसावण्याभावज्ञानाभावान्नात्रेकारशकारयो-
स्तदभावबोधनमिति भाव ॥

अपवादस्यैवासम्पत्त्येति । (कै)

अपवादस्य

नाञ्जलौ (पा)

इत्यस्यासपत्त्या प्राग्बोधाभावेन स्वविषयेऽप्राप्तौ तद्व्युत्पत्तौपस्थितया-
रिकारशकारयोर्नापवादविषयत्वमित्यथ ॥

बहुलेति । (कै)

मयूरव्यसका- (पा)

दित्वात् १ सुपसुपे ति वा समास इत्युचितम् ॥ ननु कथं ग्रन्थ
द्वित्व

१ 'अपवादत्वस्यैवासम्पत्त्या' इति कैयटेऽपि ॥

२ मयूरव्यसकादयश्च । अ २ । पा १ । सू ७२ ॥

३ सह सुपा । अ २ । पा १ । सू ४ ॥ इत्यत्र 'सुपा इति योग
विभागेनेत्यथ ॥

अनचि चेति (पा)

शरोऽचीति (पा)

वा निषेधापत्तेरत आह

शरोऽचीति ॥ (कै)

ननु प्रयत्नभेदेनानचत्वे सूत्रमेव व्यर्थं स्यादत आह

सूचेति ॥ (कै)

भाष्ये

ईषदित्येवेति । (भा)

एडैचा परस्परसावण्याभावाद्य विवृतत्वव्याप्यानामपि सवणसञ्ज्ञा-
नियामकत्वस्य सूत्रमतेऽप्यावश्यकत्वेन तदाश्रित्य सूत्रानारम्भ एव
ज्यायान् । किं च दीघभृताकारहकारयो सावण्यव्यावृत्तये इदमपि
तस्यावश्यकमिति भाव ॥

१ अ ८ । पा ४ । सू ४७ ॥ २ अ ८ । पा ४ । सू ४६ ॥

३ अञ्जलौ प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽञ्जलत्वात् । अञ्जलौ प्रतिषेधे
शकारस्य शकारेण सवणसञ्ज्ञाया प्रतिषेध प्राप्नोति । किं
कारणम् । अञ्जलत्वात् । अत्रैव हि शकारो हल च । कथं
तावदचत्वम् । इकार सवणग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमचत्वम् ।
हलसु चोपदेशाद्बलत्वम् । तत्र को दोषः । तत्र सवणलौपे दोषः ।
तत्र सवणलौपे दोषो भवति । परश्रुतानि कार्याणि । भरो भ्रुदि
सवण इति लोपो न प्राप्नोति । सिद्धमनचत्वात् । सिद्धमेवत ।
कथम् । अनचत्वात् । कथमनचत्वम् । स्पृष्ट करण स्पृष्टानाम् ।
ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूल्याणाम् । ईषदित्येवालुवर्त्तते । स्वराणां
च विवृतम् । ईषदिति निवृत्तम् । अत्रैव भाष्ये ॥

वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति । (भा)

अन्यथा

नाजभूलौ (पा)

इत्यस्य निषेधस्य स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तौ तव पूर्वपक्षस्यैवानुत्थान
स्यादिति भाव ॥ अनिष्यादमुपपादयति

अस्मिन् हीति ॥ (कै)

सूत्रे निष्यन्ने इति । (कै)

जनितवाक्याथबोधे इत्यथ ॥

प्रवर्त्तते इति । (कै)

एते परस्पर सवणसज्ञा इति प्रमारूप निश्चयज्ञान निष्यद्यत
इत्यथ । तदेव च लक्ष्यसंस्कारकमिति भाव ॥

निष्यन्त्यवस्थायाम् । (कै)

वाक्याथबोधवस्थायाम् ॥

सवर्णत्वेषु निष्यन्नेषु । (कै)

तत्र सवणत्वनिष्यत्तिरिष्टविषये सवणपदवाच्यत्वग्रह ॥

नापि स्वात्मनीति । (कै)

अनिष्यन्तेरिति भाव ॥

अङ्गानिष्यन्त्या । (कै)

अङ्गस्येष्टविषयसवणपदवाच्यत्वज्ञानस्यानिष्यन्त्या ॥ भाष्ये

१तावत् । (भा)

प्रथमम् ॥

उपदेशोत्तरकालेति । (भा)

ज्ञातस्य सञ्ज्ञाविधानादिति भाव ॥

प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा (भा)

इत्यादेरिष्टविषये सवर्णसञ्ज्ञासञ्ज्ञितग्रहण 'तदुत्तरकालमणुदिदि -
त्येतदकारादिभि स्तसवर्णत्वेन ज्ञाताना ग्रहण बोधयतीत्यथ ।
अपरिसमाप्तिश्च सवर्णनिष्पन्नं विना तद्ग्रहणबोधनासामर्थ्यमित्यथ ।
तज्जन्ये शक्तिग्रहे बाधकसम्भावनाहिताऽप्रामाण्यसम्भावनासत्त्वादिति
तात्पर्यम् ॥ यत्तु

नाजभलौ (पा)

इत्यत प्राक्

१तुल्यास्य (पा)

इत्यस्य बाधाभावेन सवर्णपदाथज्ञानाभावाद्

१ वाक्यापरिसमाप्तेर्वा । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुन सिद्धमेतत् । किमिदं
वाक्यापरिसमाप्तेरिति । वयानामुपदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकाला
इत्सञ्ज्ञा । इत्सञ्ज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहैतेति प्रत्याहार । प्रत्या
हारोत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा । सवर्णसञ्ज्ञोत्तरकालमणुदितसवर्णस्य
आप्रत्यय इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यत्र
सवर्णाना ग्रहणं भवति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ अ १। पा १। सू ६ ॥

अणुदिक् (पा)

इत्यस्य वाक्यार्थाबोध इत्यथ इति । तन्न । अभावज्ञाने प्रतियोगि-
ज्ञानस्य कारणतया तुल्यास्येत्यत प्राग निषेधवाक्याथाभावो न तु
विपरीतमित्यदोषादिति दिक् ॥

सिद्धमिति । (कै)

अत्रत्याचूपदार्थोपस्थितिकाले वाक्याथबाधरूपसावर्ण्याभावज्ञाना-
भावादिकारग्रकारयो सवणत्वज्ञानेऽप्यणुदित सूत्रजस्येष्टविषये
वाक्याथबोधरूपशक्तिग्रहस्याभावान्नेकारेणात्र शकारग्रहणमिति
भाव ॥ ननु वाक्यापरिसमाप्तिन्यायस्यास्रदादीन् प्रति प्रवृत्तत्वेऽपि
पाणिनेस्तत्तच्छास्त्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या तत्तद्विषयज्ञानस्य प्रागपि
सत्तावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्यैतच्छास्त्रासाध्यत्वेन च

नाज्भूलौ (पा)

इत्यादौ सवर्णाभिप्रायेण प्रयोग स्यात् । अस्रदादीना बोधस्तु
तत्तात्पथ्यज्ञव्याख्यादपरम्परया लक्षणया भविष्यतीति शकारयो
प्रतिषेध प्राप्नोति एवमकारयोरपीति चेन्न । ज्ञानसत्त्वेऽपि तदभि-
प्रायेण प्रयोगे तात्पथ्यग्राहकाभावात् । करिष्यमाणसञ्ज्ञाद्यभिप्रायेण
पाणिनिव्यवहाराभावस्यैव प्रतिपादनाच्च । अत एव १ हलन्त्य सूत्रे
इतरेतराश्रयमाश्रद्ध एकशेषेण समाहित भाष्ये । अन्यथा पाणिनिना
हल्पदाथस्य ज्ञातत्वेन तस्यान्योन्याश्रयाभावात् तेन तदभिप्रायेण
प्रयोगे बोद्धव्यस्य लक्षणयैवोपपत्तौ तत्पथ्यन्तानुधावनमनथक

१८६

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(नाञ्जलौ । १। १। १ ।)

(अ १। पा १। व्या ४)

स्यात् । मम तु पाणिनेस्तथा व्यवहाराभावान्नदोष । उक्तार्थे
ज्ञापकमप्युपन्यस्यति

‘श्वमीकारोऽपीति । (कै)

अत्र पचे दीघलुताकाराभ्या हकारे सावर्ण्यवारणं तु प्रक्षेपाद्बोधम् ।
तच्च तात्पर्य्याहका

‘वेलासु (पा)

इत्यादिनिर्देशा प्रागुक्त भाव्य चेति बोध्यम् ॥

प्रदर्शनाय । (कै)

बोधनाय ॥ भाष्ये

‘यदेतदिति । (भा)

तद्बोधवेलाया वाक्यपरिसमाप्तेरिति भावः ॥

‘एकचेति । (कै)

‘तुल्यार्थानां विकल्पः’ इति न्यायादित्यथ ॥

-
- १ एवमीकारोऽप्यनेकारेण न गृह्यत इतीकारप्रकारयोः सवर्णत्वम
कीति कुमारी श्रेते इत्यत्र सवर्णदीघत्व प्राप्तमचीत्यनुदृष्ट्या निवाच्यते ॥
- २ काञ्चसमयवेलासु तुमुन । अ ३ । पा २ । सू १६७ ॥
- ३ अ नैव दोषः । यदेतदक सवर्णे दीघ इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणम् । तत्र
इकार ईकार म्भ्रति प्रकार न गृह्यति । भा ॥
- ४ एकत्र हि साध्ये हेतुविकल्पो भवति इह तु साध्यभेद । सिद्धेरणचत्व
हेतुः । अनचत्वस्य वाक्यापरिसमाप्तिः ॥

(अ १। पा १। आ ४)

(नाञ्जलौ । १। १। १ ।)

१मा वा भूद् । (भा)

इत्येतत् सूचितप्रतिज्ञाया आश्रयमाह

२अस्तु वेति ॥ (कै)

ननु ' व्यञ्जनपरस्यैकस्थानेकस्य वा नोच्चारणे विशेष इति न्यायान्
कथं भेद इत्यत आह

श्रुतिकृतमिति ॥ (कै)

भाष्ये

३असतिलोपे त्रिशकारमिति (भा)

वदनं प्रष्टव्यं किं द्विशकारकं न स्यादिति तत्राश्रय उत त्रिशकार
स्यादिति । आद्ये आह

असत्यपीति । (भा)

द्विशकारं भवत्येवेत्यथ । द्वितीये आह

१ एतच्च समर्थितम् । कथम् । अस्तु वा शकारस्य शकारेण सवयसञ्जा
मा वा भूत । भा ॥

२ अस्तु वा ग्रहणमिकारेण शकारस्येति वाक्यशेषाध्याहारात् प्रतिज्ञा
विकल्पार्थो वा शब्द इत्यथ ॥

३ ननु चोक्तं परग्रहतादि कार्याणि । भूरो भूरि सवय इति लोपो न
प्राप्नोति । माभूत्लोपः । ननु च भेदो भवति । सति लोपे द्विश
कारम् । असतिलोपे त्रिशकारम् । नास्ति भेदः । असत्यपि लोपे
द्विशकारमेव । कथम् । विभाषाद्विवचनम् । एवमपि भेदः । असति
लोपे कदाचित् द्विशकारं कदाचित् त्रिशकारं सति लोपे द्विशकार
मेव । स एष कथं भेदो न । स्यात् यदि नित्यो लोपः स्याद् विभाषा
तु स लोपः । यथा भेदस्तथास्तु । अत्रैव भाष्ये ॥

एवमपीति । (भा)

विभाषा द्विवचनेऽपीत्यथ । एवमपीत्यर्थेन भेद एवेत्युक्त्वा तदुप-
पादनावसरे यदि लोपो न स्यादिति वाच्य किमुच्यते नित्यो
लोप स्यादिति अतश्चित्ता भिन्नकृतकत्वेन योजयति ॥

स एष इति । (भा)

त्रिंशकारमिष्टमेवेति तात्पर्यम् ॥

‘भयो ह इति । (पा)

इद वृत्तिरीत्या । भाष्यरीत्या तु

‘वावसान (पा)

इत्यत इति बोध्यम् ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भज-
नागोजिभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे
चतुर्थमाह्निकम् ॥

१ भयो होऽन्यतरस्याम् । अ ८ । पा ४ । सू ६२ ॥

२ वावसाने । अ ८ । पा ४ । सू ५६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ॥

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । १।१।११॥

व्यक्तिपक्षे ईदूतोस्तपरयोस्पादान् भिन्नकालनिवृत्तये वा
गुणान्तरयुक्तग्रहणाय वा स्यात् । तत्र नाद्य इत्याह

ईदूतोरिति । (कै)

एव च

अणुदिद् (पा)

इत्यस्य प्राण्यभावाद् न तद्वाधक-

तपर- (पा)

सूत्रप्रवृत्तये तपरत्वमित्यथ ॥ तपर सूत्रेऽण्यग्रहणाननुवृत्त्या तस्य
प्राप्तावपि फलाभावात् द्वितीय इत्याह

उदात्तादीनामिति ॥ (कै)

१ 'किमथमिति भाष्यप्रतीकमुपादाह ईदूतोरनयत्वाद्भिन्नकालनिवृ
त्तये नोपपद्यते तपरत्वम् । उदात्तादीनामभेदकत्वाद्गुणान्तरवृत्त्यानां
ग्रहणायमपि नोपपद्यते । जातिपक्षेऽपि दीर्घाच्चारणात्प्रयत्नाधि
क्याङ्गुस्त्वाना न भविष्यति ज्ञुताना चेष्यत एवेति इष्टव्याघात प्रत्युत
तपरत्व कर्तव्येति प्रश्न इत्युक्तम् ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ७ ॥

(ईदूदेद् द्विवचन प्रगृह्यम । १।१।११।) (ध १। पा १। व्या ५)

ननु जातिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं स्यात् तत्पक्षे हि 'तपर'सूत्र
नियमाद्यमेवेत्यत आह

जातीति ॥ (कै)

सुताना चेद्यत एवेति । (कै)

एतच्चाद्ये भाष्ये एव स्फुटम् ॥

द्रष्टव्याघातमिति । (कै)

जातिपक्षे ईदूदशेऽपि तपरत्वेनैव सुतव्यावृत्तिरित्यभिमान ॥

भेदकाश्च गुणा इति । (कै)

'भेदकत्वात् स्वरस्य' इति वाक्तिकोक्तेरण्विषये भेदकपक्षोऽ-
स्तीत्यभिमान । इदं प्रयोजनम् ईदूतोरेव नत्वेदशे 'अणुदित'
सूत्रेणैव सिद्धे ॥ ननु तत्कालसवणसप्रहार्यं तपरत्वमुक्तं नातत्काल-
व्यावृत्त्यर्थं तत् कुत सुताना न प्राप्नोतीत्यत आह

व्यक्तिपक्षेति ॥ (कै)

ईदूदशे इदम् । एदशे तु तपरत्वादेव दोष इति बोध्यम् ॥ ननु
इतिग्रन्थादिसमभिहारे कार्थ्यार्थं प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वात्
पूर्वं सुते तेन स्थानिनो निवृत्तत्वेन सुतासिद्धत्वेऽपि कथं स्थान्या-
अथा प्रगृह्यसञ्ज्ञेत्यत आह

शास्त्रेति । (कै)

प्रवृत्तेऽपि शास्त्रेऽसिद्धवचनेन तत्प्रवृत्तिबुद्धाभावेन सुतबुद्धाभावाद्
द्विमात्रविषयाया बुद्धेस्त्रिमात्रे सत्त्वाद् द्विमात्रबुद्ध्या त्रिमात्रस्य
सञ्ज्ञेत्यर्थः । एतेन शास्त्रासिद्धत्वाच्छास्त्राप्रवृत्तौ स्थानिनं प्रगृह्यत्वेऽपि
पुन सुते तस्य तन्न स्यात् । न च स्थानिवत्त्वम्

१अनल्विधौ (पा)

इति निषेधात् । झुतस्थान्यल्वृत्तिधमत्वात् । एव च 'आगच्छतमग्नी'
इत्यादौ

१अणोऽप्रगृह्यस्य (पा)

इत्यनुनासिक स्याद् इत्यपास्तम् ॥ ननु प्राधान्यात् काव्यासिद्धत्व-
मेव स्यादत आह

१तथाहीति ॥ (कै)

४उत्सर्ग (कै)

१ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १ । १ । ५६ ॥

२ अ ८ । पा ४ । सू ५७ ॥

३ तथाहि वक्ष्यति असिद्धत्ववचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रति-
षेधार्थं चेति । कै ॥

४ "असिद्ध झुत" इति (भा) । प्रास्नासिद्धत्वाश्रयणाच्च झुतबुद्धावसत्त्वा
प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रवियथाबुद्धिं प्रवृत्तते । तथाच वक्ष्यति ।
"असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च" ('इदृ
देइ द्विवचन प्रगृह्यम्' इति सूत्रस्यकैयटे कौस्तुभे च एवम्बिधभाष्य
वार्तिकपाठोऽस्ति । 'मत्वतुकोरसिद्ध' पूर्वत्रासिद्धम्' (८ । २ ।
१) इत्येतत् सूत्रद्वयस्यभाष्यग्रन्थे एवम्बिधपाठोऽपि दृश्यते । तद्यथा ।
'मत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधाथमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च'
मत्वतुकोरसिद्ध' (६ । १ । ८६) इत्येतत् सूत्रस्य वार्तिकमिदम् ।
उत्सृज्यते निवर्त्यते आदेशेनेत्युत्सर्ग स्थानी । स लक्षण निमित्त
यस्य काव्यस्य तुगादेस्तस्य प्रवृत्त्यथमित्यथ । तथाचैकरूप्याथ सवत्र
प्रास्नासिद्धत्वमेवेति भाव ॥

स्थानी ॥

सामान्येनेति । (कै)

तदुत्सर्गोऽपीत्यथ ॥ ननु प्रकृतिभावो न स्वरसन्धिप्रकरणस्यस्तत्राह

सोत्सर्गमिति । (कै)

तदुत्सर्गनिरूपितापवादत्वस्यात्रापि सत्त्वेनेदमपि तत्प्रकरणस्यमेवेति
भाव ॥ प्रगृह्यत्वहेतुके प्रकृतिभावेऽपीत्यन्वय ॥

प्रकृतिभाव एवेति । (कै)

भुतप्रकृतिभाव इत्यथ ॥ भाष्ये

१इतस्य (भा)

इत्यस्य स्वरसन्धिप्रकरणविषयत्वेन ज्ञापनस्येत्यथ ॥

१कार्यार्थत्वादिति । (कै)

तदेकवाक्यतापन्न सज्ञासूत्र तत्प्रकरणस्यमिति भाव ॥

१ सिद्ध भूत स्वरसन्धिषु । कथं ज्ञायते सिद्धं भूत स्वरसन्धिष्विति ।
यद्यत्तत् प्रकृत्येति भूतस्य प्रकृतिभावः प्राप्तिः । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।
सतो हि कार्याण्यं कार्येण भवितव्यम् । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
अभूतादभूत इत्येतन्न वक्तव्यं भवति । किमतो यत् सिद्धं भूत स्वर
सन्धिषु । सज्ञाविधावसिद्धं । तस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्ति ।
सज्ञाविधौ च सिद्धं । कथम् । कायकालं सज्ञापनिभाषम् । यत्र
कायं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । अत्रैव भाष्ये ॥

२ कार्यार्थत्वाद्गुणानां कायस्य च प्राधान्यात् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्य
त्वादित्यथ । कै ॥

(अ १। पा १। आ ५) (इदृदेद द्विवचन प्रगृह्यम् । १। १। ११।)

प्रतिषिद्धे इति । (कै)

असुतवङ्गावेन बाधिते इत्यथ ॥ भाष्ये

प्रगृह्यसुतप्रतिषेधेति । (भा)

प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे सुतप्रतिषेधप्रसङ्ग इत्यथ ॥ प्रगृह्याश्रयस्यापि कुतो न निवृत्तिरित्यत आह

अन्येनेति । (भा)

प्रगृह्य प्रकृत्येत्यनेनेत्यथ ॥ नन्वीदृशोऽपि विषये प्रगृह्याश्रयप्रकृति-भावे सति सुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधोऽसुतवदिति बोधितो व्यथ इत्यत आह

यत्रेति ॥ (कै)

'न पुनस्तपरत्वादिति । (कै)

तदच्छति भाष्ये

दौर्घाणा चोच्यमाना सुताना न प्राप्नोति इति ॥ (भा)

सुताना तु इति । (कै)

तपरत्वाभावे इत्यथ ॥ तपरत्वे तु तपर"सूत्रस्थं जातिपत्रेऽनस्यपि नियमाथत्वान्न स्यादिति भाव ॥ ईत्वादि इत्वाद्यनतिरिक्त मन्यते ॥

१ ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात् सुताना न सिद्ध्यति न पुनस्तपरत्वात् । अथमत्राश्रय । आकृतिपक्ष आश्रयिष्यते । दौर्घाचारणाच्च प्रयत्ना धिक्त्वाद्भ्रान्ताना न भविष्यति सुताना तु प्रवृत्तिष्यते इति ॥

'आकृतिरिति । (कै)

विना व्यक्तुच्चारण जातिनिर्देशाभावादवश्य व्यक्तावुच्चारणीयाया
लाघवाय ऋख एव प्रयोक्तव्ये गुरुदीर्घाच्चारणेन तद्व्यक्तिरूपलक्षणल
विहाय विशेषणत्वसैवाश्रयणाद्विशिष्टव्यक्तिस्यैव जातिगृह्यत इति
न्यूनकालव्यक्तिगताया द्वाधिककालव्यक्तिगताया अपि न ग्रहण-
मिति भाव ॥ भिन्नभिन्नव्याप्यजातिस्वीकारे तु निद्विष्टव्याप्यजाते
श्रुतेऽभाव एवेत्यपि बोध्यम् ॥ एवजातेषु श्रुते सत्त्वात् तेन
श्रुतग्रहण भवत्येव । ततो लघुव्यक्तेरभावाच्च ॥ नन्वेव भाष्ये

अन्यत्वाद् (भा)

इति हेतुरसङ्गतोऽत आह

आकृतिपक्षेऽपीति । (कै)

ईदृशे विषये तत्तदित्वादिजातिविशिष्टा व्यक्तिरेव गृह्यते इत्यर्थ ।
जातिप्राधान्ये फलाभावाद् व्यक्तिद्वारा काव्यसम्बन्धाश्रयणे गौरवाच्च
तस्या युक्तत्वाच्च तद्विशिष्टव्यक्तिग्रहणेऽप्यण्त्वाभावान्न तौ ग्राहकाविति
भाव ॥ भाष्ये

तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणामिति । (भा)

१ आकृतिपक्षे यथा ऋखाना प्रयत्नाधिक्यान्न भवति तथा दीर्घाच्चारण
सामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिसैवाकृतिगृह्यत इति ज्ञाना न स्यात् । यथा
खूण गामानयेत्यक्ते न ह्यशस्यानयन भवतीत्याकृतिपक्षेऽपि विशिष्टैव
दीर्घा व्यक्तिगृह्यत इति । तथा च अन्यत्वादीदृतौ ग्राहकौ न
स्याताम् । अन्यैव कैयटे ॥

(अ १। पा १। व्या ५) (इदूदेदु द्विवचन प्रगृह्यम् । १। १। ११।)

गुणान्तरयुक्तसप्रहायासन्देहाय चेत्यथ ॥ कमधारयभ्रम व्युदस्यति

‘स्रुतो भावीति । (कै)

यद्यप्याश्रयात्सिद्धत्वेनापि सिद्धति तथापि शास्त्रबाधापेक्षया
लक्षणाश्रयणमुचितमिति भाष्याभिप्राय ॥

प्रकृत इति । (कै)

स्रुतशब्देन बोधित इत्यथ ॥

‘बुद्धोति । (कै)

शास्त्रीये कार्यैःसिद्धत्वं नचाय व्यवहार शास्त्रीय काव्यमिति भाव ॥

कार्यकालपक्षमाश्रित्येति । (कै)

अथ भाव । तत्र पक्षे सज्ञाशास्त्राणां न पृथग्बोधकत्वम् ।

‘पूर्वज्ञासिद्धमिति (पा)

ज्ञातिदेशे कार्याथ । काव्यज्ञानं च वाक्यायबोधोत्तरमिति
यद्देशे वाक्यायबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य । किं च ।

१ ‘स्रुतभावीति’ भाष्यप्रतीकमुपादाय ‘स्रुतो भावी’ यस्य स स्रुतभावी
स्थानी प्रकृतः । तस्यैव प्रकृति भाव इत्यक्तम् ॥

२ ननु स्रुतस्यासिद्धत्वात् स्थान्यपि स्रुतभाविन्त्वात् स्रुतव्यपदेश्य कथं
कामते । नैष दोषः । स्रुतोऽस्य भावीति । बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत् ॥

३ अ ८। पा २। सू १ ॥

१पूर्वत्रासिद्धम (पा)

इत्यस्याधिकारत्वेन पूर्वत्रेदमसिद्धमिति तदथ । तत्र काव्यकाल-
पत्रे तत्तद्देशोपस्थितसज्ञापरिभाषाणामप्यसिद्धत्वबोधनम् । एव च
सुतदृष्ट्याऽनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नस्यापि तद्दृष्ट्याऽ-
सिद्धत्वेन सुतशास्त्रेऽनुवृत्त पूर्वत्रासिद्धमिति अत्र पूर्वग्रहणेन
‘इदृदेद्’

अदसो माद् (पा)

इत्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वमिति । यथोद्देशे तु स्वातन्त्र्येन सज्ञादीना
काव्यबोधकत्वात् तत्प्रतिभुतासिद्धत्वबोधन शक्यमेव । एतेन काव्य-
कालपत्रेऽपि पाठकृतपूर्वत्वाच्चतिरित्यपास्तम् ॥ भाष्ये

यत्सिद्धे प्रगृह्येति । (भा)

सुते सिद्धकाण्डस्थे यत्प्रगृह्यकाव्यमित्यथ । यत्प्रगृह्यकाव्यदृष्ट्या सुत
सिद्धस्तदिति यावत् ॥

१ पूर्वत्रासिद्धमधिकार । पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारोऽयं द्रष्टव्य । किं
प्रयोजनम् । परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धत्वज्ञापनायम् । पर
परो योग पूर्व पूर्व योग प्रति असिद्धो यथा स्यात् । अनधिकारे
हि समुदायस्य समुदायेऽसिद्धत्वविज्ञानम् । अनधिकारे हि सति
समुदायस्य समुदाये असिद्धत्व विज्ञायेत् । तत्र को दोष । तत्रा
यथेष्टप्रसङ्ग । तत्रायथेष्ट प्रसज्येत । गोघडमान । गुडलिङ्गमान
इति । घचढत्वयो छतयो “भ्रय” इति वत्व प्रसज्येत । तस्माद्
धिकार । तस्मादधिकारोऽयं द्रष्टव्य । भा ८। २। १ ॥

(अ १ पा १। आ ५) (इट्टाद्वाचन प्रगृह्यम । १ १ ११)

यथोद्देशेति । (कै)

तन्वच पत्नेऽग्री इत्यादौ भुतस्यासिद्धत्वेन तत प्रागेव भुताभावपक्षेऽ-
नुनासिकप्रतिवन्धेन फलवत्या सजाया तत भुते त द्विमात्रत्वेन
शयन्त्या अपि सजाया पुन प्रवृत्ता बीजाभावाद् अन्विधित्वेन
यानिवत्त्वाभावाच्चाप्रगृह्यत्वेनानुनासिक स्यादिति चेन्न । सजाया
ताव्यायतया पुन प्रवृत्तो काव्यसिद्धिरूपबीजस्य सत्त्वेन पुनस्तस्या
मुलभवात् । एतदेव ध्वनयता भुतस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव
भवन्तीत्येवकार प्रयुक्त । भुतात् प्राक् सजाया च यत्काला एवति
पदय इत्यलम ॥

प्रणीयते । (कै)

बोध्यते ॥

ईदादय इति । (भा)

प्राथम्याद्

'अदसो माद् (पा)

इत्यनेनैकरूप्याच्चेति भाव ॥

तदेति । (कै)

अन्तशब्दोऽवयववचनस्तदन्तस्वेति वङ्गप्रौहिस्सेत्यथ ॥

अथेति । (कै)

सजाया आनन्त्याद्येन विधिरित्यस्यानुग्रहाच्चेति भाव ॥ भाष्ये

'अन्त्यस्येति । (भा)

द्विवचनान्तस्य वणस्येत्यथ ॥

१ अत्राह भगवान महाभाष्यकार । कथ पुनरिदं विज्ञायते ईदादयो यद्विवचनमिति । आहोस्विदीदाद्यन्त यद्विवचनमिति । कश्चात्र विशेष । इदादयो द्विवचन प्रगृह्या इति चेदन्यस्य विधि । * । इनादयो द्विवचन प्रगृह्या इति चेदन्यस्य प्रगृह्यसञ्ज्ञाविधेया । पचेते इति पचेथे इति । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । खड्गे इति । माले इति । अस्तु तर्हीदाद्यन्त यद्विवचनमिति । ईदाद्यन्त द्विवचनमिति चेदेकस्य विधि । * । ईदाद्यन्त द्विवचनमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसञ्ज्ञाविधेया । खड्गे इति । माले इति । नवाऽऽद्यन्तवत्त्वात् । न वा एष दोष । किं कारणम् । आद्यन्तवत्त्वात् । आद्यन्तवदेकस्मिन् कार्य्यं भवतीत्येवमेकस्यापि भविष्यति । अथवा एव वक्ष्यामि ईदाद्यन्त यद्विवचनान्तमिति । ईदाद्यन्त ‡ यद्विवचनान्तमिति चेत्तुकिं प्रतिषेध । * । ईदाद्यन्त द्विवचनमिति चेत्तुकिं प्रतिषेधो वक्तव्य । कुमार्योरगार कुमार्यगारम् । वध्वोरगारम् । वध्वगारम् । एतज्जीदाद्यन्तऽश्रूयते द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन । सप्तम्यामथग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणाप्रतिषेधस्य । * । यदयमीदृतौ च सप्तम्यथ इत्यथग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य्यो न प्रगृह्यसञ्ज्ञाया प्रत्ययलक्षणा भवतीति । तत्तद्वि ज्ञापकाथमथग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । ईदादिभिर्द्विवचन विशेषयिष्याम । ईदादिवि

* ईदं द्यन्तमिति चदेकस्य विधि । ईदाद्यन्तमिति चदेकस्य प्रगृह्यसञ्ज्ञाविधेया ।

किल्हरणमद्रापित भाष्यं पुस्तकं एवविधपाठोऽस्ति ॥

† भवतीत्येकस्यापि भविष्यति । इति पाठाऽपि तत्रैवास्ति ॥

‡ ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तं — इति तत्रैवास्ति ॥

§ एतज्जीदाद्यन्तं च किल्हरणं तु पुस्तकम् ॥

गौणस्येति । (कै)

जघन्यत्वसामान्यात् लाक्षणिकमपि गोणपदेन गृह्यते इति
भाव ॥ प्रथमोपस्थितेदूत्परित्यागेन एकारान्तोदाहरणदाने बीजमाह

ईदूतोरिति ॥ (कै)

नाश्रितमिति । (कै)

वात्तिककृत्येति शेष ॥

तदन्तविधिरिति । (कै)

अस्मादेव वचनाच्छब्दस्वरूप विशेष्यमादायेति भाव ॥

श्रियेन च द्विवचनेन तदन्तविधिभविष्यति । इदाद्यन्त यद्द्विवचन
तदन्तमीदाद्यन्तमिति । एवमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्येताम । शुक्ला
स्ता वस्त्रे* । अत्र प्राप्नोति । अत्र ह्रीदादिं च द्विवचन तदन्त च भवति
प्रत्ययसङ्घातेन । अत्राप्यकृते श्रौभावे लुग्भविष्यति । इन्मिह सप्रधा
य्यम । लुक क्रियता श्रौभाव इति किमत्र कस्यथम । परत्वाच्छ्रौभाव ।
नित्यो लुक । कृतेः श्रौभावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यो लुक । अन्यस्य
कृते श्रौभावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन विधिर
नित्यो भवति । श्रौभावोऽप्यनित्य । न हि कृते लुकि प्राप्नोति । उभ
योरनित्ययो परत्वाच्छ्रौभाव । श्रौभावे कृते लुक । अथापि कथ
चिन्नित्यो लुक स्यात् । एवमपि दाषः । वक्ष्यत्येतत् पदसञ्ज्ञायामन्त
वचनमन्यत्र सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधाथमिति ।
इद चापि प्रत्ययग्रहणमय चापि सञ्ज्ञाविधि । अवश्य खल्वस्मिन्नपि
पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषितव्य । तस्मादस्तु स एव मध्यम पक्ष ॥

* इत्यत्र । किच्छरण सु-पुस्तक ॥

† च नास्ति । किच्छरण सु पुस्तके ॥

‡ कृतेऽपि श्रौभावे । किच्छरण सु पुस्तक ॥

३

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(ईदृदेद् द्विवचन प्रगृह्यम् । १। १। ११।) (अ १। पा १। आ ५)

इत्ययं तृतीय पक्ष इति । (कै)

व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणमस्य बीजम् ॥

तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्त इति । (कै)

ईदादिभिः श्रूयमाणत्वेन द्विवचनविशेषणमेव न्याय्यमित्येत-
त्पचासम्भवरूपो दोषो नोक्त इत्यपि बोध्यम् ॥

आदेशेनेति । (कै)

एकाद्युद्भादादेर्विहितेन तवकाद्यादेशेनेत्यथ ॥

प्रकृतिभावेनेति । (कै)

अन्यथाऽनुपपद्यमानेनेत्यथ ॥ एव हि सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावेन
द्विवच्यञ्जकाभावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वापत्तिरसाधुप्रयोगे च भग-
वतोऽश्रद्धेयतापत्तिरत एव पूर्वपदाथतावच्छेदकरूपेणैव बोधो न तु
सङ्गावत्त्वेनेत्येव भाष्यसम्मतम् । अतो वृत्तौ सङ्घानवगमोपपत्तेरकाथ-
प्रतीत्या तथा विग्रहे बाधकाभाव इति बोध्यम् ॥

सुतरामिति । (कै)

अकरणात् करणं गुरु तस्य च ज्ञापकत्वेनाश्रयणमिति सुतरा
गौरवमित्यथ ॥

ईदादिभिरिति (भा)

भाष्ये । श्रुतस्य श्रुतेन सम्बन्धो न्याय्य इति भावः ॥

साक्षात् । (कै)

द्विवचनमनपेक्ष्य ॥

समुदायस्य । (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

३१

(अ १। मा १। आ ५) (इट्टदेव द्विवचन प्रगल्भ्यम् । १ १। ११)

प्रत्ययान्तस्य ॥ नन्वत्र पक्षे न द्विवचनेनेदादिविशेष्यत इति
कथमौदादि च द्विवचनमितीत्यत आह

ईदादीति । (कै)

तदन्तत्वात् चास्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ॥

श्रूयते सूत्र इति । (कै)

यत श्रूयते सूत्रे द्विवचन तदीदाद्यन्तमिति भाव्ये योजनेत्याशयः ।
अनित्यत्वेऽपि लुक् शीभावो नित्यश्चेद अतुल्यवत्त्वात् परत्वादिति
पूर्वोक्तमनुपपन्नमतो भाव्ये

• शीभावोऽप्यनित्य (भा)

इत्युक्तम् । क्ते लुकि तदप्राप्तिस्तु प्रसङ्गरूपषष्ठ्यस्याभावादिति
भावः ॥

अग्नी इतीति । (कै)

खड्गे इत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥

द्वितीय इति । (कै)

प्रत्ययाग्रे तदन्तविधिसत्त्वेन पञ्चदशस्यैकत्वबुद्ध्या तस्य मध्यमत्वो-
क्तिरिति बोध्यम् ॥

एतदिति । (कै)

वृत्तिकारोक्तमित्यथ ॥

अदसो मात् । १ । १ । १२ ॥

१अस्मिन्निति । (कै)

मात्पदघटिते इत्यथ । यदि तु अदसो दाद् इत्युच्यते दात् परस्य पूर्वोत्तरसाहचर्यादवणभिन्नोऽच् औकारैकाररूप एव तदा न स्याद् दोष इति भावः ॥ इदमेव ध्वनयितुमदसं प्रगृह्यसञ्ज्ञायामिति नोक्तम् ॥ नन्वीत्त्वोत्त्वयोरसिद्धत्वेऽपि

अदसो माद् (पा)

इत्यच्चेदिति निवृत्त्य मात्परौकारैकारयोरपि प्रगृह्यत्वान्नाद्यादिप्रसङ्गोऽत आह

२च शब्दान्मत्वस्येति । (कै)

एव चैदौतोर्मात्परत्वाभावादेवमपि न प्रगृह्यत्वप्राप्तिरिति भावः ॥ नन्वीत्त्वादीनामसिद्धत्वेऽपि तन्निवृत्तितौकाराद्यभावेन कथमयादिप्राप्तिः किचायादीन् प्रत्यसिद्धत्वेऽपि प्रगृह्यसञ्ज्ञायामाश्रयात् सिद्धत्वेन तत्सञ्ज्ञाया तत्सामर्थ्यान्नाद्यादयोऽत आह

१ मात्प्रगृह्येति भाष्यप्रतीकमुपादाय अस्मिन् सूत्रन्यास इत्यथ 'इत्युक्तम् ॥

२ 'उत्त्वस्य च' इति भाष्यप्रतीकमुपादाय च शब्दान्मत्वस्यापि इत्युक्तम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

३३

(अ १। पा १। आ ५)

(अदसो मात । १ १। १०।)

१शास्त्रेति ॥ (कै)

नादेशलक्षणमिति । (कै)

प्रकृतिभाव इत्यथ । प्रगृह्यत्व तु अनुनासिकपथ्यदासेन चरि-
ताथमिति भाव ॥

एकादेश । (कै)

२एड पदान्तादतीति ॥ (पा)

३नाजानन्तर्ये इति । (कै)

उत्तरकालप्रवृत्तिके^१ अयादावजानन्तर्यादिति भाव । चैपादि-
केऽन्तरङ्गे^२ बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते^३ विमज्जनीय^४ सूत्रे
भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाच्च दोष इति परे ॥

०यथोद्देशेति । (कै)

नन्वाश्रयात् सिद्धत्वेन प्रगृह्यत्वेऽपि सुत्वादेरसिद्धत्वादयादिक
स्यादेवेति चेन्न । एवमपि सञ्ज्ञाशास्त्रवैयर्थ्यादत्रत्याश्रयणेनाद्यादिक
प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञायत इत्याश्रयात् ॥ भाष्ये

१ शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्थानिसङ्ख्यमेव काव्य प्राप्नोति नादेशलक्षण
मित्ययादिप्रसङ्ग । कै ॥

२ अ ६। पा १। सू १ ६ ॥

३ नाजानन्तर्ये बहिरङ्ग प्रकृति । परिभाषेन्दुश्रे - ५२ ॥

४ 'उत्तरकालप्रवृत्तिके' इति नास्ति ख पुस्तके ॥

५ असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे । परिभाषेन्दुश्रे - ५१ ॥

६ अ ८। पा ३। सू ३४ ॥

७ यथोद्देश सञ्ज्ञापरिभाषम । परिभाषेन्दुश्रे - २ ॥

यत् सिद्धे इति । (भा)

न च तत्र पूर्वसूत्रेणैव सिद्धि । अद्विवचने तदप्रवृत्ते । पूर्व-
सूत्रविषये यथोद्देश्यैव भाष्यकृताऽङ्गीकाराच्च ॥ नन्वीदाद्युपजीव-
नायात्र कारणमित्यत आह

न चेति । (कै)

हे असुक असुका इत्यादौ तु अदस इत्यावच्य न विद्यते
दस्य स्थाने सो यस्य तादृशादस इत्यर्थनानुनासिक स्वमतेऽपि
भवत्येवेति भाष्याग्रयमाह । तादृशानामनभिधानमेवेत्यन्ये ॥

प्रकरणोत्कर्षेणेति । (कै)

सज्ञाप्रकरणे उत्कर्षेण गुरुभूतन्यासेनेत्यथ ॥

सर्वेति । (कै)

प्रकृतिभावानुनासिकप्रतिषेधेत्यथ ॥ भाष्ये

विप्रतिषेधाद्वेति । (भा)

- १ यत्सिद्धे प्रगृह्यमज्ञाकाव्य तदथमेतत् स्यात् ॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानु-
नासिक इति । नैक प्रयोजन योगारम्भ प्रयोजयति । यद्येतावत्
प्रयोजन स्यात् तत्रैवाय ब्रथात् । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसोनेति ॥
- २ विप्रतिषेधाद्वा । अथवा प्रगृह्यसज्ञाक्रियताम् अथादयो वेति
प्रगृह्यसज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेन । नैष यत्तो विप्रतिषेध । विप्र-
तिषेधे परमित्यच्यते । पूर्वा च प्रगृह्यसज्ञा परेऽयादय । परा प्रगृह्य-
सज्ञा करिष्यते । सूत्रविपर्यास ह्यतो भवति । एव तद्धि परैव प्रगृ-
ह्यसज्ञा । कथम् । कायकाल सज्ञापरिभाषम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

३०५

(अ १। पा १। आ ५)

(अदसो मात । १। १। १२।)

अन्तरङ्गत्वान्मूलादौ कृते पदान्तरसमभिव्याहारे अथादिभ्य
परत्वात् सञ्ज्ञासिद्धौ तत्सामर्थ्यान्मूलादिक प्रकृतिभाव प्रत्यपि ना-
सिद्धमाश्रयाच्च सञ्ज्ञा प्रत्यपि नासिद्धमिति भाव ॥

ननु^१ प्रगृह्यसञ्ज्ञाऽभिनिवृत्तमाने त्यादि वक्ष्यमाणप्रकारेण
घटत एव विरोध इत्युक्तमेतदित्यत आह

दूष्टेति ॥ (कै)

भाष्ये

परैवेति । (भा)

पूर्वं पाठेऽपि तत्र वाक्यायबोधाभावेनेति भाव ॥

कथमिति । (भा)

पाठकृत खगत पूर्वत्वमनपगतमिति प्रश्न । उत्तरयति

कार्यकालमिति । (भा)

तत्पक्षे सञ्ज्ञाशास्त्रस्य प्रदेशदेश एवायबोधस्तदुत्तर च विरोधो-
पस्थितिस्तत्काव्यज्ञान चेति तत्पक्षे परत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ
बीजमिति भाव ॥ परैवेत्येवकारेण पाठकृत पूर्वत्व विद्यमानमपि
विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ न निधामकमिति सूचितम् । परिभाषाणा
त् तत्पक्षेऽपि तद्देशेऽयबोधोऽख्येवेति तद्विषये विप्रतिषेध सूत्र
प्रवृत्तौ पाठकृतमेव तन्नियामकमिति तात्पर्यम् । आकङ्कारस्थभ-

१ प्रगृह्यसञ्ज्ञाऽभिनिवृत्तमानाऽयादीन् बाधते । अथादयोऽभिनिवृत्त-
माना प्रगृह्यसञ्ज्ञाया निमित्त विवृन्ति ॥

३६

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(अदसो मात । १।१।१२।)

(अ १। पा १। अा ५।)

पदसञ्जादिविषये तु यथोद्देश्यपक्ष एवेति तत्र परया पूर्वबाध-
चिद्धि ।

‘घ्यङ्’ सम्प्रसारणम् (पा)

इति सूत्रस्थं भसञ्जाया काव्यकालत्वपर भाष्य त्वेकदेश्युक्तिरिति
तत्रैव निरूपयिष्याम ॥ परेतु

परैव (भा)

इत्यस्य सञ्जापदेन ततकाव्य प्रकृतिभाव उच्यते इति भाव ॥
आशयानभिज्ञस्य प्रश्न ।

कथमिति । (भा)

एकदेशिन उत्तर

कार्यकालम् (भा)

इत्यादीत्याङ् ॥ एतेन काव्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपरत्वमथादीना-
मेव । अन्यथा

‘ङ्मो ऋस्वादचि (पा)

इत्यादौ त्रिपादीस्त्रे काव्यकालपक्षे एव परिभाषाप्रवृत्त्या परत्वात्
तत्र

१ अ ६ । पा १ । सू १३ ॥

२ अत्र भाष्यम् । अकारेणाङ् विशेषयिष्याम । अनाकारम् । अन्
कारान्तास्यानो योऽकार इति । एवमप्यनस्तत्त्वा अन्तत्त्वा इत्यत्रापि
प्राप्नोति । एव तद्धि काव्यकाल सञ्जापरिभाव यत्र कार्यं तत्रोप
स्थित द्रष्टव्यम् । भस्येति तत्रोपस्थितमिदं भवति यच्च भमिति ॥

३ ङमो ऋस्वादचि उमुस्त्रित्वम् । ८ । ३ । ३२ ॥

^१तस्मादित्युत्तरस्य (पा)

इत्येवेति सिद्धान्तासङ्गतिरुभयोरप्येकदेशस्थलेन परत्वासम्भवादि-
त्यपास्तम् ॥

^२द्वाभ्यामिति । (कै)

‘योग’ इति कमणि घञ् । द्विकाव्य शब्दस्य ^३पात्राद्यन्त-
त्वाद अस्त्रीलिङ्गस्य योगशब्देन

^४कर्तृकरणे कृतेति (पा)

समास । ईदूतो प्रगृह्यसञ्ज्ञेत्यस्य ततकार्थ्यं प्रकृतिभाव इत्यथ ॥

कदाचिदिति । (कै)

एव च प्रकृते केवलासम्भवरूप स इत्यथ ॥ केवल द्विकाव्य-
योगो न सम्बन्धा विप्रतिषेध इत्याह

तथाहीति ॥ (कै)

^५ईत्त्वमूत्त्व चेति । (कै)

१ अ १ । पा १ । सू ६७ ॥

२ ‘द्विकाव्ययोगो हि विप्रतिषेध इति महाभाष्यप्रतीकमादाय
“द्वाभ्या कार्याभ्या यो युज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वाद्द्विप्रतिषेध
इत्युक्तम् ॥

३ पात्राद्यन्तस्य न (वा) । वाचिकपाठे तु ‘पात्रादिभ्य प्रतिषेधो
वक्तव्य’ इति पाठोऽस्ति । अपथ नपुंसकम् । २ । ४ । ३ । एतत्
सूत्रस्यवाचिकम् ॥

४ कर्तृकरणे कृता वङ्गलम् । अ २ । पा १ । सू ३२ ॥

तद्विघातेन सञ्जाभावे तत्काथ्यप्रकृतिभावविघात स्पष्ट एवेति भाव । केचित्तु सञ्जाकाथ्यय अथादिभिविप्रतिषेधोऽयुक्त । वाक्य-संस्कारपक्षे मूलादित पूर्वमेवाद्यादिप्राप्त्या मूलाद्युत्तर^१ च सञ्जाया तत्प्राप्त्या ^२युगपत् प्राप्यभावात् । तस्मात् प्रगृह्यसञ्जाशब्देन तज्जन-कमूलादिक लक्षयित्वा तस्याद्यादिभिविप्रतिषेध इति वाक्तिकाथ-सप्तमपि दूषयति भाष्ये

एवमपीति ॥ (भा)

कार्यित्वेनाश्रयणादिति । (कै)

तस्मान्मर्थादयादीन् प्रत्यपि सिद्धत्वमित्यथ । यथोद्देशे इदम् ॥

^३कथ कार्यकालम् (भा)

इति तु प्रकृतिभावाद्यादिविप्रतिषेधविषयमिदानीं तु स नेति स्पष्टमेव ॥

असिद्धत्वाभावादिति । (कै)

ईत्वादीनामसिद्धत्वाभावादित्यन्वय । सामान्यत एवासिद्धत्वाभाव-बोधनमित्यथ ॥

तेषाम् । (कै)

ईत्वादीनाम् ॥

१ 'च' इति नास्ति इ' पुस्तके ॥

२ 'युगपत्प्राप्ति' इति 'ख' पुस्तके नास्ति ॥

३ कथम् । काथ्यकाल सञ्जापरिभाषम् इत्युक्त भाष्ये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

३६

(अ १। पा १। आ ५)

(ऋदसो मात । १। १। १२)

परत्वादिति । (कै)

ईत्वादिषु जातेषु तेषामसिद्धलाभावादयादीनामप्रसङ्ग एवेति
भाव ॥

व्याख्यानान्तरमिति । (कै)

प्रगृह्यलकाय्यप्रकृतिभावेनायादीना विप्रतिषेधपरमेव भाष्यम् ॥

१सतो (भा)

इत्यस्य युगपत्प्राप्तयोरित्यथ ॥ वाक्यसम्कारपक्षे ईत्वादीनामसिद्ध-
त्वेन तत प्रागेव तत्राप्ति कृते लीत्वादावस्येति न तथोयुगपत्प्रा-
प्तिरिति भावस्तदाह

१नचाचेत्यादि ॥ (भ)

२अत्र । (भा)

३अथादिप्राप्तिकाले ॥ असत्त्वे हेतु ।

४उभयमप्यसिद्धमिति । (भा)

पूर्वचासिद्धेने ति शेष ॥ परिहरति ।

१ 'सतोहि विप्रतिषेधो भवति' इत्यत्रैवोक्त भाष्ये ॥

२ 'नचाचेत्वोत्प्लेख' अत्रैवोक्तम् ॥

३ 'अत्र' इति पूर्वोक्तभाष्यस्य अत्र' शब्दो बोद्धव्यम् ॥

४ अथादिप्राप्तिकाले । ख । इ ॥

५ 'उभयमप्यसिद्धम् अत्रैवोक्त भाष्ये ॥

१ आश्रयादिति । (भा)

पदसंस्कारपक्ष एवात्राश्रीयत इति भावः । एवं चोभयोर्युगपत्
प्राप्तिः । प्राग्दृष्टसंज्ञायां तत्कार्यं च तयोः सिद्धत्वाद्वादीन् प्रति
चासिद्धत्वादित्युपपन्नो विप्रतिषेध इति वाक्यसंस्कारपक्षे ह्यतस्य
पूर्वपक्षस्य पदसंस्कारपक्षाश्रयेण परिहार इति क्लेशः ॥ परे त्वनुक्ते-
दादिविप्रतिषेधखण्डनतत्समर्थनपरत्वेन व्याख्यापेक्षयेदमेव युक्तम् ।
पक्षान्तरैरपि परिहारकरणादित्याहुः ॥

२ रोः सुपीत्यस्यानन्तरमिति । (कै)

न चैवं

३ ह्रशि च (पा)

इत्यस्यैतदुत्तरत्वाद्

४ रोरीति (पा)

दृष्ट्याऽसिद्धत्वाऽऽपत्तौ मनोरथासिद्धिः ॥

५ ढो ढे लोपः (पा)

६ रो रि (पा)

इत्यनयोः

१ “आश्रयात् सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे । आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति ।
तद्यथा । रुरुत्वे आश्रयात् सिद्धो भवति । किं पुनः कारणं रुरुत्वे
आश्रयात् सिद्धो भवति । इत्याद्यत्रैवोक्तम् भाष्ये ॥

२ रोः सुपि । अ ८ । पा ३ । सू १६ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ११४ ॥

४ ई अ ८ । पा ३ । सू १४ ॥

५ अ ८ । पा ३ । सू १३ ॥

‘यरोऽनुनासिक (पा)

इत्यत पूर्वं पाठ काव्य इत्याश्रयात् ॥ अनुनासिकपथ्यदासेन
चारिताथ्यमाश्रद्धाह

यथोद्देशेति ॥ (कै)

एतद् । (कै)

१ ‘वचनसामर्थ्याद्वा इति वाक्तिक तद्वाख्यानभाष्य चेत्यथ ॥

पूर्वभाष्यस्य व्याख्यानन्तरवादिनस्तु वाक्यसंस्कारपक्षेऽप्याह

अथवेति । (भा)

वस्तुतस्तु प्रकृतिभावोपस्थितसज्ञाया तथोनिमित्तत्वेनाश्रयणरूप-
वचनसामर्थ्यादयादीन् प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यते इति काव्यकालेऽपि
न दोष । किं च यथोद्देशेऽपि सज्ञा प्रति निमित्तत्वेनाश्रयणात्
तद्व्याख्या ‘मीलस्य सिद्धत्वेन सज्ञाया अनुनासिकप्रतिबन्धेन चारिताथ्य-
मस्यैव । प्रकृतिभावविषयकसज्ञोपप्लवसामर्थ्याश्रयणे तु किं विशिष्य
यथोद्देशाश्रयणेन । एवमुपक्रमस्य भाष्येऽपि बोध्यमित्याह ॥ भाष्ये
४ ‘योगविभागाद्वा’ इति वाक्तिक व्याचष्टे

अथवेति ॥ (भा)

१ अ ८ । पा ४ । सू ४५ ॥

२ अथवा प्रकृतसज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति’ इत्यत्रैव
भाष्ये ॥

३ ईत्वस्य । ख ॥

४ अथवा योगविभाग करिष्यते’ इत्यत्रैवोक्तम् ॥

१ अदस इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे उत्तरत्र १ माद् इत्यस्य विशेषणा-
नापत्तिरत आह

सम्बन्धेति ॥ (कै)

यत तत्सिद्ध इति । (भा)

मूले इति शेष । यत्र कार्ये मूलं सिद्धं तद्व्यङ्ग्यकार्यमित्यथ ॥

अपरो यदसिद्धे इति (भा)

यत्र मूलमसिद्धं तदित्यथ ॥ ननु समस्तत्वात् समुदायानुवृत्ति-
स्वात् तत्कथमेतो निवृत्तिरत आह

ईदूतोरेवेति ॥ (कै)

नान्यथेति । (कै)

सिद्धान्ते तु व्यथमेव माद्ग्रहणमिति भावः ॥ भाष्ये ४ मार्या-
दीदाद्यर्थानां वा इति वाचिकं व्याचष्टे

अथवाहेति ॥ (भा)

नन्वेव सति 'अदे अदौ इत्यस्यामवस्थायां प्रगृह्यत्वेऽपि
मौलमूलयो हतयोरीकारादीनामप्रगृह्यत्वादेतद्वैयर्थ्यमत्र अस्त्विति-

१ अदसो माद् इत्यत्र ॥

२ 'ततो मात् । माच्च परे ईदाद्यं प्रगृह्यत्वात्सञ्ज्ञाभवत्तीति' इत्युक्तं
भाष्ये ।

३ एको यत् तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदथ । इत्यत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

४ 'अथवाहायमदसो मादिति न च ईत्त्वोत्त्वे स्त । नापि मकारः । तत
एव विज्ञास्यामः । मार्यादीदाद्यर्थानामिति' इत्यत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

(अ १। पा १। आ ५)

(अन्वो मात । १। १। १२।)

त्वेन प्रगृह्यत्वाभावादिति चेन्न । प्रदेश प्रगृह्यस्थानिकस्यापि लक्ष-
णया ग्रहणेनादोषात् ॥

द्वितीयेति । (कै)

द्वितीयपदस्येऽचि यत्किञ्चित्काथ्य तत्रामिद्वल नेत्यथ । अन्ये तु
१ अथवा वचनसामर्थ्यादि त्यादिभाष्ये भाष्यकृत एवाक्तिरत एव
साम्प्रतपुस्तकेषु वात्तिकापाठ इत्याहु ॥ अन्ये तु अन्ये

उक्त वा (भा)

इत्यस्य वात्तिकत्व मत्वा कोशे वात्तिकपाठो भ्रष्ट इत्याहु ॥

सिद्धे इति । (भा)

प्रगृह्यत्वे सिद्धत्वमथादीन् प्रति सिद्धत्व विना स प्रयोजन
नेति सामर्थ्यात् तान् प्रत्यपि तौ सिद्धाविति भाव ॥ विशेष्याऽ-
सन्निधाने कथं तदन्तविधिरत आह

१ अत्रैवोक्त भाष्ये ॥

२ उक्त वा । किमुक्तम् । अदस ईत्त्वोत्वे खरे बहिष्पदलक्षणे*
सिद्धे वक्तव्ये प्रगृह्यत्वात्तया चेति । अत्रैव भाष्ये ॥ खरितो वानुदात्ते
पदादौ (८ । २ । ६) इति सूत्रव्याख्यानावसरे भगवता एतद्
वात्तिकद्वयमुक्तम् । तथा च वात्तिकम् । अन्स ईत्त्वोत्वे खरे बहि
ष्पदलक्षणे । भा-वा । अदस ईत्त्वोत्वे खरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे
वक्तव्ये । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । प्रगृह्यत्वात्तया
च । भा-वा । प्रगृह्यत्वात्तया च सिद्धे वक्तव्ये । अमी अत्र ।
अमी आसते । अमू अत्र ॥

* अदस ईत्त्वोत्वे खरे बहिष्पदलक्षणं प्रगृह्यत्वात्तया च सिद्धं वक्तव्यं इति
इति पाठं किञ्चरबसुभाषितभाष्यपुस्तकेऽस्ति ॥

पूर्वसूत्र इति । (कै)

अर्थाधिकारादिति भाव ॥

शब्दमात्रमिति । (कै)

एव च विशेष्याभावान्न तदन्तविधिरिति भाव ॥

श्रे। १। १। १३ ॥

प्रत्यक्षमेवेति । (कै)

एव च इहेति भाष्यस्य इहेवेत्यथ ॥

युष्मे इति । (कै)

'सुपा सुलुग् (पा)

इति विभक्त्यादेशे श्रेष्ठशब्द इत्यथ । श्रेष्ठसावयववाच्यं तस्य ग्रहणा-
दित्यर्थः । शक्तिग्रहणिरपेक्षप्रतीतिकलेनान्तरङ्गत्वम् ॥ अथप्रतीतावपि
प्रतीतमानत्वमहेयत्वम् ॥ शब्दान्तरैरप्रत्याथनादसाधारणत्वम् ॥ अ-
प्रादुर्भावोऽप्रतीतिः ॥ 'मत्वर्थीयो लोमादिश्च ॥

आनर्थक्यमिति । (कै)

प्रत्यक्षानुमानिकन्यायापेक्षया रूपग्रहणानुगताथवत्परिभाषा-
प्रवक्ष्येति भाव ॥

१ सुपा सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छ्रेयाहाद्यायाजाल । ७ । १ । ३६ ॥

२ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेल्लच ५ । २ । १ ॥

निपात एकाजनाड् । १। १। १४ ॥

आनर्थक्यादिति । (कै)

अथवत्त्वानिश्चयादित्यथ ॥ तत्र हेतु ।

कल्पितरूपत्वादिति ॥ (कै)

तत कि तत्राह

कल्पनाया इति । (कै)

अत एव केचिच्छ्रुतिपमन्ये शक्तिपौ वदन्ति तत्रेयतोऽथवत्त्वमिति न निश्चेतु शक्यत इत्यथ ॥ ननु निपातग्रहणाभावे एकाजि इति वणग्रहणादथवत्परिभाषाया अप्रवृत्तावथवद्ग्रहणे मानाभाव इति चेन्न । बङ्गव्रीहिरित्याश्रयात् । गौणमुख्यन्यायस्य तु नेह प्रवृत्ति । पयुदासेनैवाज्जूपत्वे लब्धे एकाज्ग्रहणस्य गौणमुख्यसग्रहार्थत्वात् । न्यायानित्यत्वाच्च । एतेन सत्यभिधाने अनिरिरभवद् ईश्रभवद् इत्यादौ प्रगृह्यत्व न स्याद् गौणमुख्यन्यायादितिपरास्तम् । अत एव

१ञ्चैद् (पा)

इत्येव च्यन्तप्रतिषेध आरम्भ ॥

१अन्वयेति । (कै)

१ गौणमुख्ययोर्मुख्ये काथ्यसप्रत्यय । परिभाषेच्छुशे - १६ ॥

२ अ ७ । पा ३ । सू. ११८ ॥

३ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्थाप्यथवत्त्वमिति भाव ।

व्याकरणानुसन्धानानुगृहीताभ्यामित्यथ । तस्यैव चास्मच्छाच-
प्रवृत्त्युपयागित्वादिति भाव । वस्तुतोऽनयकनिपातेऽप्यस्य प्रवृत्ते
१ श्रोत सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाद्वाच्यवत् एव ग्रहणमिति न नियम ।
प्रश्नाग्रयस्तु अनाड् इति पर्युदासाद् अग्रत्ययस्य ग्रहणमिति ॥
उत्तराग्रयस्तु पथ्युदासेन तथाग्रयणे न मानम । निपातग्रहणादेव
तेन प्रत्ययानुकरणे एतत्प्रवृत्तिरिति ॥ १ अत्रागच्छ इत्यत्रापि २भ्रुते
प्रकृतिभावो दुर्वार इति भ्रुताभावे कथञ्चिदुदाहरणल यदि
सवर्णदीर्घे तथा बोध ॥

१ एकग्रहणेति । (कै)

स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाभाववदक्षसमुदायेऽस्त्वाभावेनैकग्रहण
विनापि कमधारयाथलाभादिति भाव ॥ अन्तरङ्गत्वे हेतुमाह
वर्त्तीति ॥ (कै)

भाष्ये

इह कस्मादिति । (भा)

अजन्तो निपात इत्यथ इति प्रश्न ॥

१ अ १। पा १। सू १५ ॥ २ अततेड । अ + आगच्छ । आगच्छ ॥

३ “न ज्ञते” इत्यस्ति इ पुस्तके ॥

४ अत्राह भगवान् भाष्यकार । एकाजिति किमयम । प्रेद ब्रह्म प्रेद
क्षत्रम । एकाजित्वप्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति । एषोऽपि ह्येकाच् ।
एकाजिति नाथ बज्जब्रीहि । एकोऽज यस्मिन् सोऽयमेकाच एका
जिति । किं तद्धि । ततपुखोऽय समानाधिकरण । एकः । अच ।
एकाच एकाजिति ॥

अजैव य इति । (भा)

निपातेनाज्विशेषणादित्यथ ॥

किं वक्तव्यमिति । (भा)

१निपातस्य न्यायप्राप्तविशेष्यत्वाभावाद्येत्यथ ॥

यदि हीति । (भा)

अजन्तग्रहणेऽज्यग्रहणवैफल्यमिति भावः ॥

प्रगृह्यसन्नायामिति । (कै)

ननु सान्तस्य प्रगृह्यत्वे १ एकदेशविकृत न्यायेन सान्तस्यापि तत्त्वत्प्रकृतिभावः स्यादिति चेन्न । प्रकृतिभावेऽप्यसिद्धत्वात् ॥ अथ निपातस्य विशेष्यतयाऽजन्त इति व्याख्यानेऽप्यज्यग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजन्तपरिग्रहेण केवलाज्जूपव्यावृत्तिरज्यग्रहणस्य फलः स्यादिति मनसि निधाय पृच्छति

१श्वमपीति (भा)

भाष्ये ॥

अन्यतरनिवृत्त्येति । (कै)

निपातस्य विशेषणत्वे तदन्तपरिभाषाऽप्रसक्तिरेवनिवृत्तिः । विशेष्यत्वे त्वजितिविशेषणसामर्थ्यात् तदन्तस्यैव ग्रहणे मुख्याजन्तपरिग्रहादाद्यन्तवदित्यस्य निवृत्तिरिति भावः ॥

१ निपातेनाविशेषणात् । इ । निपाते वाज्विशेषणात् । ख ॥

२ एकदेशविकृतमनन्यवत् । परिभाषेन्दुश्रे - ३८ ॥

३ अन्यतरनिवृत्त्याऽज्यग्रहणस्याथवत्त्वात्तदजन्तत्वात् प्रगृह्यते तदन्त निरस्यते विप्रत्ययस्य न भवतीति विशेषाभावात् प्रश्नः ॥

विपर्यय । (कै)

निपातस्य विशेष्यत्वेनाजन्तपरिग्रह केवलाचो निवृत्तिरिति ॥

इति विशेषाभावादिति । (कै)

अत्र कारणाभावादित्यथ ॥ १ 'सञ्ज्ञा १ येन विधि' इति ॥

अतिदेश' २ 'आद्यन्तवदिति ॥

लाव्यमिति । (कै)

उड शब्दे' इत्यत ३ 'आवश्यके ष्यदनभिधानाच्चेति भाव ॥

यदि तर्हीति । (कै)

एव च इयमिह भवती'ति भाष्यमनुपपन्नमिति भाव ॥ ननु
पूर्वं प्रवच्य पश्चात्परित्यागापेक्षयाऽप्रवृत्तौ लाघवमित्यभिप्रेत्याह

अथवेति ॥ (कै)

ननु एकग्रहणाभावेऽचमसुदायस्य स्यादिति तन्निवृत्त्यथमेकग्रहण
तथाह

संज्ञाया इति ॥ (कै)

गुणत्वादिति । (कै)

संज्ञोपकारकत्वादित्यथ' । पञ्चोरपि यागोपकारकत्वाद् गुणत्वम् ।

१ भाष्ये इथो परिभाषयोरिति । पारार्थ्यात् सञ्ज्ञातिदेशौ परिभाषा
शब्देनोक्तौ ॥ २ येन विधिल्लदन्तस्य । १। १। ७२ ॥

३ आद्यन्तवदेकस्मिन् । १। १। २१ ॥

४ ओरावश्यके । ३। १। १२५ ॥

नहि याग पश्वर्याऽपि तु यागाथ पशु । ग्रह स माह्वी त्यादौ
तु ग्रहाथत्वात् समागस्य ग्रहस्य प्राधान्यमिति न तद्गतसंख्या विव-
क्षितेति भाव ॥ परे तु सज्ञा स्त्रकाय्यद्वारा सञ्च्युपकारिका न तु
सञ्ची सञ्चोपकारक । अन्यथा ग्रहोऽपि कमत्वेन समागाथ स्यादिति
विधेयविशेषण विवक्षितमनुवाद्यविशेषणमविवक्षितमिति मीमांसक
मर्यादैव व्यायसी भाष्यसमता च इतीदचिन्त्यम् । तस्मात् स्त्राङ्ग-
समुदाये स्त्राङ्गत्वाभाववदस्त्रसमुदायेऽस्त्रत्वाभावात् तद्ग्रहणप्रसक्ति-
रित्येकग्रहण विनापि सिद्धिरिति तज्ज्ञापकमिति भाष्याग्रथ
इत्याहु ॥

जातिग्रहणम् (भा)

इत्यस्य तज्जात्याग्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यथ । अन्यथा जातिग्रहणेऽपि
जातेरेकैकव्यक्तियुक्ततथाऽसगतिरेव प्रवृत्तिनिमित्ततथा जातिग्रह-
णस्य सव्यच सत्त्वेन तस्यावक्तव्यत्वाच्च ॥

इहेत्यादि । (कै)

अचेद् चिन्त्यम् । समुदायसञ्ज्ञयाऽवधवानामननुग्रहान्नाच द्विवचन-
न्याय । नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहण स्त्राङ्गसमु-
दायस्य स्त्राङ्गग्रहणेनेव एकैकच सूत्रचारितार्थादिति । तस्मात्
तितस्रशब्दैकदेशे अस्रशब्दानुकरणे स्रक्तसमदायानुकरणे वाऽनिति-
परे निपातसञ्ज्ञके ऽउ अकरोदित्यादौ प्रगृह्यन्त स्यात् । तद्वारणा-
थैकग्रहणमिति तत्त्वम् ॥ भाष्ये

दम्भेरिति । (भा)

“दम्भे” सनि

३२०

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(निपात एकालनाड । १।१।१४।)

(अ १। पा १। आ ५)

१ दम्भ इच्च (पा)

इतीत्चे

२ सनीवन्त- (पा)

इतीडभावपच्चे इक समीपो नकारो न ततो झलादि सन्पर
घतश्च भात्पर सन् न स इक् समीप इति

३ हलन्ताच्च (पा)

इति कित्त्वाऽभावे

४ अनिदिताम् (पा)

इति नस्योपो न स्टादिति चोद्ये जात्याश्रयानेकस्तेक्यमौपल सनश्च
तस्मात् परत्वमिति कित्त्वे धिष्यतीतिमिद्धिरिचथ । अनेन सामी-
प्यमव्यवहिते एवेति सूचितम् ॥

५ प्रदर्शनाय । (कै)

१ अ ७। पा ४। सू ५६ ॥

२ सनीवन्तधम्मसजदम्भुश्चिखु

यूखुभरञ्चपिसनाम् । ७।२।४६ ॥

३ हलन्ताच्च । १।२।१ ॥

४ अनिदिता हल उपधाया किडिति । ६।४।२४ ॥

५ डिडित्तोरकारयोविषयविभागप्रदर्शनाय महाभाष्यकार पृच्छति

‘अनाड इति किमथम् । आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् । इह

कस्मान्न भवति । आ एव नु मन्यसे । आ एव किल तदिति ।

सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणमननुबन्धकश्चात्राकार । क्व पुनरथ

सानुबन्धक । क्व निरनुबन्धक ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च य ।

एतमात डित विद्यादाक्वस्मरणयोरडित’ ॥ (भा)

* एतमात डित विद्यात् इत्यत्र विन्याद् इति पाठोऽपि कश्चिद् भाष्य
पुस्तकसिद्धि ।

इह एतच्छब्देन पूर्वमनिदिष्टत्वादेऽमित्यस्य एनादेशो न कृत इति कश्चित् । तन्न । अन्वादेशश्च कथितानुक्तथनमात्र नत्वदमेव कथि तस्येदमनुक्तथनमिति भाष्य कृता वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद् यत्किञ्चि द्विधाय वाक्यान्तरेण यदुपदिश्यते सोऽन्वादश्च । इह तु इषदर्थादौ यो वक्तव्य इति वृत्तिनावधेया । किं तु परिचायकतामात्रेणोपात्ता । अतो न एनादश्च ॥ एतेन नक्त भौरुत्वरय त्वमेव तदिम राधे ऋह प्रापय' इत्यपि व्याख्यातम् ॥ भौरुत्वस्य विधेयत्वाविवक्षणात् । सिद्धस्यैव हेतुत्वेनानुवादादिति दिक् ॥ ईषदर्थे । आ उष्णम् । ओष्णम् ॥ आड ईषदर्थे इति जुगतीति सूत्रे वाचिककृता डिङ्प्रवृत्त (तत्रोक्तम् । 'आड ईषदर्थे । आड ईषदर्थे इति वक्तव्यम् । आ कडार । आ पिङ्गल ।' [जुगतिप्रादय । २। २। १८।]) । क्रियायोगे । आ इत । एत । प्रादिषु डित्प्रठित ॥ मर्यादाभि विधौ चेति समाहारद्वन्द्वे आगमप्रशासनस्यानित्यत्वान्नमभाव । मर्यादा दया सहिते अभिविधावि मध्यमपदलोपी वा समास ॥ मर्यादायाम् । आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् ॥ अभिविधौ । आ अहिच्छत्रात् । आहिच्छत्रात् ॥

विना तेनेतिमर्यादा सह तेनेत्यभिविधि'

आड मर्यादाभिविध्योरिति च डिङ्निदिष्ट ॥ पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्या यस्यान्यथात्वद्योतनाय आकार प्रयुज्यते । आ एव नु मन्यसे । नैव पूर्वममस्था ॥ सम्यग्येव मन्यसे इत्यथ । वाक्यारम्भसूचनाव आकार इत्यपरे । तथा स्मृते सूचक आकार प्रयुज्यते । ततः स्मृतोऽर्थो निदिश्यते । आ एव किञ्च तत् इति । अत्र च वाक्य स्मरणयोरडिदित्यत्रैव तात्पर्यम् । अतो वाक्यस्मरणार्थमन्यत्र ईष दर्थाद्यभावेऽपि डित्त्वबोधम् । तेन आ मे न्यस्य रजसो यदन्न आ अपो वृणान इत्यत्र सप्तम्यथवृत्तेरप्याकारस्य डित्त्वेन आडोऽनुनासिक ऋन्त्सि (ई । १ । १२६ ।) इति प्रवृत्तते इति षष्ठे हरदत्तादय ॥

प्रदशन कारयितुमित्यथ । किञ्चिद्विधानाथोपात्तस्थान्यविधानाय
पुनरुपादानमन्वादेश प्रकृते च विधानद्वयाभावाद् एतम इत्येना-
देशो न कृत इत्याहुः ॥

विना तेनेत्यादि । (कै)

यथा ' आ काशीं वृष्टो देव इत्यादौ काशीमभिव्याप्य काशीं
वज्रचिलेति वाच' ॥

ओत् । १।१।१५॥

दशनादिति । (कै)

वेदे चादीनां पादपूरणार्थानां च लोकेऽपीत्यादि ॥

अर्थभेदाभावेऽपि । (कै)

तन्नानात्वाभावेऽपि । अत्रयथा अनथका निपातसमुदाय एवाथवान
इति भाव । उ शब्दोऽत्र निरनुबन्धक । तेन

उञ्ज (पा)

इत्यनेन सिद्धिरिति न भ्रमितव्यम् ॥

पर्युदासे त्विति । (कै)

वस्तुत पर्युदासेऽपि दोष । आडभिन्नस्याग्रास्त्रीयत्वात् । न च
स्त्राग्रयमाङ्गभिन्नत्वम् । आडत्वस्य पूर्वान्तवत्त्वेनातिदेशेऽतिदिश्य-
मानविद्वस्त्राग्रयधमप्रयुक्तकायस्य निवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वात् ।

१ आकाशि- इति पाठोऽप्यस्ति । २ अ १। पा १। सू १७ ॥

(अ १। पा १। आ ५)

(ओत । १। १। १५।)

न चान्तवत्त्वमेव दुल्लभ शास्त्रीयकार्यभावादिति वाच्यम् । तत्रापि प्रतिषेधस्य गम्यतया शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन प्रगृह्यत्वाभावस्य शास्त्रीय-
तयाऽन्तवत्त्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

तस्याश्चेति । (कै)

प्रगृह्येषु पदपाठे इति शब्दप्रयोगनिश्चमादपि फले विशेषो बोध्यः ॥
भाष्ये

१ओतश्चूतीति । (भा)

पूर्वसूत्रवदत्राप्यधिकाराङ्गौणमुख्यन्यायस्याप्रवृत्तिरित्याशयः ॥

प्रतिषिद्धार्थत्वादिति । (कै)

प्रतिषिद्धसञ्ज्ञाक पद प्रतिषिद्धपदेनोच्यते ॥

परत्वादिति । (कै)

निषेधाश्च वञ्जीयास इत्यस्य तु नाय विषयः । तस्य पूर्वेषु सह
पाठात् तन्निषेधकत्वादिति भावः ॥

प्रतिपदोक्तस्येति । (कै)

न च १ प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ इति पूर्वभाष्यासंगत्याऽचैतत् परि-

१ ओतश्चिवप्रतिषेधः । ओदन्तो निपात इत्यत्र चयन्तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । अन्दः । अदः । अभवतः । अदाऽभवतः । तिरोऽभवतः ।
न वक्तव्यः । अत्राप्यप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येवेव न भविष्यति ।
अत्रैव भाष्ये ॥

२ अथवा* प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः । ओ ष यात मरुतः । ओ षु
यात † वृहती शक्ती च । ओ चित्प्रायास सख्या ‡ वदत्वाम् ।
अत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

* प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः । इति पाठोऽप्यस्ति ।

† वृहती च शक्ती च । इति पाठोऽप्यस्ति । वृहती च शक्ती । अ ॥

‡ वदत्वाम् । अम् ॥

(आत । १।१।१५।)

(अ १। पा १। आ ५)

भाषाया अप्रवृत्तिरेवानित्यत्वादुचितेति वाच्यम् । अस्येकदेश्युक्ति-
त्वात् । तद्धनयन भाष्ये आह

एवमपीति ॥ (भा)

मनु लक्षणेन प्रतिपादितत्वादिदमपि लाक्षणिकमत आह

यस्य हीति ॥ (कै)

प्रधानत्वात् । (कै)

अथान्तरप्रतीतिनिरपेक्षतया प्रतीयमानत्वात् । तादृशाथबोधकत्वा-
च्छब्दस्यापि गौणत्व मुख्यत्व च बोध्यम् ॥ गौणमुख्यन्यायबीज
दशयितु माह

तत्र स्व रूपमिति ॥ (कै)

प्राथम्यमेवोपपादयति

'गौणे हीति । (कै)

आरोपाय हि पूर्व तदुपस्थितिरावश्यकौति भाव ॥

मुख्यारोपेणेति । (कै)

आरोपितसिद्धत्वान् मानवकादिसमभिव्याहारे सिद्धशब्दाय इति
भाव ॥ मुख्यस्यैव ग्रहणे युक्तान्तर माह

अनियतश्चेति । (कै)

सिद्धशब्दस्य माणवकबलीवद्वादिषु प्रयोगादिति भाव ॥ एतेन
वक्ष्यग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तेरोकारस्य लाक्षणिकत्व-
मित्यादि चिन्त्यमित्यपास्तम् । अनयैव तस्यापि वारणात् ।

१ गौणे ह्यर्थे शब्द प्रवृत्तमानो मुख्यारोपेणैव प्रवृत्तते । अनियतश्च
गौणेऽर्थे ।

१ ह्यावामश्च (पा)

इत्यादेस्तज्जापकस्य १ लक्षणप्रतिपदान्तपरिभाषाऽनित्यत्वमात्रज्ञापक-
तथा वणग्रहणे सवत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावाच्च ॥ नचेयमपि अथवत-
परिभाषामूलकचात तद्देव विशिष्टरूपोपादानविषयेति कथमत्र
वणग्रहणे प्रवृत्तता तत्रैवार्थोपस्थिते सत्त्वादिति वाच्यम् । निपात
इति विशिष्टरूपोपादानसत्त्वात् । निपातसञ्ज्ञा हि चादिपदोप-
स्थितचादीना सति सम्भवेऽथवतामेवेति ये सायकादेषा निपात-
पदेनापि तत्तदथविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति प्रकृतसूत्रस्यनिपात-
पदेन मुख्याथकनिपातानामेव ग्रहणं न तु गौण्यकानामिति
भावः । एव च काव्यकालपक्षेऽपि च्युत्ता निपाता इत्यस्याच्चानुप-
स्थितिरेतत्परिभाषावशात् । विशिष्टरूपपदेन चाथत्रूपमेवोच्यते ॥
प्रकृते गौणत्वमुपपादयति

जाद्यादिनेति ॥ (के)

आरोपे बीजमाह

प्रकृते कर्तृत्वमिति । (के)

एव च गोऽभवदित्यस्य गाभिन्नकर्तृक गोसदृशरूपेण भवनमथ ।
यत्र च योगीश्वरशापादिना मुख्यगोरूपप्राप्तिस्तत्र च्चिर्वन्थते इति
गोसदृशरूपेण भवनप्रतीतेस्तस्य गौणत्वमिति भावः ॥ ननु सुवण-
पिण्ड खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवत इति भाष्ये विद्वतेरपि
कद्वलदशनादुक्तम् ।

१ अ २। पा २। सू २ ॥

२ लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । परिभाषेन्दुश्रे - १११ ॥

३२६

महाभाष्यप्रदीपाद्योत ।

(चात । १। १। १५।)

(अ १। पा १। अ ५)

वृत्ताविति । (कै)

एव च च्यन्ते प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति भावः ॥ प्रकृतेरेव कद्वले
हतुमाह

सघीभवन्तीति । (कै)

ननु

शब्दाश्रये च (भा)

इति भाष्यस्याथरहितवणमात्राश्रये इत्यथ प्रतीयते स चायुक्त
सवनामस्थानाम् अमाचिन्नप्रातिपदिकस्यैत इत्यनेन विशेषणा-
दनयोरपि विशिष्टशब्दाश्रयत्वात् आह

स्वार्थ इति । (कै)

स्वार्थादिप्रयुक्तकार्येण पूणस्य पदस्याथप्रतिपादनाय प्रयोगाहस्य
पदार्थान्तरान्वये बाधप्रतिसन्धाने गौणाथप्रतीतेरिति भावः ।
आचेपे आचिन्नस्य वा शाब्देऽन्वये मानाभावाच्च ॥

गौणापेक्षयेति । (कै)

मुख्यशब्दस्य गौणापेक्षया सम्बन्धिशब्दत्वाद् गौणाभावे गौणस्य
बुद्धिसन्निधाने मुख्यपदेशस्य मुख्यपदस्याभावादित्यन्वयः ॥ एव च

शब्दाश्रये च (भा)

इति भाष्यस्य मुख्यपदेशरहितसाथबोधकप्रातिपदिकरूपशब्दाश्रये

१ शोऽभवदित्यत्र षत्तौ प्रकृते कर्तृत्व सघीभवन्ति ब्राह्मणा इति वज्र
वचनदशनात् ॥

२ शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे । भा ॥

(अ १। पा १। आ ५)

(ओन १। १। ५।)

इत्यथ । पद्व्यपदेशरहित्यस्य काचित्त्वेनाऽऽश्रयणमिति फलितमिति तात्पर्यम् ॥ ननु द्वितीयादे कमत्वादथवस्य कारकत्वज्ञानसापेक्ष-
तथा गा वाहीकमानयेत्यादा विशिष्टस्य क्रियासम्बन्धेन कमलेऽपि
तदभिधानाय जायमाना द्वितीया समुदायस्याप्रातिपदिकत्वत्
प्रत्येक प्रवृत्तते ततश्च पूर्वमेव गोणत्वादाव न स्याद् अत आह

तचेति ॥ (कै)

श्रौत क्रियासम्बन्ध इति । (कै)

द्वितीयाश्रुत्यनुपपत्त्या कल्पित इत्यथ । विभक्त्यन्तेन हि उपस्थिता-
यस्य क्रियान्वय इति तत प्राग्गुणे साक्षात्परस्परसाधारणेन
द्रव्ये च साक्षात् सामान्यत क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादिविवक्ष्योभयत्र
विभक्तिरिति भाव ॥

वाक्यीयान्यायात् । (कै)

आकाङ्क्षादिमूलकशक्त्या ॥

पश्चात् । (कै)

विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरम् ॥

एवमिति । (कै)

द्वितीयादे सामान्यत क्रियासम्बन्धज्ञानापेक्षत्वात् तज्ज्ञानमूलक-
द्वितीयाद्युत्पत्तौ गोपदायस्य वाहीकान्वय पश्चादेव । एव च
कमणोरेव विशेष्यविशेषणभावो न तु विशिष्टस्य कमत्वमिति भाव ।
यत्तु विभक्त्यथस्य क्रियाकारकसम्बन्धरूपत्वेन तयो सम्बन्धबोध
श्रुतिज्ञत इति श्रुतेर्वाक्यापेक्षया शीघ्र प्रवृत्त्या प्रथम तयोरन्वय-
बोध पश्चाद्गुणद्रव्ययो परस्परान्वयबोध एव गा वाहीकमानये-

(आत । १। १। १५।)

(अ १। पा १। आ ५)

त्यादावपीति कैयटाथ व्याख्याय दूषयन्ति । गा वाहीक पाठये-
त्यादौ यत्र गौणायप्रादुभाव विना क्रियासम्बन्ध एवासम्भवी तत्र
पूर्वमेव गौएत्वावगतेरालाद्यनापत्तिरिति तदेतेन परास्तम् ।
विभक्त्यन्तस्यैव प्रयोगेण तत उपस्थितानामर्थानामितरान्वयेन प्राति-
पदिकमात्रार्थेन पूर्वमन्वय इत्यस्य वक्तुमप्यशक्यत्वाच्च । तादृशबोध-
द्वयस्य कल्पने गौरवाच्च । अनुभवाभावाच्च । किं च अपदस्याप्रयो-
गेण बोधुभिः सन्वत्र पदस्यैव गौणायत्वग्रहेण अत्र ल सम्पद्यते
अमहान् महान् भूत लङ्गवति इत्यादौ भाष्यप्रयोगे त्वाद्यादेश-
दौर्घादीनां करणेन चान्य न्यायस्य पदकाव्यमात्रविषयत्वमुपात्त-
विशिष्टरूपविषयत्व चेत्यपि बोध्यम् । अत एव

१अत इत्र (पा)

इत्यादे श्वश्वरसदृशस्यापत्यमित्यर्थोऽपि प्रवृत्तिः । किं च १ गामित्युक्ते

१ अ ४ । पा १ । सू ६५ ॥

२ पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धिः । *
पदार्थादन्यस्य अनुपलब्धिरिति चेदिदमुच्यते । पदार्थाभिसम्बन्धस्योप-
लब्धिर्भवति वाक्ये । इह देवदत्त इत्युक्ते कर्त्ता निदिष्ट कम क्रिया
गुणौ चानिदिष्टौ । गामित्युक्ते कमनिदिष्ट कर्त्ताक्रियागुणौ चानि-
दिष्टौ । अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निदिष्टा कर्त्तृकमणौ गुणानिदिष्ट ।
शुक्लामित्युक्ते गुणो निदिष्ट कर्त्तृकमणौ क्रिया चानिदिष्टा । इहेदानीं
देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सव निदिष्ट भवति । देवदत्त एव
कर्त्ता नान्य । गौरैव कम नान्यत । अभ्याजिरेव क्रिया नान्या ।
शुक्लामेव न कृष्णामिति । एतेषा पदानां सामान्ये वक्तमानानां
यदिशेषेऽवस्थान स वाक्याथ ॥ भा - १ - २ - ४५ ॥

(अ १। पा १। आ ५)

। उज ऊ । १। १। १७-१८।)

सर्वा क्रिया प्रसक्ते त्याद्यथवत्सूत्रस्यभाष्यवत्तात १ सस्कृत्य सस्कृत्य
पदान्युत्सृज्यन्ते तेषा यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति इति वृद्धिसूत्रस्य-
भाष्याच्च सामान्यत क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादेरेव द्वितीयादिनियाम-
कत्वेन मदुक्तव्याख्यैव तस्योचिता । प्रयोक्ताऽपि पदान्येवार्थे मुख्ये
गौणे वा १ प्रयुच्यति न तु प्रातिपदिकादिक्रमेणेति सुष्ठूच्यते
पदकार्येष्विति ॥ (कै)

सामानाधिकरण्यादितौदमुपलक्षणं पठनादिक्रियान्वयादित्यपि
बोध्यम् ॥

उज ऊँ । १। १। १७-१८ ॥

प्रश्न इति । (कै)

एव चात्र १ज आदेश प्राप्नोतीति भावः ॥

सन्नासिद्धिरिति । (कै)

१ निपात एकाज् इत्यनेनेत्यथ । स्थानिवद्भावेन तु नैतन्नभ्यम् ।

एकादेशस्थान्यन्वृत्तिधमत्वात् । एकादेशस्थान्यन्वाचवृत्तिधमस्तु ना-

१ सस्कृत्य सस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषा यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति ।
तद्यथा । आह्वर पात्रम् । पात्रमाह्वरेति । भा-१-१-१ ।

२ अत्र यश्चकर्तुरेव प्रमादो यत परस्मैपदम् ॥

३ आदेशश्चायमनुनासिक इति निर्देशादेवत्यक्तम् । तथा च वङ्गप्रति
शास्त्रम् । 'उकारश्चेति करणेन युक्तो रक्तो एक्तो द्राघितं शाक
लेव' इति । रक्तसञ्ज्ञोऽनुनासिक ॥

४ अ १। पा १। सू १४ ॥

थम् । उज्ज इति समुदायेऽपि सत्त्वात् । तेनान्तादिवद्भावेन
ताद्रूप्यानतिदेशेऽपि न दोष ॥ भाष्ये

यद्युज्ज इति । (भा)

सामान्येन ज्ञापकमिति भाव । वत्वाभावपक्षे ऊ आदेशो न
स्यादित्यपि दोषो बोध्य ॥

नित्यैवेति । (कै)

आदेशाभावपक्ष इत्यथ ॥

न तु विततीति । (कै)

न च उ इतीत्यस्य निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धत्वेन शाकल्यानु-
वृत्तिसामर्थ्यात् पक्षे विततीति भविष्यतीति वाच्यम् । मय
परत्वे किञ्चित्वादी मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटित-
रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यान्निपातेति प्रगृह्यत्वा-
भावे मय इति वत्वस्यासिद्धत्वेन ^१ इको यणचि इति वत्वेऽनु-
स्कारापत्तेः । 'उ इति इत्यतः सानुबन्धकबोधस्यापीष्टत्वेन तदना-
पत्तेश्चेति भाव । अन्ये तु अनेन प्रकरणात् प्रगृह्यत्वस्य ऊ आदे-
शस्य च विधानेन तस्य निपात इति प्रगृह्यसज्ञापवादत्वादेतदा-
देशविकल्पे ऊ इति विति इति सिद्ध्यति न तु उ इति ।
अतो धोऽविभाग । नचापवादे विशिष्टे ऊ आदेशे हि असति
निपातेति प्रगृह्यत्व स्यात् । अप्रवक्तमानापवादस्योत्सर्गबाधकत्वा-
भावात् । अत एव ^२ पारे मध्ये इत्यव्ययीभावाभावे उत्सर्ग

१ अ ६। पा १। सू ७७ ॥

२ पादे मध्ये ऋषा वा । अ २। पा १। सू १८ ॥

(अ १। पा १। आ ५)

(उज्ज ७। १। १। १७-१८।)

षष्ठीषमासो भवतीति वाच्यम् । प्रगृह्यपदस्य सवत्र साक्षादुद्देश्य-
सम्बन्धस्य क्लृप्तत्वेनात्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावात् सह विधानेन
वाक्यभेदस्याप्यभावात् स्थानिवद्भावेन च ज इत्यस्य प्रगृह्यकार्थ्यं
बोध्यम् । एव च पक्षे प्रगृह्यत्वाभावेऽप्यस्य तात्पर्याच्चैतदभावे निपात
इत्यस्य प्रवृत्तेरित्याहुः ॥

प्रगृह्यस्येति । (कै)

अनुवत्तमानप्रगृह्यपदस्यादेशेन सम्बन्ध उज्जमात्रस्य नित्य प्रगृह्य-
सञ्ज्ञकस्य ज भावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसञ्ज्ञाविधा-
नस्य वैयर्थ्यापत्तेरनुवत्तमान प्रगृह्यपद षष्ठ्यन्ततया विपरिणमय्य-
स्थानिना सम्बन्धत इति भावः ॥

द्वे एवेति । (कै)

न च उ इतीति रूपमपि निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धम् ।
सानुबन्धकप्रतीत्यनापत्तेः । मय परत्वे किञ्चित् इत्यादौ
मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसङ्गाच्च । वस्तुतस्तु
उज्ज इत्यस्याचानुवृत्तस्वार्थाधिकाराद्प्रगृह्यपरतैव । 'प्रगृह्यम्
इतिच्चादेशविशेषणमेव । तथैव भाष्यस्वरसादिति 'जं इति
उ इति च रूपे स्थाता न तु वितीति तदर्थं विकल्पा-
वृत्तिः । जं इति दीर्घाच्चारणात् प्रगृह्यपदस्यात्र सम्बन्ध इति
सवमवदातम् ॥

किमर्थो योगविभागः । (भा)

प्रगृह्यत्वादेशयोः शाकल्यमते एव प्राप्या एकप्रयोग एव प्रवृत्ति-
स्साद् एव च ज इति "वितीति च रूपे ते चैकयोगेऽपि सिद्ध्यत

इदं

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(उज्ज ७।१।१।१७-१८।)

(ख १।पा १।आ ५)

इति प्रश्नः । एव चैकयोगे वितौति न सिद्धतीति प्रागुक्तकैयट-
द्विगद्य एवेति बोध्यम् ॥

शाकल्येति । (कै)

एव च योगविभागसामर्थ्याच्छाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्च तन्न
यथाश्रुत किन्तु विकल्पमात्र तात्पर्यकमिति विकल्पद्वयेन सक-
लेष्टचिद्धिरिति भावः । एव च शाकल्यमत एव विकल्प फलित-
सादाह भाष्ये

‘शाकल्यस्य विभाषेति ॥ (भा)

शाकल्यमते ऊ आदेशविकल्पे चत् फलति तद्दृशयति

प्रगृह्यसन्नाऽऽदेशश्चेति । (कै)

तन्मते पर्यायेणोभय सिद्धतीत्यथ ॥ ननु प्रगृह्यम् इत्यस्य
प्रथमान्तस्य कथम् उज्ज इत्यनेन षष्ठ्यन्तेनान्वय इत्यत आह

यद्यपीति ॥ (कै)

फलरूपतयेति । (कै)

फल सन्नाया बोध्यतया सञ्ज्ञिनः । तेन च तद्बोधक पद लक्ष्यते ।
तद्रूपतया । तत्समानविभक्तिकतयेत्यथ ॥ १ दिवचनाद्यभिधेय

१ ऊ वा शाकल्यस्य । शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन ऊ विभाषा यथा
स्यात् । ऊ इति उ इति । अन्येषामाचार्याणां मतेन विति ।
अत्रैव भाष्ये ॥

२ तन्न यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया निर्दिष्टात् प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो
दिवचनाद्यभिधेयः । तथाप्यौहोम इति षष्ठौ निर्दिष्टात् स्वरूपपदा-
र्थात् सम्प्रदाये । अप्यैव कैयटे ।

इति बङ्गव्रीहि । प्रगृह्यशब्दवदभिन्न द्विवचनादीति बोध ।
प्रगृह्यशब्दवत्त्वेन च द्विवचनादि प्रगृह्यपदाभिधेयमिति बोध्यम् ॥

स्वरूपपदार्थक इति । (कै)

उज्जो वाचक प्रगृह्यपदमित्यर्थादिति भाव । वस्तुतः पूर्वत्रापि
शब्दपर एव शब्दाथयोरभेदात् सामानाधिकरण्यं पट शुक्ल इति
वत् । प्रकृते तु पटस्य शुक्ल इत्यचेवोक्तरीत्या वैचधिकरण्येनावय
इति न कश्चिद्दोषः । केचित्तु प्रदेशे वृद्धिपदाभिन्ना आदेच् इति
उपस्थितिः । सन्नावाक्ये तु तथा शाब्दबोधः । द्विवचनाद्यभिधेय
इत्यस्य द्विवचनादिविशेष्यकबोधजनक इत्यथ । षष्ठीसमभिव्याहारे
तु विशेष्यतया स्वरूपपदार्थक इति कैयटः योजयन्ति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १। १। १६ ॥

ईकारोकारात्मकसप्तम्या असम्भव मत्वाह

सप्तमीसहेत्यादि । (कै)

तात्पर्यानुपपत्त्या च लक्षणेति भावः ॥

सप्तम्या वेति । (कै)

सप्तमीति पदं लुप्तसप्तमीकं व्याख्यास्यत इति भावः ।

अथन्यवृत्तिकल्पनापेक्षेदेदं व्याख्यमिति तात्पर्यम् ॥

लुप्तायामपीति । (कै)

न तु^१ लुमतेति निषेधस्तु अनित्यत्वान्न सप्तम्या परत इत्यर्थेऽ-
पीति भावः ॥ ननु प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधौ ईकाराद्यन्त यत्सप्त-
म्यन्तमित्यर्थे^२ प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं सोमो गौरीति तत्राह
सञ्जेति ॥ (कै)

सप्तम्या एवेति । (कै)

सप्तमीपदस्य लुप्तसप्तम्यन्तत्वे सप्तमीसहचरितल्लक्षणात्तत्त्वे च न
मानमिति भावः । यद्यपीकारोकारसप्तम्योरसम्भव एव तत्र मान
तथापि^३ वचनाद् इत्यादिना तद्व्यतितीत्यत्र तात्पर्यम् ॥

असत्याश्च कार्याभावादिति । (कै)

प्रगृह्यसज्ञाकार्यं हि सन्धिकार्याभावफलकप्रकृतिभावः । लुप्ते
वक्ष्यथ प्रसङ्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वेन सन्धिकार्याप्राप्त्या प्रकृति-
भावानुपयोगात् तत्कार्याभाव इत्यथ । तदेवाह

प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना ॥ (कै)

पूर्वसवर्णे इति । (कै)

स च^४ सुपा सुलुग् इत्यनेन ॥

१ न लुमताङ्गस्य । अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

२ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । अ १ । पा १ । सू ६२ ॥

३ नचास्ति सप्तमी ईदूतौ । तत्र वचनाङ्गविध्यति । वचनाद्यत्र दीघत्वम् ।
नेद वचनाङ्गत्वम् । अस्ति ह्यन्वदेतस्यवचने प्रयोजनम् । किम् ।
यत्र सप्तम्या दीघत्वमुच्यते । वृत्ति न शक्यं सरसौ ग्रयामिति ।
अत्रैव माय्ये ॥

४ सुपा सुलुक्पूर्वसवर्णाच्चेत्यादिनायायाजाल । अ ७ । पा १ । सू ३६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ३३५
(अ १। पा १। व्या ५) (इंद्रतौ च सप्तमर्थे । १। १। १६।)

एकादेशमिति । (कै)

‘परत्वाद् १ वाणादाङ्गस्य वलीयस्त्वाच्च इति भाव । एव षन्ते
गोरीत्यादौ लुक आवश्यकत्वेन तदथम् अथग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥

सर्वत्रैवेति । (कै)

ननु यथी त्यादिभ्यो डौ दीर्घे तनू इत्यादौ ओ सुपो
पूर्वसवर्णादेशे च ईदूदन्तसप्तमीसम्भवात् कथमेतदिति चेन्न ।
ईदूत्सप्तमी प्रगृह्यम् । अदस । एच्च द्विवचनम् इत्येव सिद्धे
स्त्वान्तरे ईदूतौ सप्तमी ति गुरुवचनसामर्थ्येन सप्तमीसहचरित-
ग्रहणमिति भाष्याग्रयान्नदोष इति केचित् । तन्न । न चास्ति
सप्तमी ईदूतौ इति भाष्यासङ्गते । तस्मादेतद्भाष्यप्रामाण्यात् तेषा-
मनभिधानमिति तात्पर्यम् ॥

सर शब्दादिति । (कै)

सरस् शब्दस्यासुन्नन्तलेनाद्युदात्तत्वेऽपि स्वरव्यत्ययाद्

इति न शुष्क सरसौ शयानम् (भा)

इत्यच सरसी’ इत्यस्यान्तोदात्तत्वं बोध्यम् ॥

निराकृत्तु सप्रयार्थी यदि शब्दोऽनुपपन्न इत्यत आह

सम्भावनायामिति । (कै)

शास्त्राणि चेत प्रमाण स्युरितिवदसन्दिग्धे सन्दिग्धवद् वचन-
मिति भाव । सरसी शब्दो यदि डीषन्तस्तदाऽन्तोदात्तत्वं
न्यायसिद्धम् । असुन उगन्तत्वाद् डीषन्तले तु स्वरव्यत्ययादेव

३३६

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(ईद्रूतौ च सप्तम्वर्षे । १।१।१६।)

(अ १। पा १। आ ५)

तत्त्वम् । एव च ततो लुक्वैवोक्तप्रयोगसिद्धे १ इयाङ् इति वाक्तिके ईकारादेशो न विधेय इति भाष्याग्रय । तस्मात् पूर्वोक्तरीत्या वचनसामर्थ्याङ्गुणेऽपि सिद्धि । सप्तमीसहचरितल च प्रत्ययलक्षणेन बोध्यम् ॥

सञ्ज्ञायामितीति । (कै)

अत एवापे भाष्ये जहत्स्वार्था वृत्तिरिति सगच्छते । न च वाक्येन सञ्ज्ञानवगमादस्य नित्यसमासत्वे वायामश्च इति विग्रहो नोचित इति वाच्यम् । वाक्यात् सञ्ज्ञिनोऽनवगमेन नित्यसमास-सदृशत्वेऽपि न तद्विधायके वा ग्रहणासम्बन्ध इति समासाघटकी-भूताना तद्विषये विग्रहाभावे मानाभावात् । ध्वनित चेद १ 'द्वि-तीयद्वितीये ति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यते ॥

सप्तमीसहचरितमिति । (कै)

१ प्रत्ययलक्षणेनेति भाव ॥

वर्षवदानर्थक्यादिति । (कै)

१ 'सञ्ज्ञायाम्' इति समासेऽस्य रूढिशब्दत्वादव्यवार्थाप्रतीतिरिति

१ इयाङ्दियाङौकाराणामुपसख्यानम् । (सुपा सुलुक् - ७ । १ । ३६ । एतत्सूत्रस्यवार्तिकम्) । इयाङ्दियाङौकाराणामुपसख्यान कर्त्तव्यम् । दाम्बिया परिष्कन । इया । डियाच् । सुद्धेत्रिया सुगातुया । डियाच् । ईकार । वृत्ति न शुक्क सरसौ श्रयानम् । तत्रैव भाष्ये ॥

२ द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुय्याख्यान्यतरस्याम् । २ । २ । ३ ॥

३ प्रत्ययलक्षणे प्रत्ययलक्षणे । १ । १ । ६२ ॥

४ अ २ । पा १ । सू ४७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

३३७

(अ १। प्रा १। आ ५)

(ईदृशौ च समन्वये । १। १। १६।)

भाव । १वाप्यामश्च इति विग्रहप्रदर्शनं तु रथन्तरादिपदानां
रथेन तरति इत्यादिविग्रहप्रदर्शनवद्बोधम । अत एव
जहत्स्वाथा तु तत्रैव अत्ररूढिविरोधिनि
इति वृद्धैरुक्तम् ॥ भाष्ये

अथाजहत्स्वार्थायामिति । (भा)

१ सुप्सुपा इति समासेन केवलयोगिकेत्यथ ॥

प्रधानार्थमपीति । (कै)

अश्वपदशक्तिसमुदायशक्तिसहकारेण गृहीतशक्तिकाद्वापीपदात्
स्वायविशिष्टप्रधानाथस्त्वैवोपस्थितेरित्यथ । तत्र समुदायशक्ति-
ससगाश्च एव तदाह

स्वार्थससृष्टस्येत्यादि ॥ (कै)

विवेकानवगमात् । (कै)

पृथगनुपस्थितेरित्यथ ॥

पास्रदक मिलित यथा ससृष्टमेव ज्ञानविषयो न तु पृथक्
तथा समासात् ससृष्ट एवोपस्थितिर्विषयो न तु पृथगित्यथ ॥
यावान् इत्यस्य विवरणं केवलं इति । कैवल्यं विवृणोति ।

अससृष्ट उद्भूत इति । (कै)

अससृष्टत्वं विशेषणाविशिष्टत्वम् । उद्भूतत्वम् इतराविशेषणत्व-

१ 'वाप्यामश्चो वाप्यम्' इति भाष्ये ॥

२ 'सह सुपा' (२ । १ । ४ ।) इति योगविभागात् समासः ॥

मिति बोध्यम् ॥ १समुदायरूपोऽथ पूर्वपदाथविशिष्ट उत्तरपदार्था-
 ऽभिधीयतेऽभिधाभि परस्परसहकारेणोपस्थाप्यत इति भाष्याथ ॥
 अथग्रहणसामर्थ्यात् सप्तम्यथमात्रपथ्यवसन्नाथग्रहणमिति भाव ॥
 गौरी इत्यादौ तु अस्यैव गौर्यादिपदाना सप्तम्यथपथ्यवसन्नत्वम् ।
 समभिव्याहृतपदान्तरार्थानन्वयित्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैव सप्तम्यथ-
 पथ्यवसन्नत्वरूपत्वात् । न चाथग्रहणेऽपि गौरीत्याद्यसिद्धि सप्तम्यर्थ-
 इकाराद्यभावात् ईदाद्यन्तमित्यथस्तु दुलभो विशेष्याभावादिति
 वाच्यम् । सामर्थ्याच्छब्दरूप विशेष्यमादाथ तदन्तविधिरिति
 भावात् ॥

दाधा घ्वात् । १ । १ । २० ॥

दाधाशब्दयोरिति । (कै)

१प्रयोगश्चदाधारूपाणामेव सूत्रेऽनुकरणादिति भाव ॥

१ अत्र भाष्यम् । समुदायार्थोऽभिधीयते ।

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽथग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चेश्ववर्गोऽसावाढाम्भाव प्रसज्यते ॥१॥

वचनाद्यत्र दीघत्व तत्रापि सरसौ यदि ।

छापक स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥२॥

२ तत्र दारूपाश्चत्वार । हुदाञ् । प्रथिददाति । दाण् । प्रथियच्छति ।

दौ । प्रथिद्यति । देछ । प्रथिदयते । धारूपौ द्वौ । हुधाञ् । प्रथि

दधाति । घेट । प्रथिघयति वत्सो मातरम् ॥

दोदेङ्घेटामेजन्तानामिति । (कै)

एषा चात्र १ प्रकृतिवदनुकरण भवति इति न्यायाद् १ 'अग्नि' इति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणाच्चाऽऽत्त्वमिति भाव । अत्र च पक्षे १ लक्षण-प्रतिपदोक्तपरिभाषा १ निरनुबन्धकपरिभाषादीना न प्रवृत्ति । सर्वेषा स्वरूपेषुवानुक्तत्वात् । दारयतिधारयत्योश्च नातिप्रसङ्ग । तयोरनुकरणे आत्वासम्भवेनेह दृष्ट इत्यनयोरनुपात्तत्वात् । दीडोऽपि नेह ग्रहणम् । एज्विषयाभावेन तदनुकरणे आत्वासम्भवादिति बोध्यम् ॥ ननु आत्त्वभूतानाम इत्यस्य जातात्त्वानामित्यर्थे दाणादीना सञ्ज्ञा न स्याद् निष्ठाया पूर्वनिपातश्च स्यादत आह भवतेरिति । (कै)

प्राप्तात्त्वानामित्यथ ॥

प्रमाणाभावादिति । (कै)

प्रयोगाथलाङ्कास्वस्योपस्थितप्रयोगस्थानुकरणे सम्भवति अनुप-स्थितेजन्तानुकरणे प्रमाणाभाव इत्यथ ॥

गौरवाच्चेति । (कै)

१ परिभाषेन्दुश्रे - ३६ । एषा द्विषो दीर्घाद्' (८ । २ । ४६) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥

२ 'आदेच उपदेशेऽग्नि' (६ । १ । ४५) इत्यत्र 'अग्नि' इति प्रसज्यप्रतिषेध । तथाच भाष्यम् । 'अस्तु तद्दि प्रसज्यप्रतिषेध श्रिति नेति' ॥

३ लक्ष्यप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । परिभाषेन्दुश्रे - ११३ ।

४ निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य । परिभाषेन्दुश्रे - ८२ ॥

(दाधा ध्वदाप । १। १। २ ।)

(अ १। पा १। आ ५)

दीडस्तृजादावान्ते कृते प्रणिदातेत्यत्र १ नेगदने ति णत्वाना-
यन्तेत्येयपि बोध्यम् ॥ एकशेषस्य सवदाधारूपाणामानन्धेन ज्ञाना-
सम्भवाद्दुर्ज्ञेयत्वेऽप्याह

सामान्येति ॥ (कै)

ननु समाहारद्वन्द्वे दाधमिति स्यादन्यत्र दाधाविति स्यादत
आह

पृथक् पदमिति । (कै)

सो ह्रले यत्वे लोपे च निविमग साधु । विकृताना

दो द्द घो (पा)

इति सूत्रे धेष्णिवृत्त्यथदाग्रहणपर्यालोचनया घुत्व सुलभमिति
मत्वा वान्तिके १ शिदथम् इत्युक्तम् ॥

‘भारद्वाजौचैस्तु तावद्विवेकासमथान् प्रति विकृताथम्’ इत्य-
प्युक्तम् ॥ प्रणिदाता इत्यादौ लाक्षणिकत्व स्फुटयति

द्यतेदेडो वेति ॥ (कै)

‘प्रकृतय इत्यस्य सापेक्षत्वादाह

ईत्वादेरिति ॥ (कै)

षष्ठीसमास कमधारयो वा उभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्न ।

१ नेगदनदपतपदघमास्यतिहन्तियातिवातित्रातिष्ठातिवपतिवहतिश्रान्थ
तिचिनोतिदेगिषु च । ८ । ४ । १७ ॥

२ अ ७ । पा ४ । सू ४६ ॥

३ घुसञ्ज्ञाया प्रकृतिग्रहण्य शिदथम् । भा - वा ॥

४ भारद्वाजौचः पठन्ति । घुसञ्ज्ञाया प्रकृतिग्रहण्य शिद्विकृताथम् । भा ॥

दाधा प्रकृतय इति । (कै)

दीयत इत्यादावीत्तादे ॥

दाणिति । (कै)

आत्त्वभूता इत्यनेन उपदेशे आकारान्ता एवोच्यन्ते । तद्वि-
लक्षणास्त्वनात्त्वभूता इति भाव ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

एव च एषाम् इति नापूर्वमिति भाव । एतत्सामर्थ्यादेव
क्षात्रिणिकानामप्यनुकरणमनुमास्यते इति तात्पर्यम् ॥ नन्वेकवाक्यत्वे
दारयत्याद्येकदेशानथकव्यावृत्त्यथमेव तत् स्थान्न लन्यरूपप्रापकमत
आह

एतद्वितीयमिति । (कै)

अथवत्परिभाषयैवानथकव्यावृत्तौ सिद्धायामथग्रहणानुवृत्ति-
र्वाक्यभेदार्यैवेति भाव ॥ भाष्ये

प्रीणातीति । (भा)

यथा पितृभ्य प्रीणातीत्यादौ ॥

ननु तत्रोभयान्वयाय प्रकृतिग्रहणद्वये कत्तव्येऽत्रैव करण युक्त-
मत आह

तदुभाभ्यामिति । (कै)

घुप्रकृतिमाशब्दाना इन्दे सन्निधानाविशेषादुभयप्रकृतिर्गृह्यत
इति । प्रणिदयते प्रणिमयत इति उभयत्रापि एतल सिध्यतीत्यथ ॥

आत्त्वविधानादिति । (कै)

एज्विषये इकारान्तानामात्त्वविधानादिति भाव ॥ भाष्ये

एव क्रियमाणेऽपीति । (भा)

एत्वविधौ माङ्खतीति निर्देष्टव्यमिति भाव । यद्यपि ^१लक्षण-
प्रतिपदोक्तपरिभाषया ^२मौनातिमिनोत्यादेशानां ग्रहणाभावो
वक्तुं शक्यस्तथापि सेडोऽग्रहणवारणाय ^३गामादाग्रहणेऽप्यविशेष
इत्युक्तेर्मापहणे तदप्रवृत्तिर्मा भाने इत्यस्य योगे एत्ववारणाय च
डित्प्राठ आवश्यक इति तात्पर्यम् ॥

सामान्येति । (कै)

एतत्सूत्रग्रहीतदाधापेक्षया परिभाषाग्रहीतगाद्यपेक्षया परि-
भाषाद्वयापेक्षया चेत्यथ ॥

निरनुबन्धकेति । (कै)

स च 'दो अवखण्डने इत्ययम् ॥

धेटोऽपीति । (कै)

अन्यथाऽस्य आक्षिप्तकत्वाद् ग्रहणाऽप्रसक्तिः । यन्तु सानुबन्ध-
कत्वादिति । तन्न । निरनुबन्धकस्य धा इत्यस्याप्रसिद्धत्वात् । ये
तु दा विषयमेव तज्ज्ञापक मन्यन्ते तन्मते धेटोऽज्ञापकान्तरमाह

१ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । परिभाषेऽनुश्लेषे-११९ ॥

२ मौनातिमिनोतिदौडाख्यपिच । ६। १। ५ ॥

३ परिभाषेऽनुश्लेषे-११४ ॥

‘दो ददिति ॥ (कै)

समानल नाथत इत्याह

श्रुतीनामिति । (कै)

तौ चेति । (कै)

एतेनानथक्यात् तयोर्घुत्व नेत्यपास्तम् ॥

पश्चादिति । (कै)

प्रणिदापथतीत्यत्र पुगिवेति भाव ॥

आगमभूतत्वात् । (कै)

आगमस्वरूपत्वात् ॥

अभ्युपगम्येति । (कै)

‘अदाक् इति प्रतिषेधार्थेन दैप पित्त्वेन दो दद्’ इत्यनेन

च परिभाषामात्रानुपस्थानज्ञापनसम्भवादिति भाव ॥

किन्त्विति । (कै)

तयोरेवक्रियावाचिलादिति भाव ॥ भाष्ये

तद्गुणीभूत इति । (भा)

यसुद्दिश्याऽऽगमो विहित स तद्गुणीभूत ग्रास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधितोऽतस्तद्गुण्येन तद्ग्राहकेण तद्बोधकेन गृह्यते बोध्यते आगम-
विशिष्ट इति परिभाषाथस्तदाह

सन्धात्मकस्येति । (कै)

तेन दार्धारीर्यावृत्ति सूचिता ॥ अपचय इति दृष्टान्ताथम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

इदं यथोद्देशे । काव्यकाले तु एत्वदेशा सञ्ज्ञाऽसिद्धा स्यादिति बोध्यम् । वस्तुतः काव्यकालपक्षे पूवः पुक्प्रवृत्तावपि दापो दाशब्देन ग्रहणाद् घुत्वः सुलभमेवेति चिन्त्यम् । घुव्यपदेशः न निवृत्तयति नाप्यथवत्त्वमितीति । स्वविशिष्टे तयोरानयनादिति भावः ॥

अकाराकारयोरिति । (कै)

रेफविशिष्टयोरित्यथ ॥

इह त्विति । (कै)

घुसञ्ज्ञासूत्रे इत्यथ । अत्रेदं बोध्यम् । अङ्गावयवाकारस्य सुग्विधायक-

‘अने मुग् (पा)

इति सूचारम्भसामर्थ्येन क्वचिदणग्रहणे नास्याः प्रवृत्तिः । तेन ‘दिदीये इत्यादौ घणादिकं न । अयमेवार्था भाष्ये ‘अथ-
वद्ग्रहणेन’ ध्वन्यत इत्याहुः ॥

प्रयोगेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । आगमवत्प्रत्ययादेरपि प्रयोगसम्पादनं उप-
कारकत्वेन तेषामपि प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणापत्तिः । मूलयुक्तैस्तुल्यत्वात् ।
अस्य मूलयुक्तित्वाभावे तु कथनवैयर्थ्यापत्तिः । तस्माद् मदुक्तव्याख्यैव
व्याचक्षी ॥ भाष्ये

यन्नित्येधिति । (भा)

(अ १। पा १। आ ५)

(दाधा ध्वदाप । १। १। २ ।)

वियदादिवद् वणप्रकृतिप्रत्ययपदवाक्यादिरूपा स्वर्गाद्यकालि-
कोत्पत्तिमन्त प्रसूयकालिकनाश्रवन्तश्चेति पचे इति भाव ॥

दाप्शब्द एवार्थवान् न दाशब्द इति । (कै)

स तु न दाशब्द इत्यथ । एव च घुत्वाभावे तदवस्थो दोष
इति भाव । श्रौतस्थानषष्ठ्यभावात् स्थानिवत्त्वस्य नैतद्विषये
प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । कूटस्थल व्याचष्टे भाष्ये

‘अविचास्त्रिभिरिति । (भा)

तद्विवरणम् अनपाये ’त्यादि । द्वन्द्वान्तत्वीथे पञ्चाब्जसमास ।
नन्वेतावतापि स्रपञ्चास्थापनाद्वैतण्डिकत्वमस्य स्यादत आह

यश्चेति ॥ (कै)

प्रसङ्गवाचीति । (कै)

१ षष्ठीस्थान इत्यत्रत्य । प्रसङ्गश्च बुद्धेरिति भाव ॥

सन्त एव प्रयोगे नित्या इति । (कै)

आदेशरूपा इत्यथ । बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जने यथाक्रममादेशस्य
स्थानिनश्च ॥ भाष्ये

शब्दान्तरैरिति । (भा)

तद्बुद्धौ प्राप्तायामित्यथ ॥

आदेशास्तर्हीमे इति । (भा)

१ अत्र भाष्यम् । नित्येष नाम शब्देषु कूटस्थैरविचास्त्रिभिवर्णैर्भवित्य
मनपायोपजनविकारिभि । आगमस्य नामाऽपूव शब्दोपजन ॥

२ षष्ठी स्थानेयोगा । १ । १ । ४६ ॥

इमे आगमत्वेन व्यवह्रियमाणा अपि तथा विधीयमाना अपि आदेशास्तत्सदृशा भविष्यन्तीत्यथ ॥ आद्यन्तौ इत्याद्येकवाक्य तथाऽऽद्धधातुकस्याऽऽद्यावयव इडित्यर्थे वृत्ते नित्यत्वानुपत्तिमूलक-वाक्यान्तरकल्पनेन केवलतव्यबुद्धौ प्रसक्ताया इकारादि साधुरिति बोध । तेनात्रापि बुद्धिविपरिणाममात्रस्यैव सत्त्वेन न नित्यत्वहानिरिति भाव । १ यदागमा इति न्यायस्य चात्रापि पक्षे सत्त्वात् प्रणिदापयतीत्यादौ न दोष । ये त्वत्र पक्षे आगमत्व नाख्येवेति वदन्ति ते मान्या । २ अनागमकानाम् इत्यादि व्यवहारासङ्गते । निरवयवकबुद्धिनिमज्जनसावयवकबुद्ध्युन्मज्जनेनाऽऽगमत्वव्यवहारस्यापि निर्वाधत्वात् । तत्कथमिति प्रश्ने तुल्यन्यायत्वादाह

सर्वेसर्वपदेति । (भा)

यथा १ एह इत्यादौ अवयवयो औतस्थान्यादेशभावेऽपि नित्यत्वानुपपत्तिमूलक ममुदाययोरपि च कल्प्यते एवम् अवयवत्वेन विधानेऽपि अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन निरवयवसावयव-बुद्धोविपरिणाममात्रेणाऽऽदेशत्वव्यवहारो गौणो नित्यत्वरक्षणाय कल्प्यत इति । यथा च तत्र कल्प्यमानस्थान्यादेशभावेन औतावयव-

१ यदागमास्तद्गुणीभूतास्तदग्रहणेन गृह्यन्ते । परिभाषेच्छ्रे - ११ ॥

२ आदेशास्तर्ह्ये भविष्यन्ति । अनागमकाना सागमका । तत्र कथम ।

सर्वे सवपदादेशा दाक्षीण्यस्य पाणिने ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्व नोपपद्यते ॥ भा ॥

३ एह । अ ३ । पा ४ । सू ८६ ॥

(अ १। पा १। आ ५)

(दाघा ध्वदाप । १। १। २ ।)

स्थान्यादेशभावस्य न त्यागोऽत एव १ अच परस्मिन् इत्यादीना-
मुक्तिसम्भव । तथाऽचापि औतावयवावयविभावस्य न त्याग इति
यदागमा इत्येतत्प्रवृत्तिरव्याहृतैवेति । ईदृशस्थान्यादेशभावे
स्थानिवत्त्वस्य न प्रवृत्तिः । स्थानिवदिति श्रुते औतस्थान्यादेश-
भावानुपपत्तिमूलकतया कल्प्यमानस्थान्यादेशभावके एह इत्या-
दावेव तत्प्रवृत्तेः । नत्वत्र केवलानुमानिके । अत एव लावस्थाया-
मङ् इति पच्चेऽडादिविशिष्टस्य अपिबद् इत्यादौ न पिबाद्या-
देशा इति दिक् । तदेतदाह

इड भवतीत्येतद्वारेणेति ॥ (कै)

आगमा अपीत्यर्थ (कै)

इत्यस्य तथेत्यादि । अत एवाग्रे वक्ष्यति

बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशाऽऽगमाऽऽगमि

भावद्वारेण क्रियत इति । (कै)

एतेनाऽऽगमा अपीत्येव सवपदव्याख्यायाम् एकदेशविकारे
हि' इति वाक्यशेषविरोध आदेशलोपपादिकाया विकारव्याप-
कीभ्रताभावप्रतियोगिलरूपनित्यत्वानुपपत्तेः सकलपञ्चाट्टित्तितादि-
त्यपास्तम् ॥

पद्यमानमिति । (कै)

काव्यवत्तया प्रतीयमानं प्रकृत्यादीत्यथ ॥ सवपद इत्यत्र
घञर्थे क । सवशब्दस्याच्चावयवकात्वन्यवाची ॥

यद्येवमिति । (कै)

एवं चेतद्वयवस्थानर्थक्यान्न संज्ञा । पुनः पूर्वं दा इत्यस्य तु न संज्ञा कार्यकालपक्षे संज्ञाया एतद्वैग्रह्यत्वेन पुग्दृष्ट्याऽसिद्धत्वात् पूर्वमप्रवृत्तेः । न च पुग्विशिष्टस्य दाग्रहणेन ग्रहणम् “यदागमा” इत्यस्याभावात् । पूर्वोक्तरीत्या स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥

आदेशपक्ष इति । (कै)

बुद्धिविपरिणामपक्ष इत्यर्थः । कल्पितप्रक्रियादशायां तु न कल्पिताऽऽगमत्वादिव्यवहारत्याग इति “यदागमा” इत्यादेः सत्त्वेनात्रापि पक्षे न दोष इति भावः ॥ सन्निपातपरिभाषया दीङ् आत्वे दारूपाश्रयघुलं न प्रकृतिग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात् तन्निबन्धनमपीति गूढाश्रयः पृच्छति भाष्ये

कुतः पुनरिति ॥ (भा)

आश्रयमविदुष उत्तरं

रूपग्रहणादिति ॥ (भा)

इह खलु प्रकृतिग्रहणादिति । (भा)

धुसंज्ञासूत्रे प्रकृतिग्रहणेऽयं दोषो जायतेऽतस्तत्र प्रकृतिग्रहणं दृष्टमिति भावः ॥ अथैकदेशी एनं दोषं परिहर्तुमाह

नचेयमिति ॥ (भा)

तद्वाचष्टे

एच एवेति । (कै)

(अ १। पा १। आ ५)

(दाधा ध्वदाम् । १। १। २ ।)

१ मीनाति इत्यस्योपदेशकाले प्रवृत्तिमसौ न जानाति ।
 एव च साक्षादाप्रकृतिसम्भवे व्यवहितप्रकृतेन ग्रहणमिति भाव ।
 अतिफलशुल्वाच्चेतन्मते दूषणानभिनिवेशो भाष्यकृत इति द्रष्टव्यम् ।
 यच्चिद् वार्त्तिकमत नचैतत्पचेऽवदानमित्यादावादन्तलनिबन्धन-
 युजाद्यसिद्धि । तच्च^१ आकारान्तलक्षणप्रत्ययविधि इति वचने-
 नैव तस्मिन्ने । भाष्ये लेतद्वचनप्रत्याख्यानायैज्जिषथे आल सिद्धा-
 न्तिमित्यन्यदिति । तन्न । तादृशवार्त्तिकस्वानुपलम्भाद् विपरीत
 १ मीनाति इति सूत्रे^२ उपदेशवचन कत्तव्यम् एषञ्ज्युच्सिद्धय-
 मिति वार्त्तिक तत्रोपदेशे एच इति विरुद्धमित्याशङ्क्य^३ एज्जि-
 षथ इति भाष्यकृता व्याख्यात न तु भवदुक्त वार्त्तिक तत्प्रत्या-
 ख्यान वा भाष्ये दृश्यते । एव च प्रकृतिग्रहण घुसञ्जाया वार्त्तिक-
 कारोक्त दुष्टमेव न तु तदनुरोधेन गुरुभूतवचनान्तरकल्पनाभि-
 निवेश काव्य । नञ्चोक्तेऽशुक्तमतपरिष्कारे गुरुप्रकारेण क्रियमाणे
 किञ्चित् फलमित्याहुः ॥

१ मीनातिमिनोतिदीडा ल्यपि च । अ ६ । पा १ । सू ५ । मीना
 त्यादीनामात्त्व उपदेशवचन प्रत्ययविध्यम् । वा । तत्रैव भाष्ये ॥

२ यदपि प्रत्ययविधिरित्वाचाव्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्वेगन्तेभ्य आकारा
 न्तलक्षण प्रत्ययविधिरिति यदय आवात्मन् (३ । २ । २ ।) इत्यस्य
 कवाधनार्थं शास्त्रि ॥ आदेच उपदेशऽश्रिति (६ । १ । ३५ ।) इति
 सूत्रे भाष्ये ॥ ३ अ ६ । पा १ । सू ५० ॥

३ अञ्ज्युज्जिषथस्तद्धि प्रयोजयन्ति (मीनाति ६ । १ । ५ । सूत्रे भाष्ये) ॥

५ ते वय विषय विज्ञास्याम । एज्जिषथ इति । (मीनाति-६ । १ । ५० ।
 सूत्रे भाष्ये) ॥

अकिञ्चेति । (कै)

एचा विषयस्याऽन्यथासम्भवादिति भाव ॥

किञ्चमिति । (कै)

तदभावे सन्नियोगशिष्टत्वादित्त्वमपि नेति कार्याभावाद् घुत्व-
स्याप्रवृत्तिरिति भाव ॥

प्रणिदातेति । (कै)

ननु प्रणिदीयते इत्यत्र नित्यणत्वप्रसङ्ग एत्वविधौ प्रकृति-
ग्रहणादिति चेन्न । इष्टापत्ते ॥

अन्देत्वाहुरिति । (कै)

अत्रारुचिबीज तु वाक्तिकभाष्यविरोधाद् न तथा सूचतात्पर्य-
मिति ॥

अगुणेति । (कै)

गुणनिमित्तप्रत्ययसंज्ञाभावादित्यथ ॥

इत्यस्यैवेति । (कै)

न तु दैपइत्यथ । तस्य प्रकारे अूचमाणे आत्तायोगादिति
भाव ॥ ननु प्रकारे लुप्तेऽपि कथमात्त्वम उपदेशकाले एजन्तत्वा-
भावात् । १ 'नानुबन्धकृतम् इत्याद्याश्रयणे तु प्रकृतेऽपि न दोष
इति चेन्न । २ उपदेश इति षष्ठ्यर्थे सप्तम्यास्त्वन्वेनोपदिश्यमानस्यै-
जन्तस्येत्यर्थेन लुप्ते आत्वप्रवृत्ते । सति तु तस्मिन्नात्त्वम् एजन्तत्वा-
भावात् । यस्मात् परो नास्ति तच्चैवान्तशब्दप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

१ नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् । परिभाषेन्दुशे - ७ ।

२ आदेश उपदेशे ऽशिति (ई । १ । ४५) इत्यत्र ॥

तत्वमिति । (कै)

१अच उपसर्गात् (पा)

इत्यनेनेत्यथ ॥ भाष्ये

१अनेकान्ता इति । (भा)

एव च पकारसत्त्वेपि एजन्तत्वानपायादात्त्वप्रवृत्तिरिति भाव ॥

तच्चावश्यम् इत्यादि विघटयितु भाष्ये

शक्य तावदिति । (भा)

१लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु पुगन्तेऽदाबिति निषेधो न शक्यो वारयितु २गामादाग्रहणेऽविशेषात् । दाब् इत्यपि पकारोपलक्षितदाग्रहणमेवेति भाव । वान्तपक्षेऽपि चर्त्वेन पक्ष सिद्धत्वान्नास्ति सूत्रभेद ॥

सूचन्तर्हीति । (भा)

अपिदि तिन्यासे इत्यथ ॥ शङ्कते

नह्ययमिति । (भा)

उत्तरयति

भूतपूर्वेति । (भा)

दात्व श्रुत्या पकारवैशिष्ये तु अनयेति भाव ॥

१ अ ७। पा ४। सू ४७ ॥

२ अनेकान्ता अनुबन्धा इति । परिभाषेन्दुश्रे - ४ ।

३ लक्षणाप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । परिभाषेन्दुश्रे - ११३ ॥

४ गामादाग्रहणेऽविशेष इति । अत्रैवोक्त भाष्ये ॥

इत् सञ्जायामिति । (कै)

उपदेशोत्तरकाल जातायामेवेत्यथ ॥

मेड इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वाद्भृतीहारनित्यसम्बद्ध एव गृह्यते न तु पदान्तर-
सन्निधानेन वह्निरङ्गव्यतीहारवृत्तिरिति भाव । केचित्तु माडो-
ऽनभिधानात् क्वाप्रत्ययानुत्पत्तिरिति न तस्य ग्रहणमित्याहुः ॥

'उदीचा मेड इति । (कै)

उदीचा म इत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । नचाऽनुबन्धसत्त्वे मे
इत्यस्य धातुत्वाभावात् कथमात्त्वम् अनुबन्धलोपे एव धातुत्व-
मित्यथस्य १ न धातुलोप सूत्रे भाष्यकैयटयो स्पृष्टत्वादिति
वाच्यम् । आत्त्वविधायके धातोरित्यस्यासम्बन्धात् । गवादिशब्दा-
नामुपदेशाभावाच्चात्त्वम् । इरे प्रभृतीनामुपदेशेऽपि तेषामशित्
परत्वाभावाद् नात्त्वम् । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपिप्रत्यासत्त्या शित्प्रत्ययपरत्व-
योग्यानामेजन्तानामेव ग्रहणाच्च दोष इति दिक् ॥

दिवादिष्विति । (कै)

ननु १ ताच्छील्लिके चानग्नि दाघमान इत्यत्र खरभेद । ५ श्यनि

१ उदीचा माडो व्यतीहारे (३ । ४ । १६) इत्यत्र मेड इति तु न
कृतम् ॥

२ अ १ । पा १ । सू ४ ॥

३ ताच्छील्लवयोवचनशक्तिष चानश । ३ । २ । १२६ ॥

४ चिनत्वादिबिम्बम् (६ । १ । १६७) इत्यनेन ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

३५३

(अ १। पा १। आ ५)

(आद्यन्तवदेकस्मिन् । १। १। २१।)

धातोरुदात्तत्वं श्रुति चानशोऽन्तोदात्तत्वमिति चेन्न । सति
श्रुत्यादपि विकरणस्वरान्त्वावधातुकस्वरस्य बलीयस्त्वोक्तेरभयथा
ऽप्यन्तोदात्तत्वानपायादिति दिक् ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् । १। १। २१ ॥

बहुषपीति । (कै)

यद्यप्युत्तरा संख्या पूर्वसंख्यावाधिका । तथापीतरेषां बुद्धि
विषयत्वाऽभावे बहुषमध्यस्थेऽप्येकत्वाङ्गीकारान्न दोषः । यथा अतः
पञ्चाशदिति भावः ॥

१ धातो (६। १। १६२) इत्यनन ॥

२ सति श्रुत्यस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम् । इति
कौमुद्यामस्ति । वार्तिकपाठे तु “सति श्रुत्यस्वरवलीयस्त्व च इत्यस्ति ।
अनुदात्त पदभेकवज्रम (६। १। १५८) इति सूत्रे पठितम् भगवता ॥

३ अत्र आत्ममाने खञ्ज (३। २। ८१) अनुदात्त पदभेकवज्रम*
(६। १। १५८) एतत् सूत्रद्वयस्य भाष्यमेव मानम् । तथाच
भाष्यम् । कञ्चात्र विशेषो यको वा श्यनी वा । यकि सत्यन्तोदात्तत्वेन
भवितव्यम् । श्यनि सत्याद्युदात्तत्वेन । श्यन्यपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव
भवितव्यम् । कथम् । खञ्ज स्वर श्यन स्वर वाधिस्यते । सति
श्रित्वात् श्यन स्वर प्राप्नोति । आचायप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सति श्रुत्यो
ऽपि विकरणस्वर सावधातुकस्वर न वाधत इति यदय तासे परस्य*
कसावधातुकस्यानुदात्तत्व प्राप्ति ॥

* तास्यनुदात्तनिष्ठदुपदेशात्सावधातुकमनुदात्तमस्ति ॥ ६। १। १५८ ॥

किमेकस्मिन्नित्यनेनेति । (कै)

तद्धि सभासन्नयने भव इत्यर्थे भाकारस्यादित्वे तस्य दृङ्ङत्वेन
प्राप्तच्छाऽभावायम । दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणाचोऽभावार्थं च अत्र
च खरे विशेष । उपमेये सप्तमौसत्वे सप्तम्यन्तादतौ मानमाह

द्वयोरिति । (कै)

प्राकार पद वाच्येनेति शेष ॥

आधाराऽऽधेयसबन्धेति । (कै)

आधारत्वाऽऽधेयत्वरूपसम्बन्धप्रतिपादनाद्येत्यथ ॥

न गम्येतेति । (कै)

उपमानप्रकारकोपमेयविशेष्यकबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्र-
त्वादिति भाव ॥

सर्वातिदेशानामिति । (कै)

रूपनिमित्ततादात्म्यशास्त्रव्यपदेशकार्यातिदेशाना मध्ये इत्यथ ॥

प्राधान्यादिति । (कै)

सर्वेषा कार्यायत्वादिति भाव ॥

मुख्ये । (कै)

व्यपदेशिनि ॥

गौणे । (कै)

व्यपदेशिसदृशे ॥

मन्वाद्यन्तवद्भावादिति न वति सत्यन्यस्मिन् मुख्याद्यन्तत्वात् ।

(अ १। पा १। आ ५)

(आद्यन्तवदेकस्मिन् । १। १। २१।)

नापि मतुप । आद्यन्तशब्दवच्छास्त्रसङ्गावस्य परपूर्वसत्त्वाऽनपेक्षत्वेन

१ सत्यन्यस्मिन् इत्यस्यायोगादत आह

आद्यन्ताविति । (कै)

आद्यन्तशब्दावित्यथ । एव चाद्यन्तवङ्गावादित्यस्याऽऽद्यन्तव-
च्छास्त्रप्रवृत्तेरित्यथ ॥

क्वचिदिति । (कै)

आद्यन्तव्यवहारादिति तदथ ॥

सर्वकार्येति । (कै)

आद्यन्तापदिष्टाद्यन्तानपदिष्टसवकाव्यसिद्धार्थं गुवपि व्यपदेशिव-
दिति आद्यन्तवदित्यस्य स्थाने काव्यमिति भावः ॥

स तेनेति । (कै)

तेन तुल्यम् (पा)

इति तृतीयायाः सवविभक्त्यर्थान्तभावान्तृतीयान्तादितिरक्त इति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

तस्मिन् क्रियमाण इति । (भा)

तस्मिन्नाश्रीयमाण इत्यथ ॥

पपाचेति । (भा)

मन्वत्र धातुरेव प्रथम एकाञ् न तु धातो प्रथम एकाजिति
कथमत्र व्यपदेशिवङ्गाव विना प्राप्तिरिति चेन्न । आदि पर्याय-

१ सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूव नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते । सत्य
न्यस्मिन् यस्मात् पर नास्ति पूवमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते ॥

२ अ १ । पा १ । सू ५६ ॥

३५६

महाभाष्यप्रणीपोद्योत ।

(आद्यन्तवदेकस्मिन् । १।१।२१।)

(अ १। पा १। अा ५)

प्रथमत्वस्य सूत्रेणैवातिदेशसिद्ध्या तद् न व्यपदेशिवद्भाववारम्भस्य
मुख्य प्रयाजनमित्याश्रयात् । इयाद्ये त्यादौ तु

१द्विर्वचनेऽचि (पा)

इति रूपस्थानिवत्त्वाद्ज्यतिरिक्ताभावेन नैकात्त्वमिति बोध्यम् ॥

अवयवघञ्छेवेति । (भा)

प्रत्ययाग्रे इति भाव ॥

शतस्मिन् क्रियमाण इति । (भा)

अवयवघञ्छीले आश्रीयमाण इत्यथ ॥

१विज्ञानशब्दो व्यवहारवाचीत्याह

१व्यवहारादिति ॥ (कै)

तत् फलितव्य ख्यान भाष्ये

१अन्तरेणैवेति । (भा)

१ अ ५ । पा १ । सू ११५ ॥

२ अवचनास्त्राकविज्ञानात्सिद्धम् । इति भाष्ये वाक्तिकस्यविज्ञान शब्द ॥

३ वचन निरपेक्षास्त्रोकव्यवहारादेव व्यपदेशिवद्भावसिद्धेराद्यन्तवदिति
व्यपदेशिवदिति चोभयमपि न सूत्रयितव्यमित्यथ ॥

४ अत्र भाष्यम् । अवचनास्त्रोकविज्ञानात् सिद्धम् । वा । अन्तरेणैव
वचन स्त्रोकविज्ञानात् सिद्धमेतत् ॥ तद्यथा । लोके ग्रामासमुदायो
ग्राम इत्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकग्रामो ग्राम इति । विषम
उपन्यास । * ग्रामशब्दोऽयं बह्वय । यथा तद्वि वणसमुदाय
पद पदसमुदाय ऋग्वेकसमुदाय सूक्तमित्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्न
प्येकवर्षं पदमेकपदमेकच सूक्तमिति । अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेश ।
पद नामाथ ऋटनामाथ सूक्त नामाथ इति ॥

* वसोऽनन्तरा सवोम (१।१।७) इति सूत्रस्यास्त्राणावसरऽप्यतदुक्त भगवता ॥

महामाध्यप्रदोपोद्योत ।

३५७

(अ १। पा १। आ ५)

(आद्यन्तवत्कस्मिन् । १। १। २१।)

यथा लोके व्यवहारो वचन विनैव सिद्ध्यति तथा शास्त्रेऽपि
वचन विना सिध्यतीत्यथ ॥

अगादित्यादि । (कै)

इणो गा लुडि (पा)

णौ गमिरबोधने (पा)

इत्यादेशौ ॥

एकोऽच् । (कै)

असहायोऽजित्यथ ॥ नन्वेकाचोऽवयविनो द्विवचनमिति यस्या-
यमवयवस्तस्य बद्धरूपस्य भवितव्य द्वित्वेनेत्यत आह

अथवेति ॥ (कै)

कान्पनिकभेदेन व्यवहारे दृष्टान्तमाह

एवमिति ॥ (कै)

व्यपदेश । (कै)

भेदनिबन्धनसबन्धव्यवहार ॥

शास्त्रेऽपीति । (कै)

लोकाप्रसिद्धत्वमेव तच्चागे बौज तच्च न प्रकृते इति भाव ॥

पादपर्याय इति । (कै)

वणसमुदाय पदमित्यत्र तु पदशब्दो यथाश्रुत एव ॥

पदादीनामिति । (कै)

एकवर्ण पदमित्यादौ ॥ ननु अथस्य पदत्व कथमत आह

३५८

महाभाष्यप्रदीपोद्यात ।

(आद्यन्तवदेकस्मिन् । १। १। २१।)

(अ १। पा १। आ ५)

अभेदेति । (कै)

तदुपचारश्च शब्दाथयोरनादिरिति बोध्यम् ॥ पदादिभि ।
पदशब्दादिभि ॥

प्रथमेति । (कै)

तस्मात् पूर्वस्थाभावादिति भाव ॥ मध्यमकार्यं तत्सम्बन्धज-
सुखादिकम् ॥

बहुवचनोऽपीति । (कै)

यथा परशुरामेण रेणुका ॥

तथा येति । (कै)

सप्रतिगभिणीत्यथ ॥ गभस्यमादाय तत्रापि प्रथमव्यवहार
इत्यथ ॥ ननु या सृता सा न गर्भेण हता भवति कि त्वपत्येनेति
गर्भेण हताया तद्भातिरेकप्रदशनमयुक्तमत आह

अपत्यपर्याय इति ॥ (कै)

तच्चोदरस्थ बहिर्भूत वेत्यन्यत् । तत्र प्रथमव्यवहारे बीजमाह

तस्या एवेति ॥ (कै)

स्त्यन्तरेषु । (कै)

बहुप्रसववतीषु ॥

तथाविधस्येति । (कै)

अविद्यमानपूर्वगभस्येत्यथ ॥ नन्वागमन विवेद मे प्रथममाग-
मनमिति व्यवहारासम्भवाद् अनेत्येद मे प्रथममागमनमित्य-
सङ्गतमत आह

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ३५६
(अ १। पा १। आ ५) (व्याद्यन्तवदेकस्मिन् । १। १। २१।)

बहुकृत्व इति ॥ (कै)

१ अनेत्य इत्यस्येत पूर्वमितिगेष इति भाव ॥

तथाविधत्वादिति । (कै)

अविद्यमानपूर्वागमनत्वादित्यथ ॥

परे तु पदच्छगादिपदानि अथशब्दसमुदायवृत्तौनि तस्य शब्द-
मात्ररूपवणपाद ऋगाद्यवयव इत्येव भाष्याथ । न तु शब्दोऽ-
र्थोऽन्यपदाथ इति तथाऽप्रीते । एकचं सूक्त पठ इत्यादिव्यव-
हारानापत्तेश्च । १ एव चाथवतो धातुरयमेकोऽजवणरूप इत्यथस्य
त्यागोपादानाभा भवति व्यपदेश एकाजिति इति कैथटोक्त
चिन्त्यम् । एतद्भाष्यरीत्या तस्य मुख्यव्यवहारत्वेन व्यपदेशिवद्भावाऽ-
विषयत्वात् । कैथटरीत्या शुद्धाथस्याऽन्यपदाथत्वेऽत्रापि तथैवाऽस्तु ।
शब्दाथयोरभेदाच्च शब्देऽपि तत्त्वमिति अत्रापि न व्यपदेशिवद्भाव-
प्रयोजनम् । किं चैकाजिति बङ्गनीहिणा प्रथमस्येत्युपस्थितावयवस्य
विशेषण तस्य चानथकत्वमिति अथस्योपादानत्यागावत्यसम्बद्धौ ।
एतदेवध्वनयता पद नामाथ इति भाष्ये उक्तम् । धात्ववयवत्वन्तु
कैथटोक्तरीत्या वक्तुं शक्यम् । अत एव बङ्गनीहिनिर्देशानुपपत्तिरेव
व्यपदेशिवदित्याश्रयणे बीजमुक्तम् । अत्रापि २ अर्थेन इति भाष्यस्य
पदादिशब्दाथस्यार्थेन युक्तत्वादित्यर्थं । अथशब्दोभयवृत्तिपदत्व
च्छक्त्वादीत्याश्रय ४ पद नामाथ इत्यादेरर्थोऽपीत्यथ ॥

१ तथाऽनेत्याऽनाजिगमिमुराहेद मे प्रथममागमनमिति । भा ॥

२ अत्रैवोक्त कैथटेन । ३ 'अत्राप्यथेन युक्त' इति भाष्यस्य ।

४ अत्रैवोक्तम् ।

यथा तर्हीति । (भा)

यथैकस्मिन्तत्तद्धर्मारोपेण युगपज्ज्येष्ठत्वादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्
कारोपितानेकाऽवस्थाभिः समुदायरूपत्वस्याप्यारोपणैकाच्चादिव्यव-
हारोपपत्तिद्वितीये तृतीये च दृष्टान्ते प्रथमेत्युपलक्षणं चरमस्यापि
द्वितीये कदाचिच्चरमभागमनमित्यपि व्यवहारात् । आद्यन्तवद्भावश्च
शब्दोऽवक्तुमित्यस्य प्रकारान्तरेणपीति शेष इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु
द्वैदृशेषु पातञ्जलोक्तं ^१विकल्प्यात्मकं वस्तुशून्यमेव ज्ञानमिन्द्रारोपा-
नुपयोग एव लाकव्यवहारवत् तेनापि शास्त्रौयोऽपि व्यवहार
इति तत्त्वम् ॥ गोनर्हीचपदं व्याचष्टे

भाष्यकार इति ॥ (कै)

अनपेक्षितप्रतियोगिनो । (कै)

अनपेक्षितपरपूर्वयो ॥ आद्यन्तयो । आद्यन्तरूपाययो ॥

प्रवृत्तिः । आद्यन्तशब्दप्रवृत्तिरित्यथ ॥

१* शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । योगसूत्र समाधिपा - सू - ६ ॥

अत्र भाष्यम् । स न प्रमाखोपारोही न विषययोपारोही च । वस्तु
शून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद्यथा
चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति । यदा चित्तिरेव पुरुषस्तदा किमत्र केन
व्यपदिश्यते । भवति च व्यपदेशे वृत्तिवशाच्चैत्रस्य गौरिति । तथा

* योगसूत्रज्ञानो नामशब्दः । शब्दस्य निबन्धनज्ञानं च ते अनुपातिनी यस्य स । एव
च वाचा वाचकाद्याविशेषणं सदैव तदुभयजनको वस्तुशून्यं प्रत्ययो विकल्प
इत्यर्थः । शब्दज्ञाननिबन्ध इत्यर्थ इति मिथ्या । इदमव भाष्यसमत स न प्रमा
खान्तर्भूतः । वस्तुशून्यत्वात् । नापि विषययान्तर्भूतः । ज्ञानस्य यावच्छब्दं सति
वाचकस्याव्याप्यनिबन्धनो व्यवहारशब्दप्रयोगरूपस्यादृशव्यवहारस्यतोऽपि दर्शनात्

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ३६१
 अ १। पा १। आ ५) (आद्यन्तवदकस्मिन् १।१।२१।)

तथाऽपीति । (कै)

वस्तुतो लोकादित्थत्वाद् गौणत्वमेवात्र नास्तीत्यथ ॥

कथमिति । (कै)

भिन्नविभक्त्यन्तयोरसमप्रधानत्वेन साहित्याप्रतीतिरित्यथ ॥

इकारोकारयोरिति । (कै)

उपाधिश्चिकीषुरित्यादौ ॥ सामान्यापेक्षज्ञापकत्वेऽप्याह

प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निष्क्रिय पुरुष । तिष्ठति वाच स्यास्यति स्थित इति । गतिनिवृत्तौ धात्वथमात्र गम्यते । तथाऽनुत्पत्तिधर्मापुरुष इति । उत्पत्तिधमस्याऽभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धम । तस्माद् विकल्पित सधमस्तेन चास्तित्वव्यवहार इति । योगसूत्रभा - सू. ६ ॥

विपथ्ययस्तु नैव वाधोत्तरम् इदं रजतमिति शब्दप्रत्यययोरभावात् । एव च विषययत्तत्त्वे शब्दज्ञानानुपातिल विषयण देयम् । यथा चैतन्य पुरुषस्य स्वरूप मिति । अन्यथा चित्तेन पुरुषत्वात् । भेदनिवृत्तसम्बन्धरूपस्य सहायस्याप्रतीत्या पति ॥ भवति च चैवस्य गौरिति यथाशब्दवत् अत्रापि वदार्थे इतिवत्त्वात् सतो विवेकिनामपि बाधश्च । एव प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा नि क्रय पुरुष इति श्लाघ्य प्रतिषिद्धा वस्तुधर्मा सुखादया यन्नति क्रियारहित इति च तदर्थं । अन्यथाभावस्याधिकरणत्वरूपलनाधारास्यभावानुपपत्ति । एव तिष्ठति वाच स्यास्यति स्थित इति । अत्र गतिनिवृत्तिरभावरूपलाहाय इतिलेन कल्पिता तथापि भावरूपता तत्रापि पूर्वापरीभाव इति कल्पना परम्परापूर्वापरीभूतकर्मप्रचयस्यैक फलवाचिभ्रमस्यावगते । एवमनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इत्यनोत्पत्तिधमस्याभावमात्ररूप पुरुषोऽवगम्यते न तु पुरुषान्वयी । अनुत्पत्तिक्रमो धर्मोऽस्ति शब्दन्तु अनुत्पत्तिधमा यस्यात्ययकेन विकल्पित स धम प्रतीयते तन्मूलकत्वाय व्यवहार पुरुषस्य स्वयमशून्यत्वात् । एव अनुत्पत्तिधमशून्यत्वाद्दयोऽपि विकल्पा एव । वैशेषिकाणां प्रसावाहार्थ्यज्ञानविशेषरूप इति दिक् ॥ योगसू-१ पा - सू - ८ ॥

३६२

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(आद्यन्तवट्टकस्मिन् । १।२।२१।)

(अ १। पा १। आ ५)

विशेषणार्थं वेति । (कै)

अहिचुम्बकात् १ प्राचामट्टद्वाद इति फिन् ॥ अग्निवेशाद्
२ गर्गादिथञ् ॥

स्वरविधाविति । (कै)

नन्वस्य स्वरोद्देश्यके विधौ इत्यर्थो वा हल स्वरप्राप्तौ इत्यर्थो
वा उभयथापि नेह प्राप्तिरिति चेत् । सत्यम् अत्र सूत्रेऽजन्तरा
पेक्षमेवाऽऽदित्वा गृह्यते । अन्यस्याच एव तद्भावात्त्यलेनोपस्थितत्वा-
दिति भाष्याश्रयात् । किं च स्त्रैणम् इत्यादावाद्युदान्तलक्षणा-
दिति दोषः । जित्वन्तु वृद्धयतया सावकाशं बोध्यम् ॥

क्तिन् इति । (कै)

अनेकाजभ्यस्तु चिरिजिर्यादिभ्योऽनभिधानात् क्तिन्भाव इति
भावः ॥ ननु तदन्तसप्तमौले गाग्यादौ समुदाये मुख्य एवादि
सम्भवतीति न दोष इत्यत आह

सौवर्ग्यं इति ॥ (कै)

श्लेडिति । (कै)

१सिववहुल श्लेडि (पा)

इति सिप् ॥

२इट ईटीति । (पा)

१ प्राचामट्टद्वात् फिन् बहुषम् अ २। पा १। सू १६० ॥

२ गर्गादिभ्यो यञ् । अ ४। पा १। सू १५ ॥

३ अ ३। पा १। सू ३३ ॥ ४ अ ८। पा २। सू २८ ॥

(अ १। पा १। आ ५)

(आद्यत्त्वदेकस्मिन् । १। १। २१।)

न च १ यमरमनमात्ताम् इत्यत्र वल्गादे इत्यस्य सम्बन्धे
फलाभावात् कथमेतज्ज्ञापकम् । २ वदादिभ्य इति सूत्रे वल्गादे”
इत्यस्य सम्बन्धसत्त्वेन मध्येऽपि सम्बन्धस्यैव न्याय्यत्वात् । अत एव
सप्तमे भाष्ये एकाचस्तौ वल्गीति च इत्युक्तम् ॥

१येन विधिरिति । (पा)

तेनैव हि ४ ईदूदेद द्विवचनम् इत्यत्र तद्वन्तविधिरिति
भाव ॥

अर्थवतेति । (कै)

तत्र ह्ययस्य त्यागोपादानाभ्या भेद सुकर इति भाव । इद
चिन्त्यम् । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन सिध्यति तथापि गौणत्वान्नेति
यस्य भ्रान्तिस्त प्रति सूत्रारम्भ इति पूर्वग्रन्थविरोधात् सू-कारेण
तदज्ञानात्तदुदाहरणसम्भवाच्चाथवतेति चासहायत्वस्यैवोपलक्षण स
सहायस्य प्रायेणानथकत्वात् तशब्दाकारस्यासहाय एव । येन सहा-
येनाचामन्तवस्य वज्रग्रीह्यस्य चोपपत्तिस्तादृशसहायाभावात् ।
अन्वयाऽऽद्यन्तवद्भावोऽपि न स्यात् । विजातीयकन्यादिसहायसत्त्वेऽ-
प्येकपुत्रस्याथमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहाराद् ईदूग्रस्येऽपि लोका-
चिद्बलमित्याहुः ॥

इत्यमिति । (कै)

१ ‘एतिसुशासु’ इति क्यपो विधानादित्यथ ॥

१ अ ७। पा २। सू ७३ ॥

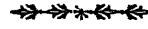
२ अ ७। पा २। सू ३६ ॥

३ अ १। पा १। सू ७२ ॥

४ अ १। पा १। सू ११ ॥

५ अ ३। पा १। सू १६ ॥

तरप्तमपौ घः । १ । १ । २२ ॥

प्रकरणोत्कर्षणेति । (कै)

“प्रकरणे” सज्ञाप्रकरणे । तत्कर्षणे’ गुरुभूतन्यासेनेत्यथ ॥

स्वार्थे इति । (कै)

‘अनातिशायनिकस्यापि सज्ञाविधानायमत्र सूत्रम् । स चानिदिष्टाथत्वात्कार्थे तस्य सज्ञाफलं च उच्चैरेवोच्चैस्तरामित्यादौ
‘किमेत्तिडव्ययघात’ इत्यामसिद्धिरिति भावः ॥

इत्याहुरिति । (कै)

अत्राहचि बौज तु भाष्यानुक्तिः ॥ ननु नायतरबित्यत आह

सर्वचचेति ॥ (कै)

ननुतमप्याहचय्यात्तद्धित एव तरो ग्रहीयत इति नाख्यवन्ते
तरे प्रसक्तिरत आह

साहचर्यमिति । (कै)

“प्रत्ययाऽप्रत्यययोरिति परिभाषाऽपि नाश्रितेति बोध्यम् ॥
‘इह’ । शास्त्रे ॥

१ अतिशयाने तमबिलनौ । ५। ३। ५५ ॥

२ किमेत्तिडव्ययघादात्प्रत्ययप्रकर्षे । ५ । ४ । ११ ॥

३ प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणम् । परिभाषेन्द्रे - ११० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ईदृश
(अ १। पा १। आ ५) (तरत्तमपौ घ । १। १। २२।)

वस्त्वर्थमिति । (कै)

तात्पर्याथमित्यथ । असन्देह इतिवतप्रतिषेधस्याभाव इत्य-
यको नञ्समास । एव च अनयक इति भाष्योक्तेमध्यमपद-
लोपी समास इति न भ्रमितव्यमिति भाव ॥ तरव् ग्रहणम् ।
तरप् शब्द ॥ औपदेशिकम् । उपदेशप्रयोजक इत्यर्था भाष्यस्य ।
तदाह

उपदेश प्रयोजनमिति । (कै)

प्रयोजक इत्यथ ॥ न चैष उपदेशे तरप शब्द इति
भाष्यस्वरसादाह

तच्च वा भवमिति ॥ (कै)

उपदेशे इति भाष्ये भव इति शेष ॥

सर्वेष्वेव सानुवन्धकग्रहणेषु (भा)

इति भाष्य प्रकृताभिप्राय शब्दमात्रग्रहणेषु^१ ख रूपम् इत्यनेन
रूपाश्रयणादिति बोध्यम् ॥

यचास्यति । (कै)

यचास्यैतद्रूप तत्र घ सञ्ज्ञेत्यथ । एव चोपदेश एव च सञ्ज्ञा
प्रयोगे तु स्थानिवद्भावेन चेति बोध्यम् ॥

काल्पनिकमिति । (कै)

^१“ऋदोरप्” इति सूत्रपर्यालोचनावगतत्वेनानुमानिकमित्यथ ॥

स्वार्थिकत्वात् । (कै)

प्रकृत्यभिहितद्योतकत्वात् ॥

सामानाधिकरण । (कै)

प्रकृत्या समानविषय इत्यथ । सामानाधिकरण्यं चैकविशेष्यक-
बोधजनकत्वमिति बोध्यम् ॥

ननु तीर्णरिति । (कै)

अत परस्य क्तिनो निष्ठावद्वचनात्त्वम् ॥

सामान्येनेति । (कै)

अनिर्द्धारितकमविशेषेणेत्यथ । अत एव युक्तं घञ्जप
युधि' इत्युक्ते ॥

महिषीरूपमिवेति । (भा)

नन्विदमघमस्त समस्त वा । नाद्य । उत्तरपदाधिकाराद्रूपशब्दस्य
शाऽतयात्वादप्राप्ते । किं च रूपशब्देनाकृत्यभिधानात् कस्याकृतिरिव
महिषीतिषाकाङ्क्षे स्यात् । नान्यथ । षष्ठीतत्पुरुषे वैयधिकरण्या-
द्भ्रमाप्राप्ते । विशेषणसमासे तु पूर्वनिपातवैपरौत्यापत्ति । तस्मा-
द्दुषमानर्भसमासस्य विग्रहवाक्यमिदं स च समासो न^१ "उप-
मानानि सामान्यवचने इत्यनेन रूपशब्दस्योपमेयवाचकत्वेऽपि
साधारणधर्मावाचकत्वात् । साधारणधर्मो ह्यत्र विमदुल्लादि ।
वापि "उपमित्त व्याघ्रादिभिरिति । रूपशब्दस्योपमेयवाचिलेन

(अ १। पा १। आ ५

(बहुगणवतुडति संख्या । १। १। २३।)

पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्ते । तस्योपमानवाचित्वे तु कस्य रूपमिति
विश्लेषणस्य सापेक्षत्वाद्दृष्टिनिवृत्त्यादत आह

इवशब्द इति । (कै)

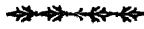
'सुप् सुपा (पा)

इति च ॥

ह्रस्वत्व स्यादिति । (कै)

अप्रत्ययधोरपि घत्वे तत्साहचर्याद्रूपादेरप्रत्ययस्यापि घट्टण
स्यादिति भाव । यद्यपि रूपमित्युक्ते कस्य रूपमित्यस्याकाङ्क्षा
तथापि प्रधानस्य साकाङ्क्षत्वाच्च दोष ॥

बहुगणावतुडति संख्या । १। १। २३ ॥

सख्यात्वेन प्रत्ययस्य लोकेत एव सिद्धेराह

एकादिकाया इति । (कै)

१० सख्यासप्रत्ययेति वार्त्तिके सख्येति सप्रत्यय इत्यर्थ । 'एका-
दिकाया सख्याया सख्याप्रदेशेऽपि' ग्रंथपूरण बोध्यम् ॥ १०'सख्ये-

१ अ २। पा १। सू ४ ॥

२ सख्यासप्रत्ययार्थम् । भा वा ॥

३ एकादिकाया सख्याया सख्याप्रदेशेऽपि सख्येत्येव सप्रत्ययो यथा
स्यात् । भा ॥

त्येष' इति भाष्यस्य सख्येत्येतच्छब्दाभिन्न इत्यथ ॥ १ शब्दार्थप्र-

२ * शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराऽध्यासात्सङ्करस्तत्रविभागसयमात् सवभू
तसत्तज्ञानम् । १७ पातञ्जलदर्शने विभूतिपादे) ॥ अत्राह योग

* योगसूत्रप्रती नामस ।

गौरित्यशब्दो गौरित्यथो गौरित्यज्ञान तेषां वक्ष्यमाणात् सकीतरूपाद् अध्यासात्
पकरो विवेकापक्षश्च वस्तुतस्तथा भेद एव अतस्तथा प्रविभाग भेदे सयमात्
साक्षात् कारपथ्यमात् सर्वभूतानां यतानि ज्ञायन्त । अथ काकादिरसुमथसनेन
शब्दन कथयतीत्यथ । तत्र वाग्निन्द्रियजन्य शब्दो लोकप्रतीतिसिद्धो वक्ष्य एव न
वाचकपदरूपम् । अथौ स्थानानि यथानामुर कण्ठ शिरस्तथा । जिह्वाभूत्
च दन्ताश्च नासिकौडौ च ताल च इति ज्ञते । शीत च ध्वनिरूपपरिषाम
मात्रविषय तत्र ध्वनिनाम वाग्निन्द्रियादिष्वभिषतस्योदानवायोः परिषामभेद
तदभिधातात् तदवच्छिन्नाकाशोपादनको वा न तु वाचक पद स च वक्ष्यपोऽ
यवाचकत्वाध्वनिरित्यचते तृतीय पदरूप स च मादानसकारवद्विनिर्मात्र
मादास्यकारादिवर्षान् प्रत्यक गृहीत्वानपश्चाद् या वद्वि सञ्चरति एकत्वं
मापादयति गौरित्यकं पदमिति तथा निर्माह्योऽखड एक स्थोटाख्य अथ
चान्तकरवक्ष्यैव प्राज्ञ । तदस्य च विशोका वा ज्योतिष्मती (योगसूत्र । १पा ।
सू३७) इति सूत्र प्रथमे पादे**सूदयपुण्डरीके प्रथवरूप उक्त्वा । अनुसञ्चारवक्षेः

** विशोका वा ज्योतिष्मती । योगसूत्र । १पा । सू३७ । प्रदर्शितवत्प्रज्ञा मनस स्थिति
निवन्धिनीति वक्षते यतो विगतशोकोऽतो वक्ष्यमाणा ज्योतिष्मती अथ स्थितिचेतु
रित्यथ । सा द्विविधा । तत्राद्या । ज्योतिष्मती यथा । सूदयपुण्डरीके आसन्नने
चित्त भारयतो या बुद्धिसवित् तस्याच्चात्कार सा यतो बुद्धिरूप सत्प्रकर्षेण
भास्वर सप्रकाशकमाकाशवद्विभुवत(च) तत्र बुद्धी निमलैकाप्यात् या वद्विविषया
प्रहतिः सा सूक्ष्मेभ्यःप्रभासदृशाकारेण विकल्पते विशेषोत्पद्यतेऽतोविषयस्य
ज्योतिष्मत्त्वं तद्विषयप्रहतिरपि ज्योतिष्मता प्रकाशरूपा अथैव प्रजिता ।
उद्गोरसोमध्येऽप्रोक्तमदृष्टं पद्म तद्रश्मकप्रायायामेवोत्पद्यते हला तथासन्नने
चित्त भारवेत् । तन्मध्ये हि स्वयमखलमकारो आमरितवस्थान तदूर्ध्वं चन्द्रमखल-
मुकार सन्नस्थान तदूर्ध्वं वक्रिमखलमकार सुषुप्तस्थान तदूर्ध्वं ब्रह्मयोमात्म-
वाद्गुरोरौषकाज यमथमापेतियोगिन । तत्कथिकाया विज्यन्त्यापिश्राव्यात्प्रवक्ष्यत्या
ममा वक्ष्याया ब्रूत् तिष्ठति । यस्या ज्योतिष्मती एकमाया सुषुप्तास्थानार
सूर्यादिमखलमथयथा च आकाररूपया ब्रह्मया प्रावाद्यान्वपि सूर्यादिमखला
तिप्रोवापि सैव समोवक्ष्यामाह्वी चित्तस्थान तस्या भारवात् चित्तसाक्षात्कारो
भवति । द्वितीया यथा + + । योगसूत्र १पा । सू३७ ।

(अ १। पा १। आ ५) (वज्रगणवतुडति सख्या । १। १। २३।)

त्यस्यानामितरेतराध्यासात्सङ्कर इति पातञ्जलसूत्रात् । एतच्च
पातञ्जलसूत्रवृत्तौ उपपादितमस्माभि ॥ नारद इत्यथोधि”
इत्यादावप्येवमेव । एव च कमलाऽप्रसक्तिरेव । सख्याशब्दजन्य

सूत्रभाष्यकार । तत्र वाग वणेष्वेवाद्यवता । ओत्र च ध्वनिपरिणाम
मात्रविषयम् । पद पुनर्नादाऽनुसङ्कारनुद्धिनिर्गम्यम् इति । वर्णा
एकसमयासम्भवित्रात्यरस्परनिरनुग्रहात्मनस्तेपत्सस्युश्याऽनुपस्था
प्याऽऽविभूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदम्ब्रूपा उच्यन्ते । वक्ष एव
रेकैक पदात्मा सवाऽभिधानशक्तिप्रचित सङ्कारिवर्णान्तरप्रति

सामानाधिकरण्यानैव तदुपसङ्गजनकल साधवात् । यद्यपि पूर्ववक्ष्याऽपि वर्णाकार
पदम्ब गच्छरयन्ति तथापि त्वविशद चरम तु विज्ञाने तद्वति विशदमिति
एवमुक्तं न चानसङ्कारवदि श्रौत्रस्यैवास्तु । अथभवात् । चानपूर्वैकं हि रक्पद
न प्रतीतिविषया वाच्यम् । न चानपूर्वी आचयाद्या । श्रौत्रस्य शब्दमापदाच
कृन्नात् । न च पूर्ववक्षसङ्कार स्मृतानां वक्षानामानपूर्वी मनसा प्राप्नोति
वाच्यम् । किमानुपूर्वा मनसानभव उतस्तरण । नाथ । तदा वर्णानां विना
श्रेष्ठ तत्तदुपरचषाणां च विनाशान तदसभवात् । अथस्यास्मददिमनो प्राप्य
त्वात् । अत एवान्याऽपि न अथ प्रमाथ चैक पदमिति प्रत्यय एव अनेकेषा
वृष्टीनामकसमयस्थितरसभवात् । परस्परमसवक्षसभावाना पदलसस्यैरहिताना
प्रत्यकमर्थानुपस्थापकानामाविभूयैवक्षणातिराभूताना प्रत्यक मिलिताना चापद-
ङ्करूपनाथा हदैरङ्गनात् । प्रत्यकमर्थोपस्थापकलानुभवविराधा द्वितीयदीना
सनुच्चारणप्रसङ्ग । नचाग्रवादीना परमापर्वे स्वर्गे वा अननीय यथा सङ्कारद्वारा
सृष्टित्व तथा वर्णानामपि सङ्कारद्वारासृष्टित्वम् । तादृशानेकसङ्कारकल्पन
श्रीरत्नात् । न च अत्यनरोधन क्लप्ता एव वे । तेषा स्वकारणानुभवविषयकृति
श्रुतुङ्गनकृन्नात् । किचातिरिक्तस्यापि स्त्रीकारे तस्याज्ञातस्याथप्रत्यायकलासभव
कल्पप्रत्यायनाङ्गसम्बन्धस्याज्ञातस्य तज्जनकताया अदर्शनात् । न च प्रत्यकवर्णानु
भूतकृन्नितासङ्कारपिप्रत्येकसम्बन्धकालविषयतया ज्ञातसङ्गभावावाचका क्रमाङ्गम
विपरीतकृन्निभूतानामविशेषथायबोधकलापत । क्रमस्य तु अनुभवाविषयक

इत्यर्थं सखेत्याकारक इत्यर्थं च एषशब्दान्वयाऽनुपपत्तिस्तदुपादानि-
वैयर्थ्यं चेति बोध्यम् ॥

सख्या ग्रहीष्यत इति । (कै)

सूत्र लधिकसग्रहायमिति भाव ।

न्यायोऽयमिति । (कै)

अभ्यासापेक्षितादिसञ्ज्ञाविषये चैतज्यायोपयोगो द्रष्टव्यः ॥

योगित्वाद्दशरूप्यमिवाऽऽपन्नं पूर्वस्योत्तरेणोत्तरश्चपूर्वेण विशेषेऽव-
स्थापित इत्येव बह्वो वया ऋमाऽनुरोधियोऽयसङ्केतेनाऽवच्छिन्ना
इयन्त एत सनाऽभिधानशक्तिपरिहृता गकारौकारविसर्जनौघा
साञ्ज्ञानिमन्तमथ द्योतयन्तीति । तदतेषामथसङ्केतेनाऽवाच्छिन्नानामुप-
सङ्गतध्वनिक्रमात्वा - एको बुद्धिनिर्भासस्तत्पद वाचक वाच्यस्य

सूतिविषयत्वमित्युक्तमव । नचैष अखण्डपदऽप दाष । तद्विप्रत्ययकमव प्रथमभद-
भिन्नध्वनिभि परस्परविसदृशतत्पदव्यञ्जकेषुस्थानकरणनिष्पन्नत्वनगणगौरौरि-
त्यादौ मत्वम सदृशैरकमप्यनकमिवानवयवमपि सावयवमिव व्यञ्जते । यथा नियत
वक्षपरिमाणसंख्यानं सुखमकमपि भाणकृपाणदृपणादथी विभिन्नवक्षपरिमाणसंख्यान
मनेकमादशयन्ति । न तु प सायतस्तस्य ते भागा । तस्माद्द्ववर्षाक्षणापदभदेऽपि
एकमव स्फाट निभागमव सभागमिव सभदमिव व्यञ्जयन्ति । एव च मापद्वरपक्षे
कस्य स्फाटभदस्य गकारभागा गणाः।।दपदस्य षसादृश्यन न निर्धारयति स्वभागिन
मित्याकारविशिष्टा नधारयति । एवमाकाररूपविभाग । शचिरादिपदसदृशतया
न शक्तस्य निर्धारयितुमिति गकारविशिष्टो निर्धारयतीति वाच्यं तच्च न सभवति
शब्दादिवाभिव्यक्तं चणिकलादिति वाच्यम् । संस्कारद्वारण तेषा सप्रभावात् ।
नैशिक्षोपपत्त । न च भिन्नविषयत्वसंस्कारया भागद्वयविषययानुभवयोस्तज्जन्तौ
असंस्कारद्वारेकपदविषयकत्वात् केवलभागानभवेन पदसंयुक्तमनभूयते । अनुसङ्कार
विषया तु पूर्वसंस्कारसदृशतयाव्यक्तमनुभूयते । यथा दूराद्वनस्यतौ पूर्वैऽव्यक्ता ।
प्रत्ययाव्यक्तवनस्यति प्रत्ययजनका । न चय विधावर्षानामथप्रत्ययजनने सख

(अ १। पा १। आ ५) (वङ्गगणवतुडति सख्या १। १ २३।)

नियम्यते इति । (कै)

सर्वाथबोधकत्वेऽपि लाके तत्रैव गृह्येतशक्तिकतयाऽन्यत्र
ग्रन्थपट्टेण चाधिकसग्रहाथत्वात्गृह्येतशक्तिग्राहकत्वाच्चास्य नियमत्व
चिन्त्यम् । न्यायबौजन्तु प्रकरणम् इति भाष्ये एव स्फुटी-
भविव्यति ॥

नियमार्थमिति । (कै)

नियमश्च सामान्यविषय एव न कालवाचिविषयो व्याख्या-
नादतो गौर्याद्यन्तेऽपि न दाष ॥ नन्वनदीसङ्गकेभ्योऽपि खलवा-
दिभ्य ऊकारान्तेभ्य स्यादत आह

सङ्केत्यते । तदेक पदमेकबुद्धिविषय एकप्रयत्नात्तिप्तम् अभागमक्रम
मवर्ण्य बौद्धमन्थवयाप्रत्ययव्यापारोपस्थापित परत्र प्रतिपिपादयिषया
वर्णैरेवाऽभिधीयमान अयमाद्यैश्च ओटभिरखादिवागव्यवहारवासना
ऽनुविज्या लाकबुद्ध्या सिद्धवत्प्रतिपत्त्या प्रतीयते । तस्य सकतवद्धित
प्रविभाग एतावतामेव जातीयकाऽनुसहार एकस्याथस्य वाचक इति ।
सङ्केतस्तु पदपदाथयोरितरेतराऽध्यासस्य स्मृत्यात्मको योऽय शब्द

विनी न हि ते पूवमव्यक्तमथप्रत्यय जनयन्तीति शक्य वक्त प्रत्ययज्ञान एव तथा
नियमात् । वर्णाद्य स्वथप्रत्यया न प्रत्यय । वर्णभ्या जायमाना द्वर्ण्ये प्रत्ययो
जायमान स्फुट एव जायत न वा जायत न तस्फुट इति विशयात् । न चानु
पूर्वीविशिष्टसमूहस्यैकत्वान्तेकत्वव्यवहारस्तन रूपणायप्रत्ययकत्व सति वाच्य तद्
प्रत्ययोक्तत्वात् । स क्रीदश् रति चत । अन्तकरणभ्रम स एक एव । आद्य
गृहीततत्तद्दर्शनमहारजनैः वल्लस्यव अवया स्फुटकस्यव वा तत्तदुपरक्ततायां
सत्यां अरमवषयकत्वात् सति पदत्वन प्रतीयते तत्तदुपरगनाशक च तस्यान्त
करणव्यन्तरसवेति न दाष । अत एव तत्र त ।दुत्तरत्वादिकमपि गृह्ये ।
तथा नौकाङ्करासनकावस्था दृश्यता धर्मी क्रमिकाभ्यस्त्याभ्योऽतिरिक्तः । शेषा

(वङ्गमणवतुडति सख्या । १। १। २३।) (अ १। पा १। षा ५)

ऊकारग्रहणेनेति । (कै)

वसुतस्य दोषप्रत्यनियमाऽपेक्षया नदीग्रहणे क्वचिन्नास्ति-
 न्नास्यनधज्जापनमेव ज्याय ॥ भाष्ये तद्विप्रोषेभ्यस्तद्धि इति
 प्रासङ्गिकी गङ्गा ता व्याचष्टे

गङ्गादिभ्य इति । (कै)

अपगङ्ग परियमुनमित्युदाहरणे । अत्र हि टचि अन्तोदान्तत्वं
 तद्भावे

सौऽयमर्थं याऽय स शब्द इत्येवमितरेतराऽध्यासरूप सङ्केतो भवति ।
 इत्येवमेते शब्दाद्यप्रत्यया इतरैतराऽध्यासात्पञ्चीर्णा । गौरिति शब्दो
 गौरित्यथो गौरितिज्ञानम् । य एषामप्रविभागश्च स सववित ।
 सवपदैवचास्ति वाक्यशक्ति वृत्त इत्यङ्गोऽस्तीति गम्यते न सत्ता
 पदार्थो व्यभिचरतीति । तथा नञ्यसाधना क्रियाऽस्तीति । तथा च
 पचतीत्युक्ते सवकारकाणामाक्षेपा नियमार्थाऽनुवाद कर्तृकर्मकर
 ष्याना चैत्राभिनखलानामिति । दृष्ट च वाक्यार्थे पदरचन श्रोत्रिय

वस्त्रायापूषतया व्यञ्जते अयमाद्यवृत्त इति स च वीजादिभ्यो भिन्नभिन्नः ।
 भदाभदयारनुभव त तथा गकारौकाराद्यनकाण्डस्या गौरित्यादिरक्ष्यरूपस्य
 क्रमिकाभ्या गकाराद्यवस्त्राभ्याऽतिरिक्तो विसृजनीयाद्विधेरभावस्तथाऽभिप्रेक्ष्यते ।
 इदं गौरिति पदं न तु गौर इतीत्यादिरूपस्य । तत्र गकारात्प्रवस्त्राभ्यो भिन्ना
 भिन्न भदाभदयारनुभवात् । स चायस्यङ्गीकरणत् स्तोत्र इत्यन्वये । अ च
 वषाणा पदस्वरूपत्वाभावे कश्चिमियन्ता वषा क्रमविश्रमविश्रिष्टा वषाणावस्य
 वाचका इति स्त्राकव्यवहार इति वाच्यम् । वषाणा प्रत्यकरूपेण महभनेऽप्यव
 स्त्रावस्त्रिनोरभदस्यापि चलनैककस्यापि वषस्य वीजाङ्गरान्तेष्टकाभेदवत्प्रकाशद
 स्यापि वषनाशब्दे । स चैकैको वष चदभ वे सचकारौषि यानि अर्थात्कस्यापि
 तत्प्रतिश्रीतिल्यात् तद्व्यन्वित्यात् । अन्तपररूपतामिवाप्यत्रो भक्त्यि अन्तद
 रूपानात् सवपदार्थाभिधानयाग्यतासम्पन्नो भवति । वसुतस्य नञ्यज्जापना

व्यवस्थितेति । (कै)

अत्र च ज्ञापकपरमिदमेव भाष्य मानम् । केचिदस्मान्नाख्याद्
'नदी'ति सूत्रेऽन्यतरस्या ग्रहण निवृत्तयन्ति ॥

बहुवचननिर्देशादेवेति । (भा)

तस्मादपीत्यथ ॥ अशब्दसञ्ज्ञेति निषेधादित्यपि बोध्यम् ।
तत्रत्याख्याने त्वमेव हेतु । अताऽस्मान्निषेधान् नदीपौणमासी
त्यादौ स्वरूपग्रहणमपि दुस्त्रभमित्यपास्तम् । लक्ष्यानुसारेण तत्र-
त्याख्यानसामर्थ्येन तस्याऽत्रापवृत्ते ।

कस्मात् सोऽथमित्यभिसम्बन्धादेकाकार एव प्रत्यय सञ्ज्ञेते इति ।
यस्तु ज्ञेतेऽथ स शब्दप्रत्ययोरालम्बणीभूत । स हि स्वाभिरवस्था
भिविक्रियमाख्यो न शब्दसङ्गमो न बुद्धिसङ्गम एव शब्द एव
प्रत्ययो नेतरेतरसङ्गम इति । अन्यथा शब्दोऽन्यथार्थोऽन्यथा प्रत्यय
इति विभाग । एव तत्रविभागस्यमाद् योगिनः सवभुतसतज्ञान
सम्पद्यत इति । योगसूत्रभा । विभूतिपा सू१७ ॥

अपि एतावत्सख्याकागकारौकारविसञ्ज्ञेयौ गोरूपमवाद्यमुपस्थापयन्तीति । तेन
प्रकारेण वचमुखन तत्पदमवाविवेकत सकेत्यते यत पदमववाच्यस्य वाचकम् ।
नचान्यस्यान्यरूपेण कृत सकेत पदाख्यस्यवुद्धिप्राप्त्यस्य बुद्धिमस्य स्फोटस्य
ध्वनिरूपैरपरज्ञतया तदभेदात् यथा सयक्त कपालद्वय जलाहरणहेतुरित्य
विवेकतो वाचकेभ्य उपदिश्यते पटादिभ्या घटस्य व्यावक्तान्तरासभवात् । ततश्च
वाचो घटस्यकपालाविवेकेनैव जलाहरणहेतुत्वं गृह्णानि तद्वत्स्फोटाकारव्याव
र्तमाय वर्षाविवेकेनैव सकेतापत्तेः । सकेतग्रहणं भवतीति न प्रागुक्तलोक
व्यवहारानुपपत्तिरिति बाध्यम् । तदिदं स्फोटाख्यमकवुद्धिविषयत्वादेक परीक्ष्य
या उपरुषस्य प्रधानरूपशक्त्या एक प्रयत्नन अनितयावद्वाच्यारस्यापि वचनवत
काररहित वचरहितम् । अत एव निरशम् अन्यवचस्य प्रत्ययरूपव्यापारेणाभि

१नदीभिश्च (पा)

इत्यादौ तु लक्ष्याऽनुसारादेवाऽथग्रहणेन तदाचकाना ग्रहणमिति दिक् ॥ अस्य न्यायत्वाद् अद्यतम इत्ययुक्तमत आह

अनाश्रितमिति ॥ (कै)

स्वरूपेति । (कै)

नचैव वङ्गादिषामानाधिकरण्याऽनुपपत्ति । शब्दाथयोरभेदा-
रोपेण तदुपपत्तेरिति भाव ॥

सन्निर्देशेनेति । (कै)

सख्याशब्दबोधपचादिशब्दपरेण सख्याशब्दनिर्देशेनेत्यथ ॥

सामान्येति । (कै)

अथशब्दोक्तसामान्य प्रति इहाथो यस्येत्यस्य विशेषत्वादित्यथ ॥

भाष्ये

१ अ २ । पा १ । सू २ ॥

वक्तु परप्रतिपिपादयिषया वक्तुभिरभिधीयमाने आहभिश्च अथसाधैर्वैचैरप
रागत । अनादिः। अथवहारव सन यशी तगाल कबद्धा परनाशवत् अन्वोन्वा
भदेन सवदनन प्रतीयते न तु तदतिरिक्तरूपेण यद्यपि साक्षात्पाधरपत्रम
स्थितिक सख्धवसाऽनुभूयत अपाधि विनापि प्रकाशात् । अस्य तूपाधिर्वाति
रेकेष प्रतीत्यभावाद् केवलस्य प्रत्यय । एव च वागिन्द्रियविषयवर्षानां श्रोत्र
पाद्याथा वाचकपदस्य चाविवकरूपसकर तस्य च पदस्य एतावतां वर्षाना
नवमानुपूर्वीकमित्यनसस्याथस्यवाचकमिति विषयव्यवस्था तु सकेतप्रश्नाद् भवति ।
सकेतस्तु पदपदाथया सकेतक नाहार्नेतरतराभदारापकपतरतराध्यासकम् ।
अभदारोप वीज तु अविभाग एव । जयाणासपि बुद्धिधमलन परस्परमविभागात् ।
शब्दन बोदाथस्यैव प्रत्ययात् तत्रापि नाधनिकसकेतोविषयव्यवस्थापकतस्या

अर्थादित्यादि । (भा)

ज्ञोक्ते ह्यचिमग्रहणे न ह्यचिमल कारण कि त्वन्यदेवेति भाव ॥
अथ सामर्थ्यं तदेव दृश्यति ।

अर्थो वाऽस्मेति । (भा)

अस्य वाक्यस्वार्थोऽध्यापनादिरूप प्रज्ञोजनमेव सज्ञकेन भवति
तच्चास्मैव सामर्थ्यमित्यथ ॥

प्रकृत वेति । (भा)

इदमेव सज्ञकेन कतव्यमिति तत्र प्रज्ञोजन प्रकृत बुद्धिस्थ
भवति सज्ञाया बुद्धिस्थलादित्यथ । इदमन्येषामपि पदाद्यन्त्रिषाम-
कानामुपलक्षणम् । यद्यपि ह्युक्तिर्योगाप्रहारिणी त्यप्यत्र सभवति
तथापि प्रकरणादिसहकृतो योगोऽपि बलवानित्यप्रेत्येदमेवोक्तम् ॥
अन्वयसुक्ताव्यतिरेकेणाऽप्यथादेहेतुल प्रतिपादयितु भाव्ये

निरवतनात् । किन्तु सत्यात्मक पाणिन्यादिसृत्यात्मक । कि च सत्यात्मको
ज्ञानविषय एव बोधक । न स्वरूप सन्ति । नचाध्यासस्य सकेतल कृत
णाम् इत्यकाक्षरप्रसङ्ग इत्यादि शास्त्रप । ह्यद्विरादैश्च (पा १। ३। १)
इत्यादौ व्याकरण । कन्वयीवादिमान घट इत्यादौ ज्ञाके । अमरा त्रिजरा
देवा' इत्यादौ काय च योपशब्द साय योय स शब्द इत्यवधितरतराध्या
सकरूपस्यैव सकेतस्य दृशनात् । शब्दवाच्यल लक्षणाया प्रमाणाभावात् । ईदृशा
ब्राह्मभद्वारापिषैवामभिना मन्त्रायथोरभदेवोपासनसामनन्ति । सौमासकाङ्ग इत्य
प्रथो देवतामाङ्ग । एव भूते एव सकेते सुख्य सति कथ त्रिदु भेद परिष्कार्या
स्वात्मस्यैव वाचक इत्यपि कदाचित्सकेत यथा पाणिने कृष्णि द्विज्जिमा
(पा १। २। १) इति । यथा वा उच्य प्रष्टव्यम् इति । वाचकस्य च
तादन्त्यमवेति दिक् । यत् अस्माच्छब्दादयमर्थो बाह्य इतीश्वरश्चा त्रिपुत्रल
शक्तिरिति तन्कारत्वादिसाधारणम् । एवमितरतराध्यासकरूपेण सकेतस्य त्रिभि

आतश्चेति ॥ (भा)

उभयगतिरुभयविषयक ज्ञान तात्पर्यसन्देहरूपमित्याशयेनाह

किं सञ्ज्ञेयमिति । (कै)

वक्तृतात्पर्यविषयसन्देहवानित्यथ ॥ ननु रूढेर्योगापहारकत्वेन कथं सन्देह इति चेन्न । तत्तत्पुरुषं प्रति प्रसिद्धरूढ्याथस्यैव योगापहारकत्वं नान्यस्येति भावात् । तदेव ध्वनयन्नाह

साधीय इति । (कै)

क्रियाविशेषणमव्ययं वा सम्यगथकम् ॥

यष्टिहस्तं गमिष्यति । (भा)

तद्विषयमेव तात्पर्यं यहीष्यतीत्यथ ॥ ननु सञ्ज्ञाकरणस्य नियमाद्यथाद्योगाद्यप्रतीतिं श्रोतुंभ्रम इत्यत आह

लोकैः चेति । (कै)

इदमपि स्मरतीत्या ॥ अत्र । शास्त्रे ॥ प्रकृता । बुद्धीसन्निहिता ॥ अनेनाऽत्रापि प्रकरणमस्तीत्युक्तं भवति । बुद्धिसन्निहिरेव प्रकरणम् ॥

सञ्ज्ञात्वेन विनियुक्त इति । (कै)

ज्ञापिताऽज्ञातशक्तिक इत्यथ ॥ अत एव न नियमाद्यतेत्याह

तत्र एतं शब्दाद्यप्रत्यया सकीर्णां लोके दृश्यन्ता । गोरितिशब्दा गौरित्यर्थी गौरितिज्ञानमिति । तत्र शब्दाद्यपरितरतराध्यास सकंतप्रत्ययैश्च दशित शब्दाद्यथो प्रत्ययेन सचतु एकाकारत्वादन्योन्याध्यास । य एषा प्रविभाज्य स सर्वा इतिवित् स एव शब्दादीनां तत्त्वज्ञ । यथा च पदवाक्यशास्त्रदर्शनां च संकरशब्दा वक्ष्यपदवीरयि । तथाचि सवपन्नेष पदानागततदस्यसङ्कारवाचि

नत्विति । (कै)

तुल्यन्यायेन सज्ञासूत्रमात्रस्य नियमायत्वाऽभाव सूचित ॥

इह । (भा)

सख्याप्रदेशे । अधिकार्ये त्यादिनाऽन्वेति ॥ भाष्ये न यथा इत्यादि व्याख्याद्वपरम्परावगतवक्तृतात्पर्यान्तुपपत्त्या प्रकरणाद्यना-दरेणोभयगतिरिति भाष्याथ इत्यन्ये ॥

कर्मणि सख्यायामिति । (कै)

कमगतसख्यायामित्यथ ॥

नचेति । (कै)

तस्या अद्रव्यत्वेन द्रव्यधमसिद्धाद्ययोगादिति भाव ॥ यद्यपि रूपव् आदिसूत्रस्य भाष्यादेकत्वं क्रियायामस्ति तथापि द्विवा-द्यभाव इति तात्पर्यम् ॥ कारक शक्तिमद्रव्यम् । साक्षात् क्रियायामि त्यस्य क्रियायामेव न तु कमकारके इत्यथ ॥

१ प्रशस्ताया रूपप। अ ५। पा ३। सू. ६६६ ॥

२ एकवचनमपि तद्धि न प्राप्नोति । समयान्द्रविष्यति । द्विवचनवज्जवचना न्यपि तद्धि समयान्द्राप्रवन्ति । एवं तर्ह्येकवचनमुत्सर्ग करिष्यते तस्य द्विवचनोरथयोद्विवचनवज्जवचने अपवादौ भविष्यत ॥ भा ५। ३। ६६६ ॥

वाक्यभवनशक्ति कि च परेष सुसुक्तिप्रार्थे-त प्रति प्रत्यायनाय शब्दप्रयोग । परेष च प्रत्ययादिविषयो सुमुक्तिस्त च च वाक्याश्च एवेति । सर्वे शब्दास्तत्परा इति यत्रापि केवलपदप्रयोगश्चापि पदान्तरसङ्घित्यनैवार्थावगम केवलस्या साक्षात्त्वं । एवं च वाक्यनेष वाचकपदानि तद्गाम्यतया वर्णाना पदाद्यवाचकत्व वद् वाक्यान्वयापकानि एवं च वर्णैः यत्रा सर्वाधीभिधानशक्तिप्रचित एवं पदमपि एकैक सर्ववाक्यार्थभिधानशक्तिरिति इव च इत् इत्यन्ते आकाङ्क्षा

(अ १। पा १। आ ५) (बङ्गगणवुडति सरया १ १। २३।)

अन्यथा साक्षात्प्रयोजन चिन्त्य स्याद न हि धातो परम्परया-
ऽपि कारके वृत्तिरस्ति येन तद्भाष्ये चारितार्थं स्यादित्याहुः ॥
धातुसञ्ज्ञा क्यङन्तस्य १ सनाद्यन्ता इत्यनेन ॥ साधने ।
कारके ॥ तथादयोऽन्त कारकापेक्षितक्रियावाचिन एवोत्पद्यन्त
इत्यन्वय ॥ एव सवसञ्ज्ञाविषये समाधाय प्रकृत विषये समाधाना
न्तराष्ट्याह

अथ वेति ॥ (भा)

ब्रह्मदत्त इत्युक्तिविषयस्याऽब्रह्मदत्तल स्फोटयितु ब्रह्मदत्तव्यक्ति
निदिशति ।

एष ब्रह्मदत्त इति ॥ (भा)

असख्या सखेत्याहेति । (भा)

नियत विषय परिच्छेदेहेतुहि सख्या । एव बङ्गवादेरसख्या-
त्वमिति भाव । बङ्गल हि आदिसख्याव्यापकमखण्डोपाधिरूपम् ॥

गुर्विति । (कै)

नन्वेतिशदन्ताया इति लिङ्गात् कन् विधौ क्वचिमान
गृह्येतेति चेन्न । शास्त्रवाधापेक्षयोभयग्रहणज्ञापकत्वस्यैवौचित्या-
दिति भाव ॥

१ सनाद्यन्ता धातव । ३। १। ३२ ॥ २ अ ५। पा १। सू २२ ॥

पूरुषाद्यष्टौऽस्ति सञ्ज्ञति विसृते वेति पदान्तराणा ऽ ग्य-काङ्क्षात त्वयाद
वशाध्याहारो गम्यते इति नैर्वाक्ये दृष्टपदस्य सकार विवक । यत्र पि क्रिया
विशेषे त्वात्यर्थ्यादिक बान्धाय्यते तत्राप्यस्तीति गम्यते । सनाया अथथनाथभि
चाररूपयोग्यता सन्नात । लोकेऽप्यथ विना श्रुद्धपदाधान-गतेर्वाऽव्यभिचार

नैष इति । (कै)

अतिशदन्ताया इत्यस्य वङ्गब्रीहिगभतत्पुरुषत्वेन संख्याविशेषण-
तया विशिष्टवृद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाच्च तत्पदजन्योप-
स्थितिकालेऽथवदनथकयोस्सम्भवेन पूर्वमथवत एव ग्रहणे निर्णीते
पश्चात् संख्यापदायान्वयवेलायां जायमानाऽनुपपत्तिज्ञानेन ज्ञापक-
त्वमेव कल्प्यते इति भाव । एतत्पदद्वये महासज्ञाया अनुयाहकत्व
वक्तुमयुक्तम् । तन्मूलकपक्षान्तरस्थाये वक्ष्यमाणत्वादित्यने ॥ भाष्ये

सज्ञा च नामेति । (भा)

नाम प्रसिद्धमेतत् । यतोऽन्यत्त्वधौयो न भवति सा मज्ञेति ॥

तदर्थानुगतानामिति । (कै)

संख्यानकरणत्वसमानाधिकरणसख्याशब्दवदभिन्ना वङ्गादय इत्य-
र्थादिति भाव ॥

कथं स्यादिति । (कै)

महासज्ञाकरणस्य चरिताथतया कृत्रिमन्यायवाधे मानाभावा-
दिति भाव ॥

वाङ्माह्वारा सलाच नवाधविशेष ताव्यव्ययहेऽपि तदथकपदानां स्थानन्यत्र
शब्दविशेषानुमाने किं नियमक । सख्याया एव नियमकत्वात् । तथा क्रियाया
असाधनाया अभावात् । पञ्चतौत्यकं स्वकारकपदानामनमानं अन्वितानामपि
कारकान्तरव्याप्यव्ययैर्ब्रीहिना तत्पदज्ञान इत्यादिरनवादं कदाचित् । क्वचि
द्व्याह्वारं विनापि पदवाक्ययोरथाभदनियामकं सकारं । यथा बन्धोऽपीवे
इति वाक्यार्थे औचित्यपदस्य प्राधानं धारयतीति वाक्यार्थे जीवति इति पदस्य
शब्दोक्तं स्तावतापि आश्रित्यपदस्याथ समन्वितमित्यस्य नैव विधाथबोधं सामर्थ्यं
शब्दशक्तिरभावत् । नचैव वाक्यस्य गुणतरस्य कदापि प्रयोगो न स्यात् ।
समयधारणाय तत्प्रबोधस्यापि सभवात् ।

सर्व इति । (कै)

नियतानियतसख्यावाचौत्यथ ॥

आश्लिष्यत इति । (कै)

सख्येति विभक्तसूत्रे इति प्रेष । एव च मख्यानकरणीभूता
सख्यासन्नका इत्यथ । सजायास्सुखाकाडक्ष्यतया तदाचक पदमुप-
स्थितान्वयवाचकमेव न स्युत इत्यथमेवाऽचाऽऽचेप इति भाव ॥

नियमार्थमिति । (कै)

बहुगणेति द्वितीयसूत्रे सख्येतिवत्तते । अनियतसख्यावाचिना
चेद् बहुवादीनामेवेति भाव ॥

अत एवेति ।

अन्वयत्वाश्रयणादेवत्यथ ॥

सन्ना न भवतीति । (कै)

आग्नेरेवाभावादिति भाव ॥

सख्यावाचिनोरेवेति । (कै)

बहुगणयोरित्यथ ॥

नियमायेति । (कै)

नियमफलक इत्यथ ॥ परे तु पञ्चरसाहचर्यात्सख्याव्यापकाथ-
वाचिनोरेव बहुगणयोरैवग्रहणम् । न तु सधवैपुण्यवचनयोरिति

पन्थे तद्भागतया तदथशाक्तचलऽपि केषुचि त सहकारण विना तदथा
प्रत्यवाय । नन्वन समन व कस्यैव न प्रकल क्रिमथ व्याकरण पदानामन्वाख्यान
कि च पदवत् वाक्यनखण्डमव न सन्त्यव पदानोति तदन्वाख्यानससभविषति
सन्न । वाक्यात् कल्पनयेव पद प्रविभक्त्य कल्पितश्रिया वाचकत्वक कारकवाच

(बङ्गगणवतुडति सख्या । १। १। २३।)

(अ १। पा १। आ ५)

व्यथाऽन्वयसञ्ज्ञा । तस्मात्प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धकेवलयोगाद्यस्याऽपि
ग्रहणार्थं महती सञ्ज्ञेति भाष्याशय ॥

१ असख्या सख्येत्याह (भा)

इति भाष्येण बङ्गादिषु सख्यापदयोगार्थाभावबोधनाच्चेति
योगविभागो व्यथ ॥ १एकादिकाया चापि सख्यायते इत्यस्य
एकादिकया सख्यायते सापि सख्याप्रदेशेषु यथा गृह्येतेति महा-
सञ्ज्ञाकरणमित्यथ ॥ चसु वाक्यालङ्कारे उभावपि वाक्यालङ्कार
एव । यद्वा । बङ्गादिकयाऽपि सख्यायते स्वव्याप्यत्रित्वादिद्वारेत्यथ ।
वलन्तडलन्तयोर्थावदादिशब्दकतिशब्दयोश्चपि साक्षात्सख्यानकर-
णीभूताथप्रतिपादकत्वमुपपादयितुमशक्य तथापि कति इत्यत्र
सख्यानकरणीभूताथविषयप्रश्नाथकत्वेन तत्त्वम् । एव वलन्तेऽप्युह्य-
मित्याहु ॥ भाष्ये

सञ्ज्ञार्थमिति । (भा)

सञ्ज्ञाशब्दस्वरूप तदर्थकमित्यथ । सञ्ज्ञिनिरूपितसख्याशब्दनि-
ष्ठशक्तवगमार्थं स्वरूपपरमिति भाव ॥ ननु ष्यान्ता इत्यनेन
सख्याविशेष्यत इति सञ्ज्ञिविशेषणं सख्याग्रहणमित्ययुक्तमत आह

१ अत्रैवोक्तम् ॥

२ अत्रैवोक्तं भगवता ॥

कलन वाऽन्वाख्यानानात् । अन्यथा घटा भवति । भवति भिन्ना देहि । अक्षरम् ।
अस्योवाति । अजापयः पिव । अजापय श्चून् इत्यादौ नामाख्यातस्यारूपा
इत्याख्यानं विना क्रियाकारकाद्यत्वात्तरणात्तान् कथं क्रियाया कारकौ वा
प्रदुष्येत् । तत्र हि ल मच् । अक्षरजातिमानाच्छति जाग पय पिव श्चून्
भगवत् इत्याद्यथप्रतीति । तस्मादपौडुत्यान्वाख्यानं नलन्वाख्यानानादेव पारभाषिको
विभागः प्रदानाम् । एव चात्रविभाजदभनात् । वर्णानामपि पदैरविभाजं मन्यन्

षणान्तेति ॥ (कै)

भाष्ये सञ्ज्ञी षट्सञ्ज्ञासञ्ज्ञी विशेष्यते खेतरव्यावृत्ततया प्रति-
पाद्यते येनेत्यथ ॥ ननु स्वरितत्ववलेन अनुमीयमानस्य शब्दान्तर-
त्वाच्छब्दभेदेनाऽयभेदस्य सत्त्वेन नचान्याथमित्ययुक्तमत आह

एकेति । (कै)

यस्य स्वरितत्व प्रतिज्ञात तदेवानुवृत्तते न तु तज्जातीय
शब्दान्तरमिति भाव । अर्थाधिकार एव चाभ्यहितमदथस्य
चायोग्यत्वादिहाऽसम्बन्ध इति भाव ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशङ्काहेत्यथ ॥ भाष्ये

न खल्वपीति । (भा)

प्रकृतमनुवृत्तनाद्देशान्तरगमनादन्यद्भवतीति नखल्वि त्यन्वय ॥

यथेति । (कै)

सपणस्योभयत्र तुल्यत्वेन प्रसक्तमहित्व गोधाया वाच्यत इति
नाथ । सपणस्याऽहिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् । किन्तु देशा-
न्तरगमन नान्यत्वापादकमित्यथ इति भाव ॥ रूपान्तरम् ।
अथभेदम् ॥ पदार्थानाम् इति द्वन्द्व ॥

१ अ १ । पा १ । सू २४ ॥

लौकिकै । यथा च वाक्य पदभागा कल्पिता एव पन्ने वक्ष्यभागा इति तात्पर्यम् ।
नचैव शब्दाद्यप्रत्ययानामविभाग एवास्तु । प्रतीत्याभेदस्य सिद्ध । तथाहि सतत
इति साध्यरूपप्रतिज्ञायाथ प्रत्ययस्य तत्तदर्थभिन्न एव । नचाभेदेन प्रतीत्या सकारात्
कृतस्यार्था प्रविभाग । साऽयमित्याभिसम्बन्धरूपसकेतोपाधिक एककारप्रत्ययो च

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ३८५
(अ १। पा १। आ ५) (ब्रह्मण्यवतुडति सख्या । १। १। २३।)

नतु समासकन्धिद्वये विधीयमाना सज्ञा कथं लुको निमित्त-
मत आह

समासेति । (कै)

समासपदेन द्विगुसमास एव । तस्यैव सख्याकाव्यत्वात् । तन्नि-
मित्तकमपि द्विगुनिमित्तकमेवेत्याह

तेन द्विग्विति ॥ (कै)

भाष्ये

अधिकग्रहण चेति । (भा)

लुग्ं भिन्नसख्याकाव्यसिद्धयमधिकग्रहण सख्यासज्ञाया कत्तय-
मित्यथ ॥

नन्विति । (कै)

न्निष्ठादिषु तद्विधानादिति भाव ॥

परेष्वर्थेष्विति । (कै)

१ तमधीष्ट इत्यादिष्वित्यथ ॥

नियतसख्यावाचित्वमिति । (कै)

२ नियतविषयपरिच्छेदे हेतुरूपसख्यावाचित्वमित्यथ ॥ भाष्ये

यद्यमिति । (भा)

न च वैपुल्यवाचिनामपि सख्याकाव्यापत्ति । सख्यापदाथ-

१ द्विगुनिमित्तक एव । क ॥

२ तमधीष्टो भूतो भूतो भावो । अ ५ । पा १ । सू ८ ॥

३ नियतविषयपरिच्छेदे हेतुरूपसख्यावाचित्वमित्यथ । क ॥

सम्बन्धिवङ्गादिग्रहणज्ञापनेन चरितार्थस्य सर्वथा तदसम्बन्धिवैपुल्या-
दिवाचकग्रहणज्ञापने सामर्थ्याभावात् पूगादिभ्योऽडर्थं “वङ्गणे”ति
सूत्रे कृतेऽपि ज्ञापकावश्यकत्वमिति भावः ॥ केचित्तु “वतोरिङ्गा”
इत्यनेन संख्यानकरणत्वाभाववतामप्यन्येषां प्रयोगेषु दृश्यमानसंख्या-
कार्याणां संख्याकार्यं ज्ञाप्यते । तेनाधिकादीनामपि सिद्धं
तदाह

योगापेक्षमिति । (भा)

प्रयोगापेक्षमित्यर्थः ॥ एतेन “पूगादिभ्यः” शसादिप्रसङ्गोऽपि
वारित इत्याहुः ॥

षणान्ता षट् । १ । १ । २४ ॥

स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थाऽऽद्योच्चारणस्याऽन्यत्रोपदेशत्वप्रसिद्धेरूपदेश-
ग्रहणे पञ्चादिषु न स्यादत आह

प्रकृतीति । (कै)

प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रदिपादनरूपं यद्गुणैः प्रापणं तदुपदेशप-
देनाच मृच्छत इत्यर्थः । एतदभिप्रायेणैव “उपदेशोऽजिति” सूत्रे
वक्ष्यति “सङ्कीर्णावुद्देशोपदेशाविति” ॥

१ अ ५ । पा १ । सू २३ ॥ २ संख्याकार्यत्वं ज्ञाप्यते । क ॥

३ अ १ । आ ३ । सू २ । ४ सङ्कीर्णावुद्देशोपदेशौ । क ॥

प्रत्ययाद्युपदेशे इति । (कै)

आदिनाऽऽगम ॥ यथा सप्तनादौ ^१स्यशूभ्यां तुट् च इति ॥
^२प्रकृत्यादिभिरूपदेशे प्रातिपदिकस्वरूपबोधने या ष्णान्तासंख्यानि-
 व्यञ्जा भवति सेत्यथ ॥ यद्यपि शतानि इत्यादावपि नुमाग-
 मोपदेशेन नान्तसंख्यानिव्यत्तिरस्ति तथापि विभक्त्युत्पत्त्यवधिभूत-
 प्रातिपदिकस्वरूपनिव्यादकानामेव तेषा ग्रहण न तु विभक्तिनि-
 भिन्नकानामपि बहिरङ्गत्वादिति भाव ॥

तत्रेति । (कै)

नुसुटोरथ प्रयोजन यस्मेति बङ्गम्रीहिरिति भाव ॥ नन्वन्त-
 रङ्गत्वात् पूर्वमेव षट् प्रवृत्तमालेऽपि बहिरङ्गत्वात् आत्वस्या-
 ऽसिद्धत्वाच्च निवत्सतीत्यत आह

कार्यकालेति ॥ (कै)

मुप उदात्तत्वेति । (कै)

अष्टम' इति प्राप्त्येत्यथ ॥ आद्युदात्तत्वेति क्वचित्कोऽपपाठ ॥
 षट्वा दीर्घग्रहण षट्त्वे यथोद्देश्यपचाऽऽश्रयणस्यैव ज्ञापक तद्द्वारैव
 च षट् सञ्ज्ञा ज्ञापकत्वं तत् पचे आत्वस्य बहिरङ्गत्वात् ऽसिद्धत्वेन
 नान्तलनुद्ध्या षट्त्वमस्यैव । स्पष्ट चेदम् ^१अष्टमो दीर्घाद् इत्यत्र
 कैयटे । किं च यथोद्देश्यपचे षट्त्व स्थानिवद्भावेनापि सुक्तम नका-
 रान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधमविशेषरूपस्य षट्त्वस्य समुदाय-

धमत्वेन तन्निमित्तकनुडादेरल्विधिलाभावादिति बोध्यम् । नचा-
ऽऽलस्य नित्यत्वाद् अष्टसु इति प्रयोगएवामङ्गत इति वाच्यम् ।
‘तद्वैकल्पिकत्वस्यापि ज्ञापनात् । यावता विनाऽनुपपन्नं तत्सर्वं
ज्ञायत इति सिद्धान्तात् ॥

परत्वादिति । (कै)

अष्टन् खर आत्वपक्षे चरिताथ । न च तत्प्रवृत्त्युत्तरम्
‘अष्टसु इत्यादौ अष्टन् खर स्यादेवेति वाच्यम् । सकृदगति
न्यायाऽऽश्रयणात् ॥

अपवादत्वादिति । (कै)

न च खर प्रवृत्ते पूर्वमन्तरङ्गस्याऽप्येकादेशस्याऽप्रवृत्ते ऽयद्वि-
त्तुपरम् इत्यादि सूत्रस्य भाष्यसम्मतत्वेनाऽष्टावित्यादावष्टन् खर-

१ ननु च नित्यमात्वम् । एतदेव ज्ञापयति विभाषात्वमिति यद्यद् दीर्घ
ग्रहणं करोति । इतरथा ह्यष्टन इत्येव ब्रूयात् (भा-ई-१-१-७२ ।)
एव च अष्टाभ्य औश्र । ३ । १ । २१ । इति सूत्रव्याख्यानानुसारे
एतदेवोक्तं भगवता । तथा च भाष्यम् । ननु च नित्यमात्वम् । एत
देव ज्ञापयत्याचार्यो विभाषात्वमिति । यद्यमात्वभूतस्य ग्रहणं
करोति । अष्टाभ्य इति । इतरथा ह्यष्टन इत्येव ब्रूयात् ।

औश्रावस्तु लुक् तत्र षड्भ्योऽप्येव प्रसज्यते ।

अपवादो यस्य विषये यो वा तस्मादनन्तर ॥ १ ॥

आत्व यत्र तु तत्रौश्रत्व तथा ह्यस्य ग्रहं कृत ।

समो लुक् च तदादीनां कृते ह्यत्वेन लुग भवेत् ॥ २ ॥

२ अद्वितुपरं कन्दसि । अ ८ । पा १ । सू ५६ ॥

(अ १। पा १। आ ५)

(षान्ता षट । १। १। २४ ।)

श्चरिताथ इति वाच्यम् । अष्टनो ^१दृतादित्वाद्दन्तोदात्तत्वेन ^२एका-
देश उदात्तेन इत्येवसिद्धे । दृतादावस्य पाठे चेदमेव भाष्य
मानम् । गौणे प्रियाष्टाभिरित्यादौ षट्स्वराऽष्टन्स्वरघो प्रवृ-
त्तिरस्येव । तेषामनभिधानाच्च । एतेन कदष्टनशब्दोऽव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेणाऽद्युदात्त इति कदष्टावित्यष्टैकादेशस्वरेणाऽसिद्धेस्तथा-
ऽष्टन् स्वर सावकाश इति परास्तम् । तस्याप्यनभिधानात् ॥ ननु
सख्यावाचिले ^१एका इति बङ्गवचनमनुपपन्नमन्यत्र तु षट्-
सञ्ज्ञाया प्राप्तिरेव नेत्यत आह

सख्येति ॥ (कै)

षट् स्वर इति । (कै)

१ दृतादीना च । फिट सूत्रम् । १ पा । सू १२ ॥

२ एकादेश उदात्तेनोदात्त । अ ८ । पा २ । सू ६ ॥

३ अत्र भाष्यम् । इहापि तद्धि प्राप्नोति । सधमादौ * द्यम् एकास्ता
एका इति । नैष दोष । एक शब्दोऽय बङ्गथ । अस्येव सख्या
पदम् । तद्यथा । एको द्वौ बहव इति । अस्यसहायवाचौ । तद्यथा ।
एकाग्रय' एकहलानि एकाकिभि क्षुद्रकैजितमिति । असहायैरि
त्यथ । अस्यन्यार्थे वत्तते । तद्यथा । प्रजामेका रक्षात्पूजमेकेति ।
अन्येत्यथ । सधमादौ द्यम् एकास्ता । अन्या इत्यथ । तद्योऽन्यार्थे
वत्तते तस्यैष प्रयोग इति ॥ एव च ' एकादाकिनिचासहाये । ५ ।
३ । ५२ । एतत्सूत्रस्य असहायस्य वा इति वाक्तिकथास्थानाव
सरेऽप्येतदेवोक्त भगवता ॥

* द्यम् इति एका । अत्र एवमपि पाठोऽस्ति ॥

† क्षुद्रम् । अत्र एवमपि पाठोऽप्यस्ति ॥

(ख्यान्ता षट् । १ । १ । २४ ।)

(अ १ । पा १ । आ ५)

१ षट् त्रि चतुर्भ्यां हलादि इत्यनेन । न च घान्तनान्तसाह चर्यादाकारान्तो बङ्गवचनान्त एव गृह्यते इति नाय दोष । साहचर्यस्य न सवत्र व्यवस्थापकत्वमित्याश्रयात् ॥

कृतात्वेति । (कै)

ततश्च कृतात्वस्य काव्यकाल्पपद्येऽसत्यपि षट्त्वेऽतिदेशान्नुट् सिद्धिरित्यथ ॥

औस्त्वेति । (कै)

अत एव विभक्ते जश्शमोरनुवृत्तिन । तथा हि सति लुगेवा-
तिदिश्येतेति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव विपरीतन्तु न व्याख्यानात् ॥

ततश्चेति । (कै)

न च सन्निपातपरिभाषयाऽऽत्व न स्यात् । अद्यानामितिरूप तु
नुटि 'नोषधाया' इति दीर्घे न लोपे च सिद्धमिति वाच्यम् ।
असिद्धस्यापि तद्विघातकविधेरनयाऽप्रवृत्तिबोधनेन १ लोपस्याप्यना-
पत्ते । अत एव २ पुग्वृत्तलस्याऽनिमित्तं स्यात् अदीदपद् इति
भाष्ये ३ कन्मेजन्त सूत्रे उक्तम् । जानातेमित्तेन ज्ञापकेन इत्यवि-
षये ४ तदप्रवृत्तिरिति च कौयटो वक्ष्यति । अन्यथा पुगपेचया
इत्यस्य बहिरङ्गासिद्धतया तस्या अप्राप्तौ भाष्याद्यसङ्गति स्पष्टैव ।

१ अ ६ । पा १ । सू १७६ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू ७ ॥

३ अप्रवृत्तिबोधनेन न लोपस्याप्यनापत्ते । क । ख । ग ॥

४ पुग्वृत्तलस्यादीदपत् । (भा-वा) पुग्वृत्तलस्यानिमित्तं स्यात् । क ।

अदीदपदिति ॥

५ अ १ । पा १ । सू ३६ ॥

६ तदप्रवृत्ति च कौयटो वक्ष्यति । ख ॥

किं चातिदेशिकनिमित्तविघाताभावमादाय नास्या अप्रवृत्तिः ।
एव हि लक्ष्मीत्यादौ सम्बुद्धिह्रस्वे कृते सम्बुद्धिलोपे कृतेऽपि
'प्रत्ययलक्षणेन निमित्तविघाताभावात् तत्राऽस्या अतिव्याप्तिपर-
ततसूत्रस्य भाष्यविरोधः । किं च गच्छिता इत्यादौ सन्धिपात-
परिभाषया लोपो नेति सिद्धान्तभङ्गः । यलोपस्य बहिर्भूतद्वज-
निमित्तकत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात् । वस्तुतस्तु षट्त्वसन्धिपात-
निमित्तको चुट् न च तस्य सन्धिपातस्याऽपि विघातकः नापि
न लोपः स्थानिवद्भावेन तथो कृतयोरपि षट्त्वसत्त्वात् । अत्र
पञ्चे दीघषड्हास्य पुनः प्रसङ्गपञ्चे अष्टभिः इत्यत्र षट् स्वरैः कृते-
ऽष्टन्स्वरव्यावृत्त्यर्थं सदात्वविकल्पज्ञापनायमिति बोध्यम् । अति-
देशविषयेऽपि तत्प्रवृत्तौ तु सिद्धं न दृष्टम् । अजाद्योञ्जश्शोस्-
ह्याल न स्यादत आह

जश्शोरिति ॥ (कै)

भाष्ये

प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति । (भा)

इत्येव प्राप्नोतीत्यथ । अन्यथाऽपकर्षाऽभावेऽपि आत्वस्य वैक-
ल्पिकतया तस्य दुर्वारत्वेन भाष्यासङ्गते ॥ ननु जसि ज्ञापकसि-
द्धाऽऽत्वप्राप्तेरौशस्य प्राप्तेराह

यचेति । (कै)

बहुवचननिर्द्देशादिति भावः ॥ 'षड्भ्य इत्येतत् साहचर्या-

दस्य प्राधान्ये एव प्रवृत्तिरिति भाव । तस्य च यथा प्रकारान्तरेण
गौणेऽप्रवृत्तिस्तथा 'सर्वादि सूत्रे उपपादयिष्यते । शुद्धलक्षणैक-
चक्षुष्काऽत्र पूर्वपक्षित्वमिति तात्पर्यम् ॥

श्रौश्रुत्वेनेति । (कै)

श्रौश्रुत्यथ । त्वप्रत्ययप्रयोगस्तु अनुकरणादनुकात्यरूपे भावे
इति बोध्यम् । आत्व इत्यादि भाष्यप्रयोगात् ॥

श्रौश्रुत्वेनेति । (कै)

तद्विघातकसूत्रस्यात्वनिर्देशेनेत्यथ ॥ अत्र । गौणे ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

अस्य प्राप्तिरयोग्यमपीति शेष । क्वचित्तु ज्ञापकादिति न
दृश्यते ॥ नन्वपक्षपक्षेऽपि अष्टनो विहितमात्र कथं तदन्ते
स्यादत आह

पदाङ्गेति ॥ (कै)

बहुवचननिर्देशाभावादिति । (कै)

साहचर्याभावादित्यपि बोध्यम् ॥ लक्षणैकचक्षुष्कस्त्वोत्तर-
मिति मत्वा व्याचष्टे

तत्र साभूदात्वमिति । (कै)

ष्यान्तरेऽपि अनभिधानादात्वाऽभाव एव बोध्य ॥ यत्तु भव-

त्येवात्रालमित्यथ इति । तच्च । अपकषपचे आलसाधकोपाद्याभा-
वेन फलभेदापत्ते । नन्वय भाष्यार्था न युक्तस्तथा हि षतीथ्यत
एवैतदित्येव ब्रूयात् किं च अप्रयुक्ते इति वाक्यशेषोऽप्यङ्गत
प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमसत्त्वात् प्रयुक्ताना हीदमन्वाख्यानम्
इति भाष्योक्तेस्त्वैरुच्यते ।

नैव वेति । (कै)

लक्षणस्याभाव । अलक्षण तस्य योग्यता यथालक्षणमित्यव्य-
यीभाव । अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यता न तु लक्षणस्त्वैत्यथ ।
एव च तादृशप्रयोगोऽसाधुरिति भाव । किं च भाष्यकारस्य
लक्ष्यैकचक्षुष्कतया इयमेव व्याख्याज्यायसी । एव च हरदत्ता-
दीना प्रियाष्टन् शब्दादिषु आत्मादिप्रवृत्तिविचारोऽन्यस्य तत्रयोग-
विचार प्रामादिक एव इत्यवधेयम् । एतेन पूर्वव्याख्यानेऽस्य
साधुत्वमुत्तरव्याख्यानेऽसाधुत्वमिति विरुद्धायव्याख्यानद्वयमयुक्तम् ।
किं च अष्टाभ्य इति निर्द्देशात् कृताकारादेवाष्टनो जश्शसो-
रौश् इति तद्विषयेऽप्यात्वम् । अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयादिति
षाप्तमिकभाष्ये 'एकवचननिर्द्देशात् प्रधान एव औश्वे इति
प्रश्नाशयोऽपि चिन्त्य इत्यपास्तम् । गौणे प्रियाष्टादीनाम् अनभिधा-
नमित्यत्रत्यसिद्धान्तानुसारेण तद्भाष्यसत्त्वात् । अरुच्यैव व्याख्याना-
न्तरप्रवृत्तेश्च ॥

इति च । १ । १ । २५ ॥

भाष्ये

यदि तावद् इति । (भा)

षणान्ता च षड् इति सूत्रे १पाथ तत्र चकाराद् यत्नात् १खरि
तलिङ्गाद् अनुवत्तमान इतिग्रहण सम्भन्त्यत इति भाव ॥

न तु पातेरिति । (कै)

एव चार्थाधिकारादिहापि तद्धितस्यैव ग्रहणमिति भाव ।
सख्येति महासञ्ज्ञासामर्थ्यात् तत्र सख्याप्रश्नविषयइतेरेव ग्रहण-
मित्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये

इति च इत्यचेति । (भा)

चकारात् षट् सञ्ज्ञानन्तर करणाच्चानेन सञ्ज्ञाद्वयस्यापि विधा-
नमित्यथ ॥

अन्वर्थत्वाच्चेति । (कै)

सख्यायतेऽनयेति हि स । न च तस्यायस्य इत्यन्ते सम्भव
सख्या प्रश्नविषयत्व तु न तदथ इति चिन्त्यमेतत् । १तस्मादुणा-

१ “धाक्यम्” इति नास्ति इत्युक्ते ॥

२ खरितलिङ्गासगात् । क । ख । ग । इ ॥

३ प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिने सिद्धम् । वा । प्रातिपदिकविज्ञानाच्च
भगवतः पाणिनेराचाथस्य सिद्धम् । उणादयोऽप्युत्पन्नानि प्रातिपदि
कामि (इ । १ । २ ।) ॥ अत्रोच्यते । नाम खल्वपि धातुजम् इति
वैवाकराणां आकटासनोऽपि धातुजम् नामेति । किम्

(अ १। पा १। आ ५)

(इति च । १। १। २५।)

दीनामव्युत्पन्नत्वाच्च तत्र उतिरिति अस्माद्यहणमित्युचितम् ।
व्युत्पन्तावपि पाते कतिनापि सिध्यतीति न तत्र उतिनियम
इति बोध्यम् ॥

सख्याप्रश्नेति । (कै)

सन्नियोगप्रिष्टन्यायाच्च षट्सञ्ज्ञापि तस्यैवेति भाव ॥

नेन महता प्रयत्नेन । भगवता पाणिनिना एकेनैव सूत्रेण सव
प्रतिपादितम् । तथा च सूत्रम् । “उयादयो बज्जलम्” । ३। ३।
१ । एतच्च भगवता महाभाष्यकारेण व्याख्यातम् । तथा च भाष्यम् ।
‘उयादयो बज्जलम्’ । ३। ३। १ ॥ बज्जलवचन किमथम् ।
बाज्जलक प्रकृतेस्तनुदृष्टे । तन्वौभ्य प्रकृतिभ्य उयादयो दृश्यन्ते न
सर्वाभ्यो दृश्यन्ते ॥ प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ॥ प्रायेण खल्वपि ते
समुच्चिता न सर्वे समुच्चिता ॥ काय्यसशेषविधेषु तदुक्तम् । कार्याणि
खल्वपि स शेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षण्येन परिसमाहानि ॥
कि पुन कारण तन्वौभ्यः प्रकृतिभ्य उयादय दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो
दृश्यन्ते कि च कारण प्रायेण समुच्चिता न सर्वे समुच्चिता । कि च
कारण कार्याणि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षण्येन परिसमा
हानि । नैगमरूढिभव हि सुसाधु ॥ १ ॥ नैगमाच्च रूढिभवाश्चोखा
दिक्वाः सुसाधव कथ स्युः ॥ नाम च धातुजमाह निरुक्ते । नाम
खल्वपि धातुजम् । एवाङ्गैरुक्ता ॥ व्याकरणे प्रकटस्य च लोकम् ॥
वैयाकरणानां च प्रकटायन आह धातुज नामेति ॥ अथ यस्य
विशेषप्रदायो न समुत्थित कथ तत्र भवितव्यम् । यन्न विशेष
पदाथसमुत्थ्य प्रत्ययत प्रकृतेषु तदूह्यम् ॥ २ ॥ प्रकृति दृष्ट्वा प्रत्यय
ऊहितव्य प्रत्यय च दृष्ट्वा प्रकृतिरूहितव्या ॥

सञ्ज्ञासु धारूपाणि प्रत्ययाश्च तत परे ।

कार्यादिद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुखादिषु ॥

क्तवतू निष्ठा । १ । १ । २६ ॥

अनुबन्धाना नित्यलुप्ततया विशेषणत्वसम्भवादुपलक्षणत्वेन^१ तत्र
ब्रह्मात्रस्योपलक्ष्यत्व^२ मन्वानो वाक्तिकमारभत इत्याह

इहेति ॥ (कै)

सारूप्यम् । (कै)

प्रयोगे इति शेष ॥

मन्यत इति । (कै)

निश्चिनोतीत्यथ । नियत सन्निधान येषा इति विग्रह ॥

कारकेति । (कै)

न^३ तत्रब्रह्मात्र लक्ष्य किन्त्वथविशेषाद्यवच्छिन्नमिति भाव ॥

तद्दर्शनादिति । (कै)

कालादिज्ञानादित्यथ ॥

तन्प्रत्ययान्त इति । (कै)

ककाराऽनुपलक्षित प्रयुक्त इति निश्चिनोतीत्यथ ॥ भाष्ये

^४नष्ट गृहमिति । (भा)

अज्ञातमित्यथ ॥

१ मन्वमान । क । ख । ग । इ ॥

२ सप्रब्रह्मत्वे च । क । ख । ग । इ ॥

३ तद् ब्रह्ममात्र लक्ष्यम् । क । ४ भाष्ये 'नष्ट तद् गृहमिति' ॥

नष्ट प्रत्यय इति । (भा)

अज्ञातानुबन्ध प्रत्ययो भवतीत्यथ ॥

सानुबन्धकस्येति । (भा)

पूर्व य कारकवास्तस्येत्यथ ॥ १ उद्देशम् । ऊङ्देशम् ॥

सिद्धविपर्यासश्चेति । (भा)

चस्त्वर्थे सिद्धस्तु विपर्यास इत्यथ ॥ यद्यपि विपर्यासो भ्रमा-
त्मकनिश्चयस्तथाप्यथाथत्वसाम्यादिह सप्रयोऽभिप्रेत इत्याह

सशय इति ॥ (कै)

वुद्धेरनवस्थितत्वमिति । (कै)

सन्देहाभिनय इत्यथ ॥

वीप्सादीति । (कै)

पदाथविषयव्याप्तीच्छा प्रयोक्तृधर्मो हि वीप्सेति भाव ॥ भाष्ये
कारकेति कालातिरिक्तप्रत्ययार्थपरम् ॥

वेदिका पुण्डरीक वा (भा)

इति भाष्ये । एव च साचाद इतरव्यावत्तक विशेषण स्तोपस्था-
प्याथद्वारा इतरव्यावत्तकमुपलक्षणमिति भाव ॥

प्राकीर्ण्येति । (भा)

यद्यप्यत्र निघातप्रवृत्तेन निष्ठात्कृतो विशेषस्तथापि यन्मा-
प्रकीर्ण्येति स्तोपलक्षणमिदम् । अत्र हि १निपातैयद्यदि इति

१ भाष्ये ॥

२ निपातैयद्यदिहन्तकुर्विन्नेष्वेचणकच्चिद्यत्र युक्तम् (८ । १ । ३ ।) ।

‘यदग्ने स्यामहत्वम्’ । ‘युवा यदा ह्यथ ॥ ‘कच्चिदङ्ग आसन्’ ।

‘अचित्तिभिश्च ह्यमा काषेव्’ । ‘पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति’ ॥

(क्तवत् निष्ठा । १। १। २६।)

(अ १। पा १। अ ५)

निष्ठाते निषिद्धे ^१निष्ठा च ह्यजनाद् इति नित्यमाद्युदात्तत्व
स्यात् । असञ्ज्ञायामपि तत्प्रवृत्ति मन्थते ^२आदि सिच' इति
विकल्पस्त्वित्यत इति भाव ॥ सिचोऽत्र लुप्तत्वेनादशनादाह

आदिशब्द इति ॥ (कै)

अञ्जिष्टघीति । (कै)

यद्यप्यत्रोपलक्ष्यकालकारकाद्यभावस्तथापि गुणाभावदशनात्
क्तोऽयमित्यवगति । एव च सनादिविधावित्सञ्ज्ञकनकारोपलक्षित
प्रकृत्यर्थानुवादी ^३इच्छार्थो वा सकारो भवतीत्यथ ॥ अनुवादे
^४मन्थत इत्यादौ तादृशकारोपलक्षिते सकारे इत्यथ ॥ अत
एव ^५आटश्च इत्यादे सायक्यम् । अन्यथा यत्र सूत्रे आट न
तत्र वृद्धिरिष्यते । यत्र चेष्यते प्रयोगे न तत्राङिति तद्वैयर्थ्यं स्पष्ट-
मेवेति सवमवदातम् ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टविरचिते

महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य

प्रथमे पादे पञ्चमाह्निकम् ॥

१ निष्ठा च ह्यजनाद् । ६। १। २५ ॥

२ "आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्" । ६। १। १८७ ॥ यासिद्ध वर्त्तिर'
अिनौ" ।

३ प्रकृत्यर्थानुवादि इच्छाय । ४ । प्रकृत्यर्थानुवादीच्छाय । ४ ॥

५ अ ७। पा ४। सू ७६ ॥ ५ अ ६। पा १। सू ६० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥

नन्विति । (कै)

आदिशब्दस्य नित्यपुस्त्वेन एकवचनान्तत्वेन च समासान्तरे
नपुसकलवङ्गत्वाऽनुपपत्तेरिति भावः ॥ प्रकृते तत्पुरुष कमधा-
रय । दृष्टान्ते षष्ठीतत्पुरुष ॥

नत्वस्येति । (कै)

कमधारयघटकस्येत्यथ ॥ वङ्गव्रीहेरेव शेषे युक्तिमाह
तच्च नपुसकमिति । (कै)

तत्पुरुषस्य पुल्लिङ्ग इति भावः ॥

स्वरभिन्नानामिति । (कै)

स्वरेण विलक्षणायां स्वरूपाणां मध्ये उत्तरसूत्रेण यस्य स्वर-
विधिरित्यथ । कमधारय 'समासस्य इत्यन्तोदात्त । परस्य
'वङ्गव्रीहौ प्रकृत्या इति । परशास्त्रेष्वन्तोदात्तपूर्वपद इति
बोध्यम् । तत्राद्ये षवशब्दस्य सञ्ज्ञा न प्राप्नोति । अन्ये तु सिध्द-
तीति विशेषः ॥ 'वक्ष्यमाणेन । तद्गुणसविज्ञानेन ॥

१ अ ६ । पा १ । सू २२३ ॥

२ वङ्गव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६ । २ । १ ॥

(सर्वादीनि सवनामानि । १। १। २७।) (अ १। पा १। आ ६)

प्राथमकल्पिक । (कै)

एकशेषनिरपेक्षत्वेन प्रथमप्रतीत । वक्ष्यमाणन्यायानभिज्ञस्य
प्रश्न इति भाव ॥ विग्रहप्रश्नोत्तरे 'तानि इत्याद्यधिककथनम-
युक्तमत आह

अन्यपदार्थस्येति ॥ (कै)

नेष्यत इति । (कै)

प्रथमान्तानामन्यपदाद्यप्राधान्ये बह्विधिविधानादिति भाव ॥
नन्वेवमपि तानि इत्येव सिद्धे इदानीति' व्यथमत आह

सर्वनामद्वयेति । (कै)

सवनामद्वयोपादानेन 'तद्गुणसविज्ञान सूचयतीत्यन्वय ॥

प्रत्यक्षेति । (कै)

उद्धृतावयवभेदस्य गणपठितस्य समुदायस्येदमा परामर्शान्तत्र च
सवशब्दस्थान्तर्भावादिति भाव ॥ गुणत्व दशयति

उपलक्ष्णानीति । (कै)

प्रकारतयाऽन्वयीनीत्यथ ॥

कार्थ्यं सविज्ञानमिति । (कै)

तच्च द्वेषा क्वचिद्विशिष्टस्य क्रियाया सन्निधानमात्रेण ।
यथा क्रियायोगाभावेऽपि शक्तवासस भोजयेति । क्वचित्तु विग्रे-

१ अत्रैव भाष्ये ॥

२ अत्रान्यपदाद्यस्य गुणानां वृत्तिपदाद्यरूपाणां विशेषणानां कार्थ्यान्वयि
कथा सविज्ञान मत्र स तद्गुणसविज्ञान ॥

(अ १।पा १ आ ६)

(सवादानि सवनामानि २ १ -७)

षणस्यापि क्रियायोगेन शुक्लवासस पश्येति । कार्य्यं यत्र तद्भाव
भावि तत्र तद्गुणत्वमित्यथ फलित । एव तद्गुणसविज्ञाने तद्वि-
शिष्टस्येतरान्वय । अन्यत्र तदुपलक्षितस्येत्यपि भेद । अयं शब्द-
शक्तिस्वभावगम्य ॥ अन्तभाव काचित्त्व काव्यमन्निहितत्व वा । एव
च यत्र सत्यागसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धन्यपदाथन्तत्र तद्गुण ।
अन्यत्राऽतद्गुण इत्युत्सग इति गालाथ ॥ ननु प्रकृते न सत्यागा
नाऽपि समवाय इत्यत आह

इहापीति । (कै)

एव च समवायेन सम्बन्धिनोऽन्यपदाथत्वेन तद्गुणत्वमेवोचितमि-
त्यथ ॥ बङ्गवचनोपपत्तये आह

उद्भूतावयवभेद इति । (कै)

अत्रयवसख्याऽऽरोपेण बङ्गवचनमिति भाव ॥ नन्वेव समुदाय-
स्यैव सञ्ज्ञास्यादत आह

तस्य चेति । (कै)

युगपतप्रयोगाभावात् प्रथक प्रयोगसत्त्वाच्च कार्याथया सञ्ज्ञया
तदन्तभूतानामेव प्रवृत्तित्वमित्यन्वय । पृथक् प्रयोगत्वाद् इति
पाठे बङ्गप्रीहेस्त्वो बोध्य ॥

सिध्यतीति । (कै)

विनिगमनाविरहादिति भाव ॥ नन्वेव सवशब्दस्य सम्बन्धवि-
शेष्यत्वाभावात् कथं तस्य सवनामत्वमत आह

यथेति ॥ (कै)

स्वरूपैणोपलक्षणमपि सर्वशब्द समुदायान्तभूततथा सम्बन्धवि-
शेष्योऽपि । यथा देवदत्तत्वेन विशेषणमपि देवदत्तो ब्राह्मणत्वेन
विशेष्य इति भाव ॥

अन्यपदार्थत्वाद् (भा)

इति भाष्यस्य अन्य पदार्थो यस्य तत्त्वादित्यथ ॥ ननु सवनाम-
शब्दो यदि व्युत्पन्नस्तदा सञ्ज्ञोपसजनप्रतिषेधवात्तिकारम्भानुषप-
त्तिर्णो चेत् पूर्वान्तरपदविभागाभावात् 'पूर्वपदाद् इति णत्वा
ऽप्राप्तिरत आह

राजेति ॥ (कै)

'सन्तम् अन्वयसञ्ज्ञायाम् ॥ "असन्तम्' शुद्धरूढे रथन्त-
रादौ ॥

आश्रित्येति । (कै)

द्वितीयविषये आरोप्येत्यथकम् । सामविशेषे रथकरणकतरण-
कर्तृत्वमारोप्य साधुत्वान्वाख्यान यथा तथा सर्वाथवाचकत्वरूपाथ
माराण्य प्रकृतेऽपीति न वात्तिकाऽनुपपत्तिर्नापि णत्वाप्राप्तिरिति
भाव । ननु शब्दनित्यताविरोधात् कथमसतो णत्वस्याऽऽपादनमत
आह

प्रयोगे चेति ॥ (कै)

ननु सञ्ज्ञा चेत् क्वचिमा तदा 'शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिरसञ्ज्ञा
चेन्न णत्वप्राप्तिरत आह

१ पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामम् । ८ । ४ । ३ । २ अत्रैव कैयटे ।

३ कैयटे ।

४ शब्दाद्यनित्यताहानि । क ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

३ ३

(अ १। पा १। आ ६)

(सवादीनि सवनामानि । १। १ २७।)

सर्वार्थेति । (कै)

शक्तिनियमन शक्तिसम्बन्धबोधनमेवेत्याहुः ॥ न च

‘मृजोऽसञ्जायाम् (पा)

इति सूत्रे भाष्ये यदेतत्सञ्जाया विधीयते । तत्र न सञ्जाया
अभिधेयायामित्यथ किं तद्धि तत् तत्काव्यविशिष्टेन चेत सञ्जा
गम्यते इत्यथ इति वक्ष्यते ततश्चात्र कथं णत्वप्राप्ति । न
हि हतणत्वेन सञ्जावगतिरत एव रघुनायादि शब्दे न णत्वमिति
वाच्यम् । आधुनिकविनियोगस्थले शास्त्रानुगतस्यैव विनियोग
उचित इत्याश्रयात् । अत एव महत्या सञ्जाया करणे एतत्प्रयो-
जनमिति वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते । अनादिविनियुक्तसञ्जास्थले तु
यथा विनियुक्तानामेव साधुत्वमिति रघुनायादौ णत्वाभावोऽश्व-
परिमाणसञ्जाभूतगव्यतिशब्दे च न वक्षोप सञ्जात्वभङ्गापत्तेरिति
टिक ॥ सौचत्वादित्येव कुतो नोक्तमत आह

लोकैति ॥ (कै)

साम्यं दशयति

सर्वत्रैवेति ॥ (कै)

निपातन चेति । (कै)

भावाभावश्लोके च विरोधादिति भावः ॥

नत्विति । (कै)

प्रयोगभेदेन च भावाभावविरोधपरिहार इति भावः ॥ भाष्ये

(सर्वादीनि सवनामानि । १।१। २७)

(अ १। पा १। आ ६)

किमन्येऽपीति । (भा)

अन्ये विषय किमेवम एव जातीया इति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण प्रश्न । आशयानभिज्ञ उत्तरयति ।

भवन्तीति । (भा)

यथा स्थानिवदादेश इत्येतद्विषये स्थानिप्रयुक्त भवति यथा प्राप्तन्याऽऽदेशप्रयुक्तस्य न निवृत्तिरिति भाव ॥ शङ्कते

इको यणिति । (पा)

अस्य यदि भवन्तीत्यादि ॥

ततश्च सहितेति । (कै)

स्थानिनो निवृत्तिनाम तत्साधुत्वबुद्धेनिवृत्ति । सा च सहिताया शाकलाभावे इति भाव ॥

प्रस्तीर्यन्ते इति । (कै)

किन्तु तत्रसङ्गे शरा प्रस्तीर्यन्त इति शेष । तथा च स्थानषष्ठीनिर्देशे उभयत्रापि तात्पर्यमिति भाव ॥

विकल्प इति । (कै)

स्थानषष्ठ्यभावेनोभयत्र तात्पर्याभावादिति भाव ॥

परदेशस्येति । (कै)

विकरणविधौ धातो परञ्चेत्यधिकारेण धातो परो विकरणप्रयोक्तव्य इत्यर्थादिति भाव ॥ ननु धातो परो विधातव्य इत्यर्थे पूर्वैः स्थानि विहिते पश्चात् श्रवपि स्थात तिङ्विकरणवत् 'षावधातुक' इति विषयसप्तमी स्थादत आह

(अ १ पा १। अ ६) (सर्वा णि सवनामान १ । २ । १)

धात्विति ॥ (कै)

साहायकम् । सहायकायम् ॥ 'ननु श्रद्धादौनामादेशेऽपि
स्थानिवद्भावात्पित्त्वे करातीत्यादौ विकरणस्यानुदात्तत्व स्याद् न
च सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वस्य विकरणान्यविषयत्वेनोप्रत्ययस्य कथ-
मुदात्तत्व सिद्धान्तेऽप्येति वाच्यं सावधातुकस्वरापेक्षयत्र विकरण-
स्वरस्य तेन दुबलत्वकथनादत आह

श्यन्श्च शित्कारणमिति । (क)

न च शित्त्वं नियमात् स्यात् शिदेव न पिदिति । शित्तस्य
नियमात्पित्त्वकल्पनापेक्षयाऽतिदेशबाधस्यैवौचित्यात् । अतिदेशबाधश्च
तवाप्यावश्यक एव । क्वचिन्तु नित्करणमिति पाठः । तद्धिप्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वबाधेन १ जिनिति इत्यनेन निदन्तस्याद्युदात्तत्वात् स्थानिव-
त्त्वात् पित्त्वेनानुदात्तत्वे तु लसावधातुकस्यापि अदुपदेशादित्यनु-
दात्तत्वे धातोर्ददात्तत्व सिद्धमेवेति तदव्ययं सत तजज्ञापकमिति
भावः । परन्त्वयं पाठः स्थानिवत् सूत्रस्यैकैयटविरुद्धः ॥

आदित्यधिकारादिति । (कै)

तुदतीत्यादौ नित्यन्तुम व्यावृत्तये पूर्वाक्तसमाधिरेवावश्यकः ॥
१ शपश्यनोरिति सूत्रस्य श्यन् ग्रहणमप्यक्तार्थे ज्ञापकमिति बोध्यम् ॥
नन्वेव शप पर श्रम स्यादत आह

रूधादिभ्य इति । (पा)

१ भाष्ये विहितप्रत्यय इति । शब्दरूपप्रत्यय इत्यथ । क । ख । ग । इ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥ ३ अ ७ । पा १ । सू ८१ ॥

४ अ ३ । पा १ । सू ७८ ॥

(सर्वादीनि सवनामानि । १। १। २७।)

(अ १। पा १। आ ६)

साध्यात्क इति सप्तम्या 'रूधादिभ्य' इति पञ्चम्या षष्ठी कल्पनात् तेषामेवान्याद्च पर अमिति भाव ॥ दृष्ट्वा इति निर्देशश्च रूधादौनामागमिते लिङ्गम् ॥ नन्वेव शप श्रवण स्यादत आह

यथा चेति । (कै)

शप इत्यस्य षष्ठीकल्पनसामर्थ्यादिति भाव ॥ भाष्ये

विहित प्रत्यय इति । (भा)

शन्नप प्रत्यय इत्यथ ॥

एकार्थत्वादिति । (कै)

अज्ञातादेरेकेन द्योतितत्वात् द्वयोस्तुमुच्चय इति भाव ॥

येन नाप्रामिन्न्यायेनाऽकजादौना बाधकत्वे परेषोक्ते सिद्धान्ते तेनैव न्यायेन निपातनानामपि बाधकत्वमेवेत्याह

निपातनमपीति ॥ (भा)

भाष्ये

एतदिति । (भा)

सतत सन्तमित्युभयमित्यर्थ ॥

श्लोकोऽन्यार्थमवश्यमिति । (कै)

एकदेशानुमतिद्वारा १ 'सातत्य' इति निर्देशेन स एव श्लोको ज्ञाप्यते इत्यर्थ ॥

१ 'भाष्ये विहित प्रत्यय इति' इति प्रतीको नास्त्यत्र क + म + इ इत्युक्ते । वस्तुतोऽनैवोचित ॥

२ केन नाप्राप्ते को विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति । परिभा ५८ ॥

३ आख्यातमाख्यातेन क्रियावातत्वे । मन्व सू २ १ ३२ ॥

नत्विति ।

निपातनेन सततमिति न साध्यते इत्यथ ॥ नन्वेव सन्ततान्
अञ्जि सान्तत्यम् इत्यपि स्यादत आह

इति चानभिधानादिति । (क)

अत एव भगवता सन्ततमिति न सिध्यति इत्येवाक्त न तु
सूत्रोच्चारितसजातीय सान्तत्यमिति न सिध्यतीत्युक्तम् ॥

पुराणशब्देनेति । (कै)

१ पुराणप्रोक्तेषु इत्यत्र निपातितेनेत्यथ ॥

२ एषोदरादीति । (कै)

१ "न" इति नास्ति क पुस्तके ॥

२ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ४ । ३ । १ ५ ॥

३ एषोदरादित्वादिति । क । ग । इ । एषोदरादीनि यथोपदिष्टम्
(६ । ३ । १ ६) एषोदरादीनीत्यच्यन्ते कानि एषोदरादीनि ।
एषोदरप्रकाराणि । कानि पुन एषोदरप्रकाराणि । येषु लोपागम
वणप्रकारा अच्यन्ते न चोच्यन्ते । अथ यथेति किमिदम् । प्रकार
वचने थाल (५ । ३ । २३) अथ किमिदमुपदिष्टानीति । उच्चार
तानि । कुत एतत् । दिशिरुच्चारणक्रिय । उच्चार्य हि वर्णाणा
होपदिष्टा इमे वर्णा इति । कै पुनरुपदिष्टा । शिष्टै । कै पुन
शिष्टा । वचाकरणा । कुत एतत् । शास्त्रपूर्विका हि शिष्टि
वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञा । यदि तहि शास्त्रपूर्विका शिष्टि शिष्टि
पूर्वक च शास्त्र तदितरेतराश्रय भवति । इतरेतराश्रयाणि च न
प्रकल्पन्ते । एव तर्हि निवास्त व्याचारतश्च स व्याचार आर्या
वर्तै एव । क पुनरार्यावर्तै । प्रागादर्शात्प्रकृतालकवनादिति
योगेन हि भवन्तमुत्तरेण पारियात्रम । एतास्मन्नायनिवासे ये ब्राह्मणा
कुम्भाधान्या अलोपुपा अगृह्यमाणकारणा किञ्चिदन्तरेण कस्या
चिद्दिद्याया मारगास्तत्र भवन्त शिष्टा ॥

(सवादीनि सवनामानि । १। १। २७।) (अ १। पा १। व्या ६)

एव च तेनैवाभयोरपि साधुत्व न तु निपातनेनेति भाव ॥

च्चिप्रत्ययेति । (कै)

गणपठितेभ्य सञ्ज्ञोपसजनाना भेदात् रुज्ञाया अप्राप्तौ प्रति-
षेधानथक्यमिति शब्दाव्युदासाय भाष्ये चिरूपान्त इति भाव ।
तत्तत्पट्वारोपवत् तत्तदर्थे उपसजनत्वमप्यारोपितमिति चैरूपप-
त्तिरिति तात्पर्यम् ॥

षट्कार्येष्विति । (कै)

न च सञ्ज्ञा तथेति भाव ॥ इदमेव वाक्तिक तस्य न्यायस्य
षट्कार्यविषयत्वे लिङ्गमिति तात्पर्यम् । अत एव 'अभिव्यक्तप-
दाथाये इति न्यायस्याप्यनाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अत्र न गुण-
योगेन लाक्षणिकत्वरूप गौणमत आह

प्रसिद्धीति । (कै)

तन्मूल प्रसिद्धत्वादिकमत्रापि तुल्यमित्यथ ॥

समासेति । (कै)

अनेन क्रमेणैता सञ्ज्ञा एकसञ्ज्ञाधिकारे काव्या इति वक्ष्यति
आकङ्कारसूत्रे तदनपेक्ष्याय सञ्ज्ञाप्रतिषेध इत्यथ ॥

एकद्रव्योपनिवेशिनीति । (कै)

लौकिकसञ्ज्ञालक्षणम् । एतेन सवनामादिसञ्ज्ञास्वनेकविषया
स्मिद्धमव्याप्तमिति परास्त्वम् ॥ नन्वतिसवस्य गणे पाठाभावात्
सञ्ज्ञासूत्रे विभेदव्याप्त्यभिधानेन तदन्तविधेरभावाच्च कथमत्र प्राप्तिरत
आह

महाभाष्यप्रनौपोद्योत ।

४ ६

(अ १। पा १। सू ६)

(सर्वादीनि सवनामानि । १। १। २७)

प्रयोजनमिति । (कै)

शब्दस्वरूप विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भाव ॥ एतत्तद-
न्तविधिफलत्वेन परमस इत्यस्योपन्यास क्वचिद्दृश्यते च चिन्त्य ।

त्यदादीनाम इत्यादावङ्गविशेषणत्वमूलकतदन्तविधिनासिद्ध-
त्वात् । सौ भावे तु विहितविशेषणमिति बोध्यम् ॥

यथेति । (कै)

यथा तत सूत्र निघातविधायक वाक्यभेदेन पाठविशेषण च
तथेहापीत्यथ ॥ यदि अविशेषेण इत्यस्य सवकाव्यायमित्यथ-
स्तद्धि नेत्याह विशेषेण च इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरत आह

किं यत् सर्वेषामिति । (कै)

यद्यपि स्मायाद्यपि न सर्वेषां काव्यम् उभभवदादावसम्भवात् ।
तथाप्यन्तगणानाश्रयणेन विधीयमान काव्यमिति तदर्थो बोध्यः ॥

न सन्निवेशेति ।

न सामान्यविशेषसन्निवेशापेक्षमित्यथ ॥

अविशेषेणेति । (कै)

सञ्ज्ञोपसजनयोरपीत्यथ ॥

न गणेति । (कै)

न गणपठितत्वाकारेणेत्यथ ॥ भाष्ये

सर्वादीनाम् । (भा)

तदन्तभूतानां त्यदादिप्रसृतीनाम् ॥

१ अ ७। पा २। सू १ २ ॥

आनन्तर्येण । (भा)

आनन्तर्योपलक्षित्यदादीनामित्यादिरूपेणेत्यथ ॥

कि प्रयोजनमिति । (भा)

क प्रयोजनमित्यथ ॥

असञ्जायामिति । (भा)

योगविभागो गणसूत्रे नाष्टाध्यायीस्थे तस्य जसि विभाषाविधा-
यकत्वादिति बोध्यम् ॥ स्वमञ्जाति इत्यादावपीदमनुवृत्त इति
न दोष ॥

सर्वादीनीत्येव यानीति । (भा)

सर्वादीनि शब्दरूपाणि इत्येव सवविश्वेत्यादिक्रमेण यानि
पञ्चविंशदनुक्रान्तानि तानीत्यथ ॥

प्रत्याख्यायते इति । (भा)

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्यमपि सूत्रे तत्रानुपयुज्यमान काव्यान्तरार्थं
परिभाषारूप ज्ञातव्यमिति भाव ॥

नन्विति । (कै)

अन्वया समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् गृह्यमाणदेव
प्रातिपदिकात् स्थात । प्रत्ययग्रहणे च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्य-
यान्तादेव स्थात तु तदन्तादिति भाव ॥ अनेन चोत्तरच तदन्त-
विधौ ज्ञापिते उपसर्जने निषेधात् प्रधान एव स फलवानिति
प्रधानेनेत्युक्तम् ॥

कौम्भकारेय इति । (कै)

अणन्तत्वेन कारशब्दादेवडीपि कारीशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्ततया तत एव स्त्रीभ्यो ढकि तस्यैव ढक्यङ्गत्वादृष्टि स्याद् न कुम्भ-
स्येति भाव ॥ तदन्तविधौ तु समुदायात् डीपि तत एव ढकि
समुदायस्याङ्गत्वात् कुम्भशब्दे ष्टि सिध्यति ॥ ननु ष्टदग्रहणे
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्तदन्तविध्यभावेऽपि कौम्भकारेय
सिद्धोऽत आह

न चेति । (कै)

कृत एव ग्रहणे सा न तु ष्टदृष्टग्रहणे इति भाव ॥

नैतदस्तीति । (कै)

न च कदाचित् कारीशब्दादपि स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूतस्य
निष्कृष्टापत्येनान्वयाभावात् ॥ नन्वेव कुम्भकारीत्यत्र डीवेव न
स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूतस्याणन्तस्य केवलस्य स्त्रीत्वेनायोगात् ।
अत एव सूत्रारम्भेन कदाचिदपि कारशब्दाद् डीष् । यस्य च
विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगो न तदणन्तमिति चेन्न । १अमहत्पूर्व-
ग्रहणेन तदन्तग्रहणज्ञापनात् । न चैव बङ्गकुरुचरेत्यादावतिप्रसङ्ग-
वारणायाथ नियेधोऽपि साधक इति वाच्यम् । १'टिड्ढाणञ्
इत्यादौ उपान्तस्य टिदादेरेव स्त्रीत्वेन विशेषणेनादोषात् । पूर्व-

१ श्रुत्याचामहत्पूर्वा । वा । इत्यत्रामहत्पूर्वग्रहणेन । अजाद्यतष्टाप ।

४ । १ । ४ । एतत् सूत्रस्य वार्तिकम् ॥

२ अ ४ । पा १ । सू १५ ॥

(सर्वादीनि सवनामानि । १। १। २७।)

(अ १। पा १। आ ६)

ओपात्त तदन्त च स्त्रीत्वेन विशेष्यते उत्तरच ओपात्तमेवेत्यत्र व्याख्यानमेव शरणमिति वदन्ति ॥

परे तु प्रत्याख्यायते इत्यस्य वार्त्तिककृतेति शेष । अनुपसजनग्रहणमनथक प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादिति हि तत्र वार्त्तिक तद्गीत्यास्य तेन सिद्धिरित्याशय । अनुपसजनादिति किमर्थं बङ्गकुरुचरा तदन्तविधिना प्राप्नोति । अत उत्तर पठति । अनुपसजनग्रहणमनथकमिति तत्र भाष्यकृदवतारणेनात्रत्यभाष्येण च तस्य वार्त्तिककृतसिद्धान्तत्वप्रतीते । यत्तु तदुत्तर वचनद्वय ज्ञापकस्तु पूर्वच तदन्तताप्रतिषेधस्थातिधीवरी । पूर्वसूचनिर्देशो वाऽऽपि शलाब्राह्मणीति तत्त्वासाध्यदेशीयस्य । तत्राद्यस्य पूर्वच तदन्तता प्रतिषेधेऽपि उत्तरच तदन्तविध्यभावेन बङ्गकुरुचरादावप्राप्याऽस्य सायक्यानुपपादनान्तदुक्तित्वम् । अन्य तु स्त्रियाभित्यस्याऽऽश्लेषणत्वात् स्त्रिया योऽऽश्लिहित इत्यादिना भाष्य एव दूषितम् । तेनाद्यस्यैव वार्त्तिककृतसिद्धान्तत्व बोधितम् । इदं तद्दि प्रयोजनम् । प्रधानेन तदन्तविध्यमिति तु तत्र भाष्यकृता स्वयं सूत्रप्रयोजनसुक्तमिति न विरोधः । अथ हि तत्र भाष्याशयः । अनुपसजनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेऽपि कदाचित् कारीशब्दादपि स्थादिति पक्षे कुम्भकारेय इत्यस्यापत्ति । यदुक्तं कुम्भनेत्यादि तदन्तत्वम् । निष्कृष्यापत्येनैकार्थीभावाभावेऽपि समुदायेनैकार्थीभावेऽवशवेनापि तस्यैव सत्त्वात् सामर्थ्याच्चते । विशिष्टसम्बन्धपत्ये विशेष्यसम्बन्धाव्याहतेषु । अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारकारि । अत एव परमग्राह्यस्यापत्यमित्यर्थं तदेकदेशगाग्रशब्दात्

(अ १। पा १। आ ६) (सर्वादीनि सवनामानि । १। १। २७।)

प्रत्यये परमगाग्याथण इति 'येनविधिरिति सूत्रे भाष्ये उदा-
हृतमिति तत्रैव निरूपयिष्याम । न च तदन्तविधावपि व्यपदे-
शिवद्भावेन केवलादपि डोव दुर्वार । अनुपसजनादित्येतत् सा-
मर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्ते । मुख्यव्यपदेशिनोऽभावे एव तदति-
देशप्रवृत्तेश्च । न च स्त्रीप्रत्ययेषु तदादिनियमाभावेन कारौशब्द-
स्यापि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वानपायान्तत्वात्तस्मादपि कटाचिद् ढक् स्यादेवेति
वाच्यम् । यत् प्रत्ययग्रहण इति नियमेनाधिकस्यैव व्यावृत्तिन
न्यूनस्य । अस्यापत्यमि । एरपत्यमित्यर्थे 'यञ्जिञोश्च इति फको-
ऽनापत्ते । एव च तन्निषेधेनानेन तस्यैव सयद्दो नत्वतद्भावात्तस्य
न्यूनस्य । अयमधिकारोऽप्यत्रार्थे ज्ञापक इत्याहुः ॥

एकपदत्वे उद्देश्यविधेयभावानुपपत्तेराह

सुपाम इति ॥ (पा)

अ अ अदिति (भा)

अव अ इति लुप्रपचस्यन्तन्नादाह

अकारादिति ॥ (कै)

अकारान्तादिति भाष्ये अन्तग्रहण तु फलिताथपर यथा-
कथञ्चिद् न तत्र तदन्तविधिरिति भ्रमिनव्यम् । विशेष्यासन्निधा-
नात् । प्रायेण भाष्येऽपि अकाराद् अकारात् कारौ इत्येव
पाठः ॥ शेषेल्लोपस्थान्त्वलोपत्वपत्ते विधानोत्तरमकारात् परत्वसम्भ-
वादाह

विधीयत इति ॥ (कै)

तदुक्त भाष्ये

शिष्यमाणाविति ॥ (भा)

अपरिहृतमेवेति । (कै)

एव चैतदपरितोषाङ्गाद्ये पचान्तरमिति भाव इति केचित् ॥
परं तु इदं समाधानं सर्वाद्यानन्तय्यकार्यार्थमप्रतिषेधो वक्तव्य इत्य-
स्त्वैवायस्य उत्तरादिविषये तस्य प्रधानेऽपि तदन्तेऽप्रवृत्तिरिति वि-
शेष बोधयस्तद्वारकयुक्तैवोपसजनेऽपि व्यावृत्तिरित्येव रीत्या तत्
फलकत्वाभावमुपसजनप्रतिषेधस्य बोधयितुमेकदेशीपचान्तरमाह

अथवेति । (भा)

अन्य समाधानं इयं तु साधारणमित्याहुः ॥ स्वायद्वारेण
इत्यादेविवरणं 'तदथगतेत्यादि ॥

गृह्यमाणविभक्तैरिति (भा)

सम्बन्धसामान्ये षष्ठी तेन विभक्तौ विधीयमानत्यदाद्यत्वस्यापि सगृह्य
इति भावः ॥ 'षड्भ्य' इति षष्ठ्यर्थं पञ्चमीति मन्वानं शङ्कते
यद्येवमिति ।

कन' । १ सङ्ख्यायां सञ्ज्ञासङ्घ इत्यनेन विहितस्य ॥

कणीति । (कै)

कनि कृते कञन्त एव सङ्ख्यावाची न प्रकृति स च न नान्त
इति षट्त्वाभावात् ततः परस्य जसो न लुगित्यथ ॥ षड्भ्य' इति

१ अ ७। पा १। सू २२ ॥

२ सङ्ख्यायां सञ्ज्ञासङ्घसङ्घाध्ययनेष । ५। १। ५८ ॥

(अ १। पा १। आ ६) (सर्वादीनि सवनामानि । १। १। २०।)

पञ्चम्येव षड्भ्य परयो प्रत्यासत्त्या षड्यगतसङ्ख्याभिधायिनानु-
गित्यथ इति भाव ॥ युष्मद् इत्यादिषिध्यतीत्यन्तग्रन्थोऽत्र पुन-
रुक्त । अनुपदमग्रे वक्ष्यमाणत्वान् ॥ परे तु गृह्यमाणविभक्तेरि-
त्यस्य गृह्यमाणाद्विहितविभक्तेरित्येवाथ । अद्भ्यविषयमेतत् ।
कतरान्तस्थानभिधानमभिप्रेत्य तत्रादुभाव एवेष्ट इत्यभिप्रेत्य
वा । तुल्यन्यायात् षड्भ्य इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेति
तत्राति प्रसङ्ग शङ्कते । ^१यद्येवमिति । परमपञ्चेत्यादेर्लौके
गणनाया व्यवहाराभावेन षट्त्वाभाव इति लुगप्राप्तिरिति प्रश्न ।
सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन विशिष्टस्यापि षट्त्वमस्येव
गणनायास्यसिद्धानामेव^१ सङ्ख्यावाचिना ग्रहणमित्यत्र न मानमित्यु-
त्तरम् । पञ्चम्यन्तस्य त्वदुक्तसम्बन्धेन विभक्त्यान्वयो दुरुपपाद । आ-
वृत्तौ मानाभावश्च । ^२ षट् प्रधान इत्यस्य त्वदभिमतषड्यप्रधा-
नोऽत समुदायोऽपि ^३षट्सञ्जक इत्यथ ॥ षड्यन्तस्यल्लेऽपि
विहितत्वसम्बन्धेनान्वय^४ इत्याशयेनाशङ्कते

इह तर्हीति ॥ (भा)

वैषम्यमुपपादयन् स्वाशयमाह । इह तावद् इत्यादिनेति
भाष्याथमाह ॥

शकटेति । (कै)

स च न स्वाङ्गमिति भाव ॥

-
- १ अत्रैव कैयटे । २ प्रसिद्धानामेवेह । क ॥
३ षट्प्रधान एव समास । भा ॥
४ समुदायोऽपि षट् सञ्ज इत्यर्थ । क । इ ॥
५ इत्याशयेन शङ्कते । क । इ ॥

(सर्वादीनि सवनामानि । १। १। २७।) (अ १। पा १। आ ६)

अङ्गार्येति । (कै)

प्रकृतग्रन्थेनाङ्गम् ॥ एतच्चापीति वक्तव्ये तच्छब्दनिर्देशाद्भवहित-
परामर्शाऽपि नाऽव्यवहितस्य चेत्याह

गृह्यमाणेत्यादि ॥ (कै)

अर्थद्वारकमिति । (कै)

उतरादिभ्यो विहितो योऽथस्ततप्रतिपादकस्वमोरित्यथ । तदथ
कप्रत्ययविधानेऽयस्यापि विधानमस्तीत्यभिमान ॥ ^१उतरादिभ्य
इत्यस्य षष्ठ्यथत्वे तु भिन्नविभक्तित्वादिति भाष्यविरोध ॥ परे तु
विधानस्य स्वयानाश्रयणेनाथदारक विधानमाश्रयितव्यमिति स्वय-
न्धविरोधस्तस्माद् विहितविशेषणमिति यथाश्रुतमेव भाष्यम परम-
कतरद् इत्यादादडादेशे न भाष्यान्तर मानमस्ति । प्रकृतभाष्य तु
विपरीतन्तदभावबोधकमेवेति प्रामाणिका ॥ त्यदादिप्रकृतिक-
विभक्तावित्यर्थं मत्वा शङ्कते

यद्येवमिति ॥ (भा)

उक्ताश्रयेनाह

त्यदादिप्रधान इति । (भा)

^१अङ्गस्य इति सूत्रे ^२अतो भिन्न ऐस् इत्यादौ ^३विविभ-^१ अदडउतरादिभ्य षष्ठ्यम् । ७। १। २५ ॥^२ अ ६। पा ४। सू १ ॥^३ अ ७। पा १। सू ६ ॥^४ अनुच्यमाने ह्यतो भिन्न ऐसभवतीत्यत इति षष्ठ्यङ्गस्येति स्यात् षष्ठौ
तत्राश्रय * विविभक्तित्वादेव इति षष्ठ्याङ्ग विशेषयितुम् । भा-६।

४। १ ॥

* विभक्तित्वाद् । इति पाठोपपत्तिः ॥

(अ १। पा १। आ ६)

(सवादोनि सवनामानि । १। १। ७७।)

क्त्वाद् असम्बन्धमाशङ्कान्निमित्तं यो भिस् इति सम्बन्धं वक्ष्य-
ति । तेन न्यायेनात्रापि सम्बन्धसम्भवादिद्यमेकदेशुक्तिस्तस्मान्महत्या-
नुसारात् षड्भ्यो उत्तरादिभ्य इति सूत्रद्वये विहितविशेषण
भाष्यसम्मतं तस्याथस्य लक्ष्यविरोधेन भाष्यकृता दूषणाकरणानि
त्याहुः ॥ भाष्ये अकारविषयेऽपि समाधानं वक्तुमाह

इहेति ॥ (भा)

इहतावदिति । (भा)

लक्ष्यानुसारश्च तत्र तत्र तथा तथा व्याख्याने बीजम् । अ-
ङ्गस्य विभक्तौ इत्यादेशाङ्गाद्यगताद्यप्रतिपादकविभक्तावित्याद्यथ ।
षष्ठ्यन्तत्वेन तथान्वयस्य सूत्रपादत्वादिति भावः ॥

नञ् समासेऽपीति । (कै)

'उत्तरपदाद्यप्रधानत्वादिति भावः ॥ अतिकतरद इत्युक्त-
रीत्या चिन्त्यमेव । अत्रापि पक्षे अतिसवायेत्यादौ दोष एव

१ वैयाकरणमते नञ्समासस्यात्तरपदाद्यप्रधान्यमेव । नञ्सूत्रे भाष्य
कारेण तथैव सिद्धान्तितत्वात् । तथाहि । आरोपितत्वं नञश्च ।
तथाच मायामनुष्यमायाभृगव्याजनिष्ठाकारकपटब्राह्मणादिशब्देष्वेव
आरोपितो मिथ्याभूतोऽयं ब्राह्मण इत्येव शब्दवाच्यप्रत्ययसामे
ब्राह्मणभिन्न इत्यादिकमाधिक्याथविवरणं न तु शब्दोऽयमथ । अत
एव एतत्तदोरिति सूत्रेऽनञ् समास इति साध्यकम् ॥ नञ् (२ । २ ।
६) इति सूत्रे अत्राङ्गणपठ्याख्यानावसरे ब्राह्मणत्वस्यमाह

तथ अत च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकम् ।

तथ अताभ्यां यो ह्यीनां ज्ञाति ब्राह्मण एव स ॥

(सर्वादीनि सवनामानि । १। १। २७।) (अ १। पा १। आ ६)

परमसवत इत्यादिसिद्धये तदन्तस्थापि सवनामत्वावश्यकत्वेन सवनाम्नो विहितस्य डे स्त्रै इत्यर्थेऽपि स्त्रैभावस्य दुर्वारत्वात् । अतोऽप्येकदेश्युक्तिरिदं पक्षद्वयमतं सवसाधारणं समाधिमाह भाष्ये

अथ वा नेदमिति । (भा)

१द्वन्द्वे च इत्यादिभिश्च सर्वादित्वस्यैव निषेधस्तत् प्रयुक्तकार्याभावे पय्यवस्थिति । एव विकल्पोऽप्यौत्थमिमान् ॥ ननु सर्वाथवाचकत्वं न पूर्वादिशब्दानामित्यसङ्गतमेतदत आह

स्वविषयेति । (कै)

लोकनिरूढप्रवृत्तिनिमित्तेन या अभिधेया व्यक्तयस्ता स्वविषय ॥ ननु सर्वादिगणपठितानां शब्दानां सर्वेषां सर्वाथकत्वेन पर्यायत्वादवृत्त्याय व्याख्यानक्षेत्रोऽत आह

न त्विति ॥ (कै)

नन्वेव घटादिशब्दानामपि स्वविषयापेक्षसवनामत्वाद् घटाद्येत्यादौ स्त्रैभावाद्यापत्तिरिति चेन्न । तद्विधायकेषु सवनामग्रहणसामर्थ्येन सकृद्गृहीतशक्तैव स्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविरुद्धानेकजातीयाथबोधकानामेव सवनामपदेन ग्रहणात् । एतदेव ध्वनयितुं सर्वेषां नामानौति १ वङ्गवचनान्तप्रवपदको विग्रहो दृशितो भाष्ये ॥ १भाष्ये

सञ्जीपसर्जने चेति । (भा)

सञ्जा लोकाद्रव्यनिष्ठत्वान्न सर्वेषां नाम उपसर्जनमपि पदान्तराथ-

(अ १। पा १। आ ६) (सवादीनि सवनामानि । १। १। २७ ।)

ससृष्टाथवृत्तित्वान्न प्राधान्येन सर्वेषामुपस्थापक नाम पदस्वारस्येन तथैव लाभादित्यथ ॥ १ उपसजनाश्रे विशेषे इत्यस्य विशेषणे इत्यथ ॥ भाष्ये एतेषा चापीति दूषणान्तरम् ॥ एतेषा चापि । घटादिशब्दानामपि ॥ एकैकस्य । तस्य तस्यापि ॥ स स विषय । सवाद्यर्थो विषय ॥ तस्मिन्तस्मिन् विषये । सर्वाद्यरूपे विषये ॥ यो य शब्द । घटादिशब्दो वत्तते ॥ तस्य तस्य । घटादिशब्दस्य सर्वाद्यर्थं वत्तमानस्येत्यचराथ ॥ तद्भाष्ये ।

ततश्चेति ।

पदै पदार्थानभिधायाऽऽकाङ्क्षादिमूलकशक्तिवशात् ससृष्टवा-
क्याथप्रतीतिजन्यते इत्यभिहितान्वयवादे शङ्कते

नन्विति । (कै)

गुणद्रव्यादिषमुदायात्मके वस्तुनि प्रतिनियता ये भागा प्रवृत्ति-
निमित्ताख्यास्तदभिनिवेशितान्नात्तदाचकत्वाच्छब्दानामित्यथ ॥ योग्ये-
तरान्विते पदाना शक्ते स्वाथवत्पदान्तरार्थाऽपि स्ववाच्य इत्य-
न्विताभिधानमाश्रित्य परिहरति

तच्चेति ॥ (कै)

अवग्रह । क्रोड़ीकार ॥ न प्रतिपद्यते । निश्चिततथेति
शेष ॥

रूपसादृश्यादिति । (कै)

ओदनव्यतिरिक्ताथान्वययोग्यसवशब्दरूपस्य तुल्यत्वादित्यर्थ ॥

(सवादानि सवनामानि । १। १। २७।) (अ १। पा १। आ ६)

तत्प्रतिपत्त्यथम् । निद्धारितविशेषप्रतिपत्त्यथम् ॥ १अपरे तु पदे पदैकदेशप्रयोगवत् यदा सवस्मिन्नोदने इति वाक्ये प्रयोक्तव्ये ओदने इति वाक्यैकदेश प्रयुज्यते प्रकरणाच्च तत एव पदान्तादृ-
शवाक्यायबोधस्तत्र द ष इति भाष्याश्रय ॥ यथा च पदशक्ति-
ग्रहकाले पदैकदेशस्यापि तत्र शक्तिग्रह इति पस्यशाया कैयटेनो-
क्तम् ॥ तथा वैद्याकरणमते विशेषणविशेष्यभावे वाक्यस्य शक्त्यङ्गी-
कारेण तत्र तत्तत्पदार्थाङ्गित्वात् समुदितस्य शक्तिग्रहकालेऽवयव-
भूतैकैकपदस्यापि तत्र शक्तिग्रहेणैकैकपदादपि तादृशविशिष्टार्थ-
बोध इति १इत्ययण इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । आकाङ्क्षावा-
दान्ते च मञ्जूषाया निरूपितमित्याहुः ॥

अतिप्रसङ्ग उद्भावित इति । (कै)

न च १श्वनास्र स्रै इत्यादौ सर्वादे स्रै इत्याद्येव सू-
त्राणि सन्ति न कृत्वादिषु दोष । अपाणिनीयत्वापत्ते ।
भाष्ये एव तर्ह्युभयमिति ॥

सहेति । (कै)

एकैकस्योद्देशत्वविधेयत्वसत्त्वात्माहित्यविवक्षाऽभाव इत्यथ ॥ अथ-
द्वयबोधेच्छया एकस्य सहदुच्चारणमिहतन्त्रम् ॥ अत्रोच्चारण तन्त्रेण
बोधबोधस्तु पुनरनुसन्धानेनेत्याशयेनाह

आवृत्तिर्वेति । (कै)

आवृत्तिश्चेत्यथ ॥

१ अपरे तु । क ।

२ अ १ । पा १ । सू ४५ ॥

३ अ ७ । पा १ । सू १४ ॥

प्रत्यास्थातमिति । (कै)

लौकिकप्रयोगाङ्गत्वेन निराकृतमित्यथ ॥

प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

तच्च सवशब्दस्य यावत्त्वम् । इदमुपलक्षणम् । अनेकायसाधारणशक्तिग्रहसहकारेण स्वविषयाणां सर्वेषामर्थानां प्राधान्येन बोधकत्वसवनामत्वमित्यस्याथस्य ॥

स्वरूपमात्रोपकारीति । (कै)

स्वरूपमात्रप्रवृत्तिनिमित्तक इत्यथ ॥

अतिक्रान्तार्थविशेषणतामिति । (कै)

एव च प्राधान्येन न सर्वार्थोपस्थापकत्वमिति भावः । अहतस्वाथत्वे तु सर्वोपस्थापकत्वमेव नेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अथ वा महतीति । (भा)

अथ भावः । अनेकायसाधारणशक्तिग्रहसहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोपस्थितिजनकत्वसमानाधिकरणसवनामपदवत्त्वेन बोधकमहासञ्ज्ञया तादृशसर्वादीनामेव गणोऽनुकरणम् । तच्च सञ्ज्ञायास्तत्त्वाभावः स्पष्ट एव । उपसजनस्यापि न प्राधान्येन तदुपस्थापकत्वम् । नामपदस्वरूपेण तथैव साभात । उपसजन हि इतरविशेषणतयैव स्वार्थोपस्थापकम् । सर्वादीनि तदन्तानि च सर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसवनामपदवन्तीत्यथ सूत्रस्य । तदन्ते च तन्मन्त्रानसमाज्ञे अवयवीयतादृशशक्तिसहकारेण स्वविषयसवबोधकत्वविशेष्यतयाऽस्थेवेति दिक् ॥

ततोऽपि लघीयो नामेति । (कै)

सञ्ज्ञेत्यथ । तन्नाम सञ्ज्ञा यतोऽन्यलघुतर नास्तीत्यन्वयो भाष्ये ।
यद्वा सञ्ज्ञा च नाम इति पर्यायप्रदग्रनम । तच्च यतो नान्य-
लघीयस्तत् । एव च सञ्ज्ञाया सवत शब्दव्यवहाराल्लघीयस्त-
सिद्धम् ॥ लघ्वथम् इत्यस्य लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यथमित्यथ ॥
नन्वथसञ्ज्ञाल नाम योगरूढल तत्र योगाथस्य ह्यर्थैवात्त्वचनिय-
मात् पृथग् उद्देशेनानन्वयात् कथ सर्वाथवाचकानामेव सञ्ज्ञेत्यत
आह

अनुमीयत इति ॥ (कै)

नूनमेतानीति । (कै)

गणपठितानीत्यथ ॥ भाष्ये

अथोभस्येति । (भा)

उभयत इत्यादेरुभयशब्दपाठेनैव सिद्धेरिति भाव ॥

द्विवचनविषयत्वाद् (भा)

इति भाष्यस्य द्विवचनसत्त्वे एवोभशब्द साधरित्यथ । द्विवच-
नासत्ता च वृत्तिविषय एवेत्याशयेन कैयटेन वृत्तिविषये'
इत्युक्तम् ॥

क इदानीमिति । (भा)

अस्त्रोभशब्दस्थायप्रतिपादक क शब्दोऽन्यत्र तसिद्धादिविषये

१ 'द्विवचनविषयत्वादिति भाष्यस्य' इत्यारम्भ 'द्विवचनाभावे भवतो
त्यथ' इत्यन्तं नास्ति क + ग + इ एरुक्ते ॥

(अ १। पा १। आ ६) (सवा णि सवनामानि १ १। २७।)

द्विवचनाभावे भवतौत्यथ ॥ ननु टावन्ते^१ सवनास्य स्याद् इत्या-
द्यन्यसवनामकाव्यसम्भवोऽभ्येवेत्यत आह

टाव विषयत्वमपीति । (कै)

अन्याऽभाव इत्यत्र^२ हेतुत्वेनापपादानादिति भाव । एव
^३चोभयशब्द केवलद्विवचनविषयग्रापसहितद्विवचनविषयो वेत्यथ
इति टावग्रहणमनुवादमात्र नापूर्वमिति तात्पर्यम् ॥ द्विवचन
टाव् विषयत्वे उपपत्तिमाह

तचेति । (कै)

^४द्वित्रिभ्यामि ति सूत्रस्यवेत्यस्यास्वरितत्वादेवाऽननुवृत्तौ तथप्
स्थानिकत्वेनाऽयचस्तद्विकल्पेनैव वाक्यसिद्धौ फलाभावेन महावि
भाषाया अयसम्बन्धसिद्धौ प्रत्ययान्तरत्वपक्षे तन्नित्यत्तौ दोषाच्च
नित्यग्रहण योगविभागेन स्वाथिकाऽनादेशभृतायच् प्रत्ययान्तरवि-
धायकमिति भाव । अत्र च नित्यशब्दस्य वाच्यायविरोधाद्विक-
ल्पाऽननुवृत्ति । अयमप्याद्युदात्त एव । प्रत्ययसम्बन्धोदात्तग्रहणा
नुवृत्ते ॥

वृत्तिविषये इति । (कै)

अत एव^५ उभौ साभ्यासस्य इति निर्द्देशं सङ्गच्छते । इदं
च सूत्रं योगविभागस्त्रेष्टसिद्धयत्वाद् उभाविति निर्द्देशाच्च उभयो-

१ अ ७। पा ३। सू ११४ ॥ २ हेतुत्वेनोपादानात् । क । ग । इ ॥

३ एव चोभयशब्द । क । इ । ग ॥

४ द्वित्रिभ्या तयस्यायज्वा । ५ । २ । ७३ ॥

५ अ ८ । पा ४ । सू २२ ॥

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

ऽन्यत्रे”ति वार्त्तिकाच्च द्विवचनाश्रवणं यत्र तत्रैव प्रवर्त्तते नान्यत्र
तेन नाति प्रसङ्गः ॥^१

उभयोऽन्यत्रेति । (भा)

द्विवचनविषयत्वाऽभावसम्भावनायामिति भावः । लुग्विषये
लुकाविषयस्यैवापहारान्न दोषः । सम्भावनानिवेशाच्चोभयशब्दस्य
पाठाभावेऽप्युभयत इत्यादिभिद्धिः । अन्यथा उभयात्तसिलादेः
कर्त्तुमशक्यतया द्विवचनस्य लुगभावे तद्विषयस्यैव सत्त्वेनायजनाप-
त्तावुभयत इत्याद्यभिद्धिः । मम तु यद्यत्र^२ तसिलादिः स्यात् तर्हि
लुगपि स्यादिति सम्भावनया विषयाभाव सम्भावनाऽस्येवेति न
दोषः । इदमेव ध्वनयितुं विषयपदमुपात्तम् । “उभयोऽन्यत्रे”ति
वार्त्तिके उभयशब्देन स्वार्थिकाऽयजन्तस्यावयवार्थकायजन्तस्य च
ग्रहणमिति भावः ॥

रूपे इति । (कै)

नन्वकचि उभयशब्देन तद्विशिष्टस्य ग्रहणाद्^३भक्तावयवौ
यस्येत्यर्थ उभकयो मणिरिति प्रयोगः सिद्धति के तु नेति फले
विशेषः स्पष्टः । एवमज्ञातोभयोर्घट इत्यर्थेऽकचि^४ उभकयघट इति

१ “द्विवचनविषयत्वादिति भाष्यस्य” इत्यारभ्य “द्विवचनाभावे भवती-
त्यर्थः” इत्यन्तमत्रास्ति । क । ग । इ पुस्तके ॥

२ द्विवचनत्वाभावसम्भावनायामिति भावः । क ॥

३ चोभयस्य पाठाभावे । क । चोभयस्य पाठाभावे । इ ॥

४ तसिलादि स्यात् । क । ग । इ ॥ ५ उभयो इति । क । ग । इ ॥

६ उभयक्तावयवौ । क । ग ॥

७ उभयघट इति रूपम् । क । उभकघट इति रूपम् । ग । इ ॥

(अ १ पा १। ङा ६)

(सवादीनि सवनामानि । १ १। २७)

रूपम् । के अयचि उभयकघट इति स्यादितिरूपे विग्रेष स्पष्ट
एवेति चेन्न । भाष्यप्रामाण्येनाऽनभिधानात् । अत एव हरिणा
उभयोऽन्यत्रेति नात्तिकमूलभूतम् ^१ उभयशब्दस्य द्विवचन टाप च
लोपश्च यस्येति व्याकरणान्तरसूत्रमुदाहृतम् । तन्मते ह्येषा प्रयो
गाणामभाव स्पष्ट एवेति बोध्यम् ॥

स्वरे चेति । (कै)

चितस्वरप्रत्ययस्वराभ्यामुभयत्रापि अन्तोदात्तत्वस्य सिद्धेरिति
भाव ॥ ^२ उभकाभ्याम् इत्यादि वचनाद् इत्यन्तोऽग्रस्य
प्रचिह्न । पुनरग्रे दशनात् ॥

श्रूयमाण इति । (कै)

विषयशब्दलभ्योऽयमय । श्रूयमाणत्वं च ^३ साक्षाद् भावरूपा-
देशद्वारा वेत्यन्यत् ॥

व्यवधानादिति । (क)

द्विवचनविषयत्वस्याव्यवहितस्यैव निवेशादित्यथ ॥ ^४ उभघटा-
वित्यादौ व्यवहितद्विवचनपरस्य साधुत्ववारणाय

क विषये इति । (कै)

१ उभयस्य द्विवचन टाप लोपश्च । क । उभयस्य । ग । इ ॥

२ अत्रैव कैघटेऽस्ति ॥

३ साक्षाद् भावरूपादौ । इ । 'आदेशद्वारावेत्यन्यत्' इति नास्ति
इ पुस्तके ॥

४ व्यवधानादिति इत्यारम्भ 'उभघटावित्यादा इत्यन्त नास्ति
इ पुस्तके ॥

५ उभयघटौ । क । ग ।

(सर्वादीनि सवनामानि । १। १। २७।) (अ १। पा १। आ ६)

एव चैतद्वचनाकरणलाघवाथमुभग्नब्दपाठ इति भाव ॥ भाष्ये

एवमाप्यपीति । (भा)

टापा व्यवधानादिति भाव ॥

अन्तरेणापीति । (भा)

दीर्घं तद्विग्रिष्टस्थान्तवद्भावेनोभग्नब्दत्वमिति भाव ॥ आवन्ता
देकवचनाद्यापत्तिस्तुनेत्याह

स्वार्थिकत्वादिति । (कै)

एव च तत एकवचनादौ द्विवचनविषयत्व कथमिति न वक्तव्यमिति भाव ॥ किं वक्तव्यमेतद् इत्यादि अन्तादिवद्भावेन इत्यन्तोऽपाठ । अवचनादापि इत्यस्य वक्तव्यत्वाभावेन किं वक्तव्यम् इति प्रश्नासङ्गते । तथा भ्रममूलको वा प्रश्न इति बोध्यम् ॥

द्वयैति । (कै)

कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिस्त^१स्वेह शास्त्रेऽनाश्रयणस्य सख्यासञ्ज्ञासूत्रे ^२भाष्ये उक्ते । अस्य लोकसिद्धव्यवस्थाबोधकत्वेन तत्र न्यायाप्रवृत्तेश्चेति भाव ॥ ननूभकावितिवद् उभयत इत्याद्यपि प्रसज्येतेत्यत आह

उभयत इत्यादि । (कै)

तद्योरव्ययत्वेन विभक्त्यन्तीयस्वाधिकत्वेन चाधिकरणापादानशक्तिविशेषकबोधजनकत्वात् । द्विवचनत्व च सख्याप्रकारकसख्येयवि

(अ १। पा १। आ ६)

(सवान्नि सवनामानि १ १। २७)

श्रेयस्कबोधजनकत्वम् ॥ 'अभेदविषय वृत्तिविषय ॥ उक्तमथ
प्रश्नपूर्व व्युत्पादयति । भाष्य

कथं स्वाधिक्या इति । (भा)

यत स्वाधिक्या प्रकृतितोऽविशिष्टा अन्यायविशेष्यकवाधजनका
अत प्रकृतिगृह्यतेऽनेनेति प्रकृतिग्रहणं तेन प्रकृतिभूताभशब्दग्राह-
केण द्विवचनशब्देन ततप्रकृतिकानां स्वाधिक्यानां कादीनामपि
ग्रहणमित्यथ । तेनोभयत इत्यादेव्यावृत्तिः । प्रकृतिग्रहणे -
त्यनेन कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तिर्ध्वनिता । द्विवचनं च टाप्सा-
हचय्यात्प्रत्यय एव गृह्यते । एतदथमेव टाव्ग्रहणं तेनोभयत-
भावित्यत्र समासे भवत्येवायजित्याहुः ॥

एव प्रत्याख्यात इति । (कै)

किं चाकज्मात्राथत्वे उभाव्यसवनास्वामकजित्येव पाठेन सिद्धे
सज्ञाप्रसोजके गणे पाठो व्यथ । साहचय्याच्च सज्ञादिव्यावृत्तिरिति
बोधम् ॥

इदं त्विति । (कै)

भाष्ये आदि पदसंज्ञामित्यथ ॥

भावतायनिरिति । (कै)

सति पाठे 'त्यदादीनि च इति वृद्धत्वे 'उदीषा वृद्धाद
इति फिञ् ॥

१ उभयत उभयत्रेति त्रतसोरथयत्वाद्द्वित्वाऽभिधानसामर्थ्यं नास्तौथ

भेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते नन्मशब्दः ॥

२ तेनोभयोरुभावमयोभावित्यत्र । क । ग ॥

३ अ १ । पा १ । सू ७४ ॥

४ अ २ । पा १ । सू १५७ ॥

(विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १। १। २८) (अ १। पा १। आ ६)

१भवद्राडिति । (कै)

२विव्वग्देवयोश्च टे इति चेन सवनाम्नोऽनुकषणाद्द्वादेशे ॥

भवन्मय इति । (कै)

३नित्य वृद्धेति मयट् ॥ भवन्मित्रे बहुव्रीहौ सवनामस-
ख्ययोरिति पूर्वनिपात ॥

४भवतष्टगिति । (पा)

श्रचन्तनिवृत्तये वृद्धग्रहण तत्राऽनुवृत्तते इत्यथ ॥

गुणवचनेति । (कै)

एकसज्ञाधिकारे सकलप्रातिपदिकविषयगुणवचनसज्ञाऽत परा
सवनामसज्ञेति भाव ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १। १। २८ ॥

एकस्मिन्निति । (कै)

सवत्र परत्वात् प्रतिषेधे विकल्पवैयर्थ्यं सवत्र वा विकल्पे भा-
वाभावयोस्तेनैव सिद्धत्वात् प्रतिषेधानयक्यमिति तयोरेकविषय-
त्वासम्भव इति भाव ॥ भाष्ये

दिगुपदिष्टे इति । (भा)

१ भवद्युष्ट इति । क । इ । ग ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ८२ ॥

३ अ ४ । पा ३ । सू १४४ ॥

४ अ ४ । पा २ । सू ११५ ॥

(अ १। पा १। आ ६) (विभाषा निक्समामे वज्रौहो १।१ २८।)

दिक् शब्दोच्चारणेन विहित इत्यथ । वज्रौहाविति शेष ॥

व्याप्यधमातिदेशे व्यापकधमस्याप्यतिदेशात्तन्मासोऽप्ययमत आह

मुख्य इति ॥ (क)

दक्षिणदक्षिणस्यै इति । (भा)

१आवाधे चे ति द्विवचन वज्रौहिवद्भावा ।

नावयवानामिति । (कै)

१न वज्रौहौ इति वद द्वन्द्वे चिकीषते नेत्यर्थो न । यद्यपि
द्वन्द्वेऽपि उद्भूतावयवभेदसमुदायस्य प्राधान्येन त प्रति वज्रौहरिव
द्वन्द्वस्य गुणत्वेन तदप्राप्तेरयमेवोचितस्तथापि त्यदादौना द्वन्द्वाभावे-
नादन्ते काक्चोरविशेषेण फलाभावात् । अन्यपथ्यायत्वच्छब्दस्य
सवनामत्वे न मानम् । वज्रसम्मतत्वात् । गणे तत् पाठस्य १वि-
भाषा जसि इत्यस्याऽसङ्गतेत्येति भाव । एव चेद सूत्रमुपसजन-
प्रतिषेधानुवादकमेव सूत्रकृता तदनुभ्युपगमाद्वा कृत तत् । अत एव
कुक्कुटमयूर्यावित्यादावुपसजनस्यस्वरणाय १द्वन्द्वे ने १ति वचनमा-
रम्भ १गोस्त्रियो इति सूत्रे भाष्ये इति बोध्यम् ॥

पुंस्त्वद्भाव इति । (कै)

इदं चिन्तयम् । माचयहणेन सिद्धे ॥ ननु यथा वज्रौहौ

१ अ ८ । पा १ । सू १ । पौडाया दोष्याया द्वे स्तो वज्रौहिवच्च ॥

२ अ १ । पा १ । सू २६ ॥ ३ अ १ । पा १ । सू ३२ ॥

४ द्वन्द्वे च (वा) द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्य । कुक्कुटमयूर्या । गोस्त्रियो

रूपसजनस्य (१ । २ । ४८) एतत् सूत्रस्यवात्तिकं तद्भाष्यं च ॥

५ अ १ । पा २ । सू ४८ ॥

(विभाषा दिक्समासे ब्रह्मव्रीहौ । १। १। २८।) (अ १। पा १। आ ६)

द्वे द्वे चेत्यप्राप्तावपीथ प्रवृत्तते तथा द्वे द्वे न ब्रह्मव्रीहौ इत्यप्राप्तावपीति किमुच्यते नचाप्राप्ते इतीत्यत आह

अयमचार्थ इति । (कै)

एव च नचाप्राप्ते इत्यस्य भाष्ये ब्रह्मव्रीहावित्यादि ॥
द्वे द्वे च इत्यस्य तु द्वे द्वे इत्यादि ॥ एव च ब्रह्मव्रीहौ सवच निषेधप्राप्तिद्वे द्वे तु द्वे द्वे च इत्यस्य न सवच प्राप्तिजसिन्विभाषया बाधादिति भाव ॥

सर्वं स्वविषय इति । (कै)

सर्वी दिग् ब्रह्मव्रीहिरित्यथ ॥

न व्याप्त इति । (कै)

सर्वी दिग् द्वन्द्व इति शेष ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

यदि चेति ॥ (कै)

भाष्ये

या पूर्वा सोत्तरेति । (भा)

यद्यपि वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्व प्रतीयते । १या पूर्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धोत्तरा यथेत्यर्थात् । एव चोत्तराशब्दस्य पूर्वनिपात प्राप्नोति तथापि समासे तदप्रतीत्या १पूर्वपदस्य ज्ञानविशेष्यपथ्यन्तलक्षकत्वेन गुणवाचकत्वाद् विशेषणत्वेन पूर्वनिपात इति बोध्यम् ॥

१ या पूर्वालप्रकारकज्ञानविशेष्या । क । ग ॥

२ पूर्वा पदस्य । क । ग । इ ॥

(अ १। पा १। आ ६) (विभाषा दिक्समाप्ते बज्ज्रीह्वा १ १। २८)

‘तत्र हि दिक्शब्दोऽस्तीति । (के)

न च श्लेषग्रहणेनानेकग्रहणेन वा सिद्धे उभयोपादानेन पुन विधानद्वारा सवत्र विशेषविहितत्वात् सोऽपि प्रतिपदोक्त । स्यष्ट चेदम आन्महत इत्यत्र भाष्ये इति वाच्यम् । पूर्वशब्द उत्तर-शब्द समस्यते इत्येव विधानकल्पनेऽपि दिक्शब्द समस्यत इत्येव विधानकल्पने मानाभावेन तत्र दिक् शब्दाभावादिति भाव ॥ भाष्ये

अवयवभूतस्याऽपीति । (भा)

प्रधानन्यायेनास्य न स्यात् । अस्य समूहत्व प्रति गुणत्वादिति भाव ॥ तदेतदवयवपदेन सूचितम् । समूहावयवत्वादत्तिपदाश-खेति बोध्यम् ॥ वसनशब्दो गृहवाचीति नैकश्लेष । अन्तरशब्दस्य सवनामत्वेऽपि परनिपातो राजदन्तादित्वादोध्य ॥

१ थाल्लेखटाइनमुद्रापितविवरणपुस्तके (तत्र दिक् शब्दोऽस्तीति) इति पाठोऽस्ति । वस्तुतः हि शब्दघटित एव पाठोऽस्ति । बज्जु पुस्तकेषु तथा दृष्टत्वात् ॥

२ श्लेषवचनान्तु योऽसौ प्रत्यारम्भात् कृता बहुव्रीहि ।

तस्मात् सिद्ध्यति तस्मिन् प्रधानतो वा यतो ष्टिति ॥ ४ ॥

यस्मात् “श्लेषो बज्ज्रीह्वा” (२। २। २३) इति सिद्धे ‘अनेक मन्यप्रदार्थे’ (२। २। २४) इत्याह तेन प्रतिपद भवति । आन्म हत समानाधिकरणजातीययो (६। ३। ४६) इत्यत्र भगवता महाभाष्यकारेणोक्तम् ॥

३ अस्य समूह । क । ग । इ ॥

४ अ २। पा २। सू ३२ ॥

तन्मते नेति । (कै)

किं चावयवयोः सवनामलेऽपि द्वन्द्वस्य तत्त्वाभावेन सवना-
न्वोऽविहितत्वाज्जसो न दोष इत्येकदेशुक्तिरिदं भाष्यम् ॥

न बहुव्रीहौ । १ । १ । २६ ॥

नियम कथमिति । (कै)

सख्याया अपि तेन पूर्वनिपातविधानादिति भावः ॥

प्राप्ते इति । (कै)

सप्तमीविशेषणे इत्यनेन ॥ न चैव वार्तिके सख्याग्रहण
व्यर्थं विशेषणत्वादेव तस्य पूर्वनिपातप्राप्तेरिति वाच्यम् । परिच्छे-
दकालरूपविशेषणताया अन्यत्रापि सम्भवात् ॥ भाष्ये वृत्तिकारोक्त
सूत्राथमाह

न खल्वपीति । (भा)

अस्याथस्य यथा ज्ञाभस्तथा वक्ष्यते । वह्निरङ्गत्वव्युत्पादनाय
पदान्तरेत्यादि ॥ वृत्तिपदाथविशेषणेति बङ्ग्रीहि ॥

बहुव्रीहिणेति । (कै)

ततो वह्निरङ्गबङ्ग्रीहिनिमित्तकेन निषेधेनेति शेषः ॥

सामान्येनेति । (कै)

न लुग्विषयमेवेति भावः । उत्तरपदग्रहणं चात्र ज्ञापकम् ।

(अ १ पा १। आ ६)

(न बङ्ग्रीहा । १ १ २६।)

अन्तवत्तिसुपा प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धेरित्यादि सप्तमे निरूपयिष्याम ॥

गोमतप्रिय इत्यत्र लुका 'हलङादि' लोपो बाध्यते । तेन तुम्दीर्घो नेति भाव ॥ भाष्ये

ननु चेहापीति । (भा)

वैयधिकरणेन मन्वन्वाश्रयणसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि निवृत्तिरित्यथ ॥ प्रथमार्थं सप्तम्याश्रयणेन सामानाधिकरण्येनैव मन्वन्वा न तु विद्यत्यध्याहारेणेत्याशयेनाह

अस्त्यन्यदिति ॥ (भा)

अच हीति । (के)

बङ्ग्रीहेविभङ्गुतपत्तौ सवनामकाय्यस्मायादिप्राप्तेरिति भाव ॥ तत्राऽवयवनिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि बाध इति तत तात्पर्यम् ॥ ननु एतत्प्रकरणसप्तमीनिर्देशा प्रथमार्था अत एव 'द्वे' चेति निषेध समुदायस्यैव । एव च वाच्यवृत्त्याऽमत्राद्यन्तस्य निषेधो न लभ्यत इत्यत आह भाष्ये

अय खल्वपीति । (भा)

एतेन बङ्ग्रीहो इत्यत्र चिकौषिते इत्यध्याहारेण सिद्धे बङ्ग्रीहिपदस्य लक्षणाव्यर्थेति परास्त तद्वाच्ये

सूचेति । (के)

भाष्ये ऐकपद्यम् एकार्थीभाव । एककारकशक्तियोगो वा

(न ब्रह्मव्रीहो १ १। २६)

(अ १। पा १। आ ६)

एकविभक्तिकाल बोध्यम् । तादर्थ्यान्ताच्छ्रद्य चद्यो लभते तस्मिन्
ग्रहणमित्यन्वय ॥ 'तद्यत्र तादर्थ्याद् इति पाठ कश्चित् । तत्र
ब्रह्मव्रीह्यथवाक्ये सज्ञाया अप्राप्त्या तत्स्वपदपय्यन्त लक्षणा बोध्या ।
तदेतत् ब्रह्मव्रीह्यथानि पदानीत्यनेन सूचितम् ॥ ननु वाक्ये
निषेधश्चेदहक पितेति प्रयोगो न स्यात् । किं च सुपरत्वाभावा-
त्साहो न स्यातामत आह

अप्रयोगेति ॥ (कै)

तदेतददृष्टिकारोक्त दूषयति

अकचस्वरौ त्विति । (भा)

एषा सूतिरविशेषात् सवप्रकरणविषया ॥

सूत्रप्रत्यास्थानेति । (कै)

समुदाये निषेधस्य महासज्ञया उपसजनप्रतिषेधेन वा सिद्धला-
दिति भाव । एव च महासज्ञासिद्धार्थानुवादक प्रपचार्य सूत्र-
मिति सूत्रकृतो हृदयम् ॥

यथोत्तरमिति । (कै)

उत्तरोत्तरस्य ब्रह्मलक्ष्यदग्मितत्वात् । स्पष्ट चेद् 'धिनिष्ठाण्यो'

१ 'तद्यत्र तादर्थ्याद्' इति पाठ एषामिनसटोन विद्यालयस्थस्य हस्त
लिखितभाष्यपुस्तके दृश्यते ॥

२ * गोनदीय आह । अकचस्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्ग मुक्तसप्रयौ ।
त्वक्तपिठक मक्तपिठक इत्येव भवितव्यम् ॥

३ अ ३। पा १। सू ८ ॥

* गोनदीयस्त्वाह । ब्रह्मपु पुस्तकेषु एवमिधमादोऽस्ति ॥

(अ १। पा १। आ ६)

(द्वितीयासमासे । १। १। ३ ।)

इति सूत्रे भाष्ये ॥ एतेन सूत्र सायक्याय वृत्तिकाराक्त व्याख्यान-
मेव प्रवृत्तमित्यपास्तम् ॥ शिङ् इति सवनामस्वरौदाहरण
त्रिंशत्प्रियायेति ॥ भाष्ये

भूतपूर्वस्येति । (भा)

भूतपूर्वाद्यकपूर्वाद्यन्तस्य समासस्येत्यथ ॥

प्राधान्येनेति । (कै)

प्रयोगकालरूपस्यावधेऽदिति बोधेन व्यवस्थान्तेऽपि पूवाथ-
स्योपसजनत्वाच्च भवतीति भाव ॥

तृतीयासमासे । १। १। ३० ॥

अथमपि समुदायनिषेध एव । सवाद्यन्तद्वितीयासमास सव
नाम नेत्यथ ॥

प्रयोगार्हस्येति । (कै)

मासेन पूर्वाद्य देहीति भाष्योदाहरणादिति भाव ॥ भाष्ये
तादर्थ्यात् इति च लोकदृष्टोक्तम् । लोके हि तस्मादेव वा-
क्यान्ता वृत्ति निष्पन्ना मन्यते ॥ नन्वेव सति समुदायस्य निषेधो
न लभ्यतेऽत आह

वाक्यभेदेन चेति ।

आवृत्त्येति भाव ॥ भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

योगाङ्गमिति । (भा)

योगरूपमङ्गमष्टाध्याय्या इत्यथ ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनीति । (भा)

तृतीयासमासरूपाणि सवाद्यन्तानौत्यथ । अन्यथा पूर्वशब्दस्य निषेधेऽपि समासस्य तदनिषेधाद्दुदाहरणे सौ स्यात् । अवयवस्य तच्चेऽपि ततो विभक्तेरविहितत्वान्न दोष । सप्तम्युच्चारण तु सूत्रानुरोधेऽदिति बोध्यम् ॥

तृतीयाया सर्वादीनीति । (भा)

तृतीयान्तात् पराणीत्यथ ॥ तद्वीज दशयति

पर्युदासेति । (कै)

भाष्ये पचम्युपादानात् पूर्वपदभ्रूते नाऽस्य प्रवृत्ति ॥

सदृशस्येति । (कै)

प्रयोगाहत्वेन समाससमानपदाथकत्वेन च सादृश्यम् ॥

प्रतिपदोक्त इति । (कै)

तेन मासेन कृताय पूर्वसौ इत्यत्र तदथके मासपूर्वसौ इत्यत्र च न दोष ॥ अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितानन्यान सर्वादीन् विहाय पूर्व एवोदाहृत इति बोध्यम् ॥

विभाषा जसि । १। १। ३२ ॥

इकारेणेति । (कै)

तद्रूपस्य सवनामकाय्यस्याऽभावादिति भावः ॥ सूत्रे जमि
इति च लुप्तसप्तमीक लुप्तद्वितीयान्त वा ॥

अन्ये त्विति । (कै)

जमीत्यस्य च जस घटिते सवनामकाय्यविधायकसूत्रे द्वन्द्वे
विभाषेति सञ्जाविकल्पोपतिष्ठते इत्यथ इत्यभिमानः ॥ भाष्ये

१अकजम्भि न भवति (भा)

इत्यस्य समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोऽकज् न भवतीत्यथ । कृताऽकचा
समासस्तु भवत्येव तत्र सर्वाद्यन्तत्वाद्नेन विकल्पो भवत्येव समुदा-
यस्य कुत्साविवक्षाया केनाय विकल्पः । इन्द्रश्च सर्वाद्यन्तत्वाभावा-
दिति बोध्यम् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । १। १। ३४ ॥

भाष्ये

पुन सूत्रपाठे इति । (भा)

गणपाठोत्तरकालिके सूत्रपाठे इत्यथ ॥ ननु पूर्वादीनि नवे-

१ अकज न भवति । क । उपलब्धभाष्यपुस्तके अकजम्भि न भवति”
इति पाठोऽस्ति ।

(पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि (अ १। पा १। आ ६)
व्यवस्थायामसञ्जायाम् । १। १। ३४।)

त्येतावत्युक्ते गणस्यग्रहणेन प्राप्तविभाषालेऽभावतातपय्यकत्वेन गौर-
वादर्थान्तरे एवाप्तविभाषास्यादत आह

तेषामेवाचेति ॥ (कै)

नन्वेवमथविशेषलाभो न स्यादत आह

गणे एवेति ॥ (कै)

प्रकारार्थं इति । (कै)

वस्तुतः सप्तचरत्वाद्जाद्यदन्तत्वाच्च सूत्रेऽवरशब्दस्यैव पूर्वनिपात
उचित इत्याशयेन अवरादीनाम् इत्युक्तिर्वात्तिककृत इति
बोध्यम् ॥ ननु सर्वादीनीति व्यवहाराद् गणपाठस्य पूर्वतानिश्चीय-
तेऽत आह

आदिशब्द इति ॥ (कै)

ननु गणपाठस्य निदग्नायत्वे आदिपदस्य प्रकारायता स्यात्
तदेव कुत इत्यत आह

तत्र वेदे इति ॥ (कै)

प्रकारेति । (कै)

सवनामकाथ्यवत्त्वमेव सादृश्यमिति भावः ॥

छान्दस प्रयोग इति । (कै)

एव च सर्वादीनीति व्यवहारादेव गणपाठस्य पूर्वत्वनिश्चय
इति भावः ॥ अत्र वदन्ति तानि पूर्वादीनि इत्यनेनैव गणपा-
ठस्य पूर्वत्वे सिद्धे इमान्यवरादीनीति' व्यथम् । अस्य हि पूर्वा-
दीनीत्यथ कैयटास्तभ्यते । नचाऽयं सूत्रपाठस्य पुनः पाठत्वे

(अ १। पा १। आ ६)

(पूर्वपरावरदन्विगोत्तरापराधराणि
व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम । १। १। ३४।)

साधक । किं च इमान्यपि पूर्वादीनीति शङ्काऽप्यनुपपन्ना त्वदुक्त-
रीत्या हेतोरभिधानान् । एव च हेत्वभिधानमन्तरेणेत्यपि चि-
न्त्यमेव । तस्माद्च आदिशब्द आश्रयवाची भौष्मादिश्च सुयोधन
इतिवत् । तानि गणपठितानि पूर्वकालाश्रयाणि । इमान्यष्टाध्या-
यीपठितानि अवरकालाश्रयाणीत्यथ । एव च तत्तत्कालकृतत्वात्
पूर्वादिव्यवहार इति भाव ॥ तत्र मानाभावमूलक शङ्कते ।

इमान्यपि । (भा)

अष्टाध्यायीपठितान्यपि ॥

पूर्वादीनि । (भा)

पूर्वकालाश्रयाणीत्यथ । अत्राऽपिरेवार्थेऽन्यथोभयो परस्पर-
पेक्षया पूर्वकालत्वासम्भवेनाऽपिरनयक एव स्यात् । सर्वादीनीत्यादौ
सवचादि शब्द प्रकार एव तत्तत्काव्यवत्त्वेन च सादृश्यम् । अति-
प्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याशय । ध्वनित चेद् 'कस्येद् इति
सूत्रे भाष्ये इति ॥

'नचैवेति (भा)

भाष्ये । अष्टाध्याय्या पूर्वे'त्यादि त्रिसूत्री पठितानीत्यथ
अष्टाध्याय्या पूर्वकालत्वे पूर्वादीनी ति सूत्रेऽष्टाध्यायीसूत्रपठिता-
नामेव तेषा ग्रहण स्यादिति भाव ॥

१ अ ४। पा २। सू २५ ॥

२ "नचैवेति" पाठो बङ्गेषु विवरणपुस्तकेषु दृश्यते । तत्त्वसुद्धम् । भाष्ये
ऽदग्रनात् ॥

(पूर्वपरपरवरदक्षिणोत्तरापराघराणि (अ १। पा १। आ ६)
व्यवस्थायामसञ्जायाम । १। १। ३४।)

प्रतिनियतेति । (कै)

पूर्वादिसप्तकस्यैव व्यवस्थायामित्यादि स्वशब्दस्यैवाज्ञातीत्यादि
अन्तरशब्दस्यैव वह्निर्योगेत्यादि विशेषणाभिधानायेत्यथ । अष्टा-
ध्यायीपाठेन यथा ह्यादिपर्युदासाभावस्तथा दृश्यति

तच्च पुनरिति । (कै)

पुन सञ्जाविधानेन पुन काव्यविधानद्वारा ह्यादि पथ्युदासो-
वाध्यत इत्यथ ॥

इति पुनर्विधानेनेति । (कै)

एतत् सञ्जाकल्पितेन द्वितीया पुनर्विधानेनेत्यथ ॥ नन्वेव
जसि विकल्पो न स्यादत आह

वाक्यभेदेन चेति । (कै)

विभाषा जसि इत्यनुवृत्त्येत्यथ ॥

‘जस् भावादिति चेदुत्तरचेति । (वा)

ढोढे लोप इति सूत्रे वाक्तिकमिदम् । ‘एभिश्च सूत्रवाक्तिक-
प्रयोगैस्त्वदादित् पूर्वमेव गणे पूर्वादिपाठ इति बोध्यते इति भाव ॥

पाठविशेषणो प्रमाणाभावादिति । (कै)

व्याख्यानातिरिक्तप्रमाणाभावादिति भाव ॥ तथा व्याख्याने
बाधकमाह

१ जस् भावादिति चेदुत्तरत्र ङस्याभावादपवादप्रसङ्ग (वा) ‘ढोढे लोप ’

(८ । ३ । १३) एतत् सूत्रस्यवाक्तिकम् ॥

२ एतैश्च । क । ग । इ ॥

उक्तानुवादेति । (कै)

भावाग्ने इत्यथ । अभावतात्पय्यकत्वेन गौरव दोष इत्यपि बोध्यम् ॥ नन्वप्राप्तविभाषात्वारणायाऽथमात्रनिर्देश क्रियता कि प्रतिपदपाठेनेत्यत आह

प्रतिपदेति ॥ (कै)

असङ्करेणेति । (कै)

सप्तस्वेव व्यत्रस्थासम्बन्ध स्वेऽज्ञातिधनयोरन्तरे वह्निर्यागादेरित्येव रूप इत्यथ । एवमप्याद्यसूत्रे पूर्वादीनि व्यवस्थायामसज्ञायामित्येव कुतो न सूचितम् । सप्तानामेव व्यवस्थाया वृत्तेरिति चिन्त्यम् ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १। १। ३५ ॥

आत्मौयत्वमेवाहेति । (कै)

आत्मौयत्वेनेव तत प्रतीतिन तु धनत्वादिनेत्यथ । ईदृशविशेषज्ञाभाष्यमेवाख्याग्रहणम् । तदभावे आत्मौयत्वादिना ज्ञातिधनवाचकेऽपि निषेध स्यादित्युत्तरम् ॥

प्रतिषेध इति । (कै)

अज्ञातीत्यादिप्रतिषेध इत्यथ ॥

न तु ज्ञातिधनयोरिति । (कै)

ज्ञातिधनत्वयोरित्यथ ॥

अन्तरं वह्निर्योगोपसंव्यानयोः । १। १। ३६॥

भिन्नार्थ इति । (कै)

नानाथ इत्यथ ॥

तत सर्वथेति । (कै)

कमणि द्वितीयव्याख्यानेन करणे आद्यव्याख्यानेनेति बोध्यम् ॥
नन्वल्पमहत्परिमाणभ्यामन्तरीयोत्तरीयत्वनिर्णयो भविष्यतीत्यत
आह

समाने इति । (कै)

पदत्रयमपि सप्तम्यन्तम् ॥ भाष्ये

किमुत्तरीय किमन्तरीयम् (भा)

इत्येतन्न ज्ञायते इत्यन्वय ॥

तृतीयचतुर्थयोरिति । (कै)

शरीरसयुक्तयोरित्यथ । भाष्यस्य त्वय भाव । वह्निर्योग इति
स्मर्यते । तेन परम्परया बाह्यसम्बद्धस्याऽपि सिद्धिरिति ॥ ननु
जसि विकल्पविधायकसूत्रस्थवाचित्तिकोदाहरण सप्तम्यन्तमयुक्तमत
आह

गणोति । (कै)

पूश्शब्दस्य विशेष्यत्वे इत्यथ ॥ 'तच्च स्त्रियामेव तदाह

इह त्विति ॥ (कै)

१ स्वरादिनिपातमव्ययम् । १। १। ३७ ॥

क्रियाप्रधानमिति । (कै)

क्रियायामेव विशेषणमित्यथ । यथा हिरुगादि । एतच्चोत्तर-
सूत्रे कैचटे स्पष्टम् ॥

किञ्चिदिति । (कै)

यथोच्चैरादि ॥

१ चादीना ह्यसत्त्ववाचिनामेव निपातसच्चा । यथा लोभ नयन्ति पशु
मन्यमाना' इत्यत्र सम्यगर्थस्य पशुशब्दस्य न तु सत्त्ववाचिना यथा
'पशु स्लाञ्छके वायव्यान्' इत्यादौ खरादीना तु सत्त्ववचनानामव्ययस
ज्ञेयते । खल्लि वाचयति । ख पश्येति यथा । खर् इति खगपरलोका
यो । खर्गे । 'क्षयैव या खजलधेजलेषु' । परलोके । "स्वर्थातस्य
ह्यपुत्रस्य" ॥ अन्तर इति मध्ये । 'अन्तर्वाव्यञ्चिरमनुचर ॥ प्रातर
इति प्रत्यये । प्रात सध्यासुपासीत" ॥ पुनर इति आद्युदात्तोऽप्र
थमे विशेषे च । अप्रथमे । पुनरुक्तम्" । विशेषे । 'कि पुनर्वाच्यया
पुण्या' ॥ सनुतर इति अन्तर्धाने । 'सनुतश्चोरो गच्छति" ॥ उच्चैस्
इति महति ॥ नौचैस इति अल्पे ॥ शूनैरिति क्रियामान्ये ॥ ऋध
गिति सत्ये । वियोगश्रीभ्रसामीप्यलाघवेऽवित्यन्ये ॥ ऋते वजने ॥ युग
पदित्येककाले ॥ आराद् दूरसमीपयो ॥ पृथग इति भिन्ने ॥ एते
नवान्तोदात्ता इति काशिका । 'शूनैश्चिद्यन्तो अद्रिव' 'ऋधग्
इत्या समत्य' इत्यत्र तु 'शूनै ऋधक' शब्दौ आद्युदात्तौ प्रयुज्येते ॥
ह्यस इति अतीतेऽह्नि ॥ श्वोनागतेऽह्नि ॥ दिवेति दिवसे ॥ रात्रौ इति
निशि ॥ सायमिति निशासुखे ॥ चिरमिति बद्धकाले ॥ मनागिति

अनेकशक्तीति । (कै)

१खस्तिष्ठति खरागत इत्यादावित्यथ । अनेककारकशक्तियोग
एव च सत्त्वमिति भाव ॥ भाष्ये

१सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनाना च (भा)

इत्यस्याऽव्ययसञ्ज्ञेय्यत इति शेष ॥

खोहितेति । (कै)

अवधौभावश्चेति खरादिषु पथ्यत इति मते इदम् ॥ न
खसत्त्ववाचिभावाच्चादिषु पाठाभावाच्च कथं निपातत्वमत आह

१प्राग्रीति ॥ (पा)

१ खस्तिष्ठ ख आगत । क । ग । इ ॥

२ सत्त्ववचनाना च । क । ग । इ ॥ ३ अ १ । पा ४ । सू ५६ ॥

ईषदर्थे ॥ ईषदित्यल्पे ॥ जोषमिति सुखमौनयो ॥ तुष्णीमिति मौने ॥
बहिस अवस इत्येतौ बाह्ये ॥ समयेति समीपे मध्ये च ॥ निकषा
इत्यन्तिके ॥ 'विलङ्घ्यलङ्घा निकषा हनिष्यति' ॥ स्वयम इति आ
त्मना इत्यर्थे ॥ 'स्वय द्युतम' ॥ वृथेति व्यर्थे ॥ नक्तमिति रात्रौ ॥ नञ्
इति निषेधे (नञ् खरादिष्वप्रामाणिक पाठ) ॥ हेतौ इति नि
मित्तार्थे ॥ इद्धेति प्राकाशे ॥ अद्धेति स्फुटावधारणयो ॥ तत्त्वातिशय
योरित्येके ॥ सामि इत्यद्भुतगुणितयो ॥ एते ह्यस प्रभृतय साम्यन्ता
द्वाविशतिरन्तोदात्ता इति काशिका । दिवा चित्तम ह्यण्वन्ति'
'वृथा सृजत्यधिभि ॥ नक्त ददृशे कुहचिद्देवेष' इत्यादौ तु आद्य
दात्ता प्रयुज्यन्ते ॥ सना इति नित्ये । 'सना तात इन्द्र' सनातन' ।
सनत इदमपि नित्ये । 'सनतकुमार' ॥ तिरस् इत्यन्तर्द्धैतिव्यगर्थे
च । तिरोहित' 'तिर कल कुह' । परिभूते तु लक्षणा "तिर

(अ १। पा १। आ ६) (खरादिनिपातमव्ययम् । १ १। ३७ ।)

‘किमोऽद् इति । (पा)

तद्वितश्च इति सूत्रमपि ततसञ्जाविधायकमेव भवति ।
एतत् प्रयोजनसत्त्वाद्देव केवनानामपि तेषां सञ्जास्यादिति भाव ॥
भाष्ये

एव तर्ह्यव्ययेति । (भा)

प्राग्वीश्वरादव्यय खरादीनि चादद्याऽसत्त्वे इति पाद्यमित्यथ ॥

तदा चादीनामिति । (कै)

यदि तु चादय । असत्त्वे इति योगविभागेनासत्त्वे इति
पाठविशेषणं क्रियते तदा नाय दोष । तस्माद्भाव्योक्त एव दोष ।
न च तत्र प्राटीनामिति वाच्यम् । १जर्थादीनामस्यहापत्ते ।
एव १निपाता आद्युदात्ता इत्यादावपि दोषो बोध्य ॥

१ अ ५। पा ३। सू १२ ॥ २ अ १। पा ४। सू ६१ ॥

३ निपाता आद्युदात्ता (फिट सूत्रम् । ८) ॥

खृतोरिरिति यथा ॥ सना इत्यादयास्तरान्ता आद्युदात्ता इति का
श्लिका । ‘सनाच्च होता नव्यश्च सतसि’ “तिर एरुद्विदश्विने’ त्यादौ
तु अन्तोदात्त प्रयज्यत ॥ अन्तरा इत्यन्तोदात्तो मध्ये विनार्थे च ।
त्वा मा चान्तरा कमखलु’ ‘त्वामन्तरा तामरसायताच्छि ॥
अन्तरेणेति वजने ॥ ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने प्रौघ्नार्थे सम्प्रत्यर्थे
च ॥ कम् इति वारिमूढनिन्दासुखेषु । वारिणि ‘कञ्ज पद्मम्’ ।
मूढनि । ‘कञ्जा कञ्जा’ । निन्दायाम् । “कन्दप” । सुखे । ‘क
यु’ ॥ प्रम इति सुखे । प्रकाय ॥ सहसा इति आकस्मिकाविमश
यो । ‘दिव प्रसून सहसा प्रपात’ । “सहसा विदधीत न क्रियाम ।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १।१।३८ ॥

यद्यपि केवलस्येति । (कै)

एव च केवलतद्धितात्कस्या अपि विभक्तेरभावेनासर्वविभक्तिरिति विशेषणमव्यावक्तकमिति भाव ॥

वाचनिक इति । (कै)

शब्दरूप विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भाव ॥ किं च केवलानां सज्ञाया प्रयोजनाभाव प्रयोजकाभावश्च । अन्यथसज्ञालब्धोऽर्थो हि तदप्रयोजक इति बोध्यम् ॥ वाचिकोत्यानाय सूत्रार्थदृश्यति

तत्र वृत्तिकारेणेति ॥ (कै)

सर्वा विभक्तिरिति । (कै)

सर्वावयविकेत्यथ ॥

स्वधेति पितृदाने ॥ अलम इति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु ॥ भूषणे । 'अलङ्कार' । पर्याप्तौ । अलमस्य धनम्" बह्वित्यथ ॥ शक्तौ, अल मल्लो मल्लाय । शक्त इत्यथ । वारणे । अलमति प्रसङ्गेन । निषेधे । 'आलप्यालमिद वभोयत्स दारानपाहरत" न वक्तव्यमित्यर्थः ॥ वषड इति हविर्दाने ॥ विनेति वजने ॥ नानेत्यनेकविनाथयो । नानाभूत देहभृता समाजम् । नानारीतिनिष्फला लोकयात्रा" ॥ स्वस्तीति मङ्गले ॥ अन्यद् इत्यन्यार्थे । 'देवदत्त आख्यातोऽन्यच्च यज्ञदत्त इति ॥ अस्तीति सत्तायाम् । अस्ति परलोक इति मतिरस्यास्तिक ॥ उपाशु इति अप्रकाशोच्चारणरहस्ययो । क्षमा

प्रतिनियतेति । (कै)

एव च विशेषत कस्या अपि निमित्तत्वेनाऽनाश्रयणात्सवविभ-
क्तिनिमित्तकोऽयमिति भाव ॥ ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेरविभक्ति-
निमित्तस्त्वाद्वितोऽप्रसिद्धोऽत आह

अश्रूयमाणेति ॥ (कै)

तन्निमित्तस्येति (कै)

बज्जब्रीहि ॥ ननूत्सगत एकवचनमपि सर्वासा स्यादिति बज्ज-
वचनान्तवियहे सवविभक्तेनिमित्तत्वमव्याहतमत आह

क्रमव्यतिक्रम इति । (कै)

प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन प्रथमाया एवैकवचनमिति न
दोष इत्यथ ॥

अविशेषेणेति । (कै)

द्विकथोरित्याद्येकवाक्यतामनपेक्ष्येत्यथ ॥

इति चान्तौ ॥ क्षमा करोतु भवान ॥ विहायसेति वियदर्थे । विहा
यसारम्भमितो विभाति ॥ दोषेति रात्रौ ॥ मृषामिथ्येत्येतौ वितथे ॥
सुधेति व्यर्थे ॥ पुरा इति अविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च । ‘पुरा
धीते’ । अविरतमपाठीदित्यथ । ‘पुरिलुड च’ इति षट् । चिरा
तीते । ‘पुरापि नव पुराणम् । ‘पुरेदमूर्द्धं भवतीति वेधसा’ ।
समनन्तर भविष्यतीत्यथ ॥ मिथो इति रह सहायथो । मन्त्रयते
मिथो ॥ मिथस इत्यपि पूववत ॥ प्रायस इति बाहुल्ये ॥ सुजस इति
पुनरर्थे ॥ प्रवाज्जकमिति समकाले ऊर्द्धार्थे च । केचित्तु प्रवाहिकेति
पठन्ति ॥ आर्यहृत्कमिति वलात्कारे । शाकटायनस्वाह । आर्येति

उत्पन्नाना नियम इति । (कै)

उत्पन्नाना शास्त्रवलाच्चियमेन लोपेनेव निवृत्ति क्रियत
इत्यथ । इदमप्यथनियमे सजातीयापेक्षप्रत्ययनियमे च बोध्यम् ॥

विशेषस्येति । (कै)

द्वेकयोरित्याद्येकवाक्यतारूपस्येत्यथ । ज्ञापकादिभक्तिरितिपक्षे
इयमेवेति विशेषस्येत्यथ ॥ ननु 'चलादीनाम्' इत्युक्त्वा चल
प्राक् पठितस्य तसिञ्ज कथमुदाहरणदानमत आह

आदिशब्दस्येति ॥ (कै)

ननु विनेत्यादावपि पदत्वाय विभक्त्युत्पत्तिरावश्यकेत्यत आह

प्रयोग इति ॥ (कै)**दघ्नीत्यादाविति । (कै)**

प्रयोगमात्रे विभक्त्यभावो विवक्षित इति भाव ॥

प्रतिबन्धे । ह्यमिति प्रतिषेधविवादयोरिति ॥ अमौच्छामिति पौन
पुन्ये ॥ साकसाद्गमित्येतौ सद्दार्थे ॥ नमस इति नतौ ॥ हिरुग
इति वजने ॥ धिग इति निन्दाभत्सनयो ॥ आम इत्यङ्गीकारे । 'आम
कुम ' ॥ प्रत्यम् इति ग्लानौ ॥ प्रश्नान इति समानार्थे । 'प्रश्नान
देवदत्तो यच्चदत्तेन ॥ प्रतान इति विस्तारे ॥ मा इति निषेधे ॥
माडिति निषेधाश्रकथो (माडोऽप खरादौ प्रक्षिप्त पाठ) ॥
आह्वतिगणश्चायम । तेनान्येऽपि ग्राह्या ॥ तद्यथा । अम इति श्रैष्ठ्ये
अल्पे च ॥ कामम इति स्वाच्छन्द्ये ॥ प्रकामम इत्यतिशये ॥ भूय
इति पुनरर्थे ॥ साम्रतम् इति न्याय्ये । परमिति किन्त्वर्थे ॥ साक्षाद्
इति प्रत्यक्षे ॥ साचीति तिथ्यर्थे ॥ सत्यम इत्यर्द्धाङ्गीकारे ॥ मङ्
क्षिति श्रैष्ठ्ये । आश्रिति च ॥ सवदिति वर्षे ॥ अवप्रयम् इति निश्चये ॥

अव्ययत्वादिति । (कै)

अविभक्तिकत्वस्य स्वाभाविकत्वे ऽव्ययादापसुप इत्यस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गादिति भाव ॥ ननु पूर्वलक्षणस्य दूषितत्वाद्वाशब्दोऽसङ्गतोऽत
आह

अविभक्तिरिति ॥

वाशब्द इति । (कै)

प्रयुक्त इति शेष । एव चाप्यर्थो वाशब्द इत्यथ । १अलि-
ङ्गम् इत्यपि यद्युच्यते एवमप्यन्योन्याश्रय इत्यथ ॥

शास्त्रादेवेति । (कै)

तद्द्योतकविभक्तिलुक् शास्त्रादेवेति भाव ॥

वाशब्दार्थ इति । (कै)

वाशब्दस्याथ इवार्थो यस्येति बङ्गव्रीहि । अथ च पाठ खरा-
दिषु काव्य इति बोध्यम् । स च पचतिकल्पादिव्यावृत्तये तद्धि-

१ अ २ । पा ४ । सू ८२ ॥

२ अलिङ्गमसख्यमितिवा । वा ॥

सपदि श्रैष्ठे ॥ बलवद् इति अतिश्रये । बलवदपि शिद्धितानाम ॥
प्रादुस आविस् इति प्रकाशे ॥ नित्यदा सदा अजस्र, सन्ततम्
एते सातत्ये ॥ उषेति रात्रौ । उषातनोवाथ ॥ रोदसी द्यावा पृथि
वर्थे ॥ ओम् इति ब्रह्मवाची ॥ भूर भुवर इति पृथिव्यन्तरिक्षो
कयो ॥ भ्रूटिति, भ्रूगिति तरसा श्रैष्ठे । द्राक् द्रुत श्रैष्ठे क्षिप्रमिति
च ॥ अतीव इत्यतिश्रये ॥ सुष्ट इति प्रशसायाम ॥ कु इति कुतसिते
बदधयो । कापथ, कवोष्णम् ॥ अजसेति तत्त्वश्रीव्राथयो ॥ अ इति
बहिरर्थे ॥ मिथ इति द्वावित्यथे । मिथु मन्त्रयेते ॥ विश्वग् इति सम

(तद्धितश्चासवविभक्ति । १।१। ३८।)

(अ १। पा १। आ ६)

तश्च इति सूचारम्भेऽप्यावश्यक इति भावः ॥ ^१प्रत्नेत्यादि स्यात्
न परिगणितमध्यवर्त्तीत्यत आह

स एवेति । (कै)

^१प्रकारवचन इत्यत्र प्रकार सादृश्य विशेषश्च तत्र शब्द-
शक्तिमाहात्म्यात् प्रत्नादिभ्य उत्पन्नेन सादृश्यमुच्यते । किमा-
दिभ्य' याला तु विशेष । एव च प्रत्नपूर्वे ति सूच व्यथमेव ।
सोकेऽप्रयोगस्वनभिधानादिति भावः ॥ ^२असु च क्न्दसि इत्यम् ॥
^३किमेत्तिड इत्याम् ॥ ^४प्रतियोग इति तसि शस्प्रभृतिषु
अस्तीति तदग्रहण चिन्त्यम् । दृष्टान्ताथमित्यन्ते ॥ भाष्ये वति
“^५तेन तुल्यम् इति विहितो न तु ^६उपसर्गाच्छन्दसि इति

१ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्यालच्छन्दसि । ५ । ३ । १११ । इवार्थे । त प्रत्नथ
पूर्वधा विश्वथेमथा” ॥

२ अ ५ । ३ । २३ ॥

३ अ ५ । पा ४ । सू १२ ॥

४ अ ५ । पा ४ । सू ११ ॥

५ अ ५ । पा ४ । सू ४४ ॥

६ अ ५ । पा १ । सू ११५ ॥

७ अ ५ । पा १ । सू ११८ ॥

ताव भावे ॥ भाजग इति श्रौत्ये । भाजक पचति ॥ अन्वग इत्यानुब्रूज्ये
अस्तम इति विनाशे ॥ आनुषग् इत्यानुपूर्त्ये ॥ ‘आनुषक् प्रविशतीह
बन्धुता’ । अनुमाने अनुषग इति शाकटायन ॥ आनुषद् इति दान्त
केचित् ॥ अन्नस इति श्रौत्र साम्प्रतिकथो । “अन्न एव गच्छति’ ।
अन्नरेवेति रेपो वा ॥ स्थाने इति युक्तार्थे ॥ वरम इति हि ईषदु
त्कार्थे ॥ दुष्ट निष्कृष्टार्थे ॥ वलादिति हठार्थे ॥ शु इति पूजायाम् ।
‘शुणाशीर’ ॥ क्षमेति क्षान्तौ ॥ अर्वाग इति प्राचीने ॥ शुदि शुक्ल-
पक्षे ॥ वदि कृष्णपक्षे ॥ इति खरादि ॥

(अ १। पा १। आ ६)

(तद्धितश्चासवविभक्ति । १। १। ३६।)

विहित । उद्धतो निवत इत्यादौ तस्य लिङ्गसख्याद्यन्वयदर्श-
नादित्याहुः ॥

एकत्वादिव्यवहारवदिति । (कै)

पटादिपदानामिति शेष ॥

अलिङ्गाऽसख्यत्वमिति । (कै)

तथाच सख्याऽभावादेव विभक्त्यनुत्पत्तिरिति अविभक्तिरिति
न्यासोऽप्यदुष्ट इति भाव ॥

अव्ययादाप्सुप (पा)

इति सूत्रं तु न्यायसिद्ध्याया अनुत्पत्तेरेवान्वाख्यापक प्रत्ययलक्षणं
प्रतिपत्तिद्वारा पदत्वादिषम्यादनाथमिति तात्पर्यम् ॥ नन्ववैयाकरणै
सख्याया अज्ञानादेव तदाचकविभक्तिं प्रयुज्यत इत्यत आह भाष्ये

अभिज्ञाश्चेति । (भा)

पट इत्यादौ तैरपि एकवचनादिप्रयोगकरणादिति भाव ॥

युक्त्यन्तरमथाह

आतश्चाभिज्ञा इति ॥ (भा)

वस्तु' मूल्यम् ॥

१ घातुर्वै शब्द । शब्दे काव्यस्यासम्भवादर्थे काव्यं विज्ञास्यते । क पुन
धर्मात्वथ । जिग्या । इदं तद्धि प्रयोजनमुत्तरपदलो यथा विज्ञायेत ।
घातुद्धताऽर्थोधात्वर्थ इति । क पुनर्धातुद्धतोऽथ । साधनम् । किं
प्रयोजनम् । साधनेऽथ भवत्स्लिङ्गसख्याभ्या योच्यते । उद्धतानि उद्धत ।
निगतानि निवत इति ॥ २ अ २ । पा ४ । सू ८२ ॥

अत्रैवेति । (कै)

अलिङ्गाऽसख्यत्व एवेत्यथ । उपपत्तियुक्ति क्रियाप्रधानत्वादिरूपा । एवमनुगम्यमानम इत्यस्योपपद्यमानमित्यथ ॥

नापि साधनप्रधानमिति । (कै)

किन्तु द्रव्यप्रधानमिति शेष ॥

तस्माद्वाहुल्येति । (कै)

एव च तादृशबहुमध्यपाठेन खरादीनामप्यलिङ्गासख्यत्वमनुमीयते । अनेककारकशक्तियोगमात्रेण तु सत्त्ववचनत्वमिति भाव । उन्नतगङ्गादीना वाचनिकमथ्यत्वम् ^१अव्ययीभाव इति महासञ्जयापि सूच्यते । सत्त्वप्रधानता तु इदं खर् इति सर्वनाम्नापरामर्शात् । श्लान्याद्यथकप्रतामित्याद्यपि सत्त्ववचनमित्यन्ये ॥ ननु तदर्थं कारकान्वयाभावान्न तस्य क्रियात्वमत आह

क्रियाविशेषणत्वादिति । (कै)

क्रियायामेव विशेषणत्वादित्यथ । क्लान्ततुमुन्नन्तादिवदिति भाव । खरादीना घटादीना च ख पतिघटोदकमित्यादौ नामार्थेऽप्यन्वय । एतेन तेषामपि क्रियाविशेषणत्वात् क्रियाप्राधान्यदुर्वारमित्यपास्तम् । अत एव एतदर्थेन कारकानामन्वय । तदन्वययोग्यस्य साध्यत्वरूपक्रियात्वस्य तत्राऽभावात् ॥

क्रियाऽऽक्षेपादिति । (कै)

स्थित्यादि क्रियाक्षेपादित्यथ ॥

द्रव्य प्राधान्येनेति । (कै)

पीलुमूलसमानदिक्स्थिति हि तत्र बोध ॥

द्रव्योपसर्जन इति । (कै)

तस् प्रत्ययाभिधेयद्रव्योपसर्जन प्रकृत्यभिधेयसृतीयाथ इत्यथ ।
द्वितीयाथश्च तत्र साहित्यम । पीलुमूलेनैकदिक् पीलुमूलत ।
एकदिक्स्थिपीलुमूलसाहित्यमित्यथ । अन्ये तु पीलुमूलेन समान
दिग्गीत्यथकम अधिकरणशक्तिप्रधान पीलुमूलत इतीत्याहु ॥
भाष्ये

नचैतयोरर्थयोरिति । (भा)

यद्यपि क्रियायामेकत्वसंख्या रूढपप् सूत्रे भाष्ये उक्ता पचति-
रूपम् इत्यादिवाच्यायाश्च नपुसकत्वयोग उक्तस्तथापि अथयवाच्य-
योरेतयोलिङ्गसंख्याभ्यामयोग इत्यर्थान्न दोष इति दिक् ॥

सूत्रारम्भकाले इति । (कै)

यद्यपि न्यासान्तरेऽपि एकस्मिन्निति बद्धेव तथापि एकग्रहणे
सति ज्ञापकादित सवविभक्त्यतपत्तावस्य सूत्रस्याप्यानथक्यमित्येतत्
सूत्रपाठकाले एतत्सूत्रसहित एकस्मिन्नित्यतिबद्धव्यथ क्रियत
इति एकग्रहण त्यक्त्वाऽस्य सार्थक्य वक्तु योग्यमित्यथ इति भाव ॥

न्यासान्तरेति । (कै)

पाठाश्रयेणाऽलिङ्गासख्यमित्यनेन वेत्यथ ॥ भाष्ये

अतिबहु इति । (भा)

बहुशब्दो वैपुल्यवाची अतिबहुशास्त्र व्यर्थ क्रियते इत्यथ ॥

अलिङ्गासख्येभ्य इति । (कै)

द्विवचनबहुवचनविधायकयोर्द्विवहुग्रहणसामर्थ्यान्महारुज्ञाबोधै-
कत्वाभावेऽपि एकवचनप्रवृत्तिरिति भाव ॥

कथमेकवचनमिति । (कै)

प्रथमपि मात्र ग्रहणाद् यतप्रातिपदिकाथस्य कमत्वाद्याधिक्य-
सम्भावना तत्रैवेति भाव ॥

अप्राप्तेति । (कै)

द्विवहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधाने एकवचनस्थार्थान्तद्भावे
कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादिति भाव । अप्राप्तिश्च कमत्वाद्यभाव-
प्रयुक्तैव न तु प्रातिपदिकत्वाभावप्रयुक्तापि । सुबुद्धिकवाक्यत्वात् ।
तेन तिङन्तादिभ्यो नापत्तिरिति बोध्यम् । किं च सवथाऽप्राप्तावे-
वास्य विधायकत्वमिति पक्षतिकल्पमित्यादौ न सर्वैकवचनापत्ति-
रिति बोध्यम् । यद्यप्यनिदिष्टायत्वात् स्वार्थं विधीयमानस्याऽस्य
न द्वित्वादौ प्राप्तिस्तथापि पक्षकप्रातिपदिकाथपक्षे एकत्व इव
द्वित्वादावपि प्राप्तिरित्याशयेनाह

वाध्यत इति । (कै)

अत्र पक्षे 'ल्लोकथो इति सूत्रमपि विध्यमेवेति भाव ।
यद्यपि अव्ययान् सवविभक्त्युत्पत्त्याऽथ न्यासो दूषितस्तथापि सामा-
न्यापेक्षप्रत्ययनियमे एकवाक्यतया विधाने वा कस्या अप्यप्राप्तेद्

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

४५५

(अ १। पा १। आ ६)

(तद्धिनश्चासवविभक्तिः । १। १। ३८।)

विधायकमिति तत्पक्षे सूत्रसाधक्योपपादनमिदम् । एव चैतदेव
तयोरन्यतरपक्षाश्रयणस्यैकपदे वाक्यार्थाऽनन्वयित्वस्य च ज्ञापक-
मिति बोध्यम् । एतत् सवम उत्सग पदेन भाष्ये सूचितम् ॥

तन्मत मिति । (कै)

दाचिरित्यादावतिव्याप्ते ऋतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इत्येत-
द्विहितत्रलादिविषयेऽव्याप्तेऽस्येति भाव ॥

वृत्तिकारान्तरेति । (कै)

तद्विग्रहे यस्येति अपादानस्यैव सम्बन्धविवक्षया षष्ठीतिध्व-
नयितु भाष्ये

यस्मादिति (भा)

उक्तम् ॥

विशेषेति । (कै)

एकवचनान्तविग्रहकरणरूपो विशेष ॥ नन्वेव सवविभक्त्येकवच-
नोत्पत्तौ बहुवचनान्तविग्रहासगतिरतो भाष्ये

नचापीति ॥ (भा)

तद्वाचष्टे

प्रकारेति । (कै)

‘सर्वा विभक्तय इत्यस्य सवप्रकारा इत्यथ । अवयवकार्त्विं तु
बहुवचन व्यथमिति भाव । एकवचनान्तविग्रहे तु अवयवकार्त्विं
एव सवशब्द इति नानेत्यादौ नाव्याप्तिर्नापि दाचिरित्यादावति-

(तद्धितस्त्रासवविभक्ति । १।१। ३८।)

(अ १। पा १। आ ६)

व्याप्तिरिति भाव । भावे पचतिकल्पमित्यादौ च क्रियाया
स्वत एवैकत्वादेकवचनमेव तच्च भावे प्रथमपुरुषस्यैव ज्ञान्तसमाना-
धिकरणयुग्मदाद्यभावादिति १ रूपप् सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ अत्र-
थेभ्योऽपि प्रथमैकवचनमेवास्तु इत्याह

यदात्विति ॥ (कै)

प्रथमेति । (कै)

अनेकनिधमवाधे गौरवाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ ननु भाष्याक्तपच-
ऽयथेभ्यो युगपत्सवविभक्तेकवचनाना कर्तुमशक्य परश्चेत्युक्ते किन्तु
यतकिञ्चिदेव तस्य लुकि तावदेव पदत्वसम्पादनाद्विभक्त्यन्तरोत्पत्तौ
मानाभावेन बङ्गवचनान्तविग्रहेऽपि न दोषोऽत आह

खले कपोतीति । (कै)

वाच क्रमवृत्तित्वाद्युगपदुच्चारणासम्भवेऽपि बुद्ध्या युगपत्सर्वोत्-
पत्तिवक्तु शक्येति भाव । विनिगमनविरहोऽत्र बीजम । प्रक्रि-
यादशाया च बुद्धिरेव सुख्या । असाधुच्चारणयोगात् । यदा ।
प्रधानान्तुरोधेन गुणावृत्तेस्तावत्य प्रकृतय स्फुरिति भाव ॥ परे तु
प्राथम्य स्थादिसूत्रे प्रथमाया निधमशास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयाया
इति न तन्नियामकम इति प्रथमातिक्रम इत्याद्यसगत तत्र्याया
अथए १निजां त्रयाणाम् इत्यत्र त्रयाणाम इत्यस्याऽऽद्युदात्तश्चे-
त्यादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यं चेत्याहुः ॥

१ स ५। पा ३। सू ६६ ॥

२ युगपदुच्चारणाभावेऽपि । ग ॥

३ अ ७। पा ४। सू ७५ ॥

(अ १। पा १। आ ६)

(तद्धितश्चासवविभक्ति । १। १। ३८।)

तावतैवेति । (कै)

टाड्योरितिवक्तृत्वे ढतीयादिग्रहण तु वैचित्र्याथमिति भाव ॥

इदमेव ध्वनयितु पचयोगान् प्रत्याचष्टे

एव गते इति (भा)

भाष्ये ॥

प्रतिपदमितीति । (कै)

असवविभक्तीति न्यासेनैव सिद्धत्वादित्यथ ॥ भाष्ये श्लोके

१तचेति । (भा)

अव्ययसज्ञाविधावित्यथ ॥

पचेति । (कै)

स्वरादीत्यादिरव्ययीभावश्चेत्यन्त ॥ ये इति यच्छब्दस्य

तच्छब्दसाकाङ्क्षात्वादाह

तन्निवृत्त्यर्थमिति ॥ (कै)

तदेव सूत्रं स्थापितमिति वान्तिकोक्तं सिद्धन्तु पाठादि ल्यय-
नाश्रित स्यात् । एव चोभयशब्दादौ दोष इति शङ्कोत्तरत्वेनोत्तर-
भाष्यमवतारयति

ननूभयमिति । (कै)

अत एव १उभयोऽन्यत्र इत्यस्योदाहरणम् उभये उभया इति

१ एव गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र ।

तत परे चाभिमतता न कार्यास्त्रय कर्तृणां ग्रहणेन योगा ॥

कृत्तद्धिताना ग्रहणं तु कार्यं सख्याविशेषं ह्यभिनिश्चिता ये ।

तस्मात् स्वरादिग्रहणं च काव्यं कृत्तद्धितायां ग्रहणं च पाठे ॥

२ उभयोऽन्यत्र (वा) अ १ । पा १ । सू २७ ॥

(तद्धितश्चासवविभक्ति । १।१।३८।)

(अ १। पा १। आ ६)

भाष्ये 'सर्वादिसूत्रे दत्तम् ॥ गोदावि त्यादौ 'वरणादिभ्यश्च इति चातुरथिकक्षुपि युक्तवङ्गावात्प्रत्ययाद्यस्य द्वित्वादीति बोध्यम् ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याग्रङ्गायामाहेत्यथ ॥ भाष्ये चस्त्वर्थे कृत् तद्धितानाम् इत्यत्र कृद्गृहणेन कृतामप्यव्ययसञ्जाविधायके सूत्रे अपि गणे पाष्ये इति सूचितम् ॥ कृद् इत्युपलक्षणमव्ययीभावश्चेत्यस्यापि तदाह

तस्मादिति ॥ (कै)

तदेव गणपाठमाश्रित्य तद्धितश्चासवविभक्ति ' इत्यष्टाध्यायी-
पाठ प्रत्याख्यातस्तदाह

प्रपचार्यस्त्विति ॥ (कै)

ग्रङ्गते भाष्ये

पाठनेयमिति । (भा)

स्वरादिनिपातमव्ययमि तीत्यथ ॥ ननु 'अत्यादयो द्विती-

१ सर्वादौनि सवनामानि । १।१।२७ ॥ २ अ ४। पा २। सू ८२ ॥
३ कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति सूत्रे प्रादय क्तार्थे (वा) इति वाक्तिकमुक्त्वा 'एतदेवच सोनगैविस्तरतरकोण पठितम् । 'स्वतौपूजा याम् । -- । दुनिन्दायाम् । -- । आडोषदर्थे । -- । कु पा पार्थे । -- । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया । -- । अत्यादय ज्ञान्ता द्यर्थे द्वितीयया । -- । अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया । -- । पथ्या दयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या । -- निरादय ज्ञान्ताद्यर्थे पचम्या । -- । अव्यय प्रसृद्धादिभि । -- । इवेन विभक्त्यलोप पूवपदप्रकृतिस्वरत्व च । -- । उदात्तवता तिडा गतिमता चाव्यय समस्यत इति वक्तव्यम्' इत्युक्तम् ॥

(अ १। पा १। आ ६)

(तद्धितश्चासवविभक्ति । १। १। ३८।)

यथा इत्युक्ते कथमुच्चैश्शब्देनाऽधिकरणशक्तिप्रधानेनाऽद्वितीयान्तेन
समास इत्यत आह

शक्तीति ॥ (कै)

द्वितीयान्तस्येति । (कै)

अतिक्रान्तार्यान्वययोग्यकमद्वितीयान्तस्येत्यथ ॥ दोषामन्यम
इत्यत्र कमणि इत्यधिकारे १आत्ममाने खश् । दिन राशि
मन्यत इत्यथ ॥

प्रश्नेऽपीति । (कै)

१येति इत्यस्य विविध प्रकार गच्छतीत्यथ ॥ २के त्यस्य
कि विषये इत्यर्थ इति भाव । अन्यथोत्तरानुसारेण कानीति
प्रश्न उचित । अत एवाग्रे उक्तम्

३एतानर्थान् केचिद्वियन्ति (भा)

इत्यादि । विप्लवस्येणोरूपम् ॥

४ये न वियन्ति । (भा)

एतानर्थान् ये न वियन्ति विविधप्रकारप्रापकान् प्राप्नुवन्ति ॥
“तत । तद्वाचकमव्ययमित्यथ । द्वित्वादेरथधमत्वादिति बोध्यम् ॥
ननु विभक्तिवचनशब्दयो प्रत्ययपरत्वेऽन्यतरवैयर्थ्यमत आह

कारकैधिति ।

१ अ ३। पा २। सू ८३ ॥

२ न येतीत्यव्ययम् (भा) ॥

३ क्त पुनन्येति (भा) ॥

४ अत्रैव भाष्ये ॥

५ ये न वियन्ति तदव्ययम् (भा) ॥

(तद्धितञ्चासवविभक्ति । १। १। ३८।)

(अ १। पा १। आ ६)

विषयसम्प्रत्य एता । सादृश्यं तत्तल्लिङ्गाद्यभावानुयोगित्वेन ॥
नन्वेव स्वरदिवाच्याना कमत्वादिद्योग्यत्वेन सकलकारकविषये न
कारकाभावाऽनुयोगित्वरूप सादृश्यमत आह

तत्र यानीति ॥ (कै)

साधनम् । शक्ति ॥ तादृशान्युच्चैरादीनि । तेषु च कारकशक्त्य-
न्तरायोगात् सवकारकविषयकाभावानुयोगित्वमख्येवेत्यथ ॥ शक्ति ।
कमत्वादि ॥

वचनादिति । (कै)

अव्ययीभावश्च इति वचनादित्यथ । सख्याभावादिति
वाथ ॥ मशकाथ इत्यादौ अभावस्य फलत्ववदत्र तदभावस्य का-
रणत्वमिति बोध्यम् ॥

यथेति । (कै)

क्रियाहेतुकसम्बन्धविशेषद्योतका हि अन्वयवस्त्रात कमप्रवच-
नीया ॥ स्वत्योस्तत्त्वाभावेऽपि क्रियापदसन्निधौ क्रियागतविशेष-
द्योतकयोरपि यथा सज्ञा तथा प्रकृतेऽव्ययीभावादीनामित्यथ ॥

सत्त्वचनानामपीति । (कै)

स्वरादीनामिति शेष ॥ तदयोग ' । लिङ्गसख्याऽयोग
इत्यथ ॥ सदृशमित्यत्रोक्त सादृश्यं निरूपयितुं 'यन्न व्येति'
इत्यादि । अत्रापि लिङ्गेषु इत्याद्यावृत्त्यासम्बध्यते ॥

१ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

इति अतिरायवशे प्रणवविद्यायासुक्तम् । तदेवात्रोपन्यस्त भगवता ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ४६१
(अ १। पा १। आ ६) (कृन्मेजन्त । १। १। ३६।)

नानात्वमिति । (कै)

एतेषु यन्न व्येति । एतद्विषये यन्नानात्व न प्राप्नोति तदव्यय-
मित्यथ ॥ क्वचित्तु नाना न गच्छतीति पाठस्तदा एतद्विषयमनेक-
प्रकार न प्राप्नोतीत्यथ ॥

कृन्मेजन्तः । १। १। ३६ ॥

किं मेजन्तेति । (कै)

कृतो मेजन्तस्य प्रत्ययमात्रस्य सज्ञा उत कृदन्तस्येति न शङ्काय ।
प्रयोजनं सवनाभाव्ययसज्ञायाम् इति तदन्तविधेरित्याशय ॥

पश्चात्त्विति । (कै)

मेजन्तो य कृत् तदन्तमव्ययमित्यथ इति भावः ॥ सज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधादाह

प्रयोजनमिति ॥ (कै)

ननु तद्वचनमप्रत्ययाग्रे चरिताथमत आह

अथवाऽन्वर्थेति । (कै)

एव चाऽव्ययत्वप्रयोजकस्य महासज्ञालब्धाथस्य केवलप्रत्ययेष्वभा-
वात् तदन्तविधिरिति भावः । अनयैव रीत्या सर्वादिगणे उतर-
उतमाभ्यां तदन्तविधिर्बोध्यः । नानागमनमिवाऽनानागमनमपि न

सम्भवति । सम्भावितप्रतियोगिदेश एव तदभावबुद्धेः शब्देन जन-
नात् सम्भावितप्रतियोगितावच्छेदक एवाऽब्राह्मण इत्यादिना भेद-
बुद्धिवदित्याशयः ॥

लिङ् च क्वदिति । (कै)

तिङ्भावित्वाऽभावेनाऽतिङ् इति न कृत्वप्रतिषेध इति भावः ॥

प्रतामाविति । (भा)

तमेः क्विप् । “अनुनासिकस्य” इति दीर्घः ॥

श्रुत्याचेति । (कै)

तथा च अव्ययत्वान्तुक् स्यादिति भावः ॥

दिवचनेत्यादि । (कै)

ननु संख्याया अनुप्रयुज्यमानोत्तरतिङ्वाऽभिव्यक्तत्वात् कथं
दिवचनादिप्रसङ्ग इति चेत् । उपलक्षणमिदम् । सर्वैकवचनोत्पत्ति
पचेऽमादिलुगर्थमिदमावश्यकमिति न दोषः । अव्ययात् सुपोलु-
गिति ज्ञापकात् सर्वविभक्तिरिति पचे च । अकजर्थं तर्ह्यामन्तस्या-
ऽव्ययत्वमेष्टव्यमत आह

अकच् त्विति । (कै)

अपरिसमाप्तार्थत्वं च संख्याकारकादिविषयकोत्थिताऽऽकाङ्क्ष-
त्वम् । अत एवाऽनुप्रयोगः प्रार्थ्यते स्वार्थे परिपूर्णस्यैव चार्थान्त-

१ नानागमनमपि न सम्भवति । इ ॥

२ अकच्चिति । ग ।

३ अवान्तरेण । ग ।

(अ १। पा १। आ ६)

(छन्नेजन्त । १ १। ३६।)

रेण सम्बन्ध इति भाव ॥ ननु तरवाद्यनुतपत्तावामन्तार्थं प्रकर्षा-
दिप्रतीति कथमत आह

अनुप्रयोग एवेति । (कै)

तदुतपन्नतरपैवैतद्गतप्रकषप्रतीति । कारकादिवदित्यथ ॥ भाष्ये
लुक्पदमदशनमात्रपरमिति भाव । धातुत्वेन तुल्यजातीयतेत्याह

धातोरिति ॥ (कै)

तस्य क्विवन्तस्येति । (कै)

अत्र चेदमेव भाष्य मानम् ॥ प्रशामाविति तु शान्तिमद्वाच-
कस्य शान्त्यथकस्यैव च गणे पाठस्तस्यैव स्वभावेन लिङ्गाद्यभावात् ।
वस्तुतो गणे मान्तपाठ प्रयोगे एव तु नत्व यथा खरादीना गणे
रेफान्तपाठ प्रयोगे तु विसर्गादीति भाष्याशय ॥

अस्मादेवेति । (कै)

धातुमात्रापेक्ष ज्ञापकमिति भाव ॥

लाक्षणिकत्वादेति । (कै)

वणग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तेरिति तातपथ्यम् ॥ भाष्ये

अनिकारोकारेति । (भा)

यत्त्वन्तग्रहणाभित्ययोगवङ्गनीहिणोपदेशे एजन्तमित्यर्थादत्र न
दोष इति । तन्न । परिभाषयैव भिद्धे अन्तग्रहण न काव्यमिति
तदाश्रयात् ॥

गुणे कृते इति । (कै)

तत्र कृते सुवनपेक्षत्वेनान्तरङ्गाऽव्ययसज्ञासुप्सम्बन्धजपेक्षत्वाद्-
घादयो वहिरङ्गा ॥

अन्तरङ्गत्वादेवेति । (कै)

ननु वणमात्रापेक्षयाऽथादय एवान्तरङ्गा । एव तर्हि अन्तर-
ङ्गत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेनाऽन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुगिति
बोध्यम् । तेन च लुक इव ततप्रयोजकानामपि प्रावक्ष्यबोधनेनाने-
नैव गुणेऽयादीन वाधित्वाऽव्ययत्वं बोध्यम् ॥ तद्विघातस्य इति
कमण्यणित्याह

तमिति । (कै)

नचाऽनया लुको वाधेऽपि सञ्ज्ञावाधे मानाभाव । साक्षात्
परम्परया वा तद्विघातकमात्रस्याऽनयाप्रतिवन्धात् । अत एवोपा-
दाख्येत्यत्र किल्ल न । अन्यथाऽनया साक्षादेज्विषयसन्निपातविघा-
तक किङ्कितेति निषेधाऽप्रवृत्तिः स्यात् । किल्ल तु स्यादेव ।
ततकाले तु सन्नियोगश्रिष्टेत्त्वसिद्धिरेव । एव चोपादेस्तेति रूप
स्यात् । अत्र हि किदिति न कार्यातिदेशः । इत्त्वकाले तत-
कार्याऽसम्भवात् तस्माद्वापदेशातिदेश एव । तस्मात् सन्निपातविघा-
तकशास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशवत्सञ्ज्ञाया अप्यनेनाऽप्रवृत्तिः । अ-
कजाद्यथसञ्ज्ञातु न । अन्तरङ्गाया तस्या वहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात् ॥

पूर्वोत्तरेति । (कै)

अधिकृतेनोत्तरपदेन पूर्वपदस्याच्चेपादिति भावः ॥

अवयवेति । (कै)

तथाप्रतीतेरित्यभिमानः । वस्तुतस्तु इगन्तपूर्वपदस्योत्तरपदस-
न्निपातविघातः पूर्वपदस्येगन्तत्वसन्निपातविघातश्चेति भाष्याग्रथः ।

(अ १। पा १। आ ६)

(ह्रस्वमेजन्त । १। १। ३६।)

एव वृत्रहभि इत्यत्र नान्तस्य स्वादिसन्निपातविघात । नान्त-
स्वादिसन्निपातनिमित्तकपदत्वनिमित्तको हि नलोप इति ।
लोके पाष्ठाद्यवयवाङ्गुल्यादेभुजपुरुषाद्यवयवत्वव्यवहारात् कैथटोक्त
चिन्त्यम् । किं च । भवितेत्यादौ तासवयवेटो लघूपधाङ्गावयवेक्-
त्वेन प्राप्तस्य गुणस्य 'दीधीवेवीटाम् इति निषेधो व्यथ स्यात् ।
न च ह्रस्वावयवत्वे तुको यदागमा इति न्यायेनेगृह्यणेन तुम्वि-
शिष्टस्य ग्रहणान्न सन्निपातविघात । 'श्रानेमुग् इति ज्ञापकेन
तदन्तर्गीकारात् । एतेनावयवावयवस्य समुदायावयवत्वे अवयवावय-
वेऽपि अवयविना समवेतत्वापत्तौ घटस्यापि परमाणुषु समवेतत्वे-
नाऽप्रत्यक्षसमवेततया वायुवृत्रसयोगवदप्रत्यक्षत्व स्यादिति परास्तम् ।
भूयोऽवयवसन्निकषस्यैव फलवत्त्वात्कारणत्वेनाऽच्यते । सयोगप्रत्यक्षे
तु यावदाश्रयप्रत्यक्षमेव हेतु फलवत्त्वादिति दिक् ॥ असिद्धत्वेन
समाधानं चावश्यकमित्याह

यदपीति ॥ (कै)

अर्थाश्रयत्वादिति । (कै)

इदं 'त्रयादेशे सन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य' इति स्थानिवत्सूत्र-
स्थेन वाचिकेन तत्रत्याख्यानपरेण भाष्येण च विरुद्धं प्रातिपदिक-
रूपसमुदायाश्रयत्वादिति वक्तुं युक्तं तदेवाह

वर्णाश्रयत्वादिति । (कै)

१ अ १। पा १। सू ६ ॥

२ अ ७। पा २। सू ८२ ॥

३ त्रयादेशे सन्तप्रतिषेध (वा) । १। १। ५६ ॥

इय च वह्निरङ्गत्वेन सिद्धिं नाजानन्त्य इति निषेधमना-
श्रित्य कुल ग्रामणि इत्यत्र नपुसकह्रस्वत्वे सन्निपातपरिभाषयैव न
तुक । प्रातिपदिकस्याजन्तत्वसन्निपातेन जातह्रस्वस्य तद्विघातक-
त्वात् । एतेन परनिमित्तकत्वेन कृत्वपित्वज्ञानसापेक्षत्वेन च तुगपि
ह्रस्वसमान इति नपुसकह्रस्वत्वे तुग् दुर्वार इत्यपास्तम् इत्यनुपद-
मेव वक्ष्याम । तुकि सन्निपातपरिभाषाश्रयणे दोषमप्याह

यदित्विति । (कै)

अत्रापि वणमात्राश्रयत्वेन तुगन्तरङ्गं पूर्वपदोत्तरपदाश्रयो
ह्रस्वो वह्निरङ्गस्तद्विषेधस्याऽगणनाच्च तस्मादत्र तुग्भवत्येवेत्यन्ये ।
'वृचह्रभि' इत्यादौ पदसंज्ञाद्वारा नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वम् ॥

असिद्धमिति । (कै)

सुन्निरपेक्षतुगपेक्षया पदत्वद्वारा तदपेक्षनलोपो वह्निरङ्ग इति
भावः ॥ यद्दीर्घत्व प्राप्नोति इत्यस्य तत्रापि सुभावः सिद्ध इत्यथ
इति शेषः ॥ तत्र' इत्यस्य च एव चेत्यादि ॥ कश्चित्तु प्राप्नोति
तत्र तथा च तत्र' इति पाठः ॥

असिद्धत्वादिति । (कै)

शास्त्रासिद्धत्वादिति भावः ॥

कृतेऽदसोऽसेरिति । (कै)

ननु सुत्वाऽसिद्ध्या उकारे एवाकारबुद्धौ 'सुपि च इत्यन्त-
रतमे दीर्घ आकारे मस्य स्वत एव सत्त्वाद्वातपरत्वाभावेन कथम-

(अ १। पा १। आ ६)

(कृन्मेजन्त । १। १। ३६।)

नेन दीर्घाकारप्रवृत्तिरिति चेन्न । लोकसिद्धसन्नियोगशिष्टन्यायेन
मत्वस्यापि निवृत्तेर्दातपरत्वसत्त्वात् । न च 'अच परस्मिन्नि ति
स्थानिवत्त्वाद्दीर्घस्य नान्यतरापाय इति वाच्यम् । पूर्वचासिद्धीथे
न स्थानिवद् इति निषेधात् । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायस्तु न ।
लक्ष्यभेदादित्यभिमान । केचित्तु अमाना अदाना इति वापत्ति-
रित्याहुः ॥

दीर्घत्वस्येति । (कै)

उकारस्वरूपविनाशकस्येत्यथ ॥ नन्वेवमपि टादेश एव सिद्धत्व
स्यादत आह

अनेकेति । (कै)

अनेकविभक्त्यन्तपूर्वपद इत्यथ । सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यासमास इति
तात्पर्यम् ॥

क्वित्वस्येति । (कै)

भाष्येऽपि 'स्थाध्वोरिच्च इति क्वित्व प्राप्नोतीति पाठ ॥
इत्त्वमिति पाठे क्वित्वसहितमित्त्वमित्यथ । क्वित्ववारणेऽपीत्त्व
स्यादत आह

क्वित्वेति ॥ (कै)

नास्ति डीप इति । (कै)

यत्त्वन्तरङ्गत्वात् समासात् पूर्वमेव डीपिति । तन्न । अन्तर
ज्ञानपी ति न्यायेनाऽन्तवन्तिविभक्त्याअथतिच्चादेशस्याऽप्रवृत्ते ॥

ज्ञापकमेवेति । (कै)

डरन्ते तु नास्य प्रवृत्तिविभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणात् ॥ नन्वेव
स्वस्त्रादिपाठो व्यथ स्यादत आह

ज्ञापकादेवेति । (कै)

एव चैतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् स पाठोऽप्रामाणिक इति
भाव ॥

विभक्तिलुक इति । (कै)

तन्निमित्तसञ्ज्ञायाश्चेत्यपि बोध्यम् ॥

अन्तग्रहणमिति । (कै)

तत्सामर्थ्यादिति मन्यते ॥ सामर्थ्यमसिद्धमिति परिहार ।

सख्येति ॥ (कै)

बहुव्रीहे फल सख्यासप्रत्यय ॥

विभक्तौति । (कै)

१घे परस्य डेरौत घेरन्तादेश्चाकार इति सूत्रार्थाद्
डरादेश्चौत्त्वसन्निधौनेन विधीयमानमन्त्रमङ्गप्रत्ययसन्निपातकृतमि-
त्यथ ॥ नन्वेकादेश्चोऽन्तवद्भावाच्च टाब् व्यवधायकोऽत आह

शास्त्रीये चेति ॥ (कै)

ननु टापि वृद्धोकादेश्चोऽकटाविति सिध्येदत आह

टापि चेति । (कै)

वृद्धे परत्वादाङ्गत्वाच्च याङामाविति भाव ॥

सम्पद्यत इति । (कै)

तपरत्वाद्धि सवणदीघत्व न स्यात् टाप्तु स्यादेव । किं च प्रक-
टावित्यादौ वृद्धिरप्येव न स्यादिति चिन्त्यमिदम् ॥

लुक् स्यादिति । (कै)

लुगभावेऽपि प्रकटावितिवद्यतसन्निपातेन गुणो जातस्तदानन्तस्य-
विधातस्य सत्त्वेनैतत्कथनस्योपयोगश्चिन्त्य ॥ ननु उषविदेत्याम
विधानाद् उवोष इत्यसगतमत आह

१उषविदेति । (पा)

तत्र न द्विवचनात् प्राग् गुरुमत्वमिति भाव ॥

प्रतिपदविधेरिति । (कै)

क्वचिद्गुणे क्वचिद्विलैकादेशे गुरुमत्त्वादिजादेरित्येतन्नाप्राप्तमि-
ति भाव ॥

परत्वादिति । (कै)

तदुक्तस्य ऊषत्वरित्यस्यावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते । उवोखेति
कवगद्वितीयान्तो वा भाष्ये पाठ । उषेविकल्पेन पक्षे आमभावे-
ऽपि क्तद्वित्वाद् १उवोषाद् आम् दुर्वार एव । रूपे चाख्येव वि-
शेष उवोषाचकारेति । उषेस्त्वामि औषाचकारेति परे ॥

नित्ययोगे इति । (कै)

इजादेगुरोरित्युक्तावपि अनृच्छ इति प्रतिषेधादिजादेगुरु-
मत इत्यथ लाभे मतुष्यहणादितिभाव । परेलेव सत्यनृच्छ

इत्यस्थानथक्यापत्ति । तुगुत्पत्ते प्राग्गुरुमत्त्वाभावात् । उम्भादीना
गुरुमतामामनापत्तेश्च । तेषामाशीलिङि गुरुमत्त्वाभावादिति भा-
ष्याशयमाहुः ॥ नन्विञ्प्रत्ययो नोभयाधिष्ठानसम्बन्धलक्षणसन्निपा-
ताश्रय इत्यत आह

प्रयोगे इति ॥ (कै)

अन्वाख्यान' साधुत्वेन ॥ प्रत्ययस्य साधुत्वावच्छिन्नस्य ॥

अविद्यमान एवेति । (कै)

मन्दमथ्याना तथैव प्रतीते । साधुत्वान्वाख्यानेऽपि साधुत्वस्य
सन्निपातनिमित्तकत्वं न प्रत्ययस्येति भावः ॥

सत्यामिति । (कै)

१ यस्माद् इत्यस्य प्रत्ययविधावुद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नादि-
त्यर्थऽवर्णान्तादिभिः तदङ्गसञ्ज्ञमिति सूत्राय इति भावः ॥ यद्यङ्ग-
सञ्ज्ञाऽनिमित्तं कथं तर्हि वाचिके प्रत्यय इत्युक्तमत आह

तचेति ॥ (कै)

आचेयेति । (कै)

२ इतश्चानिञ् इति ढक् । परे तु वाचिकस्यायमाश्रय ।
निमित्तनिमित्तिनो सम्बन्धवद्विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धोऽपि सन्नि-
पातः । एव च प्रातिपदिकस्यादन्तत्वंसम्बन्धनिमित्तं प्रत्ययस्तद्वि-
घातस्याऽनिमित्तमिति । इदमाश्रयमजानानं शङ्कते

१ यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ११२ ॥

न प्रत्यय इति ॥ (भा)

एकदेश्युत्तरयति

अङ्गसन्ना तर्हीति ॥ (भा)

युक्त चैतद् उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वं हि एतद्व्यायमूलम् । तस्य च प्रकृतेऽपि सत्त्वात् । अतिप्रसङ्गस्तु एतद्व्यायस्याऽनित्यत्वेन सुगमवारणम् । अत एव ग्रामणि कुलम् इत्यादौ नपुसकह्रस्वत्वे तुम् । १ उपजीवनस्य प्रातिपदिकाजन्तत्वसम्बन्धस्य विघातात् । वहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वं तु न । तस्य तत्त्वाभावात् । श्रौतौ गा-
ङ्गेय इत्यादावप्यङ्गसन्नाया लोपनिमित्तत्वानापत्त्या वर्णाश्रय इत्य-
ग्रस्य वाक्तिके वैयर्थ्यापत्तेस्त्येत्याहुः ॥ आत्वम् । क्रीड्जीना
णौ इति ॥ स्वाङ्गस्याऽव्यवधायकत्वादाह

आकार इति । (कै)

श्रुतत्वान्तस्यैव पुगिति भावः ॥ परे तु पुकोऽङ्गभक्तत्वेऽपि न
क्षतिः । यादृशयोस्तन्निपातः पुग्निमित्तं तस्य विघातसत्त्वाद् १ य-
दागमा' इति परिभाषया तदग्रहणेन ग्रहणेऽपि सूत्रश्रुतसन्नि-
पातस्याऽभावात् । अत्र चेदमेव भाष्यमानम् । ह्रस्वत्वं तुग्वि-
धेरिति त्यादि च । सिद्धान्ताग्रयस्तु परिभाषया अनित्यत्वमाश्रय-
णीयमित्येवेत्याहुः ॥ भाष्ये

पुग् ह्रस्वत्वस्येति । (भा)

१ उपजीव्यस्य । क । ख । ग । इ ॥

२ यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते । परिभा-११ ॥

ण्णाकारसन्निपातनिमित्तं पुक् । ह्रस्वे हि तद्विघातं स्पष्ट-
एव । न च ह्रस्वस्य चङ्परिणमित्तस्य णिनिमित्तपुगपेक्षया
वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् कथमत्र परिभाषाप्राप्तिः । एतद्भाष्यप्रामा-
ण्येनानयाऽसिद्धस्यापि निवृत्तिस्वीकारात् । किं च तथा शास्त्रीये
कार्थ्येऽसिद्धत्वेऽपि लौकिके सन्निपातेऽसिद्धत्वाभावात् ॥ भाष्ये

द्वद्धिधिरिति । (भा)

१ वस्त्रेकाजाद् इत्याकारान्तलक्षणदृष्टं । नियमशास्त्राणां च
विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति भावः ॥

पूर्वमिति । (कै)

२ ह्रस्वनुङ्भ्याम् इत्यत्र अन्तोदात्ताद् इत्यनुवृत्तेरिति
भावः । ह्रस्वत्वम् ३६ अस्वार्थं त्यजेत् ॥ ननु ह्रस्वग्रहणं निरवकाश-
त्वेन सन्निपातपरिभाषाबाधकं स्यादत आह

सम्बुद्धिलोपस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

एते दोषा समा इति । (भा)

वार्त्तिककारोक्तसकलप्रयोजनापेक्षमिदम् । यद्यपि प्रयोजनानि
नव दोषा अष्टौ तथापि अल्पान्तरत्वात् समलोक्तिः । यद्वाऽन्यत्रापि
दोषः सम्भाव्यत इत्यभिमानः ॥ ननूक्तदोषाणामुक्तप्रयोजनेभ्यो
बहुत्वमेव न कुतस्तदतिशयोक्तं आह

दुष्टत्वेति । (कै)

(अ १। पा १। आ ६)

(द्वाग्जेजन्त । १। १। ३६।)

अन्ये लक्ष्मेषु दूषितप्रयोजनानि त्यक्त्वा स्थितप्रयोजनत्रयापेक्षया
भूयस्त्वोक्तिरिति वदन्ति ॥ ध्यायतेविचि १आतो धातोरि ति लोपे
१दुरोदाशनाशदमध्येषु इति उक्ते उत्तरपदादेशुक्ते दूष्य इति
तदाह

दुर्धिय इति । (कै)

सवस्य दुर्बुद्धेरहतिरुपद्रवो नोऽस्मान्मावधीदित्यथ । दुस्विता
धीर्येषामिति विग्रहे गतिकारकपूर्वत्वाभावाद्यन्न ॥ १तस्मा
न्नाथ इति पूर्वपक्षाऽऽशयमाह

तचेति ॥ (कै)

सिद्धान्ती समाधत्ते भाष्ये

नहीति । (भा)

परिभाषाया कत्तव्यत्वे युक्त्यन्तरमप्याह सिद्धान्ती

दोषा खल्वपीति ॥ (भा)

लक्षणमिति । (भा)

उपलक्षक रूप नास्तीत्यथ ॥

तत्र विधानेति । (कै)

यादृशप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातनिमित्ताऽङ्गसञ्जातादृशसन्निपातवि-
घात विना १यस्येति लोपस्य चारितार्थ्याभावादिति भाव ॥

१ अ ६। पा ४। सू १ ॥

२ अ ६। पा ३। सू १ ६ (एतत् सूत्रस्थवात्तिकम्) ॥

३ अत्रैव भाष्ये ॥

४ अ ६। पा ४। सू १४८ ॥

‘कष्टायेति । (कै)

अकारसन्निपातनिमित्तो ऽडेय यत्रादिनिमित्तदौघस्याऽ-
निमित्त स्यादिति भाव । न चैव दोषा साकस्येनेति भाष्य-
विरोध । कष्टायेति यादेशो दौघत्वस्य इति ग्रन्थो भाष्यपुस्त-
केषु भ्रष्टोऽतो न दोष । एव च समा इत्यपि यथाश्रुतमेवे-
त्याहुः ॥

लिङ्गादिति । (कै)

इत्त्वनिषेधवैयर्थ्यादिति भाव ॥

न त्वपूर्वं इति । (कै)

क्वादिनियमाद् ऽआद्धधातुकस्येड् इत्येवेद् सिद्ध इति नेडा-
कारान्तसन्निपातनिमित्त इति भाव ॥ परे तु नियमशास्त्राणां
विधित्वमेव आर्थीं लितरनिवृत्तिरित्यथस्य भाष्यसम्मतत्वेनाकारा-
न्तसन्निपातनिमित्त एवेडित्यनित्यत्वेनैवात्र समाधान युक्तमित्याहुः ॥

आकारान्तेति । (कै)

अङ्गस्य’ इत्यनेन सामानाधिकरणस्योचितत्वादिति भाव ।

अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तम् ॥

तज्ज्ञापयतीति । (कै)

अत एव ऽभरञ्जपी ति निर्देशे सङ्गच्छते । मित्ता ह्रस्ववोप-
धाया इत्यनुवृत्तत इति भाव ॥

(अ १ । पा १ । आ ६)

(अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ।)

ह्रस्वभाविनीति । (कै)

१अचश्च इत्युपस्थितेरिति भाव ॥ अचश्च इत्यस्य श्रुतत्वेन तद्बाधकल्पनापेक्षयाऽस्यैवानुमितस्य लोकन्यायसिद्धस्य बाधकल्पनोचितेति तात्पर्यम् ॥

बाधते इति । (कै)

१ह्रस्वनुङ्भ्याम् इत्यत्रोपस्थिततथोपस्थितिसामर्थ्यादिति भाव ॥

गुणाऽभावेति । (कै)

१जसादिषु कृन्दसि वा वचनम् इति वचनादिति भाव ॥

अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ॥

उपचारो नाम १अत क इति विहितविसर्गस्थानिकसत्वम् ।

यथा मशकार्यं इति । (कै)

एतदेव निवृत्तिकारणम् इति पातञ्जलैव्यवहियते ॥

अनेनेति । (कै)

स्यन्तरवचनसवादेनेत्यथ । तत्र वक्तव्य इत्यन्त तत । तत्र

१ अ १ । पा २ । सू २८ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू १७६ ॥

३ उपस्थिततथोपस्थिति - - । क । ख । ग । इ ॥

४ अ ७ । पा ३ । सू १ ६ (एतत् सूत्रस्यवात्तिकम्) ॥

५ अ ८ । पा ३ । सू ४६ ॥

यदन्यदित्यन्यत्वे प्रतियोगिनस्त्वथ उक्ता इत्याहुः ॥ किं पुनस्ततप
राङ्गवदित्यादिना तस्मैवोदाहरणप्रदर्शनम् ॥

षष्ठेति । (कै)

अत्र च कारकत्वम् । तेन समुदायस्य षाष्ठम् ^१आमन्त्रितस्य
च इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ भाष्ये

यद्य नाथययीभावादिति । (भा)

स ह्यनन्तरत्वाद् ^१अथययादाप्सुप इत्यस्यैव निषेधो न तु
^१सुपो धातु इत्यस्येति उपमणिकसुख इत्यादौ तन्निषेधेन चरि-
ताथमिति न भ्रमितव्यम् ॥

न चोक्तमिति । (कै)

भाष्ये यदि इत्यसन्दिग्धे सन्दिग्धवचनम् । 'वेदा प्रमाण
चेद् इति वत । तस्मात् तत्र ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ सूत्रं च न का-
व्यमिति भाष्याग्रय इति वयम् ॥

अन्धेत्विति । (कै)

^४चिना ह्यारोपितमव्ययत्वम् । वास्तवमनव्ययत्वं च प्रतीयत इति
यथालक्ष्यं किं चिदव्ययकार्थं भवति किं चिन्नेतीष्ट सिद्धमिति
भावः ॥ विशेषे । काव्यविशेषे ॥ किं च द्विवद्भु सुवद्भुमिति
न्यायेन पुनर्विधानात् सावत्रिकमेव स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । एव

१ अ ६ । पा १ । सू १६८ ॥

२ अ २ । पा ४ । सू ८२ ॥

३ अ २ । पा ४ । सू ७१ ॥

४ विना । क । ख । ग । इ ॥

(अ १। पा १। आ ६)

(श्रि सर्वनामस्थानम् । १। १। ४२।)

चाव्यथौभावस्याव्ययत्वात् क्वज्नेति हरदत्ताद्युक्त चिन्त्यम् । भाष्य-
विरोधात् ॥ अन्ये तु मुखखरे नाव्यथौभावादिति नोक्त सूत्र च
कृत तस्मादन्यदपि प्रयोजन नद्या उपकुलमित्यादौ षष्ठीसमास-
प्रतिषेधादौत्याङ्गरिति मत हरिटीकायां स्पष्टम् । तद् अपि
खल्वप्याङ्गरि त्यादि भाष्याऽननुगुणम् ॥

श्रि सर्वनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ॥

भाष्ये असमथसमासश्च इति दूषणान्तरम् । तच्चासामर्थ्य-
मसम्बन्धात् चेन वाक्यभेदस्यापि स्पष्टम् ॥

पर्युदासेति । (कै)

एव हि समथसमासैकवाक्यते लभ्यते । यद्यपि पर्युदासेऽपि
लक्षणा तथापि दोषद्वययुक्तप्रसज्यप्रतिषेधापेक्षया लघुरेवेति भावः ।
वस्तुतो नञो निपातलेनानेकायत्वात् पर्युदासपक्षे लक्षणेति रिक्त
वचः । पर्युदासपक्षे सुडित्यनेनेकवाक्यतया तस्याप्राप्तावपि आद्य-
स्याप्राप्तौ न मानमिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

नपुसके न व्यापार इति । (भा)

निषेधस्येति शेषः ॥ १अप्राप्तेरिति वाचिकस्य पूर्वसूत्रवि-
हितसन्नाया प्रतिषेधाऽप्राप्तेरित्यचराय ॥ भाष्ये तु वस्तुथ उच्यते ।

१ अपि खल्व्याङ्गः । इति किङ्करणमुद्रापितभाष्यपुस्तकेऽस्ति ।

२ अप्राप्तेर्वा । भा ॥

अन्यथेति । (कै)

सुडित्यनपेक्ष्यनपुसकसम्बन्धिमात्रस्य निषेध इत्यभिमान ।
सुट्सम्बन्धे तु इदं चिन्त्यम् । शस शौ चरिताथत्वात् ॥ ननु
सञ्ज्ञाया एकत्वेन कार्यैक्ये विरोधाभावात् कथं परत्वमत आह

प्रतिषेधेति । (कै)

शसि सावकाशत्वात् । एव चोभयोर्योगपद्यासम्बन्धरूपो विरोधो-
ऽस्तीति भावः ॥

पूर्वा प्राप्तिमिति । (कै)

एव च सकृद्गतिन्यायेन पुनन प्रवृत्तत इति भावः ॥

अपवादेति । (कै)

एव च स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यत्र बाधिकेति तज्याथावसरो
नेति भावः ॥

इदानीमित्यर्थ इति । (कै)

तथापीत्यथ इति उचितम् । यद्यपि वक्तव्य इत्युपक्रमात् ॥

स्त्रीपुंसयोरिति । (कै)

मात्राधिक्येऽपि स्पष्टप्रतिपत्त्यमित्यथ । पुंस्त्रियोरिति तु
वक्तुमशक्यं तस्यासाधुत्वादिति बोध्यम् । अत्र पर्युदासप्रसञ्ज्यप्रति-
षेधयो समफलत्वोक्त्या शास्त्रप्रापितस्य प्रतिषेधे विकल्प इति मीमा-
सकोक्तं चिन्त्यम् । सामान्यविशेषन्यायेन बाधस्त्वैवौचित्यात् । स्त्रा-
ऽभावे सम्भावितस्त्वैव च प्रतिषेध इत्यादि मञ्जूषाया विस्तरः ॥

नवेति विभाषा । १। १। ४४ ॥

ननु समुदायस्य समासग्रहणनियमेनाऽप्रातिपदिकत्वान्नवेति
विभाषायामित्यनुपपन्नमत आह

समुदायस्येति । (कै)

वात्तिकोच्चारितसमुदायस्येत्यथ ॥ नन्वेवमपि समुदायस्याना
बन्तत्वात् कथं याडादीत्यत आह

स्त्रीप्रत्यये चेति । (कै)

स्त्रीप्रत्यये चानुपसजने न इति १ अथङ् सम्प्रसारणम्
इत्यत्र भाष्यपठितवचनेनेति भावः । यत्तु १ हल्ब्याव इति दी-
घग्रहणादिति । तन्न । बङ्गश्रेयसीत्यादौ लोपार्थं प्रत्ययग्रहण
इति तदन्तविधिना ङङ्गन्तेत्यर्थं तस्य स्वादिप्रत्ययलभ्ययस्माद्विहित
स्तदादेरित्येतद्विशेषणतया ङङ्गन्तान्तेत्यर्थेन निष्कौशाम्बि व्या-
वृत्तये दीघग्रहणस्यावश्यकत्वादिति दिक् । अनुकरणस्याबन्तलन्तु
प्रकृतिवदनुकरणमिति न्यायात् । तस्थानित्यत्वाच्च न प्रत्ययान्तल-
प्रयुक्तप्रातिपदिकत्वनिषेध इति बोध्यम् ॥

अथवेति । (कै)

कृता । उच्चारिता । समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमसमासेऽपि

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ १। पा १। आ ६)

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया विभक्तिरिति भाव ॥ नामपदसन्निधाने
न वा शाटीत्यादौ प्रत्यग्रार्थाऽवगतेराह

क्रियापदेति ॥ (कै)

अन्यथेति । (कै)

प्रकरणादिवशाच्चाथविशेषावसाय इति भाव ॥ ननु 'दाधाघु
इत्यादौ न घुशब्दादिना दाधादीना प्रत्यय किन्तु दाधाशब्दै-
रेवेत्यत आह

प्रदेशेधिति ॥ (कै)

भाष्ये घुग्रहणेऽपि त्यादेर्घुप्रदेशेऽप्यित्यथ ॥ करणलुटि अर्था-
सङ्गते राह

कर्मणीति । (कै)

बाङ्गलकादिति भाव ॥

सामान्येति । (कै)

पाक पचतीतिवत् ॥ भाष्ये स्वस्मात् पदार्थात् प्रच्युत'
शब्दपदायक सम्पद्यत इत्यन्वय ॥ 'स्वस्मात् पदार्थात् इत्यस्य
विवरण "याऽसौ इति ॥ दाष्टान्तिके च शब्दपदार्थकता 'स्व
रूपमि ति वचनात् ॥ तस्या इत्यस्य प्रच्युत" इति शेष ॥
कोऽसौ लौकिकोऽयस्तत्राह

नवेति यङ्गम्यते इति ॥ (भा)

तद्विदृणोति

नवेति यत्प्रतीयत इति । (भा)

स लौकिकोऽथ इति शेष ॥

यद्यपीति । (कै)

एव च स्वस्मात् पदार्थाद् इत्यनुपपन्नं सवस्यापि स्वपदाथत्वात् प्रच्युतिश्चाऽनुपपन्नेति भावः । त्यागोनास्तीति चार्थान्तरग्रहणाऽभावस्याऽप्युपलक्षणम् ॥

प्रसिद्धिवशादिति । (कै)

लोकप्रसिद्धौ तत्र स्वपदाथत्वव्यवहारस्वेषामेवास्याय प्रसिद्धौऽथस्यक्तोऽप्रसिद्धश्च गृहीत इति प्रसिद्ध्या भाष्ये प्रच्युत्यङ्गीकारावुक्तौ इति भावः । वस्तुतो न प्रच्युत्यादिकमित्याह

तत्त्वत इति ॥ (कै)

सादृश्यादिति । (कै)

अर्थभेदाच्छब्दभेद इति पक्षे इदम् । एकशब्दत्वे त्वभेदादिति बोध्यम् । वस्तुतः प्रच्युत्यङ्गीकारौ तथोरथयोर्बोधाविषयत्वबोधविषयत्वे एव न तु मुख्याविति बोध्यम् ॥

पदार्थविपर्य्यासकृदिति । (कै)

लोके शब्दविशेषणकाथप्रतीतिः शास्त्रेऽथविशेषणकशब्दस्य । इति शब्दसमभिव्याहारे विपरीतमिति विपर्य्यासः । भाष्येऽपि स्वस्मान् पदार्थात् प्रच्युत इत्यस्य विशेषभ्रूतादिति शेषः ।

१ इति समभिव्याहारे । क । ग ॥

(नवेति विभाषा । १।१। ४४।)

(अ १। पा १। आ ६)

अन्यथाथप्रतीतिशब्दानालिङ्गिताया अभावेन एतदसङ्गति स्या-
दिति दिक् ॥ इति करणस्याऽथनिर्देशायत्वे स्थिते नैव समानाना
शब्दाना प्राप्तिरत आह

समान इति ॥ (कै)

प्रत्ययेति । (कै)

यद्यपि नचेह वय विभाषा ग्रहणेन सर्वादीन्यभिसम्बन्धीम इति
भाष्यपर्यालोचनया सर्वादिविशेषणत्वलाभात् प्रत्ययत्व समास-
विशेषणमयुक्त तथापि दिग्वाचकसर्वादीनामथस्य दिशो नव-
पुराणत्वाऽसम्भवादुदाहरणपरभाष्याच्च तत्र १ सर्वादीनि इत्यनेन
तद्दृष्टितसमासो लक्षणोय इति भाव ॥

तन्निमित्त इति । (कै)

लक्षणयेत्यथ ॥

तदा सङ्गति । (कै)

१ 'न बङ्गम्रीहौ' इति निषेधे प्राप्ते इदं नित्यार्थं स्यादिति
भाव ॥ भाष्ये

अचिरकृतायामिति । (भा)

तस्या बोधायामित्यथ ॥

सप्रत्यय स्याद् (भा)

इत्यस्य सज्ञाया इति शेष ॥ ननु प्रदेशे १६ 'विभाषा दिग्'

(अ १। पा १। आ ६)

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

इत्यादौ न नवाशब्द उच्चारितो नवेति विभाषा इति सूत्रे
तु न किं चिद्विधायोक्तं पूर्वोत्तरसाहचर्येणास्य सज्ञासूत्रत्वादित्यत
आह

प्रदेशेति ॥ (कै)

इय सञ्ज्ञेति । (कै)

नवेति विभाषा इत्येतत् सज्ञासूत्राय इत्यथ ॥ कार्याणि
सवनामसज्ञादीनि ॥ नवाथम् । नवाशब्दाथम् । विभाषा-
शब्दस्याऽथसज्ञात्वात् । क्वचित्तु तथैव पाठः ॥ भाष्ये 'न वा
इत्युच्यते' इत्यस्य तदर्थबोधको विभाषाशब्द उच्यते इत्यथ ॥

प्रतिषेधवाचिन इति । (भा)

प्रतिषेधवाच्यशब्द इति प्रत्ययो भवतीत्यथ ॥

न त्विति । (कै)

एव च प्रदेशानुगुणेन प्रकृतसूत्रेऽपि न प्रत्ययवाचिनो ग्रहण-
मित्यर्थः ॥

भिन्नेति । (कै)

अग्रे समानलिङ्ग इति दशनादिशब्दो भिन्नाथ इति भावः ॥

न त्विति । (कै)

अव्ययत्वादिति भावः ॥

नैवेति । (कै)

भाष्ये "क्वचित् क्रियत" इति एतच्चैव न जानीम इत्यन्वयः ।

(नवति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ १। पा १। आ ५)

नवा विधीत्युक्तवतोऽथ ग्रन्थ । एव च शास्त्रे समानलिङ्गनिर्देशस्य
 काप्यभावाच्च कापि प्रत्ययार्थावगतिरित्याशय ॥ ननूभयविधान्वय-
 सभवे कथमन्यतरनिषय इत्यत आह

तत्रेति ॥ (कै)

अप्राप्ते यवागूभोजन इति । (कै)

अकत्तव्यत्वेनाऽवगते इत्यथ । प्ररोचनार्थेति शेष ॥

न तु तदङ्गमिति । (कै)

भवतिक्रिया^१कर्तुरुद्देश्यरूप तदङ्गमित्यथ ॥ भाष्ये

विभाषा भवन्तीति । (भा)

अत्र विभाषेत्यग्रे सवनामानीति शेष ॥ भवन्ति विभाषा
 इत्यस्य सवनामानीत्यादि ॥ ननु दिक् समासेऽपि नित्यनिषेधे
 न बङ्गप्रौहौ इति सामान्यसूत्रेणैव सिद्धे विभाषा दिग् इति
 सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यत आह

परिहारान्तरेति । (कै)

इति सिद्धे विभाषा दिग् इत्यसम्बद्ध स्यादित्यथ ॥ ननु
 प्रसक्तस्य निषेधेऽभाव एव दृष्टो न तु विकल्पोऽत आह

प्रतिषेधादिति । (कै)

१ विभाषा श्चे इत्यादौ पिदिषये विधेरनुमान करिष्यत
 इत्यथ । निषेधानुपपत्तिकल्पितशास्त्रेण प्रसज्येति वार्त्तिकाय इति

१ कचुद्देश्यरूपम् । क । ख । ग । इ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ३ ॥

(अ १। पा १। आ ६)

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

भाव । एव च षोडशौघहणाग्रहणवदेकविषयत्वादिकल्पसिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥

तत इति । (कै)

अन्यथा 'कल्पितशास्त्रं व्यर्थं स्यात् प्रक्षालनाङ्गीति न्याय-
विरोधान्न निषेधायमेव तदिति भावः ॥ ननु विकल्पो विरुद्धविषय
एवेति किमुच्यते विप्रतिषिद्धं त्विति अत आह

एकेति । (कै)

युगपदिति शेषः ॥ विप्रतिषेधोपपादक भाष्यम्

अत्र नेति ॥ (भा)

प्रसजति । (भा)

भावमिति शेषः ॥ प्रसज्यते' इति प्रसङ्गो विधि प्रतिषेध-
विषयाद् इत्यस्य कालविशेषविशिष्टान्ततोऽन्यत्र तत्रैव कालान्तर-
विशिष्टे इत्यथ । निषेधसामर्थ्यलभ्योऽयमथ ॥ सामर्थ्यात् प्रतिषेध-
विषयात् अन्यत्र विधिरित्युक्ते यत्फलितं तदाह

प्रतिषेधसामर्थ्याच्चेति ॥ (भा)

इदमपि पूर्ववद्भाष्येयं तद्वनयन्नाह

पर्याय इति ॥ (कै)

भाष्ये

याहिं प्राप्ते इति । (भा)

केवलौभयत्र विभाषारूपा वेत्यथ ॥

कृतसामर्थ्य इति । (भा)

पूर्वणैव । कृत्प्रशास्त्रणैव । विधि कृतसामर्थ्यो विहितविधि-
कल्पकनिषेधीयशक्तिक इत्यथ । एव च तत्र विधिकल्पनाभावात्
प्रतिषेधमात्रप्रत्यय स्यादिति भाव । एतद्भाष्यादपि सामान्यशास्त्र-
प्राप्तनिषेधे विकल्प वदन्तो मीमांसका परास्ता ॥ महत्या
सज्ञाया इति भाष्येण सञ्ज्ञैव न कत्तयेति विवक्षित न तु लघ्वी
कत्तयेतीत्याह

यदि हीति ॥ (कै)

समुदायस्येति । (कै)

प्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्योभयस्येत्यथ ॥

विकल्पप्रतिषेधाविति । (कै)

प्राप्तविभाषाविषये इत्यथ ॥

विकल्प एवोपेति । (कै)

उभयो सज्ञाकरणेऽपि निषेधस्यान्वयाद्योग्यत्वाद्द्वितीयस्यैवोप-
स्थितिरिति भाव । अत्राप्राप्तविभाषाशब्देन केवलाऽप्राप्तविभाषो-
च्यते ॥

युगपदिति । (कै)

अनवगतसञ्ज्ञिद्वयक्रमोपस्थानस्य चोद्यमेतदित्यभिप्राय ॥

भावाभावाविति । (कै)

इमावेव भाष्ये विधिप्रतिषेधशब्देनोक्तौ ॥ भाष्ये

पूर्वस्योत्तरेणेति । (भा)

(अ १। पा १। आ ६)

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

पूर्वस्य प्रतिषेधस्य उत्तरेण विकल्पेन । वाधस्यात्र न निषेध-
प्रवृत्तिप्रतिबन्ध किन्तु तत्फलस्याभावनिष्ठसावकालिकत्वस्य प्रति-
बन्ध इति बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि पूर्ववाक्येन नशब्द एवादेश
स्यात् तत्राथपरत्वे मानाभावादत् आह

इति करण इति । (भा)

एव चोभयत्रापीतिशब्दान्वय इति भाव । एव चाथद्वयक-
सज्ञाकरणसामर्थ्यादेव वाक्यभेदेन क्रमेणान्वय इति भाव । एव च
केवलप्राप्तविभाषायासुभयत्र विभाषाया च क्रमेण निषेधविकल्पयो-
रुपस्थिति । शुद्धाप्राप्तविभाषाया तु निषेधस्यान्वयायोग्यत्वाच्छुद्ध-
विकल्पोपस्थितिरिति तात्पर्यम् । पूर्वं विकल्पाप्रवृत्तौ हेत्वन्तरमाह

आनुपूर्वी चेति ॥ (कै)

अनुपयोगादिति । (कै)

उभयगतिरिह इत्युक्तेर्लोकगृहीतविकल्पशक्त्यैव सिद्धेरिति
भाव ॥

पक्षे निवृत्तिरिति । (कै)

एव च तत्र निषेधतात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भाव ॥

अप्राप्तेति । (कै)

तत्र विधि तात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भाव ॥

पित्स्वेवेति । (कै)

तत्राप्राप्तेरिति भाव ॥ एकस्योभयत्र तात्पर्यन्तु न सम्भवती-
त्याशय । भावतात्पर्यकतासोभेन पिद्विषयतैव स्यादिति तत्त्वम् ।

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ १। पा १। अ ६)

अस्योभयत्र विभाषाविषयत्व भाष्ये १ विभाषा श्चे इत्यस्यैवोदा-
हरणदानेन बोधितम् । एव च तदथमावश्यकोऽस्मिन् अन्यत्रापि
स्वशास्त्रगृहीत सङ्केतेनैव बोधान्न या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभय-
सुपस्थितमित्याद्युक्तभाष्यविरोध इति दिक् ॥ साधुत्वप्रतिपादना
च्छास्त्रेति पाठ । शास्त्रस्य इतिकर्तुं शेषत्वे षष्ठी । १कचित्तु
साधुत्वप्रतिपादनाथत्वाच्छास्त्रस्येति पाठ ॥

प्राधान्यादिति । (कै)

यदिह परिनिष्ठित तत्साध्विति १अर्थापत्तिकल्पितवाक्यस्यैव
मुख्यत्वात्तेन मुख्यतया साधुत्वस्यैव विधानादित्याशय ॥

तदङ्गभूतानामिति । (कै)

तदुद्देश्यभूतानामित्यथ ॥ भाष्ये

यस्य विभाषा क्रियत इति । (कै)

यत्सम्बन्धेन विभाषोच्यते इत्यथ ॥

समासश्चैव हीति । (भा)

हि यत समासो विभाषेत्युच्यते तत्र समासोद्देशेन साधुत्व-
विधानात् तस्यैव विकल्प स्यादिति भाव । साधुत्व च जाति-
विशेष । समासप्रकरणोपविभाषाधिकारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादाह

४विभाषा श्चेरिति । (पा)

१ अ ६ । पा १ । सू ३ ।

२ क्वचित्तु साधुत्वप्रतिपादनाथत्वादिति पाठ । क । ख । ग । इ ॥

३ अर्थापत्तिकल्प्य वाक्यस्यैव । क । ग । इ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ३ ॥

साधुत्वविकल्पे दूषणमाह भाष्ये

नचैवेत्यादिना ॥ (भा)

तद्वाचष्टे

सर्वदा त्विति । (कै)

सादृश्याद् असाधुत्यागपुरस्सर साधुपादान दुष्करमित्यपि बोध्यम् ॥ तत्र साध्वनुशासन इत्युक्त्वा शब्दनित्यत्वपक्ष एवाय दोषो न तु काव्यत्वपक्षे इत्युक्तं तदुपपादकं यस्य पुन इत्यादि भाष्यम् । प्राधान्यात् साधुत्वस्यैव विकल्प स्यादिति यदुक्तं तत्राह

साधुत्वस्येति । (कै)

सज्ञाया अतत्वेन साधुत्वस्याऽऽतत्वेन अतस्य अतनैव सम्बन्धस्य न्याय्यत्वात् प्रयोगाऽसमवायिज्ञाभादिस्थले अतुते विधेयत्वस्याऽवश्यकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

पशुत्वेति । (कै)

साक्षात् श्रूयमाणेऽपि अयोग्यत्वाद्यदा न सम्बन्धस्तदा किं वक्तव्यमश्रूयमाणेऽयोग्ये सम्बन्धो नेतीत्यथ ॥

अन्यत्रेति । (कै)

समथसूत्रे ॥ सुख्य प्रधान ॥

अभिन्नार्थत्वमिति । (कै)

एव च तदर्थे कश्चित् साधुत्वेनाऽन्वाख्यायमानोऽनन्वाख्यातस्य तदर्थकस्यान्यस्य निवृत्तक स्यादिति तस्यापि साधुत्वार्थं विभाषा-

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ १। पा १। आ ६)

धिकार आवश्यक इति भाव । वाक्ये व्यपेक्षा परस्परऽऽकाङ्क्षा-
रूपा पदार्थानामपृथगुपस्थितिविषयत्वमेकार्थीभावो वृत्तिविषय ।
एव च वृत्तिवाक्ययोभिन्नायत्वान्न वाक्याऽनुज्ञानाय विभाषाग्रहण
किन्तु वृत्तिविषये एव सञ्ज्ञाविकल्पार्थं वाच्यं न च वृत्तौ सञ्ज्ञाया
स इत्यते तस्मादेकार्थीभावस्यैव मन्दमत्यनुग्रहाय स विशेषण
मिति तत्रोक्ततात्पर्यमित्यविरोध इति भाव ॥ भाष्ये

समाससञ्ज्ञा (भा)

इत्यस्य तद्विषयैकार्थीभाव इत्यथ ॥ ननु युगपच्छब्दस्यैककाल
इत्यथकस्य सप्तम्यथवृत्तेरन्वाचयशब्देनातादृशेन कथं द्वन्द्व इत्यत आह

युगपद्भाव इति । (कै)

कार्थ्येषु शब्देषु यौगपद्यान्वाचयविषये तेषां यौगपद्य युगप-
त्प्रयोग प्राप्नोतीति वाक्तिकाचराथ ॥ भाष्ये युगपद्वचनता
इति वज्रवीहेस्तत् । अन्वाचयेन इत्युक्त्वा 'ढक् च' इति
समुच्चयोदाहरणमसङ्गतमित्यत आह

समुच्चय इति ॥ (कै)

स्वरितत्वेन चेति । (कै)

यथा 'काष्ठादिभ्यश्ञ्जिठौ' इति वक्तमाने 'वाहीक-
ग्रामेभ्यश्च' इत्यत्र ॥ नित्यशब्दवादे तु प्रयोगदृष्टानामेव शास्त्रे
काव्यनिकविधेयत्वेनेष्टप्रत्ययविभागसिद्धिः । रेखागवथस्य 'आद्य-
न्तौ' इति सूत्रे भाष्ये एव वक्ष्यमाणत्वात् ॥

(अ १। पा १। आ ६)

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

व्यवहितेऽपीति । (कै)

ल्लोके तथा दशनादिति भाव ॥

आनन्तर्यमारोप्येति । (कै)

अनेन परादिशब्दानामव्यवहित एव प्रवृत्तिरत एव ^१ व्यव-
हिताश्च इति सूत्र सायकमिति भाव ॥ शास्त्रे तु स्वथा न
व्यवहिते प्रवृत्तिरित्याह

निर्दिष्टग्रहण त्विति । (कै)

तुष्टार्थे ॥ ^२ 'छन्दसि परेऽपि ^३ परश्च इत्यादावपि उत्तराङ्ग-
विकल सस्माद् इति परिभाषा प्रवृत्तेरिति भाव ॥

कथ तर्हीति । (कै)

^४ सरूपसूत्रे इति भाव ॥

एकाऽऽकृतीति । (कै)

आनुपूर्वी हि एकाऽऽकृतिरच ॥ भाष्ये 'नापि ब्रूम इत्यस्य
नैव ब्रूम इत्यथ ॥ अर्थोऽपि समुदायस्येति शङ्कमान प्रत्याह

तव्यदिति । (कै)

प्रत्ययादिसञ्ज्ञा ^५ तव्यन्तव्यानीयर इति वज्रवचननिर्देशात्
प्रत्येकमिति प्रत्येकमेव भावाद्यथकत्वमिति भाव ॥

१ अ १। पा ४। सू ८२ ॥

२ अ १। पा ४। सू ८२ ॥

३ अ ३। पा १। सू २ ॥

४ अ १। पा २। सू ६४ ॥

५ अ ३। पा १। सू ६६ ॥

पुन पुन सकीर्त्तनमिति । (कै)

अत्र पुन पुनरित्यस्योपयोगश्चिन्त्य । एकैकस्मिन् शास्त्रे तद-
भावाच्च । तस्मात् सकीर्त्तनमात्रमेवात्र ग्रीलनमिति बोध्यम् ॥ तेन
यत्काव्यमुच्यत इति वात्तिकाचराय । अत एवाग्रे भाष्ये तत्कीर्त्तने
च इत्येवोक्तम् ॥ तद्विषयत्वमुपपादयति

सर्वप्रयोक्तृत्विति । (कै)

इको द्वस्यो भवति तत्प्रयोक्तृत्व गालवस्य इत्यादि क्रमेणाय ॥
भाष्ये

प्राप्तुचैवेति । (भा)

प्राग्देश एव फिन्प्रयोग स्यादित्यथ ॥

अनादित्वादिति । (कै)

एव च गालवातिरिक्तशिष्टैरपि प्रयुज्यमानत्वान्नियमासम्भव ।
किं चैतत्पक्षे शास्त्र रेखागवयन्यायेन कल्पितशब्दविषयमिति
कल्पितशब्दे प्रयोक्तृत्वानियमाऽसम्भव इति भावः ॥

शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति । (कै)

एव च पूजायमित्यस्य स्वशास्त्रपूजायमित्यथ इति भावः ॥
तदेवाह

शास्त्रस्य हीति ॥ (कै)

भाष्ये

देशग्रहण चेति । (भा)

चेनाचाय्यग्रहणम् । देशग्रहणस्य पूजायत्वन्तु वक्तुमशक्य देशस्य
सर्तृत्वाद्यभावादिति भावः ॥

स्थिर भवतीति । (कै)

ततश्च देवकीर्त्तौ तद्देशीयानां स्वरवस्थानमित्यथ । तेन च पाणिनेरपि तदिति भावः ॥ ननु नित्यशब्दवादे गालवादि-ग्रहणस्य पूजायत्वे ह्रस्वाभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं न स्यात् तत्पक्षे सङ्घोपायेन साध्वसाधुविवेकाय शास्त्रमिति चेन्न । गालवस्मर्त्ता नान्य इति स्मृत्यन्तराऽनुसन्धानद्वारेण विकल्पसिद्धे । वाग्रहण एव कत्तव्ये गालवग्रहणं व्ययमिति शङ्कानिरासार्थं तु भाष्ये पूजायाम् इत्युक्तम् ॥ भाष्ये

तत्कीर्त्तने चेति । (भा)

आचार्यदेशकीर्त्तने चेत्यथ । यस्य कार्याशब्दास्तस्येति शेषः । तद्देवाह

इदानीमिति ॥ (कै)

प्रयुक्तमिति । (कै)

कृतमित्यथ ॥

नित्यपक्षे त्विति । (कै)

काव्यपक्षे त्वेव वक्तुमशक्यं यतो गालवेन कृतोऽत कत्तव्यो नान्येन कृतोऽतो न कत्तव्य इति । अन्येन कृतस्य पुनःकरण-वैयर्थ्यात् । न ह्यन्यकृतस्य पुनःकरणमस्ति । नाप्यन्येनाकृतस्या-करणम् । तादृशस्यैव करणात् । एतेनान्येन कृतस्यानुवादोऽन्या-कृतत्वबोधनद्वारा विकल्पबोधक इति परास्त्वम् । पाणिनि-कृता-नामपि १ पक्षो व इत्यादीनामन्याकृतत्वेन तेषामपि विकल्पा-

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ १। पा १। आ ६)

पत्तेश्च तस्मात् काव्यवादोऽसङ्गत इति दिक् ॥ ननु लोकतोऽनित्य-
त्वायलाभेऽपि निषेधविकल्पयोरल्लाभ इत्यत आह भाष्ये

आचार्य्यं खल्वपीति । (भा)

एव च ^१ हृक्रोरि त्याद्युभयत्र विभाषाया यथा तव तयोर्लाभ-
स्तथा विभाषापदघटितेऽपि भविष्यतीति नाथ सूत्रेणेति भाव ॥

वाशब्दो विकल्पे इति । (कै)

यत्तु अथस्य सञ्ज्ञित्वद्विभाषापदाथस्यैव सञ्ज्ञात्वम । तच्चापीते
सम्बन्धात् । न च पदजन्यपदार्थोपस्थित्यभावेनान्वयासम्भव । विकल्प-
वाचिपदस्य तदर्थं लक्षणाभ्युपगमात् । एव च लक्षणा तात्पर्य्य-
ग्राहकमिदं सूत्रम । अर्थं न सञ्ज्ञात्वमिति चेत्तदर्थोच्चिप्रशब्दमात्रस्य
सञ्ज्ञात्वमस्तु इतिशब्दसम्बन्धसामर्थ्यादिति । तच्च । एकस्याऽनेक-
सञ्ज्ञाया शास्त्रेऽद्गनात् । अनाकृति सञ्ज्ञा इति वृद्धिसूत्रस्य
भाष्यविरोधाच्च ॥

तेनाकृतीति । (कै)

तत्पत्रे लिट्त्वजातौ विधिमुखेन प्रवृत्तौ पित्येव स्याद्
निषेधमुखेन प्रवृत्तौ कित्येव स्याद् न तु सवत्रेति सूत्र कत्तव्य
मति च सूत्रे लिट्त्वजातौ प्राप्तस्य निषेधे तस्यामेव विकल्पो
विधीयमानस्त्वत्र सिध्यतीति भाव ॥ प्रत्याख्यानाशयमाह

व्यक्तिपक्षे त्विति । (कै)

क्वचिद्विधिमुखेनेत्यन्वय ॥

किं चिद्विषयम् । (कै)

उभयत्र विभाषारूपम् । उत्तरत्र तु क्वचित् प्रतिषेधमुखेनेत्येव पाठः ॥ परे तु आहतिपक्षे किं तज्जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयलक्षणम् । उत तज्जात्याश्रयव्यक्तिद्विषयम् । नाद्यः । सूत्रारम्भेऽपि नपदघटितवाक्यस्य तद्विषयताया वक्तुमशक्यत्वात् । तस्य व्यक्तिसिद्धिद्विषयता वाघटितस्य स्वविषयतेति तु दुस्सम्भवं । नान्योऽपि । न ब्राह्मणं हन्याद् इत्यादौ जातितत्त्वे स्वविषयताया एव दृष्टत्वात् । किं च । तत्र विधिसुखप्रवृत्त्या पिद्विषयत्वं निषेधसुखप्रवृत्त्या किद्विषयत्वं वा इत्यत्र विनिगमनाविरहात् सूत्रविनायुभयमुखेन प्रवृत्ताविष्टसिद्धेः । न च भावतात्पर्यकता पिद्विषयत्वे विनिगमिका । विभाषोपयमने इत्यादौ त्रिसशयताऽनुपपत्तेः । भावतात्पर्यकतालोभेनाप्राप्तविभाषालस्यैव सम्भवात् । विप्रतिषेधशास्त्रबलात् तेष्वभावतात्पर्यकतापि स्यादिति चेत् प्रकृतेऽपि तुल्यम् । तस्मात् पक्षद्वयेऽपि सूत्रप्रत्याख्यानं भाष्यतात्पर्यम् । किं च सूत्रे कृते त्रिसशयाऽप्राप्तविभाषास्वपि तत्प्रवृत्तिः स्यादिति सोच्छिद्येति । लक्ष्यानुसारादप्रवृत्तौ तु सूत्रं व्यथमेवेति भाष्याशयः । एतदेव ध्वनयन् त्रिसशयाप्राप्तविभाषा दशयति । त्रिसशयास्वप्राप्तविभाषालमेवेतिभ्रमनिरासायेतरयोरपि कथनमित्याहुः ॥ इत उत्तरम् इत्यस्य लाभे युक्तिमाह

अधिकार इति ॥ (कै)

सशयत्रयस्य काप्यभावादाह

चिष्विति ॥ (कै)

१ द्वन्द्वे च १ विभाषा जसि इत्युक्त्वोभयशब्दोदाहरण-
मसङ्गतमत आह

उपलक्षणेति । (कै)

‘विभाषा जसि इत्यस्य द्वन्द्वविषयतया द्वन्द्वे च’ सञ्ज्ञानिषेधेन
सवनामसञ्ज्ञी या प्राप्तविभाषात्वनिश्चयेन निषेधीयप्राप्तविभाषात्व
निश्चयेन वा त्रिसशयत्वाभावादिति भाव । द्वन्द्व इत्यस्यासम्बन्धे
पूर्वादीना जसि विकल्पाऽऽरम्भो व्यथ स्यादिति तात्पर्यम् ॥ ननु
तद्यशब्देऽपि कथं सशयं प्रथमादिसूत्रेण प्रत्ययमात्रस्य सञ्ज्ञा सर्वादि-
सूत्रेण तु उभयशब्दस्य समुदायस्येति भिन्नविषयत्वेनाऽप्राप्तविभाषा-
त्वनिष्पत्त्यादत्त आह

तच्चेति ॥ (कै)

‘तद्यशब्देन’ इत्यस्य तदन्तविधिरित्यनेनान्वय ॥ अन्वयत्वेन
कथं तदन्तविधिरत्त आह

केवलस्येति ॥ (कै)

सर्वनामत्वसम्भवात् । (कै)

सर्वाथबोधकत्वसम्भवात् । तथाच तस्य सर्वाथबोधकत्वासम्भवात्
सामर्थ्येन सञ्ज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिरिति
भाव ॥

पूर्वविप्रतिषेधश्चेति । (कै)

सर्वादित्वनिबन्धना सञ्ज्ञा जम्भिन्ने सावकाशा द्वितीयादिषु च विकल्प उभयशब्दे जस्युभयप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेध । न च नित्या सञ्ज्ञाऽन्तरङ्गा । ^१अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते । तथाहि । नान्तरङ्ग वक्षीथ इत्यस्या अत्र विषय । युगपत्प्राप्त्यभावात् । जसा-
देस्सुवनान्नो विहितत्वसम्पत्तये तस्या पूर्वमेव प्रवृत्तिरस्यास्तु जसु-
त्पत्त्यनन्तरमिति स्पष्टमेव । ना प्यसिद्ध वह्निरङ्गमन्तरङ्ग इत्यस्या ।
अन्तरङ्गोत्तर वह्निरङ्गप्राप्तेरनया तदप्रवृत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् ।
बद्धशस्तथा सत्त्वात् । तदुत्तरमपि एतत् प्रवृत्त्या पक्षे तदभाव-
विशिष्टस्य साधुत्वबोधनम् । पूर्वादिष्विव त्रिसशयत्वस्य भाष्योक्तस्या-
ऽसङ्गत्वापत्तेश्चेति दिक् ॥ भाष्ये

तेन वेत्यादि । (भा)

तेन नित्ये प्राप्ते वा अन्यत्राप्राप्ते वेत्यन्वय ॥

प्रत्ययान्तरेति । (कै)

एव चोभयशब्देऽस्याप्राप्तेरप्राप्तविभाषात्वमेवेति भाव ॥

न विशेषित इति । (कै)

न प्रत्याहारघटक इतरव्यावक्तक । समुदायानुबन्धस्यावयवानु-
बन्धत्वाभावादिति भाव ॥

प्रमाणे इति । (कै)

सदृशस्यैव तत्सन्निवेशे सत्त्वादिति भाव ॥ भाष्ये

१ असिद्ध वह्निरङ्गमन्तरङ्गे । परिभाषेन्दुशे - ५ ॥

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ १। पा १। अ ६)

ऊर्णोतेर्विभाषेति । (भा)

ऊर्णोर्धातो क्त्विषये विभाषेत्यथ ॥

वाक्यभेदेन (कै)

इत्यस्य विकल्पत इत्यनेनान्वय । इदं सर्वं डित्त्वक्त्विषयो-
रैक्याभिमानेन ॥ किमर्थं तद्धि पुरस्तात्प्रतमत आह

इदुपेति ॥ (कै)

शङ्कते भाष्ये

अन्यङ्गीति ॥ (भा)

तद्भाष्या

भेद इति । (कै)

तथाच त्रिसशयत्वानुपपत्तिरिति भाव ॥

गुणनिषेधस्येति । (कै)

यद्यपि डित्क्वित्कार्याणि भिन्नानि बहूनि सन्ति तथा-
यूर्णोतावन्याऽसम्भव इति भाव ॥

इत्यत्रेति । (कै)

इत्यत्रैवेत्यथ ॥

वाक्यभेदेनेति । (कै)

पृथक् पाठसामर्थ्यादिति भाव ॥

परविप्रतिषेधे त्विति । (कै)

१ "विज इड्" इत्यतोऽर्थाधिकारादत्रेडागम एव गृह्यत इति

(अ १। पा १। आ ६)

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

पक्षे त्वित्यपि बोध्यम् । १ 'यमो गन्धने १ विभाषोपयमने'
इत्येते षिच कित्त्वविधायके ॥

यदेति । (कै)

गन्धन सूचनम् । उपयमन स्त्रीकार । गन्धनाङ्गमिति बज्ज-
ग्रीहि । तत्र गन्धनपूर्वके स्त्रीकरणे यदि कित्त्वविकल्प । तत
प्राप्तविभाषेत्यथ । परभूतासु १ दीपजन इति भिन्नासु अप्राप्त-
विभाषासु पूर्वविषयनिवृत्ति पूर्वविप्रतिषेधाङ्गीकारस्याप्राप्तविभा-
षाले बीजमिति बोध्यम् । ४ वृत्तिषग इत्यात्मनेपदविधायकम् ॥
ननु मृगादीनाम्प्राणिनादप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते इत्ययुक्त
मृगादिविषयके एव च त्रिसशयत्वादत आह

चर्मादीति ॥ (कै)

प्रत्ययान्ता इति । (कै)

प्रत्यय सनादिरन्तावयवो येषामित्यथ । उषादयश्च तदेक-
देशा न प्रत्ययान्तरूपा इति भाव ॥

सञ्ज्ञा सञ्ज्ञिसम्बन्धार्थ इति । (कै)

अत एव क्यजाद्यन्ताना सञ्ज्ञासिद्धिरावृत्तौ तु गौरवमिति भाव ।
केचित्तु प्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तौ उषादिभ्य कर्तृक्त्वन्तप्रकृतिकाचार-
क्त्वन्तेभ्य एव स्यादिति प्राप्तविभाषा तच्चिवृत्तौ पूर्वविप्रतिषेधे-
ऽप्राप्तविभाषा निवृत्तौ परविप्रतिषेधे उभयचेति भाष्याशय ॥

१ अ १। पा २। सू १५ ॥

२ अ १। पा २। सू १६ ॥

३ अ ३। पा १। सू ६१ ॥

४ अ । पा ३। सू ३८ ॥

प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणीति । (भा)

अस्यायं भावः । हलन्तेभ्यः आचारकिपोऽनभिधानमेवेतरप्रत्ययान्तासु नोषादय इत्यप्राप्तविभाषालमेवेति वदन्ति ॥ “एकपरिहारः” कर्मस्थभावकत्वाऽभावरूपः ॥ ननु कर्त्तरीत्यनुवृत्तिर्व्यर्था कर्मणि भावे कर्मकर्त्तरि च परत्वात् १“चिण्भावकर्मणोः” इत्यस्य प्रवृत्तेरिति चेन्न । विप्रतिषेधलभ्यार्थस्यैव स्फुटत्वायाऽनुवृत्त्या प्रदर्शनादितिदिक् ॥

तृन्नादीनामिति । (भा)

१आक्रोशे च (पा)

२संज्ञायाम् (पा)

३विभाषा तृन्नन्तीष्णाशुचिषु (पा)

इति सूत्रे इत्यर्थः ॥

यद्यच्काविति । (कै)

४अच्कावशक्तौ (पा)

इत्यतस्तदनुवृत्तौ तु निःसन्देहमप्राप्तविभाषेति भावः ॥ एतद्भाष्यविरोधाच्च तत्राच्कावित्यनुवृत्तिपरं ग्रन्था अद्युक्ता एवेति तात्पर्यम् ॥

यङ्लुकीति । (कै)

६“अचि विभाषा” इत्यत्र “यङि” इति वर्त्तते तत्रोभयोर्यङ्जाद्योरव्यवहितपरत्वासम्भवात् अतस्याचीत्यस्य परविशेषणत्वं

१ अ ३। पा १। सू ६६ ॥

२ अ ६। पा २। सू १५८ ॥

३ अ ६। पा २। सू १५९ ॥

४ अ ६। पा २। सू १६१ ॥

५ अ ६। पा २। सू १५७ ॥

६ अ ८। पा २। सू २१ ॥

(अ १। पा १। आ ६)

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

यङीति विषयसप्तमी अचि परे यङविषये रेफस्य लत्वमित्यथ ।
तत्र विभाषारम्भसामर्थ्याद् यङलुक् पूर्व १ यो यङी'ति न
भवति । १ न लुमता इति निषेधानित्यत्वेन पृथगल्लोपेन स्थानि-
वद्भावेन वा यङविषय इति प्राप्तविभाषालोपपत्ति । यङीत्ये-
तन्निवृत्तौ विभाषाया असिद्धत्वादेव १नित्यल्लव समुदायलुक्क्यपि
न लुमता इति निषेधान्न तत्राग्निरित्यप्राप्तविभाषालोपपत्ति ।
उभयत्रविभाषाले लियमुपपत्ति । यो यङि इत्येतन्नति प्रकरणे
प्रकरणमसिद्धमिति विभाषाया असिद्धत्वाभाव । लुक् पूर्व यङीत्यस्य
न प्रवृत्ति । अन्तरङ्गानपि इति न्यायेन लुक्स्तत्रयोजकाच्चप्रत्य-
यस्य च पूर्वम्यवृत्ते । न च लुकि न लुमता इति निषेधे
यङ्परत्वाभावाद् यो यङि इत्यस्याप्राप्ते कथमुभयत्र विभाषा-
त्वमिति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वादिति दिक् ॥

अथ त्विति । (कै)

तथा च स पञ्च एतद्भाष्यविरुद्ध इति भाव । वस्तुतो द्योतकत्व-
पक्षेऽपि व्यतिलुनीते गार्गाचणी त्यादौ द्योतकसमुच्चयस्य
दावित्यादौ द्योतकवाचकसमुच्चयस्य च दृष्टत्वेनाऽत्राप्यात्मनेपद-
प्रवृत्तिरस्तीति प्राप्तविभाषा रूपपादेति चिन्त्यमेतत् ॥ भाष्ये

१ गतिबुद्धीति (पा)

१ अ ८ । पा २ । सू २ ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

३ नित्य लत्वम् । क । ग ॥

४ प्राप्तिरस्तीति । क । ग । इ ॥

५ अ १ । पा ४ । सू ५२ ॥

५ २

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ १। पा १। आ ६)

नित्ये प्राप्ते इति । (भा)

नियमशास्त्राणा विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति भाव ॥

तच्च विपूर्व इति । (कै)

विहरति ग्रामम् इत्यादौ गच्छतीत्यर्थाऽवगमादिति भाव ॥

भाष्ये

अप्राप्ते हरति भारमिति । (भा)

ननु गत्यथत्वादस्यापि प्राप्तिरस्येवेति चेन्न । प्रापणायत्वेऽपि
गत्यथत्वाभावस्य १ न गती ति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥

१दैवयज्ञीत्यादीति । (कै)

अनाषयोरित्यनुवृत्त्यादिनाऽत्रापि सन्देहसम्भव इति भाव ।
आदिना २ विभाषा पुरुषे इति ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टकते

महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य

प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥

१ अ १। पा ३। सू १५ ॥

२ अ ४। पा १। सू ८२ ॥

३ अ ६। पा ३। सू १ ६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

इग्यणः सम्प्रसारणम् । १ । १ । ४५ ॥

लिङ्गिति । (कै)

प्रदेशेषु प्रथमानिर्देशो वाक्यसञ्ज्ञाया अन्यविभक्तिनिर्देशस्य
वणसञ्ज्ञाया लिङ्गमिति भावः ॥ ननु तर्हि लिङ्गादुभयोरपि
सञ्चित्वमस्त्वित्यत आह

युगपच्चेति । (कै)

अनेकस्थायस्यैकशब्देन युगपदनुपस्थितेरिति भावः ॥ ननु
वाक्यस्य सञ्ज्ञाया प्रदेशेषु तस्यैव विधानं स्यादत आह

वाक्यार्थ इति । (कै)

पूर्वसूत्रादिति त्वनुवच्य इग्यण' इति सम्प्रसारणसञ्ज्ञमित्यर्था-
दिति भावः ॥ स्व रूपमित्युक्ते शास्त्रे शब्दपरत्वस्यौत्सर्गिकत्वेनेति-
समभिहार विनाशपरत्वाऽऽसम्भवादिति बोध्यम् ॥ ननु यणस्थानि
कत्वौपलक्षित इगेव वाक्याय इति वणपचादस्य को भेद इत्यत आह

१ पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदशनाद्युगपच्चोभयो सञ्चित्वस्यैकस्मिन् वाक्येऽनु
पादानादेकतरपक्षाऽऽश्रयणे सवकार्यासिद्धिप्रसङ्गात् प्रश्न (भाष्ये)
क्तिमियमिति ॥

(इग्यया सम्प्रसारणम् । १।१। ४५।)

(अ १। पा १। आ ७)

भवतीति । (कै)

एव चेग्नवन वाक्याथ इति भाव ॥

तत्प्रतिपादितमिति । (कै)

सञ्ज्ञोपस्थितस्थानथकत्वे तदर्थानुपयोगे वा सञ्ज्ञोपस्थितस्वरूप-
स्यैवोपादानम् । नचैतदुभयमप्यचेति भाव ॥

प्रतिपादयतीति । (कै)

१ अड सम्प्रसारणम् इत्यादौ । उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वम्
इति २ अणुदित इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमिदम् ॥ ३ वणविधि-
रि 'त्यस्य वणविषयविधानमित्यर्थेऽसिद्धेरभावादाह

वर्णाश्रय इति । (कै)

सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासो विधिरिति कमणि किरि ति
भाव ॥ आदिना एकादेश ॥

वाक्यार्थेनेति ।

क्रियारूपेणेत्यथ ॥ ४ नाप्येतयोरिति भाष्य व्याचष्टे

तस्य चेति । (कै)

चोऽसम्भवादित्युत्तरं योज्यं ॥ भाष्ये

एतयो कार्ययोरिति । (भा)

पूरूपदीघयोरित्यथ ॥ स एव तावन्नास्तीति वक्तव्ये दुर्लभ-
त्वोक्तिरनुचितेत्यन आह

१ अ ६। पा १। सू १३ ॥

२ अ १। पा १। सू ६६ ॥

३ सम्प्रसारणसञ्ज्ञाया वाक्यस्य सञ्ज्ञाचेद् वणविधिन सिध्यति । भा ॥

४ नाप्येतयो वाक्ययो सम्भवोऽस्ति । भा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ५ ५
(अ १। पा १। आ ७) (इत्ययं सम्प्रसारणम् । १। १। ४५।)

कार्यपक्षे इति । (कै)

अनेन भाष्येणातीतानागतयोरविद्यमानयोरप्रत्यासत्या शक्ति-
ग्रहदौलभ्यमुक्तम् । निरूपित चेद् मञ्जूषाया नामाथवादे ॥

नित्यपक्षे त्विति । (कै)

अनेन १ अथापि कथंचिद् इत्यपि भाष्य व्याख्यातम् ॥

शास्त्रेति । (कै)

सितमित्यादौ यण्स्थानिकलाभावेन शास्त्रमात्रैकगम्य तदि-
त्यथ । शास्त्रगम्यत्वे चेतरेतराश्रयमेवेति भाव ॥ भाष्ये

केनासाविति । (भा)

केन मानेन यण् स्थाने इति ज्ञात स्यात् ॥

अनेन । (भा)

सम्प्रसारणसञ्ज्ञाविधायकेन शास्त्रेणासाविग् यण् स्थाने स्थाप्यत
इत्यथ ॥ उभयो सञ्ज्ञात्वमित्यर्थोऽसम्भवी एकस्यैव सञ्ज्ञात्वादत् आह

१ उभयो सञ्ज्ञेति । (कै)

१ अथापि कथं चिद्विद्येत केनासौ यण् स्थाने स्यात् । भा ॥

२ विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक* उभयसञ्ज्ञात्वस्य । (वा) । उभयो
सञ्ज्ञा (षष्ठीतत्पुरुष) उभयसञ्ज्ञा । तस्या भाव उभयसञ्ज्ञात्वम् ।
तत्र तन्नाट्येकशेषाणामन्यतमाश्रयेणोभयो सञ्ज्ञा तिष्ठति ।
भर्तृहृदिस्थाह -

* ज्ञापकसुभयसञ्ज्ञात्वस्य इति पाठोऽप्यस्ति भाष्य ॥

५ ६

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(इग्यण सम्प्रसारणम् । १।१। ४५।)

(अ १। पा १। आ ७)

एकशेषश्च प्रतिपदमनेकमथमुद्दिश्यैकस्या सञ्जाया एकवाक्य-
तयैव विधातु शक्यत्वाद्चाऽऽवृत्ते क उपयोग इति चिन्त्यम् ॥ भाष्ये

यथा काकादिति । (भा)

अज्ञात एव काकत्वे तज्जातत्वमात्रेण तथा व्यवहारवद्चा-
पीत्यथ ॥ तत्र शङ्कते

नन्विति ॥ (कै)

अन्यत्र । “एको गोत्रे इत्यत्र ॥

यदाऽनुपेति । (कै)

सम्प्रसारणसञ्जाया लिङ्गाभ्या वगवाक्ययो ।

प्रविभागस्तथा सूत्र एकस्मिन्नेव जायते ॥

तथा द्विवचनेऽचीति तन्त्रोपायादिलक्षणाः ।

एकशेषेण निर्देशो भाष्य एव समर्थित ॥

तन्त्र च शब्दतन्त्रम् अथतन्त्र वेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धव्या । अथभेदा
च्छब्दभेदे आद्य पक्ष । शब्दैक्ये द्वितीय । आद्येऽपि व्यञ्जकध्वनिमात्रभेदे
व्यङ्ग्ये आदत्तिरेवेत्यादि बोध्यम् । एव च

तन्त्रत्वमैकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारत ।

उपकारान्यथात्वे तु भवेदादत्तिलक्षणम् ॥

इति मीमांसकमर्थ्यादानुरोधो वैयाकरणगौनकत्तव्यः । तस्य भाष्यादि
सकलवैयाकरणग्रन्थविरुद्धत्वात् । मूलयुक्तिश्रूण्यतयादुरूपपादत्वाच्च ॥

१ अन्यत्र चोक्तम् । तदेतत् — “येनैव हेतुनैक काकस्तेनैव हेतुना
द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यति” । ४।१। ६३ ॥

२ अ ४। पा १। सू ६३ ॥

न उपजातो जात्यभिव्यञ्जक मस्थानविशेष आकारविशेषो
यस्येत्यथ ॥ कथन्तहि तथा व्यवहार इत्यत्राह

निर्जातमिति । (कै)

एव च तस्माज्जातत्वेनाऽवगते तच्छब्दप्रयोग उभयत्रापीति
दृष्टान्तलोपपत्ति । अन्ये तु काकाज्जातो यथा काकत्वाभि-
सम्बन्धात्काक एव सम्प्रसारणाज्जातोऽपि सम्प्रसारणत्वारोपात् सम्प्र-
सारणमिति भाष्याथमाहुः ॥

वाक्येष्विति । (भा)

स्वायबोधनाय वाक्येषु प्रयोक्तव्येष्वित्यथ ॥ योग्यक्रिया दश-
नादिरपीत्यत आह

प्रकारणेति । (कै)

तत्तद्वाक्यस्य वाक्यार्थे शक्तिग्रहकाले तत्तदेकदेशस्यापि तत्त-
द्वाक्यार्थे शक्तिग्रह पदैकदेशस्य पदार्थ इवेति शक्तैव बोध
पूर्वपरिहारे सम्प्रसारणपदस्य तज्जन्यवर्णे उपचारात् प्रयोग ॥ अ-
त्वेकदेशेनैव शक्त्या तदथप्रतिपत्तिरिति भेदस्तदाह

आक्षेप्स्यतीति । (कै)

आक्षेपोऽत्र बोधनमेव ॥ भाष्ये

इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे इति । (भा)

अत्र वाक्यपद पदसमुदायपरम् ॥ इत्येतस्य इत्येतदथकस
सम्प्रसारणादुत्पन्नो यस्तस्मादिति सम्प्रसारणस्य यत्कार्यं तस्येति च
वाक्यस्यार्थे इत्यथ ॥ पूर्वैभ्य पक्षेभ्योऽस्य भेदमाह

यथा ब्राह्मणेति । (कै)

एव च यथा तत्र सख्याऽन्वयसंख्येयद्वारा तथा प्रकृते स्खनिवृ-
त्तद्वारेति भाव ॥ तदेवाह

ततफलस्येति । (कै)

यथा पितृनाम्ना सकल्पित द्रव्य तस्याऽयोग्यत्वे ततपुत्राय
समप्यते तद्वदिति भाव ॥ भाष्ये

एकत्वेनेति । (भा)

साजात्यादेकत्वेन विशिष्टानि बुद्ध्या कृत्वेत्यथ । सर्वेषामेकत्वे-
नैकजातीयत्वेनैकपरिहारेण सर्वाणि परिहृतानीति भाव ॥

नेद तुल्यमिति । (भा)

नित्यशब्दवादेऽपि यणस्थानिकत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वा-
दिति भाव ॥

भाविसञ्ज्ञेति । (कै)

सम्प्रसारणादिपदस्य तत्त्वेन व्यवहरिष्यमाणे लक्षणेति भाव ।
अयं समाधिबुद्ध्यादिविषयेऽपि बोध्य ॥

बुद्धीति । (कै)

तदयं सूत्राय । यण प्रयोगे प्राप्ते इक्प्रयुज्यमानं सम्प्रसारण-
सञ्ज्ञ इति । तज्ज्ञानं च यजाद्युपदेशज्ञानमात्रेण “वचिस्त्वपि
इत्येतज्ज्ञानं विनापि जातमिति नान्योऽन्याश्रय इत्यथ । ‘वचि-
स्त्वपि इत्यादेस्त्रायमथ । एतत्सम्बन्धिषण् प्रयोगे प्राप्ते इक्प्रयुज्य-

मान साधुरिति भाव । असाधो साधुत्व ब्रह्मणाप्युपपादयितु-
मशक्यमत आह

प्रागिति । (कै)

एतदेव ध्वनयितुमभिमतस्येत्युक्तम् ॥ ननु दुहेलडि उत्तमपुरुषे
लस्येति तस्य सम्प्रसारणलेऽदुहितरामित्यादौ 'हल इति
दौघ स्यादत आह

यथासख्येति । (कै)

एव हि यथासख्यार्थं लकारोपदेशस्यावश्यकत्वे लकारोपदेश
किमथ इति 'ल्लक्' सूत्रस्य भाष्यासङ्गतिरिति चिन्त्यमिदम् ।
तस्मात् सम्प्रसारणस्येत्यादौ तद्भावितपरत्वाश्रयणात् दोष । ध्वनित
चेद् वाक्यसन्नापचस्थापने वाक्यैकदेशन्याय वदता भगवता । एतेन
द्युभ्यामन्वद्युवाचित्यपि सिद्धम् ॥

अच पश्चादिति । (कै)

समानाङ्गग्रहणस्य करिष्यमाणत्वादौकारस्य चानङ्गस्यत्वा-
दित्यर्थं ॥ तत्रत्याख्यानेऽप्याह

वार्षेति । (कै)

आङ्गसुवड् ॥

आद्यन्तौ टकितौ । १।१।४६॥

१ अपि त्विति । (कै)

एतदथमेव स्थानाख्यप्रमाणेन सिद्धेऽपि १ यथा सख्य 'सूत्रमाव-
शकमिति भाव ॥ अभिन्नस्य ' । अपृथग्भूतस्य ॥

सुतरामिति । (कै)

यत्र न साहित्यस्य नियमेन प्रतीति पृथगुपस्थितिश्च तत्रापि
चेन्न क्रमव्यवस्था किमु वक्तव्य साहित्यप्रतीतावपृथगुपस्थितौ चेत्यथ ।
तथान्वयबोधे तत्तत्पदार्थानां स्वसाधारणव्यासज्यवृत्तिधर्मानव-
च्छिन्नत्वेनोपस्थितिस्तन्त्रमिति तात्पर्यम् ॥

अन्तो निश्चय इति । (कै)

दग्गनस्थावसान निश्चये सत्याकाङ्क्षाऽभावाद्भवतीति दृष्टान्त-
शब्देन निश्चय उच्यते इत्यथ ॥

एतद्दर्शनमिति । (कै)

निश्चय इत्यथ । एव च यथासख्यान्याभिप्रायेणेदृशप्रयोगो
लोकैः साधुरिति भाव ॥ भाष्ये

१ लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यति अपि तु शास्त्रेणैवेति —
प्रदशनाय भाष्ये "समासनिर्देशोऽयमिति" ॥

२ अ १। पा ३। सू १०॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ५११
(अ १। पा १। आ ७) (आद्यन्तौ टकितौ । १। १। ४६।)

१ अस्ति वेति (भा)

प्रश्न । चपाठस्त्वयुक्तस्य प्रश्नेऽयुक्तत्वात् ॥ भाष्ये

कौ पुनरिति । (भा)

यौ टकितौ आद्यन्तौ तौ किमागमावुताऽऽदेशाविति प्रश्न ॥

आगमावित्याहेति । (भा)

आद्यन्तपदसच्चादिति भाव ॥

नित्येष्विति । (भा)

वर्णास्तद्वटिता प्रयोगेषु श्रूयमाणा शब्दाश्च व्याकरणाकार्या
आकाशवन्नित्या इतिमते इदम् ॥

तत्र शब्दान्तरादिति । (भा)

प्रसक्ता शब्दान्तरबुद्धि विहायेत्यथ ॥ 'अनागमकानाम्
इत्यादेश्यपि घुसञ्चासूत्र आशय उक्त एव तथापि त विस्मृत्य
तत्कथमिति प्रश्ने एकदेशी साहचर्यादस्य सञ्चासूत्रत्वेन तदुप-
पत्तिमाह

सञ्चाधिकारोऽयमिति ॥ (भा)

तत्र शङ्कते

१ किल्लुश्यामुद्रापितभाष्यशुक्लके अस्ति चेति" इति पाठोऽस्ति ॥

२ 'शुक्ल पुनश्च' इत्यारभ्य अनागमकाना सागमका । तत्कथम
सर्वे सवपदादेशा दाक्षीण्यस्य पाणिने ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्व नोपपद्यते ॥"

इत्याद्यन्तमुक्तम् भगवता घुसञ्चासूत्र (१ । १ । २) थास्थानावसरे ॥

यद्येवमिति ॥ (कै)

उपलक्ष्यत इति । (कै)

एव चानयोरित्वमेव नेति भाव ॥

१ आटजिति । (कै)

यद्यपि प्रत्ययविधौ नास्य प्रवृत्ति षष्ठीत्यपकषणात् । अत एव टाटिटन् '१एकागारिकङ् इत्यादौ नास्य प्रवृत्ति । तथापि टुक पर्यायेणाद्यन्तता स्यादिति दोष इति बोध्यम् । '२आटश्च इत्यादिभिस्तु टकारार्थादित्त्वोपलक्षिताकाराद्यनुवादेन वृद्धादिविधानम् ॥ भाष्ये

सकौर्त्थ्येते । (भा)

प्रथमत उच्चार्येते ॥

उदाह्रियेते । (भा)

पञ्चादुच्चार्येते इत्यथ ॥

अन्तरतम इति । (कै)

अथत श्रुतितश्चेति भाव ॥ ननु प्रथमातिक्रमे कारणाभावादाद्युदात्तत्वेनेष्टसिद्धिरत आह

तश्चेति ॥ (कै)

भाष्ये

१ अ ५। पा २। सू १२५ ॥

२ अ ५। पा १। सू ११३ ॥

३ अ ६। पा १। सू ६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ५१३
(अ १। पा १। आ ७) (आद्यन्तौ टकितौ । १। १। ४६।)

तच्च वाक्ये एवेति । (भा)

त्रिपदे वाक्य एवेत्यथ ॥ 'एव प्रसिद्धौ ॥ एव च तत्
समानाथकवृत्तावप्यकारविशेषणत्वं सुलभमिति भाव ॥

प्रत्याख्यानादिति । (कै)

यासुड् विधायक च यासुडुदात्त परस्मैपदेषु इति पाठ्य
मिति न दोष ॥ 'आडजादीनाम इति कुवत सूत्रकृतो नाथ
पक्षस्तात्पर्यविषयीभूत इत्यतो घुसञ्जासूत्रोपपादितमेव पक्ष
सिद्धान्त्याह भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

परिभाषापञ्चेऽपीति । (कै)

परिभाषालेनाऽऽगमत्वपञ्चेऽपीत्यथ ॥ भाष्ये

तेनाऽय विशेषेणेति । (भा)

तत पश्चादिकारम् इत्यन्तेनेत्यथ । शब्दान्तर तव्याद्यपेक्षया
भिन्नसमुदायम् इत्यव्यादिरूपमित्यथ ॥

प्रतिपद्यते (भा)

तव्यबुद्धिनिवृत्तनेनेत्यथ ॥

नित्य पदमिति । (कै)

व्याकरणानिष्पाद्यमित्यथ ॥

अन्वाख्यायत इति । (कै)

क्रमेण सिद्धतत्तदवयवप्रतिपादनेन पूर्वपूर्वनिरवयवकबुद्धि-

१ एव' प्रसिद्धौ । इ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू ७२ ॥

(आद्यन्तौ टकितौ । १।१। ४६।)

(अ १। पा १। आ ७)

विपरिणामद्वारा प्रत्याच्यते इत्यादेऽस्यैव इवात्रापि बुद्धि-
विपरिणामान्न नित्यत्वहानि ॥ तदेव दृश्यति

न तत्र कङ्कटा इति । (कै)

कङ्कट सन्नाह उपरितनशुष्कलच ॥ भाष्ये

१ खदिरबुर्बुरयोरिति (भा)

सामान्यमुपदिशतीत्यध्याहृतसामान्यापेक्षया षष्ठी ॥ सामान्यमेव
दृश्यति

खदिरबुर्बुरौ गौरकाण्डाविति । (भा)

द्रव्यान्तर कङ्कटाङ्गिन्न तदवयवक समुदायमिति पतञ्जलिमते
गुणसमुदायस्यैव द्रव्यत्वादिति भाव । तत्र यथा गौरकाण्डत्वादिना
खदिरेऽपि प्रसक्ता बुर्बुरबुद्धि कङ्कटवानित्यनेन निवृत्य खदिरबुद्धि
स्थाप्यते तथेहापि सामान्योपदेशात् सवत्र तद्व्यबुद्धौ प्रसक्तायाम्
इड्बोधकविशेषेणागमित्वबोधनद्वारैव इतद्व्यबुद्धि स्थाप्यते इत्यथ ।
निरूपित चैतद् घुसञ्ज्ञासूत्रे । अत्र पत्रे वाचकस्यैवानया प्रणाल्या
व्युत्पादनम् । उत्तरपत्रे तु कल्पितस्थानेन साक्षाद्बोधन तेन च
बोधकस्याखण्डस्य बोधनमिति भेद ॥

रूपार्थान्वयाभावादिति । (कै)

व्याकरणेन यस्य अस्मिन्निरूपस्यार्थो दृशितस्तेन रूपेण तस्याथस्य
प्रयोगेऽन्वयाभाव स एधीत्यादौ व्यभिचारादित्यथ ॥

१ खदिरबुर्बुरयोरिति । इ । 'बुर्बुर' इति पाठ किञ्चिद्हरणमुद्रापित-
भाष्ययुक्तकेऽप्यस्ति ॥

असत्येति । (कै)

शास्त्रप्रक्रियाकल्पिता असत्या इत्यथ । यद्यपि सत्यगवयो रेखागवयवत्सावयव एव । अत्र कल्पिताऽवयवसदृशाऽनवयवाना तत्रान्वयात् तथापि सत्यम्दमखण्डमेव । एधीत्यादौ शास्त्रकृत-कल्पिताऽवयवसदृशानामनुपलम्भादित्येतत्पक्षनिष्कष ॥

सत्यस्य पदस्येति । (कै)

एव च रेखागवयवत्कल्पिताऽनित्यपदविषयक शास्त्र तत्रागमे-ष्वपि न चतिन च तस्योक्ते प्रयुज्यमान किन्तु तत्रत्याय्यमेव पद तथेति भाव ॥ एतथा इत्यादि भाष्यस्थायमथ । एतथा वक्ष्यमाणथा-ऽऽनुपूर्व्या अथ' पाणिनि शब्दान्तर बोधकशब्दापेक्षया भिन्न रेखागवयस्थानीयम् उपदिशति प्रतिपादयति । तत्राऽऽगम-बुद्धावपि न शब्दनिश्चयताहानिरिति ॥ ननु टकितोराद्यन्तविधाने कस्यापि प्रत्ययस्याऽप्राप्ते कस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह

प्रत्ययपरत्वस्यापीति । (कै)

अपिना स्थानेयोगत्वस्य ॥ भाष्ये

युक्त तत्रेति । (भा)

नुम्अमादीना मित्त्वमनवकाशम् ॥

उभयम् । (भा)

प्रत्ययसम्बन्धि टित्त्व कित्त्व च । एव चागमटित्त्वकित्त्वयोरन-वकाशत्वात् प्रत्ययसम्बन्धिनश्च सावकाशत्वा द्येन नाप्राप्तन्यायेन द स्थानेयोगत्वस्यैवाऽपवाद् इति भाव ॥

सति परत्वे इति । (कै)

टिदन्तान् डीबिधानात् किति परे आलोपविधानाच्चेति
भाव ॥ टित्परो भवतीति वचनाऽभावादाह

डीवर्थादिति । (कै)

यद्यप्युभयथा टित्त्वस्य सावकाशत्वे परत्वात् परश्च इत्यस्य
प्रवृत्त्या पर एव भविष्यति तथापि मिदचोऽन्याद् इति
साहचर्याद्वाध्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्या मन्यते ॥ अभ्युपगम्याऽपि
परश्च' इत्यस्य परत्वात् प्रवृत्तिमाह

टित खस्त्वपीति । (भा)

एष परिहारो युक्त तत्र इत्यादिनोक्तछितो यथा कथ-
चिद्भवेदपीत्यथ । तत्राऽसभवरूपविरोध सङ्गावात् । किति तु
तदभावात् समावेश स्यादिति भाव ॥ तत्र दोषमाह

१ नोडित्यादि ॥ (भा)

अवयवत्वेति । (भा)

अन्नशब्दोऽवयववाचीति भाव ॥

पूर्वोक्तम् । (कै)

२ कुतो नु खलु इत्यादिनोक्तम् ॥

अधिकम् । (कै)

महामाध्यप्रदीपोद्योत ।

५१७

(अ १। पा १। आ ७)

(आद्यन्तौ टकितौ । १। १। ४६।)

डीपोऽनवकाशत्वपूर्वपक्षसमाधानम् ॥ भाष्ये

स्यादेव हीति । (भा)

बाध्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्या मन्यते ॥

परत्वादिति । (कै)

शब्दपरविप्रतिषेधात् । आद्यन्तावि ति सूत्रे च किदन्त
इत्यस्य परत्वादित्यथ ॥ भाष्ये

गापोष्ठगिति (भा)

उपलक्षणम् । नदृचोरडादीनाम् ॥ बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेऽपि
दोषाभावमाह

सिद्धन्विति ॥ (भा)

षष्ठ्यधिकार इति । (भा)

तत्राऽनुवर्त्येदं व्याख्येयम् । तत्रत्य षष्ठीपद वाचाऽपक्रष्टव्य-
मिति भाव ॥

प्राप्तेति । (कै)

एतदुपस्थिते प्रागिति शेष ॥

नत्विति । (कै)

प्रत्ययविधौ प्रसक्तस्थानषष्ठ्यभावादित्यथ ॥ भाष्ये षष्ठीपदा-
ऽसम्बन्धेऽपि समाधानमाह

आद्यन्तयोर्वेति ॥ (भा)

अथशब्द प्रयोजनवाची षष्ठ्यथत्वाद् इति बङ्गव्रीहिरित्याह
षष्ठा प्रयोजकाविति । (कै)

षष्ठ्यथस्य प्रयोजकावित्यथ । षष्ठ्यन्ताद्यस्यावयवभूताद्यन्तनिरूप
कत्वेन तत्प्रयोजकत्वमेतयोर्बोधम् । यद्यत्रावयवभूताद्यन्तरूपोऽथ
स्यात् तदा तस्य निरूपकाकाङ्क्षत्वात् स्यादेव षष्ठ्यथस्तद्बोधनाथ च
षष्ठीप्रयोगो न च सोऽस्ति तस्मादाद्यन्ताभावावगतिरिति भावः ॥
भाष्ये

षष्ठा अभावे (भा)

इत्यस्य तदर्थाभावे इत्यथ । षष्ठीरूपशब्दाभावात्तदर्थाभावस्तदर्था-
भावाच्चाऽऽद्यन्ताभाव इत्यर्थं मन्वानस्य शङ्का ॥ भाष्ये

युक्त पुनरिति । (भा)

नार्थं त्यत्र काकु ॥

शब्दभावेति । (कै)

षष्ठीसत्त्वे तदथसत्त्वादाद्यन्तस्थिति षष्ठ्यभावे तदर्थाऽभावादा-
द्यन्ताभाव इत्युक्तेरितिभावः ॥ कारकत्वे वाधकमाह

सर्वेण । (कै)

रत्नादि शब्देन ॥

सर्वस्य । (कै)

रत्नादिरूपस्य ॥ भाष्ये समाधत्ते

अर्थनिमित्तक एवेति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

महाभाष्यप्रदीपौद्योत । ५१६
(अ १। पा १। आ ७) (आद्यन्तौ टकितौ । १। १। ४६।)

अर्थ एवेति ॥ (कै)

अनुमीयत इति । (कै)

कार्याभावेन कारणाभावोऽनुमीयते यथा नदीपूराऽभावेनो-
परिदेशे षष्ठ्यभाव इति भाव ॥ भाष्ये आद्यन्तावर्थौ षष्ठ्यद्वारा
षष्ठीप्रयोजकावित्यथ ॥ एव कार्याभावात् कारणाऽभावानुमाने
कारणाऽभावात्कार्यमपि नेति नियमयति भाष्ये

तयोरभाव इति ॥ (भा)

ननु प्रत्ययविधावपि क्वचित् षष्ठी दृष्टेत्यत आह

१ चरेष्ट इत्यादि ॥ (कै)

नत्विति । (कै)

एतत्सुत्रोपस्थानेनेति भाव ॥ तत्र हेतुमाह

प्रत्ययेति ॥ (कै)

आकाङ्क्षेति । (कै)

देशाश इत्यर्थ ॥

अनर्थित्वात् । (कै)

एतदाकाङ्क्षाभावात् । अत एव धातो प्रातिपदिकादित्यधि-
काराऽनुग्रहो भवति । धात्वादिभ्य परो गादिभ्योऽनन्तर इत्यर्थात् ॥

न कार्यकालेति । (कै)

एतत्तत्त्वम् १ इको गुणवृद्धौ इत्यत्र निरूपितम् ॥ वस्तुत स्त्रा-

५२

महामाध्यप्रदीपोद्योत ।

(मिदचोऽन्त्यात् पर । १ । १ । ४७ ।)

(अ १ । पा १ । आ ७)

श्रित एव परवचनात्सिद्धम् इत्यखैव सिद्धान्त्युक्तित्वाद् नापवाद
त्वाद् इत्यादे पूवपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरुक्तित्वादिति
तत्त्वम् ॥

मिदचोऽन्त्यात् परः । १ । १ । ४७ ॥

प्रयोजनप्रश्नेऽपवादत्वाभिधानमसङ्गतमत आह

किमिति । (भा)

कि व्यावर्त्यत्वेन प्रयोजनमित्यथ । कि स्थानेद्योगत्वमुत प्रत्यय-
परत्वमपीति प्रश्न इति भाव । उभयापवादत्वे बीजन्तु तत्र तत्र
मित्त्ववैयर्थ्यरूपमपूवसूत्र एवोक्तम् ॥ ननु १ नपुसकस्येति सूत्रे
सल्लच इति पचमीति क्व स्थाने द्योगत्वप्रसङ्गोऽत आह

नपुसकस्येति । (कै)

पचम्या हि १ तस्मादि ति परिभाषोपस्थाने यथासि'
'ज्ञानानि इत्युभयोरप्यसिद्धिरिति षष्ठ्येवेति भाव ॥ भाष्ये

१ अ ७ । पा १ । सू ७२ ॥

२ तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ५२१
 (अ १। पा १। आ ७) (मिदचोऽन्त्यात् पर । १। १। ४७।)

१ नैवेश्वर इति । (भा)

ईश्वरो वेद । धर्मसूत्र धर्मशास्त्रम् ॥ भाष्ये 'अपवादैः'
 इत्याद्याऽसम्भवे इत्यादि । 'क्वचित्तथैव पाठ ॥ बाध्यन्ताम्' इति
 लोट् ॥ मग्ने मग्नेर्जात्पूर्वञ्जुमि १ अनदिताम् इति लोपे सस्य
 सयोगादिलोपे कुले निष्ठानत्वे रूपम् । अनद्याच परे तु षति
 अविशेषेण सयोगत्वे सयोगादिलोपसिद्धावपि तस्याऽधिद्वान्नस्योप-
 धात्वाभावात्तलोपो न स्यादिति भाव । सयोगादिलोपस्तु बह्वना
 समवधाने बह्वनानेव सयोगसङ्घा' इति पचे फलत्वेन बोध्य ॥
 'मङ्गा' इत्यादि त्वनुषङ्गलोपाभावेऽप्युदाहरणमुक्त भाष्ये ।

१ अत्राह भगवान् महाभाष्यकार । अस्ति हि सम्भवो यदयमघो
 ऽन्त्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति । एतदपि युक्तम् । कथम् । नैवेश्वर
 आक्षापयति नापि धर्मसूत्रकारा पठन्त्यपवादैस्तर्गा बाध्यन्ता
 मिति । किं तद्धि । लौकिकोऽयं दृष्टान्त । लोके हि सत्यपि
 सम्भवे बाधनम्भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दौयता तत्र
 कौशिकिन्यायेति । सत्यपि सम्भवे दधिदानस्य तत्रदान निवर्त्तक
 भवति । एवमिहापि सत्यपि सम्भवे अचामन्यात्परत्व * षष्ठीस्थाने
 योगत्वं बाध्मिच्यते ॥

२ "अपवादैः" इत्याद्याऽसम्भव इत्यादि । क्वचित्तथैव पाठ । इत्युक्त
 नानुशेन । परं तु नास्यापि कश्चिद्भाष्यपुस्तके एवविधपाठो दृश्यते ॥

३ अ १ । पा ४ । सू २४ ॥

* षष्ठी इति बह्वपु भाष्यपुस्तके न दृश्यते ॥

१जमीमावौणादिकौ ॥ ननु च अन्यादच परत्व तस्य च वर्णान्तरा-
वयवत्वमिति विरुद्धमत आह

सङ्घातेति । (कै)

‘अन्याद’ इत्यनेन समुदायाच्चेपेण समुदायस्योपस्थितत्वात्-
समुदायावयवसन्निधौ समुदायग्रहणस्य न्याय्यत्वाच्च वणस्य वर्णावय-
वत्वासम्भवाच्चेत्याशय ॥ नन्वादिरित्यनुवृत्तौ पूर्वादित्व कुतो न
इत्यत आह

न हीति ॥ (कै)

परादित्वमिति । (कै)

वाचनिकमेव वणस्य वर्णावयवत्व ‘उ हीति’ धुडादेरिवेति
भाव ॥ ‘अभक्ते’ इति वार्त्तिकस्यैते न सिध्यन्तीति शेष ॥
नन्वभक्तत्वेऽपि नान्तमस्येवेत्यत आह

१ भरूजा” इति । भृजघातोरौणादिकेऽचि कृते गुणे रपरत्वे
च जकारात् पूव ऊमागम ॥ ‘मरीचय” इति । चौरादिकमच
धातोश्चि “अच इ” (उ-४ पा । सू ५७८) इति इ प्रत्यये
शिखोपे “भृकशिभ्यामीचि” (उ-४ पा । सू ५ ६) इत्यनेन
चकारात् पूव ईमागम । भजिमर्चोश्च (वा) भर्जिमर्चोश्चाऽन्तात्
पूर्वे मिदत्तथ ॥ वस्तुतो निपातनात् सिद्धम् । भरूजाशब्दो
‘अङ्गुल्यादिषु’ (अङ्गुल्यादिभ्यठक । ५ । ३ । १ ८) पठ्यते
मरीचिशब्दो “बाह्यादिषु” (बाह्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ६६) ॥

२ अ ८ । पा ३ । सू २६ ॥

३ अभक्ते दीघनस्योपस्वरणत्वानुस्वारश्रीभावा । वः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ५२३
(अ १। पा १। आ ७) (मिदचोऽन्यात पर । १। १ ४७।)

नान्तमङ्गमिति । (कै)

द्वीघविधावङ्गाधिकारादिति भाव ॥

गौरवापत्तिरिति । (कै)

प्रतिपत्तिगौरवापत्तिरित्यथ ॥

१ चो ते इति । (भा)

१ श्रेष्ठेन्दसि वङ्गलम इति श्रेष्ठोप । चोणि वाजिनानि
तानि तानीत्यथ ॥

नुमेति । (कै)

व्यञ्जनाविद्यमानवङ्गावस्तु २ ह्रस्वरप्राप्तौ स्वरोद्देश्यकविधिप्राप्तौ
वा नान्यत्रेति भाव ॥ ३ सुपीति न तदन्तसप्तमीत्यभिमानेनेदम् ॥

उत्तरपदस्येति । (कै)

एव च सवपचेष्वपीदमावश्यकमिति भाव । भगशब्दादिनौ
तन्त्रकार प्रातिपदिकाऽन्तो भवतीति भगिनीत्यत्राऽनुच्यमाने उत्तर-
पदस्येत्यस्मिन् णत्वप्रसङ्ग । भगिनीत्यत्र च व्यन्तमुत्तरपद न
नान्तम् । सूचन्तु माषवापिणावित्यादौ चरिताथमिति भाव ॥

स हीति । (कै)

नुमिधावङ्गस्येत्यधिकारादित्यथ । एव च माषवापाणीत्यादि-

१ अग्रे चो ते वाजिना चो वधस्या ता ता पिण्डानाम् । भा ॥

२ अ ६। पा १। सू ७ ॥

३ ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत । परिभाषेन्दु ८ ॥

४ सव्वस्य सुपि (६। १। १६१) इत्यत्र ॥

(मिदचोऽन्त्यात पर । १। १। ४७।)

(अ १। पा १। आ ७)

सिद्ध्यर्थं नुमग्रहणमिति भाव । समासरूपप्रातिपदिकान्तस्थेत्यर्थेन गगभगिनीत्यस्य व्यावृत्तौ माषवापाणीत्यस्य सिद्धौ च प्रह्लिषन्नि-
त्याद्यर्थं नुमग्रहणमावश्यकमिति तत्त्वम् । द्विषन्तपादौ १ द्विषत्पर-
योस्तापे' इति खच । खचि इत्सु । २ 'अरुद्विषद्' इति सुम ॥

प्रसङ्गेति । (कै)

द्विषद्ग्रहणेन सुम्बिशिष्टस्य ग्रहणे तस्य पदत्वात् तकारस्य सथो-
गान्तस्योपे एकदेशविहृतन्यायेन द्विषमित्यस्य मान्तस्य पदत्वात्
सिद्धोऽनुस्वार इत्यथ । वस्तुतस्तस्य न्यायस्याद्याप्यज्ञानान्तदनाश्रये-
णेदम् । बहिरङ्गासिद्धत्वं त्रिपाद्या नेति तन्नोक्तम् । 'वहस्त्रिहे
२ वहाभ्रे लिह इति खश ॥ ४ 'परादौ इति वाचिके
५ श्रौभावेनकारप्रतिषेध इति पाठ । श्रौभावे' इत्यनुगार्धम् ।
एते दोषस्थानानीति शेष ॥ टजभावाथ नपुंसकत्वाथ चाह

बहुव्रीहिरिति । (कै)

भाष्ये

अग्ने ची त इति ॥ (भा)

ननु परादिपक्षे १ नस्योप प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यस्याप्राप्ता-

१ अ ३ । पा २ । सू ३६ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ६७ ॥

३ अ ३ । पा २ । सू ३२ ॥

४ परादौ गुणवृद्धौत्वदीघनलोपानुस्वारश्रौभावेनकारप्रतिषेध (वा) ॥

५ श्रौभावेनकारप्रतिषेधा । क । ग । इ ॥

६ अ ८ । पा २ । सू ७ ॥

(अ १। पा १। आ ७)

(मिदचोऽन्ध्यात पर । १। १। ३७।)

वपि १ श्रेष्णन्दसि वङ्गलम् इत्यनेन नलोप सिद्ध इति चेन्न ।
 १निदिश्यमानपरिभाषयाऽलोन्धपरिभाषया च इकारस्यैव लोपा-
 पत्तेरित्याश्रयात् ॥

तद्भक्तत्वात्पदान्त इति । (कै)

४ यदागमा इत्यस्य तद्गाहकेण शब्देनागमस्य ग्रहणमित्यप्यर्थ
 इति भाव ॥

न हि द्वयोरिति । (कै)

ननु सयोगान्तलोपे उक्तरीत्याऽस्यैवमस्य पदान्तत्वमित्तिचे-
 दुक्तमेवेतत् ॥

न तदन्तस्येति । (कै)

पादन्तस्थानुच्चारणादिति भाव ॥

श्रुतिसन्निपातीति । (कै)

उच्चारितमितियावत् ॥

धानाशष्कुलिनीति । (भा)

समाहारद्वन्द्वे तद्विल्विवचाया द्विवचनम् ॥ तत्र पूर्वं इस्व-
 स्ततो तुमि नास्ति दोष इत्यत आह

नित्यत्वादिति । (कै)

१ अ ६। पा १। सू ७ ॥

२ परिभाषेद्ध — १२ ॥

३ अ १। पा १। सू ५२ ॥

४ परिभाषेद्ध — ११ ॥

इदं च पदस्य विभक्त्याऽन्वाख्यानपक्षे बोध्यम् ॥

अनजन्तत्वादिति । (कै)

अत्र इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादित्यथ ॥

परत्वादिति । (कै)

यद्यपि कार्थैक्ये यौगपद्यसम्भवेन विरोधाऽभावे परत्वादित्य-
सङ्गत तथापि नुमि कृते उभयोरध्यप्राप्त्योभयो सम्भवसत्त्वेन च न
भाष्ये काचिदनुपपत्तिः । अत एव भाष्ये “नपुसकोपसजनद्वस्त्वल्म”
इति सस्मिष्टमेवोक्तमिति बोध्यम् ॥

तथैवेति । (कै)

अनजन्तत्वादिति भावः ॥

अन्तरङ्गो वलीयानिति । (कै)

१असिद्ध वह्निरङ्गमित्येव समानकालप्राप्तिकवह्निरङ्गासिद्धत्व-
बोधक पूर्वजातवह्निरङ्गासिद्धत्वबोधक चेति भावः । अत एव
भाष्येणाऽविरोधः । २अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति भावः ॥
पञ्चारत्निशब्दे समाहारे द्विगुः । ३प्रमाणे मात्रचो लुम्बा ॥

१ असिद्ध वह्निरङ्गमन्तरङ्गे । परिभाषेन्दु-५० ॥

२ अकृतव्यूहा पाणिनीया । परिभाषेन्दु-५६ ॥

३ अ ५ । पा २ । सू ३७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ५२७
(अ १। पा १। आ ७) (एच इगङ्गस्वादेशे । १। १। ४८।)

एच इगङ्गस्वादेशे । १। १। ४८ ॥

विनापीति । (कै)

वक्ष्यमाणसूत्रप्रत्याख्यानप्रकारेणेति भाव ॥ एच इति वक्तव्ये
एङ इति अनुचितमत आह

एङ इति ॥ (कै)

प्रस्लिष्टेति । (कै)

पाशूदकवदित्यथ । प्रस्लिष्टावणत्वादिनाथान्तरतस्य गृह्यत
इति भाव ॥ ऐचोस्तदप्रान्तौ हेतुमाह

नत्विति । (कै)

ऐचौ त्वद्धौ न स्त एवेति भाव ॥ सवर्णाकारमित्यथ-
मित्येतद्विषयभेदेन योज्यत इति बोध्यम् । कमघञन्तसमाहार-
शब्दस्य वणशब्देन न बङ्गप्रौढिवर्णैकदेशस्य वणत्वाभावादत आह

समाह्वियमाणावयवेति । (कै)

‘मध्यमपदलोपी समास इति भाव ॥ ‘मात्रावर्णस्य’ इति
भाष्यस्य मात्राकालावर्णादिसदृश ऐचोरवयव इति तात्पर्यम् ॥

१ समानाधिकरणाधिकारे शाकपाथिवादीनामुपसख्यानसुत्तरपदलो
पस्य । (वर्णो वर्णान् । २। १। ६६ । एतत्सूत्रस्यवार्तिकम्) ।

मात्रावयव इति । (कै)

तत्सङ्गप्रसृतयोरवयव इत्यथ ॥ नन्वस्य नियमत्वेन ह्रस्वविधेक-
वाक्यतया कथं दीर्घप्राप्तिरत आह

स्वतन्त्रमिति । (कै)

नियमत्वेऽनुवादादिदोषादिधिलमेव न्याय्यमित्यभिमान ॥

भाष्यमानस्येति । (कै)

सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥

देवेति । (कै)

देवदत्तेत्येतद्विषयक १ गुरोरनृत इत्येतत्सुतविधावित्यर्थ ।
आदिनोदान्तादिस्वरसम्यह ॥ नन्वनेनदीर्घं पुनस्तेन लक्षणैः ह्रस्व
स्यादत आह

ह्रस्वस्येति । (कै)

अपवादस्य प्रवृत्त्या तद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेरिति भाव ॥

एकवाक्यभावेनैच इति । (कै)

एकवाक्यभावो नामैच इगित्यस्य ह्रस्वे शेषभावो न तु परस्पर-
विथोगाभाव । अन्वयस्तु वाक्यभेदेनैवेति एतदजानानो नोदयति ।

सम्मानाधिकरणाधिकारे आकपाधिवादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यमुत्तर
पदलोपश्च वक्तव्यं । आकभोजी पाथिव । आकपाथिव । कुतप
वासा सौश्रुत । कुतपसौश्रुत । यद्यपि पूवपदस्य तत्तदर्थे लक्षणया
विश्लेषणसमाप्तेन सिद्धं तथापि मुख्यार्थे आकप्रियपाथिव इत्यादि
निवृत्त्यथमिदम् ॥

यदीति ॥ (कै)

उक्ताभिप्राथेणैवोत्तरयति

पूर्व ङ्खेति । (कै)

एव हि परिभाषाद्व्यख्यायनुग्रहो भवतीति भाव ॥

एकारस्येति । (कै)

यत्तु कण्ठताच्चादिस्थानत्वेऽपि विप्रतिषेधेन पूर्वावयवो न स्नान्तरतमादेशप्रयोजक किन्तु परावयव एवेति न दोष इति । तत्र । अक्ष्यगतपरत्वमादाय विप्रतिषेधशास्त्राऽप्रवृत्ते स्थानिवत्-प्रकरणभाष्ये स्पष्टत्वात् । किन्त्वन्तरङ्गत्वेन पूर्वावयव एव तथेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

‘अर्द्ध एकार ओकारो वा न भविष्यतीति । (भा)

तयोरसत्त्वादिति भाव ॥ इतरस्यु सस्थानत्वाभावादिति हेतु-रनेनोक्त इति मत्वा नोदयति ।

ननु चेति ॥ (भा)

सस्थानतराविति । (भा)

१ एङ सस्थानत्वादिकारोकारौ भविष्यतोऽथ एकारोऽथ ओकारो वा न भविष्यति ॥ ननु चैङ सस्थानतरावर्धकारौकारौ । न तौ स्त । यदि हि तौ स्याता तावेवायमुपदिशेत ॥ ननु च भोष्कन्दो गात्रा सात्वमुगिराणायनीया अर्धमेकारमधमोकार चाधीयते । “सुजाते ए अन्वसृष्टते । “अन्वर्थो ओ अत्रिभि सुतम्” । ‘शुक्र ते ए अन्वद्यजतं ते ए अन्यदिति’ । प्रापदङ्गतिरेषा तत्र भवता नैव लोके नान्यस्मिन् वेदेऽथ एकारोऽथ ओकारो वास्ति ॥

कण्टतालुस्थानमिति पचेऽपि तालुस्थानसाम्यसत्त्वमिति बोध-
यितुन्तरनिर्देश ॥ स्वाशय प्रकटयति

न तौ स्त इति ॥ (भा)

तावेवेति । (कै)

प्रत्याहारसूत्र इति भाव । एतच्च १ एञ्चोड् सूत्रे निरूपितम् ॥

पार्श्वेति । (भा)

तत्र भवता या पषत्सभा तत्र भवेत्यथ । भाष्यप्रयोगादेव
गमकत्वात्साधुत्व बोध्यम् ॥

१ भूयस एवेति । (भा)

भूयोऽग्न्याऽऽन्तरतम्यप्रतियोगितया ग्रहणमित्यथ ॥ ब्राह्मण-
स्वामिकग्रामस्य भूयसा व्यपदेशे दृष्टान्तत्वाऽसङ्गतेराह

वास्तव्यत्वे इति । (कै)

वास्तव्य कत्तरि तव्यान्त । कुलालकर्मारवद्धकिनापितरजका
पञ्चकारुकी ॥

१ ए चोड । ३ । प्रत्याहारसूत्रम् ॥

० अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नाथ । ऐचोञ्चोत्तरभूयस्त्वात् । वा । एचो
ञ्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भविष्यति । भूयसीमात्रेणैवणावणयोरस्यौ
यस्य वणस्य । भूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति । तद्यथा । ब्राह्मण
ग्राम आनीयतामित्युच्यते तत्र चावस्त पञ्चकारुकी भवति ॥

षष्ठी स्थानयोगा । १। १। ४६ ॥

युक्तिरिति । (कै)

षष्ठीति स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वादिति भाव ॥

निपातनादिति । (कै)

तृतीयान्तस्य समासे तृतीयाया लुक्प्रत्ययत्वमित्यथ । तृतीयाया स्थाने एतद्विधाने तु अन्तरङ्गबाधे मानाभावादिनादेशेऽन्त्यस्य स्याद लुग्बाधे मानाभावाच्च वृद्धापत्तेश्च । अत एवेव नोक्तमिति बोध्यम् । अत्र स्थानसामीप्यादय षष्ठ्ययसम्बन्धनिरूपका न तु षष्ठ्यर्था इति न १ मतुपसूत्रस्य भाष्यविरोधः । अत एवात्र भगवता सप्तम्यन्तेन तृतीयान्तेन वा समासो दशितः । न तु समानाधिकरणबद्ध-ब्रीहिः । तद्धनयतोक्तं स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यथ इति ॥ ननु आदेश-विधौ स्थानशब्दाभावेन कथं स्थाननिमित्तं सम्बन्धोऽत आह

यथेति । (कै)

तथा च देवदत्तस्य यज्ञदत्त इत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षावशात्पुत्र इत्यध्याहारो यथा तथा प्रदेशेषु स्थानपदाध्याहारेण वाक्यैकदेश-न्यायेन वा बोध इति भावः ॥

अर्थं चेति । (कै)

वाचकत्वसम्बन्धेनेति भाव ॥ १“अस्ते प्रसङ्गे” इत्यस्य व्याख्या
‘अस्ते प्राप्नोति’ इति ॥

प्रयोग इति । (कै)

‘स्वाभाविक’ इत्यनुषज्यते शब्दनित्यत्वभङ्गापत्त्या स्थानशब्दो
निवृत्तिवाची नोपपद्यते इति भाव । रम् विधौ रोपधषटित
स्वार्थं रमषटित इत्यर्थं न चतिरित्यचारुचि ॥

आरम्भे चेति । (कै)

तत्रातिप्रसङ्गकरणाय व्याख्यानत’ इत्येतदाश्रयणे तथैव सिद्धौ
परिभाषेय व्यर्थेति भाव ॥ षष्ठीदण्डकपाठो ग्रन्थविशेष ॥ भाष्ये

षष्ठ्यर्था इति । (भा)

षष्ठीप्रयोजकास्तदर्थान्वयिन शब्दा शतमित्यर्थ । यदा
षष्ठ्यर्थाना शतत्वे तेषा शतत्वमर्थसिद्ध बोध्यम् ॥ २“एकशतम्” इति
निर्णयेनाभिधाय पुन सन्धिगधाभिधानमयुक्तमत आह

शब्द इति ॥ (कै)

वाशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ भाष्ये

प्राप्नुवन्तीति । (भा)

तेषा सर्वेषा बोध प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ ‘नियमेन’ । प्रकृतसूत्रेण ॥

शासिनेति । (कै)

१ अत्रैव कैयटे ।

२ एकशत षष्ठ्यां वाचन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारिताया
प्राप्नुवन्ति । भा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ५३६
(अ १। पा १। आ ७) (षष्ठी स्थानयोगा । १। १। ४६।)

तस्य स्थानषष्ठीत्वेनोपधाविशेषणे सासर्थ्याभावादिति भावः ॥
भाष्ये

अवयवषष्ठादीनामिति । (भा)

अवयवषष्ठादीनामिष्टानां निवृत्तये नियमाप्राप्तिरिति वार्त्तिक-
कार्थं ॥

दक्षिणो यस्येति । (कै)

दक्षिणो हस्तो यस्य सन्निहित इत्यथ ॥

तिर्यक्पथ । (भा)

अनृजुमाग इत्यथ । पूर्वपश्चिमाऽन्यतरदिशि गच्छतो दक्षिणो-
त्तरमाग इति यावत् ॥

विशिष्ट इति । (कै)

निष्पद्यविशिष्ट इत्यथ ॥ अयमेव भाष्येऽव्यक्तशब्दस्याथ । अत्र
पक्षे योगशब्द कमव्युत्पत्त्या सम्बन्धिपरः ॥ १ योगवति इति
पक्षेऽर्थेवमेव । स्थानरूपसम्बन्धिनियमाद्यत्वादस्य ॥ २ विशिष्टा वा
इति वार्त्तिक व्याचष्टे ।

अथवा किञ्चिदिति ॥ (भा)

भाष्ये

१ अथवा योगवती योगा । का पुनर्योगवती । यस्या बहवो योगा ।
कुत एतत् । भूम्नि हि मनुष्य भवति । भा ॥

२ विशिष्टा वा षष्ठी स्थानयोगा । वा । अथवा किञ्चिद्विज्ञानमासन्न्य
वक्ष्यामीत्य लिङ्गा षष्ठी स्थानयोगा भवतीति । भा ॥

कश्चिदेकदेशस्य इति । (भा)

इदं च यथोद्देशपक्षे स्पष्टमेव काव्यकालपक्षेऽपि स्वविषयसव-
शास्त्रैकवाक्यत्वादेवमुक्ति ॥ पठितदेशस्थेनैव तत्र तत्र तद्बुद्धिजन-
नात् । दीपो यथा प्रभाद्वारा सवगृहप्रकाशक एवमेतत्स्वबुद्धि
जननद्वारा सवशास्त्रोपकारक न तु तत्पक्षेऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य
स्वदेशे विहाय तद्देशे गमनमस्तीतिबोध्यम् । पठितदेशस्थत्वमेव
सवथा बोधयितुमेकदेशस्य इत्युक्तम् ॥

तस्यानिर्देशार्थं इति । (भा)

अधिक्रियमाणस्थानुच्चारणाय इत्यथ ॥

यदेवाऽद इति ॥ (भा)

शब्दाधिकार आश्रयिष्यत इत्यथ ॥

अनुमानमिति । (कै)

१ उच्चारित एव प्रत्यायक इत्यणुदित सूत्रस्य भाष्यविरुद्ध-
मिदम् । तस्माद्बोद्धुरनुमानपूर्वकमुच्चारणत्वाच्चाव्यस्येत्यथ । शास्त्र
प्रणयनकालिकतत्त्वतस्त्रिङ्गाऽऽसङ्ग एवेतच्छात्रप्रवृत्त्युपयोगी नान्य-
कृतोऽतिप्रसङ्गात् । पाणिनिना त्वनुच्चारणाच्छास्त्रप्रणयनकाले
त्रिङ्गाऽऽसङ्ग कर्त्तुमशक्य इति भावः ॥ भाष्ये

१ ऋक्सप्तयथादिति चेदुच्चारणमात्रसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम् । वा ।
ऋक्सप्तयथादिति चेदुच्चार्यमाण शब्द संप्रत्यायको भवति न
संप्रतीयमानः । तद्यथा । ऋग्मित्यन्ते सपाठमात गम्यते नास्या अर्थो
गम्यते ॥

सम्प्रत्ययमात्रमिति । (भा)

स्वरितत्ववजात् स एवोत्तरचेतिज्ञानमात्रमात्राद्यङ्गतमित्यथ ॥

आसङ्गम् इत्यस्याचार्य्येति शेष ॥

यदि नियम इति । (भा)

स्थाननिमित्तसम्बन्धाथकलनियम इत्यथ ।

अनेक विशेष्यम् । (भा)

प्रसङ्गरूपमवयवरूप च तच्चाऽऽद्य १ शा हावि त्यादौ अन्य तु
भाष्ये एव वक्ष्यति ॥

तत्र न सिध्यतीति । (भा)

अवयवादिनिमित्तसम्बन्धाथकल न सिध्यतीत्यथ ॥

अणपीति । (भा)

१ हल इति सूत्रे तृतीये दीघव्यावृत्त्यथमण्यहणस्यापि
सम्बन्धादिति भाव । तत्र २ अलोऽन्त्यस्य इत्येकवाक्यतया अङ्गा-
वयवाद्बल पर यदङ्गान्यावयवाण् रूप सम्प्रसारण तस्य दीघ इति
सूत्राय । तत्र अङ्गस्य इत्यस्य शा हावि त्यादौ स्थानषष्ठीले
हलादिनिरूपितमवयवषष्ठीत्व न सिध्येदित्यथ ॥

स्थानेति । (कै)

तच्चाद हल इत्यादिनाऽवयववाचकेन विशेषणविशेष्यभावो न
स्यादित्यथ ॥

विशेषावसाय इति । (कै)

तत्तदन्वय्यथकपदकल्पनयेति भाव ॥

आर्था । (भा)

स्वस्वामित्वादय ॥

यौना । (भा)

पितृत्वादय ॥

१ मौख । (भा)

गुरुशिष्य भाव ॥

२ स्त्रीवा । (भा)

अन्वित्वादय ॥

स्थाने अनन्तरे इत्यादि । (भा)

स्थानादिरूपसम्बन्धिसन्देह इत्यथ । अनन्तव्यमव्यवधानम् ।

सामीप्य साधारणम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

स्थानशब्दोऽथवाची प्रसङ्गवाची बोधयथाप्यन्तरङ्गत्व स्थानिवदा-
देश इतिज्ञापकमप्यत्र बोध्यम् ॥

निर्दिश्यमानमिति । (कै)

उच्चाय्यमाणमित्यथ । निर्दिश्यमान षष्ठ्यन्तमेवेत्यन्वय ।

निर्दिश्यमानपदस्य चाध्याहार इति भाव ॥

१ “मौखा” इति भाष्यम् ॥

२ स्त्रीवाञ्चेति । स्त्रीवाञ्चेति पाठान्तरम् ॥

न बाध्यते इति । (कै)

किन्तु स्वयवस्थापकत्वेनाऽऽश्रीयत इत्यथ । एव मनेकाल् सूत्र -
सर्वोऽप्येतत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते ।^१ पदञ्च इत्यादावपि
आदेशै पाणिनिद्वयस्थान्युच्चारणाऽनुमानाद्भवस्थापत्वाद्वा न दोष ।
यत्तु अलोऽन्यस्य^२ आदे परस्य इत्यमू एतद्वाधकाविति तत्तु
^३ उदस्था इति^४ पाद् पद् इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् । व्यवस्था-
पकत्वे सम्भवति वाधकत्वकल्पनानौचित्यग्रस्त च ॥

स्थानेऽन्तरतमः । १। १। ५० ॥

इति प्रश्न इति । (कै)

एव च परोक्तोदाहरणदूषणायाऽयमश्रो न त्वादाहरणासम्भव-
कृत इति भाव ॥ उदाहरणप्रश्ने^५ इकोयणचि इत्यस्योल्लेखो
व्यर्थोऽत आह

अस्य सूत्रस्येति । (कै)

सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषाकारेण यत्र प्रतिपत्तिस्तदुदाहरण-
मिति भाव ॥

१ अ ६। पा १। सू ६३ ॥

२ अ १। पा १। सू ५४ ॥

३ अ ८। पा ४। सू ६१ ॥

४ अ ६। पा ४। सू १३ ॥

५ इको यणचि । ६। १। ७७ ॥

षट् षष्टिरिति । (कै)

लवर्णस्य दीर्घाभावात् दीर्घसुतच्छकारस्य सुतल्लकारस्य चाऽनु-
नासिकस्याऽदर्शनादिदं चिन्त्यम् ॥

१ सप्तेति । (कै)

रेफस्य सानुनासिकस्याऽभावादिति भावः । इदं चिन्त्यम् ।
१“अणुर्दित्” सूत्रेऽणग्रहणसामर्थ्येन यणश्रे गुणभेदकत्वस्यैव न्याय्यत्वेन
विधीयमानत्वेन च तेषामग्रहणात् । तत्प्रत्याख्यानेऽपि आरम्भ-
प्रत्याख्यानयोः फलाऽभेदाय भेदकत्वस्यैवाऽऽश्रयणेन तेषामग्रहणम् ।
अत एव मतोर्मस्य नानुनासिको वकार इति ।

संख्यातानुदेशः । (भा)

क्रमेणान्वयः ॥

शब्दत इति । (कै)

अयं भावः । यथा^१“स्यतासी ल्लुटोः” इत्यत्राऽर्थवैषम्येऽपि
बोधकशब्दसाम्याद् यथासंख्यं तथा इकूपदयणपदाभ्यामनेकोप-
स्थितावपि बोधकशब्दतः साम्यमस्येवेति न दोष इति । न च
च्छकारे लकारस्य ल्लकारे रेफस्य चाऽऽपत्तिः । च्छदिसृदितोर्भेदेन
निर्देशात् सावर्णानित्यत्वेनाऽच ऋल्लभ्यान्न च्छकारल्लकारयोर्ग्रहण-

१ “क” पुस्तके “सन्धेति” इति पाठोऽस्ति तत्त्वपपाठः कैयटे
अदर्शनात् ॥

२ अ १। पा १। सू ६६ ॥

३ अ ३। पा १। ३३ ॥

मिति नोक्तदोष इति तदाश्रयात् ॥ ननु लृकारोदाहरणाभावात्
कथं यथासख्यमतं आह

यस्त्विति । (कै)

वस्तुतः प्रतिपत्तिकालिकं सख्यासाम्यमेव यथासख्यं प्रवृत्ति-
नियामकं न तु लृक्ष्यसंस्कारकालिकमपीति प्रत्याहाराङ्गिके
भाष्ये स्पष्टत्वान्नाथं दोष इति बोध्यम् ॥ अनुनासिकस्थाने सानु-
नासिकायमपि न तत्रैतदुपयोगः । विधेयेऽणि गुणभेदकपक्षस्यैव
सत्त्वेन तत्र तदप्राप्तेः । आदेशानां तत्स्थानापन्नत्वेन न तदथत्वं
किन्तु स्वभावात् एव शब्दाथसम्बन्धानां नित्यत्वादित्याशयेन भाष्ये

एकार्थ इति ॥ (भा)

तावन्मात्रोक्तौ तसस्त्वमपि प्राप्नोति यस्त्वामपीत्यत आह

साहश्येति । (कै)

उत्तमे प्रत्यक्कारूपोऽहङ्कारास्यदचेतनधर्मो मध्यमे अहङ्काराना-
स्यदचेतनधर्म पराक्त्वं प्रथमे त्वनियतम् ॥ भाष्ये

अनुवर्तमान इति । (भा)

एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः ॥

वाक्यभेद इति । (कै)

अनुवृत्तप्रसङ्गवाचिस्थानशब्देनैकं वाक्यं तात्त्वादिवाचीहृत्यस्थान-
शब्देनापरम् ॥ अत्र च स्थाने इति तृतीयार्थं सप्तमीति भावः ॥

तमग्रहणमनर्थकमिति । (कै)

प्रसङ्गे स्थानकृतान्त्यवानित्यर्थेनैव सिद्धे स्थानेग्रहणं न वाक्य-
भेदे मानमितीदमुक्तं तथैकवाक्यतायान्तु स्थानकृतान्तर्याऽभावे
तद्भ्रमतीत्यादावव्यवस्थैव स्यात् । वाक्यभेदे तु सादृश्यान्तरमादाय
तत्र व्यवस्थेति भावः ॥

ऊष्मत्विति । (कै)

सहशब्दप्रयोगोपपत्तये धमपर ऊष्मशब्द इति भावः ॥ नन्व-
नन्यथासिद्धोदाहरणरूपप्रयोजनोक्ते पुनः प्रश्नानुपपत्तिरत आह

यदीति । (कै)

सूत्राभावे किमनिष्टमिति प्रश्नतात्पर्यमिति भावः ॥

बहव इति । (कै)

एव चैकत्वनिर्द्देशादित्यनुपपन्नमिति भावः ॥

प्रयोग इति । (कै)

अत्र इत्येतद्वोध्वा स्थानी प्रयोगे एकत्वविशिष्ट उच्चार्यत इति
भाष्याऽन्तरायः ॥ यद्यपि पूर्वपरधोरित्युक्तेरेक स्थानीत्युक्तं तथापि
तत्समुदायाभिप्रायेणेदम् । युगपदेककतृक सर्वोच्चारणमशक्यमत
आह

पर्यायेणेति ॥ (कै)

येन प्रकारेण संहिता पाठलक्षणेन (कै)

इति पाठः । अनेन संहितापाठ एव पूर्व स्थित इत्युक्तम् ॥ अस्तु
तहि विशिष्टपाठोऽत आह

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ५४१
(अ १। पा १। आ ७) (स्थानेऽन्तरतम । १। १। ५ ।)

१ पदप्रकृतिरिति । (कै)

षष्ठीतत्पुरुष । बद्धप्रीहिरित्यन्ये । तत्प्रकृतग्रन्थाननुगुणम् ॥
भाष्ये

सा कि प्रकृतित इति । (भा)

येति इयमित्यस्य प्रतिनिर्द्देश । इदं शब्दोऽपि यच्छब्दाथ
क्वचित् । केचित्तु येत्यर्थं यथा पुनरिति अव्ययसमुदाय वदन्ति ।
अन्तरतमशब्दाथस्य विशेषणत्वेन या प्रतिपत्ति सा कि सौत्रस्थान-
शब्दस्य तिष्ठन्त्यस्मिन्नादेशा इत्यधिकरणव्युत्पत्त्याऽन्तरतमे स्थानि-
नीत्यर्थात् स्थानिनमिति उताऽऽदेशमप्रतीत्यथ ॥

षष्ठीति वर्त्तत इति । (कै)

अन्तरतमेऽर्थादादेशस्य स्थानिनि षष्ठी उपसहत्तव्येत्यथ ॥
१ यत्रैव षष्ठी त्यादि तु पथ्यवसिताथकथनम् ॥ ननु भाष्ये सख्या-
तानुदेशेनैतदुदाहरणस्य दूषितत्वात् पुनरुपन्यासोऽयुक्तोऽत आह

आदेशेति ॥ (कै)

भवत्येवैतदिति । (कै)

दौघव्यावृत्तये इत्यथ ॥ भाष्ये

१ पदप्रकृति सहिता ॥

बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्लेषा कर्त्ता धीरस्तत्त्वनीति ।

शब्देनार्थान्वाच्यादृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात् पौर्वापर्यम् ॥

२ यत्रैव षष्ठी तत्रादेश इति प्रकृतिनियम्यते ॥

३ भवत्येवैतदिति । ग । इ । उपलब्ध कैयट पुस्तके ' भवत्येवैतदुदाहर-
णम् इत्यस्ति ॥

इको गुणवृद्धी इति । (भा)

विधेकवाक्यतापक्षस्य खण्ड इति बोध्यम् ॥ नन्विको गुणवृद्धी
इत्युक्त्वा चाथक इत्युदाहरणमसङ्गतमत आह

अच इति । (कै)

केचित्तु इको यत्र गुणवृद्धी दृष्टे तत्रेति भाष्यार्थान्न दोष इत्याहुः ॥
ननु षकारस्येगचोरन्तर्भावात् पुनरुपन्यासो वृथेत्यत आह

षकारस्येति । (कै)

एव च सप्तम्यन्तच्छेदो लक्ष्म्याऽसिद्ध्या दुष्ट इति भावः ॥

यादृश इति । (कै)

अचीत्यनुवृत्त्याऽचि परतो यस्य यो वान्तो दृष्टस्तस्य चि प्रत्यये
स इति व्याख्येयमित्यथ । अन्ये तु वाच्यवृत्त्येदृशाथस्याऽस्माभाद्
चि प्रत्यये इति दृष्ट्वाऽचीत्यस्याऽसम्बन्धाच्च भाष्योक्त वचनमेव ज्याय
इत्याहुः ॥ भाष्ये

क्षिज्योरेवेति । (भा)

इत्स्वनिर्द्देशात् 'ची' इति दीर्घान्तस्य 'जे जय' इत्यस्य च
नेद निपातनमिति बोध्यम् ॥

योगविभागेनेति । (कै)

विनिगमनाविरहाद् 'ब्रह्मभूण' इत्यादाविवोभयतो नियम
इत्यन्ये ॥ भाष्ये

१ क्षिज्योरेवेति इति । भा ॥

२ ब्रह्मभूणवृत्तेषु क्षिप । अ ३ । पा २ । सू ७७ ॥

तुल्यजातीयस्येति । (भा)

अन्यथा यि प्रत्यय इति विधिवैद्यर्थं स्यादिति भाव । तत्त्व
च यद्येत्वेन तद्धि १ एकारे आयादेश स्यादत आह

कण्येति ॥ (कै)

भाष्ये एकारग्रहणमुपलक्षणमिति भाव ॥ एतदनभिन्न शङ्कते
भाष्ये

रायामिच्छतीति ॥ (भा)

तदाह

एकारस्यैवेति । (कै)

एकारस्य तालव्यत्वमेवेति भाष्याशय ॥

क्यजन्तेति । (कै)

‘रा’ रैशब्द ‘यि यकारादिप्रत्यय इति भाष्यार्थ इति-
भाव ॥ भाष्ये विषगरहित एव पाठ । एतेन राधिरित्ययुक्तम्
आलस्य दुलभत्वाद् रैशब्दात्त्विक दुलभ इत्यपास्तम् ॥

नास्ति प्रयोग इति । कै

अनभिधानादिति भाव ॥ १ क्यच् तु इत्यादि वचनाद्
इत्यन्तो ग्रन्थस्तथैकीयमतत्वात् । अत एव २ न क्ये इति सूत्रे
“वाच्यति इति भाष्ये प्रयुक्तम् ॥

१ एकारे । क । इ ॥

२ ‘क्यच्’ त्वैकारान्तास्ति गोसमानाक्षरान्तादिति वचनात् ॥

३ अ १ । पा ४ । सू १५ ॥ वाच्यति । सुच्यति ॥

अन्ये त्विति । (कै)

अत्रारुचि बीजन्तु रायमिच्छती ति भाष्यप्रयोगविरोध ।
नहि विग्रहश्चन्द इति बोध्यम् । भाष्ये यि इत्यस्य वैयर्थ्याच्च ।
भाष्ये गोह सम्बन्धिन ऊकारस्य याऽन्तरतमा प्रकृतिरित्यन्वय ॥

स्थानिन्युपसंह्रियत इति । (कै)

एव च गोह इति गोहावयवलाक्षणिकमूकारान्तरतमस्य
गोहावयवस्योदित्यथ इति भाव ॥ ननूपधायहणाकरणलाघवे
दश्रिते १ क्रियत इत्युत्तरमसङ्गतमत आह

अन्यथेति । (कै)

परत्वाद २ अलोऽन्तस्य इत्येव व्यवस्थापक स्यादित्यर्थ । एव
च पचद्वयेऽप्यावश्यक तदिति भाव ॥ ननु तद्यहणाभावे 'चरितम
इत्यादावपि रेफाऽनन्तरा निष्ठेति नल स्यादत आह

चरितमिति ॥ (कै)

१ 'रदाभ्याम् इत्यस्य प्रधानविशेषणताया न्याय्यतया परि-
भाषासङ्घाते लक्ष्यसंस्कारके वाक्ये रेफदकाराभ्या परस्य निष्ठा-
सम्बन्धिनोऽन्तरतमस्य नकारादेश इत्यथ इति भाव ॥ ४ 'आदे'
परस्य 'स्थानेऽन्तरतम' इत्याभ्यामादेरन्तरतमस्य न इत्यर्थं
इकारस्याऽन्तरतमत्वाभावेन तकारस्य आदित्वाभावेनाप्राप्तिरिति
परे ॥ पचान्तरेऽपि तुल्यत्वान्न गौरवमित्याह

१ क्रियते एतन्न्यास एव । भा ॥ २ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

३ अ ८ । पा १ । सू ४२ ॥

४ अ १ । पा १ । सू ५४ ॥

अन्यथेति ॥ (कै)

दकारस्य नत्व स्यादिति । (कै)

अनया परिभाषयेति भाव ॥ वस्तुतस्तु आदे परस्य इत्यनेनाऽन्यस्याऽप्राप्ति । सूत्र तु उभयाविरोधेन भिन्नमित्यादौ चरिताथमित्यत्र प्रयोगे न स्यादेव नत्वमित्युभाभ्यामपि तद्यहण कत्तथमिति भाष्यतात्पर्यम् । एव च प्रथमान्तच्छेदो निर्दोष । सप्तम्यन्तच्छेदस्तु दुष्ट एव । अत एव ^१ न भूसुधियो इत्यादि चरिताथम् ॥ नृनरयोर्वृद्धिश्च' इति ^२ ग्राङ्गुरवाद्यन्तगणसूत्र चर्द्यार्थ तदा नर अ इति व्याख्यानादाद्याकारस्यैव वृद्धिरिति न तत्र दोष । तत्र नृनरयोरित्यावत्तते एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी पृथगपि वा तौ गणे पच्येते इति बोध्यम् ॥

अथेति । (कै)

वाक्यभेदाऽभेदाभ्या पचद्वयभेद इति बोध्यम् । तत्र तृतीय सिद्धान्तो भविष्यति ॥

भिन्नरूप इति । (कै)

पर्यायो यद्यपि भिन्नरूपस्तदर्थप्रत्यायकश्च तथापि विनिगमकाऽभावादुभयो स्थानिलमादेशत्व च वाच्यम् । तथाच सूत्रमनारम्भ-सम स्यादिति भाव । शास्त्रप्रवृत्तौ हेतुवचनसामर्थ्यम् । सदृशा-देशे हेतु

शब्देति ॥ (कै)

भाष्ये

१ यदि चैवमिति । (भा)

स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशे यत्र वैरूप्य प्रसक्त तत्रैष दोष इत्यथ ॥

नहि तदेति । (कै)

आदेशरूपसख्यैव तेन षत्वविधानादिति भाव ॥

यदा त्विति । (कै)

तद्धनयन् भाष्यकृदक्ष्यति

इमे वर्णा (भा)

इत्यादि ॥ नन्वस्य निवक्तकत्वे आङ्घ्रातुकेऽप्यख्यादीनामख्याद्या-
देशा स्युरिति कुतो नोक्त कि चानेन सिद्धे तद्व्यर्थं चेत्यत आह

अस्तेरिति । (कै)

विद्यतिनिवृत्तिस्तत्फलमिति भाव । सदृशाऽऽदेशविषयेऽपि
दोषमाह भाष्ये

अपि च इष्टेति ॥ (भा)

ननु सदृशाऽऽदेशे कथमिष्टव्यवस्थाऽसिद्धिरत आह

पुनरिति ॥ (कै)

ननु “लक्ष्ये लक्षणस्य” इति न्यायविरोधोऽत आह

प्रयोजनमिति । (कै)

सप्रयोजनशास्त्रप्रवृत्तौ हि प्रथमप्रवृत्त्यैव प्रयोजननिष्यन्तेन

द्वितीयादिप्रवृत्तिरिति तद्वीज न चेद् प्रकृते इतिभाव ॥ भाष्ये

व्यवस्था इत्यस्य सापेक्षत्वादाह

साधुत्वस्येति । (कै)

परिनिष्ठितत्वव्याप्यत्वात् साधुत्वस्येति भाव । एव च दोषान्त-
मेव शास्त्र स्यादिति तात्पर्यम् ॥

निवृत्तेष्विति । (कै)

अन्येन निवृत्ताना मध्येऽनेनान्तरतमस्यैव साधुत्वप्रतिपत्तिरिति
भाष्याथ इतिभाव ॥

अभिमतस्येति । (कै)

शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि पाक्षिकसाधुत्वाऽऽपत्तेरितिभाव ॥
दौर्घादेरिष्टा व्यवस्था न भविष्यतीत्यत आह

१अक इति । (कै)

एकप्रमाणबोधितस्य सामान्यविशेषभावाभावेन प्रमाणान्तरेण
आत्यन्तिको निरासोऽशक्य कर्तुमिति भाव ॥ ननु शास्त्र-
प्रामाण्यादुभयोरपि साधुत्वे इद व्यथ स्यादिति पृच्छति

इदमिदानीमिति ॥ (भा)

उत्तरयति

अनर्थकमिति ॥ (भा)

भुवथा इति । (भा)

निरनुस्वार पाठ ॥ आनयक्य परिहरति

उक्त वेति ॥ (भा)

द्वितीयपचाङ्गेदमुपपादयति

एकवाक्यतेति । (कै)

एव चेतरेखाविधानमेवेतीष्टव्यवस्थामिद्धिरिति भाव ॥ परे
तु उत्पन्नानामनेन निवृत्तिर्लुगादिनेवेति भाव ॥ एतदाश्रयम-
जानान आह

१निवृत्तिर्न सिद्ध्यतीति ॥ (भा)

तदभ्युपेत्य समाधत्ते

उक्त वेति । (भा)

भुक्तवतो भोजनफलदग्नेर्जातत्वान्निषेधस्य वैचर्य्येऽपि शास्त्रे
१ वृद्धिरादेच् सूत्रभाष्योक्तशास्त्रप्रामाण्याल्लुगादिनेव जातनिवृत्ति-
रिति वाशब्देन सूचितमित्याहुः ॥

आत्मानमिति । (कै)

२“अनस्य” इति टच् ॥

स्थान्यात्मन इति । (कै)

स्थानिरूपपदाथखेत्यथ ॥ नन्वन्तरतमशब्दस्य सदृशार्थकत्वेन
३ तुल्यास्य प्रयत्नम इत्येव ‘सम्बन्धिशब्दत्वाद्’ इति कुतो
नोक्तमत आह

१ निवृत्तप्रतिपत्तौ निवृत्तिनस्तिथ्यति । उक्त भाष्ये ॥

२ अ १। पा १। सू १ ॥

३ अ ५। पा ४। सू १ ८ ॥

४ अ १। पा १। सू ५ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ५४६
(अ १। पा १। आ ७) (स्थानेऽन्तरतम । १। १। ५। १)

तुल्येति ॥ (कै)

प्रत्यात्म चासते इति । (भा)

स्वस्वसमाजेष्वेवासत इत्यथ ॥

कस्या चिदिति । (कै)

धमनिष्ठादिक्रियायामित्यथ ॥ अथकृतान्तर्यं सन्ति तदेव
प्रयोजकमित्याह

गुणेत्यादि । (कै)

पाण्डुत्व गुण । कृष्णत्वादि प्रमाणम् ॥

विद्यादीति । (कै)

आदिनोत्सवाग्रनाद्यथिलब्राह्मणत्वादिजातिधनादिसग्रह । एव
च १ 'अन्तरतमो भवतीति' २ यत्रानेकविधमिति च न्यायसिद्धि-
मिति भावः ॥ दृष्टान्ते विवक्षितार्थमाह

सकौर्णानामिति । (कै)

भाष्ये 'प्रसवो' वत्स तेन सह स्वस्वप्रसवेन सह शेरते'
इति श्रुति स्थितौ ॥

एव चोदनायामिति । (कै)

अनया रीत्या विधिशास्त्रेऽपीत्यथ ॥ 'युक्तक' शब्दो युग्म-

१ अन्तरतम आदेशो भवतीति । भा ॥

२ यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय । परिभाषेन्दु १३ ॥

वाची ॥ सद्युष्टक शब्दस्तत्तद्युगवहनादिनाऽत्यन्तपरिचितवाची
अनेनापि ग्रन्थेन यत्राऽनेकविधमित्यथ साधित इत्याहुः ॥

सादृश्यादिति । (कै)

तत्तद्युगवहनाद्यत्र सादृश्यम् ॥

अन्तरिक्ष इति । (कै)

अन्तरिक्षे भवा आन्तरिक्ष्य । अत एव निदाघे निग्नि निरा-
वरणे शयानाना शैत्योपलम्भ । तस्यैव च रविकिरणसम्पर्केण मेघ-
रूपतया वायुयोगाद्गृष्टि । आन्तरिक्षौणामपाप्परम्परया धूमो
विकार इति दृश्यति

तद्विकार सर्वा इति ॥ (कै)

सूर्य्यविकार इति । (कै)

अत एव दावाग्नेमध्याह्नादौ सूर्य्यकरसम्पर्कात् क्रौर्य्यातिशयो
दृश्यते ॥

तदनाश्रयेणेति । (कै)

मन्दमध्यबुद्धयमित्यथ ॥ ननु नाद्धमात्रिक^१ इत्यत आह ।

इदमेवेति । (कै)

१ कार्या शब्दा इतिदृशने प्रमाणादिना तत्तदन्तरतम

१ ननु नाद्धमात्रिक इमित्यत आह । क । ग । इ ॥

२ एव तद्धि भवति वै किञ्चिदाकार्या काथ्यवद्बुद्धि कृत्वा पठन्ति
कार्या शब्दा इति (२ । १ । ६६) ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

५५१

(अ १। पा १। आ ७)

(स्थानेऽन्तरतम । १। १। ५ ।)

वणनिवक्तकमित्यथ । एव च लोकवेदघोरभावेऽपि एतच्छास्त्र-
सिद्ध एव स इति भाव ॥ यदुक्तमिदमेवेति तत्राह

नित्या इति ॥ (कै)

निर्दृत्तिपक्षेऽपीति । (कै)

शास्त्रकार्यां शब्दा इति दग्नेऽपीत्यथ ॥

उच्चारणस्येति । (कै)

तस्य लोकाधीनत्वादिति भाव ॥ इदमस्त्रिमात्रिकत्वेनाऽङ्क-
द्वितीयमात्रिक इत्ययुक्तमत आह

अत्वेति । (कै)

परत्वादत्वेऽन्तरङ्गत्वादेकादेश इति भाव ॥

सुतासुतेति । (कै)

तादृशस्थले हि सपादसप्ताध्यायीस्थेन सुतविधौ त्रिपादीस्थ-
सुतस्याऽसिद्धत्वान्तद्विषयेऽप्यनेनैव सुतविधौ तदग्नेऽनुवादत्वमन्याग्ने
विधिलमिति शास्त्रवैकल्यापत्तिस्तद्द्वैजम् । शास्त्र त्वसुतविधानेन
चरिताथमिति । सुतमात्रविधाने तु तद्विषयकलक्षणवैधर्ष्यापत्त्याग्ने-
ऽनुवादत्वकल्पना सोढव्यैव । सामर्थ्यानाऽन्तरतमपरिभाषावाध-
कल्पनापेक्षयाऽनुवादत्वस्य युक्तत्वाच्चेति भाव ॥

सज्ञा चेति । (कै)

१ कायकालपक्षेऽपि यथा भाष्यमानत्वाभावस्तथोपपादित वृद्धि-
सज्ञासूत्रे ॥

प्रत्याहार इति । (कै)

वाचिके गुणवृद्धोज्भावेऽपि दन्धो न तु कमघारथो भाष्य-
विरोधादिति भाव ॥

तत्र हीति । (कै)

प्रमाणत आन्तर्यादिति भाव ॥ नन्वेव वृद्धे सर्वगुणप्रसङ्गस्या-
ऽनुपपादनाद्वृणमात्रे सवप्रसङ्ग इत्यनुपपन्नमत आह

समुदायापेक्षयेति । (कै)

ऋवर्णैश्चिह्नस्वादिस्समुदायापेक्षयेत्यथ ॥

गुणवृद्धिशास्त्रस्येति । (कै)

प्रतिलक्ष्य लक्षणभेदाद्वृणविषयगुणादिशास्त्रस्येत्यथ । अङ्गा-
न्तस्येक ऋवर्णस्य रपरोऽणरूपो गुण इति वाक्यार्थ इति भाव ।
ऋश्रुतेरित्यनेनैकदेशद्वारा स्थानत आन्तर्यमुक्तम् ॥

ऋवर्णस्येति । (कै)

ऋवर्णान्ताङ्गस्येत्यथ ॥

सर्वादेशाविति । (कै)

तच्चेऽपि समुदायान्तवर्त्तिताद्वृणस्य तदादेशत्वमपि खड्गस्य
इत्यादाविव वक्तुं शक्यमिति भाव ॥

पूर्वमेवेति । (कै)

अन्यथा ऋवर्णस्थानिकत्वाऽभावाद्भ्रपरत्वमेव न स्यात् । न च
समुदायान्त पाति ऋकाराश्रयेण रपरत्वम् । प्रत्यक्षे ऋवर्णस्थानित्वे

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

५५३

(अ १। पा १। आ ७)

(स्थानेऽन्तरतम । १। १। ५ ।)

चरिताथस्याऽनुमानिके प्रवृत्त्ययोगात् । खद्वश्च इत्यादौ तु पूर्व-
परचोरित्यधिकारात् प्रत्यक्षमेव स्थानित्वमिति भाव ॥

पूर्वप्रवृत्तमिति । (कै)

उपजीव्य चेत्यपि बोध्यम् ॥ न बाधत इत्यत्र 'अनेकाल्-
शित सर्वस्य इति सूत्र कर्तृ । रेफवतो रेफवानन्तरतम
एवेति 'अथवा इत्ययुक्तमत आह

निवृत्तस्येति ॥ (कै)

परिग्रहाच्चेति । (कै)

१ पाददन्त इत्यादौ स्थान्यादेशभावमते वणसाम्यकृतस्येति
भाव । सदृशसम्बन्धभावकालसुभयो साधारणधमरूप सादृश्य-
मिति तात्पर्यम् ॥

यत्नस्येति । (कै)

परिहारान्तराभिधानरूपस्येत्यथ ॥

स्थानकृतमिति । (कै)

आन्तव्यमि तिभाष्यस्य स्थानकृतान्तरतमाभाव इत्यथ ॥

नष्टाऽश्वदग्धरथवदिति । (भा)

बहुव्रीहिसम्बन्धाद् वति ॥ पूर्वोक्तेनाऽथवेत्यनेन पौनरुक्त्य-
परिहरति

यदेति ॥ (कै)

केचित्तु तत्प्रत्याख्यानेऽपि लोकन्यायेन सदृशत्रयादेश इत्यथ

१ अ १। पा १। सू ५५ ॥

२ अ ६। पा १। सू ६३ ॥

साधितो भगवतेति प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानयो को विशेषस्तस्मा-
दनान्तथस्याऽभावरूपस्य सादृश्यत्वानङ्गीकारेऽप्याह

नष्टाश्चेति । (भा)

स्ववर्णस्य स्थानित्वेनाऽवर्णस्यादेश्चत्वेन ग्रहणसामर्थ्यादसादृश्येऽपि
स्थान्यादेश्चभावो यथा नष्टाश्चदग्धरथघोरत्यन्तभिन्नयोरपि अस-
दृश्ययोरपि सम्ययोग इति तात्पर्यमित्याहुः ॥ प्रधानत्व भूय-
स्त्वेन ॥ न्यायस्तद्धि केत्यत आह

ह्रस्वेति ॥ (कै)

उरण् रपरः । १। १। ५१ ॥

भाष्ये

उरण् रपरवचनमिति । (मा)

सूत्रस्थविसर्गप्राग्भागानुकरणेन षष्ठीसमास ॥ नन्वन्यशब्देन न
स्थानी आदेशस्य स्थानिनिवृत्तकत्वस्वभावत्वाद् न स्थानिव्यतिरिक्त
उरण् इत्येतावत् स्थानिव्यतिरिक्तनिवृत्तने सामर्थ्याभावाद् आह

षष्ठीति । (कै)

यत्र षष्ठ्या च्चवर्णस्यादेशप्रसङ्गिस्तचेत्यथ ॥ स्नातन्वेषणाऽस्य
विधायकत्वं तु 'इको गुणदृङ्गी इत्यत्र भाष्ये एव निराकृतम् ।

(अ १। पा १। आ ७)

(उरण् रपर । १। १। ५१।)

तत्र यद्यन्यनिवृत्त्यथत्व नियामकत्वेन तदा अथ मतमेतद् इति
वक्ष्यमाणस्य विशेषो न स्यादत आनुषङ्गिक तदित्याह

तत्रेति ॥ (कै)

अपूर्व इति । (कै)

वाक्यभेदेन '१ज्न्तियादि उदात्तो भवति ऋवणस्य लण्
भवति स च रपर इत्यथ इति भाव ॥

तत्र सामर्थ्यादिति । (कै)

विशेषविधे सामान्यविधिवाधकत्वेनेत्यर्था न तु वाच्यवृत्त्या-
ऽस्य नियमपरत्वमिति भाव ॥

स चोदात्तादिगुण इति । (कै)

अत्र पच्चेऽनन्तरस्येति न्यायेनाऽन्तरतमपरिभाषाया अनेन वाध
इति भाव ॥

न वेति । (कै)

यत्रोपस्थितिस्त्रिधेयस्य वाध इत्यभिमान ॥ भाष्ये क्वति
नित्स्वरेणाद्युदात्त । क्वतम् इत्यत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तशेष-
निघातेन ऋकारोऽनुदात्त । प्रकृते १गतिरनन्तर इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरे शेषनिघाते २उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरितत्वम् ।
३उच्चैरुदात्त इत्यादिषु षष्ठ्यन्तम अत्र इत्यनुवृत्तते इति पच्चे
ज्न्तियादि इत्यादावस्य इत्युपस्थिते षष्ठीसङ्गावाद् उरण्

१ अ ई । पा १ । सू १६७ ॥ २ अ ई । पा २ । सू ४६ ॥

३ अ ष । पा ४ । सू ६६ । ४ अ १ । पा २ । सू २६ ॥

५५६

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(उरण् रपर । १।१। ५१।)

(अ १। पा १। आ ७)

इत्यस्योपख्यानमिति द्रष्टव्यम् ॥ नियमपक्षे वक्ष्यमाणदोषमत्राप्या-
कृत्य दशयति

प्रतिपदेति ॥ (कै)

तेषामिति । (कै)

प्रत्यासत्थोरण् इत्यनेन विधीयमानस्याणो विधीयमान-
मिति शेष ॥

दुर्लभ इति । (कै)

इत्थस्य गुणाकारलाभेऽपि दीघस्याऽकारगुणालाभ । वृद्धिसु
नियमेन अण् न लभ्यत इत्यथ । कर्त्ते 'त्याद्युदाहरण भाष्ये
दीर्घान्तस्याऽप्युपलक्षणम् ॥ किम्' इत्यस्य विशेष्यमाह

कारणमिति ॥ (कै)

भाष्ये 'असवर्णे' सदृशाभावे इत्यथ ॥ ननु नियामकाभावे
कदाचिद्वर्णस्यापि प्रतिपत्तौ कथमवर्णाऽप्रतिपत्तिरत आह

ततश्चेति ॥ (कै)

दोषपरिहारायाच्चेपवाद्येवाऽन्यनिवृत्त्यर्थमित्यस्य नियमपरतया
व्याख्यानमाशङ्क्य दूषयति भाष्ये

अथ मतमिति । (भा)

एतद्वक्ष्यमाण नियमरूपत्वमन्यनिवृत्त्यर्थमिति वदतो मत
सम्मत विवक्षितमित्यर्थ ॥

सिद्धा पूर्वस्मिन्निति । (भा)

अन्यनिवृत्त्यर्थमिति पक्षे इत्यर्थ ॥

स चेति । (कै)

वाक्यभेदेनेत्यथ ॥ न चेवभिकारोकारावपि स्यातामत आह

न च गुणेति ॥ (कै)

भवानिति । (कै)

नियमपक्षवादीत्यथ ॥

स एवेति । (कै)

विचारक एवेत्यथ ॥ शङ्कते भाष्ये

यद्यप्यणोऽपीति ॥ (भा)

परिहरति

कुतो न्विति ॥ (भा)

तमब्रह्मणमहितस्याप्यवकाशप्रदग्रनाय १इयोह इत्युक्तम् ॥

उरण् रपर इत्यस्यावकाश इति । (कै)

गुणविधौ स्थानेऽन्तरतम परिभाषानुपस्थिति । च्चवण-

ससुदायान्तरतमगुणाभावादिति भाव । यद्यपि भाष्याद् विनि-

गमनाभावो लभ्यते । तथापि एष दोषो जायते इत्युत्तर-

ग्रन्थासङ्गतेविनिगमक प्रदर्शान्तरतमपरिभाषाऽप्रवृत्तिसुपपादयति

परत्वादिति ॥ (कै)

१भाष्ये

१ अ ८ । पा ४ । सू ६२ ॥

२ ननु प्रतिपदविहिता अप्यण एवेति कुतो रपरत्वाप्रान्तिरत आह यत्र
ह्यीति ॥ ग्योयडीति लत्वविधानादावृत्त्या तेषामपि परत्वमिति चेत
ऋकारान्तगते रेफस्य लत्वार्थं तत स्यादिति न दोष । क । ग । इ ॥

ये चाप्येते इति । (भा)

बहुवचनेन ^१आपञ्जपृथाम् इति ईत्वसग्रह ॥

विधीति । (कै)

ऋवणस्थानिकाऽण्विधिवाक्यैरित्यथ ॥

एकवाक्यतायामिति । (कै)

वार्क्यैकवाक्यतायामित्यथ ॥ ननु उर इति षष्ठ्या स्थाने-
योगत्वस्य लाभ स्यादत आह

नहीति । (भा)

एवचायमनुवाद इति भाव ॥

विध्यङ्गिति । (कै)

विधेयेन साच्चाद् यत्र सम्बन्धस्तत्र परिभाषेत्यथ ॥ ^२ उदान्त
स्वरितथोयण ^३नु परस्मैपदम इत्यादावनुवादेऽप्यस्या प्रवृत्ते
यद्येवम् इत्यादिभाष्यमेकदेशिनोरुक्तिरिति बोध्यम् ॥

उ समीप इति । (कै)

तथा च द्वितीय इत्यादावप्यणो रपरत्वप्राप्तिरित्यथ । ^४सामीप्ये
च षष्ठी व्यवहितेऽपीति भाव ॥

स्थाने य आदेशोऽणिति । (कै)

१ अ ७ । पा ४ । सू ५५ ॥

२ अ ८ । पा २ । सू ४ ॥

३ अ १ । पा ४ । सू ६६ ॥

४ सामीप्यचेष्टव्यवहितेऽपीति भाव । क । ग । इ ॥

अनुवतमानस्थाने ग्रहणमुरित्यस्य सम्बन्धिग्रहत्वात्तत्रैव सम्ब-
ध्येतेत्यथ ॥ नन्वेवमादेशे स्थानेन विशेषित एवेति आदेशो-
ऽविशेषित इति भाष्याऽसगतिरित्यत आह

प्रसज्यमानत्वेनेति ॥ (कै)

अथवा स्थानेति । (कै)

स्थानग्रहस्य प्राधान्यात् रपर इत्यनेन सम्बन्ध इति भाव ॥

तत इति । (कै)

अण् स्थाने पदार्थेनाविशेषणादित्यथ । एवञ्च नाऽऽदेशान्त-
राणां बाधकोऽण् विधीयते नाऽपि नियमो नाऽपि विहितस्य
रपरत्व प्रसज्यमानत्वेन विशेषणात् किन्तु तत्तद्विधिभिर्वाक्यैक-
वाक्यतैवाऽस्येति बोध्यत इति बोध्यम् ॥

अथवेति । (कै)

स्थानपदेन प्रसङ्गकालो लक्ष्यते इति भाव ॥

ऋकार एवेति । (कै)

स्थानत प्रमाणत स्वरूपतश्च सदृशत्वादिति भाव ॥ ननु
वात्तिकोक्तरोरिविधोर्जातत्वात्तस्य चोपलक्षणत्वे प्रामाणाभावात्
के पुनरिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

बहुवचनेति ॥ (कै)

सौधातकौ 'सुधातुरकड्च इति इञ् । पैट्स्वसेधे
ढकि लोपस्त एव ढक् च ॥ ननु लोपस्य रपरत्वे त विनापि
यणादेशेन तस्माध्यरूपसिद्धिरत आह

लोपेति । (भा)

रपरत्वाभिधानमुखेन सर्वादेशत्वमेव लोपस्याभिधित्सितमिति भाव । यदि सर्वादेशो लोपस्तदा उ स्थाने नेति कथं रपरत्वमितौद् चिन्त्यम् । तस्मात्लोपविधिवैधर्थ्यापादनमेव दोष इति तत्त्वम् । आनडनडौ १ आनडृतो द्वन्द्वे २ च्छदुग्रने ति विहितौ ॥

रेफस्येति । (कै)

झल्यहणापकषणाद्यण प्रतिषेधारम्भाच्च चिन्त्यमिदम् । तस्माद्द्रेफग्रहणमेव दोषोऽचेति बोध्यम् ॥

समुदायस्येति । (कै)

इन्द्रस्य सत्त्वादिति भाव ॥

उद्भूतेति । (कै)

अत एव द्विवचननिर्देश । तस्मामर्थ्यादेव प्रत्येक स्थानिल-बुद्धिरिति भाव ॥ नन्ववयवभेदस्योद्भूतत्वविवक्षा नाम तद्गत-सख्याया समुदाये आरोपो नैतावता प्रत्येक स्थानिलत्वाभोऽत आह

अवयवावेव चेति । (कै)

इतरैतरयोग इति शेष । एवञ्च तत्र समुदायस्यावयवाभेदेन बोधनाद् द्विवचनेन प्रत्येक तयो स्थानिलत्वाभोऽयमेव चोद्भूताव-यवभेद समुदाय इत्यस्याऽय इति भाव ॥ भाष्येऽग्रहीताभिप्राय समुदायस्याऽतिरिक्तस्य स्थानिलेऽपि तदन्तगतावयवस्याऽपि स्थानिल-मादाय ऋस्थानिकत्वमनेनोक्तमित्यभिप्रायवानाह

अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदिति ॥ (भा)

रान्तस्येति । (भा)

रान्तलखेत्यथ ॥

ऋवर्णान्तेति । (भा)

शब्दशास्त्रप्रस्तावात् शब्दरूप विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भाव ॥ नन्विकाङ्क्षे विशेष्यमाणे तदन्तविधेरृवर्णान्तस्य गुणेन भाव्यमत आह

अङ्गस्येति षष्ठीति । (कै)

इगन्ताङ्गान्तस्य गुण इति वाक्याय इति भाव ॥ भाष्ये लक्ष्याभिद्धिदोष ऋवर्णान्तखेत्यर्थ उक्त । खय तदर्थाऽसम्भवमप्याह

नचेहेति ॥ (कै)

भूतानुवादादिति । (कै)

एव चानुवादे परिभाषाया इव सज्ञाया अप्यप्रवृत्ति । यदा समानविभक्त्यन्तविशेष्यरहितभूतानुवादादित्यथ । यत्र हि साक्षादर्थान्ता विशेषणसमानाधिकरण विशेष्यमुपादीयते तत्रैव वणग्रहणे तदन्तविधि । गमक विना शब्दरूपविशेष्यमादाय तु न तदन्तविधिरिति भाव ॥

न च प्रदेशेष्विति । (कै)

इह तदन्तविध्यभावेऽपि यदि प्रदेशेषु ऋवर्णान्तस्य षष्ठीनिर्देशेन स्थानित्वा स्यात् ततस्तदनुरोधेनाऽनुवादेऽप्येकदेशद्वारा

उरण् रपर । १। १। ५१।)

(अ १। पा १। व्या ७)

ऋवर्णान्तं ग्राह्यं तदपि नास्तीति भावः । इदं चिन्त्यम् । 'वृद्धि-
यस्य इत्यादौ 'ईदूदेद्विवचनम्' इत्यादौ चानुवादेऽपि सञ्जा-
प्रवृत्तेः । वणविधौ च सवचेति च शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्त-
विधौ गमकमतो भाष्योक्त एव दोषः ॥ भाष्ये

अर्थवतेति । (भा)

इदंभसहायलोपलक्षणमत एव कुरुते इत्यादौ अनयकेनाऽपि
स । तच्च हि स टिसञ्ज्ञोपयोगिसहायरहित एवेति दिक् ॥ भाष्ये

इह चेति । (भा)

एकदेशस्थोपसख्यानमित्यौपसख्यानिकरपरत्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य
इत्यथ ॥ मातुरित्यादौ तदुपसख्यानातिव्याप्तेरिति भावः ॥

मातरितीति । (कै)

उ रपर इति पूर्वोक्तभाष्यप्रयोगविरोधाद् 'कृत उद् इति
तपरत्वान्मातुरित्यादौ न दीघ इत्यपास्त वेदितव्यम् ॥ उक्तार्थं
गमकमाह

अत एवेति । (कै)

पचम्यन्तात् तद्विद्युर्थाऽसगतेराह

तृतीयान्तादिति ॥ (कै)

समुदायस्येति । (कै)

प्रत्येकमादेशले प्रमाणाभावादित्यथ ॥ भाष्ये

रात्सस्येति । (पा)

सलोपे स्त्वस्याऽसिद्धत्वादिति भाव ॥

१असित्ययमिति । (कै)

प्रत्ययरूपविसर्गभिन्नस्येत्यथ इति भाव ॥

अकारोऽपीति । (कै)

सूत्रस्यप्रत्ययशब्दस्तदवयवे लाक्षणिक इति भाव ॥

उत्वे च द्रत इति । (कै)

न चैकादेशस्य परादिवत्त्वेनोरसित्यस्य प्रत्ययतया लोपे एक-
देशविकृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतया विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्व-
मस्येवेति वाच्यम् । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्राऽन्तादिवद्भावाऽप्रवृत्ते ।
स्थानिवत्त्वेन त्वनिर्वाह । उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रत्ययत्वा-
भावात् सर्वे सवपदादेशा इत्यनेन तु माह असित्यस्य स्थानित्वेऽपि
असित्यस्य स्थानित्वाभावात् । भाष्ये १लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनौच
इति पाठे योऽत्र प्रत्ययस्थानिकत्वेन तवाऽभिमतो विसर्जनौच स
लुप्यते न दृश्यते स्थानिन प्रत्ययस्यैव लोपादित्यथ ॥

एव तर्हि आतुष्युचेति । (भा)

त्रिपाद्यामप्यन्तादिवद्भावप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति गूढोऽभिसन्धि ॥

१ असिप्रत्ययमिति । क ॥

२ पुण्यपत्तनस्यराजकीयदक्षिणविद्यालयस्यभाष्यपुस्तके इगलण्डीयभाष्य
पुस्तके च “लुप्यते तत्र प्रत्ययो रात्सस्येति इति पाठोऽस्ति ।
वगौर्यैसचातिकसमाजस्यभाष्यपुस्तके ‘लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनौचो
रात्सस्येति । इति पाठोऽस्ति ॥

कर्मधारये निमित्तपदवैयर्थ्यमिति वज्रघ्नीहिनेकादेशपदे लक्षणा
च दृश्यति

एकादेशशास्त्रमिति ॥ (कै)

यद्यपीति । (कै)

तथा च तस्यैव विशेषण स्यादिति भाव ॥

प्रधान्यादिति । (कै)

रपरशब्दतात्पर्यविषयत्वादित्यथ । एव च पूर्वान्तावयवभूत-
रेफपरोऽणित्यथ । सूत्रे रपर इति समासश्च सौत्रत्वात् साधु ॥
नन्वरारादिरूपेण विधानात् कथमभक्तत्वादिशङ्केत्यत आह

यद्यपीति ॥ (कै)

अविधानादिति । (कै)

अनुच्चारणादित्यथ ॥

तात्पर्येति । (कै)

प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनेत्यर्थ ॥

केवलेति । (कै)

रेफमात्रविधौ सूत्रतात्पर्यादिति भाव ॥ यत्तु अयमपि
विचारो भूतस्थाणो रपरत्वमिति पक्षे नष्टाश्वरथन्यायनाऽनान्त्य-
मेवान्त्यमिति षकारस्थाकाराकारावेव गुणवृद्धौ भविष्यत ।
अरादिरूपेण विधानमिति पक्षे तु आनडादौ नकारविषयो
यथा न विचारस्तथाऽत्रापीति तत्त्वमिति तत्तु प्रकृतसूत्रे तस्य
पक्षस्थास्यित्वादयुक्तम् ॥ वान्तिके प्रतिषेधोऽभावो निवृत्तन च आद्ये
स्यादिति शेष ॥

१द्वितीये वक्तव्य इति ।

‘गृप्रो क्तिपि गी पू ँहृत इत् १उदोष्ठ्य
इतीत्वोत्त्वे ॥ भाष्ये

पदमिति । (भा)

पदस्थेत्यनुवत्तमानमित्यथ ॥

अनन्तरयोगेति । (भा)

अनन्तरशब्दोऽथवहितवाची ॥

* स्वरविधाविति । (भा)

यद्यपि हल् स्वरप्राप्तौ स्वरद्वेषकविधौ चेदम् । अत एव
१अच कट इति सूचेऽच इति चरितायम् । तथापि तदना-
अथेणैकदेश्युक्तिर्भाव्यमिति तत्त्वम् ॥ भाष्ये माङ् प्रयोगोऽऽ-
भावाय । तस्मिन् हि अट्स्वर स्यात् । हि प्रयोगो १हि च
इति निघातनिषेधाय । स शब्दो लङ्सिद्धये ॥

अभ्यासावयवस्येति । (कै)

गभवदनवयवस्यापि तद्गृहणेन ग्रहण तन्मध्यपतित न्यायेन
न लेतावतावयवत्वमिति भ्रमितव्यमिति भाव । यद्वा ऋवर्णान्ता-
भ्यासस्थैत्यर्थं पूवतकारस्य हलादि शेषेण निवृत्तौ उरदत्त तत

१ द्वितीये वक्तव्यमिति । क । ग । इ ॥

२ अ ७ । पा १ । सू १ ॥ ३ अ ७ । पा १ । सू १ २ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू १६५ ॥

५ अ ८ । पा १ । सू ३४ । हि युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आ हि घ्रा
याति ॥

५६६

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

(उरण् रपर । १। १। ५१।)

(अ १। पा १। आ ७)

पुन ह्रस्वादि शेषो' न स्याद् अनवयवत्वादिति भाव । न चैव
'लक्ष्ये लक्षणस्य इति न्यायेन पुन ह्रस्वादि शेषा नापत्तिरिति
वाच्यम् । लक्ष्यभेदात् । 'नृकुटीशब्दानु भवादावण् । नृपते-
'दित्यदित्यादित्य इति ष्य ॥ ननु रेफान्ताच्च सुबिधिरिति
कथ तदन्तस्य प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमत आह

यस्मादिति । (कै)

यस्माद् विधिस्तद्वृत्तिनृशब्दस्य नाशब्दस्य स्थानिवद्भावेन
तदादित्वाच्च रेफान्तस्य मुख्य सुवन्तत्वाच्च प्रत्ययलक्षणेनेति भाव ॥
एकवचनान्ताऽनुदाहरणे बीजमाह

एकेति ॥ (कै)

नित्यत्वादिति । (कै)

विकरणविधौ सावधातुक इति विषयसप्तमी अन्यथा-
ऽभक्तत्वेऽनन्तरसावधातुकाऽभावेन विकरणाप्राप्तेनित्यत्वाच्च
स्यादिति भाव ॥

नित्यत्वादिति । (कै)

तस्यो ङित्वादित्यस्यैव प्रवृत्ते ॥

न प्रकल्पत इति । (कै)

नियमेन विकरणस्यैव व्यवहितपरत्वं न सिध्येदिति भाव ॥

नृकल्पेति । (कै)

नृशब्दात् कल्प प्रत्यय ॥

१ नृकुटीशब्दाद्भवादावण् । क । ग । इ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ८५ ॥

पदसञ्ज्ञेति । (कै)

स्वादिष्वि त्यनेन यद्यसौ कल्पशब्दावयवसंस्थात तदा स्वाव-
यवभूतरेफान्तस्य नारित्यस्य न स प्रत्यय पर स्वादिति भाव ॥
परादिरित्यत्र परशब्देन परत्वपर्याप्त्यधिकरणो यावान् स सर्वो-
ऽपि गृह्यते न तदवयवोऽपैति तात्पर्यम् ॥ ननु प्रत्ययस्य कथं
पदत्वमत आह

पदशब्देनेति । (कै)

कल्पिरूप पदसंघात पदसमुदाय इति भाष्याथ । तस्मात्
पञ्चम्येऽपि विसर्जनोपप्रतिषेधस्य वक्तव्यतया नाय दोष इति
भाव । वृद्धेवहिरङ्गाऽभिद्वल तु नोक्त त्रिपादीस्येऽन्तरङ्गे तत्परि-
भाषाया अप्रवृत्ते ॥ भाष्ये

उपदेश इति वर्त्तते इति । (भा)

अत्र कचि'त्यत्र तास्वनुदात्ते इत्यत इत्यथ ॥ भाष्ये

अथवा पुनरस्तु परादिरिति । (भा)

व्यवधारणविसर्जनोपप्रतिषेधयो कत्तव्यताया पूर्वान्तपरादि-
पञ्चयोस्समवात परादिपञ्चो वा वक्तव्य पूर्वान्तो वा इत्यत्र न
विशेष इति चेत् कश्चिद् ब्रूयात् तच्चाह वाक्तिककार परादा-

१ भाष्ये 'कल्पपदसंघातमन्त इति पाठोऽस्ति । कचिद् 'कल्पपद-
संघातमन्त' इति पाठोऽप्यस्ति ॥

२ अ ६। पा १ सू १६५ ॥ ३ अ ६। पा १। सू १८६ ॥

४ पूर्वान्ते व्यवधारण विसर्जनोपप्रतिषेधो यकस्वरश्च । वा ॥

(उरण् रपर । १।१। ५१।)

(अ १। पा १। आ ७)

वि तीत्यथ ॥ १परादौ इति वान्तिके पुगन्तद्वन्द्वस्य प्रतिषेध-
पदेन षष्ठीतत्पुरुषो वक्तव्य इति शेष ॥ चङुप्रपधाङ्गखल वक्तव्यम्
अग्रे सर्वत्रायमेव शेषो बोध्य ॥

उपदेश इति वर्तते इति । (भा)

१अतो लोप इत्यत्र १अनुदात्तोपदेश इत्यत इत्यथ ॥

‘पररूपेण । १अतो गुण इत्यनेन ॥

नन्विति । (कै)

१आदे परस्य’ इति १निदिश्यमान परिभाषावाधक-
मित्यभिमान । तस्यैवायमनुपसहार इत्युत्तरम् ॥ ननु सूत्रे उच्चा-
रितस्य णञो नादेश किन्तु तत्प्रत्यायिताकारस्येति षष्ठीनिदिष्ट-
स्यादेशा इत्ययुक्त स्यादत आह

प्रत्याय्येति । (कै)

निदिश्यमानस्य” इत्यस्य प्रतिपादितस्य इत्यर्थे तु पादन्त-
स्यापि पदादेशापत्तिरिति बोध्यम् ॥

यदि त्विति । (कै)

तथा तु वक्तुमशक्यम् । स्वत्रादेशापत्तेरिति भाव ॥ कथ
तर्हि इडपि’ इत्यादि भाष्यमत आह

१ परादावकारलोपौल एकप्रतिषेधश्चङुप्रपधाङ्गखलमित्यवस्थाऽभ्यास
लोपोऽभ्यस्तादिस्वरो दीघत्व च । वा ॥

२ अ ई । पा ४ । सू ४८ ॥ ३ अ ई । पा ४ । सू ३७ ॥

४ अ ई । पा १ । सू ६७ ॥ ५ अ १ । पा १ । सू ५४ ॥

६ निदिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । परिभाषा—१२ ॥

७ तत्रत्यापिताकारस्य । इ । तत्रसुत्यापिताकारस्य । ग ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत । ५६६
(अ १। पा १। आ ७) (उरण् स्पर । १। १। ५२।)

प्रवृत्तौ वेति । (कै)

नेङ्गुमी त्यत्रोपदेश इत्यपङ्गुष्योपदेशे वशादेरेव निषेध इति भाव ॥ भाष्ये

ववृत्त इति । (भा)

खवर्णान्ताभ्यासस्याऽदित्यर्थे पूर्वं तलोपे पञ्चाद्रेफान्तस्य लोप इति पचे इदम् । वने इत्यप्युदाहाय्यम् ॥

प्रकृतेति । (भा)

तन् ॥ एष स्वर । पूर्वपदप्रकृति स्वर ॥ कृदुपदेशकालि कतादिप्रत्ययप्रतीत्यर्थे तादौ इति सूत्रे कृद्ग्रहणम् इति भाष्योदाहृतवार्त्तिकाय ॥ तादौ इति सूत्रेण गते स्वरौ विधीयते क्रियायोगेच गतिलम् । क्रियावाची च धातु । तच्च तिङन्ते पूर्वपदाभावेन कृदन्ते एव सिद्धमिति कृद्ग्रहणमुक्तायम् । न च कृद्ग्रहणाभावे तादित्वसुत्तरपदस्य विशेषण स्यात् । तथा च प्रतरितेत्यादावेव स्यादिति तस्य कृद्ग्रहणत्वाय तदिति वाच्यम् । श्रुतनित्यप्रत्ययविशेषणताया एव न्याय्यत्वादिति दिक् ॥ ननु रेफस्य परादित्वेऽपृक्तत्वाऽभावाद्भिलोपो न प्राप्नोतीति कुतो नोक्तमत आह

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

तदानीं सुपोऽभावादाह

कल्पनायामिति । (कै)

पदस्य विभज्यान्वाख्यानमिति भाव

१ अ ७। पा २। सू ८ ॥

२ अ ६। पा २। सू ५ ॥

पूर्वान्तेति । (कै)

नाकुटादौ वचनेनैव निर्वाहो भाष्ये उक्त इति बोध्यम् । एव च रपर इति अवयववाचिपरशब्देन षष्ठ्यर्थे बह्व्रीहिरितिध्वनि तम् । अवयवत्व चावयवसादृश्ये पय्यवस्यति न हि वणस्य वर्णान्तर मवयवो भवति अत एव प्रसङ्गावस्थाया रपरत्व गुणादिशब्देन विधान 'थदागमा इति न्यायेन विशिष्टस्य गुणादित्वात् । एव च ऋवर्णादिचि पूर्वपरयोरन्तरतमो रपरोऽण् भवतीत्यथ इति बोध्यम् । गुणादिशब्देनाऽरारोग्रहणाऽभावे तु ऋकारस्य गुणवृद्धौ अरारावेव इति नियमो न स्यात् । गुणादिशब्देन अकारादे रेफ परो यस्मात् तादृशस्य विधान गुणत्वादिक चाकारादिनिष्ठमेव तेन च नान्तथ्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य 'रदाभ्याम् इति सूत्रे भाष्ये गुणो भवति वृद्धिभवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसञ्चकोऽभिनिवत्तत' इति वक्ष्यति । अतएव 'थद्यन्त इति वत्तते तत पूर्वान्त इत्युपक्रमस्य भाष्यमेकदेशुक्ति । तथाहि सति यथा परादिपञ्चे नाकल्पिरित्यादौ रेफस्य कल्पीतिसमुदायावयवलोपपत्तये परत्व पर्याप्त्याधिकरणादिरित्यथस्तथा पूर्वान्त' इत्यस्य पूर्वत्वपर्याप्त्याधिकरणान्त इत्यर्थापत्तौ उक्तदोषो रदाभ्याम्" इति सूत्रस्य भाष्यविरोधश्चेत्याहु ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।
(अ १। पा १। आ ७)

५७१
(अलोऽन्त्यस्य । १। १। ५२।)

अलोऽन्त्यस्य । १। १। ५२ ॥

भाष्ये १प्रसज्येत इत्यनन्तर तन्नित्यन्तये अनेकालं सवस्य
इति वाच्यं स्यादिति शेषः ॥ नन्वलन्त्यस्येत्युच्यमाने सूत्रभेदे
स्यादत आह

प्रथमेति । (कै)

बहुलस्याविवक्षितल दशयितुमेवमुक्तमिति भावः ॥

प्राप्नोतीति । (कै)

लोपस्याभावरूपत्वेनाऽलरूपत्वाऽभावादिति भावः । एवञ्चाद्य
पक्षो दुष्ट एव । १क्यस्याऽचि इति लोपे प्रकृते १लुग्वा दुह
इति लुग्यहणस्य प्रथमान्तपक्षेऽलयहणमनेकालंभिन्नलक्षकमित्यथ-
ज्ञापकत्वमिति नाऽथ दोष इति भाष्याशयमन्ये ॥ भाष्ये

इदं नियमार्थमिति । (भा)

इदमा सूत्रं न परामृश्यते । अप्राप्तान्यादेशविध्यत्वान्तस्य
किन्त्वल्पमिति तस्य नियमाथमुपपादयति

अन्त्यस्येति ॥ (कै)

अलोऽपीति । (कै)

अलात्मकादेशस्याऽपीत्यथ । अपिना अनेकालोऽपि ॥

१ अनेकालप्यादेशोऽन्त्यस्य प्रसज्येत । भा ॥

२ अ ७ । पा ३ । सू ७२ ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू ७३ ॥

न त्विति । (कै)

१षष्ठी स्थान इत्यनुवच्य स्थानषष्ठीबोधितान्वस्य इति व्याख्यानादित्यथ ॥ यत्तु २यथातथयथापुरयोरिति सूत्रे न यथातथाऽयथातथा अयथातथाभाव आयथातथ्यमिति भाष्यदृशनात् तन्नामाण्डेन निपातसमुदायात् प्रत्ययो निपातसमुदायेन नञ्समास इत्यङ्गीकार्यम् । तत्र अयथातथाशब्दात् यञ्जि ३यथेति खोपोऽवर्णान्ताङ्गस्य भसञ्जकस्य जायमानस्तदन्तस्य यथातथेति पदसमुदायस्य स्यादिति तन्न । निदिश्यमानपरिभाषया सिद्धे । तदनाश्रयेण वा तदुक्ति ॥

पदस्य त्विति । (कै)

अधिकृतस्य पदस्येत्यस्य वस्त्रादिभिविशेषणादित्यथ ॥

यदि खस्त्विति । (भा)

पराभिप्राय वदता सूचितमन्यादृश स्वाभिप्राय प्रकटयति ।

अवश्येति ॥ (कै)

असौ योग । (कै)

१अनेकाल् शिद् इति योग । २अतो भिस' इत्यादौ ३आदे परस्य इत्यादिबाधनाथ इति भाव ॥ नन्वस्यावश्यकत्वे-
ऽन्वयविशेषणेऽपौ त्यादिग्रन्थोऽसङ्गतोऽत आह

१ अ १। पा १। सू ४६ ॥ २ अ ७। पा ३। सू ३१। 'अयाथातथ्यम
इत्यपि ॥ ३ अ ६। पा ४। सू १४८ ॥ ४ अ १। पा १। सू ५५ ॥

५ अ ७। पा १। सू ६ ॥ ६ अ १। पा १। सू ५४ ॥

७ अन्यविशेषणोऽपि सति तन्न कश्चिद्यते । भा ॥

अथेति । (कै)

अल् इति प्रथमान्त मण्डूकानुवृत्त्या आद् परस्य इत्यत्र
सम्बध्यते इत्यैसादौ न दोष । तातद्यपि ज्ञापकात् सर्वादेशत्व
म्भविष्यतीति भाव ॥ भाष्ये

डि देवाऽनेकालन्त्यस्येति । (भा)

अल्रूपडिदित्यस्य फलाभावाद्नेकालिति लब्धम् । एवचास्य
सूत्रस्थानेकालादेशेऽप्रवृत्त्येतत्साहचर्याद् आदे परस्य इत्यस्या-
ऽप्यनेकालादेशेऽप्रवृत्तिरिति दिक् ॥

किमर्थं पुनरिति । (भा)

किं स्थानषष्ठीनिर्देशविषयमुत षष्ठीमात्रविषयमिति प्रश्न ।
स्थाने विज्ञातस्य कस्येत्यपेक्षायामाह

षष्ठीति । (कै)

स्थाननिरूपितसम्बन्धाथकत्वेन ज्ञातस्य षष्ठीरूपप्रत्ययस्येत्यथ ॥
नन्वेव विज्ञाताया इति वक्तुं युक्तमत आह

आदेश इति । (कै)

स्थानषष्ठीसम्बन्धादादेशत्वेन यो विज्ञात इत्यथ । अन्ये तु
आलोऽन्यस्य इति यदुच्यते तेन स्थाने विज्ञातस्य समुदाय-
स्थाने प्रसक्तस्थान्येऽन्यनुसंहार उपसंहारस्तत्स्थानिकत्वमात्रं क्रियते
बोध्यत इति भाष्याचराय ॥ स्थाने विज्ञातस्य इत्यस्य व्याख्या
स्थाने प्रसक्तस्य इति कौषट्ठव्याख्याने एतद्वैयर्थ्यं भातीत्याहुः ॥

षष्ठीमात्रमिति । (कै)

उपलक्षणमेतत् । षष्ठीमात्रोच्चारणेन विधीयमान चेत्यपि बोध्यम् ॥

ततो यदुक्तमिति । (कै)

आकारावयवत्वप्रणिदापयतीत्यादौ एतत् न स्यादित्यथ । न च अत्रवावयव समुदायावयव इति निर्वाहः । यस्याऽवयवत्वत्तच्च तद्विशिष्टे यच्च तदवयववृत्तिधमबुद्धिस्तादृशस्यावयवावयवस्य समुदायावयवत्वबुद्धिर्हि लोकसिद्धा यथा भुजावयवाङ्गुल्यादिविशिष्टे भुजत्वबुद्धिसत्त्वात्तदवयवकशरीरावयवत्वबुद्धिरङ्गुल्यादौ । न चैवमत्राऽऽकारावयवपकारादिविशिष्टे वणत्वबुद्धिः । अथवत् आगमेन तु तद्विशिष्टे तदवयवत्वबुद्ध्या तदबुद्धिसत्त्वेन भवत्येव समुदायावयवत्वमिति भवितेत्यादावङ्गावयवत्व सम्भवतीति इदो गुणनिषेधचारिताथ्यमपि । वणस्य वर्षावयवत्वन्तु वाचनिक गौणं तच्च यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायेन समुदायावयवत्वे मानाभाव इत्याशयः ॥

सम्बन्धार्थमिति । (कै)

अन्त्यस्त्रेत्यनेनेति भावः ॥

शास्त्रे येति । (कै)

या षष्ठी सा स्थानेयोगैव सा चाऽन्तेऽस्तीति तु नाथः । स्थानेयोगेति पदाऽऽवृत्त्यापत्तेः । इदमेव प्रतिपत्तिगौरव तस्मात्पञ्चास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगैवाऽन्त्येऽन्त्येव चेति वाक्याथ इति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

५७५

(अ १। पा १। आ ७)

(डिच्च । १। १। ५३।)

सा चेति । (कै)

सा षष्ठी स्थानेद्योगैव चेत्यन्वय । स्थानेद्योगत्वमेव बाध्यत
इति । अत्र हेतुस्तुल्येत्यादिरूपपत्त्येत्यन्त ॥

सम्बन्धस्येत्यादि । (कै)

सम्बन्धनिरूपकस्य सम्बन्धनिरूपकान्तरेणेत्यथ । सन्नियोग-
शिष्टन्यायस्तु न परिभाषाविषये । 'तस्मिन्नि त्यादेरुत्तराङ्ग-
विकलायास्तत्र तत्रोपस्थितिस्त्रीकारादित्याग्रथ ॥

इत्यनेन बाध्यत इति । (कै)

न "लाद्यन्तौ टकितावि त्यनेनेति भाव ॥

डिच्च । १। १। ५३ ॥

भाष्ये

कस्मान्नभवतीति । (भा)

येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽस्थानेकालित्यस्यापवादत्वादिति भाव ।
उत्तरस्य त्वय भाव । नेदमपूर्वविधायक किन्तु तत्र तत्र डित्क-
रणसामर्थ्यसिद्धानेकालित्येतद्वाधाऽनुवादकम् । अनुवादफलन्तु
डित्त्वसामर्थ्यादर्थान्तरकल्पनानिवृत्ति । एवञ्च प्रकृते नास्य प्रवृत्ति ।
प्रवृत्तौ हि शास्त्रस्यापूर्वविधायकतापत्त्या गौरवापत्ति । एवञ्च

१ अ १। पा १ सू ६६ ॥

२ अ १। पा १। सू ६६ ॥

यत्र सर्वादेशे डिच्चस्य वैयर्थ्यन्तत्र तदाधः । यत्र तु न तत्र न तदाध इति भावः ॥

विप्रतिषेधादिति । (भा)

परिभाषालविरोधादित्यर्थः । यदि सावकाशडिच्चेऽपि प्रवृत्तिः स्यात् तदाऽनुवादत्वासम्भवेन परिभाषाप्रकरणविरोध इति भावः । यथा चैतत् तथाऽनुपदमेव स्पष्टी भविष्यति । “विप्रतिषेधे परम्” इति शास्त्रपरत्वे तु डिच्चस्य सावकाशत्वोक्तिरसङ्गता स्यात् सूत्र-सावकाशत्वमेव हि विप्रतिषेधे बीजं न त्वस्य सूत्रस्य सर्वादेशा-प्राप्तिविषये क्वचिच्चारितार्थम् । अवश्यप्राप्तिरेव च बाध्यत्वे बीजं दृष्टम् । किं च । विप्रतिषेधशास्त्रपरवार्तिकव्याख्यानपरभाष्ये शास्त्रद्वयावकाशप्रदर्शनशैलीभाष्यकारस्य दृश्यते न चात्र तथोक्त-सम्भगवता । यद्यप्यन्यचानुवादत्वं^१ दोष उक्तश्चाशास्त्रस्य तथाऽपि परिभाषाणान्निवमरूपत्वेन तासु गुण एव तत्र हि प्राप्तानुवादा-देवेतरनिवृत्तिरर्थात् । यथा “व्रीहीनवहन्ति” इत्यवघातानु-वादेन नखविदलादिनिवृत्तिः । यथा च “तस्मिन्नि”त्यादौ प्राप्त-पूर्वस्वेत्याद्यनुवादेन परादिनिवृत्तिः । किं च “टप् यप् अवादिष्म-नन्यार्थपित्त्वेषु चरितार्थस्य “अनुदात्तौ सुपपितौ” इत्यस्य जिल-रीत्यादौ तुक्संपादनेन चरितार्थपित्त्वे क्वरपि अन्तरङ्गेण प्रत्यया-द्युदात्तत्वेन बाधापत्तिस्तदाह

१ अ १ । पा ४ । सू २ ॥

२ शास्त्रस्य । क । ग । इ ॥

३ अत्र शास्त्रस्य इति नास्ति क ग इ पुस्तके ॥

४ कप् पप् अनादिषु । क । ग । इ ॥

५ अ ३ । पा १ । सू ४ ॥

दौर्बल्यादिति । (कै)

परिभाषात्वभङ्गकृतन्तादिति भाव ॥

सन्दिग्धेति । (कै)

आपातत सन्देह । पर्यालोचने त्वनुपस्थितिरेवेति भाव ॥

तदाह

अपवादत्वमेवेत्यादि । (कै)

डित्त्वसामर्थ्यकृत हि तत्त्वमिति भाव ॥ ननु डित्त्व सर्वादेशत्व-
द्वारा गुणबाधनाद्यथ वोताऽन्यत्र कृतसर्वादेशत्वबाधफलक वेति
शङ्कते भाष्ये

प्रयोजन नामेति ॥ (भा)

सति सर्वादेशत्वे इति । (कै)

अन्याऽऽदेशत्वे तु तत्त्वम्पादनेनैवाऽवयवे डित्त्वस्य चारितार्थ्येन
समुदायोपकारकत्वे मानाभावात् प्रत्ययस्य डित्त्वाऽभावेन न
गुणादिप्रतिषेधप्राप्तिरित्यथ ॥

डित्त्वादिति । (कै)

गुणवृद्धिप्रतिषेधात्वे सिद्धे सर्वादेशत्व तस्मिन् तत्त्वमिति
अन्योऽन्याश्रयेण सर्वादेशत्वाऽलाभेऽन्यस्यैव स्यादिति भाव ॥

अन्तरेणाऽपीति । (कै)

तथा च तस्मामर्थ्यात् सर्वादेशत्वद्वारा गुणवृद्धिबाधनायत्व-
मेवाऽस्येति भाव ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य । १ । १ । ५५ ॥

ननु शित्यदाभावे कथं शित्करणदेव इति भाष्यमत
आह

सतीति । (कै)

शकारोच्चारणसामर्थ्याद् भूतपूर्वाऽनेकाल्त्वमादाय शास्त्रप्रवृत्ति-
रिति भावः । यत्त्वेतत्सामर्थ्यात् फलप्रत्यासत्तेश्च विधानोत्तर-
मेवेत्सञ्ज्ञादिशास्त्रप्रवृत्तिलक्ष्ये इति भावः इति । तन्न । श्रु-
दित सूत्रे इति सवणग्रहणापत्तिपरभाष्येण सूत्रे एवेत्सञ्ज्ञालोप-
प्रवृत्ते सूचनात् ॥ नन्वेव शकारादित्येव वक्तुं युक्तं किमित्यदेनेति
चेत् । न । फलान्तराभावेऽपि शकारोच्चारणस्य स प्रयोजनत्वान्नोप
एवेत्काव्यमिति शक्येत्त्व प्रवर्त्तत इति सूचयितुं तथोक्ते । तदाह

अनेकाल्त्वेति ॥ (कै)

भाष्ये

ननु चात्रापीति । (भा)

अपवादविप्रतिषेधादिति भावः ॥

अस्त्यन्यदिति । (भा)

एव च तस्य स प्रयोजनत्वेन भूतपूर्वगत्याऽऽश्रयणे मानाभावेन
नाऽनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वमपि तु शित्त्वादेवेति शिद्ग्रहणं सूत्रे

१ शित्त्करणदेवाच्च सर्वादेशो भविष्यति । भा ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

(अ १। पा १। आ ७)

(अनेकाल शित्सवस्य । १। १। ५५।)

काव्यमिति भाव ॥ सर्वादेशात्प्राक् प्रत्ययादित्वाभावेन नेत्वमिति प्रतिपादयितुमन्वयाऽयमित्यादिभाष्य तदाक्षिपति

नन्विति । (कै)

ततश्च सर्वादेशल विनापि प्रत्ययादित्वाङ्गभ्यत एवेत्वमिति भाव ॥

षष्ठीमिति । (कै)

सवनामसम्बन्धिनो जस श्री । नपुसकाद्विहितयोज्यश्रसो श्रिरितिचाथ । एव च परशब्देन परस्य विधानाभावाच्च तत्प्रवृत्तिरिति भाव ॥ तयो परशब्दयोगे पचमीत्वेऽप्याह

अथवेति । (कै)

असत्यपि सूत्रे शिद्ग्रहण इत्यथ । श्यादयो यावन्नादेशास्तावन्नेत्वलोपौ । आदेशाश्च परत्वात् सवस्येवेति भाव ॥

नानुबन्धकृतमिति । (भा)

एव च श्रीप्रभृतीनामपि शित्वादेव सर्वादेशल तस्याप्यनुबन्धत्वात् । न च विधानकाले उक्तरीत्या तस्य तत्त्वज्ञानाभाव । तद्योग्यतयैव तत्त्वात् । अन्यथा कप्रत्ययादीना कादेर्वाक्याथबोधोत्तर प्रत्ययत्वज्ञान इत्सज्ञाखोपाविति विधानकाले कस्यानुबन्धत्वज्ञानाभावेन नानुबन्धकृतमसारूप्यम इत्यस्याऽप्राप्तौ विकल्पापत्ते । शिदित्यस्यापीत्सज्ञायोग्यश्रकारवान् सवस्येत्यथ इति न दोष इति भाति ॥

अस्त्येषा परिभाषेति । (भा)

अनुबन्धानामल्ब्यवहाराभावस्य ज्ञापनादिति भाव । अत एव

(अनेकाल शित्त्वस्य । १।१। ५५।)

(अ १। पा १। अ ७)

अनुबन्धकार्येष्वनन्विधौ' इति स्थानिवत्त्वनिषेधो न । अन्यथा क्लो ल्यप कित्त्व न स्यात् । न च पूर्वमनुबन्धलोपे तद्रहितस्यैव स्थानिवत्त्वात्तस्य न स्थान्यवयवत्वम् । सूत्रे स्थानिषष्ठ्या निदिष्टस्यैव स्थानिपदवाच्यतया तदवयवत्वस्य ककारे सत्त्वात् । अन्यथाऽप्रहीदित्यादौ 'इट ईटि' इति दीर्घो न स्यादिति स्थानिवत्सूत्रे त्रिरूपविध्याम् ॥ भाष्ये

तच्चाऽसरूपेति । (भा)

असरूपे कविषयेऽणप्राप्तिर्दोष । सर्वादेशे 'दिव चैद् इति सर्वादेशे स्यादिति दोष ॥

प्रतिषेधे । (भा)

द्वैपो भेदेन निर्द्देश्य काथ्य ॥ तृतीये हेतु अनाकारान्तत्वादिति इत्यथ ॥ ज्ञापकमनावश्यकमित्याह

अनेकान्तेष्विति ॥ (कै)

एकान्तेषु चेति । (कै)

अयमेव मुख्य पक्ष इति तस्य लोप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥

इति कालोपनामशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्ट-

विरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य

प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥

१ स्थानित्वात् । क । ग । इ ॥

२ स्थानिषष्ठ्या । क । ख । ग । इ ॥

३ अ ८ । पा २ । सू २८ ॥

४ अ ७ । पा १ । सू ८४ ॥

५ अ १ । पा ३ । सू ९ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १।१।५६॥

स्थानिरूपमिति । (कै)

न च सिद्ध धमिणमित्यादिन्यायेन पूर्वोच्चारितस्त्रोद्देश्यत्व-
बोधकेन स्थान्यादेशरूप प्रतिपद्यत इत्येवार्थो युक्त इति वाच्यम् ।
प्रसिद्धस्थानिना प्रसिद्धादेशविधाने वैचर्यापत्तेः । अन्यत्र विधाने
तु 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रोक्तन्यायेनाव्यवस्थापत्तेस्तस्य न्यायस्य
सूत्रकृताऽप्यत्र त्यागाच्च । अत एव भाष्यकृता स्थानी सज्ञा
इत्येवोक्त नलादेश सञ्ज्ञेतीति बोध्यम् ॥

वा लिटीति । (पा)

न च 'चच्छिड् ख्याञ्' इत्यनेनाऽनेन च सवचार्द्धधातुके
ख्याञो विकल्पे सिद्धे लिट्येव वेति नियमार्थं स्यादिति वाच्यम् ।
दोषदुष्टनिधमापेक्षया एतत्सूत्रे एतदतिरिक्ताथकत्वज्ञापकताया
एवौचित्यात् ॥ भाष्ये

स्थानी आदेशस्येति । (भा)

'न वेति' इत्यत इति शब्दाऽलुट्त्वे स्थानिशब्दार्था हनादय

१ अ १ । पा १ । सू ५ ॥

२ अ २ । पा ४ । सू ५५ ॥

३ अ २ । पा ४ । सू ५४ ॥

४ अ १ । पा १ । सू ४४ ॥

(स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ । १। १। ५६।) (अ १। पा १ आ ८)

आदेशपदायस्य बधादे सञ्ज्ञेत्यथ । स्थानिशब्दस्यादेशशब्दसञ्ज्ञाले
वैयर्थ्यमितिभाव ॥ ननु खरितलिङ्गकाऽनुवृत्तिरूपाधिकारस्य
सञ्ज्ञाविषयस्य शास्त्रेऽभावादाह

प्रस्ताव इति । (कै)

प्रस्ताव प्रकरणम् । बुद्धिसन्निधिरितियावत् । पूर्वोत्तरत्र
प्रायेण रुञ्जाया दशनादितिभाव । परिभाषाल् त्वनुक्तिसम्भवप्रस-
मिति तन्नोक्तम् ॥ भाष्ये

बधेरेवेति । (भा)

नचैवमाडो बधयम् इत्येवाकारविवक्षणेन स्तन्त्रबधिव्यावृत्तौ
हन् ग्रहण व्यर्थं स्यादितिवाच्यम् । 'आजग्न' इत्यादि सकलहन्या
देशस्यहाय तस्य सत्त्वात् ॥

हन्तेर्नस्यादिति । (भा)

आहनिव्यत इत्यादौ ॥ नन्वत्र पादे वति विनाऽतिदेशानवगतौ
कथं बङ्गणे त्यत्रातिदेशपत्र उक्तोऽत आह

बद्धिति ॥ (कै)

सख्येतीति । (कै)

सख्यापदस्येत्यथ ॥

लौकिकार्थग्रहणादिति । (कै)

सख्यानकरणरूपेत्यथ । एव च तद्वाधापत्या सञ्ज्ञालाऽसम्भवा-
दतिदेश इति भाव । इदं च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ५८३
(अ १। पा १। व्या ८) (स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ । १। १। ५६।)

सज्ञा नेति । (कै)

उभयगतेरिहशास्त्रे सत्त्वेन सज्ञात्वेऽपि डिदादियहणेन चडा-
दीनामपि ग्रहणम् ॥

न हीति । (कै)

अनुवृत्तकिद्ग्रहणस्य सज्ञापरत्वेन सैव प्रतिषेध्या न च सा क्लो
विहितेत्यथ । कि च । किदित्यादे सज्ञात्वे किडिति न इत्य-
चास्य ग्रहण न स्यात् सज्ञास्वरूपानुच्चारणादितिबोध्यम् । तथा
निष्ठा शीडित्यादिनिषेधोऽप्यसम्बद्ध स्यात् । कित्साहचर्याद्
डिदित्यप्यतिदेश ॥

कार्यातिदेशोऽयमिति । (कै)

एवचाऽनपेक्षितशास्त्रमनपेक्षितनिमित्त च प्रत्ययत्वादिरूप
काय्यमनेनैव क्रियत इति भाव ॥ भाष्ये

य स्थाने इति । (भा)

स्थानशब्दप्रयोगात् तदनुवृत्त्यादेशोलभ्यत इति भ्रम व्युदस्यति
स्थानीति ॥ (कै)

नन्वादेशलभ्यौ क इति प्रश्नानुपपत्तिरिति १तत् आह
द्विविध इति ॥ (कै)

केचित्तु स्थानिशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वमजानत प्रश्न
क इति ॥ (भा)

सम्बन्धिशब्दत्वाभिप्रायमुत्तर

य स्थाने इति ॥ (भा)

समाधत्ते

आदेशमात्रमिति । (भा)

अस्याग्रथ कैयटोक्त एव । कैयटोक्तव्याख्यानेऽपि 'य स्थाने'
इत्यादिग्रन्थस्याग्रथानभिज्ञवक्तृकतयैव योज्यमानत्वादित्याहुः ॥ नन्व-
चापि प्रत्यक्षस्यैव स्थानिवत्त्वमस्त्वित्यत आह

न चेति ॥ (कै)

पदत्वेति । (कै)

अत एव देवदत्त पचलित्यत्र 'पदस्य' इत्यधिहृत्य विधीय-
मानो निघात सिध्यति । पचतु ते ओदनमित्यत्र पदाद् इत्यधि-
हृत्य विधीयमानस्तेमयादिश्च सिध्यति ॥ भाष्ये

विधिग्रहण किमर्थमिति । (भा)

विधावित्यध्याहाराल्लस्यते इति प्रश्न ॥ ननु समासोत्तर सप्तम्या
एव ग्रहणेन सर्वविभक्त्यन्तव समासस्थानुपपन्नमत आह

अवयव इति । (कै)

पूर्वपदरूप इत्यथ ॥ ननु विभक्तिचतुष्टयेनैव विग्रहस्थाथ-
प्रदर्शनेन सर्वैत्यनुपपन्नमत आह

बहुत्वेति । (कै)

द्वितीयाचतुर्थीप्रथमाभि स्थान्यल्ल सूत्रेऽनिर्देशादिति भाव ॥
ननु सङ्गच्छुतेऽन्विधिपदे कथमल्पदस्थानेकविभक्त्यन्तैत्यत आह

महाभाष्यप्रदीपोदघोत ।

५८५

(अ १। पा १। आ ८)

(स्थानिवदादेशोऽनल्लिधौ । १। १। ५६।)

तत्रेति । (कै)

विधिग्रन्ध कमसाधन । तेनाल्सम्बन्धिकार्ये इत्यथ ॥ प्रौढ्या
पदान्तरमाह

अथवेति । (कै)

अल्ग्रब्दात्परो विधिग्रन्धोऽल्लिधिग्रन्धस्तेन च तद्वाच्योऽर्थो
लक्ष्यत इति भाव । एव च तद्वाच्यत्वेन रूपेण सर्वार्थाश्रयणात्सव-
विभक्त्यन्तले यतफल ततफलसिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥

समासभावादिति । (कै)

उपदशितपञ्चद्वयोक्तसमाससत्त्वादित्यथ ॥

यद्विभक्तिरिति । (कै)

षष्ठ्युपादानेऽपि स्थानसम्बन्ध एव बुध्येतेति भाव ॥

तदर्थोपक्षय एव स्यादिति । (कै)

तदथमात्रान्विताथक एव स्यादित्यथ ॥

इष्ट इति । (कै)

यजे क्त । यद्यपि क इष्ट इति रूपमुत्वेऽपि सिध्यति
तथापि कविष्ट इति पचे स्यात् कचिष्ट इति न स्यादिति बोध्यम् ॥
स इष्ट इत्यत्र १एतत्तदो इति नित्यलोप स्यादिति च
बोध्यम् ॥ दिवि कामोऽस्य

द्युकाम । (कै)

१दिव उत । यद्यपि वल्त्वं हल्त्वाद्यपेक्षया विशेषधमस्तथा

१ अ ६। पा १। सू १३२ ॥

२ अ ६। पा १। सू १३२ ॥

५८६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(स्थानिवदादेशोऽनख्विधौ । १। १। ५६।) (अ १। पा १। आ ८)

थेतद्वाक्योपप्लुतवकारवदुकार इति वाक्योपान्तधर्मापेक्षया न
तत्त्वम् । सूत्रकृतस्थान्यादेशभावमादायैव ह्येतत्कृतवाक्योपप्लव इति
दिक् ॥

उपदेशादिति । (कै)

सस्य स्थानिवत्त्वेन विसगत्वादिसगस्य चाट्सूपदेशेनाट्त्वादिति
भाव ॥ केवलप्रकृते प्रयोगाभावादाह

अत्रेति ॥ (कै)

विवक्ष्यते इति । (कै)

तत्समभिव्याहारे प्रतीयमानो विधेयत्वरूपोऽर्थो न विवक्ष्यत
इत्यर्थोऽन्वयायोग्यत्वादितिभाव ॥

लिङ्गेति । (कै)

अत एव भूतिरित्यादिषिद्धि । सप्तम्यथस्तु तत्र विवक्षित
एवेति लिङ्गसख्ये इत्येवोक्तम् ॥ भाष्ये

अर्थतन्त्रा इति । (भा)

स्वाथमात्रबोधकविभक्त्यधीना इत्यथ ॥

प्राधान्येन । (भा)

विभक्ति विशिष्य प्रकृतान्वययोग्यविभक्त्यर्थं नाश्रयन्ति ॥

१ अत्र विधिरख्विधिरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रातिपदिक
निर्देशोऽयम् । प्रातिपदिकनिर्देशस्वाथतन्त्रा भवन्ति ॥

२ न काश्चित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति ॥

(अ १। पा १। अ ८) (स्थानिवदादेशोऽनल्लिधौ । १। १। ५६।)

निदिष्टे । (भा)

बोधिते । पश्चादन्वययोग्यविभक्त्यर्थाकाङ्क्षाया यद्यद्विभक्त्य-
मन्वयित्वेनाश्रयितुं लक्ष्यानुसाराद्बुद्धिरूपजायते सा सा विभक्ति-
रध्याहार्या साधुलाभमुत्पन्नविभक्तेषु लुगिति भाव । एतेन
प्रत्ययाध्याहारो न कापि दृष्ट इत्यपास्तम । माभेर्मा सविक्षा
इति पुरोडाशावदानमन्त्रस्य धाना समूहे मा भैष्ट मा संविग्ध्व-
मित्यादौ दशनाच्च । तत्तद्विषयकलक्षणभेदात्तत्र तत्र सा आश्र-
यित्वेति तात्पर्यम् । नचानल्लितिप्रथमानिर्द्देशेऽनल्लात्मक आदेश
इत्यर्थे ल्यपोऽनल्लात्मकत्वेन प्रपथेत्यादावपीट्स्यात् । उत्तमपुरुषैक-
वचने टेरेत्वस्य स्थानिवत्त्वाभावात् पदल न स्यादितिचेन्न ।
१ अदो जग्धि ' इति सूत्रे ल्यबृहणेनादेशविशेषणलाभावज्ञापना-
दित्यदोष ॥

स्वातन्त्र्येण । (कै)

प्राधान्येन । सकलविधिपरिग्रहायविधिशब्देन प्रधानन्यायो
बाध्यत इति भाव ॥

एव हीति । (कै)

कमण्यणा पचाद्यचो बाधादिति भाव ॥ शब्दानित्यत्ववारणाय
वाप्तिकप्रत्याख्यानाय चाह

अप्रयोग एवेति ॥ (कै)

१ तत्र प्रातिपदिकार्थे निदिष्टे या या विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरूपजायते
सा सा आश्रयितव्या ॥

२ अ २ । पा ४ । सू ३६ ॥

(स्थानिवदादेशोऽनल्लिधौ । १ । १ । ५६ ।) (अ १ । पा १ । आ ८)

भाष्ये १ यत्र प्राधान्येन इत्यस्य विधिग्रहणाभावे त्यादि ॥

१ प्रतिषेधो न स्याद इत्यस्य तदर्थं विधिग्रहणमिति शेष ॥
ननु पृथक्कमङ्गीकृत्यैव ततस्थानापत्त्या तद्धमलाभेऽभिहिते स्थान्या-
देशपृथक्त्वादिति हेतुरसगतोऽत आह

स्थानिस्वरूपेति । (कै)

स रूपमित्युक्तेन स्थानापत्त्या शास्त्रे तत्काव्यलाभ इति भाव ॥

व्यभिचाराभावादिति । (कै)

ततस्थानापत्त्या तद्धमलाभे दृष्टान्तोऽसगत स्यादिति च
बोध्यम् । यद्यप्युपनीय सववेदाध्यापकरूपाचाव्यश्लिष्यव्यावृत्तये
उपाध्यायस्येति तद्विशेषणमावश्यकम् । वैदिकदेशाध्यापको ह्युपा-
ध्यायस्तथापि तद्भावात्तौ प्रयोजनाभाव इत्यभिप्रायेणैदमिति
बोध्यम् । अत्र भाष्ये लोकेत एतत्सिद्धम् इत्युक्त्वा २ स रूपम्
इति शास्त्रादादेशे न स्यादिति सूत्र काव्यम् इत्युक्तम् । तेन
स रूपम् इति शास्त्राविषये लोकन्यायेन सिद्धमिति सूचितम् ।
अनल्लिधौ इति निषेधोऽपि शास्त्रीयस्थानिवद्भाव एव ।
अतिप्रसङ्गस्तु लक्ष्यानुसारेण क्वचिल्लोकन्यायाश्रयणेन परिहरणीय ।
एव च लोलुव इत्यादावनादिष्टादच पूर्व्व लोकन्यायेन भवत्ये-
वेति केचित् ॥ ३ 'अप्रदशितविषय । अप्रदशितप्रतिषेध ॥ ननु

१ यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते तत्रैव प्रतिषेध स्यात् ॥

२ यत्र विशेषणत्वेनालाश्रीयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात् ॥

३ अ १ । पा १ । सू ६८ ॥

४ नह्यप्रदशितविषय प्रतिषेध शक्यो विद्यानुमितिभाव ॥

(अ १। पा १। आ ८) (स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १। १। ५६।)

१ युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यत्र विभक्तिविषये स्वरूपम् इत्यस्य लोकन्यायबाधकस्याप्राप्या तत्र लोकन्यायेन प्राप्ततद्भ्रमलाभप्रयुक्त-
काव्यनिवारणेन चरिताथस्य अनादेशग्रहणस्य ज्ञापकत्वासभवाद्
२ हनो वधे त्यादौ दोषवारणार्थेद सूत्रमावश्यकमिति चेन्न ।
३ स्वादि सूत्रे स्वरूपम् इत्यस्य प्रवृत्त्या ततस्वरूपाणामेव
सुप्सञ्जकत्वेन तेषामेव विभक्तिसञ्जकत्वेन तत्र ततस्थानापत्त्या
तद्भ्रमलाभ इति लौकिकन्यायाप्रवृत्तेरित्याश्रयत ॥

क्रियमाणेऽपीति । (कै)

मन्दमत्यनुग्रहाथेत्याश्रय । ४ न पदान्त इत्यत्र निषेधसमप-
णाय चावश्यक तदिति बोध्यम् ॥

अनल्विधाविति न कर्त्तव्यम् (कै)

इत्यस्य विधिपदघटित न कर्त्तव्यमित्यथ ॥

असत्यपीति (भा)

भाष्ये च्छेद । ५ अल्विधौ प्रतिषेध इत्यस्य चैतद्विशेषणम् । अप्रा-
धान्येनालाश्रयणेऽपि निषेधार्थं क्रियमाणे विधिग्रहणेऽसत्यपीत्यथ ॥
वात्तिके

अविशेषणे (भा)

इति च्छेद ॥ लक्ष्ये विशेषणाभावे इति तदथस्तदाह

१ अ ७। पा २। सू ८६ ॥

२ अ २। पा ४। सू ४२ ॥

३ अ ४। पा १। सू २ ॥

४ अ १। पा १। सू ५८ ॥

५ आरम्भमाणेऽप्येतस्मिन् योगे अल्विधौ प्रतिषेधेऽविशेषणेऽप्राप्तिस्त
स्याद्ग्रहात् ॥

(स्थानिवदादेशोऽनस्त्विधौ । १। १। ५६।) (अ १। पा १। अा ८)

विशेषणे समाश्रीयमाण इति ।

विधौ इति शेष ॥ 'असति इत्यादे प्रयोग इति शेष ॥
सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति हेतु व्याचक्षाणो वलादि-
त्वस्य विशेषत्व दशयति

तच्चेति ॥ (कै)

अविवक्षितत्वादिति । (कै)

विवक्षाकारणयत्नविशेषविषयीकृतत्वाभावादित्यथ ॥ उपान्तरूप-
व्याप्यरूपविवक्षा हि यत्ने सत्येव भवति । अत एव 'सनि मी
इत्यत्र 'स सि इत्यत सि' इत्यनुवृत्तित न च तथा कश्चिद्
यत्न प्रकृते । एव च वलाद्यादेशो वलादिवदित्येव वाक्यकल्पनाच्च
नेति भाव ॥ तच्च वलादित्वस्य क्वाव्याप्यत्व दशयितुमाह

तथाहीति । (कै)

आकारान्तोऽपीत्यादिदृष्टान्ताथम् ॥

यत्कार्यमिति । (कै)

यो धम इत्यथ । क्वावतस्यवित्येव वाक्यकल्पनेति भाव ॥
सामान्यातिदेशे इत्यादि वार्त्तिकखण्डमवतारयति

ननुचेति (भा)

भाष्ये ॥ एवमथशब्द व्याचष्टे ।

अन्यस्येति ॥ (भा)

अशब्दार्थत्वादिति । (कै)

यद्यपि क्वावदित्युक्तेऽशब्दाथप्रत्ययत्वादेरप्यतिदेशो भवति तथापि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

५६१

(अ १। पा १। आ ८) (स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ । १। १ ५६।)

व्याप्येन व्यापकानुमानान्तदुपस्थितिवद्व्याप्योपस्थितौ मानाभाव इति भाव ॥

यच्च त्विति । (कै)

१ गोतो णिद् इत्यादौ ॥ अथ सिद्धान्ती विशेषानतिदेशे दूषण वटन तज्ज्ञापनाथमेव अनन्विधौ इत्यावश्यकमित्याह भाष्ये

यद्येवमिति । (भा)

यदि विशेषानतिदेश इत्यथ ॥

दीर्घे छत इति । (कै)

दीर्घदृष्ट्या सिञ्जोपस्थासिद्धत्वादिति भाव ॥ ननु दीर्घस्येद इतिषमुदायस्थानिकत्वेन तदृत्ति इट्त्वाश्रयो लोप स्थानिवत्त्वेन स्यादेव स्थानी चादेशविधायुपात्त एवेत्यत आह

दीर्घेति ॥ (कै)

नन्वच एव स्थानित्वे ग्रहणमित्यादावपि दीर्घ स्यादत आह

इट्त्विति ॥ (कै)

भाष्ये 'लोपो न प्राप्नोती त्यस्य तस्मादनन्विधावितिवक्तव्य-मिति शेष ॥ विशेषानतिदेशे दूषणान्तरमाह

तथेति ॥ (कै)

अकितोऽपीति । (कै)

१ न क्लासेड् इति कित्वनिषेधादिति भाव ॥

(स्थानिवदादेशोऽनञ्चिधौ । १।१। ५६।) (अ १। पा १। आ ८)

तस्मादिति । (कै)

न च क इष्ट द्युभ्याम इत्यादिव्यावृत्त्या तस्य चारिता-
र्थ्यात् कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । अप्राधान्येनाप्यलाभ्यण्ये
१५ आङ्गधातुकसेङ् इत्यादौ निषेधप्रवृत्तये क्रियमाणे विधिग्रहण
प्रकृतार्थज्ञापक विशेषानतिदेशे तेषामसंग्रहेण तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् ।
वाचिकेऽपि विधिपदघटिते प्रतिषेधेऽसत्यपीत्यथ ॥ ज्ञापिते विशेषे-
षातिदेशे अनञ्चिधौ इत्यस्य चारितार्थं दृश्यति । भाष्ये

इहापि प्रतिषेधे- (भा)

त्यादि ॥ ननु कित्त्वस्याञ्चविधिलेन १ किङ्कित च' इति निषेधे
स्थानिवत्त्वाभावात् प्रतिदोष्ये त्यादौ गुणं स्यादत आह

अनुबन्धेति ॥ (कै)

स्थानिनीति । (कै)

स्थान्यलाभ्ये विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः । १ न ह्यपि
इति लिङ्गमयत्र बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि अग्रहीद्" इति दीघ-
स्थानिभूतादञ्चरूपेकाराभ्यण्य एव सिञ्जलोपोऽनुबन्धस्तु उपदेश एव
लुप्त इति तत्रापि स्थानिवत्त्वनिषेधं स्यादतो भाष्ये

विशिष्टं ह्येष इति । (भा)

एव च दीघ इङ्गदित्येवातिदेशकल्पना स्थानितावच्छेदकं च
शास्त्रोपात्तरूपमेव तच्च नाञ्चरूपमिति इट इत्यादि न स्थान्य-
लुप्तधर्माभ्यण्यम् । एव च यत्र शास्त्रे विशेष्यतया विशेषणतया

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

५६३

(अ १। पा १। आ ८) (स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ । १। १। ५६ ।)

वा आदेशस्थानिभूतो याऽल् स्थानिसम्बन्धी वा योऽल्
तन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयण तादृशे विधौ हि निषेध अत्र च शब्दतो
विशिष्टमनलमाश्रयते । वलादेरित्यत्र च शब्दतो विशिष्टमल-
मिति भाव ॥

सिद्धान्तव्यवस्थापनादिति । (कै)

इदं निरनुबन्धकानुवादेन विहितादेशविषयम् । १ क्लो ल्यब्
इत्यादौ २सानुबन्धानुवादेनादेशविधौ तु यथाऽनुबन्धकाव्यस्था-
स्त्रिधिलाभावस्तथा ३ अनेकाल् शिद इत्यत्र निरूपितम् ॥

अत्राप्यौट एव स्थानित्वमिति । (कै)

अन्यथा स्थान्यलृत्तीट्वाश्रयस्य लोपस्यास्त्रिधिलात्तत्र
१स्थानिवत्त्वानापत्तिर्विशेषातिदेशोऽपीति भाव । एव च तदुदाहरणे
विशेषाऽनतिदेशोऽपि न दोष । एतदेवाभिप्रेत्य स्वयं प्रदीप्येति-
गुणापत्तिविशेषानतिदेशे दूषणमुक्तम् । वस्तुतो भाष्योक्तदोषोऽपि
दृढ एव । तथाहि अनन्विधावित्यस्याभावे प्रायोगिकस्थानिनामादायैव
वाक्योपपन्नव स्यात् । तद्बुद्धिं निवर्त्यैवादेशबुद्धिर्जायमानत्वेन तस्यैत्र
मुख्यस्थानित्वात् ॥ यद्येवम् इत्यस्य विशेषानतिदेशमाश्रित्य
विधिययणाकरणे इत्यथ । एव च दीघस्थान्यल्परस्य कार्यं लोप
इति स्थानिवद्भावेन तदप्राप्तिरिति पूर्वपक्ष । विधौ इत्युक्तौ तु ज

१ तत्स्थानिसम्बन्धी । क । ग । इ ॥

२ अ ७ । पा १ । सू ३७ ॥

३ सानुबन्धकानुवादेन । क । ख । ग । इ ॥

४ अ १ । पा १ । सू ५५ ॥

५ तत्स्थानिवत्त्वानापत्ति । क । ख । ग । इ ॥

(स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १। १। ५६।)

अ १। पा १। आ ८)

दोष । शास्त्रस्योपस्थित्या शास्त्रोपात्तस्थान्यादेशभावस्य निमित्तस्य च ग्रहणमिति न दौर्घोऽल्विधिरित्युत्तरम् । तदेतदेषोऽनलम् इत्यनेन दौर्घादिविधिरित्यथकेन ध्वनितमिति बोध्यम् ॥ अत एव ' भो भगो अघो ' इति सूत्रे भाष्ये रेफस्थानिकविसर्गस्य स्थान्यल्ल वृत्तिधमरूपाश्रय कार्यं नाल्विधित्वादित्युक्तम् ॥ भाष्ये

यदि तर्हि सामान्यमिति । (भा)

'अनल्विधौ इति ज्ञापकात् तज्ज्ञापनार्थं वाऽनल्विधाविति यदि क्रियते इत्यथ ॥ आश्रयशब्दस्य भावसाधनत्वे वलादित्वे इति तद्विवरणमसङ्गतं स्यादत आह

आश्रीयत इति ॥ (कै)

स्थानिकार्थमिति ।

सावधातुकलाभावादिति भाव ॥ भाष्ये

प्रतिषेधस्त्विति । (भा)

आदेश स्थानिवद् अलाश्रयविधौ तु नेति सूत्राय इति भाव ॥ समाधत्ते

नवेति ॥ (भा)

सप्रयोजनम् (कै)

प्रयोजको यस्य वलादित्वस्येत्यथ । करणे ल्युट् । पदसंस्कार-पक्षाऽऽश्रयेण तु अतिदेश प्रयोजनमिति प्रयुक्तम् ॥ शङ्किताऽऽह

महाभाष्यप्रदीपौद्घोत । ५६५
(अ १। पा १। आ ८) (स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ । १। १। ५६।)

नैतद्विवदामह इति ॥ (भा)

ननु सावधातुकत्वस्थाल्धमत्वाभावात् कथं प्रतिषेधप्राप्ति-
रत आह

इडागमेति ॥ (कै)

उक्तदोषपरिहृत्यविचारान्तरारम्भोऽनुपपन्न इत्यत आह

इदानीमिति ॥ (कै)

प्रतिपादयितुमिति । (कै)

वादिमुखेनैव प्रतिपादयितुमित्यथ ॥

आदेशोऽस्येति । (कै)

आदेशिनीत्यलौत्यनेन व्यधिकरण स्थानिसम्बन्धलाश्रय इत्यथ ।
सम्बन्धिन एवाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । अत एव स्थानित्वे तु
व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वमिति बोध्यम् ॥ सन्देहबीजं दशयति ।

किमिति ॥ (कै)

स्थानिवद्भावादिति । (कै)

१ अत्र परस्मिन् इत्यनेन । एव चोपधात्वाभावो जिण्त्परत्वा-
भावश्चेति भावः ॥ अतिदेशोऽतिदिष्ट चेदर्यासङ्गतिरत आह

आदिष्ट एवेति । (कै)

सुवादीनामादेशेष्वित्यथ ॥ तेषु दीघत्वे इटि उवडि च
स्थानिवत्त्वप्रतिषेधं प्राप्नोति ॥

५६६ महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।
(स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १।१।५६।) (अ १।पा १।आ ८)

तद्धितत्वमिति । (कै)

भस्य तद्धिते ^१ओर्गुणविधानादितिभाव ॥ ननु पञ्चदशेऽपि
दोषोक्ते कस्यापि प्रशस्यत्वाभावाद् आतिशयिकोऽनुपपन्न इत्यत आह
न्यायेति । (कै)

^१युक्तिरित्यथ । का युक्ति प्रकृष्टेत्यत्र प्रश्रुतात्पथ्यमितिभाव ॥
प्रत्यासत्येति । (कै)

अत एव ^२कष्टाय इत्यादि निर्देशा समञ्चन्ते । एव च
प्रत्यासत्याश्रयणमेव न्याय्यमितिभाव ॥ भाष्ये

विशिष्ट स्थानिकार्यमिति । (भा)

स्वरूपेणालभ्यमानमित्यथ । तदाह

यत्कार्यमिति ॥ (कै)

‘तच्छेष अतिदेशशेष ॥ तद्द्वारके । अतिदेशद्वारके ॥

यथेति । (कै)

एव च यथा तत्रातिदेशप्राप्तोच्छिष्टभोजनस्यैव वजन न तु
स्वाश्रयगुरुत्वप्राप्तस्यैवमलशोऽतिदेशप्राप्तालविधेरेव वर्जनमितिभाव ॥
भाव्यमानस्य सवणयाहकत्वस्त्रीकारेऽपि तपरत्व व्यर्थमित्याह

अकारस्येति । (कै)

अन्तरतमत्वादितिभाव । अकारस्थानिकावयवविकारोऽचेति

१ ओर्गुण । ६।४।१४६ ॥ २ युक्तीत्यर्थ । सम ॥

३ कष्टाय क्रमणे । ३।१।१४ ॥

(अ १। पा १। आ ८) (स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १। १। ५६।)

लक्ष्यभेदाच्चोदवोढामितिव लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेनात्र निर्वाह इत्याहुः ॥ १ क्लृप्तौ त्रैणादिक ॥ बह्व्रीहौ निष्ठान्तस्य पूर्वनिपात स्यादत आह

तृतीयेति । (कै)

आनुमानिकेऽपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिवक्तव्येतद्वात्तिकतात्पर्यम् ॥ लोकन्यायाऽऽश्रयेणैतत्प्रत्याचष्टेऽनन्यत्वात्सिद्धम् इति भाष्ये ॥ नन्ववयवविगमे जात्यभिव्यञ्जकाभावात् कथं श्रुतिव्यवहारोऽत आह

छिन्नेऽपीति ॥ (कै)

तथाचेति । (कै)

स्योपस्य विकारत्वाभावेनैकदेशविकृतोपसंख्यानोऽपि तत्रोक्तरी-
तिरेवावश्यकौति भावः ॥ अर्थे त्यादि दृष्टान्तार्थम् । अन्यथा
शक्ततावच्छेदकानुपूव्यज्ञानाद्बोधो न स्यादेतदर्थं च तत्राद्याङ्गीकार
आवश्यक इति भावः ॥

अवस्थिते इति । (कै)

न च इप्रसङ्गे उरितिवाच्यमिति नानित्यत्वम् । अनर्थकत्वे-
नाऽप्यबोधाय प्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अवयवत्वेन प्रसङ्गे त्ववयवान्तर-
प्रादुर्भावपूर्वावयवापगमाभ्यामनित्यत्वस्यादित्यथ ॥ १ स एवाचम्'

१ हनो बध च (उ-सू १६४) इत्यनेन क्लृप्तौ ॥

२ नित्या शब्दा । नित्येषु च नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिवर्गैर्भ-
वितव्यमनपाद्योपजनविकारिभिः । तत्र स एवाद्य विकृतस्येतन्नित्येषु
नोपपद्यते ॥

(स्थानिवदादेशोऽनल्लिधौ । १। १। ५६।) (अ १। पा १। आ ८)

इति प्रत्यभिज्ञया भाष्ये नित्यत्वसुपलक्षितम् । अत एव विकृत इत्यनेन विरोधः । अनित्यत्वाभावे हेतुः ते प्रसङ्गे इत्यादि । अस्य ह्यथवत्त्वात् ते प्रसङ्गे' इत्युक्तिर्नासमञ्जसेत्यथ । तदुपपादक 'एह' इत्यादि । एव च काव्यशब्दवादे न्यायेन सिद्धं नित्यशब्द-वादे तु नेतिवचनारम्भवादितात्पर्यम् । वस्तुतो वचनारम्भेऽपि विकृतत्वबुद्धिभाष्येण तत्सङ्गतिरित्यवश्यं वाच्यम् अन्यथा विकृतस्येत्य-सगतं स्यात् । तदा तथैव रीत्या लोकन्यायप्रवृत्तिरपि सूपपादेति । अनित्यविज्ञानं लित्याद्येकदेश्युक्तिः ॥ १कात्यायनीयाङ्गारदाजीय-पाठे हेत्वभिधानं च विशेषः ॥

११रुरित्यचेति । (कै)

प्रत्यचादेशत्वचेह निषेधमिति भावः ॥ लोकन्यायेन सिद्धि-खण्डनाय रूपान्यत्वाच्चेति । तद्वाच्ये

यदीति । (कै)

'इदमो म' इत्यादिवदिति भावः । अधस्त्वान्यथाभावेन जात्यभिव्यञ्जकाऽभाव इति तात्पर्यम् । एकदेशविकृतेषु' इति बहवचनेन लोपस्यापि सग्रहाद् अपचद् इत्यादावपि स्थानि-वत्त्वमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये वचनं खण्डयति

इमेऽपीति । (भा)

१ अ ३। पा ४। सू ८६ ॥

२ भारद्वाजीया पठन्ति । एकदेश

विकृतेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

३ अ ३। पा ४। सू ८६ ॥

४ अ ७। पा २। सू १ ८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

५६६

(अ १। पा १। आ ८) (स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ । १। १। ५६।)

अनुमानिकादेशस्याप्यादेशपदसामर्थ्येन ग्रहणादिति भाव ॥
इदमाशयमजानान पृच्छति ।

कथमिति ॥ (भा)

उक्तेनैवाभिप्रायेणाह

आदिश्यन्त इति ॥ (भा)

इमे चेति । (भा)

तुशब्दादय ॥ आदेशपदसामर्थ्यमजानान आह

आदेश इत्यादि ॥ (भा)

प्रत्यचादेशस्यैव ग्रहण न्याय्यमित्यभिमान । तदाह

योऽचेति ॥ (भा)

ननु तामादे पदसञ्ज्ञायामनाश्रयणेऽपि यथा स्थानिवत्त्वात्
पदत्वमेवसुकारस्यापीत्यत आह

सा हीति ।

तस्य नायमादेश इति भाव । तिङ्ल समुदायपर्याप्तमिति
तात्पर्यम् । स्थानिवत्त्वाद्द्वारापि नायसुकार पदत्वहेतुतथाश्रीयत
इति भाष्याथ ॥

आश्रीयते इत्यर्थ इति । (कै)

आश्रयितुमिच्छत इत्यथ ॥

तत्रोत्तरमाहेति । (कै)

१ इमे चाप्यादिश्रन्ते ॥

ई महाभाव्यप्रदीपोद्घोत ।
(स्थानिवदादेशोऽनख्विधौ । १। १। ५६।) (अ १। पा १। आ ८)

एकदेशीति शेष ॥ भाष्ये १ समुदाये त्यादि। २ सुप् तिङन्त-
मि त्यादौ ति इति समुदाये निमित्तत्वेनाश्रितेऽवयवातिरिक्तसमु-
दायाभावात् तकारेकारान्त पदमित्यथ । एव चेकारस्योकारादेशे
स्थानिवद्भावेनेकारबुद्धौ निमित्तभूतसमुदायसत्त्वात् पदत्वं सिद्धमिति
भाव ॥

तिङ्त्वात् । (कै)

तदवच्छिन्नावयवत्वात् ॥

तिङ्त्वम् । (कै)

तदवच्छिन्नावयवेकारत्वमित्यथ । यथाश्रुते हि पचतीत्यादौ
तान्तस्यापि पदत्वापत्तौ जश्वाऽऽपत्तिरिति बोध्यम् ॥ ननु प्राधान्ये-
नेत्युक्तौ प्रदीयेति न सिद्धोदत् आह

यचेति ॥ (कै)

प्रत्यक्षेति । (कै)

अनान्तरीयकेत्यथ ॥ इदानीं सिद्धान्ती एकदेश्युक्तमनुमन्यमान
इव पक्षान्तरत्वेन स्वाशय प्रकाशयति भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

सर्वविकार इति । (कै)

१ अन्तरस्य समुदायेऽवयव । तद्यथा । वृक्ष प्रचलन सहावयवै
प्रचलति ॥ २ अ १ / पा ४। सू १४ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६१

(अ १। पा १। आ ८) (स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ । १। १। ५६।)

१ अस्तेर्द्ध इत्यादौ ॥ २ योभूत्वा इत्यादि भाष्यस्य प्राग-
भावाप्रतियोगित्वे सति ध्वसाप्रतियोगित्व नित्यत्वमिति तात्पर्यम् ।
स्थानशब्द प्रसङ्गवाचीत्युत्तरम् ॥

तदसनिधाविति । (कै)

नित्यत्वावश्यकत्तत्त्वादारब्धस्य चावश्यसमापनीयत्वादिति भावः ॥
सञ्जाच्छब्दस्त्वयोरभावादाह

बहुलेति । (कै)

भूतपूर्वे स्थानशब्दप्रयोगमभ्युपेत्येदं परिहारान्तरम् । अन्यथा-
ऽऽनयक्यप्रसङ्गात् । न च तत्र स्थानशब्दो दृश्यते सोमस्थाने इत्यादा-
वभूतपूर्व एव प्रयोगदृशनादिति यदि भूतपूर्वे इत्यादि भाष्य-
तात्पर्यम् ॥

न चेति । (कै)

भूतपूर्वे हि स्थानशब्दो निवृत्तिवचन स्यादिति भावः ॥
तत्पत्रे नित्यत्व कथमिति पृच्छति भाष्ये

कथमिति ॥ (भा)

उत्तरमाह

बुद्धीति ॥ (भा)

१ अ २। पा ४। सू ५२ ॥ २ स्थानी हि नाम यो भूत्वा न भवति ॥
३ बुद्ध्या । तद्यथा । कश्चित् कस्मैचिदुपदिशति । प्राचीन ग्रामादास्मा
इति । तस्य सवत्राम्बुद्धि प्रसङ्गात् । तत्र पश्चादाह । ये क्षीरिणो
ऽवरोहवन्त एधुपर्णास्ते न्यग्रोधा इति । स तत्राम्बुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धि
प्रतिपद्यते । स तत्र पश्यति बुद्ध्या आम्नाश्चापकथ्यमाणान न्यग्रोधा
श्चोपाधीयमानान । नित्या एव च स्वस्मिन् विषय आम्ना नित्याश्च
न्यग्रोधा । बुद्धिस्त्वस्य विपरिणाम्यते ॥

(स्थानिवदादेशोऽनन्वितौ । १। १। ५६।) (अ १। पा १। अ ८)

प्रतिपत्तृवशादिति । (कै)

प्रतिपत्तृशब्देन तद्वैधा प्रतिपत्तिलक्ष्यते तद्ववशात्प्रतिपत्तृणा तथा
ज्ञानव्यवहाराभ्या बुद्धिधर्मारोपस्तत्रानुमीयते स्वतस्तद्वत्त्वस्य तत्र
बाधादिति भाव ॥ क्वचित्तु प्रतिपत्तिवशादिति पाठ । तदाह

न त्विति । (कै)

आरेपितभूतपूर्वत्वव्यवहारान्नित्यत्वहानिरिति भाव ॥ ननु
“प्राचीनम इत्यस्यात्राधिकरणप्रतिपादकत्वात्सप्तमीस्यादत आह

प्राचीति । (कै)

सप्तम्यन्तादुत्पन्नाऽस्ताते १ अञ्जेर्लुग इति लुक् ॥ भाष्ये

तस्य सर्वचेति । (भा)

प्राग्देशवृत्तत्वावच्छिन्न इत्यथ । स तत्र न्यग्रोधेषु ॥ ननु
“आस्रबुद्ध्या” इति न तृतीया अर्थाऽस्रगते । नापि षष्ठी सम्बन्धिनो-
ऽनुपस्थितैरत आह

तस्या अनन्तरमिति । (कै)

अनन्तरपदाध्याहारेण षष्ठीति भाव । केचित्तु आस्रबुद्ध्या
इत्यस्य ता विहायेत्यर्थ इत्याहुः ॥ भाष्ये

अपेक्ष्यमाणानिति । (भा)

तत्र यथा बुद्धेरेवापेक्ष उपधान चाऽऽशेषु न्यग्रोधेषु चारोप्यते
तथाऽत्रापि बुद्धिगतोत्पादविनाशयो स्थान्यादेशभावस्य च शब्दे-
स्वारोप इति भाव ॥ ‘आधानम् उत्पत्ति ॥ ननु उत्सर्गाप-
वादयो स्थान्यादेशभावात्कथ स्थानिवत्त्वमत आह

बुद्धीति ॥ (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६३
(अ १। पा १। आ ८) (स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ । १। १। ५६।)

अण्णतेति । (कै)

डौब् इत्यथ ॥ भाष्ये

उक्त वा (भा)

इति वाक्तिकस्थम् उक्तम् इत्यग्र व्याचष्टे

विषयेण त्वित्यादि ॥ (भा)

अद्रुण्णसूत्रे एकोऽकार इतिपत्रेऽनुबन्धसङ्कर प्राप्नोति केऽप्यण्-
कृत प्राप्नोति इतिपूर्वपत्रे विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमि-
त्युक्तम् । विषयेऽण्कादौ भिन्नलिङ्गकरणात् । इह सुण्डो भव
इह जटौ भवेति लोकव्यवहारे यथा यङ्गणको यचोच्यते तत्र
तद्गुण एव भवति । तथा यल्लिङ्गो यचोच्यते तत्र तल्लिङ्गकार्यमेव
नाऽन्यानुबन्धकायमिति तदथस्योक्त । एव च सामान्यापेक्षत्वा-
न्निचमस्य स्थानिवत्त्वप्रयुक्तस्याऽपि व्यावृत्तिरितिभाव । वाक्तिके-
ऽधिकरणस्यैव करणत्वविवक्षया तृतीया । कैयटोक्तव्याख्याने तु
अथवा यदथ श्यनादीन् इति वक्ष्यमाणपत्रे एतत्पत्राद्वैलक्ष्यण्य
दुलभ शब्दमयादया वाक्तिकान्तदथाऽलाभश्च तु शब्दस्य पुनरथ-
त्वेऽपि नानापदाऽनन्वयस्तदवस्थश्च । किं च कैयटोक्ताथक विषयेण
तु पुनलिङ्गकरणात्सिद्धमि ति भाष्ये तत्र पठित 'नत्वेवमिति
दिक् ॥ तत्रत्य वा" इत्यग्र व्याचष्टे

१ भाष्यवाक्तिकमिदम् ॥

२ विषयेण तु नानालिङ्गकरणात् सिद्धम् । ६ । अ इ उण्य (१ । १ ।
आ २-सू १) इति शिवसूत्रव्याख्यानावसरे भगवता महाभाष्य
कारेणोद वाक्तिकमुक्तम् ॥ ३ अ १ । पा १ । आ २ । सू १ ॥

३ न नत्वेवम् । सम् ॥

(स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ । १। १। ५६।) (अ १। पा १। आ ८)

अथवा सिद्ध त्विति ॥ (भा)

अनुवत्तमान षष्ठीतिपद षष्ठीनिर्दिष्टलाक्षणिक षष्ठ्या विपरिणम्यत इत्याशयेनाह

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति ॥ (भा)

नन्वेव १ नाभि नभम् इत्यादौ षष्ठीनिर्देशाभावात्स्थानिवत्त्वा-

१ नाभि नभ च । (उगवादिभ्यो यत् । ५। १। २। एतत्सूत्रस्यगवादि गणसूत्रोऽयम्) अथ नाभिशब्दो गवादिषु पठ्यते । तत्रैवोच्यते “नाभि नभ चे”ति । तत्र चोच्यते । नाभेनभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात् । वा । नाभेनभभावे प्रत्ययस्थानुपपत्तिः । किं कारणम् । प्रकृत्यभावात् । विद्वते प्रकृतावभिधेयाया प्रत्ययेन भवितव्यं न च नाभिसञ्ज्ञिकाया विद्वते प्रकृतिरस्ति । यदेव हि तन्मण्डलचक्राणां मण्डलचक्रं तन्नभ्यमित्युच्यते ॥ सिद्धं तु शाखादिषु वचनाद्भ्रस्रत्वं च । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । शाखादिषु नाभिशब्दं पठितव्यो ऋस्रत्वं च वक्तव्यम् । नाभिरिव नभ्यमिति । कं पुनरिहोपमार्थं । यत्तदक्षधारणं परिवर्तनं वा । अपरं आह । यत्तदङ्गनोपाङ्गनमिति । न तर्हीदानौमिदं वक्तव्यं “नाभि नभ चे”ति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । यान्येतान्यरवन्ति चक्राणि तदर्धम् । तत्र नाभिसञ्ज्ञिकाया विद्वते प्रकृतिरस्ति । यानि चाप्यनरवन्ति चक्राणि तदर्थम्पीदं वक्तव्यम् । दृश्यते हि समुदायादवयवस्य पृथक्त्वम् । तद्यथा । वार्त्तीं शाखेति । गुणान्तरयोगाच्च विकारशब्दो दृश्यते । तद्यथा । वैभीतको यूप । खादिरं चषालमिति । तत्रावयवात् समुदाये वृत्ति भविष्यति ॥ अथ यो नभ्यार्थो वृत्तं कथं तत्र भवितव्यम् । नभो वृत्तं । नभ्यां शिशपेति ॥ नभ्यात्तु लुग्वचनम् । वा । नभ्यात्तु लुग्वक्तव्यं । स तर्हि लुग्वक्तव्यं । न वक्तव्यं । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । नभ्यार्थो नभ्य इति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६५

(अ १। पा १। आ ८) (स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १। १। ५६।)

भावेन यत्प्रत्ययसंनियुक्तनभस्य भवाङ्गत्वयोरभावाद् १ यत्सेति
लोपो न स्यादत आह

नाभीति ॥ (कै)

१ विधानात् । करणात् ॥ यत्र तद्धि स्थान्यनुमानं तत्र
कथमत आह

विश्रवणेति ॥ (कै)

प्रत्ययविषयम् । ३६ शिवाद्यण विषयम् ॥

४ वासवेति । (कै)

१ अ ६। पा ४। सू १४८ ॥

२ “नाभि नभ च इत्यादौ षष्ठा स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति षष्ठी ॥

३ शिवादिभ्योऽण् । ४। १। ११२ ॥

४ विदूराङ्गम् । ४। ३। ८४ । अयुक्तोऽयं निर्देशो न ह्यसौ विदूरात्
प्रभवति । किं तद्धि । वासवायात् प्रभवति विदूरे सक्नुयते । एव तद्धि
वासवायो विदूरश्च

वासवायो विदूरशब्दमापद्यते अस्मात् प्रत्ययो वक्तव्य ॥

प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

अथवा प्रकृत्यन्तरं विदूरशब्दो वासवायस्य ॥ न वै तत्र वासवाय विदूर
इत्यपाचरन्ति ।

न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्यथा । बगिजो वाराणसी जित्वरीत्युपाचरन्ति । एव वैयाकरणानां
वासवाय विदूर इत्युपाचरन्ति ॥

वासवायो विदूरश्च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

६ ६ महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।
(स्थानिवदादेशोऽनञ्विधौ । १। १। ५६।) (अ १। पा १ आ ८)

वैदूथस्य द्विरान्न प्रभव । किं तु ^१‘वालवायाद् इति
^२‘विदूराद् अ इत्यस्यासङ्गतौ इदं वाचिकम् । वालवायोविदूर-
मापद्यतेऽथास्मात्प्रत्यय । यद्वा वालवायाथवाचको विदूरोऽन्य एव
अप्रत्ययविषय इति तदथ ॥ ननु ^३विश्रव शब्दादपि प्रत्यय
स्यादत आह

विश्रव इति ॥ (कै)

विशेषोऽस्तीति । (कै)

निल हि प्रत्ययाद्युदात्तलबाधेनाद्युदात्तलाथ स्थानिवत्त्वात्पित्त्वे-
नानुदात्तले तु लसावधातुस्यापि अदुपदेशाद् इत्यनुदात्तले
^४धातोर्दुदात्तल सिद्धमेवेति भाव ॥

आद्युदात्तार्थमिति । (कै)

इष्टमपि ^५चित्त्वप्रयुक्तान्तोदात्तल बाधिलेत्यथ । अन्यत्र
विकरणेभ्य” इत्यपि नित्त्वसामर्थ्याद्बाध्यत इति भाव । किं च
वाच्यतु इत्यस्थानेकाचो दिवादौ सत्त्वेन तच्चापि नित्त्वपित्त्वयोविशेष ।
कैयटस्वरससु तस्य धातोर्दिवादावभाव एवेति बोध्यम् ॥

इष्टसिद्धये इति । (कै)

वैयर्थ्यान्नियमल वा ज्ञापकल वेत्यत्र विनिगमकाभावान्चित्त्व-

१ वालोयटाइन मुद्रापित विवरणे कैयटे च “वालवाप” इति प्रकारघटित-
पाठ एव सव्वञ्जास्ति ॥ २ अ ४। पा ३। सू ८४ ॥

३ “विश्रवणादेरसादेशत्वे” इत्यधिक क पुस्तके ।

४ धातो । ६। १। १६२। इत्यनेन ॥ ५ चित् । ६। १। १६३ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६ ७

(अ १। पा १। आ ८) (स्थानिवदादेशोऽनल्लिधौ । १। १। ५६।)

सामर्थ्यादन्यत्र विकरणेभ्य इत्युपदेशबाधकल्पनापेक्षया स्थानिवद्
इत्यतिदेशबाधकल्पनस्यैवौचित्याच्चेति भाव ॥

सामान्येनेति । (कै)

न विकरणविषयमेव नापि पित्तविषयमेवेत्यथ ॥ भाष्ये

श्यन्नादीनिति । (भा)

उत्सगसजातीयानुबन्धवदपवादानामुपलक्षणम् ॥

प्रत्ययानुकरणमिति । (कै)

१ टिड्ढाणञ् सूत्रे साहचर्यादिति भाव ॥ ननु एकस्मिन्
बहुवचनम् इत्युक्त्या षष्ठ्यभावात् कथमादेशत्वमत आह

एकस्मिन्निति ॥ (कै)

भाष्ये

अर्थातीति । (भा)

बहुवचनशब्दो न प्रत्ययपर किन्त्वथपर इति भाव ॥

उपग्रहणो अदीर्घ इति (भा)

भाष्ये ॥ ननु गङ्गाया ईगङ्गी गङ्गीयते क्षिपि गङ्गीरित्यादौ स्थानि-
वत्त्वनिषेधो न स्यात् । न च तत्र स्थानिवत्त्वे इष्टापत्तिरस्तु सुलोप-

१ अ ४ । पा १ । सू १५ ॥

२ जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् (१ । २ । ५८) एतत्
सूत्रस्थवाचिकमिदम् । अर्थातिदेशात् सिद्धम् । वा । अर्थातिदेशो
ऽयम् । नेद पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वय-
ग्रहणम् । उच्यते वचनम् । बहुनामर्थानां वचनं बहुवचनमिति । यावद्
ब्रूयादेकोऽर्थो बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति ॥

(स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १।१।५६।) (अ १। पा १। आ ८)

स्वास्त्विति वाच्यम् । आकारेकारप्रश्लेषमादाचैतत्प्रत्याख्यानपरभाष्य-
विरोधात् । सूत्रमतेऽपि नात्रलोप । प्रत्यासत्त्या व्याप्पदोपस्थित-
ईकाराकारयोरेव दीघग्रहणेन ग्रहणादिति चेन्न । तेषामनभि-
धानात् । नचेद विशेषण व्यथम् । खद्वा इत्यादौ सवणदीर्घे परत्वेन
परादिवद्भावप्राप्त्या स्थानिवत्त्वस्यैवाभावादिति वाच्यम् । न स्थानि-
वद्" इत्यस्य स्थानिकार्यं न लभते इत्यर्थे येन केनापि प्राप्तस्य
स्थानिकायस्य निषेध इति दीर्घेऽप्याप्लप्रयुक्तकार्यभाव शङ्का-
वारणार्थं तत् । ह्रस्व इति नोक्तम् । चिचाया जातश्चित्र इत्यादौ
१जाताथलुकि टापो लुक्पि २ प्रत्ययलचणेन ३ ह्रस्वादि
लोपापत्ते । ममतु । लुकोऽपि दीघभिन्नत्वात् तत्रापि न स्थानि-
प्रयुक्तकार्यातिदेश इति दिक् ॥

अतिखद्वा इति । (भा)

न चात्र ह्रस्व आकारस्येति तद्गतमालमल्विधिरिति वाच्यम् ।
४ गोस्त्रियोरुपसजनस्य इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तान्तप्रातिपदिकान्तस्य
ह्रस्व इत्यथ ॥ ५ अचञ्च' इति तु नोपतिष्ठते । अनिधमाप्रसक्ते ।
स्त्रीप्रत्ययल च टाडौत्यादिविग्नित्तिष्ठमिति न दोष । सूत्रोपात्तस्यैव
स्थानितावच्छेदकत्वमित्युक्तम् । अत एव गोटाङ्ग्रहण क्तव्यम्
इति वान्तिककृतोक्तम् । खरितत्ववत्त्वात् 'स्त्रियाम् इति प्रकृत्य ये
विहितास्त्रोषा ग्रहणमिति भाष्यकृतोक्तम् । विधान चातुबन्ध-
विग्नित्तिष्ठस्यैवेति स्पष्टमेवेति दिक् ॥

१ नक्षत्रेभ्यो बज्जलम (४ । ३ । ३७) इत्यनेन ।

२ अ १ । पा १ । सू ६२ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ६८ ॥

४ अ १ । पा २ । सू ४८ ॥

५ अ १ । पा २ । सू २८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६ ६
 (अ १। पा १। आ ८) (स्थानिवदादेशोऽनखिधौ । १। १। ५६।

अतिखट्वायेति । (भा)

न चाबन्तादङ्गात्परस्य थाडिति तदर्थं । उपसजनस्त्रीप्रत्यये
 च तदादिनिधमात्” नैतदङ्गमावन्तमिति स्थानिवत्त्वेऽपि न घाट
 प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽऽवन्तग्रहणे तेन चाङ्ग-
 विशेषणे आबन्तान्त यदङ्गमित्यर्थान्न दोष । अत एवाङ्गखट्वाथा-
 मित्यादौ घाट्घिद्धिरिति भावः ॥ नन्वेवमपि दीर्घं कृते स्थानि-
 वद्भावेनाप्ल स्यादेवाऽय निषेधस्तु न दीघत्वादत आह

अत्र चेति । (कै)

एव च स्थानिवद्भावेन तदस्माभस्तत स्थानिन्यसत्त्वादिति भावः ॥
 भाष्ये

ननु चेदानीमिति । (भा)

वान्तिकाकरणे इत्यथ ॥

सत्यपीति । (भा)

निष्कौशान्विरित्यादौ ॥

प्रश्निष्टनिर्देशादिति । (भा)

अतिखट्वायेत्यादौ आकारस्य लाचणिकत्वादेव न दोषः ।
 खट्वाये इत्यादौ प्रत्युत दोषो यतो लक्षणप्रवृत्तिं विना यद्रूपा-
 ऽसम्भवस्तदेव लाचणिक परिभाषाया निषेधविषयः । नचेह
 तथा । एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्त्वादित्याहुः ॥ अथ च प्रश्नेषो
 १ याडाप २ आडि चाप ३ औड आप ४ डेरास्वाद्याप

१ अ ७। पा ३। सू ११३ ॥

२ अ ७। पा ३। सू १०५ ॥

३ अ ७। पा १। सू १८ ॥

४ अ ७। पा ३। सू ११६ ॥

(स्थानिवदादेशोऽनल्लिघौ । १। १। ५६।) (अ १। पा १। आ ८)

१८ हल्लब्धाव् इत्येतेषु । २ इस्वनद्याप इत्यत्र तु प्रक्षेपे न मान-
मिति दिक् ॥ ननु भाष्यमते सूत्रमते च अतिखड्गस्य अ । अतिखड्गा
इत्यत्र सुलोपो भवति । वार्त्तिकमते तु न । अतिखड्गे आवन्तलस्य
विच्छेदादग्रे प्ररोहाऽसभवादिति चेन्न । अनभिधानेनैषा प्रयोगा-
णामभावात् । यदा स्थानिवद्भावस्य कार्याथलेनाऽतिखड्गशब्दे
आकारप्रक्षेपे फलाभावात्तदप्रवृत्तौ स्थानिन्यालबुद्धेरभावात् तदा-
देशे तदारोह सूत्रमते भाष्यमते च दुःखम् । परम्परया काव्य-
मादायाऽऽद्यस्थानिवत्प्रवृत्तौ मानाभावात् । यत्तु वार्त्तिकमते
लोपाप्राप्त्या भाष्यादिमतेऽपि ईकारादिप्रक्षेपान्तरेण लोपाभाव एव
वाच्य । एकप्रक्षेपेणैवाऽतिखड्गव्यावृत्तौ सिद्धाया दीघग्रहण सूत्र-
मते भाष्यमते तद्व्याख्यानाय कृतप्रक्षेपान्तरं च नियमार्थं न
कदाचिद् रूपान्तरं प्राप्तौ यौ व्यापौ इति एव च न दोष
इति । तन्न । मानाभावात् । अतिखड्गाथ इत्येव वार्त्तिकप्रयोजन
प्रदर्श्याऽऽकारप्रक्षेपेण हि तद्व्याख्यातम् ॥ भाष्ये

आह्नि भुवोरिति । (भा)

१ 'नुव ईट्' इति ४ 'अस्तिश्चिचोऽपृक्तो' इत्याभ्या प्राप्ति ॥

५ 'द्विसकारको निर्देश इति । (भा)

६ 'अस्तिश्चिच' इति सूत्रपाठ इति भाव । प्रकारान्तरे तु

१ अ ६ । पा १ । सू ६८ ॥

२ अ ७ । पा १ । सू ५४ ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू ६३ ॥

४ अ ७ । पा ३ । सू ६६ ॥

५ अस्तिश्चिचोऽपृक्त इति द्विसकारको निर्देश ॥

६ अ ७ । पा ३ । सू ६६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६११

(अ १ । पा १ । आ ८) (स्थानिवदादेशोऽनस्त्विधौ । १ । १ । ५६ ।)

आदेशैरपहारात् सदथोच्चारणाभावेन निर्देश इति भाष्यास्खारस्यम् ।
अत एव वाक्तिककृता सिजलुक स्थानिवत्त्वस्य प्रत्ययलक्षणस्य वा
प्रतिषेधो नारब्ध सकारस्य सिज्विशेषणत्वमित्याशयेन । तद्विशेषण-
सामर्थ्यात् श्रूयमाणसान्तपरमिति प्रत्ययलक्षण सूत्रस्य विध्यथ-
त्वेऽपि न दोष । भाष्यकृता तु मध्यमणिन्यायेनोभयसम्बन्धमङ्गी-
कृत्य भुव स्थानिवत्त्वप्रतिषेधोऽपि प्रत्याख्यात इति बोध्यम् ॥

नाय खलुलिति । (भा)

यद्यपि वृद्धिर्बन्धस्यादन्तत्वेनापि वारयितुं शक्या तथापि तत्वांश-
प्रत्याख्यानाद्येदभावश्यकमिति भाव ॥

इद्धिधिश्चेति । (भा)

यथेड्विधि सिध्यति तथा तन्निषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य
इत्यथ ॥ इद्धिधेय इत्यस्य तन्निषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधद्वारेति शेष ॥

आवधिषीष्टेति । (भा)

१ आडो यमहन इत्यात्मने पदम् ॥

प्रतिषेध प्राप्नोतीति । (भा)

तत्र बधे स्थानिवत्त्वेनाङ्गतया निषेध प्राप्त इणनिषेधरूपे
कार्यं स्थानिवत्त्वप्रतिषेधेनाङ्गत्वाभावान्नेत्यथ । बधेरपि सूत्रे स्थान्य-
नुरूपानुदान्तस्यैवोच्चारणेन अनुदान्तत्व बोध्यम् ॥

प्रकृतिस्वरस्य । (भा)

प्रकृतित स्थान्यनुरूपतया प्राप्तस्यानुदान्तत्वस्य ॥

प्रत्ययस्वरम् । (भा)

तत्प्रयुक्तनिघातम् ॥ नन्वत्रोदाहरणे^१ तिङ्ङुतिङ् इति निघा-
तेन भाष्यमत आह

यदा यदिति । (कै)

यदेत्यस्य तदैतदुदाहरणमित्यनेनान्वय । मध्ये भवति तदा
इत्यपाठ ॥ भाष्ये

आर्द्धधातुकसामान्ये इति । (भा)

आर्द्धधातुक इति वल्लिडीत्याद्यपि विषयसप्तम्येवेति भाव ।
एव चाद्युदात्तनिपातने उपदेशिवद्भावारम्भगौरवाभावेन उपदेशत्वा-
वच्छेदेनाकुदात्तत्वाभावात् स्थानिवद्भावेनाङ्गत्वे सत्यपि निषेधाप्राप्त्या
तन्निषेधो न काव्य इति तात्पर्यम् ॥

आकारान्तादिति । (भा)

^१ विभाषा लीयते ^२ विभेतेर्हेतुभये इत्याल^३ “लीलोनुग्-
लुकौ” इति ^४ भियो हेतुभये इति च नुक्पुकौ ॥

प्रक्षिष्टनिर्देशादिति । (भा)

यद्यपि भिय इत्यत्र प्रक्षेपे एकादेशस्य “ङ्ङुतिङ्” सूत्र-
भाष्योक्तरीत्या पूर्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यके इयङ् विधौ^० अत्र पर-
स्मिन् इति स्थानिवत्त्वेनेयङ्दुर्लभस्तथापि सौचत्वात् स इति
बोध्यम् । “क्षियो निष्ठायाम् इति दीघविधाविवेतिदिक् ॥

१ अ ८ । पा १ । सू २८ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ५१ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ५३ ॥

४ अ ७ । पा ३ । सू ३६ ॥

५ अ ७ । पा ३ । सू ४ ॥

६ अ ३ । पा १ । सू ६३ ॥

७ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥

८ द्वियः । ६ । ४ । ५६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६१३

(अ १। पा १। आ ८)

(स्थानिवदादेशोऽनल्लिख्यौ । १। १। ५६।)

१शाभावेत्यादि । (भा)

२“शा हौ” ३ हन्तेज ४ ऊङ्गलभ्यो षेधि ५“उतश्च प्रत्ययाद्”
६“असोरेङ्गौ” इत्येते ॥

परत्वादिति । (भा)

युगपत्प्रवृत्तौ खल्वनिमित्तानन्तर्याभावरूपासम्भवस्य सत्त्वात् ।
तादृशाऽसम्भव एव च विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी स्थानिवद्भावस्तु
काव्यप्रवृत्त्यन्तर न प्रवृत्तिकाले इति युगपदसम्भव स्पष्ट एवेति
भाव । एवमप्येपि ॥

परत्वात्तिस्त्वभाव इति । (भा)

न च १लिङ्गविशेषविभक्तिसञ्ज्ञाऽपेक्षया प्रत्ययविशेषाऽपेक्षयाऽप्य
न्तरङ्गत्वात्तत्रयादेशापत्तिः । किं च खरूपेणोपादाने विशेषापेक्ष
कृतवहिरङ्गत्व नेत्यथस्य २ पाद पद इति सूत्रस्यभाष्ये ध्वनि-
तत्वेन सवथा त्रयादेशस्थान्तरङ्गत्वमिति वाच्यम् । अथसञ्ज्ञाकृत-
वहिरङ्गत्वस्य शास्त्रेऽनाश्रयणात् । एतेन चतस्र इत्यपि व्याख्यात-
मिति दिक् ॥ विदुष इत्यत्र ३ विदे शतुवसु इति शचा-
देशो वसु ॥

१ लोडादेशे शाभावजभावधिस्वहिलोपैत्वप्रतिषेध । वा २५ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू ३५ ॥ ३ अ ६ । पा ४ । सू ३६ ॥

४ अ ६ । पा ४ । सू ११ ॥ ५ अ ६ । पा ४ । सू १६ ॥

६ अ ६ । पा ४ । सू ११६ ॥

७ लिङ्गविशेषविभक्तिसञ्ज्ञाऽपेक्षतिस्त्वपेक्षया । क ॥

८ अ ६ । पा ४ । सू १३ ॥ ९ अ ७ । पा १ । सू ३६ ॥

शतुरनुम इत्यादि । (भा)

अनुम् शता तदन्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्ति-
रुदात्ता इत्यर्थः ॥

यदि प्रत्याहारेति । (भा)

उमहितशत्रन्तेत्यर्थ इत्यभिमानः ॥

अनुम्क इति । (भा)

वसोरपि व्यपदेशिवद्भावेनोम्बत्वम् ॥

आगमग्रहणे हीति । (भा)

हिरण्यं । तद्ग्रहणेऽपीत्यर्थः ॥ कैघटे

अनुमेव शतेति । (कै)

यद्यपि शताऽपि प्रत्याहारान्तर्गतस्तथापि सामर्थ्यात्तद्विन्नस्यैव
प्रत्याहारान्तर्गतस्य ग्रहणमिति भावः । व्यापकत्वात्प्राथम्याच्च तना-
दीत्युकारेण प्रत्याहार इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोतीति । (भा)

अत्र वार्तिके भाष्ये च पूर्वशब्देन तदपवादो लक्ष्यते ॥ भाष्ये
१“सर्वचेति” “चावङ्” इति सूत्रस्याप्युपलक्षणम् । ध्वनितं चेदम्
२“अवङ्” सूत्रे भाष्ये इति षष्ठे निरूपयिष्यामः । अनन्तरेति न्यायेन
तदपवादोऽपि परलाक्षणमपि बाधित्वा स्यादित्याशयः । यत्तु कैघटेन
“तस्मादेङ्” इत्यादि “प्रसङ्ग उक्त” इत्यन्तमुक्तम् । तत्तु चिन्त्यमेव ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६१५

(अ १। पा १। आ ८) (अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।)

१ एङ पदान्ताद् इति सूत्रे एङ् पदोच्चारणसत्त्वेन शङ्काया
असम्भवादुक्तित्वाद् भाष्योक्ते तु एङपदाभावाद्गुणवृत्तिमजानत
शङ्केत्युक्तिः सन्भवात् ॥ भाष्ये

एवमपीति । (भा)

लाक्षणिकत्वात्स्य गोशब्दस्य स्वतः प्रकृतिभावाऽप्राप्तावपि स्थानि-
वत्त्वेन प्राप्नोतीति तत्रप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यथ । यदि तु १ अत्रैत -
सूत्रभाष्योक्तरीत्या वणग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवृत्तते तदेद्
वचन न काथ्यम् । एङो लाक्षणिकत्वात् तदग्रे स्थानिवत्त्वा-
नपेक्षणेनातिदेशविषये तदप्रवृत्तिरित्यपि नेत्याहुः ॥ भाष्ये

तपरकरणसामर्थ्यादिति । (भा)

एव च गस्याविवक्षितत्वेनाज्जिधित्वात्स्थानिवत्त्वाऽभाव इति भावः ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७ ॥

पूर्वेष्वैव सिद्धे इद् किमथमत आह

अल् इति ॥ (कै)

उरदत्त्वे इति । (कै)

अङ्गाच्चिन्नप्रत्ययपरत्वनिमित्तके इति शेषः । १ लिख्यभाष्यस्य'

१ अ ६। पा १। सू १ ६॥ २ अ १। पा १। सू १५॥

३ अ ६। पा १। सू १७॥

(अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।) (अ १। पा १। आ ८)

इत्युभयेषा ग्रहणाद् 'ह्लादि' शेषात् प्राक् सप्रसारणे वस्य सप्रसा-
रणान्तनिषेधाच्च प्राङ्नित्यत्वात्परत्वाच्चोरदत्त्वमिति भाव ॥

एवमचितीति । (कै)

उत्तरपदस्याधिकृतस्य ह्रस्वेन विशेषणान्तदन्तग्रहणे लब्धे ह्रस्वान्ते
इत्यत्रान्तस्य ग्रहणेन भूतपूर्वगतेराश्रयणेनेद साधयितुं शक्यमिति
कश्चित् । तन्न । तदभावे ह्रस्वादावित्यर्थापत्तेः । ह्रस्वान्ते
इत्यत्र १ नञ्सुभ्याम् इत्यनुवृत्तावपि २ बहोर्नञ्वद् इति
वचनाद् बद्धचित्तीक इत्युदाहृतम् । प्रत्युदाहरणादिचिन्ता
वृत्तिकाराणामुचिता न तु भाष्यकृतोऽत आह

वार्त्तानीति । (कै)

वृत्त्युदाहृतानि ॥ भाष्ये

शकार । (भा)

“च्छो शूड्” इति विहित ॥

अत एवेति । (कै)

प्रत्ययनिरपेक्षतयान्तरङ्गत्वेन तुक् प्रादेशात् प्राक् प्रवृत्तना-
देवेत्यथ । अत्रान्तरङ्गत्व प्रथमप्रवृत्तिकलरूपम् ॥

युगपदिति । (कै)

वञ्जावलविचारस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्रैव सम्भवादिति भाव ॥

१ अ ७। पा ४। सू ६ ॥ २ अ ६। पा २। सू १७२ ॥

३ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभ्रंति । ६। २। १७५ ॥

४ अ ६। पा ४। सू १६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोष । ६१७
(अ १। पा १। आ ८) (अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।)

यथेति । (कै)

कारक किरतीत्यादौ अन्तरङ्गत्वात्प्रवमकादेशविकरणौ इति भाव ॥

सतुगिति । (कै)

१यद्यथकृतव्यूहपरिभाषया तुग्घ्यावृत्ति क्तु शक्या तथापि तदभावस्यापि तुग निर्देशो ज्ञापक । न च वाञ्छते किपि वाञ्छावित्यादौ शाभावाथ सतुक् निर्देश इति वाच्यम् । आदेश-योग्यप्रत्ययपरस्य वाञ्छते प्रयोगाभावात् । अत एव सतुक् निर्देश सामर्थ्यात् सर्वादेशे श इति षाष्ठभाष्योक्तं स गच्छते ॥ ननु सतुक् निर्देशेऽपि तेनाङ्गविशेषणात् तदन्तविधौ २ अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यैव स्यादत आह

समुदायेति ॥ (कै)

अनर्थकत्वादिति । (कै)

२ नानथक' इति निषेधादिति भाव ॥ सतुक्कनिर्देशे लिङ्ग-माह

एव चेति ॥ (कै)

नहीति । (कै)

अयोगवाहेषु हलत्वाच्चलथो समावेशदशनेन तयोरविरोध इति भाव ॥ ननु स्वाश्रयाऽनिवृत्तौ वाय्वारित्यत्र दोषोऽत आह

वाय्वोरितीति ॥ (कै)

१ अकृतव्यूहा पाणिनीया । ५४ । परिभाषेन्द- ॥

२ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

३ नानथकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । १ । ४ । परिभाषेन्दुश्रे- ॥

असिद्धत्वनिषेधादिति । (कै)

ऊठ इति शेष । वहिरङ्गपरिभाषाऽनित्यत्वादित्यन्ये ॥

योऽनादिष्टादच इति । (कै)

अजग्रहण सिद्धान्तरीत्या स्थान्यपेक्षया पूर्वत्वमाश्रीयत इत्यत्र तात्पर्यम् ॥

स्थापयिष्यमाणत्वादिति । (कै)

आख्यास्यमानत्वादित्यथ ॥ अत्र स्वाश्रयकार्यभावाऽतिदेश-
स्यापि सिद्धान्तयिष्यमाणत्वाद्भाष्ये परिहारान्तरम्

अथवा योऽचेति । (भा)

अथ भाव । अभावातिदेशेऽपि स्थानिप्रयुक्त भवत्यादेशप्रयुक्त
नेत्यर्थ इति ॥ तदाह

समुदायेति । (कै)

यथा सूत्रे सानुबन्धकग्रहणे तस्यानन्विधित्व स्थानित्व च नास्ति
तथा आदेशत्वमपि सूत्रोपात्तस्यैवेतिभाव । एव च यण् आदेश-
प्रयुक्त किन्तु तदवयवप्रयुक्त इति नासौ वाच्यत इति तात्पर्यम् ॥

‘आदेशो गृह्यत इति । (कै)

आदेश इति गृह्यते इत्यथ ॥

न प्राप्नोतीति । (कै)

स्थानिवत्त्वेनेति शेष ॥ भाष्ये

आगत्येति (भा)

मलोपस्यापि ब्रह्मस्य पितृव्यपरत्वसपादकतया तुग्विधावाश्रयण-

(अ १। पा १। आ ७) (अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।)
मित्यथ । अभावातिदेशे चैतन्फलम् । १अत एवाऽभावातिदेशे
पठयतीत्यादौ वृद्धिर्नैत्ये भाष्य सङ्गच्छते ॥ ननु स्वाश्रयवल्त्वा-
दिना यलोपसिद्धावपि आलोप स्थानिवत्त्वेन स्यादिति तद्वारणाय
परग्रहणमावश्यकमेवेत्यत आह

अव्युत्पन्नत्वादिति ॥ (कै)

आकारलोप इति । (कै)

१ 'आतो लोप इत्यनेन । जनेरौणादिके यकि २ ये विभाषा
इत्यात्वे टापि तेनैकादेशे तस्य पूर्वान्तवद्भावादाद्धधातुकत्वेन
युवतिग्रन्थेन बङ्गव्रीहौ निडादेशे यलोपेऽवशिष्टस्य स्थानिवत्त्वेनाद्ध-
धातुकादिसत्त्वात् । यातिरिति वद् इति भाव ॥ ननु आभीयत्वेना-
ऽऽत्वस्यासिद्धत्वालोपो नेत्यत आह

न चेति ॥ (कै)

व्याश्रयत्वादिति । (कै)

ये आत्वम् आस्थानिके निडि लोप इत्यात्वनिमित्तापेक्षया
न्यूननिमित्तकत्वाद् व्याश्रयता ॥ भाष्ये

द्विपदिकेति । (भा)

दौ दौ पादौ ददातीति ४ तद्धितार्थे ति समासे ५ पादशतस्य
इति वुन्लोपो ॥

१ "अत एव" इत्यारभ्य "सगच्छते" इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

२ अ ६। पा । सू ६४ ॥ ३ अ ६। पा ४। सू ४३ ॥

४ अ २। पा १। सू ५१ ॥

५ पादशतस्य सख्यादेवींश्याया वन् लोपश्च । ५। ४। १ ॥

(अत्र परस्मिन् पूर्वविधौ । १।१।५७।) (अ १। पा १। आ ८)

परस्मिन्निति । (भा)

सहविधाने परनिमित्तकत्वव्यवहाराभावादित्यथ ॥ पुनर्लोप-
वचनेन यथा स्थानिवत्त्वाभावस्तथाऽभिनयति

पुनर्लोपेति ॥ (भा)

भाष्ये वैयाघ्रपद्ये व्याघ्रस्येव पादावस्येति बङ्गव्रीहौ १ पादस्य
लोप' इति लोपे 'गर्गादित्वाद्यञि ४ पाद पद्' इति पद्भावे ५ न
व्याभ्याम् इत्यैच् ॥ ननु स्थानिवत्त्वादित्ययुक्तन्तेन विनापि टित
एत्वात् प्राग्यौवण्योरित्यस्य परत्वात्प्राप्तेरत आह

इट इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वादिति भाव ॥

नित्यत्वादिति । (कै)

लोपस्य विकरणे कृते तेन व्यवधानाच्च प्राप्नोतीतिभाव ।
यद्यपि लुकि इलोपप्राप्ते सोऽपि नित्यस्तथापि विकरणसप्रधार-
णाभावाभिप्रायेणैदम् ॥ ननु परस्मिन्नित्यस्याभावे शब्दलुक् स्थानि-
वत्त्वेन ६ एरनेकाच्च' इति यण स्यात् तत्र च कृते यलोपे स्थानि
वत्त्वनिषेधेन इकारपरत्वाऽभावाद न लोपप्राप्तियलोपे लोपरूपाजादेश
एव भेति नियमस्त्वनिमित्तभूताऽजादेशविषय एवास्तु परस्मिन् इति
च न काथ्यमत आह

१ परस्मिन्निति वचनाद्भवति ॥

२ अ ५। पा ४। सू १२८ ॥

३ गर्गादित्यो यञ् । ४।१।२०५ ॥

४ अ ६। पा ४। सू १३ ॥

५ अ ७। पा ३। सू ३ ॥

६ अ ६। पा ४। सू ८२ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६२१
(अ १। पा १। आ ८) (अत्र परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।)

१एरनेकाच इति ।

एतेन शबलुक स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात् थीवणथोरित्यस्य २न
प्राप्तिरित्यपास्तम ॥

ह्रस्वादित्येवेति । (कै)

से स्थतोशब्दादावथेवम् ॥ अत्र स्थानिवत्त्वेऽपि न ह्रस्वान्ता
तचाऽऽह

खड्गे इति । (कै)

लोप, सिद्ध इत्यनुषज्यते । स्थानिवत्त्वादेवेकाराकारप्रसङ्गेऽपि न
दोष ॥

नैतेभ्य इति । (कै)

एव दीर्घकारान्तप्रकृतिकसे इत्यादीनामेकाचरकोशबोधितस्य
रा इत्यस्य च सम्बुद्धावभिधानाभावो बोध्य । अत्रेदं चिन्त्यम् ।
ओग्रहणस्य भाष्ये कृतत्वेन दीर्घकारान्तप्रकृतिकओकारान्तान-
भिधाने मानाभाव । गोऽथम् इति भाष्यं तु ओग्रहणस्य सव-
समततथा ओकारान्तोपलक्षणतया व्याख्येयमेव सर्वै । किं च
सम्बुद्धावनभिधानेनोपपत्तौ सवथा विजभावकल्पना कुत इति ।
अपरे तु पूर्वविधावित्यस्याभावऽयं विचार । तत्र दीर्घान्तप्रकृतिक
एकारान्ते स्थानिवत्त्वेनैडोऽभावाद् विनातिदेशबाध प्रत्याहार-
ग्रहणचारिताथस्य वक्तुमशक्यत्वादनभिधानकल्पने न मानम् । नचेदं
भाष्यमभावातिदेशानङ्गीकारेणैव प्रवृत्तमिति वाच्यम् ॥ अथवा

योऽचादेश इति (भा)

भाष्येण तदाश्रयणात् । आगत्य वैयाघ्रपद्य इत्यादे प्रत्युदा-
हरणेन तदाश्रयणाच्चेत्याहुः ॥ भाष्ये

गोऽर्थमेतदिति । (भा)

अनिष्टलोपसिद्धयमेव तत । स्थानिवद्भावेनैङ्त्वादितिभाव ॥

बाधवीया इति । (भा)

‘मधुवभ्रोरिति यञि वृद्धौ ओर्गुणेऽपि वृद्धाच्चे १ यस्येति’
लोपे २ हलस्तद्धितस्य’ इति सूत्राद् हल इत्यनुवत्तमाने ३ आपत्यस्य
इति सूत्रेण यलोप ॥ ननु सिद्धान्तेऽपि यनिमित्तो वान्तादेश
कथं यलोपनिमित्तं स्यादत आह

‘सनिपातेति ॥ (कै)

भाष्ये

नैधेय इति । (भा)

निपूर्वाङ्गाच्च किप्रत्यये आतो लोपे ० गतिषमासे “व्यच’
९ इतश्चानिञ’ इति ढक ॥ ननु च १ वेभिदिता’ इत्यत्राल्लोप
यलोपाभ्यां प्रागेव परत्वादित् । न च तदा प्रतिषेधप्राप्तिरत आह

१ मधुवभ्रोर्बाह्याकौशिकयो । ४ । १ । १ ६ ॥

२ अ ४ । पा २ । सू ११४ ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥

४ अ ६ । पा ४ । सू १५ ॥

५ अ ६ । पा ४ । सू १५१ ॥

६ सनिपातस्यैवो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य । ८५ । परिभाषेदुभ्ये-॥

७ अ ६ । पा ४ । सू ६४ ॥

८ कुगतिप्रादय । २ । २ । १८ ॥

९ अ ४ । पा १ । सू १२१ ॥

१ अ ४ । पा १ । सू १२२ ॥

(अ १। पा १। अ ८) (अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।)

नित्यत्वादिति । (कै)

तत इत्यनेनेटोऽनित्यत्वमुक्तम् ॥ ननु ह्यतद्विवचन नैकाजत आह
उपदेशेति ॥ (कै)

ननु भिद्य भिद्य इति द्विवचनरूपादेशस्य न भिद्युपदेशे उप-
देश इति कथमुपदेशे एकाचत्वमत आह

द्वि प्रयोगश्चेति । (कै)

यस्योपेऽवशिष्टस्यैव वेभिद् इत्यस्य उपदेश इति भाव ॥
परे तु ^१ एकाच उपदेश इत्यत्र ^२ एकाचो द्वे इति सूत्रस्य भाष्य-
रीत्या विहितविशेषणाश्रयणादङ्गसञ्ज्ञायामस्योपस्य स्थानिवत्त्वेन
द्वजादिनिरूपिताङ्गत्वस्य वेभिद् इति समुदायेऽभावाच्च पञ्चमी-
समास विनापि न तत्रानुपपत्तिरित्याहुः ॥

वर्णनिर्देशे त्विति । (कै)

स्थानिन्यकारो न विवक्षित इति वण एव तत्र स्थानी ठगादि-
प्रत्ययेष्वप्यकारस्तथैव आदेशे च विवक्षित इति ठत्वाऽभावात्
प्रसिद्धेव नेतिभाव ॥

^३सनिपातेति । (कै)

इद् च 'ठक् ऋसोश्च' ति वाक्तिकभाष्ये स्पष्टम् ॥

न भवतीति । (कै)

न च अपीपचन इत्यत्र ^४ न पदान्ते ति निषेधात् स्थानि-
वद्भावो दुर्लभ इति वाच्यम् । पदचरमावयवे क्तव्ये आदेशस्य

१ अ ७। पा २। सू १ ॥

२ अ ६। पा १। सू १ ॥

३ परिभाषेतुशे-८५ ॥

४ अ १। पा १। सू ५८ ॥

(अत्र परस्मिन् पूर्वविधौ । १।१।५७।) (अ १। पा १। आ ८)

पदान्तरस्यस्यैव ग्रहणादत्र तदप्राप्ते । पदेऽन्त इत्यथस्य भाष्ये
वक्ष्यमाणत्वेनैतदथलाभ । केचित्तु पूर्वोत्तरसाहचर्य्यणाभ्यस्तस्य भाव-
रूपादेशानपहृतविकरणकस्य ग्रहणादत्र प्रत्यैषिषन् इत्यादौ च न
दोष इत्याहुः । वस्तुत ईदृशसाहचर्य्याश्रयणाऽपेक्षया यञ्जमीसमासा-
ऽऽश्रयणे गौरवाभाव इति अपीपचन् इति तदुदाहरणमेव बोध्यम् ॥

न च तस्मादिति । (कै)

निमित्तत्वेनाश्रितादितिशेष । वस्तुतो निमित्तत्वेनाश्रिता-
दित्यव्यवधानोपलक्षणम् ।

न च तस्मादिति । (कै)

ओकारेण व्यवधानादित्यथ । तदग्रे निदिष्टपरिभाषावाधे
मानाभावादिदमेव युक्तम् । निमित्तत्वेनेत्यादे शब्दमर्थ्यादयाऽ-
लाभाच्च । अत एव तथा हि गोशब्दे 'त्यादिसायकमन्यथोक्ताय-
स्योपपादनानपेक्षत्वेन तद्वैयर्थ्यं निमित्तत्वेनाश्रितादित्येतद्ग्रहितस्य
युक्तत्व चेत्यन्ये ॥ ननु विधिग्रहणे कृतेऽपि कथं स्थानिवत्त्वेन
स्वाश्रयनिवृत्तिरत आह

अत्र इति । (कै)

“अत्र परस्मिन् पूर्व इत्येको योग । ‘पूर्वे’ति लुप्त
विभक्तिक विधौ’ इति द्वितीय । तेन स्थानिवदेवेति नियमा-
श्रयणमितिभाव ॥ भाष्ये

विधिमात्रे (भा)

इत्यस्य विवरणम् ‘अनाश्रीयमाणायामपि प्रकृतावि’ति स्थानि-
नीत्यथ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६२५

(अ १। पा १। आ ८) (अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।)

वाच्योरिति । (भा)

अच न बहिरङ्गासिद्धत्वम् । उभयोर्वर्णनिमित्तत्वेन समत्वात् ।
पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गमित्यपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वमन्तरङ्गप्राप्तिनियामक
न तु जातस्यासिद्धत्वे इति भाव ॥ भाष्ये स्वप्नशब्देन स्थान्दादेश-
स्योच्यते । अपरविधाविति तु वक्तव्यमि त्यारभ्य कथं यानि
स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानी त्यन्ता एकदेश्युक्ति । प्रायज्ञा-
सन्नित्यनयोरसिद्धवत् सूत्रेण सिद्धे । धिन्वन्तीत्यादावकारशब्द-
वृत्त्याद्भ्रूधातुकत्वस्यास्यधमत्वेन तस्य दुर्लभत्वादिटोऽप्राप्ते । सिद्धान्ति-
नापि भावसाधनविधिशब्दस्याऽप्युपादानमचेति सिद्धान्त बोधयितु
तन्नोक्तम् ॥ भाष्ये

१ धिन्वन्तीत्यादि । (भा)

यद्यप्यङ्गात्परस्य वलादेरिडित्यर्थात्पूर्वविधावित्युक्तावपि पञ्चमी-
समासेनेदं सिध्यति । तथाऽपि अङ्गसंज्ञानिमित्तस्येत्यथ इत्यभि-
प्रायेणेदमित्याहुः ॥

उपलक्षणार्थत्वादिति । (कै)

इदमचत्यग्रन्थयोजनमात्रं नत्वयं सिद्धान्त इति बोध्यम् । अत
एवादिपदं चरितायम् । १ यण प्रतिषेधो वाच्य इतिवदिदमना-
श्रित्येदमितितत्त्वम् ॥

पदान्ते विधातव्ये इति । (कै)

पदचरमावयवे क्तव्ये इत्यथ ॥

१ धिन्वन्ति क्त्वन्ति । यणादेशे क्ते वलादिलक्ष्य इट् प्राप्नोति ।

स्थानिवद्भावान्न भवति ॥

२ प्रतिषेधो वाच्य-। सम ॥

(अत्र परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।) (अ १। पा १। आ ८)

ततश्चेति । (कै)

एव च तत्सूत्राऽकरणलाघवाऽनुरोधेनापरविधावित्येव वक्तव्य-
मिति भाव । नित्यतुरित्यादिसिध्ये तस्यावश्यकत्वात् चिन्त्यभि-
दम् । भाष्ये तु सम्भवमात्रेणैदमुदाहृतम् । उरदत्तमपि स्थानि-
वद्भावेनैव सुलभ लक्ष्यविशेषे लक्ष्यानुरोधादयमपि रूपातिदेश
इति वा- कैयटाग्रथ । स्थान्यादेशयोरन्यतरापेक्षया परत्वमाश्रित्य
शङ्कते

नन्विति ॥ (कै)

निमित्तेति । (कै)

निमित्त च यस्य स्थानिवत्त्व तदीयं चाहम् । किन्त्विदम-
युक्तम् । एतन्न्यासखण्डनायाग्रे भगवता निमित्तस्थावधिताया वक्ष्य-
माणतया तदनाश्रयेणैतद् भाष्यप्रवृत्ते ॥ अपरविधावितिन्यासे-
ऽपि पञ्चमीसमासस्य वक्तुं शक्यत्वेन तत्सग्रह इत्युचितम् । वान्तिक
तु स्वविधिसग्रहायमिति स्पष्टमेव । न चात्र पञ्चमीसमासे हे
गौरित्यत्र स्वस्मात्परस्य विधावपिस्थानिवत्त्व स्यादिति वाच्यम् ।
पञ्चमीसमासानित्यत्वेनादोषात् ॥

प्रत्याहारग्रहणादिति । (कै)

शैस्सृतो इत्यादीनामनभिधानाश्रयेणैतदुक्तम् ॥ ननु बाभ्रवीया
इत्यत्र “आपत्यस्ये” तिङोपेऽवादेशस्य स्थानिवत्त्व स्यात् । अवादेश-
निमित्तथादिप्रत्ययसम्बन्धिन एव विधेः सत्त्वात् । न च “न

(अ १। पा १। आ ८) (अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।)

पदान्ते ति निषेध । ^१खरदीघयलोपेषु लोपाजादेश्चैव स्थानि-
वत्त्वनिषेधात् आह

बाध्वीया इति ॥ (कै)

ढको विधिरिति । (कै)

विधिग्रन्थो भावसाधन । सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समास ॥ ^१द्वयो-
रेकस्त्रेत्यादिनिर्देशात् स्वविधौ स्थानिवत्त्वमनित्यमिति बाध्वीय-
नैधेययोर्न दोष इति परे ॥ भाष्ये ^२ऽथे त्यादिना सगृहीत-
मि त्यन्तेन काक्त्वा प्रश्न । तदेवाह

व्यवधानात् प्रश्न इति ॥ (कै)

साक्षादिति । (कै)

एव च उत्तरस्त्रेत्यस्यानुपस्थाने तदङ्ग निदिष्टग्रहणमपि नोप-
तिष्ठत इति भाव ॥

तस्मिन्निति । (कै)

^३ तस्माद् इति सूत्रे ^४ तस्मिन् इत्यतोऽनुवत्तमानस्य निदिष्ट-
स्त्रेत्यथ । ^५वरेणणाच्च खिङ्गादत्र सूत्रे तदनुपस्थितिर्बोधा ॥

१ प्रतिषेधे खरदीघयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् (न पदान्त
द्विवचन - - १। १। ५८। एतत् सूत्रस्य वार्त्तिकम्) ॥

२ द्वयोरेकस्य ढतरच् । देयमृग्ये । किरतौ लवग्ये । इत्यादिज्ञापकमत्र ॥

३ अथ निमित्तेऽभिसम्बन्धमाने यत्तदस्य योगस्य मूर्द्धाभिविक्तसुदाहरण
तदपि सगृहीत भवति । किं पुनस्तत् । पद्मम मृद्येति ॥

४ अ १। पा १। सू. ६७ ॥

५ अ १। पा १। सू. ६६ ॥

६ खरग्रहणाच्च । क । ग ॥

(अत्र परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७ ।) (अ १। पा १। अ ८)

‘सम्बन्धसामान्ये इति । (कै)

न तु कमणीत्यथ । तेन सवलक्ष्यसिद्धिरिति भावः ॥ भाष्ये
पूर्वं स्यादिति । (भा)

पूर्वो न स्यादित्यस्याप्युपलक्षणम् । तदाह

स्वाश्रयनिवारणार्थमिति । (कै)

एव च प्रकृतसूत्रे उभयोरपि ग्रहण बोध्यम् ॥ कैघटे

१ अथ विधिग्रन्थोऽस्त्येव कमसाधनो विधीयते विधिरिति । अस्ति
भावसाधन । विधान विधिरिति । तत्र कमसाधनस्य विधिग्रन्थस्यो
पादाने न सर्वमिष्टं समृद्धीतमिति कृत्वा भावसाधनस्य विधिग्रन्थस्यो
धादानं विज्ञास्यते । पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावः प्रति पूर्व
स्यादिति स्थानिवद्भवतीत्येवमाटं भविष्यतीटं च न भविष्यति । दध्यत्र ।
मध्वत्र । चक्रतु । चक्रुः । इति परिहारं वक्ष्यति । कानि पुनरस्य
योगस्य प्रयोजनानि ।

स्तोत्राम्यह पादिकमौदवाह्रि

ततः श्रोभूते श्रातनौ पातनौ च ।

नेतारावागच्छत धारयि रावयि च

ततः पश्चात् खस्यते ध्वस्यते च ॥

स्तोत्रामौति । कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ पादिकमिति । पादोऽस्यास्तीति
ठन् । दौष्यत्यादिषु वार्थेषु ठक् । चरत्यर्थे तु पदिक इत्येव भवति
पर्यादित्वात् । ‘पद्मावे इके चरतानुपसख्यानम्’ (पद्यत्यतदर्थे ।
६ । ३ । ५३ । एतत् सूत्रस्य वार्थिकम्) इति पद्मावः ॥ उदकं
वहतीत्यण् । सञ्जायामुदभावः । अपत्ये इण् ॥ श्रोभूतिर्नाम शिष्यः ।
तस्याऽऽमन्त्रणम् ॥ श्रातनपातनशब्दाभ्यां गौरादित्वाद् ङीष् ॥ नेता
राविति । शिष्यवोरामन्त्रणम् । नयेते गुरुमुखाद् श्रावणार्थमिति
नेतारौ ॥ धारयारावयशब्दाभ्यामिण् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६२६
(अ १। पा १। आ ८) (अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।)

भावसाधन एवेति । (कै)

एव शब्दोऽप्यथ इति केचित् । न पदान्त इति सूत्रे एतत-
स्फुट वक्ष्यते ॥ भाष्ये

परिहार वक्ष्यतीति । (भा)

दध्यन्नेत्यत्र यण प्रतिषेधारम्भ चक्रतुरित्यादौ १ द्विवचने-
ऽची ति ॥

चरत्यर्थे इति । (कै)

१ पद्भावे इके चरतौ इत्युपसख्यानादितिभाव ॥

२ गौरादित्वादिति । (कै)

श्रद्धेयन्ताद्युजितिभाव । टित्वान्डीविति सप्तमे आकर ।
शातनीमित्यादा वल्लोपो न इत्यल्लोपप्राप्ति । धारणमित्यादौ
ध्रुभ्या ष्यन्ताभ्यां ल्युटि णत्वस्यासिद्धत्वात् ४ नस्तद्धित इत्यस्य
प्राप्ति ॥ भाष्ये

५ यजादिभ्यो विहित इति । (भा)

एव च वच्यादिभ्यो ष्यन्तेभ्य क्विपि सप्रसारण न भवत्येव ।
क्विवभाव एवेत्यन्ये ॥

नित्यादपीति । (कै)

६ 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधस्तु अनित्यो नास्त्येव वेति भाष्या-

१ अ १। पा १। सू ५६ ॥

२ पद्यत्यतदर्थे । ६। ३। ५६। एतत् सूत्रस्यवार्त्तिकम् ॥

३ विद्वौरादिभ्यश्च । ४। १। ४१ ॥

४ अ ६। पा ४। सू १४४ ॥ ५ अ ६। पा १। सू १५ ॥

६ नाजानन्तर्ये बहिर्द्वप्रकृति । ५१ परिभाषेस्तुभ्ये-॥

(अत्र परस्मिन् पूर्वविधौ । १।१। ५७।) (अ १। पा १। आ ८)

शय । पूर्वनिमित्तकायत्वम अचान्तरङ्गत्व विवक्षितम् ॥ उदा-
हरणत्ववादी आह । भाष्ये

अनेनाऽपीति ॥ (भा)

सति स्थानिवत्त्वे इति । (कै)

एव च द्वयोरपि नित्यत्वेनोच्चारणक्रमे प्राथम्यात् पूर्वं पूव्यणा-
देश एवेति भावः ॥ १ इतर । उदाहरणत्वखण्डनवादी ॥

शब्दपरेति । (कै)

उच्चारणक्रमीयप्राथम्यस्य शास्त्रेण बाध इति भावः । ततस्तूचे
व्यभिचिन्यायेन सूत्रपाठतः शब्दतश्चोभयविधमपि परत्वं गृह्यत इति
तात्पर्यम् ॥ नन्वेव काव्यम्परमित्युच्यते तत्कथमभेदे स्यादत आह

एकमपीति । (कै)

व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्य लक्षणभेदादिति भावः ॥ विषयगत पौर्वा-
पर्यं तदवच्छिन्ने लक्षणे आरोप्यत इत्यत्र तात्पर्यम् । विप्रतिषेध-
शास्त्रप्रवृत्तियोग्य 'नचास्ति यौगपद्येति' भाष्यबोधित विरोधमुप-
पादयति ।

एकस्य चेति । (कै)

प्रसङ्गे आदेशविधानादादेशसमये स्थानिनोऽसत्त्व निमित्तत्व

१ अनेनाऽपि सिद्ध स्वर । कथम् ।

आरभ्यमाणे नित्योऽसौ परस्मात्सौ व्यवस्थया ।

युगपत् सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण सिध्यति ॥

२ कैयटे । इतर आह ॥

अ १। पा १। आ ८) (अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।)

व सत्त्वे सत्त्वाऽसत्त्वे चैकत्र युगपद विरुद्धे । एव च द्वयोचणोर्योग
यद्याऽसम्भव इति भाव ॥ भाष्ये

बहिरङ्गेण सिद्धतीति । (भा)

तेनैव कर्त्वेति सिध्यति न सूत्रेणेत्यथ । एव च शब्दत परत्व-
मादाय विप्रतिषेधसूत्रस्य नैव प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । उदाहरण-
वादी अन्तरङ्गपरिभाषाऽश्रयण विनापि स्वर साधयति भाष्ये

एव तर्हीति ॥ (भा)

स्वरविधाविति । (भा)

अस्य स्वरौद्देश्यकविधित्वादिति भाव ॥

अवश्यमेवेति । (भा)

एव च तथैव सिद्धत्वान्नैतदस्या उदाहरणमिति भाव ॥

सा चाप्येषेति । (भा)

प्रकृतोदाहरणविषयपूर्वनिमित्तकमन्तरङ्गमित्यग्री न्यायसिद्ध

१ स्वरविधौ यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नाऽस्ति व्यवधानम् । सा तद्धि
एषा परिभाषा कत्तया ॥

२ ननु चेद्यमपि कर्त्तव्या असिद्ध बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इति ।
बहुप्रयोजनैषा परिभाषा । * अवश्यमेवैषा कर्त्तव्या । साचाऽप्येषा
लोकत सिद्धा । कथम् । प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको लक्ष्यते । तद्यथा ।
पुरुषोऽय प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिशरीर कार्याणि तानि तावत्
करोति तत् सुहृदा तत् सम्बन्धिनाम् ॥

३ अस्योदाहरणम् । सम ॥

(अच परस्मिन् पूवविधौ । १।१।५७।) (अ १। पा १। व्या ८)

इति तदनाश्रयणमशक्यमिति भावः ॥ ननु प्रत्ययववर्त्ती लोकरूपोऽवयवी लक्ष्यत इति नाथ प्रकृतानुपयोगादित्यत आह

प्रत्यासन्नेति ॥ (कै)

अङ्गानामिति । (कै)

अङ्गिन प्रतीतिशेषः ॥

अङ्गमङ्गमिति । (कै)

प्रत्यासन्नवर्त्ती तत्कार्याभिनिविष्टो लोको दृश्यत इति भावः । प्रत्यासन्नत्व च प्रथमोपस्थितत्वरूपम् ॥ भाष्ये शरीर प्रतीत्यन्वयः । प्रतियोगे द्वितीया ॥ भोग सुखादिसाक्षात्कारः ॥ आसन्ति” प्रथमोपस्थितिः । युगपदुपस्थिताविदम् । क्रमेणोपस्थितावपि आसन्तिवशादेव पूर्वं सुहृदामुपस्थितिरिति बोध्यम् ॥ ननु अन्वितस्य वाङ्मार्थेन योगो भवतीत्ययुक्तं शब्दायसम्बन्धस्य नित्यत्वात् शब्दस्य विरम्यव्यापाराभावाद् युगपदेव सकलाथप्रतीते क्रमाभिधानमप्यसंगतमितत आह

नित्येऽपीति ॥ (कै)

असन्तमपीति । (कै) •

असत्यमपीति पाठान्तरम् । शब्दजन्यबोधे वस्तुगत्याऽसत्त्वादित्यर्थः । किं तु शास्त्रवासना कल्पितोऽयं प्रक्रियादशाया क्रमः । अथवदुद्देश्यकप्रातिपदिकसञ्ज्ञोद्देश्यकङ्गीवाद्युद्देशेन शास्त्रे स्वादिविधानादिति बोध्यम् ॥ वस्तुतः प्रकृतितदर्थावप्यसत्यमेव कुतस्तत् क्रमेऽस्य सत्यतेत्यत आह

महाभाष्यप्रदीपीड्योत । ६३३
(अ १। पा १। आ ८) (अच परस्मिन् प्रवविधौ । १। १। ५७।)

प्रकृत्याद्यर्थं चेति ॥ (कै)

असत्यमपीत्यनुकथ्यते ॥ भाष्ये

सामान्यभूतेऽर्थे वर्तत इति । (भा)

वर्तन नाम सामान्याभिधानम् ॥

विशिष्ये । (कै)

विशेषणविशिष्टे तदैव विशेष्यत्वात् । विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्य कारणत्वादिति भाव ॥

तदनुरक्तेति । (कै)

सामान्यस्य कार्यानिहत्वाद्भक्तिस्तदाश्रयतया शब्दाथत्वेन कल्प्यत इति
भाव ॥ भाष्ये

उपजायत (भा)

इत्यस्य बोधविषयो भवतीत्यथ ॥

व्यक्तस्येति । (भा)

द्रव्यस्य सतो बुद्ध्यारूढस्येत्यथ ॥

तत्पूर्वमिति । (कै)

आश्रयप्रतीत्युत्तरमेव तदाकाङ्क्षादिति भाव ॥

वस्त्वन्तरेति । (कै)

स्वसमवायिकारणनानावस्त्वपेक्षेत्यथ ॥ एकत्वस्य तस्याऽ-

भावादाह

एकत्वेति । (कै)

एव च प्रयोजनाऽपेक्षया सापि बहिरङ्गेत्यथ ॥

(अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।) (अ १। पा १। आ ८)

सजातीयेति । (कै)

द्रव्यत्वेन स्वाग्रयत्वेन वा सजातीयत्वम् ॥ ननु लिङ्गादिभि-
रेकाथसमवायाविशेषात् कथं शक्तेर्बाह्यत्वमत आह

कर्मादीनि त्विति ॥ (कै)

न्यायप्राप्त क्रम इति । (कै)

शास्त्रकल्पितन्यायप्राप्त प्रक्रियादशाचामित्यर्थ । अनेन
विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानकारणत्वाद्यपि तान्विककल्पितमिति
सूचितम् ॥ भाष्ये

यथैवेति । (भा)

अर्थानां लिङ्गसंख्याकारकाणाम् ॥ 'प्रादुर्भावो' ज्ञानम् ॥
'शब्दानामपि तद्बोधकस्त्रीप्रत्ययविभक्तौनामपि । अस्य प्रादुर्भाव
इति शेष ॥ 'तद्ब्रह्मार्थैरपी' त्यस्य तथैवानुपूर्व्येत्यर्थ । येन क्रमेण-
शब्दोपस्थितित्तेनैव क्रमेणकायमितिपूर्वमीकारनिमित्तको यणिति
भाव । तत्र पदस्यैव विभज्यान्वाख्याने सर्वेषां युगपत्प्राप्तवनया-
व्यवस्था । क्रमेणान्वाख्याने तु पूर्वप्रवृत्तिकत्वरूपमन्तरङ्गत्व 'पूर्वयणा-
देशस्य परयणादेशस्य बहिरङ्गत्व तु निमित्तभावादप्राप्तत्वरूप
बोध्यम् । अत एव वाच्योरित्यत्र नाभिद्धत्वम् । एव विधान्तरङ्गत्वस्य
दृष्टान्तादिवत्त्वेन युगपत्प्राप्तिविषयत्वात् । स्पष्टं चेद "वाहजट्"
सूत्रे कैयटे । यत्नयारीत्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति । तद्युक्तम् ।
अन्तरङ्गशब्दार्थाभावात् । अङ्गशब्दस्य तत्र निमित्तपरत्वात् ॥

१ पूर्वयणादेशस्य बोध्यम् । अस्तिद्धत्व परयणादेशस्य निमित्ताभावाद् -

- । क । ग ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू १३२ ॥

(अ १। पा १। आ ८) (अत्र परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।)

अबधीदिति । (भा)

यद्यपि १ अतो लोप इत्यत्र २ आधधातुक इति विषय-
सप्तमीति ३ 'अचोयद् इति सूत्रस्थभाष्यात्प्रतीयत इत्यपरनिमित्तक
लात्कथ स्थानिवत्त तथापि विषयसप्तमीत्वेऽपि परबुद्धिनिमित्तक-
त्वेन परनिमित्तकत्वमस्त्वेत्याशय । स्वतन्त्रवधधातुसु नास्त्येव अद्-
न्तले ४ जनिवध्योश्चे ति वधिग्रहणमपि न कत्तव्यमेवेति बोध्यम् ॥

बहुखङ्क इति (भा)

भाष्ये । ५ बहोणञ्चदुत्तरपदभूम्नि' इत्युक्तेरिति भाव ॥
नन्वादेशस्य सत्त्वादनादिष्टादित्यनुचितमत आह

अकृत एवेति । (कै)

उपलक्षणमेतदिति भाव ॥ ननु सूत्रेऽनादिष्टादित्येतदनुपादा-
नात्कथमेतन्नाभोऽत आह

'अजपेक्षयेति । (कै)

लक्ष्यानुरोधादिति भाव ॥ कमणि क्ते अनादिशमानादित्यथ
स्यादत आह

* आदेशनमिति । (कै)

बह्व्रीहौ ७ 'निष्ठेति' पूर्वनिपातसु न । तत्रकरणानित्यत्वात् ॥
नन्वच पूर्वत्वविज्ञाने आदेशेन पूर्वत्वस्याऽविशेषणान्तद्यथेत्युक्तमत आह

१ अ ६ । पा ४ । सू ४८ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू ४९ ॥

३ अ ३ । पा १ । सू ६३ ॥

४ अ ७ । पा ३ । सू ३५ ॥

५ अ ६ । पा २ । सू १७५ ॥

६ अजपेक्षयेति पाठ कैयटेऽस्ति ॥

७ अ २ । पा २ । सू ३६ ॥

ईरुद् महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।
(अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १।१।५७।) (अ १।या १।आ ८)
यथेति । (कै)

परमतेन दृष्टान्त इतिभाव ॥ पूर्वविध्यभावादाह
धिन्वन्तीति । (कै)

अन्यथेडापत्तिरिति भाव । अत्र यदक्तव्य तदुक्तम् ॥ पचमी-
समासाश्रयेण वैयाकरणे दोषमाशङ्क्याह
वैयाकरणेति । (कै)

१ऐञ्जिधानसामर्थ्यात् तत्र न भवति स्थानिवत्त्वमितिपरे ॥
विधियहण स्वाश्रयनिवृत्त्यथमित्युक्तत्वात्तत्रादेशलक्षणेत्यसगतमत आह
भाष्यकारेण त्विति । (कै)

इद वाक्तिकमिति न विरोध इति भाव ॥
निवर्त्यत इति । (कै)

उत्सृज्यते निवृत्तते इत्युत्सग इति भाव ॥
नत्वानन्तर्ये इति । (कै)

पूर्वविधावित्युक्ते शास्त्रीये कार्येऽतिदेशप्रवृत्तिरिति भाव ॥

१ न व्याभ्या पदान्ताभ्या पूर्वी तु ताभ्यामैच । ७ । ३ । ३ । अनेनेजागम ।
अत्राह भगवान् महाभाष्यकारः ।

व्याभ्या परस्यादृद्धित्वमपवादौ दृष्टेर्हि तौ ।
नित्यवैचौ तयोर्दृद्धि किमर्थं नेति शिष्यते । १ ॥
यत्र व्याभ्यां परादृद्धिस्तत्राध्यश्वेयथा न तौ ।
अचामादेर्याभ्या द्वि तौ कथं द्याप्रीतिके न तौ । २ ॥
यत्र दृद्धिरचामादेस्तत्रैवावत्र घोर्हि सा ।
अथ कस्मात्पदान्ताभ्या यथेयो न भवेद्यथा । ३ ॥

(अ १। पा १। आ ८) (अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।)

प्रयोगे इति । (कै)

उच्चारणे इत्यथ ॥ भाष्य

^१न हि देवदत्तस्येति । (भा)

हतेऽपि न जीवन चेत् किं वक्तव्यं तदारोप इत्यथ ॥

^२उक्तं वेति । (भा)

^३षत्वतुकोरि त्यत्र वचनद्वयकरणाऽपेक्षो विकल्प ॥

तदेव नामेति । (भा)

^४“इको यणचि इत्यस्मिन्नित्यथ ॥ चिणो लुकि त्रग्रहणाभावे
किं ततराम्शब्दस्य लुगुच्यते उत तेषां क्रमेण । नाद्य । सघातस्या-
प्रत्ययत्वात् । नान्य इत्याह भाष्ये

^५तलोपस्य चेति ॥ (भा)

१ न ह्यन्यस्याऽसिद्धत्वादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति । तद्यथा । न हि देव
दत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति ॥ तस्मात् स्थानि
वद्वचनमसिद्धत्वं च । वा ॥

२ किमुक्तम् । स्थानिवद्वचनानयक्यं शास्त्राऽसिद्धत्वात् । वा । स्थानि
वद्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । शास्त्राऽसिद्धत्वात् । नानेन कार्या
सिद्धत्वं क्रियते । किं तर्हि । शास्त्राऽसिद्धत्वमनेन क्रियते । एकादेश
शास्त्रं तुक्शास्त्रेऽसिद्धं भवतीति ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ८६ ॥ ४ अ ६ । पा १ । सू ७७ ॥

५ चिणो लुकि त्रग्रहणानयक्यं सघातस्याप्रत्ययत्वात् । वा ॥ तलोपस्य
चासिद्धत्वात् । वा ॥ चिणो लुक । ६ । ४ । १ । ४ । एतत् सूत्रस्य
वार्तिकमिति ॥

(अच परस्मिन् पूवविधौ । १।१।५७।) (अ १। पा १। आ ८)

एवमसिद्धवचनमात्रेण निर्वाहमुक्त्वा सूत्रकृत स्थानिवत्त्व
समथयति

१काममिति ॥ (भा)

नह्यभावेति । (कै)

इह" इत्यस्य सूत्रे इत्यथ इति भाव ॥ ननु पूवमस्याथस्य
विधिशब्देन साधितत्वात्कथ तत्करणरूपो न भार इत्यत आह

विधिशब्द चेति । (कै)

अध्याहारमात्रेणेति भाव ॥ भाष्ये

एवमादेशेऽपि न भवतीति । (भा)

आदेशन्निमित्तकोऽपीत्यथ ॥ यद्यपि व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो
वक्तव्य इति भाष्यकृता पूवमेवोक्त तथापि तदथप्रतिपादकवाचिक-
मवतारयितुं शक्यते भाष्ये

कि पुनरिति ॥ (भा)

अव्यवहितसम्भवे इति । (कै)

१"कृन्दसि परेऽपि" २ व्यवहिताश्च" इत्यनेन पूर्वपरशब्दयोर-

१ काममितिदिश्यता वा सञ्चासञ्चापि नेह भारोऽस्ति ।

कान्यो हि वाक्यशेषो वाक्य बल्य*धीन हि ॥

अथवा वतिनिर्देशोऽयं कामकारश्च वतिनिर्देशो वाक्यशेष समर्थयि
तुम् । तद्यथा । उग्रोन्वन्मन्त्रेषु यथा । सन्ति न सन्तीति । माह
वदस्या कक्षाः । सन्ति न सन्तीति ॥

२।३ कृन्दसि परव्यवहितवचन च । इति वाचिकमुक्त्वा "कृन्दसि परेऽपि
व्यवहिताश्च (१।४।८१।८२।) इति वक्तव्यम्" इत्युक्त भगवता ॥

* अधीनमिति । अध्याहारपदात् खविधानाद् आचकार्येति अधीनशब्द ॥

(अ १। पा १। आ ८) (अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।)

व्यवहितार्थे मुख्यबोधनादिति भाव ॥ १ तस्मिन्' इति सूत्रे निदिष्टग्रहणाद्भवद्विधाव्यवहितसाधारणे पूर्वशब्दस्य शक्ति । अन्यात् पूर्वमानयेत्यादि तु तात्पर्याऽनुपपत्त्या विशेषे लक्षणा 'छन्दसि परेऽपि इत्यादौ तु पराङ्गविकलाया १ तस्माद् इति परिभाषाया उपस्थितेरव्यवधानाश्लेष इह तु वरे ग्रहणास्तिङ्गात्तदनुपस्थितिरितितत्त्वम् ॥ भाष्ये एकाननुदान्तशब्देन तद्व्युक्त शेषनिघात ॥

उदात्तत्वमिति । (कै)

प्रत्ययसूत्रेण ॥

निघातप्रतिषेधेति । (कै)

१६ निपातैयद्द्यदि इत्यनेनेतिभाव ॥

अनाश्रित्येति । (कै)

पदसंस्कारे वाक्यसंस्कारे वा यणो वर्णाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वमित्यन्ये ॥

श्लेषाश्च इति । (भा)

१७ अमनुष्यकर्तृके च इति ठक् ॥ ननु सयोगत्वस्य समुदायगतत्वेन पूर्वविधित्वाभावात् कथं स्थानिवत्त्वं किं च न सयोगसंज्ञा व्यवहितस्य विधिरव्यवहितस्य १८ सत्त्वादत् आह

१ अ १। पा १। सू ६६ ॥ २ अ १। पा १। सू ६७ ॥

३ निपातैयद्द्यदिहन्तकुविनेष्वेक्षणकच्चिद्यत्रयक्तम् । ८। १। ३ । एतै निपातैयुक्तं न निहन्त्यते । "यदभे स्यामहत्वम्" । "युवा यदौ कथं" । "कुविदङ्ग आसन" । "अचित्तिभिश्चकामा कचित्" । पत्रासो यत्र पितरो भवन्ति" ॥

४ अ ३। पा २। सू ५३ ॥ ५ घस्य सत्त्वाद् - । क । ग ॥

(अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १।१।५७।) (अ १। पा १। आ ८)

कार्यार्थत्वादिति । (कै)

ततश्च सुतद्वारा व्यवहितपूर्वविधिल सज्ञाया इति भाव ॥
ननु च उक्तहेतुना व्यवहितपूर्वविधित्वात् कथमनन्तरग्रहणे सयोग-
सज्ञाया विधेयत्वमत आह

‘यथोद्देशेति । (कै)

तदा काव्यपर्यालोचन विनापि भविष्यति । किं चिदित्यभि-
सन्धिमात्रात् तत्प्रवृत्तेरित्यथ ॥ ननु एवमपि पूर्वपरविधित्वात्-
स्थानिवत्त्वप्राप्तिरत आह

प्रत्येक चेति ॥ (कै)

समुदाय इति । (कै)

एव चानन्तर्याऽऽग्रहणे यथोद्देशपक्षेऽपि न दोष इति भाव ॥
एव च पूर्वमात्रग्रहणेऽपि श्लेषाऽन्ते न दोष । यथोद्देशाऽऽग्रहणादेव
कार्यकालपक्षेऽपि यत्प्रतिबन्धद्वारा स्थानिवत्त्वस्य सज्ञाकाव्यप्रति-
बन्धकत्व तस्य पूर्वमात्रवृत्तित्वे एव स्थानिवत्त्वमिति गूढतात्पर्यम् ॥
भाष्ये

किं तर्हि पूर्वपरविधिरिति । (भा)

पूर्वपरविधौ स्थानिवत्त्वाभावादेव च आरतुरित्यादौ १“कृष्ण-
त्यूताम्’ इति गुणस्य सवणदीर्घे न स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् ।
विधिग्रहणसामर्थ्याच्चैतदर्थलाभ इत्याहुः ॥

१ यथोद्देश सज्ञापरिभाषम् । परिभाषेदुपे--२ ॥

२ अ ७ । पा ४ । सू ११ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्गीत । ६४९
(अ १। पा १। आ ८) (अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।)

पूर्वमात्रेति । (कै)

दीर्घादिग्रहणास्त्रिङ्गादिति भाव ॥ ननुभयनिमित्तत्वेऽपि पर-
निमित्तत्वमस्येवेत्यत आह

परस्मिन्निति ॥ (कै)

अवधारणार्थमिति । (कै)

पूर्वविधिग्रन्थे पूर्वग्रन्थेवास्यापि विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेद-
फलकत्वादिति भाव ॥

लभ्यत एवेति । (कै)

अविशेषात्सवत्र प्रवृत्त्येतिभाव । आयसादित्यत्र १ देविका
ग्रिग्रपा इत्यात्म ॥

तस्यादिवद्भावादिति । (कै)

ननु आदिवद्भावे नौ इत्यस्य सवनामस्थानत्वेऽपि आयस्
इत्यस्याङ्गत्वाभावात् कथं नुम् । औ इत्यस्य सान्तादविहितत्वात्
आयस् इत्यस्य षष्ठीनिदिष्टादेशत्वाभावात् स्थानिवत्त्वेन तस्याङ्गत्व-
मितिचेन्न । क्लिप्तपुच्छश्वद एकदेशविक्तानन्यत्वेनाङ्गत्वप्रतीत्य-
व्याघातात् । भूयोऽवयवसाम्यात् । लोकन्यायसिद्धस्थानाश्रयणे बीजा-
भावात् । सूत्रमपि वस्तुसाध्यमावश्यकमिति दिक् ॥ भाष्ये

न सिध्यन्तीति । (भा)

निवन्त्यत्वेनेत्यथ ॥ ननु अच इत्यस्य विशेषणस्यान्ययोगव्यव-
च्छेदकत्वेऽपि हला व्यावृत्ति स्तान्नाजन्तरस्येत्यत आह

१ अ ७। पा ३। सू १ ॥

गुणत्वादिति । (कै)

आदेशविशेषणत्वेनेतिशेष । वस्तुतोऽचोरादेशस्याच्लपथ्यांशुधि-
करणादेशत्वाभाव इति भाष्याशय ॥ उभयनिमित्तत्वे कि पर-
निमित्तत्वमेव नास्तीत्युच्यते उत परमेव निमित्त नेति ।
नाद्य इत्याह

अन्वयेति ॥ (कै)

नान्य इत्याह

अयोगेति । (कै)

विशेष्यसगत एवायोगव्यवच्छेदबोध इति नियमे न मानमिति
भाव ॥ भाष्ये

अथ हलचोरिति । (भा)

अच' इत्यपि परस्मिन्नितिवदयोगव्यवच्छेदकमुतान्ययोगव्यव-
च्छेदकमिति प्रश्न ॥

अत्यरराजदिति । (कै)

राजानमतिक्रान्तवानित्यथ । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे' इति
णिजिष्ठवद्भावाद्धिलोपश्चति बोध्यम् । पूर्वस्य विधौ इत्यनाश्रि-
त्येदम् ॥ भाष्ये

एकादेश इति । (भा)

'अतो गुण' इति पररूपमित्यथ ॥ "यस्येति च" इति तु
न । तिलोपस्याभीयत्वेनाभिद्धत्वादिति भाव ॥

१ प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुषामिष्ठवच । गण - सू ।

२ अ ६। पा १। सू ६७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६४३
(अ १। पा १। आ ८) (अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।)

विश शतम् (भा)

इत्यस्य विशतिरधिकास्मिन् इत्यर्थः ॥ 'विश इति तु प्रक्षिप्त
शतसहस्रयोरेव डस्तेष्टत्वात् ॥

स्थानिनो ऽनादिष्टादिति ॥ (कै)

अत्र यदक्तव्यं तद् १ न धातु इति सूत्रे स्थानिवत् सूत्रेचो
क्तम् ॥ कैकेयादौ २ केकयमिन्नद्यु इत्यादिना इयादेशे ३ आहुण ॥
अत्रापि पचे स एवार्थ इत्यत आह

परिहारान्तरस्येति । (कै)

पचान्तरस्येत्यथ । एतत् पूर्वोक्तम् ॥

लोपस्येति । (कै)

समानाधिकरणेन सुपेत्यधिकारात्परसन्निधाने जायमानत्वेन
परनिमित्तत्वमित्यभिमान । वस्तुत एतावता परनिमित्तत्वे
५० पादशतस्य इति लोपस्य परसन्निधोगेन विधीयमानस्य पर-
निमित्तत्वापत्तिः । इदमपि चिन्त्यम् । परिहारान्तरस्येत्येवात्रापि
समाधिरिति तत्त्वम् ॥

उपादानादिति । (कै)

यद्यप्यागत्येतद्वारणायमावश्यकं तत् तत्र हि केवलहस्रो
लोपस्तथापि व्याख्यानादच एवादेश इत्यन्ययोग्यवच्छेदलाभ इति
बोध्यम् ॥

१ अ १। पा १। सू ४ ॥

२ अ ७। पा ३। सू २ ॥

३ अ ६। पा १। सू ८७ ॥

४ अ ५। पा ४। सू १ ॥

साम्नादेवेति । (कै)

अथो यत्र स्थानषष्ठीनिदिष्टत्वमित्यथ । एव हि णिल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न स्थान्तस्मादच एवादेश प्रयोगे यत्रेत्यर्थेन तद्वारण-
सुचितम् ॥

किं पुनरिति । (भा)

आश्रितस्थानिककाव्यमेव स्थानिवद्भावेन प्राप्यते उत अना-
श्रितस्थानिक प्रतिवध्यतेऽपीतिप्रश्न । यद्यप्ययं विचार प्राक् कृत
एव भावाऽभावातिदेश इति सिद्धान्तश्च कृतस्तथापि अन्यवात्तिक-
कारकतवात्तिकव्याख्यानमिदमिति बोध्यम् ॥ ननु सयोगसञ्ज्ञेति-
वक्तव्ये किमुच्यते गुरुविधिरिति अत आह

कार्येति ॥ (कै)

नन्वचि नेत्यर्थाद् द्विवचननिषेधेऽस्त्येव स्थान्याश्रयणमत आह

पर्युदासेति । (कै)

चिन्त्यमेतत् । वाक् वाक्क् इत्यादाववसाने द्वित्वाऽनापत्ते ।
हलौत्येव वक्तुं युक्तत्वाच्चेत्याहुः । तस्मादज्भिन्नस्याश्रयणं नत्वच इति
वक्तुं युक्तम् । वागित्यादावज्भिन्नो वर्णाऽभाव एवेति न दोषः ॥

यड एवेति । (कै)

एव सति पञ्चदशेऽपि “वरे” ग्रहणं न काव्यमित्यत्र तत्करण-
कथनं चिन्त्यमेव स्यात् । किं च तार्किकप्रत्ययत्वमादायाऽपि प्रवृत्ति-
ज्ञापनाय तदावश्यकमिति चिन्त्यम् । वरे यल्लोपेत्येकमेव निमित्त-
मित्यभिमानेन भाष्यमित्यन्ये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६४५
(अ १। पा १। आ ८) (अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।)

कस्यस्येति । (कै)

१' कस्यस्याऽचि ' इति कस्यलोपे क्तेऽपि २' लुग्वक्तव्य इति वाचि-
काथ । पक्षान्तरे तु कस्यलोपेनैव सिद्धमित्यभिमान ॥ तचाऽप्यवश्य
लुग्वक्तव्य इत्याह

अदुह्वहीति ॥ (कै)

भाष्ये

३' भन्तीत्यादि । (भा)

४ गमहन इत्यनेनाऽलोप । घत्वम् । ५ ह्यो हन्ते इत्यनेन ॥
भाष्ये

६' जग्ध्यादिष्वादेशस्येति । (भा)

जग्ध्यादिषु विषयेषु आदेशस्थार्थान्द्रूपस्येत्यथ ॥

एकदेशविहृतस्येति । (कै)

अन्तरङ्गत्वाद्बृद्धौ क्ताया णिलोप इति आदित्यस्थानादिष्वाद्च

१ अ ७ । पा ३ । सू ७२ ॥

२ कस्यलोपे लुग्वच । म । वा । कस्यलोपे लुग्वक्तव्य ॥

३ हन्तेघत्वम् । वा । हन्तेश्च घत्व वक्तव्यम् । भन्ति । भन्तु । व्यभ्रन ।
अस्तु तर्ह्याश्रीयमाणाया प्रकृताविति ॥

४ अ ६ । पा ४ । सू ६८ ॥ ५ अ ७ । पा ३ । सू ५४ ॥

६ ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिष्वादेशप्रतिषेध । वा । ग्रहणेषु
स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिष्वादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । निराद्य ।
समाद्य । 'अदो जग्ध्वत्यति किति (२ । ४ । ३६) इति जग्ध
भाव प्राप्नोति ॥

६४६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(अच परस्मिन् पूर्वविधौ । १। १। ५७।)

(अ १। पा १ अ ८)

पूर्वत्वमस्येव । 'एषोपो' इति तु णिच्स्थानिकवृद्धादेर्वाधकम् ।

उक्तरीत्या वा तस्य तत्त्वम् ॥ वान्तिके

युलोपेति । (भा)

यकारोकारयोर्लोप इत्यथ ॥ अकुर्वामित्यादौ वाक्यसंस्कार-
पक्षे परस्य यणादेशे तत तत काव्यप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

बहिरङ्गेति । (कै)

वायोरित्यत्र यथाऽस्य न प्राप्तिस्तथोक्तमेवमन्यत्राऽपि बोध्यम् ॥

आत्मने पदमिति । (कै)

इडितिषे ॥ नन्वणन्त सौय्य इत्येवोदाह्रियतामत आह

सौर्ये इत्येति ॥ (कै)

यस्येतिचेत्यादाविति । (कै)

आदिना 'सूय्यतिष्ये'ति यलोप ॥ 'श्या' शीप्रत्यये ।

असोपस्थासिद्धत्वन्तु न व्याश्रयत्वात् । गार्ग्याभ्याम् इत्यत्र गार्ग्य-
आभ्यामितिस्थिते पूर्व 'सुपि च' इति दीर्घे यलोपाप्राप्तिरिति
बोध्यम् ॥

पर्युदासाश्रयणे त्विति । (कै)

अङ्गित्वेन प्रकृत्याऽऽश्रयणात् स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या अङ्गित्वसत्त्वेन
यलोप इति भाव ॥

१ एषोपोपविषद्वयगुणवृद्धिदौघत्वेभ्य पूर्वविप्रतिषिद्धम् । वा । ६ । ४ । ४८ ॥

२ यणादेशे युक्तोपेतानुनासिकात्वप्रतिषेध । वा ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू १४६ ॥ ४ औः श्या प्रतिषेधो वक्तव्यः । वा ॥

५ अ ७ । पा ३ । सू १ २ ॥

(अ १। पा १। आ ८)

(न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वर-
सवर्णानुस्वारदीर्घजञ-
विधिष।१।१।५८।)

सयोगसञ्ज्ञाया इति । (कै)

अस्याग्रथ उक्त । वस्तुतः सुतस्य त्रैपादिकत्वात् १ पूर्वत्रासिद्धे
न स्थानिवत् इत्यनेनापि सुसाधम ॥

अत एव लिङ्गादिति । (कै)

न च पुत्रमासमन्तादन्तु शील यस्या पुत्रादिनीत्यादौ स्थानि-
वत्त्वा^१ न्नादिनी त्यस्याप्रवृत्तौ द्वित्व प्राप्नोति तद्वारणाय द्विवचन-
ग्रहण कथमभावातिदेशे ज्ञापकमिति वाच्यम् । एतद् भाष्यप्रामाण्येन
तस्यानभिधानात् । शीघ्रोपस्थितिकत्वेनाङ्ग्रहितादिनीशब्दस्यैव तत्र
ग्रहणाच्चेतिदिक् ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वर- सवर्णानुस्वारदीर्घजञ- विधिष।१।१।५८॥

ननु स्थानिवत्त्वनिषेध विना सस्य पदान्तत्वेनाऽसिद्धेस्तस्य रुत्व-
सम्पादके पदत्वे स्थानिवत्त्वस्य दुर्वारत्वात् सान्तस्य पदत्वाभावेन
कथमत्र रुत्वप्राप्तिरत आह

१ पूर्वत्रासिद्धे च । वा । (१।१।५८) ॥

२ अ ८ । पा ४ । सू ४८ ॥

(न पदान्तद्विवचावरेयलोपस्वरसवर्णानु (अ १। पा १। आ ८)
स्वारदीघजस्त्रावधिष । १। १। ५८।)

१भावेति । (कै)

पदान्तेति च भावप्रधानो निर्देश इत्यपि बोध्यम् । इदं चिन्त्यम् ।
द्विवचनादिस्त्राहचर्येण पदान्तपदाथस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहणौचित्यात् ।
भाष्यत्वे व्याख्येयम् । इत्यस्य पदचरभावयवत्वेन तत्र कत्तव्ये तन्नि-
ष्पादकपदत्वे च कत्तव्ये भावसाधनविधिषब्दाश्रयणे टिलोपस्य
स्थानिवत्त्वनिषेधाद्भ्रुत्व प्राप्नोतीत्यथ । यद्यपि पदसञ्ज्ञा न पदचरमा-
वयवो नापि पदान्तस्थाने विधिस्तथापि तस्या काव्याथत्वात् काव्यस्य
च इत्यस्य तत्त्वान्नदोषः । पदचरभावयवसाधकस्यापि तत्त्वेन ग्रहण-
मित्याशयः ॥ सिद्धान्त्येकदेश्याह

२भसञ्ज्ञाऽचेति । (भा)

भवे प्राप्नोस्थानिवद्भावस्यापि सान्तनिष्ठपदत्वाऽप्रतिबन्धद्वारा इत्य-
सपाठकत्वेन भवस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणान्तत्रापि स्थानिवत्त्व-
निषेध इति सान्तनिष्ठभवेन तन्निष्ठपदत्वबाध इति भावः । न
पदान्त' सूत्रदृष्ट्या त्रिपादी तु नासिद्धा । जग्नादिग्रहणात् ।
कैयटोक्तरीत्या पूर्वपञ्चयोजनेऽस्याय भावः । भवे स्थानिवद्भावस्य
सकारनिष्ठपदान्तत्वसम्पादकतया परम्परया भसञ्ज्ञाया अपि पदा-

१ वेतस्त्वानिति भाष्यप्रतीकमुपादाय भावसाधनविधिषब्दाश्रयेणोच्यते
वेतसशब्दात्" कुमुदनडवेतसेभ्यो ङितुम् (४। २। ८७) इति
ङितुमपि टिलोपे ह्यते स्वादौ पूर्वं पदमिति पदसञ्ज्ञाया सकार
पदान्तत्व प्रतिपद्यते इति पदान्तताया विधीयमानत्वात् स्थानिवत्त्व-
निषेधाद्भ्रुत्वप्रसङ्गः" इत्यङ्गम् ॥

२ भसञ्ज्ञाऽन्न वाधिका भविष्यति ॥

(अ १। पा १। आ ८)

(न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णांतु
स्वारदीघजञ्चविधिषु । १। १। ५८।)

नत्वसम्पादकत्वेन पदान्तत्वमिति तस्यापि निषेध इति समाना-
वधिकत्वाङ्गत्वेन पदत्वबाध इति । १एव परम्परया पदान्तत्व-
सम्पादकस्यापि पदान्तविधिग्रन्थेन ग्रहणे मदुक्तरीत्यैव पूर्वपक्ष-
द्योजनाऽप्युचिता ॥ ननु झतुपोऽर्थान्तरेऽपि विधानात् कथं सवच
भत्वमत आह

१अनभिधानादिति । (कै)

मत्पुत्रेण प्रसिद्धत्वाद् मत्पुत्र एव ग्रहणमिति भाव ॥ तत्र
पूर्वपक्ष्याह

अकारान्तमेतदिति । (भा)

साक्षात् परम्परया वा पदान्तकाव्यप्रतिबन्धकस्य प्रापकस्य वा
निषेधे परम्परा पदान्तपदे उपस्थिते पदत्वद्वारिकैव नान्यद्वारिकेति
भवे न निषेध इति सान्त्वनाभावान्तदप्राप्तिरिति भाव ॥ सिद्धा-
न्त्येकदेश्याह

ननु चेति । (भा)

अत्र पदस्त्रोद्देश्यतयैतत्साध्यपदत्वत्वसमुदायान्धकार्यं नाय निषेध
इति पदत्वेऽपि स्थानिवत्त्वात् सान्तस्य पदत्वाभावेन हत्वाभाव सिद्ध
इति भाव ॥ तत्र किमपेक्षया सम्प्रतीत्यत आह

स्थानिवत्त्वनिषेधादिति । (कै)

एतत्साध्यपदत्वत्वतोऽत्रोद्देश्यत्वाऽसम्भव । भावसाधनेऽपि विधेयस्य

१ एव च । ख । ग ॥

२ तदस्मिन्नस्तीत्यत्रैवार्थे झतुपुत्रेण निवृत्तादिषु आभिधानादित्येवदा-
श्रित्यैतदुच्यते । अकारान्तमेतदिति भाष्ये ॥

(न पदान्तद्विवचनवरेयल्लोपस्वरसवर्णानु (अ १। पा १। आ ८)
स्वारदीघजञ्चविधिषु । १। १। ५८ ।)

पदचरमाऽवयवत्व स्थानिद्वारैव वाच्यमिति स्थानिन स्थानिवद्भावेन
तत्त्वाऽभावे विधेयस्य सुतरा तदभाव इति भाव । स्थानिवत्त्वनिषेध
विना य पदत्वेन सिद्धस्तस्य चरमावयवे क्तत्वं इत्यक्षराय ।
सम्प्रतिपदशब्देन समस्तेनान्तशब्दस्य षष्ठीतत्पुरुष इति बोध्यम् ।
यद्यपि १ तस्य भाव इत्यादौ तत्साध्यत्वप्रत्ययान्तादेरप्युद्देश्यता
तथाऽप्यत्र लक्ष्यानुरोधादेवमथकत्वमिति तात्पर्यम् ॥ पूर्वपक्षी उक्त-
माश्रयमजानान सम्प्रतीति पदान्तस्य विशेषण मन्यमान आह भाष्ये
कर्मसाधनस्येति । (भा)

सम्प्रतिपदान्तस्य स्थाने विधाविति हि तदाथ ॥

तत्र भावसाधनस्येति । (भा)

कर्मसाधनत्वे हि द्विवचनादिभि सामानाधिकरण्य पदान्ते
वैयधिकरण्य च स्यात् । भावसाधने पदचरमावयवद्विवचनादिकमक-
विधाने इत्यथ । तत्र हि पदचरमावयवत्वेन सिद्धकर्मके विधाने
वक्तुमशक्य सिद्धत्वे विधानवैयर्थ्यात् । एव चाकारान्तमेतद् इति
प्रतीकोक्तयुक्त्वा पदत्व एव स्थानिवत्त्वनिषेधात् सान्तमेव पदत्व
प्रति भवेत् तु निषेधाभावाद् अकारान्त भवत् प्रतीतिस्थादेव क्त-
मिति भाव ॥

जशत्व प्राप्नोतीति । (भा)

१ झलां जशोऽन्त इत्यस्य पदचरमावयवविधायकत्वात् । जश-
ग्रहण तु १ झला जश् इति जशत्वे तन्निषेधाथम् ॥

महामाध्यप्रदीपोद्घोत । ६५१
 (अ १। पा १। आ ८) (न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानु
 स्वारदीघजञ्चविधिषु । १। १। ५८।)

एकादेशस्यैवेति । (कै)

अत एव उभयत आश्रये न इत्यनेन वक्ष्यमाण समाधान
 सगच्छते ॥ सिद्धान्त्येकदेश्याह

अस्ति पुनरिति ॥ (भा)

पूर्वपक्ष्याह

इह कानीति । (भा)

इह पदान्त एव यकारादिविधेय इति भावसाधनेऽपि सिद्ध-
 तीति भाव ॥

असाधारणमिति । (कै)

भावसाधनपक्षमात्र साध्यमित्यथ ॥ भाष्ये

षडिकश्चाऽपीति । (भा)

अत्रैकादेशाऽसोपान्तसपादसप्ताध्यायीस्थकाथ्यप्रवृत्तियोग्यतया-
 ऽसिद्धत्वेन जश्ल्वाप्रवृत्तिस्तदनन्तरन्वसोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसक्तिस्तत्र

१ षडिकश्चाऽपि सिद्धो भवति । भा । षडङ्कुलिशब्दाद् बद्धचो मनुष्य
 नाम्नलज्वा' (५। ४। ७८) इति टचि कृते ठाजादावूध्वम'
 (५। ३। ८३) इति कुलिशब्दस्य लोपे यस्येति" (६। ४। १४८)
 लोपे षमित्यथ शब्दोऽन्तवृत्तिन्या विभक्त्या सिद्ध पदत्वेनेति पदान्ततया
 अविधानान्नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद
 कारान्तस्य भसञ्जा । पदसञ्जा तु अन्तवृत्तिविभक्त्याश्रयेण षकारान्त
 स्येति सिद्ध जश्ल्वम । कमसाधने तु षष षकार पदान्तत्वेन सिद्ध
 इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् षकारान्तस्यैव भसञ्जेति तुल्यावधिकया
 भसञ्जया पदसञ्जाया एकसञ्जाधिकाराद् बाधनाज्जश्ल्वासिद्धि ॥

(न पदान्तद्विर्वचनवरेयसोपस्वरसवर्णानु- (अ. १। पा. १। आ. ८)
स्वारदीर्घजञ्चर्विधिषु । १। १। ५८।)

कर्मसाधने “यस्येति” लोपे इक् निमित्तभत्वेन समानान्तर्वर्त्ति-
विभक्तिनिमित्तकपदत्वस्यापि निवृत्तेः षडिकासिद्धिः ॥ न च भत्वे
स्थानिवत्त्वमल्लोपस्येति न समानावधिकत्वं भत्वपदत्वयोरिति
वाच्यम् । साक्षात् परम्परया वा पदान्तस्थानिकविधिप्रापकप्रति-
बन्धकस्थानिवत्त्वस्य निषेधेन भत्वेऽपि तन्निषेधात् । पदान्तत्वेन
सिद्धस्य विधावित्यर्थे पदत्वस्य सिद्धत्वेन तद्वारकपरम्पराया वक्तुम-
शक्यत्वेनान्यद्वारिकाया अपि ग्रहणात् । भावसाधनत्वे त्वपस्थितपदत्व-
द्वारिकैव परम्परागृह्यते इति भत्वे निषेधाभावेन स्थानिवत्त्वाद्-
कारान्ते भत्वेऽपि षान्ते पदत्वस्याव्याघातेन न दोष इत्याशयः ॥
कैयटे

पदान्ततांया अविधानादिति । (कै)

पदत्वस्याविधानेन धर्मविशिष्टत्वेनाऽपि पदान्तस्याविधाना-
दिति भावः ॥

सिद्ध इति । (कै)

जग्ले कार्यं इति शेषः ॥ सिद्धान्त्येकदेश्याह

वाचिकस्त्विति ॥ (भा)

चकारस्येति । (कै)

वाचिकेऽपि वागाशीर्दन्तशब्दात् ठच्चि “ठाजादौ” इति शीर्दन्त-
शब्दलोपे “यस्येति” लोपे पूर्वोदाहरणे उल्लवद्वापि कुत्वापत्ति-
रिति भावः । एवं मदुक्तरौत्या भाष्यस्य सामञ्जस्ये “कथं पुन-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६५३

(अ १। पा १। आ ८)

(न पदान्तन्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानु
खारदौघजञ्चविधिषु । १। १। ५८।)

रित्यादि' न ह्यत्र पूर्वत्राभिद्वीय किं चित्कार्थं विधेयम् इत्यन्त
कैथटश्चिन्त्य । स्फुटाथत्वाच्च न व्याख्यात । तथा हि । पूर्वमेव
उस्य निष्पन्नत्वादित्यसङ्गत सपादपताध्यायीस्वकाव्यप्रवृत्तियोग्यतया
तदप्राप्ते । किं च षकाररूपापत्तिन शास्त्रीया । पदचरमावयवस्य
शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वाद् इत्याद्युद्धम ॥ सिद्धान्त्याह

१ कर्त्तव्योऽनेति ॥ (भा)

१ पञ्चमे वक्ष्यमाणयत्न दृश्यति ॥

१ कर्त्तव्योऽत्र यत्न । भा ॥

२ पञ्चमे श्रेवणसुपरिविभ्रालवख्यायमादीना ढतीयात (५। ३। ८४)
इति सूत्रव्याख्यानावसरे उक्त भगवता । तथाहि । “इह षडङ्गुलि
षडिक इत्यजादिलोपे ह्यते पदसञ्जा न प्राप्नोति । तत्र को दोष ।
जश्ल्व न स्यात् ।

षडिके जश्ल्व उक्तम् । वा ।

किमुक्तम् । “सिद्धमच स्थानिवत्त्वाद् (यच्चि भम । १। ४। १४ ।
एतत् / सूत्रस्थवार्त्तिकम्) इति ।

वाचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेध । वा ।

वाचिकादिषु पदवृत्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । वागाशीदत्त वाचिक
इति ।

सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात् । वा ।

सिद्धमेतत् । कथम् । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्य ।
इहापि तर्हि प्राप्नोति । षडङ्गुलि षडिक इति ।

षषष्ठाजादिवचनात् सिद्धम् । वा ।

षषष्ठाजादिवचनात् सिद्धमेतत्” ॥

(न पदान्तद्विवचनवरेयसोपस्वरसवर्णानु (अ १। पा १। आ ८)
स्वारदीघजञ्जविधिष । १। १। ५८।)

एकेति । (कै)

तथाचाज्हलादेशत्वादाचिके भवेऽपि न स्थानिवत्त्वमिति भाव ।

एव च भावसाधनपक्षोऽत्रस्थित ॥ पूर्वपक्ष्याह

कथ ब्रह्मबन्ध्वेति ॥ (भा)

सिद्धान्त्येकदेशी उक्तमपि य सम्प्रतिपदान्त इत्येव रूप
सिद्धान्त परेण गृहीतत्वात् पदानुरूपबलिन्यायेनाह

१ उभयत इति ॥ (भा)

तद्वाचष्टे

यस्मात् स्वादिविधिरिति । (कै)

अत एवात्र १नैकदेशविकृतन्यायेन धान्तस्य पदत्वसम्भावना ।
उकारान्तादूर्ध्विधानेनाक्तपरिमाणसञ्ज्ञात्वेन दुर्लभत्वात् । उभयत
आश्रयणे' इत्यस्यैकदेशिमत्त्वाच्च । एतच्च २ अन्तादिवत् ' सूत्रे
वक्ष्यते ॥ पूर्वपक्ष्याह

कथ वेतस्वानिति ॥ (भा)

अथ वेतस्वानित्येव जातीयकानामेतदनुदाहरणत्वमेवेति बोध-
यितु वास्तव सिद्धान्तमाह

नैवमिति ॥ (भा)

तद्वाचष्टे

१ उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति । भा ॥

२ एकदेशविकृतमनन्यवत् । ३७ परिभाषेच्छुभ्रे- ॥

३ अ ६। पा १। सू ५५ ॥

(अ १। पा १। आ ८)

(न पदान्तद्विवचनवरेयसोपस्वरसवर्णातु-
स्वारदीघजञ्चविधियु । १। १। ५८।)

न च झतुविति । (कै)

एव ब्रह्मबन्धुशब्दे ऊकारो न पदमिति बोध्यम् । नन्विदम-
युक्त गतिकारकोपपदाना सुबुत्पत्ते पूर्व समासेऽसुबन्तत्वेन सुबन्तेन
समासे १ उत्तरपदत्वे च इति २ प्रत्ययलक्षणनिषेधेन चोत्तरस्था-
पदत्वाद् गोऽचेत्यादावलोपस्य स्थानिवत्वेनावडापत्तेरिति चेन्न ।
उत्तरपदस्य काथित्वे एव प्रत्यासत्त्या तन्निषेधप्रवृत्ते । अत्र चेद्
भाष्यमपि मानम् । सुबुत्पत्ते पूर्व समासस्य चैतद्विषयेऽनित्यत्वान्न-
प्रवृत्तिरिति भाव । एव च विग्रहद्वयप्रदर्शनेन पदचरमावयवे
कत्तये परपदस्थाजादेश एव न स्थानिवदिति भाष्ये ध्वनित कानि
सन्तीत्याद्येवोदाहरणम् । एव च पूर्वसूत्रेऽपरविधाविति प्रघट्टकस्य-
कैयटग्रन्थो ४ भो भगो इति सूत्रस्य कैयटग्रन्थस्य चिन्त्य एव । एव
षडिके इत्याद्यपि चिन्त्यम् । इकस्य पदत्वाभावेऽपि ड्गुलिशब्दा-
कारयोर्लोपे तस्य स्थानिवद्भावेन पदत्वान्तस्मिन्नन्तस्य विधिसत्त्वेन
दोषादिति दिक् ॥ भाष्ये

पदस्यान्त (भा)

इति पूर्वपक्षे पूर्वपक्ष्यभिमतो एकपदस्थाऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधे-

१ गतिकारकोपपदाना द्वद्धि सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्ते । ७५ ।
परिभाषेन्दुश्री- ॥

२ उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ । वा । नञमताङ्गस्य । १ । १ । ६३ ।
एतत् सूत्रस्य वार्तिकम् ॥

३ अ १ । पा १ । सू. ६२ ॥

४ अ ८ । पा ३ । सू. १७ ॥

(न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानु (अ १। पा १। आ ८)
स्वारदीघजश्चविधिषु । १। १। ५८।)

ऽपि न दोष इति प्रौढ्याप्रतिपादयितुं भसञ्जाच्च बाधिका भविष्यतीति
स्वोक्तेरेकदेश्याश्रयमाह

अथवेति । (भा)

य सम्प्रतिपदान्त इत्येतन्तु न शब्दमर्थ्यादालम्भमितिभाव ।
अस्य पक्षस्य कैयटोक्तव्याख्या चिन्त्या । तावताऽपि भसञ्जाया पदा-
न्तविधित्वानुपपादनात् । किं च यथा कारकाधिकारे कारक
सत्कर्मैतिव्याख्यानेन तथो रुज्जयो समावेश उक्तस्तथाऽत्रापि स्यात् ।
न हि भत्वपदत्वयो समावेश इष्ट । तस्मादेव व्याख्येयम् । यथा
रुत्वजश्लादीना साक्षात् प्रापक प्रतिबन्धको वा स्थानिवद्भाव प्रति-
बन्धते तथा भसञ्जाविषयातिदेशस्यापि परम्परया तत्त्वाद् निषेध
इति । यथैवान्यानि पदकार्याणि पदचरमावयवकार्याणि रुत्वज-
श्लादीनि तत्राप्यपदसञ्चारूप चात्र सूत्रे उपपन्नान्ते । पदान्तविधि-
शब्देन गृह्यन्ते । पदचरमावयवप्रापकाद्यपि तत्त्वेन गृह्यन्ते । एव-
मिदमपि भसञ्जारूपमपि । पदकार्यम् परम्परया पदचरमा-
वयवप्रापक प्रतिबन्धक वा पदचरमावयवत्वेन गृह्यन्ते इत्यथ । अथ
भाव । यथा पदान्तपदे उपस्थितत्वात् पदत्वद्वारिका परम्परा
गृह्यन्ते तथा पदत्वबाधकतया भत्वस्यापि प्रत्यासन्नत्वेन तद् द्वारापि
पदचरमावयवविषयस्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति ॥ “षडिके” तु १ षष-
ष्टाऽजादिवचनात्सिद्धम्’ इति १द्वितीयादच ऊर्ध्वलोपविधायकवचन-

१ अ ५ । पा ३ । सू ८४ । एतत् सख्याकसूत्रस्यवार्तिकम् ।

२ अ ५ । पा ३ । सू ८३ ।

(अ १। पा १। आ ८)

(न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णास्तु
स्वारदीघजञ्जविधिष । १। १। ५८ ।)

ग्रामाण्यान्तद्विषये न भत्वद्वारा पदचरमावयवसपाकस्थानिवत्त्वप्रति-
षेध इति न दोष । वाचिके त्वेव न दोष । उत्तरपदलोप-
विधानात् । पचमे चेदमुपपादयिष्यते । एव च ग्रामलकी तटी
गारसौत्यादौ जग्त्वादिप्रसक्तिरेव नेति बोध्यम् । यद्यपि पूर्वचाऽसिद्धे
न स्थानिवद्दि ति निषेधोऽत्र प्राप्नोति । तथापि विधिग्रन्थो
भावसाधनोऽन्तग्रन्थश्चरमावयववाचीत्यादिसिद्धान्तान्बोधयितु पूर्वचा-
ऽसिद्धे इत्यादावपि साक्षात्परम्परया वा प्रापकप्रतिबन्धकस्य निषेध
इत्यादिबोधयितु पदेऽन्त इति सप्तमीसमासेन 'वेतस्वान्' इत्यादौ
न पदान्ते ति निषेधवारणेन पूर्वचासिद्धे ने त्यत्र पदचरमावयव-
विधायकातिरिक्तस्येव ग्रहणमेव जगपदेनेति बोधयितुमुपचपे इति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

अवर्णलोपविधिमिति (भा)

१ आतो लोप इटि च इत्येत प्रतीत्यथ । एव च वरे यलोपग्रहणे
कृतेऽपि 'यायावर इत्यस्याऽसिद्धिरितिग्रन्था ॥ यातिरित्यस्यान्ना-
सिद्धे सिद्धान्तमाह

अथवेति ॥ (भा)

यलोपे किमिति । (भा)

यायावरे' यलोपस्य वरे इत्यनेनैव सिद्धत्वात्प्रश्न ॥

१ क्वौ लुप्तमिति । (भा)

यद्यप्यप्रत्ययशब्देन विजप्युच्यते तथापि तस्य काचित्कत्वान्नदोष ।

किग्रहण विचोऽप्युपलक्षणमित्यन्ये ॥ कैयटे

(न प्रदान्तद्विवचनावरेयसोपस्वरसवर्णावु (अ १। पा १। आ ८)
स्वारदीघजञ्जविधिषु । १। १। ५८।)

उक्त हीति । (कै)

१ कण्ठादिभ्यो यग् इत्यत्र भाष्ये ॥

उपधात्वविधि प्रतीति । (भा)

प्रत्ययविधौ इत्यनाश्रित्येदम् ॥

तत इति । (कै)

आदित्यशब्दादित्यथ । आदितेरपत्य ष्यान्ताद्देवतार्थं ष्य इति
तु नोक्तम् । १ आपत्यस्य इत्यस्य प्राप्या पूर्वचासिद्ध इत्युत्तरग्रन्था-
सङ्गते । तस्मादेतत् खण्डनमेतदज्ञानेनैवेति बोध्यम् ॥

काण्डूतिशब्दस्येति । (कै)

विशेषणत्वादित्यथ ॥ न चात्राक्षोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् एव
स्यादिति वाच्यम् । जाते तत्रोठा सिद्धे । ऊठि तु न स्थानिवत्त्व-
मनादिष्टादच स्थानिवत्त्वाभावात् । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्
स्थानिद्वारक तदाश्रयण काचित्कमित्याहुः ॥ ननु १ लिती ति-
वचनसामर्थ्यात् स्यादेवेत्यत आह

कारक इतीति । (कै)

अत्र वचन सावकाशमिति भावः ॥

स्वरविधौ इति (कै)

इत्स्वरप्राप्ते सत्त्वादिति भावः ॥

अन्यव्यवधाने इति । (कै)

अजव्यवधाने इत्यथ । अजव्यवेति वा पाठ । सप्रतया तदनु-
च्चारणेन तदाश्रयस्थापादयितुमशक्यत्वात्तस्य स्यादिति नापादित
स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावाच्च ॥ ननु खितौ त्यत्र प्रत्ययात्पूर्वमि -
त्यनुवृत्ते पूर्वग्रहणस्य सत्त्वा^१निदिष्टपरिभाषाऽनुपस्थिति पूर्वग्रहस्य
व्यवहितेऽपीति न दोषोऽत आह

यत्र त्विति । (कै)

तत्राव्यवधानारोपेणैव प्रयोग पूर्वादीना चाव्यवहिते एव शक्ति-
रिति भाव ॥

यत्र त्विति । (कै)

मुख्ये सभवति आरोपितग्रहणे मानाभाव इति भाव ।
परन्त्वद चिन्त्यम् । ^२ तस्मिन्निति सूत्रे निदिष्टग्रहणात् ।
तस्मादुत्तराश्रयविकल्पपरिभाषोपस्थिते ^३ प्रत्यय ^४ परस्य इत्यादौ
दृष्टत्वाद्त्राप्युपस्थितिरितितत्त्वम् ॥

पञ्चे स्यादिति । (कै)

^५ अनुदात्त पदम् इति वचनात् पञ्चे इत्युक्तम् । चिकीषक
इत्याद्यथमावश्यकेन निषेधेनैव सिद्धेलित्त्वसामर्थ्यमेव कथमिति
चिन्त्यम् ॥ भाष्ये

१ स्वरविधौ । ऋम् ॥ २ तस्मिन्निति निदिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ॥

३ अ १। पा १। सू ६६ ॥

४ अ ३। पा १। सू १ ॥

५ अ ३। पा १। सू २ ॥

६ अ ६। पा १। सू १५८ ॥

(न पदान्तद्विवचनवरेयत्नोपस्वरसवर्णानु (अ १। पा १। व्या ८)
स्वारदौघजस्त्रविधिषु । १। १। ५८।)

पचारत्य इति । (भा)

अन्तरङ्गत्वेनापीद सिद्धम् । बह्वखड्गक इत्यदाहरणम् । अत्र
कपि १ 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति ह्रस्वत्वे तस्य स्थानिवत्त्वाद् ह्रस्वा-
न्तेऽन्यादिति स्वरौ न भवति । प्रतिदौव्ने त्यत्र बहिरङ्गत्वेना-
सिद्धत्वमज्ञोपस्थेति न शक्यम् । त्रिपाद्या तदप्रवृत्ते । वाच्यो-
रि त्यत्रापि यथा न सा तथोक्तम् ॥

रेफेति । (कै)

अत्र तु नान्त भमिति भावः ॥ न सूचान्तरवृत्तित्व प्रकृतत्व-
मित्याह

प्रस्तुत इति । (कै)

पदान्तरेणाव्यवधानरूपाऽऽसत्तिरानुपूर्व्यम् । विचिन्ना विभिन्न-
देशस्था ॥ भाष्ये

यथेष्ट सम्बन्ध । (भा)

इष्टवाक्याथबोधजनकत्वरूप ।

१ अ ७। पा ४। सू १५ ॥

२ आनुपूर्व्येण सन्निविष्टानां यथेष्टमभिसम्बन्धं शक्यते कर्तम् ॥ नचैता-
न्यानुपूर्व्येण सन्निविष्टानि ॥ तथानुपूर्व्येणापि सन्निविष्टानां यथेष्ट-
मभिसम्बन्धो भवति । तद्यथा । अत्रङ्गाहसुदह्वारि या त्व ह्वरसि
शिरसा कुम्भ भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति । तस्य यथेष्ट-
मभिसम्बन्धो भवति उदह्वारि भगिनि या त्व कुम्भ ह्वरसि शिरसा
अत्रङ्गाह साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६६१
(अ १। पा १। आ ८) (न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानु-
स्वारदौघजञ्चविधिय । १। १। ५८ ।)

असम्भवादिति । (कै)

चक्रतु जग्मतुरित्यादौ सम्भवात् चिन्त्यमिदम् ॥

पारिशेष्यादिति । (कै)

व्याख्यानाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

एतावदिति । (कै)

पूर्वोक्तो ^१नियमोऽपीत्यथ ॥ ननु सू^२स्यैकत्वात्तावन्मात्रविषये
तादृशो वाक्यार्थो दुवच इत्यत आह

ग्रहणकवाक्यादिति ॥ (कै)

^३पाठक्रमादिति । (कै)

आथक्रमो नाम राजपुरप्रवेशन्यायेन स्वस्याकाङ्क्षितार्थान्वयक्रम ।
एव च कल्पितासन्नवाक्याद्बोधविषये तात्पर्य नियामकमिति
भाव । भाष्यात्तु आसत्त्वभावेऽपि पदार्थोपस्थितौ आकाङ्क्षावशा-
द्भुत्पत्त्यनुसारेणान्वयबोध इति भाव ॥ साचौनम् इत्यस्य
तिथ्यगच्छन्तमित्यथ ॥ ^१क्लिगु^२ इति वाचिके क्वावि त्यत्र
विधावित्येतदध्याह्रियते तेन किनिमित्तविधावित्यथ । आवृत्त्या
क्वावित्यादेशेनापि सबध्यते । किनिमित्तादेश इत्यथ । तदेतदयत्
पथते

^३क्वौ लुप्तमिति । (भा)

इदं च क्वाचित्कमिति वक्ष्यते । एव लुगुपे आदेशे उपधात्व

१ पाठक्रमादथक्रमो वक्षीयान इति ॥

२ क्लिगुपधात्वचडपरनिर्हासकुत्वेष्पुरुस्थानम् । वा ॥

३ क्वौ लुप्त न स्यादिति ॥

(न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानु (अ १। पा १। आ ८)
स्वारदौघजञ्चविधिषु । १। १। ५८।)

प्रयुक्ते कार्य्यं चङ्परह्रस्वे कुत्वे च स्थानिवत्त्वं नेत्यथ ॥ भाष्ये १ कौ
इत्यस्य कौलुप्तमित्यर्थे उदाहरण कण्डूरिति क्यजन्तात् क्विप् । अत्र
यण् न यलोपश्च भवतीतिभाव ॥ तत्रान्य खण्डयति

यलोपेति ॥ (भा)

पिपठीरिति । (भा)

अलोपस्य स्थानिवत्त्वेन रेफान्तस्थापदत्वाद् दीघो न स्यादिति-
भाव । अत्र रुत्वमप्येतदधीनमेव ॥

लावयेतेरिति । (भा)

ण्यन्तलूधातोरित्यथ ॥

ऊङ् नेति । (कै)

कौ वान्तस्याऽनङ्गत्वादितिभाव । ऊठि एत्येधती ति वृद्धि ॥

वर्णाश्रयत्वादिति । (कै)

१ अत्र परस्मिन् इति स्थानिवत्त्वं तु न वृद्धेरनादिष्ठादत्र
पूर्वत्वाभावात् ॥

तत्र त्विति । (कै)

कारक इत्यादौ णिस्थानिकवृद्धिविषये स चरिताथस्तथैव च
२ आतो लोप इति सूत्रे भाष्ये स व्याख्यात इति भाव ॥ परे
तु ४ षत्वतुको इति ज्ञापकाद् अनित्यत्वेनान्तरङ्गत्वमनाश्रित्य
'कौ लुप्तम्' इति न काथ्य नित्यत्वाच्च पूर्व णिलोप । वृद्धिस्त्व-
कृते णिलोपे उपदेशेन कृते त्वतिदेशेनेत्यनित्येतिपूर्वपक्ष्याग्रयमाङ्ग ॥

१ कौ किमुदाहरणम् ॥

२ अ १। पा १। सू ५७ ॥

३ अ ६। पा ४। सू ६४ ॥

४ अ ६। पा १। सू ८६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ईदृश्
 (अ १। पा १। अ ८) (न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानु-
 सारदौघञश्चविधिषु । १। १। ५८।)

देवयतेरिति । (कै)

एण्नाद्विवेरित्यथ ॥ नन्वचोढ कौविधिमित्येव सिद्ध । नचो-
 कारस्य वृद्धि स्याद णे स्थानिवत्त्वादिति वाच्यम् । ऊठ आदि-
 ष्टादव पूर्वत्वादिति नेदमसाधारणमुदाहरणमिति चञ् । सखीयते
 सख्युरिति ख्युत्यात सूत्रभाष्योक्त^१ एणन्तपदे पात पद इति
^२ येन विधि इति सूत्रभाष्योक्त कण्डूति पिपठी इत्यादौ
 यणभावरूपयो सिद्धिश्च तस्याऽसाधारणमुदाहरण स्थानिद्वारके-
 ऽनादिष्टादच पूर्वत्वे तु इदमप्युदाहरणमिति बोध्यम् ॥

नैव विज्ञायते कौ लुप्तमिति (भा)

नैवमेव विज्ञायते किन्विदमपि काचित्क लक्ष्यसिद्धये आश्रय-
 णीयमिति भाव ॥

तदाश्रये इति । (कै)

^१ वृक्षजाति स्त्रियाम् इति लिङ्गानुशासनाद् वृक्षे स्त्रीलिङ्गत्व
 फले च नपुंसकत्वमिति भाव । वस्तुत आस इत्यादौ लिङ्गानु-
 शासनस्य व्यभिचारादेतद् भाष्यप्रामाण्याच्च विम्बवदरामलका वृक्षेऽपि
 त्रिलिङ्गा इत्याहु ॥

१ गोमत्यतेर्गोमानिति 'उगिदचाम' इति सूत्रभाष्योक्तम् । क । ग ॥

२ अ १ । पा १ । सू ७२ ॥

३ "वृक्षजाति" (लिङ्गानुशासन - सू) । स्त्रियामेव क्वचिदेवेदम् ॥

"फलजाति" फलजातिवाची शब्दो नपुंसक स्यात् (लिङ्गानुशा-) ॥

(न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानु (अ १। पा १। धा ८)
स्वारदौघजञ्जविधिषु । १। १। ५८।)

किं तर्हीति । (कै)

यौगिकत्वे हि वृहसम्बन्धात्फले न पुन फलसम्बन्धादृचे इत्यत्र
विनिगमनासम्भवादिति भाव ॥

विशिष्टेति । (कै)

विजातीयेत्यथ ॥

अन्तरङ्गानपीति । (कै)

अस्य न्यायस्थान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुक एव तदन्तरङ्गवाध-
कताबोधकत्वे तु तत्परिभाषापट्टत्याभावसपादकस्थानिवत्त्वनिषे-
धायेदमिति बोध्यम् ॥

अव्यविकेति । (कै)

१ वीतो गुणे' ति ङीषो वैकल्पिकत्वादिति भाव ॥

प्रतिपत्तिगौरवेति । (कै)

ज्ञानगौरवेत्यथ ॥ ननु भसञ्जकस्य न पुवत्त्वं येन वर्णाश्रयतया
भत्वाभावेन पुवत्त्वं न स्यात् किं तु तत्प्रत्ययविषये पूर्वमेव पुवत्त्व-
प्रतिपत्तिरत आह

यद्यपीति ॥ (कै)

इह तु लुकीति । (कै)

अनेन १'न लुमते ति निषेधान्न प्रत्ययलक्षणम् । किं च
द्विभक्तद्वितविषयाभावादपि न तत्प्रतिपत्तिरित्यपि ध्वनितम् । किं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६६५

(अ १। पा १। आ ८)

(न पदान्तद्विवचनवरेयल्लोपस्वरसवर्णानु
स्वारदीघजश्चविधिषु । १। १। ५८।)

चान्तरङ्गानपीति न्यायेन एकादेशात् पूर्वमेव लुकि प्रत्ययलक्षण-
सत्त्वे यजादित्वाभावान्न भवम् । न च वणप्राधान्याभावात् कथ
वर्णाश्रये नास्तीत्युक्तिभगवत इति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य
नियमाथत्वमिति पक्षेऽदोषात् ॥ १ न लुमताङ्गस्य इति यथाश्रुते-
ऽभ्युपेत्याऽपि २ ठक्कसोश्चे ति पुवत्त्व भाष्ये आह

न खल्वपीति ॥ (भा)

नन्वानुग् न ङीपीत्युच्यते येन स्थानिवत्त्वेन तदापत्तिरत आह
सनियुक्त इति । (कै)

एव च सनियोगश्चिष्टपरिभाषाप्राप्ताऽऽनुग्निवृत्तिप्रतिबन्धद्वारा
आनुग्रहमेव पूर्वविधिरिति भाव । अत एवैनेय इत्यादौ
४ यस्येति लोपे नस्य अवणम् । अत एव ५ अच परस्मिन् इति
सूत्रे विधिशब्दस्य भावसाधनत्वे पूर्वस्य विधान प्रतिपूर्वस्य भाव
प्रतिपूर्व स्यादिति स्थानवदित्यथ उक्त ॥

पूर्व स्याद् (कै)

इत्यस्य पूर्व स्थित स्यादित्यप्यर्था बोध्य । एव च पूर्वसूत्रे तन्त्रेणो-
भयसाधनविधिशब्दधटितग्रहणम् । यन्तु कैयटादिभि सनियोग-

१ “प्रत्ययलक्षणासत्त्वेऽपि इत्यधिकम् । ग पुस्तके ॥

२ अ १। पा १। सू ६३ ॥

३ वा- अ ६। पा ३। सू ३५ ॥

४ अ ६। पा ४। सू १४८ ॥

५ अ १। पा १। सू ५७ ॥

ईईई

महाभाष्यप्रदीपोद्घोष ।

(न प्रदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानु

(अ १। पा १। आ ८)

स्वारदीघजञ्चविधिम । १। १। ५८ ।)

शिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वेनेदं साधितं तदृथैव ॥ नन्वत्रापि १ भस्याढ' इति पुवत्त्वं स्यादत आह

समानायामिति । (कै)

पुंसि इन्द्रत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तं स्त्रियान्तु तत्सम्बन्ध इति भावः ॥ नन्वेवम् अग्राद्यौ देवताऽस्याग्नेयं हविरिति उदाहरणाभिद्धिसम्प्रा-
दारोपितेन्द्रत्वाद्येव स्त्रियामपि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यत आह

वर्णाश्रयत्वादिति । (कै)

अणो लुकि २ न लुमतेति निषेधाद् ढभिन्नतद्धितविषया-
भावाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

अथवेति । (कै)

ढीलुक स्थानिवत्त्वेन भवादीकारपरत्वाच्चेति भावः ॥

शब् लुकीति । (कै)

अन्यथा शब् लुक स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात् प्राप्तिरेव नेति-
भावः । २शब् लुक ३परनिमित्तत्वाभावादेव न स्थानिवत्त्वप्रसक्तिः ।
अत एव जुङ्गत् इत्यादौ लुक् स्थानिवत्त्वान्न गुणः ॥ भाष्ये

योऽसौ णाविति । (कै)

‘षोणित्युपसंख्यानम्’ इति सिद्धमेतत् । वस्तुभेदान्न दोष इति

१ भस्याढे तद्धिते । वा । तसिष्ठादिष्वाङ्गात्सुच (६ । ३ । ३५) इति
सूत्रस्थवाप्तिकम् ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

३ वस्तुतः । क । ग ॥ *

४ परनिमित्तकत्वाभावात् - । ग ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६६७

(अ १। पा १। आ ८)

(न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णां
स्वारदीघञश्चविधिषु । १। १। ५८।)

तत्त्वम् । अत एव ज्ञापकात् प्रायोगिकमच्छानिकादेशत्वमेव अच
परस्मिन् इत्येतत् प्रवृत्त्युपयोगीति बोध्यम् ॥

प्रत्ययविधाविति । (भा)

अत एव चङ्परङ्मुखे निषेध सायक ॥ ननूपधाले स्थानि-
वत्त्वनिषेधेऽपि ञ्णित्परत्वाग्ने णित्परत्वाग्ने च तस्य दुर्वारत्वेन न
पठयतीत्यादौ वृद्धिर्नाऽपि ङ्मुखे निषेधो व्यथ इति चेन्न ।
प्रत्ययस्याङ्गाग्ने उत्थिताकाङ्गत्वेन ञ्णिति णावित्यादेरङ्गविशेषण-
त्वस्यैवौचित्यात् । उपधालप्रयुक्तकार्ये एव तन्निषेधेन णित्परत्वाद्यग्ने
ऽपि स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च ॥

अर्क इति । (भा)

कमणि घञ् १८ चञो इति कुलमिति भाव ॥

नैतद् घञन्तमिति । (भा)

एरच् प्रसङ्गादित्यथ ॥

एतदपीति । (भा)

एव च कुल इत्यावश्यकमिति भाव ॥ वस्तुतस्तदनावश्यक-
मित्याह

पूर्वचासिद्धे इति । (भा)

अच परस्मिन् इत्येतद्दृष्ट्या चिपाद्या असिद्धत्वेन न्याय-
सिद्धानुवादोऽयं तत्फलन्तु अतिदेशान्तराणां वतिघटितानामन्ता-

(न पदान्तद्विवचनवरेयनोपस्वरसवर्णानु (अ १। पा १। आ ८)
स्वारदौघजञ्चविधिष । १। १। ५८।)

दिवदित्यादीना चिपाद्या प्रवृत्तिबोधनम् । तेनामी चीरपेण
इत्यादौ तन्निद्धिरितिदिक् ॥

अदुग्धेति । (भा)

कस्यस्थान्तलोपे १६ झलो झलीति सलोपे तदीयाऽलोपस्य
स्थानिवत्त्वं न ॥

चतुर्थत्वे इति । (भा)

भष्भावे इत्यथ ॥

चकार इति । (भा)

सुधोरित्यनुकर्षणाय इत्यथ ॥

पूर्वैर्णैवेति । (कै)

१ एकाचो वग्नि इत्यनेनेत्यथ ॥ ननु सयोगान्तलोपप्रभृतिषु
इत्युक्त्वा त विहाय कुलाद्युदाहरणदाने बीजाभावोऽत आह

सयोगान्तेति ॥ (कै)

पदान्तेति । (कै)

चिन्थमेतत् । पदचरमावयव एव तन्निषेधात् । परपदस्याजा-
देभ्यस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चेति ॥ तदुदाहरणानि दृश्यन्ति

स्कन्दयतेरित्यादिना ॥ (कै)

काष्ठतगिति । (कै)

न च काष्ठमग्रेव नास्ति कुत 'काष्ठमकस्याते ति १६ परस्य'

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६६६

(अ १। पा १। आ ८)

(न पदात्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णांनु-
स्वारदीघजञ्चविधिष । १। १। ५८।)

इति सूत्रस्य भाष्याद् एषामनभिधानमिति वाच्यम् । यत्र सयोगादि
लोपप्रसक्तिस्तद्विषयत्वेनाऽनभिधानस्यादोषात् ॥ नन्वत्र सयोगादिलोप
प्राप्नोति न च तत्र पदान्तविधित्वमिति न तेन सिद्धिरत आह
सयोगादिलोपेति । (कै)

केचित्तु एतद्भाष्यप्रामाण्यादेषा प्रयोगाणामनभिधानमेवेत्याहुः ॥
भाष्ये

वरेयलोपस्वरवर्जमिति । (भा)

सवर्णानुस्वारदीर्घादयः साहचर्यात् चैपादिका एव गृह्यन्ते
इति भावः ॥ नन्वेव यदन्ताखिजन्तप्रकृतिकण्ठान्ताद्वा चिणि अश-
शामि अशामीत्यादौ दीर्घो न स्यात् णिलोपाहोपयो स्थानि-
वत्त्वादिति चेन्न ॥ णिच्युपसखानाद् अशामीत्यस्य सिद्धे । अश-
शामीति यदनुगन्ताद् णिचि भविष्यति । न हि यङ् यङ् लुको
स्वरे रूपे वा विशेषः ॥ ग्राहितम् इत्यादौ विहितविशेषणाश्रय-
णान्न दीघ इति दिक् ॥ अन्ये तु तृतीयषष्ठाध्यायस्य भाष्यप्रामाण्या-
दन्यदीघमप्युपलक्षयन्ति । एतच्च तत्रैव निरूपयिष्यामः ॥ भाष्ये

काक्यर्थमिति । (भा)

न च १ स्तो इति सूत्रे झल्यग्रहणापकर्षेण झलन्तसयोगस्यैव
ग्रहणात्प्रकृते न दोष इति वाच्यम् । झलो लोप १ सयोगा-
न्तलोप १ इत्याद्युक्तिकाभाष्येण सयोगादिलोपे तदसम्बन्धबोधनात् ।
त्रिपाद्या बहिरङ्गासिद्धत्वाप्रवृत्तेश्चेति भाष्याभिप्रायः ।

निगाल्यत इति ॥ (भा)

नन्वचान्तरङ्गत्वादेव लल सिध्यति इति वाच्यम् । सपादसप्ता-
ध्याचीस्त्रकाव्यप्रवृत्तिद्योग्यतया तदप्रवृत्ते । त्रिपाद्या तत्परिभाषा-
ऽप्रवृत्तेश्च । न च प्रत्ययलक्षणम् । अस्त्रिधित्वात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य
नियमाधताया एव भाष्यसमतत्वात् ॥ ननु स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि
माषशब्दस्य वपनीशब्देन समासे समासान्तो नकारो नेति एल न
स्यादत आह

डीबुत्पत्तेरिति । (कै)

गतिकारकोपपदाना कृद्भिरिति वचनादिति भाव । न च
बहिरङ्गासिद्धत्वेनेद सिद्धम् । त्रिपाद्या तदप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

द्विवचनेऽचि । १ । १ । ५६ ॥

अथाऽपीति । (कै)

प्रौढिवादोऽयम् । तत्पक्षस्थास्यितत्वात् । १ 'न पदान्त' सूत्रे
आष्टमिकद्विलस्यैव ग्रहणाच्च ॥

यण्युक्तस्यैवेति । (कै)

यद्यपि स्थानिवत्त्वे द्विवचन नित्य तथापि यणपि नित्य इति
परत्वात् स स्यादिति भाव । इदमेवाभिप्रेत्य भाष्ये

अभ्यासरूप न सिध्यतीति (भा)

एतावदेवोक्तं न तु निन्यतुरित्यादाविघड उत्तरखण्डे श्रवण
स्यादित्यापादितं तस्यानित्यत्वेन तत् पूर्वं द्वित्वस्यैव प्रवृत्तेरिति ॥
दुलक्ष्योऽपि विशेष सूक्ष्मदृग् प्रतिदुर्वारोऽत आह

छान्दसश्चैवेति । (कै)

एव च दाति प्रियाणी तिवद्वित्वाभाव इति भाव । अत्रोपधा-
लोपस्य छान्दसत्वं वदता कसो लौकिकत्वमभ्युपेतम् ॥ ननु सिद्धान्ते
द्वित्वनिमित्तेऽचीत्यथस्तदाऽचीतिकिमथम् । अरिरिषतीत्यादिमिद्धये
काव्यमनुभवत काथिणो निमित्तत्वानाश्रयणेनात्रापि नटभार्या-
वद्भ्रञ्जनानौ 'ति षाष्ठभाष्यरीत्या द्वितीयाजवधिकस्य ग्नीय् इत्यस्यैव
द्वित्वप्राप्त्या यड कार्थित्वेन द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्कथं तन्निमित्ता-
देशे स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरिति चेन्न । द्वितीयहृत्प्यन्तस्यैव द्वित्वमिति-
मते तत्त्वत्वात् । अत एव प्रातिशाख्ये उक्तं स्वरान्तरे व्यञ्जनान्यु-
त्तरस्येति । अरिरिषती त्यादौ रि इत्यस्य द्वित्वेऽपि इकारस्य
सनवयवतया सनो द्वित्वानुभवेन तन्निमित्तत्वाभावादिति दिक् ॥
षाष्ठभाष्यरीत्या त्वधिजगे इति व्यावृत्य बोध्यम् ॥ ननु लिटि
विधीयमानस्य गाड कथमत्रादेशत्वमत आह

द्वते इति ॥ (कै)

१ कृत्येजन्तद्दिवादिनामघातुष्वभ्यासरूप न सिध्यति । भा ॥

२ 'अधिजगे इति द्वते एशादेशे गाडितिप्रक्रियाश्रयेण चोद्यम् ।

इकारस्यानुबन्धत्वादिकारस्य गाड भवत्यत्रादेश ॥

डकारस्येति । (कै)

प्रकृतसूत्रे प्रयोगे निवृत्त्यस्यैव स्थानित्वेन ग्रहणम् अत्र पर-
स्मिन् इति वदिति भाव ।

द्विलकारक इति (भा)

भाष्ये । एव चाचि नाऽयमितिभाव । एव च इदमज्यग्रहणव्या-
वृत्त्यमिति^१स्यष्टमेवोक्तमिति बोध्यम् । न च सिद्धान्ते आङ्गधातुके
खिटी 'त्यादीना तत्र विषयसप्तमीत्वेनानैमित्तिकत्वान्न तत्र दोष इति
वाच्यम् । विषयसप्तमीत्वेऽपि बुद्धिकृतनिमित्तत्वस्य दुर्वारत्वेन सनै-
मित्तिकत्वमस्येवेति भाष्याश्रयात् । अत्र पच पचा । अचि योऽजादेश
स द्विले कार्य्यं स्थानिवदित्येक ॥ अजादौ प्रत्यये योऽजादेश स
द्विले स्थानिवदिति द्वितीय ॥ द्विवचनग्रन्थस्थाधिकरणलुडन्तत्वाद्
अग्र आद्यजन्तत्वाद्वा द्विलनिमित्तेऽचीत्यादीतिद्वितीय ॥ द्विलनि-
मित्तेऽचि आदेशनिषेध इति चतुर्थ ॥ द्विलनिमित्तेऽचि योऽजा
देश स स्थानिवद न भवति वा द्विले कार्य्यं इतिपचम ॥ तचा-
ऽऽद्ये दोषोऽङ्गावनमित्याह

अचीति ॥ (कै)

'कृते' १ 'उपधायाश्च इतीत्त्व तस्य च णिनिमित्ततथा-
ऽद्यादेशता । अङ्गाचिन्ने प्रत्यये तद्विधानात् ॥ ननु आत्त कथमस्या-
देशोऽनैमित्तिकत्वाद्वा आह

शित्सदृश इति । (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६७३

(अ १। पा १। आ ८)

(द्विवचनेऽचि । १। १। ५६।)

श्रिदिति तत्पुरुष । इत्सञ्जकप्रकारादिप्रत्ययभिन्नप्रत्यय
इत्यथ । अन्तरङ्गत्वान्तिबादिषु एशि च कृते आत्वमिति भाव ॥
दिवे सनि १ सनीवन्ते तीडभावपक्षे २ हलन्ताच्च इति कित्त्वे
३ च्छोरि त्यूठि यण्चि ४ सन्यडो इति द्वित्वरूपम् ॥ द्वितीय
निराकरोति भाष्ये

५प्रत्यय इति ॥ (भा)

चपुसमिति । (कै)

दपसमिति पाठान्तर दपुसमिति च ॥ कमधारयमुपपादयति

६विशिष्टावस्थेति । (कै)

रूपरसगन्धान्तरयुक्तमित्यथ । आद्ये चपुस फलविशेष । द्वितीये
समासाभावेऽपि न चतिरितिबोध्यम् ॥

तद्रूपाऽऽरोपेणेति । (कै)

दृष्टान्तवलेन तथैव लाभात् ॥ ननु दृष्टान्ते लक्षणाया
अव्यभिचारेण काव्यजननप्रतीति प्रयोजन प्रकृते च न कि
चित्तथेति लक्षणा दुरुपपादेत्यत आह

अथवेति ॥ (कै)

कालेति । (कै)

१ अ ७ । पा २ । सू ४६ ॥

२ अ १ । पा २ । सू १ ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू १६ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ६ ॥

५ प्रत्यय इति चेदिति । ग । क ॥

६ अत्र ' दध्येव ' इति प्रतीक क ग चिद्धिवपुस्तकेऽस्ति ॥

द्विवचनविधानसमय एवेत्यवधारणाभाव इत्यथ । एव चक्र-
तुरित्याद्यभिद्धि पुनथणादेशानापत्तेरिति भाव । प्रत्ययश्च
विश्लेष्यते द्विवचन चेत्यस्य चिकीर्षितत्वेन निदिश्यत इति शेष ॥
तत्राश्रुतस्य प्रत्ययस्य कथ विश्लेष्यत्वमत आह

द्विवचनेनेति । (कै)

अचीत्युपादानात् षाष्ठमिह द्विवचन तच्च प्रत्यये इति तेन
तदाचकप्रत्ययपदाच्चेप इत्यर्थ । तद्भावभावितामात्रेण निमित्तताया
आश्रयणात्सन् यडन्तस्य द्वित्वेऽपि तदाऽच्चेप । स चाचीत्यस्य श्रवणात्
सप्तम्यन्तस्यैवेति भाव ॥

अचीत्येतच्च तस्येति । (कै)

विश्लेषणमित्याह्वयते । तदादिविधिरित्यस्य तेनेत्यादि ।
तदथमथ । द्वित्वनिमित्ताजादिप्रत्ययनिमित्तोऽजादेश स्थानिवद्
द्वित्वे कर्त्तव्ये इति ॥

विरुद्धत्वादिति । (कै)

एव च सहविवक्षाभावाच्चैकशेषो वक्तुं शक्य इति भाव ॥

प्रागेव । (कै)

सर्वादीनीत्यत्र ॥ नन्वेकशेषे द्विवचनाऽपत्तिरत आह

विभक्त्यन्तयोरिति । (कै)

१ सहविवक्षाभावेऽपि “सरूपायाम्” (१। २। ६४) इत्येकशेष
सञ्जापरिभाषावक्त्राणाङ्गत्वात्तस्येति प्रागेवोक्तम् । विभक्त्यन्तयो
चैकशेषविधानात्प्रातिपदिकत्वाच्च द्विवचनाभावः ॥

परिभाषावच्छास्त्रमात्रोपयोगित्वादिति भाव ॥ प्रातिपदिका
नामेवैकशेषेऽप्याह

१अथवेति । (कै)

नीलोत्पलस्यधिनी नेत्रे तदुर्वेतिवदिति भाव । क्रमेण बोधा-
दत्रावृत्तिर्बोद्धार प्रति उच्चारयितुस्तन्त्रम् । इह निमित्तशब्देन
साक्षात्परम्परासाधारण प्रयोजक न तु साक्षादेवेत्याग्रह । तद्भाव
भावितामात्रेण १निमित्तस्येहाङ्गीकारात् । अत एव चक्रतुरित्युदा-
हरणसगति ॥ खोक्तसर्वस्वित्यस्य २ पुयण्जिषु इति भाष्ये
निर्धारणसप्तमीनिर्देशस्य च इत्यमाह

पिपविषत इति ॥ (कै)

अनेन । (कै)

द्विवचनेऽचि' इत्यनेन ॥ नचात्रोत्तरखण्डे जातयोरचो
४ "अच परस्मिन् इति स्थानिवत्त्वेनावणपरत्वाभावात् कथ ५ ओ
पुयण् इत्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येनैव तद-
प्रवृत्ते । ६ सनीवन्त इति ७ स्मिपूड इति चोभयच्चेट् ॥

१ अथवैकशेषेण समानफलत्वात्तन्त्रमावृत्तिर्वा लक्ष्यते ॥

२ निमित्तस्य । क । ग ॥

३ ओ पुयण्जिषु (७ । ४ । ८) वचन ज्ञापक गौ स्थानिवद्भावस्य ॥

४ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥

५ अ ७ । पा ४ । सू ८ ॥

६ अ ७ । पा २ । सू ४६ ॥

७ अ ७ । पा २ । सू ७४ ॥

नन्ववर्णपरपुचण्जयो णौ प्रत्ययान्तरे च सभवन्ति तत्कथ
णावित्युक्तमित्याशङ्कते

नन्विति ॥ (कै)

'येन नेति । (कै)

प्रकृतसूत्रे परस्मिन् इति वक्तते तेन द्वित्वनिमित्तेऽजादौ
प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणाव्यवहिते परे सति योऽजादेश स स्थानि-
वदिति सूत्राथ । तत्राऽनेन ज्ञापकेन व्यवधे प्रवृत्तिर्जायते तत्र
प्रत्ययव्यवधानं विना वर्गादीनामुदाहरणासभवेन येन नाव्यवधान-
न्यायेनैकव्यवधाने एव प्रवृत्ति स च णेरेव सभवतीति भाव ।
न च उरुञ्जुअम्बुशब्दादिभ्य आचारक्विति सनि इति द्वित्वे
शुणाद्यभावे उरुरविषतीत्यादावित्त्वार्थं वर्गादिग्रहणं चरिताथम् ।
किं च भ्वादिभ्यो विजन्तेभ्य आचारे क्विति सनि विभविषती-
त्यादौ चरिताथमिति कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । १५ 'सनिग्रह'
इत्यत्रोपदेशाधिकाराभावस्य १ एकाच उपदेशे इति सूत्रे भाष्ये
ध्वनितत्वेनोक्तप्रयोगेषु तेन निषेधेनेटो दुल्लभत्वादेशामनभिधानाच्च
विचोऽसर्वत्रिकत्वाच्च । एतेन द्वादिभ्य आचारक्विति सनि दिद-
विषतीत्यादावेकव्यवधानस्यैव सत्त्वेन दोष इत्यपास्तम् ॥ भाष्ये

१ येननाव्यवधानमित्येकैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणास्मिन्नेव केवलस्य
व्यवधायकस्य सभवात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६७७
(अ १। पा १। आ ८) (द्विवचनेऽचि । १। १। ५६।)

१शौ स्थानिवदिति । (भा)

अत्र णाविति प्रत्ययग्रहणेन यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्योप-
स्थित्या तस्याचो णिनिमित्तकादेश इत्यथ । यदि त्वनियम-
प्रसक्त्यभावेन नियमफलाद्यास्तस्या नोपस्थितिरत एव १ इत्यस्य
पिति इत्यादौ न तदुपस्थितिरित्युच्यते तद्धि मासु । णौ पर
इत्यर्थे रेफेण व्यवधानात् पुस्कारविषतीत्याद्यधिद्धिरिति बोध्यम् ।
ज्ञापनफल तुतावविषतीत्यादि ॥

२तुल्यजातीयस्येति । (भा)

ष्वादिघटितधालच्तुल्यस्याच आदेश इत्यथ । षष्ठ्यन्तस्य
षष्ठ्यन्ताच इत्यनेनैवान्वययोग्यत्वादिति बोध्यम् ॥ अच्विन तुल्यत्व
कृतेरपीति षृच्छति

३कश्चेति ॥ (भा)

उत्तरयति ।

४यथा जातीयका इति । (भा)

ष्वादिघटितधालच इत्यथ ॥ ष्वादिभिरचस्तुल्यत्वासम्भवात् ।

५अवर्णपरा इति । (भा)

-
- १ शौ पुयणजिषु वचन ज्ञापक शौ स्थानिवद्भावस्य । यदयमो पुयण
ज्यपर इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति शौ स्थानिवद्भाव इति ॥
२ अ ६। पा १। सू ७१ ॥ ३ तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । भा ॥
४ कश्चतुल्यजातीय । भा ॥ ५ यथा जातीयका पुयणजय । भा ॥
६ कथं जातीयकाश्चेते । अवर्णपरा । कथं जग्ले मग्ले । भा ॥

(द्विवचनेऽचि । १ । १ । ५६ ।)

(अ १ । पा १ । आ ८)

अवणपरत्वसपादकादेशस्थानिन इत्यथ । एव चावणपरत्व-
सपादकादेशस्थानित्वेन तुल्यतेति भाव । एव च औननद् औजडद्
इत्यादि चिन्धमेव । किं च यत्र द्विरुक्तौ परभागस्याद्योऽवण-
स्तत्रेदमिति द्विवचनेऽचि इत्यादौ भाष्यकैयटयो स्थितमिति
माधवोक्तं कथं भाष्यारूढमित्यपि चिन्धमेवेत्याहुः ॥

^१अनैमित्तिकमात्त्वमिति । (भा)

अत एव ^२क्लावामश्च इति क्लेञ्ज क्वाधनार्थं पुनरखिधान
चरिताथमिति पर्युदासपक्षेऽप्यदोषम् ^३आदेच' इत्यत्र भाष्य-
कारो वक्ष्यति ॥

^४अनच्क्त्वादिति । (भा)

आटिटद् इत्यत्र णिलोपे धातोद्वितीयस्याञ्जितत्वादित्यर्थो
बोध्यः ॥

१ अनैमित्तिकमात्त्वमिति तु प्रतिषेधः । भा ॥

२ अ ३ । पा २ । सू २ ॥

३ आदेच उपदेशेऽग्निति । इ । १ । ४५ । अथवा पुनरस्तु पर्युदास ।
ननु चोक्तमग्निव्येकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वादिति । नैष दोषः ।
एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्वावधानम् । यदपि
प्रत्ययविधिरित्याच्चाथप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येजन्तेभ्य आकारान्त
सप्तम्या प्रत्ययविधिरिति यदथ 'क्लावामश्च' (३ । २ । २) इत्यथ
क्वाधनार्थं प्राप्तिः ॥

४ आह्लोपोपधाजोपगणोपयथादेशेषु क्लेतेषु अनच्क्त्वाद्विवचनं न
प्राप्नोति ॥

१पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानीति । (भा)

द्विवचनेऽचि इति सूत्रसाध्यानि णौ स्थानिवदिति
ज्ञापकसाध्यानि चेत्यथ ॥

न हि नित्यानामिति । (कै)

आह्नोपादीनामित्यथ । द्विवचनेऽचि इत्यादेरभावे द्विवचन-
मनित्यम् ॥ भाष्ये

२वक्ष्यति हीति । (भा)

१ दाश्वान् साङ्गान् इति सूत्रे ॥

३यथाऽत्र भाष्यमिति । (कै)

यदीयङ् न स्यात् तर्हि स स्यादिति तत्सभावनासत्तादित्यथ ।
जग्ल्वावित्याद्यर्थं वृद्धिपाठोऽप्यत्र बोध्य । वस्तुतोऽत्र यथादिग्रहण-
मचस्थानिकस्य द्विवचनात् परस्य विधेरुपलक्षणं बोध्यम् ॥ सूत्रा-
रम्भवादी आह

स पूर्वविप्रतिषेध इति ॥ (भा)

उभयो समतया तृतीयं पृच्छति

१ पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि ॥

२ वक्ष्यति ह्याचाथ । द्विवचनं यथायथायावादेशाह्नोपोपधाह्नोपणि-
ह्नोपकिक्किनोरुत्वेभ्य । वा । द्विवचनं भवति विप्रतिषेधेन ॥

३ दाश्वानसाङ्गान्मौढ्वाश्च । ६ । १ । १२ ॥

४ ' यथाऽत्र भवितव्यम् ' इति कैयटेऽस्ति ॥

१ कि पुनरिति ॥ (भा)

स्थानिवद्भाव एव ज्यायानिति । (भा)

अथ भावः । अथ पूर्वविप्रतिषेधोऽन्तरङ्गाणां बाधको न वा ।
नाद्यः । विभ्वनीयिषतीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः* । किं चेष्टानिष्टविवेकस्य
लक्षणेकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयत्वेन सर्वत्रैव पूर्वविप्रतिषेधवचनस्यावश्यकत्वेनेह
नित्यान्तरङ्गवाधाय सुतरां वचनावश्यकत्वेन क्व सूत्रमताऽपेक्षया
लाघवमिति ॥ अन्ये दूषणमाह

२ ओदौदादेशस्येति । (भा)

अत्र समानाधिकरणवद्ब्रवीह्यङ्गीकारे चुचावधिषतीत्यादौ
दोषः । स्थानिवत्त्वत्त्वधिलान्न इत्यत्र आह

ओदौतोरादेशो यस्मिन्निति । (कै)

इदमेव ज्ञापकमन्तरङ्गाणामिदमबाधकमिति न विभ्वनीयि-
षतीत्यादौ दोषः । अत्र सनीत्यगोऽपि पूरणीयः । अन्यथा
दिद्वनीयिषतीत्यादौ अनेनोच्चापत्तिः । तत्र कृते तु निर्दिष्ट-
परिभाषयाऽनेकव्यवधानान्न तत्र दोषः । एकणिज्यवधानं तु
“येन नाव्यवधानं न्यायेन सञ्जात एव । नन्विदं वचनं जो सौचाद्
णिचि चडि सनि वाजीजवत् जिजावधिषतीत्यादावतिव्याप्तम् ।

१ कि पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवद्भाव एव ज्यायानः । पूर्वविप्रतिषेधे* हि
सतीदं वक्तव्यं स्यात् ॥

२ ओदौदादेशस्योद्भवति सुदुतुग्ररादेरभ्यासस्येति ॥

* पूर्वविप्रतिषेधे हीदं वक्तव्यं स्यात् । इति पाठः किष्करणमुद्रापितभाष्यपुस्तकेऽपि ॥

(अ १। पा १। आ ८)

(द्विवचनेऽचि । १। १। ५६।)

न च चकार एव पाथ । गुड्घुड्भ्या णिचि चडि सनि वाजू-
गवदित्यादौ दोषापत्तेरिति चेन्न । जोर्नेत्यस्याऽपि वाच्यत्वात् ॥
ओदौतो किम् । चिखादयिषति ॥ चिवत्यादि किम् । विभाव-
यिषतीत्यादि ॥ यद्यपि ङो केदने चिच्छासति इत्यचैवाति-
प्रसक्त तथापि औसाहचर्यादोकारोऽपि लाक्षणिक एव गृह्यते
तदादेशो वा औदादेशसाहचर्याद् अवेव गृह्यत इति न दोष ॥

ऊर्णुनावयिषतीति । (कै)

यद्यपि पूर्वचासिद्धीयमद्विले इत्यस्थानित्यतया नुशब्दस्यैव
द्विलेनाभ्याससज्ञाप्रवृत्तिकाले द्वादित्वाभावस्तथापि द्विले कृतेऽपि
द्विलनिव्यन्नस्य कार्य्यं कत्तये पूर्वचासिद्धत्वाभावबोधनान्तचानित्यत्व-
कल्पने मानाभावाच्चैतत्प्रवृत्तिकाले द्वादित्वमस्येवेति बोध्यम् ॥

अभ्याससज्ञाप्रवृत्तिसमय इति (कै)

एव चाभ्याससज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठितरूपे वा यच्च चुटुतु-
शरादित्वात् तत्रास्य प्रवृत्तिरिति भाव । तत्रान्त्योदाहरण चुचा-
वयिषतीत्यादि न हि तत्राद्यकाले तच्च चु इति कवर्गादित्वा-
दित्याह ॥ ननु षेद्विलनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावाद्धिभाव-
यिषतीत्यादिसिद्धमिति त्वयापीत्ययुक्तमत आह

ओ षिति । (कै)

चुचावयिषतीत्यादिसिद्धयमित्यथ ॥

परार्थम् (भा)

इत्यत्र परशब्देन ज्ञापकापेक्षया परमित्त्व विवक्षितमित्याह

६८२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(द्विवचनेऽच्चि । १। १। ५६।)

(अ १। पा १। अ ८)

इत्त्वार्थमिति । (कै)

द्विवचनेऽची ति स्थानिवत्त्वात् पिपविषते यियविषतीत्या-
द्यथमित्यथ ॥

प्रसङ्गादिति । (कै)

वर्गप्रत्याहारजयहादित्यथ ॥

१ सन्यत इद्भवतीति (भा)

विहितमित्त्वमिहानुवत्तमान 'परार्थं भविष्यती ति भाष्ये-
ऽन्वय । तत्र १० सन्यत इत्यभिधान स्वरूपेणेत्यमपूर्वं न भवतीति
प्रदशनार्थं तद्धनयन्नाह

२ अपूर्वमुत्त्वमिति । (कै)

अपूर्वत्वं तदभावमात्रेण वैषम्यमस्याभिप्रेतमिति मन्वानस्तदि-
घटयितुमाह पर ।

ममापि तच्छुत्वमिति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

३ उत्त्वमपीति । (कै)

नापूर्वत्वं तदभावमात्रेण वैषम्यमभिप्रेत किन्तु गौरवतद-
भावाभ्यामिति दशयितु भाष्ये

इत्त्वमपीति ॥ (भा)

१ अ ७। पा ४। सू ७६ ॥

२ अ ७। पा ४। सू ७६ ॥

३ इत्त्वार्थं प्रसङ्गात् क्षापकत्वात् त्वपूर्वमुत्त्व वक्तव्यमित्यर्थः । कै ॥

४ उत्त्वमप्यन्यार्थं वक्तव्यं तदेवाधिकविषये उपजीव्यत इत्यर्थः ॥

तदुपपादयति

यचेति । (कै)

गुणावादेशयोरिति शेष ॥

वक्तव्यमिति । (कै)

जोर्नेति वक्तव्यमित्यथ ॥

नन्वसतीति । (कै)

असत्यपौत्यथ ॥

यदीति । (कै)

सघुपरत्वाभावेत सन्वत्त्वाभावोऽचिकीत्तदित्यत्र दोष । दिद्व-
वनौचिषतीत्यादावपि दोषो बोध्य ॥

अथ तुल्येति । (कै)

अवणपरत्वं यत्राभ्यासोत्तरखण्डाद्यवणस्य अभ्याससंज्ञाप्रवृत्ति-
समये परिनिष्ठितरूपे वा तत्र द्विवचनेनान्तरङ्गनित्ये वाधेते
इत्यथ ॥

चक्रतुरिति । (कै)

दिद्ववनौचिषतीत्याद्यभिद्धिरित्यपि बोध्यम् ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्ट-
विरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे अष्टमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ॥
अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ॥

ननु अपत्यादिवदथपरोऽदर्शनशब्द इति सिद्धैवाथस्य सञ्ज्ञा
इत्यत आह

१स्वरूपमिति ॥ (कै)

नानुवादे इति । (कै)

तत्र हि न सञ्ज्ञाहतोऽभाव इत्यथ ॥ भाष्ये

१उक्तमिति । (भा)

१ नवेतिविभाषा इत्यनेत्यथ ॥ असम्बद्धपदव्यवायास्मानुवृत्ति-
रत आह

१लोप इतीति । (भा)

तदर्थान्वययोग्यताया अर्थे एव सत्त्वाददर्शनशब्दस्य तादृशा-
न्वर्थसञ्ज्ञाकरणे फलाभाव इति भाव । प्रसक्तादर्शनस्येत्यथस्वाभार्थ
स्थाने पदस्येवास्याप्यनुवृत्ति सुखभा । लुप्तं 'च्छेदने' इति धात्व-

१ अ १ । पा १ । सू ६० ॥

२ लोपसञ्ज्ञायामर्थसमीरुक्तम् । वा । क्लिसुक्तम् । अर्थस्य तावदुक्तम् ।
इति करणोऽथनिर्देशार्थः (वा - अ १ । पा १ । सू ४४) इति ॥

३ अ १ । पा १ । सू ४४ ॥

४ अतु जतु इत्यत्राणोऽदर्शन तत्रादर्शन लोप इति लोपसञ्ज्ञा प्राप्नोति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६८५

(अ १। पा १। अ ६)

(अदशन लोप । १। १। ६ ।)

थानुसारेणान्वयत्वासम्भवादिति तु भाष्यतात्पर्यम् । १ अभावो लोप' इति १अवसानसंज्ञासूत्रभाष्योक्तेरदशनशब्देन तत्समनियतो वर्णाभाव एवात्रेति बोध्यम् । २ स्वरूपम इत्यस्य प्रत्याख्यानं तदनुवृत्तिं विनापि सिद्धिरिति बोध्यम् ॥ नित्यशब्दाश्रयणे इतरे-
तराश्रयपरिहारेऽप्ययं दोष इत्याह

यदीति ॥ (कै)

अत्र प्रत्ययो नाणित्याह

सोरिति ॥ (कै)

ञिणति वृद्धिनिमित्ते इति । (कै)

अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रत्यासत्त्या प्रत्ययपदाथयोरैक्याश्रयणात् वृद्धि-
विधौ ञिणप्रत्ययनिरूपिताङ्गग्रहणाच्चतिभावः ॥ ५ चादिलोप'
इति सग्रहाद्याऽऽह

अर्थाद्वेति । (कै)

एकवचनमुत्सगत' इत्यादिशास्त्रमथनिरपेक्ष विभक्तिप्रसञ्ज-

१ अभावो लोप । ततोऽवसानं चेति । (विरामोऽवसानम् । १। ४।

११ । एतत् सूत्रस्य भाष्यम्) ॥

२ अ १। पा ४। सू ११ ॥

३ अ १। पा १। सू ६८ ॥

४ अ १। पा ४। सू १३ ॥

५ चादिलोपे विभाषा । ८। १। ६३। अवाह्याहैवाना लोपे प्रथमा
तिङ्विभक्तिर्गानुदात्ता । चलोपे । इन्द्र वाजेषु नोऽव । शुक्ला व्रीहयो
भवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । वाजोपे । व्रीहिभियजेत ।
यवैयजेत ॥

कम् । अर्थाऽप्येकत्वादिविवक्षित एकवचनादिप्रसञ्जक इति बोध्यम् ॥
ननु कथं प्रसक्तस्येति लभ्यतेऽत आह

स्थाने इति । (कै)

न च पितृ कृता प्रकृत्याच्चेपेणापि तुम्वारयितुं शक्यम् ।
आच्चेपे आक्षिप्तस्य शाब्देऽन्वये च मानाभावात् । अत्र चेदमेव भाष्य-
मानम् । किं चानुपपद्यमानेन खोपपादकमाक्षिप्यते यथा पीनत्वेन
राक्षिभोजनं नचैव प्रकृतेः । न हि तसूत्रे आच्चेप विना पितृत्वप्रत्य-
यानुपपत्तिरस्ति । नापि तदाच्चेपेण तदुत्पत्तिर्नापि १ प्रत्ययग्रहणे
यस्मात् स विहितस्तदादेरिति त्युपस्थितिः । अनियमप्रसङ्गभावेन
नियमफलायास्तस्या अनुपस्थितेरित्यावेदितम् । किं चात्रैव प्रकृति-
विना प्रत्ययज्ञानसत्त्वेन व्यभिचारात्तदाच्चेपासम्भव इति दिक् ।
यत्तु ग्रामाधिकरणिका स्थितिरित्यथके ग्रामे तिष्ठतीति वाक्ये
१ ल्यबल्लोप इति पञ्चम्यापत्तिवारणाय प्रसक्तस्य इत्यावश्यकमिति ।
तत्र । तेन प्रत्यासत्त्या ल्यबन्तायकमाधिकरणयोरेव पञ्चमीविधाने-
नाचाप्राप्तेः । तत्त्वे लिष्टापत्तिः पञ्चम्या इत्यलम् ॥

अर्थादिति । (कै)

कटक्षत्रणादित्यर्थः ॥

शास्त्रात् । (कै)

२“कर्मण्यण् इत्यतः ॥

१ परिभाषेच्छुभ्रं - २४ ॥

२ अर्थादाने पञ्चमी (२। ३। २८) एतत् सूत्रस्यवार्तिकम् ॥

३ अ ३। पा २। सू १ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६८७
(अ १। पा १। अ ६) (प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप । १। १। ६१।)

अण प्रसङ्ग इति । (कै)

१ यस्मात्प्रत्ययविधि इत्यत्र विधि प्रसङ्ग एव निविष्ट
इत्यङ्गत्वमस्तीत्यभिमान ॥

षष्ठीग्रहणमिति । (कै)

तच्च षष्ठ्यन्त वैधधिकरणेनाऽदृशानान्वयीति बोध्यम् ॥

अत्राऽपीति । (कै)

शास्त्रत प्रसक्तिरेवाऽभिमतमिति बोध्यमिति भाव । अथतोऽपि
प्रसक्तिगृह्यते इत्युत्तरम् ॥

अणोऽचेति । (कै)

परिहृत्य चाऽपवादविषयमिति न्यायेन प्रसङ्ग एव नास्तीति
भाव ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः । १। १। ६१ ॥

ननु लुगादिविधौ प्रत्ययादृशनविधियथा स्यादित्यर्थं प्रत्य-
यस्येतीत्यत आह

लुगादीति ॥ (कै)

साक्षादिति । (कै)

लुगण्णोरित्यादौ ॥

(प्रत्ययस्य लुक्-लुप । १। १। ६१।)

(अ १। पा १। अ ६)

क्वचिदिति । (कै)

यथा १ लुग्वा दुह इत्यादौ २ क्सस्ये ति ॥

क्वचिदिति । (कै)

वक्ष्यमाणसूत्रेषु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरित्यथ ॥ ननु अदग्रनस्येमा
सञ्जा' इति अप्रत्ययस्यैता इत्यनुपपन्नमत आह

अविद्यमान इति । (कै)

प्रतियोगिविशेषणत्वेनेति शेष । वस्तुतोऽवसानसञ्जासूत्रवक्ष्य-
माणरौत्या प्रत्ययाभावस्यैवेमा सञ्जा इति भाष्याभिप्राय ॥ भाष्ये

गोरपीति । (भा)

१ गोस्त्रियो इति समुदायाऽनुवृत्तेरितिभाव ॥ ननु २ गो-
स्त्रियो इत्यत्र स्त्रीति स्वरितगुणयुक्त इति "स्त्रियाम्"
इत्यधिकारविहितप्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणात्प्रत्ययान्तस्य लुक्
स्यादिति तद्धितलुकि तन्निवृत्त्यथत्वमपि कुतो नोक्तमत आह

पञ्चेन्द्र इति ॥ (कै)

गोनिवृत्ति प्रत्ययग्रहण विनाऽपि सिध्यतीति शङ्कते

गोरिति ॥ (कै)

पञ्चगु (कै)

इत्यत्र क्रीतायठको "अधर्क"ति लुक् ॥

१ अ ७ । पा ३ । सू ७१ ॥

२ अ ७ । पा ३ । सू ७२ ॥

३ अ १ । पा २ । सू ४८ ॥

४ अ ४ । पा १ । सू ३ ॥

५ अ ५ । पा १ । सू २८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६८६
(अ १। पा १। आ ६) (प्रत्ययस्य लुक्सल्लुप । १। १। ६१।)

कृते इति । (कै)

परत्वादितिभाव । अन्तरङ्गानपीति न्यायस्तु अन्तरङ्गनिमित्त-
विनाशकप्रत्ययलुग्विषय इति तात्पर्यम् । न च समासान्ते तेन
व्यवधानात् कथं लुक् । गोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्येन लुक्प्राप्तेरिति-
बोध्यम् ॥ नित्यशब्दाऽन्वाख्यानाभिप्रायेण शङ्कते

नन्विति ॥ (कै)

समुदायस्येति । (कै)

१ यस्येति च इत्यकारलोपे सिद्धे लुग्विधानसामर्थ्येन सर्वा-
देश्च स्यादित्यथ ॥ ननु योगविभागे सूत्रभेद कृत स्यादत आह

एकयोगेति ॥ (कै)

प्रकारान्तरम् । योगविभागरूपम् ॥

छ्यताविति । (कै)

कसात् १ प्राक्क्रीताच्च परशो २ उगवादिभ्यो यत ॥
कसे कसे स परशौ आङ्परशो खनिश्टृभ्या डिच्च
इत्युप्रत्यय ॥

अत ए इति । (कै)

धातौ सप्तमीनिदिष्टे तदादिग्रहणात् कमिग्रहणेनैव सिद्धे
इति शेष । कसेस्तु कस इति न रूपम् । अनभिधानादितिभाव ।

१ अ ६। पा ४। सू १४८ ॥

२ अ ५। पा १। सू १ ॥

३ अ ५। पा १। सू २ ॥

(प्रत्ययस्य लुक्लुपः । १। १। ६१।)

(अ. १। पा. १। अ. ६)

अत एवेह “कमेः सः कंस” इति भाष्ये उक्तम् ॥ नन्वेवमपि
विशिष्टनिर्देशाभावे यञ्जोरपि लुक् स्यादत आह

यञ्जोरिति । (कै)

विकारावयवार्थप्रतीतये ह्यौत्सर्गिकाण एव लुकं विदध्यात् ।
न च यञ्जलुकां सामर्थ्यादिकल्पोऽस्तु वेत्यनुक्तिस्तु यञ्जभ्यां मुक्त
श्रौत्सर्गिकाणः अवणाभावायेति वाच्यम् । यञ्जलुकासेककाल-
प्रतीतानामुद्देशविधेयभावासम्भवात् । १“य्युलौ तुट् च” इत्यादौ
तु २“अनद्यतन” इत्यादिनिर्देशाद्वाक्यभेदाङ्गीकारः । किं च
३“कंसीयपरश्वयोः” इति षष्ठीनिर्देशादपि न यञ्जोर्लुक् ।
अन्यथा पंचम्यैव निर्दिष्टेदितिभावः ॥

प्रकृतीति । (कै)

प्रकृतिव्यतिरिक्तप्रत्ययान्तरवाची अन्यशब्दः । तेन नञा समासे
प्रकृतिरुच्यते इत्यर्थः ॥ भाष्ये

४इत्याविति । (भा)

प्रातिपदिकात्परस्य लुगित्यर्थं यञ्जोर्विधानसामर्थ्याल्लुगभावे

१ अ ४ । पा ३ । सू २३ ॥

२ अ ३, ५ । पा २, ३ । सू १११, १५, २१ ॥

३ अ ४ । पा ३ । सू १६८ ॥

४ उप्रातिपदिकात्परस्य लुगित्यर्थं यञ्जोर्विधानसामर्थ्याल्लुगभावे
वा (४ । १ । १) ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६६१

(अ १। पा १। आ ६)

(प्रत्ययस्य लुकल्लुप । १। १। ६१।)

उभयो प्रातिपदिकात्परत्वाभावेन परिशेषात् ^१कसीयाद्यवयव-
प्रातिपदिकात् परथोऽङ्घतोरेव लुगित्यथ ॥

विशिष्टेति । (कै)

जनपदाथकप्रत्ययसम्बन्धिन इत्यथ ॥ भाष्ये

प्रकृतमिति । (मा)

अत एव ^२लवणाल्लुग् इत्यत्र प्रकृतठक एव लुगिति बोध्यम् ।
शोभना पचात्वा इत्यादौ इति पाठ उचित ॥

अनन्तरस्येति । (कै)

अव्यवहितस्येत्यथ । ^३जनपदाथवाचके शब्दे सति तदनन्तरस्य
लुबित्यथ इति भाव ॥ वाचककृदभिमतषष्ठीनिर्देशाथत्वमुप-
पादयति

^४आगस्येति ॥ (कै)

चय इति । (कै)

एव च वैषम्याद्यथासख्याप्राप्तेरगस्त्ययोऽपि कुण्डिना कुण्डिना-
स्वागस्त्य स्यु । लुक् च ज्ञापकात् सर्वादेश इति विभक्तिमात्र
श्रूयतेतिभाव ॥

दावेवेति । (कै)

तेन नोक्तापत्तिरितिभाव ॥

१ कसीयपरश्रव्ययोर्यञ्जौ लुक च । ४ । ३ । १६८ ॥

२ अ ४ । पा ४ । सू २४ ॥

३ जनपदे लुब् (इत्यनेन) ४ । २ । ८१ ॥

४ अ २ । पा ४ । सू ७ ॥

सर्वचेति । (कै)

अजादिप्राग्दीव्यतीयविषयेऽपीतिभाव ॥

अवृद्धत्वादिति । (कै)

यद्यपि स्थानिवद्भावेन वृद्धत्वाच्च सिध्यति तथाप्यवृद्धत्वात् प्रकृतेःकस्य वृद्धानिमित्तत्वाच्च आकारश्रवणं न स्यादिति भावः । सन्नियोग्मिष्टत्वाद्गस्यादेशाभावे प्रतिषेधप्रयुक्तलुगभावो हेतुः ॥

गोत्रे विहित इति । (कै)

नन्वागस्यस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणं न तु अनन्तरापत्य-प्रत्ययान्तस्येत्येतदर्थं तदनुवृत्तिसंज्ञात् । १ शिवादिभ्य इत्यत्रैव गोत्र इति निवृत्तेच्छ्रवणं साधारणोऽगस्यप्रकृतिश्चक्ष्यणन्त एवा-ऽत्रागस्य न लगस्तिप्रकृतिक २गर्गादियजन्त । ३ यजजोश्च इति लुका सिद्धत्वादिति चेन्न । कौण्डिन्यसाहचर्य्याणागस्यस्यापि गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणाद् भाष्यमते गोत्रमज्ञासूत्रपथ्यन्त गोत्राधिकारेण चक्ष्यणन्तस्यापि तच्चाह । वस्तुतो वार्त्तिककारस्यापीत्य-मेव सम्यतमित्याह

वचनेति ॥ (कै)

सामर्थ्यासौपस्यैव सर्वादेशत्व कुतो न कल्प्यत इत्यत आह

विपर्य्यय इति । (कै)

न उपसजातो विरोधो वैयर्थ्यशङ्कोद्भव यस्य तत्त्वादित्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६६३
(अ १। पा १। आ ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

नत्वयमिति । (कै)

अथम् अवयवदाह्यादौ समुदायदाहादिव्यपदेशो गौणो न
किन्तु मुख्य एव अवयवलोपे समुदायस्यापि लोपादित्यथ ॥

अनुनासिकेति । (कै)

१ 'अनुदात्तोपदेश इत्यनेन ॥

आघ्नौत (भा)

इत्यत्र १ 'आडो यमहन' इत्यात्मनेपदैकवचनम् ॥

२ 'सग्मीयेति । (भा)

गमेर्विधिलिङि ३ 'समो गमौ त्यात्मनेपदे इटि शपो बङ्ग
कृन्दशी ति क्लुकि लिङ सलोपे इटोऽति उपधालोपे रूपम् ।
तत्र प्रत्ययलक्षणेन झलादिङित्परत्वाद्नुनासिकलोप स्यात् ।
इदं च प्रयोजनम् अप्राधान्येनालाश्रयणे विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्र-
मिति वाक्तिकमते बोध्यम् ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२ ॥

लक्षणशब्दार्थमाह

१ अ ६। पा ४। सू ३७ ॥

२ अ १। पा ३। सू २८ ॥

३ बङ्गेषु भाष्यपुस्तकेषु "स रायस्योषेण ग्मीयेति" इति पाठोऽस्ति ।

इत्यङ्गीयभाष्यपुस्तके "रायस्योषेण सग्मीयेति" इति पाठोऽस्ति ।

४ अ १। पा ३। सू २६ ॥

निमित्तमिति ॥ (कै)

कार्यमिति । (कै)

बहुव्रीहिलभ्यम् ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणेऽन्यप्रत्ययलोपेऽन्यप्रत्ययनिमित्तकार्य-
वारणाय स्यात्प्रतिराश्रयणीयेति भावः ॥ ननु प्रत्ययलक्षणम्
इत्यस्य बहुव्रीहितयाऽनेन स्थान्यभावेऽप्राप्तकार्यप्रापणायातिदेश
इति अत्र प्रत्ययस्य सत्त्वेन किं तन्निमित्तकार्यातिदेशेनात आह

प्रत्ययस्य लक्षणमिति । (कै)

यस्य लोपस्तस्मिन् सति य प्रत्ययो भवति तस्य तल्लोपेऽपि
प्रादुर्भाव इत्यललाघवात् षष्ठीततपुरुष एव स्यादिति तात्पर्यम् ॥
रने क्थनि हन्तेश्च क्ते^१ अनुदात्त इत्यनुनासिकलोपेऽगुरुपो-
त्तमत्वाद्प्राप्त व्यङ्ग्यतिदेशत स्यादित्यथ ॥

एवं हि लोपेति । (कै)

ननु 'णेरनिटि' इत्यादिसामर्थ्यात् माभूत्तत्र प्रवृत्तिः ।
यस्तु सामान्येन लोपो णाविष्टवद् इति सोऽप्रत्ययविषये चरिताथ
इति भिन्नुमाचष्टे भिन्नयतीत्यत्र पुन प्रादुर्भवार्यमिद् स्यादिति

१ "प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्" । इति भाष्यमुपादाय "प्रत्ययनिमित्त-
कार्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोप इति विश्वास्थ्यत
इति भावः" इत्युक्तम् ॥

महाभाष्यप्रदीपीद्घोत ।

६६५

(अ १। पा १। आ ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

चेन्न । एव हि तत्रैव प्रत्ययस्य न लोप इति वदेत् । एव च
गुरुतरन्यासो ज्ञापक इति बोध्यम् ॥

अन्यथा । (कै)

व्याख्यानस्य ग्ररणत्वाभावे ॥

पदसज्ञा न स्यादिति । (कै)

तिङन्तत्वाऽभावादिति भाव ॥

लोपे प्रत्यय इति । (कै)

अस्य प्रादुभवतीति शेष ॥ ननु प्रत्ययलोप इत्युक्ते कथं सति
प्रत्यय इति लभ्यतेऽत आह

प्रत्यय इति ॥ (कै)

यत्कार्यमिति । (कै)

प्रत्ययलक्षणं यत्कार्यं दृष्टमित्यथ ॥

ननु 'जगद्' इत्यादौ विलोपात्परत्वात् पूर्व 'गम कौ'
इत्यनुनासिकलोपे क्विपि सत्यपि तुक प्राप्तेराह

अचेति ॥ (कै)

भिन्नविषयत्वादिति । (कै)

वाचिकमते एतत् । अचिरादेश्च नुडपवाद्दत्परभाष्यरीत्या
विषयभेदेऽपि तत्रे तु लोपेनानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानानापवाद्दत् नैति
बोध्यम् ॥ वैचात्याद्यायाङ्गीकारे दोषमाह

१ द्युतिगमिजुद्धोतीना द्वे च (वा ३। २। १७८) ॥

२ अ ६। पा ४। सू ४ ॥

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

(ख १। पा १ अ ६)

सति त्विति ॥ (कै)

एकमेवेति । (कै)

अवयवस्य प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावादितिभाव । एव
चानयो फलान्तराभिनिवेशो भाष्यविरुद्ध इति बोध्यम् ॥ ननु
द्वितीयप्रत्ययग्रहणाभावे बह्व्रीह्यलाभात्तल्लभ्यकार्यातिदेशो न
सिद्ध्यदत आह

तल्लक्षणमिति ॥ (कै)

वस्तुमात्रेति । (कै)

प्रत्ययमात्रेत्यथ ॥

प्रत्ययनिमित्तमेवेति । (कै)

प्रत्ययत्वेन प्रत्ययनिमित्तमित्यथ ॥

न वर्णोति । (कै)

प्राधान्येन वर्णनिमित्तमित्यथ ॥ ननु रैकुलमित्यत्राद्यादेशो न
प्रत्ययाश्रय किन्तु तदवयवाश्रयोऽत आह

अवयवद्वारेणोति । (कै)

केचित्तु प्रत्ययग्रहणमित्यस्य द्वितीयप्रत्ययपदघटित प्रत्यय-
लक्षणग्रहणमित्यथ । प्रत्ययलोपेऽपीत्येव सूत्र कार्यम् । अस्य
तद्भवति यत्प्रत्यये सतीति शेष । स्थानिवदित्यनुवृत्तिर्वा ॥

१ प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्ये निमित्तभाव
प्रत्ययरूपाऽऽश्रयेण वयरूपताऽऽश्रयेण वा तत् सर्वं स्यात् । सर्वनाम्नो
वस्तुमात्रपरामर्शात् । प्रत्ययग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं
प्रत्ययलोपे भवति न वयरूपतानिमित्तम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६६७
(अ १। पा १। आ ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

प्रत्ययलक्षणमिति । (भा)

प्रत्ययलक्षणतद्वाप्यान्यतरधर्मावच्छिन्नलक्षणमित्यथ ॥

वर्णलक्षण (भा)

वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्त प्रत्यये सति वर्णनिमित्त भवतीति
तल्लोपेऽपि स्यादितिभाव ॥ कैयटव्याख्या तु चिन्त्या । प्रकृते
तच्छब्दप्रत्ययशब्दयो पर्यायत्वेन तद्विचारस्याऽयुक्तत्वापत्तेरित्याहुः ॥

‘अनेनैवेति । (कै)

अत्र प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तथाथलाभेऽपि तत्र तादृशाथग्रहे न
मानम् । १ ‘आद्धधातुक’ इत्यस्य कैयटरौत्या तोतोतीत्यादि-
व्यावृत्त्या चरिताथत्वात् । पूर्वसूत्रे आद्धधातुकग्रहणमनवकाशमिति
१ किडति च इति सूत्रस्य भाष्यविरोधाच्चावृत्त्यादिना तथाथ-
कल्पने तु न मानम् । कि च तथार्थकल्पने ४ ‘यडयक्क्यवलोपे’
इति वाचिक तदुदाहरणपर जीरदानु इति भाष्य चासगत
स्यादिति चिन्त्यमेतत् ॥

१ उपलब्धविवरणपुस्तके “अनेनैव” इति “एव”कारघटितप्रतीकोऽस्ति ।
कैयटे तु “अनेन” इत्येवास्ति । अनेन नागेशभट्टीयकैयटपुस्तके
एवकारघटित एव पाठोऽस्तीत्यनुमीयते ॥

२ अ १। पा १। सू ४ ॥ ३ अ १। पा १। सू ५ ॥

४ तथाच भाष्यम् । “परिगणन कर्त्तव्यम् । यडयक्क्यवलोपे प्रतिषेध ।
वा । यडयक्क्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्य । यड । नेमिदिना मस्यैवम् ॥
यक । कुषुभिता मगधक ॥ क्य । तमिदिना मस्यैवम् ॥
जीरदानु” । (१। १। ४) ॥

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १।१। ६२।) (अ १। पा १। आ ६)

सुधे (कै)

इत्यादि धिविक्रव्योन्तुमि विचि वलोपेऽपृक्तलोपे गुणे सुना समासे
सौ हल्ङ्वादिलोपसुलोपयोरिमे रूपे । गुणनिषेधे तु सुधिन्
शब्दे १ इन्हन इति दीघ । सुकृष्ण सवनामस्थाने च इति
दीघ । १ उपाधायाश्च इति इत्ते रपरत्वे सुनलोपयो १ 'र्वी
इति दीघू, स्यादितिभाव ॥

स्थानिवद्भावेनेति । (कै)

वर्णाश्रयस्य तवाऽप्यनिष्टत्वादित्यथ ॥ ननु शास्त्रस्य कटले सत
कमलेन ४ उभयप्राप्तौ इति नियमा ५ च्छास्त्रस्य इति षष्ठ्यनुप-
पन्ना ६ कर्मणि च' इति समासनिषेधापत्तिश्च कारणत्वे तु षष्ठ्युप-
पत्तेत्यत आह

शास्त्रमिति । (कै)

शेषत्वेन ' उभयप्राप्तौ इत्यस्याप्राप्ते षष्ठीसमासौ नाऽनुपपन्ना-
वितिभाव ॥

आचार्यं स्मर्तेति । (कै)

फलितार्थकथन स्मर्त्ताऽऽचार्येणेति तन्वाख्यायत इत्यन्वययोग्यम् ॥

१ अ ६। पा ४। सू १२ ॥

२ अ ७। पा १। सू ११ ॥

३ अ ८। पा २। सू ७६ ॥

४ अ २। पा ३। सू ६६ ॥

५ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचन सदन्वाख्यानाच्चास्त्रस्य । वा । प्रत्यय-
लोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सदन्वाख्यानाच्चास्त्रस्य । सच्चास्त्रेयान्वा
ख्यायते सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायक भवति सदन्वाख्यानाच्चास्त्रस्य ॥

६ अ २। पा २। सू १४ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६६६
(अ १। या १। आ ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

स्वतन्त्रत्वमिति । (कै)

करणस्य कालविवेतिभाव ॥

अस्त्वित्वादिति । (कै)

इमादेरितिशेष ॥ वर्णाश्रयेति तु वणप्राधान्यविषयकम् । एव
चाप्राधान्येनास्त्राश्रये विध्यर्थं सूत्रमितिभाव ॥ भाष्ये

अस्ति प्रयोजनमेतदिति । (भा)

उक्तप्रयोजनविशिष्टं सूत्रं निर्दोषं वेति काका प्रश्न इति
बोध्यम् ॥

किं तर्हीति । (भा)

मम तु निर्दोषमेव तव कश्चिद्दोषप्रतिभासोऽस्ति चेददेति प्रश्न-
गमसुत्तरम् ॥

बाधनादिति । (कै)

एव च पञ्च इत्यादौ पदत्व न स्यादितिभाव ॥

उपलक्षणार्थत्वादिति । (कै)

तथोरपि पूर्वपक्षबीजस्य समत्वादितिभाव । तत्र सुलुपो प्रत्यय-
लक्षणस्य फल चिन्त्यम् । लुकि तु पञ्चेत्यादौ पदत्व फलमस्ति ॥

समावेशदर्शनादिति । (कै)

कृत्वाद्यादिष्वितिभाव । लोप सञ्जा यस्येति बङ्गनीहौ मत्व-
धीयानुपपत्तिस्त्वान्तेन षष्ठीसमासेऽर्थाऽसङ्गतिरत इन्नन्तेन षष्ठी-
समास इत्याह

लोपस्येति ॥ (कै)

७ •

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १।१।६२।) (अ १। पा १। अ ६)

सङ्कर इति । (कै)

परस्पर लोपशब्दभावितप्रत्ययाऽदशनिविषये लोपसङ्गया चेत्यथ ।

प्रत्ययादशनमात्र सकल लुप्तसङ्ग प्राप्नोतीति भाष्याऽचराथ ॥

उतो वृद्धिरिति । (पा)

न च तत्र १ नाभ्यस्तस्य' इति वक्तनाददोष । अत्र पक्षे व्यभिचारुभावात् तदनुवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥

हरीतकीति । (कै)

नन्वत्र सत्यपि डौषो लुकि युक्तवद्भावात् पुनर्डीष् स्यादिति चेन्न । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादित्याहुः । हरितक्या २६ 'हरितक्यादिभ्यश्च' इत्यणो लुप् । यद्वा हरीतकीवेद्य प्रतिष्ठतिरिति कनो लुप् । लवण इत्यत्र ३० "लवणालुक्" ॥ तद्भावितग्रहणे युक्तिमाह

तत्राश्रितेति । (कै)

आश्रित स्वरूपस्य व्यापारोऽदर्शनविषयो येस्ते तथोक्ता इत्यर्थः । अदर्शनबोधका लुगादिशब्दा प्रत्ययादशनस्य सञ्ज्ञेत्युक्ते प्रत्यासत्त्या यथा सङ्गया यददर्शन भाव्यते तस्यैव सा सञ्ज्ञेति लभ्यते इति भावः ॥ प्रत्यासत्तिस्त्वैर्दुर्ज्ञेयत्वत आह

आवृत्तिर्वेति । (कै)

तेन लुगादिशब्दभावितमदर्शन क्रमेण तत्सङ्गमित्यर्थः ॥ अदर्श-

१ अ ७ । पा ३ । सू ८६ ॥

२ अ ७ । पा ३ । सू ८७ ॥

३ अ ८ । पा ३ । सू १६७ ॥

४ अ ८ । पा ४ । सू २४ ॥

(अ १। पा १। आ ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ई२।)

नस्य नित्यत्वेऽपि तद्भावितत्वस्य शास्त्रायत्तत्वादितरेतराश्रयत्व तद-
वस्थमेवेत्यत आह

भाविसञ्जेति ॥ (कै)

तद्भावितग्रहणपक्षे १ यथैव इत्यादिग्रन्थोऽनुपपन्न इत्यत आह

तिःसृष्ट्यामिति । (कै)

इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविसञ्जाविज्ञाने गौरुवाऽऽपत्त्या
सामर्थ्यात्तिःसृष्ट्यामसङ्कर प्रतिपादितो न तु तद्भावितपक्षाश्रयेण-
त्यभिमान ॥

वैयधिकरण्यादिति ।

भवनक्रियाया प्रकृते कर्तृत्वादितिभाव ॥

क्वचिद्विकारस्येति । (कै)

वस्तुतो वृत्तौ तदाक्ये च सवत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्व विकृतिशब्द-
स्यापि गौण्या प्रकृतिवृत्तित्वात् सामानाधिकरण्यम् । अत एव
गौणत्वान्महच्छब्दे आत्माभावो गोमतीशब्दे तु गोमतीनदीभिन्ना
गोमतीनदीभूतेत्यर्थेनाभाषितपुस्कृत्वात् पुवत्त्वाभाव इति बोध्यम् ॥
भाष्ये

एव लोपेति । (भा)

एव लोपसञ्जायामपि तद्भावितग्रहण मन्वानस्य चोद्यमेतत् ।

१ “यथैव तद्ग्रहणसामान्याल्लोपसञ्जा लुप्तसञ्जा अवगाह्यत एव
लुप्तसञ्जा अपि लोपसञ्जामवगाहेरन’ । भा ॥

२ तिःसृष्ट्या सञ्जाना विधानसामर्थ्यात् परस्परविषयावगाहन तासां
माभूत् । लोपसञ्जाविषये तु ता प्रवर्त्तेरन् ॥

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ई२।) (अ १। पा १। अ ६)

अत्र सामर्थ्यात् तद्भावितग्रहणेऽपि लोपसञ्ज्ञाया तद्ग्रहणे मानाभाव ।
न च लुगादिभ्यो लोपसञ्ज्ञाया पृथक्करणं मानं तस्या प्रयोजनान्तरसत्त्वादित्याह

१अस्त्यन्यदिति ॥ (भा)

तद्ग्रथति

लोपमात्रे इति । (भा)

भाष्ये ॥ स्वयम्योजनान्तरमप्याह

प्रत्ययाप्रत्ययेति ॥ (कै)

भाष्ये

लुमति प्रतिषेधाद्धेति । (भा)

भवतु लोपसञ्ज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं १ न लुमतेति' निषेधेन तत्र लोपवनिमित्तकाव्यप्रवृत्तिज्ञाप्यते इत्यदोष इति भावः ॥
लुक्युपसंख्यानम् इति दोषे परिहृते दोषान्तरमाशङ्कते

सतो निमित्तेति ॥ (भा)

वाचिकतद्भाष्यान्वयोविरोधपरिहरति

निमित्तशब्देनेति ॥ (कै)

नन्वेव पदत्वेऽपि भवत्याऽपि सत्त्वादल्लोपस्यादत्त आह

अल्लोपस्त्विति ॥ (कै)

१ अस्त्यन्यल्लोपसञ्ज्ञाया पृथक्करणे प्रयोजनम् ॥

२ अ १। पा १। सू ६३ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

७३

(अ १। पा १। आ ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

कालविप्रकर्षेति । (कै)

अस्य चोत्तरस्य नाऽयमवसर इत्यथ ॥ भाष्ये
एतत् । (भा)

वक्ष्यमाणवाक्याथरूपम् ॥

पदसञ्ज्ञाद्वयमिति । (कै)

अनया पदसञ्ज्ञया न लोपो भविष्यतीत्यादिभाष्याथ ॥
यथेति । (कै)

वणप्राधान्यविषय एव स निषेध इति भाव ॥ भाष्ये
पर्यवपन्नानि । (भा)

मृतानि । अप्राप्नोतीति यावत् ॥ नन्वेतत्कार्यीतिदेशे स्यात् स
एव कुत शास्त्रनिमित्तातिदेशयोरपि सम्भवादत् आह

काय्यस्येति ॥ (कै)

व्यपदेश । (कै)

निमित्तम् ॥

विधीयेते इति । (कै)

इत्यभिमान इतिशेष ॥ वस्तुतः काय्यशास्त्रातिदेशयोरभेदं
एवेत्युक्तम् ॥ भाष्ये

एकयोगलक्षणानि चेति । (भा)

तादृशानि विप्रतिषेधविषयत्वेन न प्रकल्पन्त इत्यथ ॥ ननु

१ इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्ययाश्चयाणि कार्याणि पर्यवपन्नानि
भवन्ति अन्ये तेन प्रत्युत्थाप्यन्ते ॥

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १।१। ६२।) (अ १। पा १। आ ६)

अन्यभाव इति षष्ठीतत्पुरुष कर्मधारयो बोभयथापि व्यञ्जनुप-
पन्नो भावस्य भावान्तरेणायोगात्ममाससज्ञाया बाधाच्चार्थासगतेऽप्येत
आह

अन्यो भाव इति । (कै)

भाष्ये ऽन्यरूपप्राप्तस्येत्यथकम् 'अन्यभूतस्य' इत्येतत्तु फलित-
तार्थं बोध्य ॥

स्वार्थ इति । (कै)

चातुर्वर्णादित्वात् ॥ ननु सत्ता स्थानिनश्चेद्विरुद्धमतिदेशसहस्रेण
सत्ताया अशक्यत्वाच्चात आह

कदादिव्यपदेशस्येति । (कै)

एतदर्थमेव स्थानिसञ्चानुदेशादित्युक्तं न तु स्थान्यनुदेशादिति ।
तथा सति स्थानिकार्यातिदेश एव स्यादितिबोध्यम् ॥ भाष्ये
शङ्किताऽऽह

तद्वक्तव्यमिति । (भा)

वचनान्तरेण सूत्राच्चेपपरिहारो न युक्त इति भाव ॥ परि-
हरति

यद्यपीति ॥ (भा)

अथवैतर्हीति । (भा)

तथापीत्यथ । एव लघुतरत्वाद्दशान्तरेणाऽपि परिहारो युक्त
इतिभाव ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७ ५
(अ १। पा १। अ ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

सञ्ज्ञामिति । (कै)

निमित्तभूतव्यपदेशमित्यथ ॥ ननु सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोर्भेदाद्भक्तोहन्ति
सञ्ज्ञेत्ययुक्तमत आह

सूत्रोपात्त इति ॥ (कै)

फलान्तरमपि वचनान्तरारम्भे दृश्यति भाष्ये

भेत्यादि ॥ (भा)

सिद्धमिति । (भा)

इष्टमिति शेष । वक्ष्यमाणान्यखिलाद्वात्तिकमते नाऽति-
देशेन भविष्यन्ति । सूत्रारम्भे तु वर्णाश्रये इत्यस्य वणप्राधान्य-
विषयत्वादतिदेशेन स्युरेवेतिभाव ॥

चिचेति । (कै)

१ नचनेण युक्त इत्यणो २ लुबविशेषे इति लुप । युक्तवद्भावात्
स्त्रीत्व ततो जातेऽर्थे ३ सन्धिवेत्तादी 'त्यणो वात्तिकेन लुगितिभाव ।
न चाणो लुकि ४ लुक् तद्धिते ति टापो लुकि पुनष्टाब् दुस्रभो
लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादिति वाच्यम् । जातगत स्त्रीत्वबोधनरूप-
फलस्याभिद्धतया प्रवृत्ते ॥

अत इत्यधीति । (कै)

अकारान्तादण् इत्यथ ॥

१ अ ४ । पा २ । सू ३ ॥

२ अ ४ । पा २ । सू ४ ॥

३ अ ४ । पा ३ । सू १६ ॥

४ अ १ । पा २ । सू ४६ ॥

७६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययनक्षयम् । १। १। ६२।) (अ १। पा १। आ ६)

ननु वतण्डात ख्यपत्ये यञो १ 'लुक् स्त्रियाम्' इति लुकि
प्रत्ययलक्षणो १ प्राचाम इति प्राप्त ष्फ वाधित्वा परत्वाद् डीन्
स्यात् १ शाङ्गरवादि' पाठादत आह

यथेति । (कै)

तत्र हि सूत्रे यञ इति वक्तते ॥

सर्वत्रग्रहणादिति । (कै)

तद्धि पूर्वसूत्रेऽपह्नव्यते ॥

१श्रौतोऽमिति । (पा)

एकादेशविधायक हि तत ॥

अचीति । (कै)

अजाद्योरित्यर्थ । अत एव तद्धितशब्धो निवृत्ति ॥ भाष्ये
सूचारम्भवादी वचनान्तरवादिन प्रतिदूषणमाह

तस्य दोष इति । (भा)

स्थानिषञ्जानुदेशादित्यस्येत्यर्थ ॥

इत्त्वम् । (भा)

१"शास इदङ् हञो" इति ॥

इम् । (भा)

१"हणह" इत्यनेन ॥ भाष्ये

१ अ ४ । पा १ । सू १०६ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू १० ॥

३ अ ४ । पा १ । सू ७३ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ६३ ॥

५ अ ६ । पा ४ । सू ३४ ॥

६ अ ७ । पा ३ । सू ६२ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७ ७
(अ १। पा १। आ ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ई२।)

वक्ष्यत्यत्रेति । (भा)

नडीति डौ नलोपप्रतिषेधाद् ज्ञापकात् प्रत्ययलक्षणेन
भसज्ञानेत्येव रूपमनुपदमेतत्सूत्र एवेत्यथ ॥

शास्त्रपरेति । (भा)

उपदेशशास्त्रपरेत्यथ । अतिदिश्यमान कार्याणामुत्पत्तिदेश
एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगीतिभाव ॥ तदाह

सति प्रत्यये इति । (कै)

इदं सूत्रं तत्तच्छास्त्रनिमित्तसम्पादनद्वारा तत्तच्छास्त्रप्रवृत्ति-
सम्पादकमितिभाव । अत एव पूर्वं तान्यनेन प्रत्युत्थाप्यन्ते इत्यु-
क्तम् । तानि तत्काव्यबोधकानि शास्त्राणीति तदथ उचितो न तु
कार्याणि क्रियन्त इत्यथ । क्रियन्त इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् ।
अत एव ' टित आत्मनेपदानाम् इति सूत्रे पथवपादो रूपान्-
न्तरापत्तिरित्युक्तं कैयटेन विद्यमानस्य हि रूपान्तरापत्तिर्भवति
शास्त्रमेव च विद्यमानं न तु कार्यं तस्य रूपान्तरमेतद्विषय
कार्यान्तरप्रवृत्तकत्वम् । एव च पर्यवपन्नत्वमपि शास्त्रस्येत्यन्ये ॥
भाष्ये

कानि पुनरिति । (भा)

पूर्वमेतत्सूत्रकरणे का युक्तिरिति युक्तिप्रश्न इदानीं तु

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययसन्तानम् । १। १। ६२।) (अ १। पा १। आ ६)
 प्रयोजनप्रश्न इति न पौनरुक्त्यमत एव सदन्वाख्यानादिति प्रागु-
 त्तरितम् ॥

यद्यप्यल्विध्यर्थमिति । (कै)

इदमितिशेष ॥

विशेषविहितत्वादिति । (कै)

प्रत्ययविषये शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यथ ॥

ची ते (भा)

इत्यादौ ' श्रेष्ठन्दसौ 'ति लोप ॥ तुम् फल तु दीर्घ ॥

आश्रित्येति । (कै)

अपवादवाचकवाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणेनेतिभाव । १न्यायेन
 पूर्वं लोपप्राप्तेरत्यस्यविषयत्वात् ॥

विशेषविहितत्वादिति । (कै)

थेननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वादित्यथ ॥

तदेति । (कै)

१ 'अपवादविषय परित्यज्ये'ति न्यायेनापवादविषये उत्सर्गा-

१ अ ६। पा १। सू ७० ॥

२ "न्यायेन पूर्वम्" इत्यारभ्य "विषयत्वाद्" इत्यन्त नास्ति - क - ग -
 एत्सके ॥

३ प्रकल्प्य आपवादविषयं तत उत्सर्गीऽभिनिविशते । परिभाषेणु - ६३ ॥

(अ १। पा १। आ ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२ ।)

प्रवृत्तेरितिभाव । १ यदी 'त्यनेन विषयभेदादपवादत्वमेव नास्तीति सूचितम् । यदि तु १ तुङ्घ्रिषये रप्रतिषेधो वक्तव्य' इत्यादिषाप्त-
मिकभाष्येण विषयभेदेऽप्यपवादत्व तद्विप्रत्ययलोपस्थलेऽनुत्पत्ति-
रेवान्वाख्यायते इति १ भरूपसूत्रस्यभाष्ये उक्तत्वेनापवादत्वसंभावनेव
नेत्याहुः ॥

१३तीयडिति । (कै)

१ “कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनमपेक्ष्यशिलोपे नुम-
मामौ गुणवृद्धौ दीर्घत्वेमडाट्श्रम्बिषय । वा । अपेक्ष्यलोपे शिलोपे
च कृते नुममामौ गुणवृद्धौ दीर्घत्वमिम्अडाटौ श्रम्बिधिरिति प्रयो-
जनानि । नुम् । अग्ने ऋते वाजिना ऋी षधस्या । ता ता पिण्डानाम् ।
नुम् ॥ अमामौ । हे अन्नङ्गन अन्नङ्गान् ॥ गुण । अधोक । अलेट ॥
वृद्धि । न्यमाट् ॥ दीर्घत्वम् । अग्ने ऋी ते वाजिना ऋी षधस्या ।
ता ता पिण्डानाम् ॥ इम । अटयोट् ॥ अडाटौ । अधोक । अलेट ।
येय । औन ॥ श्रम्बिधि । अभिनोऽत्र । अश्विनोऽत्र” । भा ॥
“अन्नङ्गन’ इति भाष्यसुपादायोक्त कैयटेन तद्यथा—“पूर्वं सम्बुद्धि-
लोपमाश्रित्यैतदुक्तम् । यदि तु विशेषविहितत्वादसम्बुद्धाविति पूर्व-
मम् प्रवर्त्तते तदा सम्बुद्धिलोपो न स्यात्” ॥

२ “न वा तुङ्घ्रिषये रप्रतिषेधात् । वा । न वैतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति
तिष्ठन्नाम् चतस्र्यामिति । कथं तद्वि सिध्यति । तुङ्घ्रिषये रप्रति-
षेधात् । तुङ्घ्रिषये रप्रतिषेधो वक्तव्य” एतच्च ‘स्त्रिया च’
(७ । १ । ६६) इति सूत्रे उक्तम् भगवता ॥

३ अ । १ । पा २ । सू ६४ ॥

४ ‘येय इति— । इयत्तेल्ल तिमृशप सु द्विवचनम् ‘अर्त्तिपिपत्तोश्च’
(७ । ४ । ७७) इतीत्वम् “अभ्यासस्यासवर्णे” (६ । ४ । ७८)
इतीयड ॥

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।) (अ १। पा १। अ ६)

ततो गुणे ऽपृक्तलोपे ऽडाटावितिभाव । अडागमे रूपान्तरेण तत्तच्छास्त्रनिमित्तविघातात् केनापि कार्य्यणानयोन यौगपद्यमिति-
भाव ॥ लावस्थायामडिति पचेऽपि १ बङ्गल कृद्स्यऽमाङ्थोगेऽपि
इति बाङ्गलकादत्रैवमेव प्रक्रिया बोध्या ॥ अभिनोऽत्र' इत्यत्रा-
पीकारलोपापृक्तलोपाभ्या अमो यौगपद्यासभवेन परत्वालोपे तस्य
प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

१प्रयोजन डौ (भा)

इति सूत्रारम्भवादी ॥ प्रत्याख्यानवाद्याह

२भसञ्ज्ञेत्यादि ॥ (भा)

सूत्रारम्भवाद्याह

३भसञ्ज्ञाया तावदिति ॥ (भा)

४यदय नडतीति । (भा)

अङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपचेऽय ज्ञापकोपन्यास ॥

अकारेणाऽणन्तमिति । (कै)

तद्धि "जातेरस्त्री त्यादेराखुरित्यादौ व्यावृत्तये आवश्यकम् ॥

१ अ ६ । पा ४ । सू ७५ ॥

२ प्रयोजन डौ गकारलोपेऽप्येवविषय ॥

३ भसञ्ज्ञादीपृष्णगोरात्वेन च दोष । वा ॥

४ भसञ्ज्ञाया तावन्न दोषः ॥

५ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणयोगेन भसञ्ज्ञा भवतीति यदय

"न डिसञ्ज्ञो" (८ । २ । ८) इति डौ प्रतिषेध श्लाक्ति ॥

६ अ ४ । पा १ । सू ६३ ॥

(अ १। पा १। आ ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययक्षयम् । १। १। ई२।)

ननु प्रत्ययग्रहणसामर्थ्येन प्रधानतया प्रत्ययत्वेन प्रत्ययस्य यत्र
निमित्तता तत्रैवाऽल्लिख्यमिदमेव चाकाररूपो योऽण् इत्यर्थेऽपि
प्रत्ययलक्षणं दुर्वारमत आह

विशेषणेति ॥ (कै)

वस्तुतोऽकार एव विशेष्य इत्याह

अणेति ॥ (कै)

न तु प्रत्ययनिमित्त इति । (कै)

प्राधान्येन प्रत्ययनिमित्त इत्यथ ॥ अज्झलात्मकयज्ञोऽकारेण
सामानाधिकरण्यासम्भवादाह

अकारावयवेति । (कै)

बहुव्रीहि । अस्य विशेषणत्वे इदम् । गुणे लन्याय्यकल्पनेति-
न्यायादितिभाव ॥ नन्वेव सति मत्याद्विष्वतिप्रसङ्गवारणाय १६ 'अजा-
द्यत' इत्यत्र मुख्यायस्त्रोत्तरत्र लक्षणाया वैकृत्य स्यादतो व्याख्या-
नान्तरमाह

अथवेति ॥ (कै)

तद्विशेषणमिति । (कै)

अमोऽवयवेऽचीत्यथ इति भाव ॥ एव प्रत्याख्यानवाद्युक्तदोषेषु
परिहृतेषु प्रत्याख्यानवाद्याह

प्रयोजनान्यपीत्यादि ॥ (भा)

ज्ञापनार्थमिति । (कै)

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १।१। ६२।) (अ १। पा १। आ ६)

प्रत्ययलक्षणेन भव नेत्यस्येति शेष । “न लुमता” १ तस्मि-
न्नित्य नाश्रित्येदम् ॥

अकृते तु इति । (कै)

परस्मैपदिविहिताङ्साश्चर्यात् शासुधातोरेव ग्रहण तचेति
पक्षे विध्यर्थम् ॥ नन्वेवमप्याय्यग्रीरित्याद्यषिद्धिरिति चेत् । अत्राह ।
‘शास इद्’ इति सामान्यसूत्र ततो ‘अङि’ अजादौ चेदस्येवेति
नियमाथमिदमेव च सूत्रे हलग्रहण मास्त्विति मित्रग्रीरित्यादि-
षिद्धिः । १ आशास क्वावि ति तु अत्र शासोरेव ग्रहणे विध्यर्थम्
अन्यथा नियमाथमिति आशास्ते इत्यादौ न दोष इति ॥ अथ
वातिकोक्तविध्यर्थे दूषिते भाष्यकन्नियमार्थं सूत्रमिति प्रश्न-
पूर्वकमाह

“न तर्हीत्यादि ॥ (भा)

प्रत्यय गृहीत्वेति । (भा)

प्रत्यय तद्भाष्यधम्मपुरस्कारेण यदुच्यते इत्यथ ॥

शब्द गृहीत्वेति । (भा)

उक्तधर्मातिरिक्तपुरस्कारेण यदुच्यते इत्यथ ॥ ननु “शब्द
गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन माभूत्” स्थानिवत्त्वेन तु
स्यादत् आह

१ अ १। पा १। सू. ६३ ॥ २ अ १। पा १। सू. ६ ॥

३ शास इत्त्व आशास क्तौ । वा- ६। ४। ३४ ॥

४ न तर्हीदानौयमय योगो वक्तव्य ॥ ५ अत्रैव भाष्ये ॥

स्थानिवदिति ॥ (कै)

प्रत्यय एवेति । (कै)

उक्तोऽथ । एतदथमेव द्वितीय प्रत्ययपदम् । न च अलोमो-
षसौ इति पर्युदासेन श्रूयमाणसन्तस्यैव ग्रहणमिति नियमोऽपि
व्यथ इति वाच्यम् । पर्युदासेन प्रत्ययासन्तस्यैव ग्रहणापत्तौ सुब
इत्यादौ स्वरानापत्तेरिति भाव्याश्रयात् ॥ ननु स्थानिनिमित्त
यदन्यस्य कार्यं ततस्थानिवत्त्वेन लोपेऽपि न तु तस्यैव ह्यसतो
वचनश्रुतेनापि काथ्यिवाप्रतिपादनादिह चासत् एव काथ्यित्वमत
आह

तत्र चेति । (कै)

१ सोमनसौ इति सूत्रे इत्यथ ॥

न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ॥

लोपक्रियानिरूपिता करणे तृतीया । यद्यपि लुशब्दयोगात्
सज्ञा लुमदाच्या न च तत्राय प्रतिषेध किन्तु तत्प्रतिपादिता-

१ सोमनसौ अलोमोषसौ । ६। २। ११७ ॥ लोमोषसौ वजयित्वा
सोः परं मन्त्रन्तमसन्तचाद्युदात्तम् ॥

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

(अ १। पा १। आ ६)

दशने एव च १ 'लुमति प्रतिषेध इत्यनुपपन्न तथापि वाचकधमस्य
वाच्य उपचार इत्याह

लुमदिति ॥ (कै)

ननु सर्वोऽपि स्वर काथित्वेनैकमेवपद गृह्णातीत्यत आह

एकेति ॥ (कै)

१सर्वामन्त्रितेत्यचामन्त्रितपदेनाष्टमिकमपि ग्रहीतु शक्यमिति
२पदस्य ३पदाद् इत्यधिकारेऽनन्तरमप्यामन्त्रितस्त्रेत्सुल्लङ्घ्य
व्यवहितमुदाहरति

दधीति ॥ (कै)

अङ्गस्येत्यधिकारेति । (कै)

वस्तुतस्तदनिर्देशेऽप्यावश्यकमेतत् । तथाहि सौवरीणा सप्तमीना

१ लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसख्यानम् । वा ॥

२ सर्वांमन्त्रिते सर्वांमन्त्रितपदेन - । सन् ॥ अत्र भाष्यम् । सर्वां
मन्त्रितसिञ्जलुकस्वरवर्जम् । वा । सवस्वरम आमन्त्रितस्वर सिञ्जलुक
स्वर च वञ्चित्वा ॥ सवस्वर । सर्वस्लोम । सवपृष्ठ । 'सर्वस्य सुपि'
इत्यनेनाद्युदात्तत्वं (६। १। १६१) यथा स्यात् ॥ आमन्त्रितस्वर ।
सर्पिरागच्छ । सप्तागच्छत् । "आमन्त्रितस्य च" (६। १। १६८)
इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ सिञ्जलुकस्वर । मा हि दाताम् मा हि
धाताम् । "आदि सिञ्जोऽन्यतरस्याम्" (६। १। १८०) इति च
स्वरो यथा स्यात् ॥

३ अ ८। पा १। सू १६ ॥

४ अ ८। पा १। सू १७ ॥

(अ १। पा १। आ ६)

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

१ भौह्रीमद इति सूत्रे प्रत्ययात् पूर्वम इति पूर्वग्रहणेन तदन्त-
सप्तमीलस्य षाष्ठभाष्ये ततसूत्रे एवोक्तत्वेन खराणा प्रत्यये परत
पूर्वकाव्यत्वाभावात् कितखरे षष्ठ्या एव सत्त्वाच्च ॥ ननु सञ्जाया-
सुपमानम् इति उपमानशब्द सञ्जायामाद्युदान्त इत्यथक कनो
सुपि चचेव चचा इत्यादावाद्युदान्तसाधक १ अनित्यादिरि त्येव
सिद्धे व्यर्थ सदनुवन्धलक्षणे खरे प्रत्ययलक्षणाभावज्ञापकमिति तत-
सूत्रे भाष्ये स्पष्ट तेनेद विरुद्धेतेति चेन्न । अत एव तत्र भाष्ये
पथिमथिखरार्थं वचन कत्तव्यम् इत्युक्तम् । एव च तदथस्या-
त्रत्यवचनस्य कत्तव्यत्वं वदताऽन्येषामकत्तव्यत्वमर्थादुक्तमेव । एतेन
भौह्री”तिज्ञापक विशेषापोच सप्तम्यथग्रहणे तदन्तग्रहणे च यत्र
फलभेदस्तद्विषयम् । एव च २ उपोत्तम रिती त्यादावेव तद्व्यवृत्ति-
रिति कैथटाग्रथ इति परास्तम् । ४ सञ्जायासुपमानम् इति

१ भौह्रीमदन्तमदजनघनदरिद्राजागरा प्रत्ययात्पूर्व पिति (६। १। १६२)
अथ पूर्वग्रहण किमर्थं न “तस्मिन्निति निदिष्टे पूर्वस्य (१। १। ६६)
इति पूर्वस्यैव भविष्यति । एव तद्धि सिद्धे सति यत् पूर्वग्रहण
करोति तच्चान्नापयत्याचाथ खरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यो भवन्तीति ।
किमेतस्य च्चापने प्रयोजनम् । “उपोत्तम रिति (६। १। २१७)
रिदन्तस्य । ‘चडग्रन्थतरस्याम्’ (६। १। २१८) चडन्तस्य ॥ यद्ये
तजज्ञाप्यते “चतुर शसि” (६। १। १६७) इति शसन्तस्यापि
प्राप्नोति । शस्यग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । इतरथा ह्नि तत्रैवाथ
ब्रूयाद् “ऊडिद पदाद्यप्युन्मैद्युभ्य” (६। १। १७१) चतुभ्यश्चेति ॥

२ अ ६। पा १। सू १६७ ॥

३ अ ६। पा १। सू २१७ ॥

४ अ ६। पा १। सू २ ४ ॥

सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तस्माज् ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वमेवो-
चितम् । तत्र सप्तम्या यथाश्रुतत्वे हि न लुमते ति निषेधा-
त्तदप्रवृत्तौ 'ञ्नितीति प्रयोजनम् इति भाष्यासङ्गति स्पष्टैव ।
न चाङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षे तद्भाष्य सिद्धान्तपक्षे योजयितु
शक्यत्वादितिदिक् ॥ षष्ठीसमासादौ परत्वात् सति शिष्टत्वाच्च
समासान्तोदान्तस्यैव प्राप्तेर्भाष्ये "सर्वस्वोम इति बङ्ग्रीहिस्वरदा-
हत् । तत्र बङ्ग्रीहिस्वरस्य द्विपदाश्रयत्वात् प्रतिषेधस्यैवाप्राप्ते
कथं तदपवादे इदमुदाहरणमत आह

सर्वस्येति ॥ (कै)

विधीयत इति । (कै)

अपवादनिवृत्तनेन व्यवस्थाप्यत इत्यथ ॥

प्रत्ययस्वरेणेति । (कै)

द्रुसिप्रत्ययान्तत्वादितिभाव । नवविषयस्य इत्यस्य तु न
प्राप्ति । अनिसन्त्येतिपर्युदासात् । घृतादित्वकल्पन तु किमथ-
मितिचिन्त्यम् ॥

नित्स्वरेणेति । (कै)

सप्तमं शब्दोहि ^१"सप्यशुभ्या तुटच इति कनिन्नन्त । ^२"अ
सख्याया" इत्यप्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति द्रष्टव्यम् । माहि दाताम्
इत्याच्चाऽटप्रतिषेधाय माङ् । हि शब्दो ^३"हिच" इति निघात-
प्रतिषेधार्थं ॥ सिञ्जुक्स्वरवर्जनं न काव्यमित्याह

लेरिति । (कै)

१ गाती त्यनेन ज्ञेवेव लुकि २ मन्त्वे घसे त्यत्र पुनलियहण
न कार्यं जुस्त्रिधावात इत्येतच्च विध्यर्थं स्यादिति लाघवमिति-
भाव ॥

प्रत्ययलक्षणार्थमिति । (कै)

प्रत्ययलक्षणेन सिञ्जनिमित्तकार्थार्थमित्यथ ॥ ननु अनि-
कित्स्वरा इति भाष्यदशनाज् अनिकिता स्वरविशेषणत्वेन लुका
समासोऽनुपपन्न इत्यत आह

जुनिकितामिति ॥ (कै)

प्रयोजयन्तो त्यस्य कर्माकाङ्क्षायामाह

प्रतिषेधमिति ॥ (कै)

लुबिति । (कै)

वाक्तिके लुकीत्युपलक्षणमितिभाव ॥ भाष्ये

आद्युदात्तत्व माभूदिति । (भा)

एव च प्रातिपदिकादिस्वरेणान्तोदात्तत्वमेवेतिभाव ॥ अत्रि-
शब्दात् १ इतश्चानिञ् इति ढकोऽ^१ चिभृम्वि ति लुक् । ननु
अत्रय” इत्यत्र कित्त्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्वाभावेऽपि प्रातिपदिकस्वरेण
तत्त्व दुर्वारमत आह

‘राशदीति ॥ (कै)

त्रिबन्त इति । (कै)

नान्तस्त्रन्तोदात्त इति भाव । इदं प्रथोजनं कित्तद्धितान्त-
स्थान्त उदात्त इत्यर्थं बोध्यम् । कित् प्रत्ययस्यैवान्तोदात्तत्वे तु
प्रत्ययलक्षण्येन काचिणोऽसम्पादनान्न दोषः । अत एव नखनिभिन्न
इत्यैस्त्रेत्याहुः ॥ पथिमथिप्रभ्दौ इन्प्रत्ययान्ततया प्रत्ययस्वरेण
‘फिषोऽन्त’ इति वाऽन्तोदात्तौ तयोः सवनामस्थाननिमित्तमाद्यु-
दात्तमत्रापि स्यादित्यथ ॥ भाष्ये

प्रतिषेधो माभूदिति । (भा)

तेनापर्युदासल सूचितं तदुपपादयति ।

पर्युदासे तु इति । (कै)

प्रत्ययत्वेन सुप्सादृशे तु अहददातीत्यत्रापि रत्व न स्यादि-
त्यथ ॥ नन्विद्यमाणमपि न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन रत्वस्यैव
प्राप्तेरत आह

सोपशब्देनेति । (कै)

‘‘हल्श्चादि’’ सूत्रेणेतिभावः । लुमता लुप् एव निषेध इति
तात्पर्यम् । ‘‘न लुमता तस्मिन्निति’’ पक्षे तु नेदमावश्यकम् ।
उत्तरपदत्वे चेति सर्वथा कार्यम् ॥ ननु सामान्यत उत्तरस्य पदत्वे
इत्यर्थं परमं चर्म इत्यत्रापि निषेधापत्तौ न सोपो न स्यादत आह

१ राशदिभ्यां त्रिषु (उणादि - सू. ५०६) अदेस्त्रिभिश्च (उणादि -
सू. ५०७) इति त्रिबन्तोऽन्तिप्रभ्द आद्युदात्तः ॥

२ फिट - सू. - १ ॥

३ अ १। पा १। सू. ६८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घात । ७१६
(अ १। पा १। आ ६) (न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

उत्तरपदमिति । (कै)

अत एव वङ्गचपूवस्य नेति वचनमथवदितिभाव ॥ उत्तरपद-
शब्दस्य समासचरमावयवे रुढ इत्यसमासे नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् ॥

समासार्थेति । (कै)

तत्र सुप्सुपेत्यधिकारादितिभाव ॥

ताम् । (कै)

१ सुपो धालि ति लुप्तम् ॥

कुत्वादीनि । (कै)

कुलघलढलादीति ॥ ननु भलेन पदत्वबाधोऽत आह

यस्मादिति । (कै)

तथाच भिन्नावधिलान्न बाध्यबाधकभाव इति भाव ॥ भाष्ये

पदस्येतीति । (भा)

पदस्येत्यधिकृत्य यानि विहितानौत्यथ ॥ ननु सोपपदात्
सिचेर्बिचि दधिषेचौ इति स्यादेव । न चेष्टापत्ति । पदादादि-
रिति पचे दुल्लभत्वात् आह

अनभिधानादिति । (कै)

तस्य क्कान्दसत्त्वादितिभाव ॥ भाष्ये

यद्यपदादीति । (भा)

एकदेशेन सपूर्णं वाक्तिकसुपलक्ष्यते यत प्रतिषेधस्यातिव्याप्तिर्न
प्रतिषेधापवादस्येति बोध्यम् ॥

*

१ अ २। पा ४। सू ७१ ॥

स्वरश्चेति । (कै)

उत्तरपदादिरित्यधिकारादितिभाव ॥ नन्वसमासे स्वाङ्ग-
श्रिताम् इति कणस्याद्युदान्तल सिद्धमेवेत्यत आह
कर्णशब्दादिति । (कै)

एवमादिविधिन सिध्यतीति भाष्यादुत्तरपदादिरित्यधिकारस्व-
सूत्राणा वैचर्यस्यैव दूषणत्वेन प्रतीतिरित्येके ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

१“प्रत्ययग्रहणेन यस्मात् न विहितस्तदादेरित्युपस्थित्येति भाव ॥

तथाऽपीति । (कै)

वस्तुतो राजकुमार्यौ इत्यत्राऽपि दोष ॥ समुदायादसौविहितो
नावयवात् । अन्यथा कौरुचरेय इत्यादौ चकाराकारस्थाऽपि वृद्धि
स्यात् । “इह तर्ही” त्यादिभाष्य तु अभ्युपेत्यवादेन । सुतरये तु
नोत्तरपदत्वे चेत्स्य प्रवृत्ति । अत एव पूर्वत्रैव दोषेणेद दूषित
भगवतेति बोध्यम् । “उमो ह्रस्वाद्” इति सूत्रस्य भाष्य लेक-
देशुक्तिरिति न दोष इति तत्रैव निरूपयिष्याम ॥ समासचरमा-
वयवे उत्तरपदशब्दो रूढ इत्यभिप्रेत्याह

समासे हीति । (कै)

न तु पदत्वमपि तद्व्यवहारे प्रयोजकमित्यर्थ ॥ केवलरूढत्वे
भाष्यमुक्तं तुद्यत्तु दुर्जनन्यायेन केवलयोगेऽप्याह

न च कर्णेति । (कै)

राजवाचककर्णशब्दस्य तु 'अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायाच्च तत्र ग्रहणमितिभाव । काश्यपिणौ इत्यादौ ^१ कन्दोब्राह्मणानी ति तद्विषयताबोधकशास्त्रवलात् सुबुत्पत्ते प्रागेव तद्धित इति न दोष । भाष्ये ^२ न क्ये इत्यादि सुबन्त च इति ॥ ^३ यस्मात् प्रत्ययविधि ' इति अवश्यमुत्तरत्रानुवच्यम्परमैश्चतुभिरित्यादौ परमघटितसमुदायस्य पदत्ववारणाय । तत्त्वे हि ^४ झल्युपोत्तमम् इति परमैरित्यस्यापि निघातापत्ति । एव च तस्य ^५ न क्ये इत्यत्रापि सम्बन्धे यस्मात् क्यविधिस्तदादि यदि क्ये तन्निमित्तान्तर्वन्तिसुपा पद तदा नान्तमेवेति नियम स्यात् तथाच परमवाच्यतीत्यादावयववाक्यशब्दस्य पदत्वेन कुल स्यात् सूत्रस्तु समिध्यतीत्येतद्भाववृत्त्यर्थं स्यादिति सुबन्तमित्यपि सम्बध्यत इति भाव । तस्य च मध्ये चेत् सुबन्त तदा तदपि नान्तमेव पदमित्यथ । अन्वाचयशिश्ट च सुबन्तमिति सवच सन्नियोगशिश्टत्वे षड्भ्य इत्याद्यभिद्धि । ^६ सिति च इत्यत्र यद्यपि नास्ति उपयोगोऽवयवसुबन्ताऽप्रसिद्धेस्तथाऽपि उत्तरत्रानुवृत्ति दशयितु तत्राऽपि तत्सम्बन्धो दशित । व्यपदेशिवद्भावेन कथं चिदन्वय सम्पाद्य । एव "स्वादिष्वि"ति सूत्रेऽपि तदनुवृत्तिकरणमुत्तराथमेव ।

१ अ ३। पा २। सू ६६ ॥ २ अ १। पा ४। सू १५ ॥

३ अ १। पा ४। सू २३ ॥ ४ अ ६। पा १। सू १ ॥

५ अ १५। पा ४। सू १५ ॥ ६ अ १। पा ४। सू १६ ॥

७ अ १। पा ४। सू १७ ॥

(न क्षुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

(अ १। पा १। ष्या ६)

१“यच्चि भम्” इत्यत्रापि पदसञ्ज्ञया तुल्यवधिकत्वसिद्धयर्थं यस्मादि-
त्यनुवत्यमिति बोध्यम् ॥

सञ्ज्ञिना भेदादिति । (कै)

यति सौ तदन्तस्य सुबन्तमिति पदत्व न तत्राग्नभागस्य
१ स्वादिष्वि तौति भाव ॥ नन्वपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गतया सुबन्त-
मिति पदत्व स्यादत आह भाष्ये

प्रतिषेधाश्चेति । (भा)

विध्युस्त्वान्न प्राप्तविधेनिवत्तनम् । एव चापवादन्यायेनात्रान्तरङ्गा-
सम्भव इति भाव । अत्रानुवत्तमान सुबन्तमित्यपि १“स्वादिष्वि”-
ति सूत्रेण तदनुवृत्त्या मध्यस्य सुबन्तस्य यत्रापि तन्निषेधक न तु
सुबन्तमिति सूत्रप्राप्तस्येति बोध्यम् ॥ भाष्ये

नोत्सहते इति । (भा)

स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्य बाधतेति भाव ॥ ननु “सवनाम-
श्चानेऽवची”ति न्यासस्य पदत्वनिषेधकत्वेऽनन्तरस्येति न्यायेन
“स्वादिष्वि” त्यस्यैव निषेधे परमवाचावित्यादौ सुबन्तमिति
पदत्व स्यादत आह

योगविभागे इति । (कै)

एव च तस्मात्पर्यादनन्तरस्येति न्यायवाध इति भाव ॥
“यची” त्यस्य पुरस्तादपकर्षे फलमाह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७२३
(अ १। पा १। वा ६) (न सुमताङ्गस्य । १। १। ६६ ।)

ह्लादाविति ॥ (कै)

वस्तुमात्रम् । (कै)

अथसिद्धोऽर्थः । ततफल नञ सवनामस्थानपदेनासम्बन्ध-
प्रदर्शनम् ॥ भाष्ये

सुतविकारे इति । (भा)

सुतसहितविकारे इत्यथ । एचोऽप्रगृह्यत्वाद्दूराद्भूते पूर्वस्याङ्ग-
स्यादुत्तरखेदुतावित्यचेतिभाव ॥ भाष्य

इह तर्हीति । (भा)

वाचिकारभे लपदादिविधावित्युक्तेर्न दोष । प्रत्याख्याने तु
दोष कुलाभावाय पदत्वनिषेधप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । एतेन यौग
विभागसिद्धस्य काचित्कत्वात् न दोष इत्यपास्तमितिभाव ॥

पञ्चमीतियोगविभागादिति । (कै)

पदादित्यस्य परब्रह्दान्वयेनाऽसामर्थ्यादत्र समासशास्त्राप्राप्ते
सौत्र समास इति वक्तुमुचितम् ॥ भाष्ये

न तेभ्य प्रतिषेध इति । (भा)

तेभ्य परस्य सुबन्त पदमितिपदत्वमात्रित्यापि न प्रतिषेधः ।
अत एव परमवाचु इत्यादावपि न दोष ॥ भाष्ये

पदादेनेत्युच्यमानेऽपीति । (भा)

षष्ठीतत्पुरुषेऽपि न सिध्यति कुलाऽभावाय पदत्वाऽभावस्या-

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

(अ १। पा १। अ ६)

वशकत्वादिति अपेरथ । अथ बहुसेचि दोषो वाक्तिकारभ्येऽपि
उत्तरपदत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या पदत्वसत्त्वेन षष्ठीतत्पुरुषेण षत्व-
निषेधसाम्राज्येऽपि कुलप्राप्ते ॥ इदानीं प्रत्याख्यानप्रकारस्य गौरव-
दुर्ज्ञेयत्वाभ्यामयुक्तात् मनसि निधाय लाघवाय नञ्प्रहितवचन-
पाठमाह

एव तर्हीति ॥ (भा)

न पदान्तविधाविति । (भा)

यदान्तस्थानिकविधावित्यथ । नञ्घटितवाक्तिकस्याप्येव प्रवृ-
त्तिव्याख्यानादेतदेकफलत्वायेति बोध्यम् ॥ एतावतापि बहुसेचौ
इत्यस्यासिद्धिरिति शङ्कते

कथ बहुसेचाविति ॥ (भा)

तदुपपादयति

समासेति । (कै)

एव च नियमाप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात् षत्वनिषेधवश्च
१“सो कु” पदान्तस्येति कुल स्यादितिभाव ॥ पञ्चमीसमासेऽपि
षत्वापत्तिरित्याह

नापि पूर्वस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

बहुचपूर्वस्येति । (भा)

आद्यवार्त्तिकारभ्ये तत्रत्याख्याने च “सात्पद्मयो” इत्येते

(अ १। पा १। अ ६)

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

काव्यमितिगूढ आशय । न पदान्तविधौ इति प्रतिनिर्देशादुत्तर-
पदत्वे चेत्यस्य वाक्तिकस्य डमुडादिविधौ एत्वादिविधौ चावृत्ति-
रिति बोध्यम् । १ डमुट् सूत्रस्य भाष्य तु एतद्विरोधाद् २ उञ्जि
च पदे इति सूत्रस्य भाष्यविरोधाच्च नलोपादिस्तुत्यन्त इति
वाक्तिकस्य भाष्यविरोधाच्चैकदेशुक्तिरिति बोध्यम् । एव च प्रत्या-
ख्यानप्रकारोऽपि योगविभागस्य काचित्कत्वेन डमुडादिविषये न ।
इदमेव ध्वनयितुं प्रत्याख्यातमपि वाक्तिक पुनरचरान्तरैरुपात्त-
मित्याहुः ॥

मुख्येत्विति । (कै)

उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढेरिति भाव । रूढ्यस्यैव
ग्रहणमित्येतदन्वाख्यायक १ इन्द्रे चेति इति तत्त्वम् । प्रत्याख्याने-
ऽपि न मध्यमस्य प्राप्तिः । मध्यसुबन्तस्याऽपि स्वादिपरत्वेन विशेषणा-
दिति बोध्यम् ॥

प्रस्तावादिति । (कै)

आत इत्यारम्भादित्यर्थः ॥

सिच इति । (कै)

अनेन विधिवाच्यत्वो दशितः ॥ भाष्ये

श्रूयमाणेति । (भा)

श्रूयमाणत्वायक विभक्तिविशेषणमित्यथ ॥ तस्माभोपाय दर्शयति

षष्ठीत्यादि ॥ (कै)

अथवा यथा रयेति । (कै)

स्यशब्द साहित्यवाचीतिभाव ॥

तदवयवमिति । (कै)

बङ्ग्रीहि । युग्मदस्रदोरिति तद्वटितसमुदाये लक्षणिकमिति भाव ॥ सुल्लेऽर्थे एव पदसामानाधिकरण्ये सम्भवति किं लक्षण्येत्याह

अत्र हीति । (कै)

यद्यपि द्वितीयाया षष्ठ्या च तयो पदत्वासम्भवेन तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वेनान्यत्राप्येकरूपत्वाय लक्षणा युक्ता तथापि पदस्य इत्यस्य 'मादुपधाया' इत्यादाववयवषष्ठीत्वस्य क्लृप्ततया पदावयवयोरित्यर्थ एव स्यादत ईदृशलक्षणात्ताभ सर्वग्रहणसाध्य एवेत्याह

सर्वग्रहणमिति । (कै)

१० "अनुदात्त सर्वम्" इत्यत ॥ ननु स्थावस्थायामेवान्तरङ्गानपौतिन्यायेन लुकि प्रत्ययलक्षणेनाऽपि न तिङन्तत्वमत आह

परत्वादिति ॥ (कै)

नाप्राप्तेष्विति । (कै)

अन्तरङ्गानपौतिन्यायादित्यपि बोध्यम् ॥ "इट्प्रतिषेध" इत्यत्र "न प्राप्नोती" त्यनुषङ्ग ॥

दीर्घत्वम् । (भा)

(अ १। पा १। आ ६)

(न लुमवाङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

१ क्रम परस्मैपदेषु इति ॥

समुच्चिनुयादिति । (कै)

तच्चासम्भवौतिशेष ॥

इत्यभिप्रायेणेति । (कै)

प्रश्न इत्यथ ॥ भाष्ये तटस्थोऽभिप्रायानभिज्ञ उत्तरयति

इदञ्चेति ॥ (भा)

आचाख्य आह

नेत्याहेति । (भा)

गनेरिद्धिधितेस्तत्प्रतिषेध क्रमेश्च दीघत्व न सिध्यतीत्यथ
इति भाव ॥ अनन्तरोक्तातिव्याप्तेरुपक्रमोक्ताव्याप्तेऽङ्गाधिकारपरत्व
न युज्यते इत्युपसहरति भाष्ये

इहेति ॥ (भा)

ञ्जितकित्स्वरा इति । (कै)

इदमुपलक्षणम् । अहददातीत्यचासुपीति प्रतिषेधस्यापि ।
वस्तुतः 'किञ्चित्च इत्यत्र किञ्चित् पदेन १ रोऽसुपी त्वेव
ञ्जितस्वरविषये शौवरीणां सप्तमीना तदन्तसप्तमीत्वेन न लुमता
तस्मिन्निति' न्यासेऽपि वचनस्यावश्यकत्वादिति बोध्यम् ॥

तस्मिन् कार्यमिति । (कै)

तस्मिन् परतस्तन्निमित्तक तत्प्रकृतिभूतस्य यत्काव्यमित्यथ ॥
“कित” इत्युदाहरणभूताच्च इत्यस्योभयपक्षेऽप्यभिद्वेस्तत्परिहरति

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

(अ १। पा १। अ ६)

अत्रय इत्यत्रेति ॥ (कै)

यदन्यस्येति । (कै)

प्रत्ययजमित्येव सिद्धे लक्षणग्रहणसामर्थ्येन प्रत्ययनिमित्तकमेव
न तु प्रत्ययस्थानिकमित्यर्थादिति भाव ॥ युक्तान्तरमप्याह

न हीति । (कै)

षष्ठ्यस्येच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भाव । अत एव
नखनिभिन्न इत्यादावैसादिक न । एवमसत सत्तापि न वचनेन
शक्येति बोध्यम् ॥ परस्मैपदपरसादेरङ्गत्वनिमित्तस्येडित्याद्यर्थे न
दोष इत्याह

विशेषण एवेति । (कै)

एव च लुप्तप्रत्ययनिमित्तक तत्प्रकृतेस्तन्न कार्यमिति भाव ॥
ननु आर्द्धधातुक इत्यादीनां विषयसम्भवीत्वात् पूर्वमेव तेषां
प्रवृत्तेर्न प्रत्ययलक्षणापेक्षेत्यत आह

लुकेति । (कै)

एव च विषयलक्षणायावश्य प्रत्ययलक्षणमाश्रयणीय तच्च 'न
लुमता तस्मिन्निति" न्यासे न प्राप्नोतीति भाव ॥

लुङ्परि चिणीति । (कै)

लुङ्परार्द्धधातुकविषये इत्यर्थं इति भाव ॥ भाष्ये

तच्चापीति । (भा)

न लुमता तस्मिन्नित्येतदित्यर्थं ॥

लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति । (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

७२६

(अ १। पा १। आ ६) (अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा । १। १। ६५।)

लुप्तप्रत्ययनिरूपिताङ्गसञ्ज्ञकस्य यत्काव्यमित्यथ । उक्ताम
इत्यादौ तु परस्मैपदनिमित्ताङ्गसञ्ज्ञकस्य न कार्यं किन्तु शिवादि-
निमित्ताङ्गसञ्ज्ञकस्येति न दोष । किं च परस्मैपदग्रहणस्य तडाना-
भावोपलक्षणत्वादपि न दोष । अगाथीत्यादौ तु न दोष ।
लुङ्निमित्ताङ्गत्ववतश्चिणन्तस्य कार्यभावादिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एवमपीति । (भा)

आङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशाभावेऽपौत्यथ ॥

वचन कर्तव्यमिति । (कै)

सौवध्य सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतत् ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा । १। १। ६५ ॥

असन्देहार्थमिति । (कै)

अन्त्यात्पूर्वोऽलित्येव वदेदिति भावः ॥ अल्यग्रहणमन्यनिर्देश
इत्यनयो सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह

अभिधीयतेऽनेनेति । (कै)

अल्यग्रहणमन्यप्रत्यायक चेदित्यथ । घञ्जप पुष्पी"ति निर्देश-
शब्दस्य पुस्त्वम् ॥ प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तिमाह

१ सर्वशब्दाद्य वचन कर्तव्यमिति ॥

(अक्षोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा । १। १। ६५ ।) (अ १। पा १। आ ६)

पूर्वस्येति ॥ (कै)

एकाजिति । (कै)

यद्यप्यत्र समुदायसञ्ज्ञया नावयवानामनुग्रहस्तथापि कदाचिद-
विशेषात् सङ्घातस्यापि स्यादित्यनिष्टमात्रापादने भाष्यतात्पर्यमिति
बोध्यम् ॥ ननु सञ्ज्ञिवदवधिरपि कस्माज्जातिग्रहणप्राप्त समुदायो
न निषिध्यतेऽत आह

अन्त्येति ॥ (कै)

संख्या विवक्ष्यत इति । (कै)

ज्ञापकसिद्धस्याऽभावत्रिकत्वाद्नेका व्यक्तिन गृह्यत इति भाव ॥
संख्याविवक्षा तद्देश्यगतत्वादयुक्ता ॥

पिवेरदन्तत्वेति । (कै)

अस्यसमुदायस्य लघुत्वाभावादिति भाव । सूत्रम् उखादौ
चरितार्थं कदाचिदिकारस्याप्युपधात्वेन चिन्त्यमिदम् ॥

शब्दस्य हीति । (कै)

एकाजघातुविषयमिदम् । अनेकास्तु प्रथमस्यैकाचो द्वित्वेनाथ-
दन्तप्रज्ञैव नेति बोध्यम् । एव चोत्तरखण्ड एवार्थवानिति भाव ॥

अव्यक्तानुकरणस्येति । (भा)

अच्छब्दान्तस्याव्यक्तानुकरणस्येत्यर्थं सम्पूर्णाच्छब्दस्य पररूपा-
नापत्तिरित्यतो वैधधिकरणसुक्तम् । अव्यक्तानुकरण योऽच्छब्द
इति तु नार्थ ॥ एकाचो नेति निषेधारम्भादित्यक्तम् ॥ ननु
विकल्पार्थं तदावश्यकमत आह

(अ १। पा १। अ ९) (अलोऽन्त्यातपूर्वं उपधा । १। १। ६५।)

नाम्नेडितस्येति । (भा)

अन्त्यस्य पूर्वेण नित्ये पररूपे प्राप्ते इति शेष ॥

भेदेन निर्दिष्टौ इति । (कै)

यद्यप्येकदेशविकृतस्येत्यादौ लोपोऽपि विकारपदेनोच्यते तथापि व्याख्यानादेवाच्चेदृशार्थावगतिरिति बोध्यम् ॥ ननु लोपग्रहणाभावे १ घसोरेद्धावभ्यासस्य इत्युक्ते चकाराभावादन्ववचनाच्च प्रकृता-सम्बन्धे एत्वमेवस्यादत आह

तत्र घसोरित्यादि ॥ (कै)

ननु चेनानुवृत्तावपि लोपोऽभ्यासस्यैवेत्यत्र नियामकाभावात् पर्यायेण चयाणामथेत्वलोपौस्यातामत आह

तत्र व्यास्थानादिति । (कै)

आगन्तूनामन्ते निवेशनाभ्यासस्य लोपसनिहितत्वादिति भाव ॥ नन्वभ्यासपदोत्तरश्चकार स्थान्यन्तरमेव समुच्चिनुयाद् न विधेया-न्तरमिति एत्वमभ्यासस्यापि स्यादत परिहारान्तरमाह

योगविभागो वेति ॥ (कै)

तर्चेति । (कै)

नत्वेत्वमित्यथ । योगविभागसामर्थ्यादितिभाव ॥

सर्वापहारेति । (कै)

लोप एव नावशेष कस्यचिदित्यर्थादितिभाव ॥ ननु लोपश-

(अलोऽन्त्यातपूर्व उपधा । १। १। ६५ ।) (अ १। पा १। आ ६)

शब्दस्य सञ्ज्ञालेनाऽऽनर्थक्यात्सुरेव न स्याद् उत्पत्तौ वा हल्ङ्गादि-
लोपाद् द्विशकारक इत्यनुपपन्नमत आह

लोपशब्दादिति । (कै)

पदस्य सयोगान्तलाभावादसदेहाय च १ झला जश्' इत्यत्र
जश्लवत् सयोगान्तलोपसथोगादिलोपौ नेति बोध्यम् ॥

इत्सञ्ज्ञेति । (कै)

धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानां १ हलन्त्यम् इतीत्-
सञ्ज्ञायामपि न दोषः । शस्य स्वरूपेणाथवन्तया प्रातिपदिकलात्
कुण्डिनश्च इव । उपदेश इति तु तच्च नानुवन्तते इति तच्च
भाष्ये स्पष्टम् ॥

उपदेश एवेति । (कै)

अन्तरङ्गत्वादितिभावः । एतेन लोपविधानकाले शिन्त्वाभावात्
कथं सवदिश इत्यपास्तम् ॥

कार्यन्विति । (कै)

१“अनेकाल् शिद्” इत्यादौ समीपे ऽप्यवयवत्वारीपेण न दोषः
इति भावः ॥ २“एकान्ता अनुबन्धा” इति मुख्यपक्षे तु आद्यमेव
समाधानमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अन्यथा व्याख्यायत इति । (भा)

न तु तत्प्रत्याख्याय तत्स्थाने वचनान्तरं पठितमिति भ्रमि-
तव्यमितिभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

७३३

(अ १। पा १। आ ६) (अलोऽन्त्यातपूर्व उपधा । १। १। ६५ ।)

इत्यन्त्यस्येति । (भा)

एवं च तेन दलोपे आभ्यामित्यसिद्धिरितिभाव ॥ ननु
मस्थानिकत्यदाद्यत्वेन व्यवधानान्नाऽनो हलादिविभक्तिपरतेत्यत आह
येननेति । (कै)

आप्परत्वेनेदमो विशेषणाच्चेत्यपि बोध्यम् । इदमिदो लोप
इत्यर्थेऽप्यावश्यकम् । एव च नलोपे द्वयोरकारयो पररूपे १ सुपि
चे 'ति दीर्घं सिद्धमाभ्यामिति ॥

अत्र ग्रहणादिति । (कै)

अत्र शब्देन पुन सन परामर्शात् सनि योऽभ्यासत्वाक्रान्तस्तस्य
सवस्य लोप इत्यर्थं इति भाव ॥ भाष्ये

विषयमपेक्षिष्यामह इति । (भा)

यत्र मुचोऽकमकस्य गुणस्तत्राऽभ्यासस्य लोप इत्यथ । अकर्मक-
ग्रहणमात्रानुवृत्तौ तु मुमुचते वत्स खद्यमेवेत्यत्रापि स्यादिति
भाव । १ विभाषा भवद् इति वार्त्तिकेऽपि वस्येत्येव सिद्धेऽवस्ये-
त्युच्चारणसामर्थ्याद् २ अलोन्त्यस्य इति न प्रवृत्तते इति प्रत्या-
ख्याता परिभाषा ॥ एव च ४ अन्यविज्ञानात् सिद्धम् इत्यस्य
स्थितत्वाद्वात्त्तिके वाशब्दप्रयोगस्तदाह

अथवा व्यक्तमेवेति ॥ (भा)

१ अ ७। पा ३। सू १ २ ॥ २ विभाषा भवद्भगवदधवतामोच्चावस्य ॥

३ अ १। पा १। सू ५२ ॥ ४ अत्रैव भाष्ये ॥

(तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ।) (अ १ । पा १ । आ ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ।)

एतच्चेति । (कै)

अवधिनाऽवधिमतो निणय ब्रूवतेत्यथ ॥ सयोगोपधेत्यादिव्यव-
 हारस्तु गौणा इति भाव ॥

षष्ठीप्रथमयोरपीति । (कै)

दृष्टान्ते 'अमीषा ब्राह्मणानाम्' इत्युपाददता भगवता सूचि-
 तमिदम् ॥

उक्तान्ध्यायादिति । (कै)

भाष्योक्तादित्यथ ॥

जातौ बहुवचनमिति । (कै)

भाष्यकृता 'जात्याख्यायाम्' इति सूत्रप्रत्याख्यानादिद
 चिन्त्यम् ॥

तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ॥

तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥

स्वरूपपदार्थकत्वेनेति । (कै)

स्वरूपस्य तच्च विशेष्यत्वादिति भाव ॥

(अ १। पा १। आ ६) (तस्मिन्नितिनिदिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६।)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७।)

प्रश्न इति । (कै)

१ तस्मिन्निति च इत्यत्रैवोतान्यत्रापीति प्रश्न इति भाव ॥

तत्रैव पूर्वोति । (कै)

ननु १ तस्मान्नुडचि २ तस्मान्नुड्द्विहल ३ तस्माच्छ्र
 इति सूत्रत्रये उत्तरग्रहणे विपरीत गौरवमिति श्लेष । यतो
 द्विहलो तुद्विधायके नास्योपयोग । तत्राङ्गाधिकारेण लिखिमि-
 त्ताङ्गसम्बन्धिदोर्घात् पूर्वस्य प्रत्यासत्त्या तदङ्गसम्बन्धिनोऽसम्भवेन
 फलाभावात् । एव 'तस्मान्नुडची'त्यत्रापि न दोष । उत्तरपदा-
 धिकारेण प्रत्यासत्त्या नञ् रूपपूर्वपदनिरूपितोत्तरपदस्यैव तेन
 तुद्विधानादिति भाव ॥

तस्मिन्निति । (कै)

परामृष्टखञ्जव्यवधानाय सम्बन्धन्तमुदाहरति ।

यौष्माकीणेति ॥ (कै)

षकारस्येति । (कै)

“तस्माद्” इत्येतत् साहचर्यां च्छ इति पञ्चमी शसा च
 सामानाधिकरण्यं शसवयवे लक्षण्येवेति भाव ॥ मुख्यार्थं सामा-
 नाधिकरण्यात् सम्भवात् स्थान्याकाङ्क्षासत्त्वाच्च अवयवषष्ठीत्याशङ्कते

(तस्मिन्नितिनिदिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ १। पा १। आ ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

अथेति । (कै)

१“ ग्रस इति स्थानषष्ठीत्य पाठ । ‘ इति षष्ठी त्वेव पाठ ॥

१“आन्’ इत्यशब्दस्य ग्रसि रूपम् ॥

इति कारणादिति । (कै)

लोकैऽथप्रधानस्य पदाथविपर्ययासकेतिना शब्दप्रधानत्वदर्शना-
 दितिभाव ॥ नन्वेकार्थप्रत्ययद्वयोपादान व्यथमत आह

थालेति । (कै)

एव च शब्देनेत्यनेन सामानाधिकरणानुपपत्तिर्जातीयस्तु
 तद्वति स्वभावादितिभाव ॥ नन्वेव जातीय एव प्रयुज्यता कि
 थालेत्यत आह

लौकिके इति । (कै)

उभयो प्रकारवहृत्तिलेऽप्येव वक्तु शक्यमिति उक्तयद्रो वृथा ।
 अत एव कस्य प्रयोग इति चिन्त्यम् ॥ ननु दूषितस्यैव कथमुदा-
 हरणत्वेन दानमत आह

सिद्धान्तेति ॥ (कै)

अर्थनिर्देशार्थ एवेति । (कै)

अन्यथा तस्मिन्निति शब्देऽव्यवहिते इत्यथ स्थादितिभाव ॥

नैतदनुकरणमिति । (कै)

प्रागुक्तयुक्तरितिभाव ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७३७
 (अ १। पा १। आ ६) (तस्मिन्नितिनिद्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

१सर्वनामेति । (कै)

सप्तम्यन्ताथकसवनाच्चेत्यथ । सप्तमी तस्य सप्तम्यन्ताथकत्वबोध-
 नायानुवादिकेति भाव ॥ इति शब्दलभ्यमथमाह

यत्र सप्तम्यर्थेति । (कै)

सप्तम्यथबोध इत्याद्यथ । अत एव १ तस्मान्नुडची, त्यादौ न
 प्रवृत्ति । अचोत्यस्य षष्ठ्यथत्वादितिभाव । सप्तमीपञ्चम्यर्थावधि-
 करणावधौ । अथ पदोपस्थितिपक्षेऽर्थो दृशित पचान्तरेऽपि
 सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहिते सतीत्यर्थो बोध्य ॥ भाष्ये

२सामान्यवाचीति । (भा)

बुद्धिस्थलेनैव तदादीना बोधकतेति भाव । सामान्यमनिर्द्धारित

१ सवनाम्नाऽय निर्देश क्रियते ॥ २ अ ६ । पा ३ । सू ७४ ॥

३ सवनाम च सामान्यवाची । तत्र सामान्ये निद्दिष्टे विशेषा अप्यदा
 ह्यर्यानि भवन्ति । किं पुन सामान्य को* वा विशेष । गौ
 सामान्य कृष्णो विशेष । न तर्हीदानी कृष्ण सामान्य भवति
 गौविशेषो भवति । भवति च । यदि तद्दि सामान्यमपि विशेषो
 विशेषोऽपि सामान्य सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते । प्रकल्पेते च ।
 कथम् । विवक्षात । यदास्य गौ सामान्येन विवक्षितो भवति
 कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौ सामान्य कृष्णो विशेष । यदा कृष्ण
 सामान्येन विवक्षितो भवति गौविशेषत्वेन विवक्षितस्तदा कृष्ण
 सामान्य गौविशेष ॥

* 'वा इति नास्ति सम्पुस्तके ॥

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ १। पा १। व्या ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

विशेषम् । १ तस्मिन्नणि च इत्यादेरपि सप्तमी पञ्चमीविशेषत्वा-
 दित्याशय ॥

सामान्यस्य । (कै)

उक्तबुद्धिस्थत्वस्य ॥

सर्वविशेषेषु भावात् । (कै)

सत्त्वादित्यर्थ ॥ उक्तमथमजानानस्य चोद्यमित्यभिप्रायेणाह

सामान्येति । (कै)

“तस्मिन्निति त्यस्य १ ‘तस्मिन्नणि च’ इत्यादि कथं विशेषस्त-
 स्यापि खञ्जादिनिरूपित सामान्यत्वादिति अत्रि इत्यस्याप्यकाराद्य-
 पेक्षया सामान्यत्वादिति च प्रश्न इत्यपि बोध्यम् ॥ ननु कथम-
 नवस्थिति पूर्वावगत सामान्य पश्चादवगतो विशेष इति व्यवस्था-
 सम्भवादाह

कदाचिदिति । (कै)

परिच्छेदपरिच्छेदकभावोऽनियत इत्यर्थ ॥ एव प्रकृतेऽप्यचीत्या-
 दीनां बुद्धिस्थत्वेन परिच्छेदाद् बुद्धिस्थस्यापि तैः परिच्छेदादनिर्णय
 इति भाव ॥

विशेष्यं प्रधानमिति । (कै)

परिच्छेद्यमित्यर्थ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

७३६

(अ १। पा १। व्या ६) (तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६।)

(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७।)

परोपकारितया । (कै)

परिच्छेदकत्वेन ॥ एव प्रकृतेऽपि तस्मिन्नित्यथस्य परिच्छेदकत्वेन
विवक्षणात् सामान्यत्वमचीत्यादीनां परिच्छेदकत्वविवक्षणाद्विशेषत्व-
मितिभावस्तदाह

इहापीति । (कै)

अथ भाव । सप्तम्यन्तार्थे इत्युक्ते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षोदयादचीत्या-
द्यथस्य परिच्छेदकत्वाद्विशेषत्वमेवेति ॥ तदेव पर्यायेण सामान्य-
विशेषभावसुपपाद्य द्वितीयविधया कृतं प्रश्न समाधातु यौगपद्येनापि
तसुपपादयितुमाह भाष्ये

पितेत्यादि । (भा)

यथा 'पराशरात्मज वन्दे शुकतात तपो निधिम इत्यत्र
तथा राजपुरुषाश्च इत्यत्र पुरुषो राजापेक्षया विशेष्य अश्वापेक्षया
विशेषणम् । एव प्रकृते खजादिनिरूपितसामान्यस्यापि तस्मि-
न्नपि च" इत्यस्य तस्मिन्नित्ये तत्प्रतिविशेषत्वमिति भाव ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्यत आह इत्यथ ॥

निर्देशप्रयोजनानामिति । (कै)

१ अपर आह प्रकल्पेते च । कथम् । पितापुत्रवत् । तद्यथा । स
एव क चित प्रति पिता भवति क चित प्रति पुत्रो भवति । एव
मिहापि स एव क चित प्रति सामान्य क चित प्रति विशेषः ॥

(तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ १। पा १। आ ६)
 (तस्मादित्यन्तरस्य । १। १। ६७ ।)

बोधप्रयोजनकानां शब्दानां मध्ये इत्यथ ॥ १द्विवचनविभ-
 ज्योपपदत्वाभावादाह

भाष्यकारेति । (कै)

परेतु नैर्देशिकानां मध्येऽन्येभ्य शब्देभ्य इत्यप्यध्याहृत्य विभ-
 ज्योपपदे तूरप् । अत एव ' न खल्वपि बह्वना प्रकर्षे तरपा भवि-
 तव्यमि 'ति तत्सूत्रस्थभाष्येणाविरोध इत्याहु ॥

सप्तमीशब्देनेति । (कै)

तथा च ' सप्तम्यां जनेड ' इत्यादावेवेदमुपतिष्ठेतेति भाव ।
 कि च यत्र सप्तम्यन्तनिर्देश इत्यर्थे 'नेङ्गि कति इत्यादौ
 दोष । तत्र 'कती ति सप्तमीनिर्देशसत्त्वात् परन्तु षष्ठ्यर्थे स इति
 भाव । सप्तमीनिर्दिष्ट इति सूत्रकरणेऽपि तदथ आदिनिर्देश
 इत्यर्थे स एव दोष । यथाश्रुतमेव कस्मान्न गृह्यते इत्यत आह

न पुनरिति । (कै)

अत एव किमथमुपसर्गनिर्देशो न दिष्ट इत्येवोच्येतेति
 नोक्तम् ॥

अन्तरेणापीति । (कै)

साकाङ्क्षतयोच्चारिते इति पदाध्याहारादिति भाव ॥

(अ १। पा १। आ ६) (तस्मिन्नितिनिदिष्टे पूर्वस्य । १। १। ५६।)
 (तस्मादित्यत्तरस्य । १। १। ६७।)

पुनर्निर्दिष्टेति । (कै)

एव च सप्तम्यन्तार्थे बहिभूते उपस्लिष्टस्य पूर्वस्येत्यथ । बहि-
 भावस्य चावध्यपेक्षत्वादवधेश्च सूत्रोपात्तस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वेन तस्य
 च शब्दात्मकत्वादवधिमानपि शब्द एवेति शब्दे सप्तमीनिदिष्टे
 पूर्वस्येति लभ्यते इति भावः ॥ ननु प्रत्ययस्यार्थेन पौर्वापर्या-
 सम्भवात् कथं जनपदे इत्यत्रास्योपस्थानमत आह

तत्रायमर्थः स्यादिति । (कै)

लक्षणा स्यादिति भावः ॥

अर्थेन पौर्वेति । (कै)

तद्वाचकशब्दलक्षणाया च न मानमिति भावः । अत्रायनिर्देशे
 च व्याख्यानमेव शरणम् । एव च 'अथ किमथम्' इत्यादिपूर्वपक्ष-
 सिद्धान्तावेकदेशिनोरिति बोध्यम् । किं चायनिर्देशे जनपदे च
 प्रत्यय इत्यन्वयेऽनियमप्रसङ्गाभावाच्चियमफलत्वाय परिभाषा नोप-
 तिष्ठते इत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये

अनन्तर्यमात्रे इति । (भा)

न तु व्यवधाने इत्यथ ॥

ननु सहितायामिति । (कै)

निमित्तस्थानिनोरन्येनाव्यवधानं सहितेति भावः ॥

उपस्लिष्ट इति । (कै)

उपसमीपे स्लिष्टोऽत्यन्तसमीप इति हि तदथ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७४३
(अ १। पा १। आ ६) (तस्मिन्नितिनिहिष्ठे पूर्वस्य । १। १। ६६।)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७।)

कर्मणि षष्ठीति । (कै)

क्रियाया कारकाग्रे नित्यसापेक्षत्वेनाविरुद्ध समास इति
भाव । पूर्वोत्तरयोर्योगयोरिति तु फलिताथकथनम् ॥

अच्युपस्त्रिष्टस्येति । (कै)

अपस्त्रिष्टकेऽधिकरणे सप्तमीति भाव । आद्यसूत्रोदाहरण
दध्युदेति द्वितीयसूत्रोदाहरण पचत्युदेति ॥ तनु नियमपक्षात्
षष्ठीप्रकृतिपक्षे प्रशस्तोऽनुवाददोषाभावात्त आह

तत्र षष्ठीति ॥ (कै)

भाष्ये “योगयो ’ इति द्विवचनोपपत्तये आह

कर्मणीति । (कै)

युज्यमानयो पूर्वपरयोरविशेषात् सम्बन्धाविशेषादित्यथ ।
वस्तुतस्तु व्यधिकरणे षष्ठ्यौ प्रतियोगिद्वित्वेन सम्बन्धद्वित्वाच्च
द्विवचननिर्देश इति बोध्यम् ॥

सत्सप्तमीपक्षेऽपीति । (कै)

‘ १द्यस्य च भावेन ’ इति सप्तमीति भाव ॥ इदं
चिन्त्यमित्याह

उपपदविभक्तोरिति । (कै)

कारकविभक्तित्वं च कारकाधिकारपठितसञ्ज्ञानिमित्तक-

१ अ २। पा ३। सू ६७ ॥

२ उपपदविभक्ते कारकविभक्तिवर्णीयसी । परिभाषेन्द्रे—१ २ ॥

(तस्मिन्नितिनिदिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ १। पा १। ष्या ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

विभक्तित्वम् । एतच्च^१ तत्र च दीयते' इति सूत्रे कैयटे
 स्पष्टम् ॥

न तु ^१दिग्योगेति । (कै)

सत्प्रसङ्गा अप्युपलक्षणमिदम् । एतच्च^२ 'आन्त्रलोप इत्यत्र
 निरूपयिष्याम ॥ पर्यायस्यैवाऽपादने बीजमाह

न हि युगपदिति । (कै)

स्थानित्वेन काथित्वेन प्राधान्य निवृत्यत्व च । निमित्तत्वे च
 पारार्थ्येन गुणत्व सत्त्वं च तच्चोभयमेकदा एकस्य विरुद्धमिति
 भावः ॥ ननु ^३सन्देह इति भाष्योक्त्या शास्त्रस्य भूक्तत्वमित्या-
 भास्यत आह

^४सन्देहस्त्विति ॥ (कै)

ननु काथ्यकालत्वात् परिभाषयो पौर्वापर्याभावात् कथ
 विप्रतिषेधोऽत आह

१ तत्र च दीयते कार्यं भववत् । ५ १। ६६ ॥

२ अ २। पा ३। सू २६ ॥ ३ अ ६। पा ४। सू २३ ॥

४ अत्रि पूर्वस्य अत्रि परस्येति सन्देह । भा ॥

५ उपपरविभक्तौ कारकविभक्तिवजोधस्येति न्यायादधिकारया सप्तमी
 क्त्वा न तु दिग्योगलक्षणा पञ्चमी तत्र दध्युदकम् इत्यादौ पर्याय
 प्रसङ्गः । न हि युगपदेकस्य स्थानित्व निमित्तत्व अपोपपद्यत इति
 नियमार्थं वचन पूर्वस्यैवाऽनन्तरस्यैव भवतीति स्वयं चानेन क्रियते
 परनिष्ठत्तिर्व्यवहितनिष्ठत्तिश्च सन्देहस्तूपक्रममाश्रयणोपन्यस्तः । न
 हि सन्देहादलक्षणात्मिति न्यायात् पर्यायप्रसङ्गात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७४५
 (अ १। पा १। आ ६) (तस्मिन्नितिनिदिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६।)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७।)

सूत्रपाठेति । (कै)

अत एवापे ङमो ह्रस्वाद् इति चैपादिकमुदाहरण
 सगच्छते । तत्र हि काव्यकालपचाश्रयेणैव परिभाषाप्रवृत्तिरिति
 बोध्यम् ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादिति । (भा)

इदमुदाहरिष्यमाणोदाहरणविशेषापेक्षम् । अत एव ङ सि
 धुङ् इत्यत्र द्वयोरनवकाशत्वेऽपि न क्षति ॥ भाष्ये

वक्ष्यति तास्यादिभ्य इति । (भा)

“तास्यनुदात्तेद्’ इति सूत्रे “अभ्यस्तसिजर्थं इति”
 “अभ्यस्तानामादि’ “आदि सिच’ इति सूत्रयो लसाव-
 धातुक” इति सप्तम्यन्तानुवृत्तिसिद्धये इत्यथ ॥ ननु भाष्ये
 “सर्वनामस्थानस्य” गोत इति षष्ठीदशनात् षिद् इत्य-
 नेनान्वयो न स्यादत आह

-
- १। अ ८। पा ३। सू ३२ ॥ २ अ ८। पा ३। सू २६ ॥
 ३ तास्यनुदात्तेनिङददुपदेशान्नसावधातुकमनुदात्तमङ्गिणो । ६। १।
 १८६ ॥
 ४ वक्ष्यति तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थं इति । भा ॥
 ५ अ ६। पा १। सू १८६ ॥
 ६ आदि सिचोऽन्यतरस्याम् । ६। १। १८७ ।
 ७ गोसौ षित (७। १। ६) गोत परस्य सवनामस्थानस्य सर्वनाम
 स्थाने परतो गोत इति सन्देहः । गोत परस्य सवनामस्थानस्य ॥

(तस्मिन्नितिनिदिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ १। पा १। आ ८)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

शिक्षामिति । (कै)

भावप्रधानो निर्देश इति भाव ॥ गोतो शिक्षे को दोष-
 स्तत्राह

तिष्ठतीत्यादि ॥ (कै)

पदस्य चैकेति । (कै)

व्यक्तिपक्षे इदम् । व्यक्तिपक्षेऽप्येव द्विधप्रयोगसाधनाद्यैव व्याख्या-
 नमिति भाव । अद्यान्तशब्दस्यावयववाचित्वेनेदृशविषये जाति-
 ग्रहणासम्भव एवेत्याहुः ॥ “इ सि धुड” इत्यादौ उभयोरप्यनव-
 काशत्वादीह

पूर्वोपात्तेष्विति । (कै)

‘बहोरि’ति पञ्चमी अचरितार्थाऽत एवेष्टादिषु षष्ठी ।
 अत एव “भूच बहो” इति ष्टगन्निर्देशश्चरितार्थं । “गोत”
 इत्यादौ सर्वनामस्थाने इति सप्तमी पूर्वच चरितार्था गोशब्दस्य
 शिक्षे वैयर्थ्य च । तिष्ठति गौरित्यत्र गोशब्द प्रति तिष्ठतेरनङ्ग-
 त्वात्त दोष । “इदादिभ्य सार्वधातुक्” इति “श्लिड स लोप”
 इत्यादौ चरितार्थम् । तत्र हि सार्वधातुके विद्यमानस्य सस्य

१ यदि गोशब्दस्य शिक्षे स्यात्तदा तिष्ठति गौरित्यत्र वचनसामर्थ्यात्-
 नङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात् ॥

२ अ ८ । पा ३ । सू २६ ।

३-४ बहोर्लोपो भू च बहो । ६ । ४ । १५८ ॥

५ अ ७ । पा २ । सू १६ ।

६ अ ७ । पा २ । सू ७६ ।

(अ १। पा १। आ ६) (तस्मिन्नितिनिदिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६।)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७।)

स्योप इत्यथ । “१आमि सवनाच्च” इत्यामीति “१वेस्तथ” इत्यत्र
 चावकाशम् । “१डम इति सूत्रेऽपीति “१मथ उज्ज” इति सूत्रे
 चरिताथम् ॥ भाष्ये “१पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति” इत्यस्य वल्लवान्
 स्वार्थे एव भविष्यतीत्यथ । सप्तमी तु षष्ठ्यर्थे इति भावः ॥
 भाष्ये एकदेशी प्रौढ्याह

१यथार्थं वेति ॥ (भा)

तत्राथशब्दो न प्रयोजनादिवाचीत्याह

यथाविषयमिति ॥ (कै)

प्रदेशेष्विति । (कै)

प्रागुक्तेष्वित्यर्थः ॥ भाष्ये

०पूर्वस्य षष्ठीति । (कै)

१ अ ७। पा १। सू ५२ ॥

२ अ ७। पा १। सू ५३ ॥

३ अ ८। पा ३। सू ३२।

४ अ ८। पा ३। सू ३३ ॥

५ विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वादविप्रतिषेधः । वा । विभक्तिविशेष
 निर्देशस्यानवकाशत्वात्पुनोऽयं विप्रतिषेधः । सवत्रैवात्र* कृतसामर्थ्या
 सप्तम्यङ्गतसामर्थ्या षष्ठमीति कृत्वा षष्ठमीनिर्देशो भविष्यति । भा ॥

६ यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः । वा । यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः ॥

० यत्र पूर्वस्य काव्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्तव्या । यत्र परस्य
 काव्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या ॥

* कश्चिद् भाष्यपुस्तके अत्र इति वाचि ॥

(तस्मिन्नितिनिदिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ।) (अ १ । पा १ । आ ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ।)

पूर्वबोधकपदस्य षष्ठ्यन्तस्योच्चारण काव्यमित्यथ । एव
 षोभयोच्चारणे गौरवमित्येकदेश्युक्तिरियम् ॥ तत्र तत्र षष्ठ्यन्त-
 षष्ठ्यन्तयोद्घयो पाठे गौरव मत्वेतर एकदेशी आह

१ स तर्हीति ॥ (भा)

एकदेशी प्रौढौवाह

न कर्त्तव्य ॥ (भा)

अनेनैवेति । (भा)

षष्ठीपदानुवृत्तिगौरवाद्यमेकदेशी । उभयो प्रकल्पकल्-
 वारणाय परत्वानवकाशत्वे चावश्यक इति च ॥

निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठीति । (भा)

पूर्वस्य काव्यिलप्रतिपादनयोग्या षष्ठी तद्बोधकपदे भवती-
 त्यर्थ । एवमुत्तरस्येति ॥

न हीति । (कै)

आवृत्तिप्रसङ्गादिति भाव ॥ इतर एकदेशी “उपदेश” इति
 “इच्छान्धम्” इत्यत्रानुवर्त्तते इति मत्वाऽऽह

१ स तर्हि तथा निर्देश कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । अनेनैव प्रकृतिर्भवि-
 स्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी । तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी ।
 तत्तर्हि षष्ठीयद्वा कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्त्तते ।
 आप्रकृतम् । षष्ठीस्थाने योगा (१ । १ । ४६) इति ॥

२ अ १ । पा ३ । सू ३ ।

(अ १। पा १। आ ६) (तस्मिन्नितिनिदिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६।)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७।)

१ इत् सञ्जेति ॥ (भा)

तद्भाष्ये

१ उपदेशाभावादिति । (कै)

‘स्थानेऽन्तरतम’ परिभाषयाऽनुभौयमानत्वेनादेशस्योच्चारणा-
 भावादित्यथ ॥ ननु स्थानिन्येव तस्या प्रवृत्तेरनुभौयमानादेशो
 निरनुबन्धक एवेत्यत आह

४ स्थानी चेति । (कै)

यदा धातो प्रत्ययस्तदानीमेवादेशो भवेदिति नेत्सञ्जादि-
 प्रतीचते । यत्र कार्यं तत्रेत्यञ्जेति प्रयोग एवेत्यभिमानः । एका-
 देशुक्तित्वाच्च नात्यन्त निभर काथ्य इति बोध्यम् ॥

१ अत्र भाष्यम् । “प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभाव । वा । प्रकल्पक
 मिति चेन्नियमस्याभाव । उक्तं चैतन्नियमार्थोऽयमारम्भ इति ।
 प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्य प्रकल्पिका स्यु । तत्र को दोष ।
 गुप्तिजकिञ्च सन (३। १। ५) गुप्तिजकिञ्च इत्येषा पञ्चमी सन्निति
 प्रथमाया वल्ली प्रकल्पयेत्तस्मादित्युत्तरस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य
 आदेश प्रतिनिदिश्यते तत्रान्तयत सन सन्नेव भविष्यति । नैव
 शक्यम् । * इत्सञ्जा न प्रकल्पेत उपदेश इतीत्यञ्जोच्यते ॥

२ आदेशस्योपदेशभावात्तस्येत्सञ्जा न सिध्यतीत्यथ ॥

३ अ १। पा १। सू ५ ॥

४ स्थानी चोत्पत्तिकाल एव निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्य
 पीत्यञ्जा नास्ति ॥

* इत्सञ्जा इत्यधिकम् इत्सञ्जाऽपीयभाष्यपुस्तके ॥

(तस्मिन्नितिनिदिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६।) (अ १। पा १। अ ६)
 (तस्मादित्यत्तरस्य । १। १। ६७।)

ततश्चेति । (के)

पूर्वस्य जायमानो यणपि पूव एवेति तत्रापि षष्ठीकल्पन-
 मिति भाव ॥

विरोधाभावादिति । (के)

स्थानिभेदादित्यर्थं । अत एव विप्रतिषेधाप्रवृत्तिः । यद्यपि
 काश्चित्त्वनिमित्तत्वे युगपद्विरुद्धे तथाप्येकदेशुक्तित्वात्सात्यन्त निर्भर
 कार्य इति बोध्यम् । एवमप्येऽपि बोध्यम् ॥

यच्च त्वस्तीति । (के)

“तस्मिन्निति” इत्यस्य बहुविषयत्वसामाय विषयभेदेन भेदात्
 क्वचित् पूर्वस्य षष्ठीति विधिपर कश्चिन्नियमार्थमित्यर्थं ॥

सूत्र एवेति । (के)

षष्ठीप्रकृप्ते प्रागेव परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चोपदेशोत्तरकाले सूत्र
 एवेत्यज्ञा कार्यन्तु प्रयोग एवेति भाव । एव च निरनुबन्धस्यैव
 प्रत्ययेन विधानात्तदादेशस्य कुतस्मानुबन्धकतेतितात्पर्यम् ॥ भाष्ये

उपदेश इति हीत्सञ्ज्ञोच्यते इति । (भा)

एव च तदुक्तिर्याहतेतिभाव ॥ “हृत्तन्व” सूत्रे उपदेशपदा-
 ऽनुबन्ध एवेति तत्सूत्रे वक्ष्यमाणपक्षेऽप्याह

अथ वेति ॥ (भा)

परत्वविशिष्टस्येति । (के)

अनुत्पत्तौ धातो परस्मै इति वक्तुमशक्यत्वादितिभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७५२
(अ १। पा १। आ ६) (तस्मिन्नितिनिदिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६।)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७।)

उपक्षयादिति । (कै)

पक्षम्या इति शेष ॥

प्रवृत्त्यन्तराभावादिति । (कै)

युग प्रवृत्तौ मानाभावादितिभाव ॥

अपेक्षया इति । (कै)

अतयो सम्बन्धाभावे हि तस्मिन्नित्यनेन षष्ठीप्रकृत्यपेक्षा न च
प्रकृते तथा लिङ्गाच्छ्रुतेबन्धोयस्त्वादित्यथ ॥ भाष्ये

अथवाऽस्तु तावदिति । (भा)

प्रथमाषष्ठीनिर्देशमर्थ्यात् प्रथमत इत्यणो स्थान्यादेशभावो-
ऽस्तु तत एतत्सूत्रबलाद्यण स्थानित्वेऽपि न चतिरित्यथ ॥ भाष्ये

यच्च नाम सौत्री षष्ठी यदिचेदानीमिति । (भा)

यच्च सौत्री षष्ठ्यस्ति तत्रापौदानीं यदि प्रकल्पयेत्तच्चि अस्तु
प्रकल्पयत्वित्यथ । पर लिङ् प्रौढ्या 'अथवा नानुत्पन्ने सनि'
इति प्रागुक्तन्यायाद् 'गाङ्गुटादिभ्य' इत्यादौ षष्ठीप्रकृतावपि न
दोष । छित्पदस्य धमपरत्वादिति बोध्यम् ॥ यद्यपियुगपत्प्रकृति-
र्विरोधात् सम्भवति तथाप्येकदेशित्वादेव ज्ञापकेन परिहरति

४ अथवा नानुत्पन्ने सनि प्रकृत्या भवितव्यं यदाचोत्पन्नः सन तदाह्वत
सामार्था पक्षमीतिहात्वा प्रकृतिर्न भविष्यति । भा ॥

५ अ १। पा २। सू १ ॥

(तस्मिन्नितिनिदिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६।) (अ १। मा १। आ ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७)

१नोभे (भा)

इत्यादिना ॥

तथैव प्रकृतिरिति । (कै)

अवर्णादचि अवणस्थाचञ्चैको गुणो भवतीत्यर्थ इतिभाव ॥
 ननूभयो प्रकल्पकत्वाभावेऽपि कस्य प्रकल्पकत्वमत आह

तत्र परत्वेति । (कै)

१ 'ड सि धुड' इत्यादौ परत्वमुक्तेष्वनवकाग्रत्वमिति भाव ।
 ननु १ दीर्घाद्' इति सूत्रे पञ्चम्या अनवकाग्रत्वेन परत्वेन च
 षष्ठीप्रकल्पन स्यादत आह

दीर्घाच्छे इति । (कै)

१ 'सुराच्छाये' ति पदान्ते तुको वैकल्पिकत्वाच्चिन्त्यमिदम् ।
 तुक्सहित पाणिनिपाठमभिप्रेत्य तु ज्ञापकोपन्यास । युक्तस्य तथा-
 पाट । वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानस्य धर्माधिक्यफलकत्वात् ॥

१ यदप्युच्यते सप्तमीपक्षस्योच्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकृतिस्तत्रोभयक्ताय
 प्रसङ्ग इति । नेश दोषः । आचाख्यप्रकृतिर्ज्ञापयति नोभे युगपत्प्रक-
 ल्पिके भवत इति । यदयमेक पूर्वपरयो (६। १। ८४) इति
 पूर्वपरग्रहण्य करोति । भा ॥

२ अ ८ । मा २ । सू २६ ॥ ३ अ ६ । मा १ । सू ७५ ॥

४ विभाषा सेनासुराच्छायाशाखाणिग्रामम् । २ । ४ । २५ ॥

स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ॥

३

१ स्वरूपस्येति । (कै)

शब्देनाथप्रतीतावर्थे केषा चित्कार्थ्याणामसम्भवाच्चत्वाच्चकशब्द-
मात्रग्रहणादितिभाव ॥

२ अन्येत्विति । (कै)

शब्दस्य रूपमिह ग्राह्यत्वेन विधिल्लितमिति नेह प्रदेशविशेषा-
सम्पत्क लिङ्गमस्तीतिभाव ॥ ननु शब्दस्य इत्येव लिङ्ग यत्र शब्द-
ग्रहण तत्र स्वरूपमेव ग्राह्य न तु पर्यायादीत्यथ । तेन जनपदै-
अपत्यम इत्यादौ नास्याप्रवृत्तिरत आह

विध्यन्तरेति । (कै)

न हि स्वरूपम् इत्यस्य १ अग्नेढग् इत्यादौ पञ्चम्यन्तेन
सामानाधिकरण्येन वैधधिकरण्येन वा सम्बन्ध सम्भवतीति भाव ॥
भाष्यकारोऽप्याह

१ स्वरूपस्य पर्यायाणा तद्विशेषाणा च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परि-
भाषेयमिति केचिदाहुः ॥

२ अन्ये तु लिङ्गाभावाद्धिध्यन्तरशेषभावाभावाच्च नेय परिभाषा अपि तु
संज्ञासूत्रमिदमिति प्रतिपन्ना । देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था
इति सिद्धान्त ॥

३ अ ४ । पा २ । सू ३३ ॥

(स्वरूप शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा । १। १। ६८ ।) (अ १। पा १। आ ६)

रूप शब्दस्य सञ्ज्ञा इति (भा)

इत्यथमेव पक्षो युक्तः ॥ ननु सञ्ज्ञापक्षे उभयगतिन्यायादेकस्यानेकाथ-
सम्भवाच्चाथस्य प्रतीतौ तत्र कार्यासम्भवे ढगादथ पर्यायादिभ्योऽपि
दुर्वारा इत्यत आह

देवदत्तादयश्चेति ॥ (कै)

नियमाथूलसुपपादयति

‘सर्वार्थेति । (कै)

एकस्य सकलशब्दार्थात्मकस्फोटस्यैव सर्वबोधकत्वादिभिभावः ॥

शक्तियुक्त इति । (कै)

शक्त्याश्रय इत्यथ ॥

सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तिरिति । (कै)

प्रत्याय्यत्वशक्तियुक्त इत्यथ ॥ अनेन नियमद्वय दर्शितम् ।
अनेन शब्देनाथमेवार्थो याञ्च । अथमर्थोऽनेनैव शब्देन बोधनीय
इतिचेति । वस्तुतस्तु सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वेऽपि तस्मात्सदादिज्ञान-
विषय । सर्वार्थसर्वशब्दानामस्माकं विशिष्याज्ञानात् किन्तु योगि-
नानेव तज्ज्ञानम् । एव च शास्त्राधिकारिणोऽस्मदादीन्प्रति निय-
मार्थत्वं शास्त्रस्यासम्भवेव । इयं कथा तु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वकथावन्न
व्यवहारोपयोगिनी । तस्मात्प्रकरणादस्यैवार्थस्य शास्त्रे उपस्थितौ
अर्थान्निवृत्तं फलित इति बोध्यम् । तत्र द्वितीयो नियमश्चिन्त्यः ।

१ सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो द्विशब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तियुक्त एवार्थ
इति व्यवहाराय नियमः क्रियते । कै ॥

(अ १। पा १। अ ६) (स्वरूप शब्दस्याशब्दसज्ञा । १। १। ६८ ।)

आकारादीना वृद्धिशब्दातिरिक्तैराकारादिशब्दैव्यवहारानापत्तेरिति
केचित् ॥ ननु रूपरूपिणोरत्र भेदाभावाच्छब्दस्येति षष्ठ्यनुपपत्त्या
सज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धस्यानुपपन्न इत्यत आह

रूपेति ॥ (कै)

सामान्यलक्षणघटकानेकसमवेतत्वसिद्धये आह

शुकेति । (कै)

न च तत्रोच्चारणक्रियैव भिद्यते न शब्द इति वाच्यम् ।
तात्त्वादिव्यापाररूपोच्चारणस्याश्रौतत्वेन शब्दश्रवणानन्तर जायमान-
वक्तृविशेषानुमानापत्तेः । उदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासाच्च भेदसिद्धेः ।
वर्णनिष्ठतया प्रतीयमानानां ध्वनिनिष्ठत्वकल्पने मानाभावादिति
भावः ॥ ननु प्रायेणसामानाधिकरण्य सज्ञासञ्ज्ञिनोदृष्ट नचेह
तदित्यत आह

तत्रेति ॥ (कै)

स्वशब्दो व्यक्तिबोधको आत्मीयत्वेन । एव च शब्दस्य तत्त-
ज्जातिविशिष्टस्य स्वव्यक्तिस्वरूपसामान्यसज्ञकमित्याद्य पक्षः । शब्दस्य
स्वरूपमित्युद्दिश्य स्वमित्यनेन व्यक्तिसज्ञकत्व विधीयते इति
द्वितीयपक्षसम्भव सामानाधिकरण्यस्यचोपपत्तिः । नचानयो फले
कश्चिद्विशेष इत्याह

व्यक्तिरिति ॥

१ शब्दस्य रूपम् । क । ग । इ ॥

२ नचानयो पक्षयोः । क । ग । इ ॥

व्यक्तिद्वारेणेति । (कै)

सामान्यस्य ँढगादिभिस्साचात्पोर्वापर्यासिम्भवादिति भाव ॥

रूपग्रहणं किमर्थम् (भा)

इति भाष्यस्य स्वशब्देनैव जातिर्गाद्या व्यक्तिवा शब्दस्य स्व स्त्रीया जातिव्यक्तिर्वा बोधेत्यर्थो भविष्यति । सामानाधिकरण्य-
मेव सञ्ज्ञासम्पन्नोरिति तु न तियम । 'उच्च इत्यादौ व्यभि-
चारादित्याशय । शब्दस्य सूचोच्चारितस्य स्व स्त्रीय रूप प्रयोगस्य
सञ्ज्ञीत्यथ इति केचित् ॥ भाष्ये

रूपशब्दस्य सभेति । (भा)

अत्र सञ्ज्ञाशब्दो बाधपर । न रूपेति । अन्यथा स्वशब्देनार्थ-
बोधनाय रूपग्रहणमित्यन्तरभाषासङ्गते । ननु यः शब्दस्य सञ्ज्ञा
किन्तु बोध्य एवेति बोधम् ॥ तच्चात्मीयवाचिना स्वशब्दस्य
रूपस्यैव कथं परिग्रह इत्यत आह

प्रतीताविति ॥ (कै)

“उपदेश” सम्बन्धग्रहणम् ॥ “अन्तरङ्गत्व” प्रथमत आचे-
णोपस्थित्या ॥ “अद्देशत्वसु” पपादयति

अनुकरणेति । (कै)

शब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणस्यैवानुकरणत्वात् ॥ अर्थस्य रूप-
तुल्यत्वमभ्युपेत्याप्याह

(अ १। पा १। आ ६) (स्वरूप शब्दस्याशब्दसत्ता । १। १। ६८ ।)

नचार्थ इति । (कै)

शब्दात्मिकानामेवावत्तिनीत्वेन सञ्ज्ञात्वात् तादृशसञ्ज्ञाव्यव-
हाराच्चेति भाव ॥ ननु 'स्वरूपशब्दस्याभिधेयमित्येवार्थोऽस्त्वित्यत आह
सञ्ज्ञित्वे चेति । (कै)

लोकत एव सिद्धेरिति भाव ॥

ज्ञापकमिति । (कै)

स्वरूपशब्देन बहिरङ्गस्याप्यर्थस्य ग्रहणे इत्यथ ॥ नन्वन्यस्य स्वीयस्य
सत्त्वेन तद्भाष्यार्थं रूपग्रहणमित्यर्थो भाष्यात्सम्भते एव च शास्त्रे-
ऽर्थस्याग्रहणे कथमयवत्परिभाषासिद्धिरिति चेन्न । अनत्स्वीयमस्ति
यतोऽतस्तस्यापि शब्दबोध्यबोधनाद्यभ्युपादानमिति भाष्या
श्रयात् । एव चाऽधिकसग्रहार्थं रूपग्रहणं रूपग्रहणेन चान्तरङ्ग-
त्वादिन्यायनाद्यपूर्वकं स्वरूपशब्देनायस्य शब्दबोध्यत्व बोध्यत इति
तात्पर्यम् ॥ तत्रोभयोरुग्रहाय सति सग्रहेऽयवतो रूपस्य ग्रहणम-
सति केवलायस्य शुद्धस्य वा रूपस्य ग्रहणं तदाह

यत्र चार्थवतेत्यादि । (कै)

अर्थोपस्थापकेन रूपेणत्यथ । अत एव भिन्नविभक्तिनिर्देशस्य-
रिताथ ॥

'इह योग्यतेति । (कै)

१ स्व। ग। इ ॥

२ सत्त्वे तद्भाष्यार्थम । क। ग। इ ॥

इ "इह योग्येति" इति बालेगटाइनशुभापितविवरणशुस्तकेऽस्ति तसु

न संभ्यक ॥

(स्वरूप शब्दस्याशब्दरुद्धा । १। १। ६८ ।) (अ १। पा १। ष्टा ६)

योग्यता बोधजनकरूपता तथा लक्ष्यते कल्प्यते इति योग्यतालक्षण शक्ति । तस्या उभयाश्रयकत्वेन उभयाधीनत्व-लक्षणगुणयोगात् गौण्या दृष्ट्या वा सम्बन्धपदव्यवहाय्यत्वमिति बोध्यम् ॥

इत्यर्थ एवेति । (कै)

अर्थे काव्यस्य सम्भवादिति भाव ॥ ननु सञ्ज्ञाविधायकस्य तत्प्रतिषेधायकत्वमयुक्तमत आह

सप्रत्यय इति । (कै)

भावेऽङिति भाव ॥ मन्वथप्रत्ययस्य शब्दपूर्वकत्वेऽपि कथं स्वरूपस्यैव ग्रहणमत आह

शब्द इति (कै)

तथाच प्रथमप्रतीतत्वरूपकारणादुच्चारितशब्दस्यैव ग्रहण युक्त-मिति भाव ॥

शब्दपूर्वक (भा)

इत्यस्य शब्दज्ञानपूर्वक इत्यथ ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

अर्थबोधानुसूत्रत्वेन ज्ञाते प्रथमप्रतीते शब्द एवार्थेऽसम्भवे कार्यं न तु तत्पर्यायादिव्यति भाव । अर्थे कार्यासम्भवे तु तस्यैव । एव चोपस्थितस्यार्थस्य सर्वथा त्यागे मानाभावादर्थनत्-परिभाषाऽपि सूत्रं विना सिद्धेति तात्पर्यम् । एव चैतच्छायात्तु-वादकमिदं सूत्रं मन्दमत्यन्तमुदायेति बोध्यम् ॥ ननु अर्थज्ञानोत्तरं

(अ १। या १। आ ६) (स्वरूप शब्दस्याशब्दसङ्घा । १। १। ६८ ।)

पर प्रति तद्बोधनाय शब्दप्रयोग इति कथं शब्दपूर्वकत्वमर्थ-
प्रतीतेरत आह

अस्योपलब्धिरिति । (कै)

ओतुरित्यथ ॥ भाष्ये

शब्दपूर्वको हीति । (भा)

हि प्रसिद्धयथ । ओतु शब्दज्ञा-पूर्वकोऽथप्रत्यय इति लोके
प्रसिद्धमित्यथ ॥ युक्तान्तरमप्याह

आतश्चेति । (भा)

एव च शब्दस्यार्थप्रतीतौ कारणत्वादर्थं काव्यासम्भवे तद्बोध-
कारणत्वेनोपस्थिते शब्दे काव्यमिति भावः ॥ इदानीं तत्तच्छब्द-
जन्याथबोधे प्रकारतया भासमानशब्द एव काव्यमर्थोऽसम्भव इत्याह

शब्दपूर्वकश्चेति । (भा)

शब्दविशेषणस्यार्थविशेष्यक प्रत्यय इत्यथ । ‘^१न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके य शब्दानुगमादृते इति भावः ॥ चकारेण चास्य
युक्तातरल सूचितम् ॥ भाष्ये

तस्मादर्थनिवृत्तिरिति । (भा)

अथवाचकशब्दान्तरनिवृत्तिरित्यथ ॥ फलान्तर शङ्कते

इदं तर्हीति ॥ (भा)

एवमर्थमिति । (कै)

(स्वरूप शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा । १।१।६८ ।) (अ १। पा १। आ ६)

निषेधप्रतिधोगिज्ञानार्थं न्यायमिद्धन्यापि विध्यग्रस्यानुवाद
इत्यथ ॥

किं प्रत्यय इति । (कै)

न चैव 'प्रेष वामवाहर्नाधिषु च इति धियहण व्यथ स्याद्
न हि धाधातो किं विनोदकस्य धुत्तरपदत्व सम्भवति तत्र हि
'कमण्यधिक्रूणे च इति तदुत्तरपदेषु किरिति वाच्यम् ।
उपलक्षणमिदं 'मनिमीमाघु 'नेगद इत्यादौ घुधातोयहण
स्यादिति बोध्यम् ॥

कुमारी घ इति । (क)

नन्वय षष्ठीततपुरुष कः कारयो वो मयथापि नाच प्राप्तिस्तत्र
'स्त्रिया समानाधिकरण इत्युत्तिरिति चेन्न । घाऽभ्यस्या
सा घा कुमारी घा अत्येति बहुव्रीहौ कुमारी घ इत्यथाद्
घादिषु ह्रस्वत्व पुवङ्गावादिप्रतिषेधेनेत्यक्ते पुवत्व वाधित्वा ह्रस्व-
प्राप्तिरचेत्याशयात् ॥ घुमञ्जाविधानस्य तच्च कोऽवकाश इत्यत
आह

'ई ह्रस्वीति । (कै)

घमञ्जापि "किमेत्तिडव्ययघाद्" इत्यादौ चरितार्था तत्र
हि तिङन्तात्पराऽन्यघान्तप्रातिपदिकाऽसम्भवादिति बोध्यम् ॥

३ अ ६ । पा ३ । सू ५८ ॥

४ अ ३ । पा ३ । सू ६३ ॥

५ अ ७ । पा ४ । सू ५४ ॥

६ अ ८ । पा ४ । सू २७ ॥

७ अ ६ । पा ४ । सू ११३ ॥

८ अ ५ । पा ४ । सू ११ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

७६१

(अ १। पा १। आ ६) (स्वरूप शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा । १। १। ६८।)

प्रदेशेष्विति । (कै)

सर्वप्रदेशेष्वित्यथ ॥ सञ्ज्ञावचनसामर्थ्यगम्यप्रकरणात् प्रत्यासत्ति-
न्यायो बाध्यत इत्यभिप्राय । न च ई ह्रस्वघो 'किनेत्तिड
व्ययघा' इत्यत्र तथोच्चारिताथ्यम् । तावन्मात्रफलकत्वे तत्रैव
दाधायहण तरप्तमप्यहण च कुर्व्यादिति बोध्यम् ॥

उभयगतिरिति । (कै)

सञ्ज्ञावचनस्य प्रत्यासत्तेश्चानुग्रहायोभयगतिरिति भाव ॥ सूचा-
रम्भमभ्युपेत्येदम् ।

षड्भ्य इति । (कै)

भाष्ये सञ्ज्ञाशब्दो बोधकपर । न हि षकारान्तो बोधक-
शब्दस्तत्रोच्चारित इत्यथ इति भाव ॥

षकारान्तादिति । (कै)

जग्गसोर्लुक् प्राग् जग्त्वाभावात् । एव च तदर्थं तस्य षट्-
सञ्ज्ञा विधीयत इति न ज्ञापकत्वमिति भाव ॥

डकारान्त इति । (कै)

षष उत्तरयोर्जग्गसोरिति स्वरूपग्रहणेन लुकि कार्यं जग्त्वम-
सिद्धमिति भाव ॥ तवापि सञ्ज्ञासूत्रे टान्तोच्चारणात् ' षड्भ्य'
इत्यादौ डत्वासिद्धत्वेनैव निर्वाह । सहिता पाठेन डान्तस्य सञ्ज्ञात्वे
' षट्चतुर्भ्य' इत्यत्र चर्त्वासिद्धत्वमावश्यकमिति तात्पर्यम् ।

१ अ ७। पा १। सू २२ ॥

२ अ ७। पा १। सू २२ ॥

३ अ ७। पा १। सू ५५ ।

(स्वरूप शब्दस्याशब्दसङ्घा । १। १। ६८ ।) (अ १। पा १। आ ६)

१ ष्यान्ते त्यादि ज्ञापक शास्त्रीयशब्दसज्ञायान्न स्वरूपग्रहणमित्यर्थ
नोधयतु न तु शब्दपदायके इत्याशयेनाह भाष्ये

मन्त्राद्यर्थमिति । (भा)

शब्दानुविद्धस्यैवेति । (कै)

“नसोऽस्ति प्रत्ययो लोके य शब्दानुगमादृते इति ह्युक्ते-
रितिभाव । तदोध्यलेन सहचरितत्वमित्यन्ये ॥ चार्थाभावमुपपादयति

सामान्यशब्देनेति । (कै)

एव च पदायभेदाभावात् साहित्यरूपचार्थासम्भव इति भाव ॥

पर्युदासे इति । (कै)

कश्चित्तु “अराजेति’ छेदाभावात् किं च राजशब्द शब्द-
पर मनुष्यशब्दस्यायपर इति दुलभ स्यात् किं च एवममनुष्य-
शब्देनापि मनुष्यपर्यायाणामेव ग्रहण स्यादिति वाचनिकमेवे-
त्याह ॥ आद्यन्तौ विहाय मध्योपादानेऽभिप्रायमाह

सृगेति । (कै)

एव मत्स्याद्यर्थमित्यादिशब्दप्रयोजन चिन्तयन् ॥

१ अ १। पा १। सू १४ ॥

२ सभा राजामनुष्यपूर्वा (२ । ४ । २३) इत्यत्र । अत्रैव भाष्ये ॥ इग-
सभम् ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्विशेषायां च न
भवति । *पुष्यमित्रसभा ॥

* शक्रेण्डारजमुद्रापितभाष्यसुशक्रे पुष्यमित्रसभा । चन्द्रमुद्रसभा इति
पाठोऽस्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७६३
(अ १। पा १। आ ६) (अणदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय । १। १। ६६।)

अणदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६।

१ किं यद्येति । (कै)

नाच्चेपोऽयं किन्तु विशेषजिज्ञासेत्यर्थः । उत यौगिक इत्यन्वयः ।
'किमद्यम्' इत्यत्राद्यग्रब्दोऽभिधेयपर इति तात्पर्यम् ॥ नन्विदम
परत्वात् त्यदाद्यत्वेऽन्तरङ्गत्वाच्च पररूपे अध्वतृतीयमात्रस्य सवर्ण-
ग्रहणेऽपि नान्तरतम आदेशः सम्भवतीति श्रुत एव भविष्यति ।
न च श्रुतापेक्षया दीर्घश्रुतयोरन्तरतमत्वान्ते एव भविष्यति ।
इत्थोच्चारणन्तु लाघवार्थं स्यादिति वाच्यम् । एव तद्दि परत्वाद्भ्रूलि-
खोपे मात्रिकत्वान्मात्रिक एव भविष्यति तत्र नापीति वक्तते
फलाभावादत आह

विशेषेति । (कै)

येननाप्राप्तिन्यायादितिभावः । आदीनां चोपदेशे एवेत्सज्ञा-
खोपयोरणत्वेन सवर्णग्रहणप्रसक्तिः ॥

२ अनुनासिक इति । (कै)

पच्चे इति शेषः ॥ नियमार्थं तत्स्यादत आह

१ "अप्रत्यय इति किमद्यम्" इति भाष्यसुपादाय 'किं यस्य प्रत्यय
सञ्ज्ञाविहिता तस्य प्रतिषेध उत य प्रतीयते विधीयते इति यौगिक
प्रत्ययस्तस्यापीति प्रश्नः" इत्युक्तम् ॥

२ बभूव इत्यम् ॥

(अथुदित्त्वयास्य चाप्रत्यय । १। १। ६६।) (अ १। पा १। आ ६)

ग्रहेरेवेति । (कै)

१“वृत्तो वा” इत्यनेन विरोधादितिभाव इति केचित् । वस्तु-
तस्तु यथा १“दिक्मङ्गो इति नियमादप्राप्तसमासविधायकं
२ तद्धितार्थे” ति एव ग्रहेरेवेति नियमादप्राप्तदीघविध्यर्थे ‘वृत्तो
वा’ इति स्यादिति चिन्तयैषा व्याख्या । तस्माद् विधेयमङ्गोचस्था-
न्याम्यत्वात् तथा नियम इति भाव ॥

ववरिथेति । (कै)

“ववर्य” इति ष्छन्दसि दृढभावनिपातनाङ्गाषाया १“कृष्टमृ-
ष्टस्तु” इति इट्प्रतिषेधो न । अलिख्येव “वृत्तो वा” इत्यर्थात्
क्षिति इह एवेतिभाव ॥

वाग्रहणमिति । (कै)

अत एव भाष्ये १“यद् विभाषां प्राप्ति” इत्युक्तम् ॥ भाष्ये

०भाव्यमानेति । (भा)

१ अ ७ । पा २ । सू ३८ ॥

२ अ २ । पा १ । सू ५० ॥

३ अ २ । पा १ । सू ५१ ॥

४ वभ्रुघाततज्यजग्मभवर्थेति निगमे । ७ । २ । ६४ ।

५ अ ७ । पा २ । सू १३ ॥

६ यत्तद्धि वृत्तो वा (७ । २ । ३८) इति विभाषा प्राप्ति ॥

७ भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न इत्येव न भविष्यति । प्रत्यये भ्रुयान्
परिहाराः । अत्रभिधानात् प्रत्यय सवर्णान् ग्रहणीयति । यान् हि
प्रत्यय सवर्णान् ग्रहणीयाद् न तैरर्थस्थाभिधानं स्यात् । अत्रभिधानात्
भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह केचित् प्रतीयन्ते केचित्
प्रत्याम्यन्ते । ऋक्षाः प्रतीयन्ते । दीर्घाः प्रत्याम्यन्ते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

७६५

(अ १। पा १। आ ६) (अणुदित्त्वयस्य चाप्रत्यय । १। १। ६६ ।)

इय च जातियग्रहणप्राप्त गुणाभेदप्राप्त चानण् साधारण्येन प्राप्त
सवण्यग्रहण वारयितुमावश्यकतीतिभाव ॥

साधारण्यश्चेति । (कै)

‘भूयान्’ इत्युक्तिर्नापूर्वाऽनेकसमाधानाभिप्राया किन्तु सूत्रोक्ता-
प्रत्ययग्रहणमपेक्ष्येति भूयान् इति प्रतिज्ञायैकपरिहारोपन्या-
सेऽपि न विरोध इति भाव ॥ ननु ^१ अस्य चो इत्यादाविवा-
ऽर्याभिधानासमयस्यापि सवणस्य ग्रहण स्यादत आह

प्रत्यय इतीति । (कै)

प्रत्ययविधौ सवण्यग्रहणे हि तेषामपि प्रत्ययत्वमेष्टव्यम् ।
तच्चाऽन्वयत्वादसम्भवीति न तत्र सवण्यग्रहणमिति भाव ॥

उच्चार्यन्त इति । (कै)

उच्चारण चात्र साक्षाच्छब्देन बोधन विवक्षितम् । अतो-
ऽणादिशब्दप्रतीयमानेकारादिभि सवर्णाना ग्रहण सिद्धम् ॥

ह्रस्वैर्ग्रहीतैरिति । (कै)

प्रकृतसूत्रस्थाणपदेनेति शेष ॥ ननु प्रत्याहारसूत्रोपदिष्टा
एवाण इति कथमाकारो ग्राहक इत्यत आह

यथैवेति । (कै)

न चाऽऽक्षरसामान्नाधिकविषयक प्रतिषेध प्रत्याख्यमान-

१ अ ७। पा ४। सू ३२ ॥

२ प्रत्यय इत्यन्वया सञ्जाहता येनार्थं प्रतियन्ति स प्रत्यय ॥

३ प्रतीयन्ते श्रूयन्ते उच्चार्यन्ते अनादिभोदनास्त्रितय ॥

(अणुदित्ववगस्य चाप्रत्यय । १। १। ६६।) (अ १। पा १। अ ६)

विषय तु सवणग्रहणमिति वैपरीत्य किञ्च स्यादिति वाच्यम् ।
तथासत्यको विधीयमानस्य पूर्वसवणदौघस्य कुमार्यावित्यादाव-
प्राप्ते “द्वीर्घाञ्जि च’ इति प्रतिषेधोऽनथक स्यादिति भाव ।
एव च वणसमान्नायपठितानामेव ग्राहकत्वबोधनाथमप्रत्ययपद-
मिति तात्पर्यम् ॥

उभयार्थम् । (कै)

द्वस्वद्वीर्घाभयविध्यम् । एव च यत्राधिक्यमेवाचिद्धमिति
भाव ॥

न्याय्य एवेति । (कै)

अनण्वत्त्वादित्यथमित्यथ ॥ यदुक्त तथैवेति तत्राह

‘अत्र द्वीति ॥ (कै)

“स्वात्मनि क्रिया स्वस्मिन् प्रवृत्ति ॥ विरोधे हेतुमाह

अनिष्पादादिति । (कै)

अर्थाबोधादित्यथ ॥ नन्वक्षपविषयेणाप्रत्यय इत्यनेन कथ
वृद्धविषयपरिभाषार्थं शक्यते प्रतिपादयितुमत आह

‘प्रतीयत इति ॥ (कै)

१ अ ६ । पा १ । सू १०५ ॥

२ अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारसन्निविष्टा एव गृह्यन्ते स्वात्मनि क्रिया
विरोधादनिष्पादाद्यग्रहणकशास्त्रान्तराभावात् अत्र सूत्रे अकारा
दिभिराकारादीनां गृह्यासम्भवोऽन्येषु प्रदेशेषु अनेन सूत्रेणाका-
रादिभिराकारादयो गृह्यमाणा अद्यादिकार्याणि जन्मन्ते ॥

३ प्रतीयते विधीयते इति यौगिकस्यात्र प्रत्ययस्य गृह्यमिति भावः ॥

(अ १। पा १। आ ६) (अणुदित्सवणस्य चाप्रत्यय । १। १। ६६ ।)

भाष्ये 'ज्ञापयति' इत्यस्य योगेन बोधयतीत्यथ ॥

अप्रत्यय इति च वाक्यभेदेन निषेधायमण इत्यस्य च नात्र सम्बन्ध । तेनोक्तसकलाद्यलाभ इति भाव । वस्तुत एकदेशानु-
मतिद्वारा ता परिभाषा ज्ञापयतीति भाष्याचराथ । विधीयते'
इत्यर्थे प्रतीयते' इत्यस्य प्रयोगदृष्ट्या कैद्यटोक्त चिन्त्यम् ॥

आकृतीति । (कै)

प्रत्याहारसूत्रेषु 'अस्य चौ' इत्यादिषु चेत्यथ ॥ नेचमुदिद्धि-
षया शङ्का चुत्वादिजातौ मानाभावेन तस्याऽऽवश्यकत्वादित्याग्रथे-
नाऽऽह

उदिदिति ॥ (कै)

कालादिभिन्नस्येति । (कै)

एकोऽवण उदात्तत्वादिक ध्वनिगतमिति पचेऽपि उपाधि-
भेदभिन्नत्वाद्ग्रहण न सिध्यतीति भाव । अनन्ताऽवणव्यक्तय इति
पचे तु अग्रहण स्पष्टमेवेति बोध्यम् ॥ नन्वेतत्प्रयोजनम् 'अस्य
चौ इत्यादौ वा अगादिप्रत्याहारेषु वा । तत्राद्य तत्राऽनुवृत्ति-
निर्देश इत्यादिना दूषयिष्यति नान्य इत्याह

प्रत्याहारग्रहण इत्यादि ॥ (भा)

^१प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमि ति वाक्तिकस्य द्वेषाय ।

१ तजज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाष्यमानेन सवर्णाना
ग्रहण नेति ॥

२-३ अ ७ । पा ४ । सू ३२ ॥

४ तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात् । का ॥

७६८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(अणुदित्त्वव्यास्य चाप्रत्यय । १। १। ६६।) (अ १। पा १। व्या ६)

“अक’ इत्यादावीकारादीनामगादिसञ्ज्ञाभिग्रहण न प्राप्नोत्यनुप-
देशाद्चरसमान्नाये तेषामनुच्चारणादित्यथस्तदाह

यच्च सञ्ज्ञयेति । (कै)

एकस्यैव युगपत्प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वयोर्विरोधादित्यथ ॥

यच्च स्वरूपेणेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । व्यक्तानन्वैतस्त्राणत्वाभावात् । तस्माद्य स्वरू-
पेणोच्चार्यते ‘अक इत्यादावकारादिरिति वक्तुमुचितम् ॥
“प्रत्याहारे अ इ उण् इत्यादौ ॥ भाष्ये

यथा जातीयकानामिति । (भा)

वणसमान्नायपठितानामित्यथ ॥

सञ्ज्ञेति । (भा)

“आदिरन्वयेन’ इति कृतागादिसञ्ज्ञेत्यथ ॥ यद्वाऽगादावी-
कारादिभिर्ह्रस्वीदीर्घाणामग्रहण कुतोऽनुपदेशाद् ‘अकोऽचि’
इत्यादाविकारादीनामनुच्चारणादित्यर्थस्तदाह

अथवेति । (कै)

भाष्यस्वारस्य लाद्यव्याख्यायामेव ॥

उच्चार्यमाशौरेवेति । (कै)

पुस्तकदर्शनादौ व्यभिचारादित्यर्थं ॥

सन्निहिता इति । (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७६६
(अ १। पा १। आ ६) (अणदित्सवणस्य चाप्रत्यय । १। १। ६६ ।)

बुद्धिसन्निहिता इत्यथ । अयं भावः । शब्दा उपस्थिता बोध
जनयन्ति । उपस्थितिस्तु स्थितिरूपा प्रत्ययरूपा च न तन्मयैवेति
नियमः । लिपिसारितपदैर्बोधानापत्तेरिति ॥

सन्निधानमिति । (कै)

प्रतीतिरित्यथ । यथायोगमुच्चारणेन सञ्ज्ञया वेत्यथ ॥

प्रतीयमानो ह्येति । (कै)

यद्यप्युच्चारणे प्रधानमपि अथप्रतीतावङ्गभावप्रतिपद्यते तथा-
प्युच्चारणकृतायास्तत्प्रतिविम्बविशिष्टस्फोटाभिव्यक्तेश्चिरस्थायितयो-
पपद्यते । शब्दज्ञानमात्रस्य तु न तदभिव्यञ्जकत्वम् । वक्ष्यमाण-
हेतोरिति भावः ॥

अन्यस्येति । (कै)

दीर्घादिरूपशब्दस्येत्यथ ॥ भाष्ये

'ह्रस्वसम्प्रत्ययादिति । (भा)

द्वितीयातत्पुरुष ॥

चरित्युक्ते सम्पाठमात्रं गम्यते । (भा)

एतेनोच्चारितानामेव प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमीचमाणस्य
बोधानापत्तेर्वाचकज्ञानसामान्यस्यैव बोधे तन्मन्त्रत्वेनेदमयुक्तमित्य-
पास्तम् । मानसजपस्यैव इव तत्रापि स्वीयसूक्तोच्चारणादोधेनाच्यते ।

१ ऋक्सम्प्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाण*सम्प्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम् ॥

* अत्र शब्द इत्यधिकम् वक्ष्यमाणभाष्यपुस्तकेषु ।

(अणुदित्त्वर्गस्य चाप्रत्यय । १।१। ६६ ।) (अ १। पा १। आ ६)

जपो हि मन्त्राणां चैस्वर्यनियमेन तत्तत्स्थानेषुच्चादिदेशोपलभ्य
मानत्वरूपोदान्तत्वादेर्मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादेश विनोच्चा-
रणमनभिव्यक्ते । यद्वा लिपेरेव चेष्टादिवत्सङ्केतेन बोधकत्वमत
एव लिपौ शब्दत्वभ्रमौ बालानाम् । यद्वा । लिपावनादेश्शब्दता-
दात्त्याध्यासाद्बोधकत्वम् । लिपौ शब्दत्वबाधज्ञानवतां पण्डिताना-
मप्यन्त करणादावात्मत्वप्रत्यये भ्रमत्व जानतामनादिभिद्धारोपेणैव
व्यवहारवद्बोधोऽपि ॥ ननु ऋगित्युक्ते तद्विशेषाप्रतीतेरथप्रतीति-
सम्भावनाया अप्यभाव ऋक्स्य वेदत्वस्य चार्थप्रतीतिजनकतानवच्छे-
दकत्वादत आह

यद्यपीति । (कै)

ऋक्शब्देन विशिष्टसन्निवेशापि ऋक्प्रत्याय्यत इत्यन्वय । यच्च
सङ्केतादिवशाद्गित्युक्ते “अग्निमीले पुरोहितम्” इत्याद्यानुपूर्वी-
प्रकारेण बोधस्तत्रापि सा स्वार्थं बोधनादिक्रियाकर्मत्वेन न प्रत्या-
ययतीतिभाव ॥

प्रत्यायनमिति । (कै)

तच्चैतत्सूत्रेष्वेवेति बोध्यम् ॥ अनेन तत्प्रत्यायनमशक्यमित्याह भाष्ये

१ ओम् अग्निमीले पुरोहित यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्न
धातमम् । ऋक्संहि—अ १ । म १ । अ १ । सू १ । ऋक् १ ॥
अग्निनामक देवमीले । स्तौमि । ईड स्तुतौ । इति धातुः ।
ऽकारस्य ऽकारो नङ्गुच्चाध्येटसम्प्रदायप्राप्त । तथा च पठ्यते ।

“अण्मध्यस्यऽकारस्य ऽकार नङ्गुच्चा जगुः ।

अण्मध्यस्यऽकारस्य ऽकारं वै यथाक्रमम्” ॥

(अ १। पा १। आ ६) (अणुदित्सवणस्य चाप्रत्यय । १। १। ६६।)

१अवरकालत्वादिति ॥ (भा)

२परा सूत्रादिति । (भा)

सूत्रात् प्रत्याहार सूत्रात् “परा परकाला क्रियत इत्यर्थ ।

तेषामनादित्वादेशां पाणिनिहृतत्वादिति भाव ॥

३अवरकालैवेति । (भा)

वाक्याद्यज्ञाने पदाद्यज्ञानस्य कारणत्वादितिभाव ॥ शब्दक्रम
अष्टाध्यायीक्रम ॥

४प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञेति । (भा)

५नाऽऽज्ज्मलौ (पा)

इत्येतद्विषयनिष्णयोत्तर तत्परिहारेण सवर्णपदशक्तिग्रहस्यैव व्यव-
हारोपयोगित्वादितिभाव ॥

वर्णानामुत्पत्ताविति । (भा)

प्रतीतावित्यथ ॥ अक” इत्यादावाद्यवर्णेष्वस्या एव प्रत्याय-
कत्वाद्वाहारेण व्याचष्टे

१ वणपाठ उपदेश इतिचेदवरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः ॥

२ किं परा सूत्रात् क्रियते इत्यतोऽवरकाला ॥

३ नेत्याह । सवर्णपरकालैव ॥

४ वर्णानामुपदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकालेतसञ्ज्ञा । इतसञ्ज्ञोत्तर
काल आदिरन्त्येन सञ्ज्ञेता (१। १। ७१) इति प्रत्याहार ।
प्रत्याहारोत्तरकालासवर्णसञ्ज्ञा । सवर्णसञ्ज्ञोत्तरकालमणुदित्सवणस्य
चाप्रत्यय इति ॥

५ अ १। पा १। सू १ ॥

(अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय । १। १। ६६।) (अ १। पा १। षा ६)

अद्वउणिति ॥ (कै)

उत्पादयतीति । (कै)

प्रत्याययतीत्यर्थ ॥ “प्रत्याहारे’ अद्वउणित्यादौ । न च प्रत्याहारेषु तदाच्यवाच्ये लक्षणाङ्गीकाराच्च दोषः । उक्तभाष्यरीत्या तदाच्याना प्रत्यायकत्वाभावेन तेषामशक्तत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणासूक्तसम्बन्धज्ञानयोर्दुरूपपादत्वात् ॥ एव प्रत्याहारेषु सूचप्रयोजनाभावमुक्त्वा ‘अस्य चो’ इत्यादावपि तमाह

तच्चानुवृत्तिनिर्देश इति (भा)

भाष्ये । वृत्ति वर्णसमावायमनुगतस्तत्सदृशोऽनुवृत्तिरकारादिस्तस्य निर्देश स्वरूपेणोच्चारणमित्यथ ॥ तत्र सवर्णाद्यहणे हेतुमाह

व्यक्तीति । (कै)

अगन्ता व्यक्तय इति पचे इत्यर्थ ॥ तदाह

अवान्तरभेदेति । (कै)

जात्येकत्वेऽपि व्यक्तीनां परस्पर भेदसम्भवादित्यथ ॥ एकाऽवर्णव्यक्तिरिति पचे तु यद्यपि सिध्यति तथापि सोऽसङ्गतः । उदात्तादिविरुद्धमाध्यासात् यदि तु ध्वनिनिष्ठास्ते तदा कत्वखत्वादिकमपि तन्निष्ठमस्तु किं वर्णैर्निचेदनन्ता एवेति भावः ॥ अगणो वचनादपि कथं याहकत्वमत आह

१ अ ७। पा ४। सू ३२ ॥

२ तच्चानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाद्यहणमनगत्वात् । वा ॥

महामाध्यप्रदीपोद्घोत । ७७३
(अ १। पा १। आ ६) (अणुदिस्रवणस्य चाप्रत्यय । १। १। ६६।)

अणसदृश इति ॥ (कै)

उभयम् । (कै)

अणत्वमनुच्चारण च ॥

मध्यपातिनामिति । (कै)

बृष्टान्ताथम् ॥

नास्तीति । (कै)

अदृषित्यादावत्वादि जातिनिर्देशादेशामणत्व प्रत्याहारग्रहणेषु
च न दोष ॥ 'न्वादय' इत्यादिनिर्देशाश्चात्रैवार्थं लिङ्गमित्युच्यते
तदा सूत्रमेव व्यर्थमित्याह

आहतीति ॥ (कै)

प्रत्याहारे । (कै)

अदृषित्यादि सूत्रे ॥

अनुवृत्तिनिर्देशे (कै)

१ 'अस्य चो' इत्यादौ ॥

उपदिश्यते । (कै)

उच्चार्यते प्रत्याच्यते वा ॥

नान्तरीयकमिति । (कै)

जाते साक्षादुच्चारणासम्भवात्तदुच्चारणम् । किं च । जातौ

१ अणसदृशोऽपि गृहीष्यत इत्यर्थं ॥

२ अ ७ । पा ४ सू ३२ ॥

(अणुदित्त्ववर्णस्य चाप्रत्ययः । १।१। ६६ ।) (अ १। पा १। षा ६)

कार्यान्वयस्य व्यक्ति विना साक्षादसम्भवात्तदुच्चारण तद्बोधनमित्यय ॥ तत्र दीर्घादिव्यक्त्याच्चेपे बीजमाह

‘अत्व चेति ॥ (कै)

प्रमाणकृतभेदे दृष्टान्तमभिधाय गुणकृतभेदेऽप्याह

शुक्ले इति ॥ (कै)

श्रुति । (कै)

अवणोपसम्भि ॥

भेदाद्भेद इति । (कै)

जातेरिति शेष ॥

‘सत्यपीति । (कै)

श्रुतिभेदो हि व्यक्तिभेदसाधको नाह्वातिभेदे साधक इति भाव । अत एव ह्रस्वोऽयमकारो दीर्घोऽयमकार इति अत्रेन सामानाधिकरणानुभव । इकारादिव्यत्वमननुभवाच्च । अत एवोदात्तादयो न जात्यन्तरप्रयोजका इति तात्पर्यम् । न च आकारोऽय न अकार इति प्रतीत्यनापत्ति । तस्या व्यक्तिभेदविषयकत्वात् ॥ भाष्ये

अनेकान्तेनेति । (भा)

अनियमेनेत्यर्थ । अभेदेन सामानाधिकरण्य इति भाव ॥ तदाह

१ अत्व च ऋसदौर्घञ्जतेषु विद्यते यथा गोत्व क्षत्रे पिच्छे स्फुले शुक्ले कृष्णे चेति ॥

२ सत्यपि श्रुतिभेदे अकारादित्योगोऽस्त्वैव यथा क्षत्रे स्फुलेऽपि च गोपिच्छे गोत्वयोगः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७७५
(अ १। पा १। आ ६) (अणुदित्त्वव्यस्य चाप्रत्यय । १। १। ६६।)

अभेदस्यापीति ॥ (कै)

प्रत्यभिज्ञानादिति । (कै)

स एवायमितिप्रत्यभिज्ञानादित्यथ । अकारोऽकार इत्येका-
कारप्रत्ययाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

नासावन्यत्वमिति । (कै)

भेदप्रतीतिमेवेत्यथ ॥

प्राणीति । (कै)

यद्यपि प्राणिल न जातिस्तथापि साधारणधमत्वाभिप्राये-
णोक्तम् ॥

गवाश्वरूपेति । (कै)

गोत्वाश्वरूपेत्यथ ॥ परे तु ह्रस्वषड्भेदवृत्त्येव अत्र दीघ-
षड्भेदवृत्त्येवात्मित्यादि “ननु चेति” भाष्याग्रय । सकलव्यापक-
मत्वमप्यस्तीत्युत्तरम् ॥ ननु व्यापकजात्यैक्येऽपि व्याप्यजात्या भेदो-
ऽप्यस्तीत्यत आह

अनेकान्तो हीति । (भा)

व्यापकधर्मेण समानाधिकरणव्याप्यधमकतो भेद केवलभेद-
बुद्धिञ्च करोतीत्यथ इत्याहु ॥ ननु जातिनिर्दिष्टे ‘अष्टन आ’
इत्यादावपि तन्निर्दिष्टादकारादथ स्युयत्वाधिक्यं त्वभयार्थं स्यात् ।
ह्रस्वोच्चारणे तु अद्भुमाचिकेन तस्यान्तरतम्याद् ह्रस्व एव स्यादत आह

(अणुदित्सवणस्य चाप्रत्यय । १।१। ६६ ।) (अ १। पा १। आ ६)

अष्टन इति ॥ (कै)

दीर्घव्यक्तीति । (कै)

व्यक्तेरुपसृचणत्वे आन्तरतस्याद्भ्रक्ष एव स्यादिति यद्वाधिक्या-
नथक्य तदवस्थमिति विशेषणत्वमेव तस्या इति भाव । अत्राति-
रिक्तमात्वादि नास्त्येवेति तात्पर्यम् । केचित्तुदीर्घषडभेदवृत्त्यात्
जातेरेवात्त्वव्याप्यायास्तत्र निर्देग्न इति वदन्ति ॥

अशब्दार्थ इति । (कै)

शब्दजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वाभाववानित्यथ । यद्वा । शक्यत्वाव-
च्छेदकत्वेऽप्यशक्य इत्यथ ॥

सर्वव्यक्तीनामिति । (कै)

जातिवैशिष्ट्येन प्रत्येकवृत्तिपरस्परभेदत्यागपूर्वकमभेदेनैकरूप्ये-
णाश्रयणाज्जात्याक्रान्तसव्यक्तीना ग्रहण सिध्यतीत्यथ । पूर्ववाक्तिके-
ऽप्यग्रहणाकरणे आकृतिग्रहण हेतु । आकृतेरपि भेदशङ्कायामनन्य-
त्वाच्चेतिवार्त्तिकखण्ड । अपरमते अणग्रहणाकरणे सर्वव्यक्तीनाम-
नन्यत्व हेतुरनन्यत्वे आकृतिग्रहणम् । आकृतेर्ग्रहण विशेषणत्वेना-
श्रयण रूपसामान्यादित्यथमाकृतिग्रहणादित्यस्यार्थोऽपरमत इत्येके ॥
जात्याश्रयणमावश्यकमित्याह

तद्वच्चेति ॥ (भा)

पूर्वा परा वेति । (कै)

उभयोरपि शक्यत्वं न स्यात् । अन्यतरस्य प्रत्याहारसूत्रोपाप्ता-
दन्यत्वादितिभाव ॥

(अ १। पा १। आ ६) (अणदित्स्वणस्य चाप्रत्यय । १। १। ६६ ।)

अवात्तामिति । (कै)

बुधेर्लुङि तस्यस्वामि वृद्धौ 'स सौ ति तले झलोझली ति
विजक्तोपे रूपम् ॥ ननु 'झल इति सूत्रे क चरिताथमत आह
अबुद्धेति । (कै)

बुधेर्लुङि रूपम् ॥

भेद एवेति । (कै)

व्यक्तो परस्पर भेद एवेति भाव ॥ भाष्ये

अनेकान्त इति । (भा)

उपात्ताभेदकधमममानाधिकरणो भेदकधम इत्यर्थ । प्रकृतेऽ-
भेदकधर्मस्त्वम् । प्रयोगार्थं तु मध्यमेत्युक्तोद्भूतविक्रममितयो-
रित्युक्तम् ॥

ह्रस्वदीर्घादीति । (कै)

वृत्त्या कालप्रमाणेन पृथक्त्वमिति ततोऽयासमाय इतिभाव ।
भाष्ये तु शेषविवक्षया षष्ठी हेतौ पञ्चमो वा ॥

आह्वतिग्रहणादिति । (कै)

तदुक्तम् 'अइउण' सूत्रे भाष्ये 'तद्वच्च तपरकरणम् । एव
च 'त्वा तपरा क्रियते । आह्वतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति क्वलेति ॥

एवाकृतीयोग इति । (कै)

तन्मात्रनिष्ठेत्यादि ॥

उदिदिति (कै)

१ अ ७। पा ४। सू ४६ ॥

२ अ ८। पा २। सू २६ ॥

३ शिव सू १ ॥

४ शिवसू-वा ॥

(अणुदित्सवणस्य चाप्रत्यय । १। १। ६६ ।) (अ १। पा १। आ ६)

कुचुटुतूनां प्राचां सज्ञा तथेहापि व्यवहार । न तु सवचेत्सज्ञा
प्राप्नोति । अनुवादे तदप्राप्तेरिति बोध्यम् ॥ नन्वण्यग्रहणप्रत्याख्यानेऽ
नुवादेष्विव विधावपि जातिनिर्देशात् सवग्रहणप्रसङ्ग इत्यत आह
भाव्यमानेष्विति ॥ (कै)

यथाश्रुतमिति । (कै)

जातिविशेषावच्छिन्नव्यक्तिविशेषरूपमित्यथ ॥

उत्पत्तिवाक्यत्वादिति । (कै)

विधिवाक्यत्वादित्यथ । विधौ हि प्रमित्यतत्त्वाद्दिशिष्टोपा-
दानेन वाक्याभेदोऽनुवादेत्वेतस्य सिद्धत्वेनाऽप्रमित्यतत्त्वात्तद्विशेष-
णोपादानं न वाक्यभेदमन्तरेण भवति सचाऽप्याय्य इति भाव ।
यस्तु क्वचिद्विधावपि व्यक्तान्तरस्योपादानं तद् ' 'द्विष उद्' इत्यादौ
तपरत्वास्तिङ्गादिति द्रष्टव्यमित्याह ॥

नान्तरीयकत्वादिति । (कै)

अनेन नान्तरीयकविशेषणविषय एव विवक्षाऽविवक्षाविचारं
प्रतिध्वनयति । अत एव "न अथास प्रबोधयेद् इत्यादौ अनु-
वाद्यविशेषणश्रेयस्त्वादेर्विवक्षायामपि न दोष । वस्तुतोऽत्र व्याख्या-
नमेव शरणम् । नान्तरीयकसङ्ख्यास्तिङ्गविषयन्यायस्य प्रधानव्यक्ति-
विषयकत्वानौचित्यात् । उपेधिवानित्यादौ उपेधविवक्षाया नञो
विवक्षायाश्च दृग्नात् । अकारेण स्वकारग्रहणाय तु स्ववर्णस्य
स्ववर्णवर्णावो वाच्य इति तात्पर्यम् । परे तु जातिपक्षेऽपि तपर-
स्य जातिग्रहणप्राप्तमवर्णग्रहणनियमार्थत्वात् तत्रधुनसवर्णग्रहण-

(अ १। पा १। आ ६) (तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७ ।)

निषेधायाऽ प्रत्यय इति पृथक्काव्यमेव । ध्वनित चेद् ' ज्यादा-
दीयम्' इति सूत्रे भाष्ये । किं च तत्र व्यक्तिविवक्षाया थच
क्वचित् प्रयोगे एकाकारव्यक्ति साध्वी स्याद् न प्रयोगान्तर इति
व्यक्तिविवक्षया समाधान दुषटमित्याहुः ॥

तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ॥

युजे सम्बन्धवाचकत्वेन सम्बन्धस्योभयनिरूपत्वेन सम्बन्धान्तरा-
काङ्क्षायामाह

न्यायेनेति ॥ (कै)

प्रसिद्धत्वादिति । (कै)

१ अ ६। पा ४। सू १६ ॥

२ तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देश । तदित्यनेन काल प्रतिनिदिश्यते तदित्ययं च
वर्णं तत्रायुक्तं वगण्य कालेन सह समानाधिकरण्यम् । कथं तर्हि
निर्देशं कस्यथ । तत्कालकालस्येति । किमिदं तत्कालकालस्येति ।

तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७ ॥

अयुक्त इति (भा) । न्यायेनासम्बद्ध इत्यथ । न्यायशब्दस्य प्रयोगः
प्रसिद्धत्वान्नि कृत । कदाचित् प्रसिद्धाद्यस्यापि प्रयोगो दृश्यते
न्यायेनायुक्तमिति । धात्वर्थेऽन्तभूतस्य प्रयोगाभाव । न हि भवति

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७ ।)

(अ १। पा १। अ ६)

निष्ठान्तयुजे प्रायो न्यायसम्बन्धिन्वेव प्रयोगादित्यथ ॥ नन्वेव
धुञ्चर्यन्तभूतत्वादप्रयोग इति कुतो नोच्यते इत्यत आह

धात्वर्थ इति । (कै)

घद्यमन्तभूत स्यात्तदा न्यायेनायुक्त इति प्रयोगो न
स्यादिति भाव । दण्डेनायुक्त इत्यादि च न स्यादित्यपि बोध्यम् ।
एतेन भेषो वषतीत्यादौ प्रसिद्धा जलमित्यादेरप्रयोगादकम-
कतेति नव्योक्ति परास्ता ॥ भाष्ये

प्रतिनिर्दिश्यते इति । (भा)

सामानाधिकरण्येन विशेष्यत इत्यथ ॥ 'तदित्यथ च वर्णं'
इत्यस्य साकाङ्क्षात्वादाह

परामृष्ट इति ॥ (कै)

वर्णस्यैव परामर्शं हेतुमाह

तरु कालस्तत्काल । तत्काल कालो घय सोऽय तत्कालकाल ।
तत्कालकालस्येति ॥ स तद्दि तथा निर्दिष्ट कालस्य । न कस्यचि ।
उत्तरपदलोपोऽत्र द्रव्यस्य । तद्यथा । उद्गमुखमिव मुखसम्य
सोऽयमुद्गमुख । खड्गमुखः । एवं तत्कालकालस्तत्कालः । तत्काल

कौवति प्राणानिति ॥ तदिदं यनेनति (भा) । स कालो यस्येति
कालसामानाधिकरण्येन तच्छब्दोपादानात् ॥ तादित्यथ च वर्णं
इति (भा) । तपरशब्दवाच्यस्यार्थस्य तच्छब्देन परामर्शात् ॥
वर्णस्येति (भा) । वर्णवाचिनस्तच्छब्दस्येत्यर्थः ॥ कालेनेति (भा) ।
कालवाचिनेत्यर्थः । कालो हि प्रसिद्धपरिमाणा क्रियाऽप्रसिद्धपरि-

महाभाष्यप्रदीपौद्भूत । ७८१
(अ १। पा १। आ ६) (तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७ ।)

तपरेति । (कै)

त परो यस्माद् इति दिग्रहेऽवध्ववधिमतो साजात्यात्
सवणत्वस्य वणनिष्ठत्वाच्च तेन वण एवोच्यत इति भाव ॥ एकाथ-
वृत्तित्वरूपसामानाधिकरणस्य शब्दधमत्वात् कथ 'वणस्य
कालेने ति भाष्यमत आह

वर्णवाचिन इति ॥ (कै)

सामानाधिकरणानुपपत्तिप्रदशनायकालस्वरूपमाह

कालो हीति ॥ (कै)

अपरिच्छिन्नस्य विभो कालस्य व्यवहारानुयोगित्वादाह

प्रसिद्धेति ॥ (कै)

वर्णस्त्विति । (कै)

गुणरूपत्वाद्द्रव्यरूपत्वादेत्यथ । जन्यमात्र कालोपाधिरिति तु
न युक्त दिवसादिव्यवहारस्य सूत्र्यक्रियादिभिरेव दशनादिति

स्येति ॥ अथवा साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । कालसहचरितो
वर्णोऽपि काल एव ॥

किं पुनरिदं नियमाथमाहोस्त्वित्प्रापकम् । कथं च नियमार्थं स्यात्
कथं वा प्रापकम् । यद्यत्रायग्रहणमनुवृत्तते ततो नियमाथम् ।
अथ निवृत्तं तत् प्रापकम् ॥ कश्चान्न विशेष ॥

मासस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका यथा दिवसमधीत इति दिवस
शब्देनोदयादिरक्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते स चाऽध्ययनस्य
परिच्छेदकत्वात्काल । वयस्तु क्रियाभक्तो न भवति ॥

तस्य काल इति (भा) । चैव एकस्य वयस्य परिच्छेदिकाक्रिया

(तपरस्तत्कालस्य । १।१।७ ।)

(अ १। पा १। अ ६)

भाव । एतत्कालस्वरूपकथन 'काला परिमार्णना' इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमिति तत्रैवोपपादयिष्यते ॥

सैवेति । (कै)

तज्जातीयेत्यथ ॥

तदीया क्रियेति । (कै)

उच्चारणरूपेत्यथ ॥

क्रियान्तरस्य । (कै)

वर्णान्तरोच्चारणस्य ॥

वर्ण एवेति । (कै)

वर्णाश्रितक्रियागतपरिच्छेदकत्वस्याऽऽअथे उपचारादर्पणपरामर्शिन-
स्तच्छब्दस्य मुख्यवृत्तेरेव कालशब्देन सामानाधिकरणमित्यथ ॥
पूर्वव्याख्यातो विशेषमाह

१ अ २ । पा २ । सू ५ ॥

तपरस्तत्कालस्येति नियमाद्यमिति चेद्दीघग्रहणो स्वरभिन्ना
ग्रहणम् । १ ॥

तपरस्तत्कालस्येति नियमाद्यमिति चेद्दीघग्रहणो स्वरभिन्नां
ग्रहणं न प्राप्नोति । केचाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् ॥
अस्तु तर्हि प्रापकम् ।

निमेषादि सेव यस्य परस्य स तत्कालकाल ॥ उद्गमुख इति (भा) ।
गम्यमानार्थत्वाद् द्वितीयमुखशब्दाप्रयोगः । उद्गो मुखमस्योद्ग
मुखः । न च प्राणो प्राणान्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात् सावृष्य
प्रतीतिः । समयेण चोद्ग्रेण मुखस्य सावृष्याभावाद्दुष्प्रश्नोऽवयवे
वर्तते मुखिनैव मुखस्य सावृष्य प्रसिद्धमिति सामर्थ्याद्दुष्मुखमित्थ

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७८३
(अ १। पा १। आ ६) (तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७ ।)

वर्णसहेति । (कै)

अनेन लक्षणाबीज सम्बन्धो दग्धित ॥ क्रियाया परिच्छेदकत्व
सापेक्ष न स्वत इति दृष्टान्तेनाह

यथेति ॥ (कै)

भाष्ये

प्रापकमिति । (कै)

स्वतन्त्रविधायकमित्यथ ॥

षष्मामिति । (कै)

अनुनासिकाकारस्य वृद्धिसञ्ज्ञाया फलाभावाद्भवाने तद्-
भावाच्चेद चिन्त्यम् । अत एव वाक्तिके स्वरभिन्नेत्येवोक्त न तु
गुणभिन्नेति । भाष्येऽप्यदुत्तानुदात्तस्वरितानामित्येव पाठ ॥ ननु

प्रापकमिति चेद्ब्रह्मग्रहणे दीघज्ञतप्रतिषेधः । २ ॥

प्रापकमिति चेद्ब्रह्मग्रहणे दीघज्ञतयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य ॥

विप्रतिषेधात् सिद्धम् । ३ ॥

अथ सवर्णान् गृह्णातीत्येतदस्तु तपरस्तत्कालस्येति वा तपरस्त
त्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अथ सवर्णान् गृह्णातीत्यस्याव

सुखमस्येत्यर्थी गम्यते । एवमिहापि वण कालो न भवति इति
सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरपरिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य
परिच्छेदिकेति वण एव परिच्छेदक उच्यते ॥ अथचेति (भा) ।
वर्णसङ्घचरिताया क्रियाया तच्छब्दो वर्त्तते स कालो यस्येति तद्वण
सम्बन्धेना क्रियापरिच्छेदिकाऽस्येत्यथ । यथाऽश्मादिद्रव्य द्रव्यान्तर-
परिच्छिन्न सवर्णादीना परिच्छेदक तद्वत् क्रियापीत्यथ ॥

(तपस्तत्त्वात्स्य । १ । १ । ७ ।)

(अ १ । पा १ । आ ६)

तत्र तपरत्वसामर्थ्यादस्य सूत्रस्याऽऽवृत्तिमङ्गीकृत्याऽऽवृत्तस्याण्यह-
णाननुवृत्त्या विध्यत्वान्न दोष इत्यत आह

तपरकरणमिति ॥ (कै)

नन्वाकङ्गारादन्यत्र सञ्ज्ञासमावेशदशनादिप्रतिषेधादित्ययुक्तमत
आह

विरोधो हीति । (कै)

न हि सञ्ज्ञासमावेशे सञ्ज्ञात्व प्रयोजकं किन्तु विरोधाभाव
इति भावः । सख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वाच्च
युगपदसम्भवरूपो विरोध इति तात्पर्यम् ॥ तपरत्वसामर्थ्यात्
प्रतिलक्ष्य लक्षणभेदाच्च 'अतो भिस' इत्येतद्विषय 'तपर' इति
लक्षणमनवकाशमिति न युक्तो विप्रतिषेध इति शङ्कते

अत इतीति ॥ (कै)

तपरत्वस्य सन्दिग्धत्वात् विप्रतिषेधोपपत्तिरित्युत्तरयति

नैतदिति ॥ (कै)

काश । ऋत्वा व्यतपरा आण । तपस्तत्त्वात्कान्त्यस्यावकाशः । नार्था
स्तपरा । ऋत्वेण तपरेषभय प्राप्नोति । तपस्तत्त्वात्कान्त्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन ॥ यद्यव

दौघग्रहण इति (भा) । भेत्का उन्तारादय इति भावः । तत्र
दृष्टिर्वादेऽन् (१ । १ । १) इति समामाकाशाणां दृष्टिसंश्लेष्यते
एकस्थैव तु दौघस्य स्यात् तपरकरणत्वेनयमेव स्यात् ॥

ऋत्वाग्रहण इति (भा) । अतो भिस येन् (७ । १ । ६) इत्यकार
प्रथमे पूर्वस्त्वेषां दौघकृतयोऽग्रहणं प्राप्नोति । इदं हि सूत्रमन्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७८५
(अ १। पा १। अ ६) (तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७ ।)

चट्ट इति । (कै)

अत्र भाष्यमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वाद्यथा तपरत्व मुखसुखार्थं
तथेत्यथ ॥ 'चट्ट इति तपरत्व तु गुणान्तरयुक्तस्यहाथम् ।
अन्यथोदान्तोच्चारणे जीण इत्यत्र क्ते प्रत्ययसंनिधुक्ताद्युदान्तत्वे
श्लेषनिघाते चोदान्तत्वाभावात् स्यात् । अनुदान्तोच्चारणे जीर्ण-
तौत्यत्र न स्यादिति भाव ॥

भिन्नकालानिति । (कै)

परत्वेन पूर्वसूत्रवाधादिति भाव । अप्राप्तिरेवात्र निवृत्ति ॥
भाष्ये

यद्येवम् (भा)

इत्यस्य एतद्विषये पूर्वसूत्रप्रवृत्तावित्यथ । यस्यां वृत्तौ तपर-
करण तदन्यत्र वृत्तौ प्रयोगे ऐसादीनामुपसख्यान काव्यमिति
तात्पर्यम् ॥

'अभ्यासार्थं द्रुतावृत्ति प्रयोगार्थं तु मध्यमा ।

श्लिष्याणामुपदेशात् वृत्तिरिष्टा विलम्बिता ॥'

द्रुताया तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसख्यान काल
भेदात् । ४ ॥

द्रुताया तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसख्यान कालस्य तथा
मध्यमाया अतविलम्बितयोस्तथा विलम्बिताया द्रुतमध्यमयो । कि

ग्रहणे अरिताथम् ॥ विप्रतिषेधादिति (भा) । विरोधो ह्यत्र
विद्यते यदि पूर्वसूत्रेणाकार सवर्णाणां ग्राहकस्तदाऽऽष्टादशानां
ग्रहणप्रसङ्गोऽनेन तु धस्याम् । तत्र परत्वादेनैव तपरोऽण्य सवर्णाणां

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७ ।)

(अ १। पा १। षा ६)

इति वृत्तिषु उपलब्धय एव भिन्नकाला वणास्तु तत्काला
एवेत्यभिसन्धाय भाष्ये

कि पुनरिति (भा)

प्रश्न ॥ तत्तत्कालावच्छिन्नताज्जोष्ठपुटव्यापारजन्या भिन्नकाला
एवेत्याशयेन

कालभेदात् (भा)

इत्युत्तरम् ॥

त्रिभागाधिका इति । (भा)

तृतीयभागाधिका इत्यथ । कैद्यटान्तथा प्रतीति । चयो
भागा अधिका इत्यथस्त्वचित । केवलसख्यावाचकानां पूरण-
प्रत्ययान्ताथकत्वे मानाभावात् । तच्चासाधुत्वाच्चेति परे ॥

यस्या नाडिकाया इति । (के)

सुषुम्णाया इत्यथ ॥

फलानि । (कै)

विन्द्व । ब्रह्माण्डसम्बद्धा साऽमृतविन्दुन्नाविणीति प्रभिद्धि-
र्धागिनाम् ॥ भाष्ये

पुनः काश्च न सिध्यति । कालभेदात् । ये हि कृतायां वृत्तो
वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां ये मध्यमाया वर्णास्त्रिभागाधि-
कास्ते विषम्बितायाम् ॥

तन्नाशानां स्वरूपस्य च यावत् ॥ नन्वत इति तन्नाशानाम्
सावर्थादनेनैव यावत् भविष्यति किं विप्रतिषेधाशयेन । नैतदिति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७८७
(अ १। पा १। आ ६) (तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

सिद्ध त्विति । (भा)

उत्पत्तिपक्षेऽपि उपलब्धीनामेव कालभेदात् वृत्तिचैविध्यम् ।
वर्णास्तु वृत्तिभेदेऽप्येकरूपा एवेति भाव ॥

अवस्थिता । (भा)

नियतकाला ॥

चिराचिरवचनात् । (भा)

चिराचिरकालोच्चारणजनकयत्नाद् जायमानवैकतध्वनेरुपलब्धी-
नामेव भेद इति भाव ॥

उपचयापचयौ । (कै)

कालवृद्धिहासौ ॥

आलस्यादिभेदादिति । (कै)

आलस्यादिना गतिक्रियाया भेदेऽपि यथा न मागभेदस्तथाऽऽ-
लस्यादिनोच्चारणक्रियातो वैकतध्वनिभेदेऽपि न वणस्वरूपभेद
इति भाव ॥

सिद्ध त्ववस्थिता वर्णा वक्तृश्चिराचिरवचनादुत्तयो विशेयन्ते ।
सिद्धमेतत् । कथम् । अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बितासु ।

मुखसुखार्थस्यापि तकारस्य दशनात् । ऋत इज्जातो (७। १। १)
इति यथा ॥ यद्येवमिति (भा) । यद्यथ योगस्तत्कालान् प्रति
यादयन् भिन्नकालान् निवर्त्तयतीत्यथ ॥ त्रिभागाधिका इति (भा) ।
द्रुतं श्लोकम्व चोच्चारयति वक्तारि नाडिकाया यस्या नव प्राणैय

तद्भेदे । (कै)

प्रयत्नभेदे । तद्भेदेनेति तृतीयान्त कश्चित् पाठ ॥

वृत्तिभेदात् । (कै)

द्रुतादिवृत्तिभेदात् ॥

भिन्नकाला एवेति । (कै)

चिराच्चिरोपसङ्घुपयोगिवृद्धिद्भिद्भिद्भासयुक्ता एवेत्यर्थ । अथ भाव ।
उत्पत्तिवादिनो वर्षोत्पत्ति प्रत्युच्चारणव्यापारस्य कारणत्वात्
तावन्तावत्कालावच्छिन्नोच्चारणेन द्रुतदीर्घादेरिव द्रुतादेरपि
तावत्कालस्यैवोत्पत्ति स्यात् । न चाऽनुफिष्यादीध्वनिरेव तत्कालो
न तु वर्ष इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहादिति । अतो नित्य-
मतिरिक्त स्फोटमादाय समाधत्ते भाष्ये

एवं तर्हीति ॥ (भा)

अथेति । (कै)

भाष्ये इत्यर्थ ॥

स च नित्य इति । (कै)

किं ज्ञतस्तच्च वृत्तिविशेष । वक्ताच्चिराच्चिरवचनानुत्पत्तयो विशेष्यन्ते ।
वक्ता कश्चिदाश्रयिणी भवति । आश्रयवर्णानभिधत्ते । कश्चिच्चिरव्य

प्रकारानि भवन्ति तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ द्वादशप्रकारानि भवन्ति ।
नवानां त्रिभागास्तौष्यि प्रकारानि तदधिकारानि न च द्वादश सम्पद्यन्ते
विषयान्वितायां तु वृत्तौ षोडशप्रकारानि भवन्ति ॥ सिद्धं त्विति (भा) ।
सर्वान् वृत्तान् न वर्णानामुपपत्त्यापत्तयौ । यथा ज्ञान्यान्मन्त्रस्यादि-

(अ १। पा १। षा ६)

(तपरस्तकालस्य । १। १। ७ ।)

आकाशादिवदिति भाव ॥ ननु स्फोटोऽसिद्धस्तन्मित्यल
चेत्यत आह

एतच्चेति । (कै)

स एवायमकार इति प्रत्यभिज्ञानाद् एक पदमिति प्रत्ययाच्च
तस्मिद्धिरित्यन्यत्र विस्तर ॥ ननु ध्वनिरपि शब्दविशेष एव स
कथं शब्दगुणोऽत आह

शब्दस्येति । (कै)

व्यञ्जकत्वेन स्फोटोपलब्धिप्रतिबन्धकस्तिमितवाय्वपसरणद्वारा
स्वधमरूपित तदुपलब्धिहेतुत्वेनेत्यथ ॥ तद्विषयाया पुन पुनरुप-
लब्धेर्नैरन्तर्ग्येऽपि न वणभेद इति दृष्टान्तेनोपपादयति

तद्यथेति । (कै)

पुन पुनरुपलम्भोऽविच्छेदेन दशनम् ॥

ह्रस्वदीर्घत्यादि । (कै)

तमेवाय विलम्बितमुच्चारित वानन्यो द्रुतमिति विदित्वा व्यक्ति
प्रत्यभिज्ञानाभावादिति भाव । एव च परिदृश्यमानकालभेद

कस्मिंश्चिरतरेण । तद्यथा । तमेवाध्वान कस्मिंदाशुगच्छति कस्मिंश्चिरेण
गच्छति कस्मिंश्चिरतरेण गच्छति । रथिक आशु गच्छत्याम्बिक

भेदाद् गतिभेदोऽपि न मागभेद इत्यथ ॥ विषम इति (भा) ।
वर्णा प्रथमजन्या । तद्भेदे वृत्तिभेदाद्भिन्न काला एव । अध्वा तु
व्यवस्थित एव न गन्तव्यजान्य ॥ एव तर्हीति (भा) । व्यक्ति
स्फोटोऽत्र विवक्षित स च नित्य । एतच्च 'येनोच्चारितेन' इत्यत्र
प्रस्यशारां विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम् ॥

पलब्धिगत एवेति तात्पर्यम् । अत्रेद बोध्यम् । एक एव
स्फोटस्तत्तद्वैस्तत्तद्रूपेणाभिव्यज्यते ॥

ध्वनि शब्दगुण इति (भा)

।ष्ये ध्वनिशब्देन वणा वैकृतध्वनिश्च । तत्र वैकृतध्वने स्फोटस्य
तद्रूपेण पुन पुनरभिव्यक्ति कार्यमिति तदभिव्यक्तस्फोटस्य
त्वान्तमेव । ह्रस्वदीर्घभूतरूपस्फोटस्तु भिन्नकालावच्छिन्नैर्विजा-
पैर्ध्वनिभिरभिव्यक्तो भिन्न एव शौकिकैर्ध्वनिगतभेदेन तद्भेद-
शापि सप्रत्ययात् । कैयटे ह्रस्वदोषभूतास्तु स्वत एव भिन्ना”
त्यस्य व्यञ्जकभेदेनाऽऽरोपितभेदा एव भिन्नध्वनिभिवर्णैर्व्यज्यन्त
त्यथ । विलम्बितादिवृत्तो तु स्फोट एकजातीय एव ।

ध्वनिकृता वृद्धि (भा)

त्यस्य वैकृतध्वनिकृतोपलब्धिकालवृद्धिरित्यथ । वर्णापरागाभि-
क्तिजनकयन्त्रीयकाशोपरागेषु स्फोटस्य भानम् । अत एवाऽस्य
कृतत्वेन व्यवहार । अथ तु वैकृत । तत्र चालस्यादिकृतत्वात् ।

स्त्रिणा पदातिस्त्रिरतरेणा । विषम उपन्यास । अधिकरणमत्राभ्या
व्रजति क्रियाया । तत्रानुक्त यदधिकरणस्य वृद्धिज्ञासौ स्याताम् ॥
अथ तद्वि स्फोट शब्दो ध्वनि शब्दगुण । कथम् ।

शब्दगुण इति भा) । शब्दस्य गुण उपकारको व्यञ्जकत्वेनेत्यथः ।
तद्यथा । घटः पुन पुनदृश्यमानोऽपि न भेदमवलम्बते तथा विना
म्बितायां वृत्तावकाश एव पुन पुनरुपलभ्यत इति वृत्तिभेदेऽपि
वर्णस्य भेदो न गृह्यते इति सर्ववृत्तिषु तत्कालत्वम् । ह्रस्वदीर्घ-
भूतास्तु स्वत एव भिन्नाभिर्ध्वनिभिव्यज्यन्त इति तेषां कालभेदः ॥

(अ १। पा १। आ ६)

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७ ।)

वर्णाभिव्यक्त्युत्तरकालश्चायम् । अयं त्वपलब्धेरेव पौन पुन्ये
कारणम् । पौन पुन्य चाविच्छेदेनोपलब्धिधारामात्रेण न तु
विच्छिद्योपलब्ध्या । एतदवच्छिन्नत्वेन तु न स्फोटोपलब्धिः ।
ह्रस्वाकार एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् । आरोपे सति निमित्त-
ानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति न्यायात् । उत्पत्ति-
वादिना त्वेव वक्तुमशक्यमिति स्पष्टमेव ॥ ननु भेर्याघातो
भेरीदण्डादिसयोगविशेषे स कथं गच्छेदत आह

भेरीमिति । (भा)

कमण्णिति भावः ॥ भाष्ये

आहत्य (भा)

त शब्दमुपलभमान इति शेषः ॥ ननु दृष्टान्ते ध्वनेरुपलभमानस्य
भेदो न तथेह वणस्य द्रुतादिव्यति वैषम्यमत आह

उपलब्धिसामान्ये इति । (कै)

यथा तत्र तस्य ध्वनेस्तावत्कालमुपलभस्तथेहापि तत्तद्दृष्टौ
तावन्तावत्कालं तत्तदभिव्यञ्जकरूपरूपितत्वेन परिच्छिन्नस्यैव

भेर्याघातवत् । ५ ॥

तद्यथा भेर्याघातः । भेरीमाहत्य कश्चिद्विश्रुतिपदानि गच्छति

भेर्याघात इति (भा) । भेरीमाहन्तीति भेर्याघातः । उप-
लब्धिसामान्ये दृष्टान्तः । यथा प्रयत्नवशादुत्पन्नो भेरीशब्दः कश्चि-
दल्पकालमुपलभ्यते कश्चिच्चिरं कश्चिच्चिरतरं च एव वृत्तिषूपलब्धौना
कालभेदो विषयस्य त्वभेद एव ॥

(तपरस्तत्त्वानस्य । १।१।७० ।)

(अ १। पा १। अ ६)

स्फोटस्थोपलभमा-मित्येतावत्येव दृष्टान्त । न चैतावता स्फोटभेद इति तात्पर्यम् ॥ ननु भेर्याघातस्थले स्फोटाभावात् स्फोट-
स्तावानेवेत्यनुपपन्नमत आह

दार्ष्टान्तिकेति ॥ (कै)

भाष्ये

• ध्वनि स्फोटश्च (भा)

स्त इति शेष ॥ किन्तदित्यत आह

शब्दानामिति ॥ (भा)

व्यञ्जकत्वेन । (कै)

उपलब्धिजनकत्वेन । वैकृतध्वनेरप्युपलब्धिपौन पुन्यकारण-
त्वाद्वाञ्जकत्वमिति भाव । तदुपक्रमेणैव भाष्यप्रवृत्तेस्तदुभय
स्वभावत सिद्धमिति शेष ॥ ननु तच्च प्रमाणान्तरापेक्षेति भाव ।
योगिप्रत्यक्सिद्ध वैतदुभयमिति तात्पर्यम् । इदमेव कैयटेन
'प्रमाणेने त्यने िोक्तम् । वस्तुतस्तु भेर्याघातस्थलेऽपि स्फोट एव
भेरीताडनाभिव्यक्त श्रोत्रयाह्य शब्दानां चिराचिरोपलब्धि-

कश्चिन्निश्चयकश्चित्वादिशत । स्फोटश्च तावानेव भवति ध्वनि
कृत्वा वृद्धि ॥

स्फोटस्तावावेति (भा) । दार्ष्टान्तिकोपन्यास ॥ ध्वनिः स्फोट
श्चेति (भा) । व्यञ्जको व्यञ्जकेत्ययः । शब्दानां व्यञ्जानां सत्त्वधी
व्यञ्जकत्वेन यो ध्वनिः स एव महाजलस्य जल्यते व्यञ्जकत्वमिति भाव

करात्पलमहत्वान वैकृतध्वनिरेवात्पत्वादिना लक्ष्यते ॥ महत्व
चिरकालत्वम् ॥ वैकृतध्वनिस्फोटयो प्रमाणमाह

उभय तदिति ॥ (भा)

तदुक्त हरिणा ।

वणस्य ग्रहणे हेतु प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

ग्रहणे तत्तत्कालकत्वेन ग्रहणे ॥

वृत्तिभेदे निमित्तत्व वैकृत प्रतिपद्यते ।

इति ॥

शब्दस्थोद्धमभिव्यक्तेवृत्तिभेदाद्य वैकृत ।

इति च ॥ उभयम् इत्यावृत्त्या योजनीयम् । उभय
गृह्यत इति शेष । तेन व्यक्तवाचासुभयम् । अव्यक्तवाचा वण-
धर्मानाक्रान्तध्वनिरेवेत्यथ । ध्वनिपदेन प्राकृतवैकृतावुभावप्युच्येते ।
ग्रहणकर्मीभूतसुभयन्तु प्राकृतवैकृतध्वनिस्फोटरूपम् । वैकृतस्यात्प-
त्वादिचिराचिरोपलब्ध्यनुमेयमिति बोध्यम् ॥

ध्वनि स्फोटश्च शब्दाना ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।

अल्पो महाश्च केषा चिदुभय तत स्वभावत ॥

एवेत्यथ ॥ उभयमिति (भा) । अद्भ्यो व्यङ्गकश्च प्रमाणेन स्वभावत
स्वरूपेण सिद्धावित्यथ ॥ केषा चिदिति (भा) । व्यक्तानासुभा
गृह्यते अव्यक्तानान्त ध्वनिरेव ॥

आदिरन्त्येन सहेता । १।१।७१ ॥

सन्नयैवेति । (कै)

सञ्ज्ञाबोधकेनान्यसमभिव्याहृतेऽब्दमहितादिशब्देनेत्यथ ॥ आ
चेपप्रकारमाह

आद्यन्त्यौ चेति । (कै)

यद्यप्यदिशब्द परमात्मपेक्षते अन्यस्य पूर्वसाच तथापि मह
प्रयुज्यमाणौ मध्यापेक्षाविति भाव ॥ १ मध्यमानामिव इत्येवकार
सौलभ्यद्योतक ॥

स्वरूपमित्यनुवर्त्तनादिति । (कै)

अन्ये तु आद्यन्त्यशब्दाभ्यामवयववाचकाभ्यामवयवीसमुदाय
आच्छिन्न इति सम्बन्धित्वेनाविशेषादादिरपि ग्रहणम् । अन्यस्य तु
न । आचारादप्रधानत्वान्नोपस्य वक्ष्यन्तर इत्युक्तेरन्यानुबन्धा-
नामिवास्यापि सञ्ज्ञाकार्यभावात् । स्वशब्देन विशेषणोभूताऽन्य
मात्रपरामर्शसम्भवेऽपि विशिष्टपरामर्श बाधकाभावेनाप्रधान-
त्वतीयानिर्देशादित्याया यत्त्वा न निवाह । एतत्फलिताथकथन
मेव भाष्ये

१ आद्यन्त्यौ च मध्यापेक्षाविति मध्यमानामिव सञ्ज्ञितम् । •

महाभाष्यप्रदीपोद्घोष । ७६५
(अ १। पा १। आ ६) (येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

स्वस्य च रूपस्येति । (भा)

तेन चाद्यन्त्यशब्दौ पूर्वापरशब्दवन्नावधिमच्छब्दौ किन्त्ववयव-
शब्दाविति सूचयतीत्याहुः ॥

समुदायादेवेति । (कै)

तस्यैव सञ्जिनार्थनाथवत्तया प्रातिपदिकत्वादितिभावः ॥ ननु
स्वरूपमित्यस्यानुवृत्तौ तेनादिवदन्यस्यापि परामश स्यात् किं च
सहस्रहणेन सञ्जाल इव सञ्जितेऽपि साहित्यापन्नावन्त्यसहित्वादे-
विशिष्टस्य यणितिरूपस्य सञ्जिते दध्यन्तेत्यादौ णकारसहित
स्यादत आह

स्व रूपन्विति । (कै)

अत्र वदन्ति । समुदितस्य सञ्जाले प्रत्याहारेष्वाद्या वाचकास्तत्र
ग्रहणकशास्त्र सावकाशमिति ग्रहणकसूत्रस्थभाष्यविरोधः । टिघु-
भाष्यकदेशवदस्यापि ग्राहकत्वप्रसक्त्यभावात् । तस्मादाद्यवण एव
वाचकः । अन्यस्तु तात्पर्यग्राहकः सहस्रहणान्तु विशिष्टे तदारोपा-
द्विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकान्तरवैषम्यमिति ॥

येन विधिस्तदन्तस्य १। १। ७२ ॥

ननु येनेति करणे तृतीया न कन्तरि षष्ठ्यापत्तेः । शास्त्रे
करणं च विशेषणसेवेत्यग्रे भाष्यकृद्ब्रूयति । तदन्तस्येति ब्रूवतीति ।

एव च इको यण इत्यादौ विशेष्याभावात् कथमतिव्याप्तिरत
आह

शब्दानुशासनेति । (कै)

वस्तुतोऽस्याथस्य भाष्येऽपि वक्ष्यमाणत्वाद्देत प्रवपचौ जानातौति
विशेष्यप्रदग्रन व्यथम् । यत्सम्बन्धी विधि स तदन्तस्य मञ्जेति
सूत्रार्थं मत्वा शङ्का अत एवापि विधेयेनापि तदन्तविधि वक्ष्यति ।
विधिरिति च भावे कि । भौत्रत्वाच्च तृतीयेत्याहु ॥ नन्वयन
मित्यादितश्चयनमित्याग्याबोध्याद् अर्थाभिधानयोग्यस्येवाऽऽदेश
त्वात् कथमत्राऽऽदेशोऽत आह

प्रकरणेति ॥ (भा)

भाष्ये

यथैवेति । (भा)

एषा तदन्तविधावयाद् काव्यत्वम् । अयादस्तु तदन्तविधी
साधुत्वस्याद्यादिना बाध्यमानतया काव्यत्वमिति विवेक ॥

अजादिरिति । (कै)

यस्मिन् विधिरिति परिभाषणादिति भाव ॥

पथनिर्देशादिति । (कै)

पूर्वपरयोरिति षष्ठी तु साधारणीति भाव ॥ तदादितदन्त
विधुपस्थितिसामर्थ्याच्च तदप्रवृत्तिर्बोधा । अत एव 'अज्ञोऽन्यथ'
इत्यादेरप्यवृत्तिरित्याहु ॥ भाष्ये

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७६७
(अ १। पा १। आ ६) (येन विधित्तदन्तस्य । १। १। ७२।)

अन्तरङ्गबहिरङ्गे इति । (भा)

वणमात्राश्रयत्वेन वाणस्थान्तरङ्गत्वमिष्यते तदपि चेत समु-
दायस्य न कोऽपि विशेष स्यादिति भाव ॥

अन्तरङ्गलक्षणस्य (भा)

इत्यस्य तत्त्वाभिमतस्येत्यथ ॥

बाधक (भा)

इत्यस्य तव मते उभयो समत्वेन परत्वादिति शेष ॥ गुण
पुगन्त इत्यनेन ॥

गुणो हीति । (कै)

इकारस्येति शेष । गुण पञ्चकाश्रय । ऊठतु चतुष्काश्रय
इति विवेक ॥

नानेति । (कै)

अचि यण् प्रत्यये गुण इति भाव । इदं चिन्त्यम् । इयाथे-
त्याद्यसिद्धे । ज्ञापकासम्भवाच्च । केचित्तत्रापि तदादितदन्त-
विधावस्य वाणत्वाभावात्तदप्रवृत्ति सा वक्तुं चाशक्या । वाणा-
प्रसिद्धेरिति भाष्याश्रय । यद्वा तदप्रवृत्तिरनित्यत्वाद्बुभयसम्भतेति
भाष्याश्रय इत्याहुः ॥ व्याहृति निराकरोति

असतीति । (कै)

सति तु तस्मिन्वान्तरङ्गत्वमिति भाव । इदं तु बोध्यम् ।
एवमपीगन्तशब्दाज्जादिशब्दमात्रापेक्षया यणो गुणस्य तूक्तरीत्या

(येन विधिस्तदन्तस्य । १।१।७२ ।)

(अ १। पा १। व्या ८)

पदाथपञ्चकापेक्षत्वमिति कथञ्च बहिरङ्गत्वम् । तस्मात् सञ्जापेक्ष
न बहिरङ्ग गुणादूठ तु नित्य । सिद्धान्ते ऊठि कृते यणा
बाधाद् गुणो न नित्य । इदानीं तदभिद्धिरपि दोष इति
भाष्याशय इति ॥

एवमिति । (कै)

सति तद्वादितदन्तविधित्वे यणा तुल्यनिमित्त इति न स
बहिरङ्ग इति भाव ॥ भाष्ये 'ऊणशब्दमाश्रित्येत्या दिना यणो
बहिरङ्गत्व गुणस्थान्तरङ्गत्व दृश्यते । एव च परत्वाद्गुण स्यादिति
कैचटश्चिन्त्य । अनेन हि भाष्येण परिभाषायामङ्गशब्दो निमित्त-
परो न 'तु स्थान्यादिपरोऽपीति सूचयति । यण् निमित्तो
नशब्दावयवत्वेन नशब्दस्य ततो वहिष्ठाभाव । गुणनिमित्त-
नशब्दादूनशब्दस्य वहिष्ठातोऽकारघटितत्वाद्यणो बहिरङ्गत्वमिति
भाव ॥ भाष्ये

अस्त्विधिश्चेति । (भा)

स्थानिवदित्यत्र असौ जायमानो विधिरित्यर्थ । असोऽ
न्यस्यादेशो नेति निधमेनेतिशेष ॥

यिन्नित्यस्येति । (कै)

कदाचिदिन्नित्यस्येत्यपि बोध्यम् । सर्वथादेश्च स्थानिवत्त्वात्
सुसोप स्यादिति भाव ॥ नन्वेवमनेकास्त्रिदिति अर्थ कदाचि-
देकास्त्रिदस्यापि सर्वादेश्चत्वसिद्धेरत आह

अनेकासिति ॥ (कै)

(अ १। पा १। आ ६) (येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२।)

सर्वस्यैवेति । (कै)

षष्ठीनिदिष्टसवस्यैवेत्यथ ॥ प्रकृत नाम पूवच निदिष्टमनु-
वत्तमान चेद ईदूदेद्विवचनम् इत्यत्र तदन्तविधिर्न स्यादत
आह

प्रस्तुत इति । (कै)

प्रस्तावश्च बुद्धिसन्धि । भाष्ये प्रस्तुत इत्यथक प्रकृते इत्यस्य
विशेष्ये इति शेष ॥

तदन्तविधिभाज इति । (कै)

तदन्तश्चासौ विधिभाक् चेति कमधारय । तदन्तशब्दे च
बहुव्रीहिरिति बोध्यम् । शब्दरूप विशेष्यमादाय तु अस्य न
सवच प्रवृत्तिरव्यावक्तकत्वादिति भाव ॥

कर्म्मसाधन इति । (कै)

भावसाधनत्वेऽपि न बाधक प्रसिद्धत्वादेव विधेय कम
लभ्यते ॥

स शब्द इति । (कै)

इह शास्त्रे प्राय शब्दस्यैव कायकरणत्वादिति भाव ॥

तेन विशेषणेनेति । (कै)

कायविधाविति शेष । विशेषणत्वलाभोऽत्रैवम । करणस्य
व्यापारवत्त्वनियमादन्येषा च व्यापाराभावाद्द्विशेषणमेवात्र करण-
शब्देनोच्यते तस्य चेतरेव्यावृत्तिकरणमेव व्यापार इति भाव ।

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२।) (अ १। पा १। आ ६)

तत्र प्रत्यासत्त्या शब्दप्रयोज्योपस्थितिविषयविशेषणमेव प्रायेण
तदन्तयाहकमिति १द्वको यणचि इत्यादौ न दोष । क्वचित्तु
सति गमकेऽतादृश २शब्दरूप विशेष्यमादायापि तदन्तविधिरिति
भाव । तदपि अन्तरङ्गत्वात् समानाधिकरणविशेषणमेवेति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

अन्येन चान्यस्येति । (भा)

अनेन यस्य कार्यं यस्मिन् परतन्त्रयोरकरणत्व दर्शितम् ।
अन्यस्येत्यन्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणम् । समाशो भोजनम् ॥ सेना-
त्वादेकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह

'बद्धिति । (कै)

बद्धयवाचिपूर्वोत्तरपदकत्वाभावाद्बन्धस्येत्यथ ॥

'तस्य । (कै)

गृह्यमाणस्य ॥

१ शब्दप्रयोज्योपस्थितिविषय विशेषणमेव । क । ख । इ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ७७ ॥

३ शब्दरूपविशेष्यमादाय । क । ख । ग । इ ॥

४ बहुप्रकृतित्वाभावान्निक्त्वद्भावाभाव ॥

५ येन विधिस्तदन्तस्येति चेट्प्रयोगोपाशान्त ५ त्वायां प्रत्यङ् (वा)

इति वार्तिकस्य "ग्रहणोपाशान्तम् इति प्रतीकम्पा । १। १। १०० ॥

"गृह्यते उच्यते इति ग्रहणत्वम् । पाठ्य ३ । तत् ५ भाष्ये

सञ्चिन् प्राप्नुवन्ति सजा हि सौभाग्यात् । विशेषणमादायापि

कथमात्मनो विशेषणसम्बन्धमनुभवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ५०१
(अ १। पा १। आ ६) (येन विधिसदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

उपाधय इति । (कै)

विशेषणानीत्यर्थ ॥

प्राप्नुवन्ति । (कै)

उपाधय इत्यनुकष ॥ वाचिके “तदन्तोपाधी”ति भाव-
प्रधानो निर्देश इति बोध्यम् ॥ तदन्तसञ्ज्ञायामप्युकारस्यास्य
विशेषणेन सम्बन्धो विरोधाभावाद्त आह

सञ्ज्ञा हीति ॥ (कै)

विशेषणभावम् । (कै)

गुणभावम् । यदा सञ्ज्ञिप्रत्यायने तद्बोधे सति विशेषणत्व-
मापन्नेत्यर्थ । १ “आत्मने”ति पाठे स्वयमित्यर्थ । “आत्मन” इति
पाठे तु सम्भवेव । ‘गुणानां च पराथत्वात् पदार्थैकदेशत्वाच्चे’ति
न्यायादिति भाव ॥

अवधित्वेति । (कै)

अवधिल च तदनारम्भकत्वे सति पञ्चम्यन्तपदवाच्यत्वरूपं
पूर्वादिथोगे अवयविल च तदारम्भकत्वमिति १ते एकस्य न सम्भवत
इत्यर्थ ॥

अथ पूर्वे यस्माद् (कै)

इति विपश्चे एष दोष । षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ तु षष्पि पूर्वशब्दस्य

१ तदन्तसञ्ज्ञायामप्युकारस्यास्य विशेषणेन सम्बन्धः— इति वाक्येन्द्राह न
मुद्रापितविवर्यापुस्तकेऽस्ति तत्तु न सम्भवं ॥

२ “कथमात्मनो विशेषणसम्बन्धम्—” इत्यत्र ॥

३ ते एक प्रत्येकस्य न सम्भवत इत्यर्थः । क । ख । ग । इ ॥

(येन विधिस्तदन्तस्य । १।१। ७२ ।)

(अ. १। पा. १। व्या. ६)

प्रथमावयववाचित्वाङ्गात्वावयवत्वमोष्ठस्य लभ्यते इति नायं दोषस्तथापि सुखूर्षतीत्यादौ दोषो बोध्यः । एवम् “उतश्च” इति सूत्रे पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वे प्रत्ययविशेषणत्वाम्भवः । संयोग-पूर्वकोकारान्तप्रत्ययभावेन अव्यावर्त्तकतया “असंयोगपूर्वाद्” इति निषेधस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न चाङ्गविशेषणत्वं क्षण इत्याद्यभिद्धेरतो व्यवस्थावाची पूर्वशब्दः श्रूयमाणप्रत्ययविशेषणम् । तदुक्तं भाष्ये

पूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणमिति । (भा)

न च असंयोगादिति वक्तव्ये पूर्वग्रहणाद्विशेषणस्याप्युकारस्य विशेषणमिति न दोष इति वाच्यम् । वाच्यवृत्त्याऽलाभात् । किञ्च व्यवहिते क्षिणु इत्यादावपि निषेधार्थं पूर्वग्रहणं स्यादिति भावः ॥ भाष्ये “निपूर्त्याः” इत्यत्र ४“न ध्याख्या” इति न त्वनिषेधः । विशेषणविशेष्यभावे कामचारेऽपि संज्ञासूत्रस्य प्रवृत्तत्वात् पूर्वं तदन्तविधिरेव स्यादत आह

वृद्धादीति । (कै)

एवं च विशेषणत्वज्ञानसापेक्षतयाऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्त्या बहिरङ्गत्वादस्य पूर्वमुकारादीनामेव तद्विशेषणमिति भावः ॥

गुणप्रधानभावानपेक्षा इति । (कै)

एवञ्च तत्र वाक्यभेद एवेति भावः ॥

१ अ. ६। पा. ४। सू. १०६ ॥

२ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६। ४। १०६ ॥

३ निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । क। ख। ग। ३ ॥

४ न ध्याख्यापुंमूर्च्छिमदाम् । ८। २। ५७ ॥

इयन्विति । (कै)

तदपेक्षत्वाद्विधवाक्यैकवाक्यतापक्षैवेत्यथ ॥ यदुक्तं सञ्ज्ञासौति
तत्राह

तत्रेति । (कै)

गुण कृतात्मसंस्कार प्रधानोपकाराय महते प्रभवतीति
न्यायादिति भाव ॥ भाष्ये

यथेष्टमिति । (भा)

विशिष्टे वैशिष्ट्य विशिष्टस्य वैशिष्ट्य विशिष्ट्ये विशेषण तत्र च
विशेषणान्तरमेकत्र इयमिति योगेषु यथेष्टमित्यर्थ । एवञ्च
व्याख्यानात् प्रकृते १विशिष्टवैशिष्ट्यमितिरीत्यैव बोधो न तु
२विशेष्ये विशेषणमितिरीत्येति तात्पर्यम् ॥

सुबन्तस्येति । (कै)

‘सुपा’ इत्युपस्थितस्येति शेष ॥

तद्विशेषणत्वेनेति । (कै)

सुबन्तै श्रितादिभिरित्यथ इति भाव ॥

१ सिद्धन्तु विशेषणविशेष्ययोयथेष्टत्वात् । वा । यथेष्टत्वादिबन्धनार्थं
दशयति । अतुर्विधेय विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेय मध्ये विशिष्टस्य वैशिष्ट्य
मेवह सम्मत न त्वितरत्निक व्याख्यानाल्लक्ष्यानुसंधानम् । इह
सिद्धान्ताभिमत विशेषणविशेष्यभाव स्फुटीकर्तुं बहूनि वार्तिकानि
प्रस्तूयानि ॥

२ विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम् । क । ग । इ ॥

३ विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या - । क । ख । ग । इ ॥

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२।) (अ १। पा १। आ ६)

श्रितान्तमिति । (कै)

विसर्गान्तस्य तदन्तत्वाभावादिति भावः ॥

सम्बुध्यन्तमिति । (कै)

इदमुपसङ्गण कष्टं परमश्रिता इत्यादेः ॥

तदन्तविध्यभाव इति । (कै)

नडादीनां विशेष्यत्वात्प्रातिपदिकस्य विशेषणत्वेऽपि तदन्तस्य नडादेरसम्बन्धादिति भावः ॥ अप चदन्ति । एव हि कृष्णश्रित-
मित्यादेरप्यसिद्धिरिति भाष्यस्य निदृक्षत्वापत्तिः । यन्तु सुप्सहितै
श्रितादिभिरिति विवरणकृतं सिद्धान्ताग्रयवर्णनम् । तस्य । “पूर्व-
काशैक” इत्यादौ “सुप” इति प्रथमान्ते तथार्थासम्भवात् । तस्मात्
समर्थपरिभाषोपस्थितसमर्थपदार्थं प्रति विशेषणतया प्राप्ततदन्तविधे-
निषेधाद्यमिति भाष्याशयः । उपस्थितसमर्थपदं च सूचीयतन्तत्पदो-
त्तरविभक्तिसमानविभक्त्यन्तस्य च तत्प्रकृतिके साक्ष्यण्या “सुपा”
इत्यनेनान्वयः । न हि सामर्थ्यं सुबन्तेनेवेति नियमः कुम्भकार
इत्यादौ सुपः प्राग्भागेऽपि तदङ्गीकारात् । “परिपूर्णे पदम्” इति
न्यायस्तु यद्योत्तरचाक्राङ्गवाऽन्वयस्तद्विषयो न तु यत्रान्वयस्तद्विषय
इति “कुत्सित” इति सूत्रभाष्यात् स्यादनेवोपसङ्गते इति दिक् ॥

तत्र यद्यपीति । (कै)

एव च जीवभावेऽपि जीवा सिद्धिरिति भावः ॥

किं नद्या इति । (कै)

यद्यपि पाठे उपसर्जने जीवप्राप्तौ जीपि तस्योदात्तत्वाच्च

(अ १। पा १। अ ६)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२।)

तच्चारितार्थ्याच्चिन्धमिदम् । एव च तस्यावश्यकत्वे पाठो निष्कल
इत्यन्यदिति कश्चित् ॥ नन्विजो जित्वाद्बुद्धिस्तराद्यर्थान्तदन्तविधिस्तत्र
न हि अशब्दस्य 'यस्येति च' इति लोपे तेषां सम्भवोऽस्तीत्यत
आह

उत्तरार्थमिति । (कै)

वाहविरित्यादौ खरादिभिद्भ्ये इति भाव ॥

अकचीति । (कै)

सवजमिति स्थिते 'ऽन्तरङ्गानपी'ति न्यायेन ग्रीभावादि वाधि-
त्वाऽकचि यस्मात् प्रत्ययविधिरि'त्युक्तेरप्रत्यय इति निषेधाभावे
प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि पुनजमि ग्री मस्त्रादित्यथ ॥

लुगिति । (कै)

यद्यपि "इल्ल्यादि' सूत्रेणाऽपि सिध्यति तथाऽपि सर्व-
विभक्त्युत्पत्तिपक्षे इदम् ॥

पराङ्गिति । (कै)

तथाच आमन्त्रिताद्युदात्तल स्यात् 'चित्त स प्रकृते' इत्य-
नोदात्तस्येव्यत इति भाव ॥

अन्येत्वाहुरिति । (कै)

अमो भिस्त्वेन परस्य इत्यस्य तथाप्रवृत्तौ तत्तन्निधोग्रिहाद्यु-

१ अ ६। पा ४। सू १४८ ॥

२ अ ६। पा १। सू ६८ ॥

३ चित्तः सप्रकृतेर्ब्रह्मकार्थम् (वा) चित्तः (६। १। १६६) यतश्च सूत्रस्य
वार्तिकम् ॥

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

(अ १। पा १। अ ६)

दात्तत्वाप्रवृत्त्या शेषनिघातेन तस्यानुदात्तत्वप्राप्तिरिति भावः ॥
ननु भिनत्तीत्यादौ “^१यदागमा इति न्यायेन न दोष इति
चेन्न । अवयवानामवयविग्रहणेन ग्रहणं हि तद्वीजम् । न चात्र
तदस्ति । अन्तावयव इत्यग्रस्याप्रवृत्त्याऽवयवत्वे मानाभावात् । यस्य
विहितस्तदन्तावयव इति तदर्थात् । एव च नन्दनीत्यप्ये^२तदुदा-
हरणं बोध्यम् । भाष्ये च “^३अन्वत’ इत्युपसृचणम् बोध्यमिति
कश्चित् ॥ ननु ^४तदन्तान्तस्येति पाठेऽपि विशेष्यासनिधानात् कथं
‘^५सर्वादीनि’ इत्यादावस्य प्रवृत्तिरत आह

तत्रेति । (कै)

अव्ययेत्यस्यान्वर्थेत्यादि । वस्तुतः शब्दरूप विशेष्यमादाय वाच-
निक एवोभयत्रापि तदन्तविधिरिति वक्ष्यते । इदं तु चिन्त्यम् ।
शब्दसञ्चिनोऽसत्त्वे हि स्यादप्याच्चेप सत्त्वे त्वाच्चेपे आच्चिन्नस्य वा
विशेष्यत्वे मानाभावात् । किञ्चान्वथल योगरूढत्व योगरूढस्यत्वे हि
योगान्वितरूढाथस्यैव प्रतीतिदृष्ट्या न तु तयो परस्परसुद्देश्य-
विधेयभाव इति कस्य विशेष्य तथा तदन्तविधि स्यादिति बोध्यम् ॥

वा प्रकारा इति । (कै)

वा सदृशा इत्यथ । “^६भूवादथ” इति सूत्रे इन्वैकशेषगर्भा

१ परिभाषेतुष्टौ - ११ ॥

२ एव च नन्दनीत्यपि तदुदाहरणं बोध्यम् । क । ख । ग । इ ॥

३ अकचअन्वतः सर्वनामाख्यधत्तुविधावुपसंख्यानम् । वा ॥

४ तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम् । भा ॥

५ अ १ । पा १ । सू २० ॥

६ योगान्वितरूढाथस्यैव । क । ग । इ ॥

७ अ १ । पा १ । सू १ ॥

(अ १। पा १। आ ६)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

बद्धव्रीहिरितिभाव । एव हि प्रभूपराभू इत्यादीनामपि धातुमज्ञा
स्यादिति अडाद्यथैवस्थापत्तिरिति चिन्त्यमिदम् । तस्मादथ समाधि-
रकन्विषय एवेति बोध्यम् । ' एरञ् इत्यादौ तु व्यपदेशि-
वङ्गावेनैतन्न्यासे सिद्धिर्वोधा ॥

न तु सामर्थ्यादिति । (कै)

उद्ग्रमुखवत् तदभावादित्यथ ॥

यथाऽवयवेति । (कै)

अवयवी प्रत्यवयवमवयवान्तरसन्निधौ समवेत इति भाव ॥
नन्वेवमपि भूयोऽवयवसन्निकषसैवावयविप्रत्यये हेतुत्वादेकावयव-
दग्रने तद्बुद्धाभाव इत्यरुचेराह

अथवेति ॥ (कै)

ननु मुख्यविशेषणे चरितार्थं सूत्रं कथमारोपिते स्यादत आह

गौणेनापीति । (कै)

स्वरितत्वगुणयोगाद्यथाऽन्यत्रारोपितायकस्य ग्रहणं तथेहापीत्यथ ॥

तदेवाह

कृत्रेत्यादि । (कै)

कृत्रं गुरुच्छिद्रावरणं गौणोच्यते तत्रैव हि कृत्रं दृश्यते ।

१ अ २ । पा २ । सू ५६ ॥

२ किं यस्य कृत्रधारणं शीतं स कृत्रं । किं चात । राजपुराणे
प्राप्नोति । एव तर्ह्यस्तत्रपदलोपोऽत्र प्रकृत्यः । कृत्रमिव कृत्रम् ।
गुरुश्चकृत्रम् । गुरुणा शिष्यश्चकृत्रवच्छास्य शिष्येण च गुरुश्चकृत्र
वत्परिपाल्य ॥

(येन विधिस्तदस्य । १। १। ७२ ।)

(अ १। पा १। अ ६)

एव 'पान्थग्रन्थोऽनृजपाये 'अथ शूल ग्रन्थसौख्योपाये दण्डाजिनो
दम्भे 'श्रीतोऽलसे उष्ण शैले गौण । तत्रैव पार्श्विकाय शूलिक-
दान्ताजिनिकश्रीतकोष्णकादिप्रयोगेष्टे । "तस्यादित' इत्यत्र
चाङ्गह्रस्वग्रन्थोऽङ्गमात्रालाघणिक इत्याद्युक्तम् । आदिनाऽऽ"धा-
रोऽधिकरणमि"त्यादिसम्यक् ॥

मध्यपातिन इति । (के)

यस्याकजादिस्तदेकदेशलेनाकजादेर्विज्ञानादिति वार्त्तिकाय ॥

भाष्ये

'अक्तपरिमाणानामिति । (भा)

१ किं यः पार्श्वेनान्विच्छति पार्श्विकः । किं चात । राजपुरुषे प्राप्नोति ।
एव तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्य । पान्थमिव पार्श्वम् । य ऋजुनो-
पायेनान्वेष्टयानर्थाऽनृजोपायेनान्विच्छति स उच्यते पान्थक इति ॥

२ किं योऽयः श्रुतेनान्विच्छति स आयः श्रुतिकः । किं चात । शिव
भागवते प्राप्नोति । एव तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्य । अयः श्रुति-
नायः श्रुतम् । यो ऋजुनोपायेनान्वेष्टयानर्थाऽनृजोपायेनान्विच्छति स
उच्यते आयः श्रुतिकः ॥

३ किं यः शीतं करोति स शीतको यो नोर्षां करोति स उष्णकः ।
किं चातः । तुभार आदित्ये च प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र
द्रष्टव्यः । शीतमिव शीतम् । उष्णमिवोष्णम् । य आस्य कर्त्तव्या
नर्थाऽश्विरेण करोति स उच्यते शीतक इति । यः पुनरास्य कर्त्तव्या
नर्थाऽश्वेव करोति स उच्यते उष्णक इति ॥

४ अ १। पा २। सू ३२ ॥

५ अ १। पा ३। सू ३५ ॥

इति केचित्कथा अक्तपरिमाणानामर्थाणां वाचका भवन्ति । य इति
कथाप्रस्ताः परिमाणप्रस्ताश्च । भा ॥

(अ १। पा १। आ ६) (येन विधित्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

अत्र परिमाणमानुपूर्वीविशेषोऽपि ॥ परिमाणेत्युपलक्षणम्
परिच्छिन्नार्थानां तदाह

सख्येति ॥ (भा)

भाष्ये

अर्थानामिति । (भा)

सञ्चिभूतानां शब्दानामित्यथ ॥ नन्वधिकगङ्गादिजननेऽपि
शून्यं श्वत्ववदकस्याऽधिकस्थोपजनेऽपि सवकस्य सवशब्दमन्तमेवेत्यत
आह

नित्या इति । (कै)

वस्तुतः परिच्छिन्नपरिमाणकग्रहणे एकदेशविकृतन्यायस्याप्य-
प्रवृत्तिरिति भाष्याशयः ॥ ननु नित्यशब्दवादेऽकञ्चतः शब्दान्तरत्वा-
दकजादेः सर्वाधिकदेशत्वमभिद्धमतः आह

यद्यपीति ॥ (कै)

अव्यतिरेककृत इति । (कै)

अनवयवत्वेऽपि ज्ञापकाद्भेदबुद्धिर्न कुर्वन्तीत्यथ । एकदेश-
सादृश्यं च मध्यपातित्वेन बोध्यम् ॥ ननु सवनामत्वे सज्ञोपसर्जन-
प्रतिषेधवार्त्तिकारम्भेण वार्त्तिककृतोऽन्वयत्व नैष्ट किं च सञ्चिना-
मुपात्तत्वेनाक्षेपे मानाभाव इत्यत आह

१ नित्या हि शब्दा विकारोपजनरहिता इति ॥

२ इत्यत आह । क । ग । इ ॥

३ यद्यपि नित्या शब्दान्तराद्यपि प्रक्रियायामक्षत्रादयो विधीयमाना
ज्ञापकादव्यतिरेककृत इत्यर्थः ॥

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२।) (अ १। पा १। अ ६)

अपूर्वो वेति । (कै)

एतद्वाचिकमूलाद् व्याख्यानादव्यावक्तकमपि शब्दरूप विशेष्य-
मादाय तदन्तविधिरितिभाव ॥ भय चाख्यादिचेति इन्द्रमभि-
प्रेत्याह

श्लेमेति ॥ (कै)

विधीयत इति । (कै)

सूत्रे विधिशब्देन प्रतिषेधविरोधो न विवक्षित इति भाव ॥
ननु 'स्वरूपमि'त्यनुष्ठत्या स्वस्यापि मञ्जाभिद्धौ कि "तस्य च"
इत्यनेनात आह

स्वमिति । (कै)

तेन सूत्रप्रत्याख्यानादिति तात्पर्यम् ॥

प्रत्ययान्तत्वादिति । (कै)

स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादित्यर्थ ॥

स्वरूपविधिविषयैवेति । (कै)

प्रातिपदिकविशेषोपादानविहितकार्यविषयैवेत्यर्थ ॥

कि पुन कारणम् (भा)

इति भाष्ये कारणशब्द प्रयोजनवाची ॥

तज्ज्ञापयतीति । (भा)

बोधयतीत्यर्थ । अन्तप्राप्त्यण नियमार्थमिति तात्पर्यम् ॥

नाच तदन्तादिति । (भा)

ननु “समासप्रत्ययविधौ” इत्यस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्या-
सतात्पर्य्याहकतया दिव्यादाविवाचापि तदन्तविधिसम्भवेनान्त-
ग्रहणसामर्थ्यादेव केवलेऽप्रवृत्तावप्रातिपदिकेनेति व्यथम् । एतेन
‘ग्रहणवतेति’ निषेधात्तदन्तविधिर्दुर्लभ इत्यपास्तम् । किं च
परमदिव्यादिभ्य इवाऽनभिधानेन केवलेऽप्रवृत्तिरिति व्यर्थैव वेति
वेत्त । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासतात्पर्य्याहकतया समास’
इत्यादिप्रतिषेधवचनवदस्याप्यावश्यकत्वात् सूचभाष्यवात्तिकाङ्क-
तात्पर्य्याहकाभावेऽपि तदन्तविधिकल्पने ऽतिप्रसङ्गापत्तेः । अत
एव “उगिद्वणग्रहणवजम्” इत्यादेस्वारितार्थम् । अत्रभिधानेन
नत्याख्यान तु न चमत्कारकारि ॥

‘सा तर्ह्येषेति । (भा)

“व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन” इत्येषा ॥

यद्यमिति । (भा)

“पूर्वाद्” इत्यग्रे ज्ञापक इत्यर्थः ॥

१ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः । वा ॥

२ ग्रहणवताप्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति । परिभाषेन्दुग्रे - ३१ ॥

३ एतत्सूत्रस्य वार्षिकम् ॥

४ सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या । न कर्त्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप
यति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन इति यद्य “पूर्वादिनि” “स
पूर्वाच्च” (५-२-८६, ८७) इत्याह । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति हि
अन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । स पूर्वात्पूर्वादिनि वक्ष्या
मीति । तत्तद्वियोगविभाग करोति ॥

(येन विभिन्नतदन्तस्य । १। १। ७२ ।) (अ १। पा १। अ ६)

सर्वस्मादिति । (कै)

पूर्वशब्दव्यतिरिक्तादपीत्यर्थं ॥ भाष्ये

यत्तर्हि योगविभागमिति । (भा)

न च 'इष्टादिभ्यश्च' इत्यचानुवृत्त्यर्थं तथा पाठोऽत एवाभि-
ष्टीति प्रयोगसिद्धिरिति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन तत्रयोगा-
भावानुमानात् । प्रकारान्तरेण सिद्धौ तु न स्माकं चिति । एक-
योगेऽपि तावति स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन तावत् उत्तरचानुवृत्ति-
सिद्धेरेति दिक् । एव च 'रोणी'त्यादौ केवलस्याप्राप्ते 'स्यस्य
चेति वक्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ननु तदन्तविधिविषये तस्य च'
इत्यनेन केवलादपि चेद 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन इति
व्यथमत आह

अप्रातिपदिकेनेति । (कै)

ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षलादितिभाव । अत एव "पूर्वादिनि-
रि"त्येव तदन्तविधिना सिद्धे 'स पूर्वाच्च' इत्यस्य "गृहणवते"ति
परिभाषाज्ञापकत्वं कैयटोक्तं समञ्जसम् ॥

यच्चान्तेति । (कै)

अन्तगृहणमुपलक्षणम् । अत एव "एकगोपूर्वाद्" इत्यस्य
केवलौकशब्दे न प्रवृत्तिः । 'गृहणवते'त्यपि प्रत्ययविधौ निषेधस्यै-

१ अ ५ । पा २ । सू ८८ ॥

२ अ ४ । पा २ । सू ७८ ॥

३ तस्य च । वा । तस्य चेति वक्तव्यम् । भा ।

४ अ ५ । पा २ । सू ८६ ॥

५ अ ५ । पा २ । सू ८७ ॥

६ परिभाषेतुषु - ७१ ।

७ अ ५ । पा ४ । सू ११८ ॥

(अ १। पा १। आ ६) (येन विधिन्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

वानुवादक लाघवात् । स्पष्ट चेदम् “असमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैचटयो ॥ रथ्ये तद्वहति रथ इतियत । सीत्ये नौ वयोधम इति । हल्ये मतजनहलात् करणजन्यकर्षेषु इति यत ॥ भाष्ये

परमरथ्य इति । (भा)

रथाद्गथाङ्गवोद्गोरित्येव श्रैषिकप्रकरणे पाठे सिद्धे तद्वहती - त्यत्र रथग्रहण रथाग्रे तदन्तविधो ज्ञापक श्रैषिके यति हि द्विरथ इत्यादौ द्विगोलुङ्ग इति लक् तत्र सूत्रेऽचौति न सम्बध्यते- ऽनभिधानाच्च नातिप्रसङ्ग । वहत्यर्थे तु द्विरथ्य इत्येव । तस्या- प्राग्दीव्यतीयत्वात् । इतरथोस्तु वाचनिक एव ॥ यत्तु ‘हलसी- राङ्ग’ इत्यपि “०तस्येदम्” ‘तद्वहति’ इत्यधिकारे च हि पच्यते तत्तु इदं शब्देन वोढृरूपार्याग्रहणज्ञापक तदाह

उभ्रं भवतीति ॥ (कै)

भाष्ये

सुपाञ्चालक इत्यादि । (भा)

“जनपद” इत्यधिकारे “६अट्झादापि वञ्ज” इति वुञ्

१ अ ५ । पा १ । सू २ ॥

२ अ ४ । पा ४ । सू ७६ । अ ४ । पा ३ । सू १२१ ॥

३ अ ४ । पा ४ । सू ६१ ॥ ४ अ ४ । पा ४ । सू ६७ ॥

५ अ ४ । पा १ । सू ८८ ॥ ६ अ ४ । पा ४ । सू ८२ ॥

७ अ ४ । पा ३ । सू १२० ॥ ८ अ ४ । पा २ । सू १२४ ॥

९ अ ४ । पा २ । सू १२५ ॥

(येन विधिक्षदन्तस्य । १। १। ७२ ।) (अ १। पा १। आ ६)

तद्विधौ चाय तदन्तविधि । 'सुसर्वाङ्गिष्मनपदस्य 'दिग्गो-
मद्राणाम्' इत्युत्तरपदवृद्धि ॥

वृद्धिमानिति । (कै)

वृद्धिनिमित्तमित्यथ ॥

अवयवानामिति । (कै)

पूवपदत्वे इति शेष । 'पूर्वापराधरे' त्येकदेशिसमास ।
"सन्धिवेलाद्युत्" इत्यण् । "अवयवाद्गतो इत्युत्तरपदवृद्धि ॥
ननु शरच्छब्द एव कालवाची न तु पूवशरच्छब्द इति कथ
ठञ् इत्यत आह

तत्र हीति । (कै)

अत एव 'सन्धिवेलादि' सूत्रे नचत्राणा कास्त्रेण विशेषण
सगच्छते ॥ भाष्ये

०ठञ्विधौ सख्याया इति । (भा)

'तदस्य परिमाणम्' 'सख्याया मज्ञा' इति सूत्रे इति
भाव ॥

द्वे षष्ठी परिमाणमस्येति । (कै)

सषादिरस्य विशेष्य ॥

१ अ ७ । पा ३ । सू १२ ॥

२ अ ७ । पा ३ । सू १३ ॥

३ अ २ । पा २ । सू १ ॥

४ अ ४ । पा ३ । सू १६ ॥

५ अ ७ । पा ३ । सू ११ ॥

६ अ ४ । पा ३ । सू १६ ॥

७ ठञ्विधौ सख्यायाः । वा । ठञ्विधौ सख्यायाः प्रयीजनम् । भा ॥

८ अ ५ । पा १ । सू ५७ ॥

९ अ ५ । पा १ । सू ५८ ॥

प्रतिषेधादिति । (कै)

“आर्हाद्गोपुच्छाद् इत्यनेन तस्य प्रत्ययप्रतिषेधत्वात्तत्र
१तदन्तविधिभविष्यत्येव । तेन २प्राग्वते ’ इति ठञ्प्रविधायके
३सख्याया सञ्जा इति सूत्रे तदन्तविधिसत्त्वेन प्राग्वते
इत्यधिकारप्राप्तञ् भवतीत्यथ ॥

पुन प्रत्ययार्थसमर्थेति । (कै)

अस्येति प्रत्ययाथ । तदितिसमथविभक्ति । अनुवत्तमानस्य
लुक्सम्बद्धतया पुनरुपादानेन तद्विलक्षणत्वसूचनादनेन विहितस्य
लुगभाव इत्यथ ॥

कृते वेति । (कै)

अनुवत्तमानसोऽस्येति सहितपरिमाणमित्यनेन विहितस्य लुकि
पुनस्तदस्य परिमाणमिति वचनसामर्थ्यात् स्वार्थं तज्जातौचप्रत्यये
तस्य विधानसामर्थ्याद् द्विगुनिमित्तत्वाभावाद्वा लुगभाव इत्यथ ।
इदं वृत्तिकारमतेनोक्तम् । वस्तुतस्तु “तदस्येति पुनरुपादान-
मात्रेणाहोच्यत्वापगमे तत्त्वेऽपि लुगभावे वा द्वे षष्ठी जीवितपरि-
माणमस्येत्यर्थेऽनेन ठञ्जि लुक्माशङ्क्य “कास्ताद्’ इत्यधिकारस्येन
“तमधीष्ट’ इति सूत्रेण ठञ्जा द्विषाष्टिक साधितो भाष्ये

१ अ ५। पा १। सू १६ ॥

२ तदन्तविधिर्भवत्येव । क । ख । ग । इ ॥

३ अ ५। पा १। सू १८ ॥

४ अ ५। पा १। सू ५८ ॥

५ अ ५। पा १। सू ५७ ॥

६ अ ५। पा १। सू ८ ॥

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।) (अ १। पा १। अ ६)

कालग्रहणेन यथाकथञ्चित्कालवाचिनो ग्रहणमिति शोक्तं तद्वि-
विरुद्धेति । तद्वीत्याऽनेनापि ठञि लुगभावात् । तस्माद् द्वे षष्ठी
परिमाणमस्य सघस्य स परिमाणमस्येति भाष्योदाहरणाय ।
तच्च द्विगुनिमित्तत्वाभावात् लुक् । सघे द्विषष्ठ्यानतिरेकस्यापि
सत्त्वात् तस्यापि सख्याशब्दत्वमित्यपरे ॥ भाष्ये

‘पदाङ्गेति । (के)

तदन्तविधेरपवादोऽयम् । अत एव ‘तस्य च इति पुनर-
भिहितं तदन्तविधौ हि बलञ्च पूर्वोऽपि स्यात् तच्च नेष्टमिति
वान्तिकाशय ॥

पदशब्देनेति । (के)

अत एव भाष्ये उत्तरपदाधिकारे प्रयोजनदानम् ॥ तदन्त-
विध्यपवादत्वाद्स्यापि विशेषण एव प्रवृत्तिरित्याशयेनाह

उत्तरपदेनेति । (के)

शब्दरूप विशेष्यमादायेत्यन्ये ॥

समासान्त निषेध इति । (के)

‘लृक् पूरब्’ इति प्राप्ते । अत एव ‘‘द्वान्तरपदमम्’ इतीति
न तच्च ह्यप इति कृतसमासान्तानुकरण व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे
प्रथमा । अत्र चेदमेव भाष्य मानमित्याहुः ॥

१ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ॥

२ अ ५ । पा ४ । सू. ७७ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू. ६७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

८१७

(अ १। पा १। आ ६)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२।)

तत्वमपीति । (कै)

वाचिकस्थेन ^१द्वीषविधौ इति विषयनिर्देशेनेदं विरुध्यते ॥

भाष्ये

^२पद्युष्मदस्मदस्थ्यादीति (भा)

समस्त पृथक् पदम् ॥

अनडुह (भा)

इति त्वसमस्तमेव । अन्यथा नुमोऽनडुच्छब्दमात्रान्वयित्वेना-
सामर्थ्यात्समासो न स्यात् । पदादथोऽनडुहो नुम् च तदन्तविधि
प्रयोजयन्तीत्यथ । समासे एव ^३पादस्य लोप इत्यन्तलोपविधा-
नात् सामर्थ्यादेव तदन्तविधिभविष्यतीत्याशयेन काका पृच्छति
भाष्ये

^४अस्तिचेति ॥

आचाख्यदेशीय आह

एव तर्हीति ।

सन्निधेल्लिङ्गवलीथ इति भावः ॥

१ महदपृखद्वगभूया दौषविधौ । वा ॥

२ पद्युष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम् । वा ॥

३ अ ५। पा ४। सू १३८ ॥

४ अस्ति चेदानीं कश्चित् केवला पाच्छब्दो यदर्थो विधिः स्यात् ।
मास्तीत्याह । एव तद्वर्णाधिकारे प्रयोजनं मास्तीति छात्वा
पदाधिकारस्य प्रयोजनमुक्तम् ॥

तदन्तविधिरिति । (कै)

तदपवाद उत्तरपदविधिरित्यथ ॥ अर्थाधिकाराश्रयेण
परिहरति

नैषेति ॥ (कै)

अथेव पादशब्देन तदन्तविध्यभावे परमपत्काषिणाविति पूर्वोदा-
हृतासङ्गतिरत आह

एव चेति । (कै)

अर्थभेदेन तत्साध्विति भाव ॥ पादशब्दादाख्यानपिचि
णिनिमित्तकटिसोपस्य स्थानिवत्त्वात्पदादेशाऽ प्राप्तेराह

पदेरिति । (कै)

कौ सुप्तम्” इति निषेधात् णिसोपस्य स्थानिवत्त्वमित्यर्थं ।
अत एव पादस्य पादहस्यादिभ्य इति नासूचि तथा सति
तस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात् पङ्गाव स्यान्नास्येतितात्पर्यम् ॥

इह । (कै)

“पशुपथि” इति प्रथोजनवार्त्तिके ॥

हृत्यत एवेति । (कै)

‘पशुपथि’ ति वार्त्तिकस्थादित्यर्थं ॥

आदित्यधिकारादिति । (कै)

‘आच्छी’त्यत । अन्यथा तुम् बाधक स्यात् । अम् च
तुमो बाधक स्यादिति भाव ॥

१ शुपथिमथिदुंगोसखिचतुरनङ्गलियहयम् । वा ॥

२ अ ७। पा १। सू ८० ॥

अन्यथाऽमामोरेवेति । (कै)

‘चतु’ साहचर्यादितिभाव ॥

अन्यत्र चेति । (भा)

भाष्याद्ङाधिकारादन्यत्र प्रत्ययविधानेऽपि वणग्रहणे तदन्त-
विधिरिति मत्वा नोदयति ॥

यद्येवमिति । (कै)

‘अन्यत्र इत्यनेन भाष्येण ‘इको झल् इत्यादौ निषेधा-
भावात्तदन्तविधिरनुज्ञायते । एवञ्च प्रत्ययविधौ वणग्रहणे स
प्रतिषेध एव स्यादतस्तत्र वणग्रहणमिति परिहरति

उच्यत इति ॥ (कै)

सिद्धे तदन्तविधाविति । (कै)

उक्तवचनेन वाचनिक इत्यथ । यत्तु प्रत्ययाच्छिन्नप्रकृति-
प्रत्ययावयवकसमुदायस्य विशेषणादेतत्सूत्रसिद्ध एव स इति ।
तत्र । तादृशाथस्य नियताक्षेपे आच्छिन्नस्य वा शाब्देऽन्वये माना-
भावात् । किञ्च “वनो रच इत्यादौ ‘समासप्रत्ययविधौ’
इत्यनेन अस्यापि निषेधापत्ति । मम तु सौचस्यैव स निषेध
इति न दोष ॥ पञ्चम्यन्तात् पर प्रत्ययो यच्च कार्यान्तर विधा-
नायाऽनुद्यते तद्विषयस्यैव प्रत्ययग्रहण तदन्तविधे प्रयोजनम् इति
वार्त्तिकार्थस्तदाह

यथेत्यादि ॥ (कै)

परिगृह्यते । (कै)

अनुद्यते ॥

नत्व स्यादिति । (कै)

दृषन्तीर्णेत्यादौ धातोस्तकारस्य तत्पूर्वदस्य च ततस्यादित्यथ ॥

न च सञ्ज्ञाविधाविति । (कै)

सञ्ज्ञया त्रिधावित्यथ इत्यभिमान ॥

यत्र हीति । (कै)

सञ्ज्ञाया विधौ स निषेधो न तु सञ्ज्ञया विधौ ॥

तर्हीति । (कै)

प्रदेशेषु तदन्तग्रहणं यदि तर्हीत्यथ ॥

पुनस्तदन्तेति । (कै)

घादिभिरुत्तरपदस्य विशेषणादिति भाव ॥

तस्मादिति । (कै)

“सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे” इति “प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या”
इति वचनाभ्यामिति भाव ॥

नायमर्थ इति । (कै)

प्रत्यासत्त्या चास्त्रायस्य प्रसक्ति ॥

पञ्चम्यन्तादिति । (कै)

पञ्चम्यन्तनिदिष्टप्रत्ययादित्यथ । ‘समासप्रत्ययविधौ’ इति
तु शौचस्य निषेध इति न तेमाऽस्य गतार्थतेतिभाव ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८२१
(अ १। पा १। आ ६) (येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

तत्रप्रत्ययादेव । (कै)

विकारावयवविहितप्रत्ययादेव । एव चोद्भ्रविकारादौद्भ्रकादञ्जि
वुञ्ज एव वृद्धिस्वरौ स्यातामित्यथ ॥ भाष्ये

यञिञौ फगिति । (भा)

यद्यपि ' ष्वाप् प्रातिपदिकाद् इत्यधिकाराद् अपञ्चम्या
इति निषेधस्तत्र प्राप्नोति तथापि न तद् व्यधिकरण विशेषण
किन्तु 'यञिञौ' इति पञ्चम्यर्थे षष्ठीसत्त्वात् तस्य समानाधि-
करण विशेष्यमिति अपञ्चम्या इत्यस्याऽविषयोऽयमितिभावः ॥

तस्मादिति । (कै)

'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित' इति नियमोऽत्रापि
तदन्तविधावपेक्ष्य एव । एतत्सिद्ध एव च तदन्तविधिस्तच्चानूद्यते
उक्तनियमबोधनाय । अन्यथा परमगार्ग्यशब्दात् फकि पारम-
गार्ग्याचण इति स्यादितिन्यायव्युत्पादनायमित्यथ ॥ नन्वेतद्गीत्या
परमश्चासौ गार्ग्याचण इति भाष्योदाहरणाय । नहीदृशेऽर्थे
परमगार्ग्यशब्दस्य प्रकृतित्वसभावनापीति कथमेतद्व्याचप्रदर्शनमनेन
भाष्येणेति चेन्न । परमगार्ग्यैकदेश गार्ग्यशब्दादेव प्रत्यय परम-
गार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेऽपि उक्तन्यायादित्यदोषात् । विभिष्टेनैकार्थी-
भावेऽवयवेनापि तस्य सत्त्वमस्यैव निष्कथ्यैकार्थीभाव एव वृत्तौ

१ यञिञौ फगु भवति ॥

२ अ ४। पा १। सू १ ॥

३ अ ४। पा १। सू १ १ ॥

४ परिभाषेतुष्टौ २४ ॥

(येन विधिसूदन्तस्य । १।१। ७२ ।) (अ १। पा १। आ ६)

निमित्तमित्यत्र न मानम् । अत एव “अनुपसजनाद्” इति सूत्रे कुम्भकारीशब्दैकदेशात् कारीशब्दादप्युत्पत्तिः शङ्किता भाष्ये । अस्य कौश्टस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । “एतद्व्याच इत्यस्यापि ‘यस्माद्विहित’ इत्यादिन्यायेन समसैकदेशात् प्रत्यय इत्येतद्व्याचेत्यथ । नचैव “सुपि च “रो सुपि इत्यादौ सुबन्ते इत्यर्थापत्तिः । न हि तत्र पञ्चम्यन्तात्परत्वेन प्रत्ययो विशेष्यत इति वाच्यम् । “तस्मिन्निति’ परिभाषया सुपि परे इत्यर्थे नियमेन कस्मादित्यवधिसाकाङ्क्षत्वेनापस्थिताङ्गादेरेवावधित्वेनाप्येन पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वेन निषेधप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ ननु “येन

१ अ ४। पा १। सू १४। अत्र भाष्यम्—इदं तच्च प्रयोजनम् प्रधानेन तदन्तविधियथा स्यात् । कुम्भकारी नगरकारी । अत्र हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेशग्रहणं भवतीत्यवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । छाद्यग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति सघातादुत्पत्तिर्भविष्यति । छाद्यग्रहणं इत्युच्यते नचैतत्सुखाद्यग्रहणम् । छाद्यग्रहणं नेतत् छाद्यग्रहणं तद्विज्ञोऽपि एव तर्हीकारान्तेन समासो भविष्यति । यद्येव लभ्येत छात स्यात्तत्र न लभ्यम् । किं कारणम् । अत्र हि गतिकारकोपपदानां छाद्भिः सह समासो भवतीति समास एव तावद्भवति समासे च छातेऽवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः । कौम्भकारेणो न सिध्यति । अवयवस्य द्वित्रिकारौ स्याताम् । तस्मादनुपसर्जनाधिकारः ॥

२ अथैव कौश्टे ।

१ अ ४। पा १। सू १०२ ।

४ अ ८। पा २। सू ६६ ।

५ अ १। पा १। सू ६६ ।

(अ १। पा १। आ ६) (येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

नाप्राप्ति' न्यायेनाय निषेधो वाचनिकतदन्तविधेरेवेति 'ग्रहूप'
इत्यादौ उत्तरपदस्य विशेष्यतया प्राप्ततदन्तविधि स्यादेवेत्यत आह

उत्तरपदेति । (कै)

अन्यथा 'हृदयस्य हृल्लेखयदण् इत्यत्राण् ग्रहणेनैव सिद्धे
लेखग्रहण व्यर्थं स्यात् । लेख इत्यणन्तमेव तत्र गृह्यते घञन्तस्य
लनभिधानात्तत्राग्रहणमेवेति भावः । अयमपि निषेधो विशेषण-
विशेष्यभावव्यत्याससूचक एवेत्याहुः

तचेति ॥ (कै)

प्राधान्येनेति । (कै)

शब्दरूपापेक्षयेत्यथ ॥

धातोरिति । (कै)

इदं "स्थितासि विशेषणमिति चिन्त्यमिदम् । "सुपि च
इत्यादौ अस्रदुक्तरौत्यैवात्रापि समाधान बोध्यम् ॥ नन्वस्माऽन्य-
केनेत्युक्तमथवत्परिभाषया विरोधादत आह

अर्थवदिति ॥ (कै)

स्थितमिति । (कै)

'स्वरूपम्' इतचेति शेषः ॥ कुतो हेतोरित्यत आह

१ अ ६। पा ३। सू ३३ ॥

२ अ ६। पा ३। सू ५ ॥

३ अ ३। पा १। सू ३३ ॥

४ अ ७। पा ३। सू १०२ ॥

५ अ १। पा १। सू ६८ ॥

(येन विधिस्तन्तस्य । १।१।७२ ।)

(अ १। पा १। अ ६)

वर्णरूपतया तस्येति । (कै)

“वर्णरूपतया यस्येति पाठे नाथवत्तारूपमित्यत प्राक् तस्य हीतिशेषो बोध्यः ॥

अर्थवत्तेति । (कै)

तत्त्वसमानाधिकरण रूपमित्यथ । वणसमुदायग्रहण प्राप्तम्’ इति पाठे ऽन्यकेत्यादि । तदपि प्राप्तमिति शेषः ॥

गुणत्वादिति । (कै)

तदन्तविधिनियमशेषत्वादित्यर्थः । वणसमुदायेन चेत्तदन्त-विधिस्तद्व्यथवतैवेति फलितम् ।^१ अन्ये तु अङ्गाधिकारे तदन्त विधेरतिप्रयत्नस्य निवारणार्थेदम् ।

‘वर्णग्रहणं च (वा)

इत्यन्वाख्यानवाचित्के ज्ञापकसिद्धजातियहणे न मानम् । एवम् “अलौकिक” इत्यत्रापि “एकत्वसंख्यागुणत्वाद् इत्यपि सिध्यम् । जातिपरत्वे तद्गतसंख्याया एव तदुत्तरविभक्तिवाच्यत्वेन तद्वि वक्ष्याऽपि दोषानुद्धारादित्याहुः ॥

दीर्घाभवतीति । (कै)

“इन्द्रम्” इति नियमेनानिवर्णितत्वादिति भावः । अर्थवत् परिभाषासिद्धार्थानुवादोऽयम् ॥

१ वणग्रहणं च सवत् । वा ॥

२ अलौकिकऽन्यकेन नान्येनान्यकेनेति वक्तव्यम् ॥

३ अलौकिकेति एकत्वसंख्या गुणत्वादिवक्ष्यते । कै ॥

४ अ ६ । पा ४ । सू २१ ॥

(अ १। पा १। षा ६) (येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

सपर्युपेभ्य इति । (कै)

वृत्तिपाठमनुसृत्येदम् ॥

तस्योच्छब्देनेति । (कै)

१वा पदान्तस्य (पा)

इत्यतः पदग्रहणमनुवच्य तस्योदा विशेषणादुदन्तस्य पदस्य इत्यथ
उचित ॥ नन्वव्यभिचारान्तवर्गोदोऽपि विशेषण व्यथमत आह

वा निवृत्तत्वमिति । (कै)

पदग्रहणमपि फलाभावान्निवृत्त विशेषण चेत्यपि बोध्यम् ॥

पदप्रकरणात् । (कै)

१शुड पदान्तादिति (पा)

इत्यतः ॥ नन्वत्र करोतिन भूषणार्थोऽत आह

भूषणेति । (कै)

पायस भूषयतीत्यथसम्भवादिति भावः ॥

१केवलपदाधिकारोऽपीति । (कै)

अन्यथाऽसन्देहाद्योत्तरपदेत्येव वदेदिति भावः ॥ भाष्ये

नापीति । (भा)

समासपरमावयवे तस्य ह्रस्वादिदिति भावः ॥ नन्वेव तदन्त-
विध्यभावे वृत्तहणावित्याद्यसिद्धिस्तदन्तविधौ तु श्लिष्टानावित्यत्र
दोषोऽत आह

१ अ ८ । पा ४ । सू ५६ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू १ ६ ॥

३ पदाङ्गाधिकारे इत्यत्र च केवलपदाधिकारोऽपि ग्रहीष्यते ॥

(येन विधिस्तदन्तस्य । १।१।७२ ।) (अ १। पा १। आ ६)

अलैवेति ॥ (कै)

ननु वान्तिकोक्तोऽपि फलतस्तदन्तविधिरेवेत्यत आह

प्राथम्येति । (कै)

सौचतदन्तविधिरेव ज्यायान् न तु वान्तिकोक्तोत्तरपदस्य
इत्यग्र इति नियम आवश्यक इति भाव ॥

परमादिरिति । (कै)

परमादे समास उद्देश्यो महच्छब्दो न भवतीति विधेय
बोधम् ॥ भाष्ये

अन् इति । (भा)

“अज्ञोपोऽन ‘इनहन्पुषे’ति ‘अत्रसन्तस्य ‘मन
इत्यादिषु वक्तमानानीत्यथ ॥

अर्थवानेवासिति । (कै)

इद सिन्धुम् । कृते ज्ञागमे तदिभिष्टस्यैवार्थवन्नाया न्याय्य-
त्वादन्वय भाष्ये स्पष्टमुक्तात्वाच्च ॥

न्यायेनेति । (कै)

अत एव “इको यणचौ” त्यादौ न द्वौष ।

‘यस्मिन् विधि (वा)

इति वाचनिकमेव “यस्मिन् इति सप्तम्यन्तोपसर्गण सप्तम्यन्त यत्र
विशेषण तच्चेति यावत् ॥

१ अ ६ । पा ४ । सू १३४ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू १२२ ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू १४ ॥

४ अ ६-४ । पा २-१ । सू ८२-८ ॥

५ अ ६ । पा १ । सू ७७ ॥

६ यस्मिन्विधिसंज्ञायावत् ग्रहणे । वा ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३ ॥

ननु वृद्धिग्रहणाभावे सवच्च वृद्धसञ्ज्ञाया विभ्रेषणान्तराणा वैयर्थ्य-
मेव स्यादिति तन्मात्राचेपोऽनुपपन्न इति शङ्कते

असतीति । (कै)

सकोचे प्रमाणाभावाद्च् शब्देन सर्वेष्वचु गृहीतेषु तदादि
समीपो ह्रस्वेव भवतीति परिहरति

यस्येति ॥ (कै)

ननु अचाम् इति^१ निर्द्धारणे षष्ठी निर्द्धारण च तुल्य-
जातीयस्येति यस्यादिरचा मध्ये कश्चिदिति विज्ञायमाने दत्तादौ
नाति प्रसक्तिरत आह

असतीति ॥ (कै)

समीपार्थ इति । (कै)

पूर्वसमीपार्थ इत्यर्थ । एव च तन्निरूपितसम्बन्धे षष्ठी न
तु निर्द्धारण इति भाव । यस्याचामादिहस्तित्यथ स्यादिति
तात्पर्यम् ॥

नामधेयस्य त्विति । (कै)

‘वा नामधेयस्य’ इति वचनादिति भाव ॥ भाष्ये

१ यतश्च निर्द्धारणम् (२। ३। ४१) इत्यनेन षष्ठी ॥

(वृद्धिर्यस्याग्रामादिस्तथ्यद्वम् । १ । २ । ७३ ।) (अ १ । पा १ । आ ६)

अत्राऽपीति । (भा)

अण्प्रकृतावपीत्यथ ॥ मन्वेव हलादे सवस्य वृद्धत्वे 'प्रस्थेऽवृद्धम्
इति सूत्रे कर्कादिप्रतिषेधोऽनयकोऽत आह

प्रस्थ इति ॥ (क)

तदित्यस्यानुपादान इति । (कै)

तदित्यस्याप्यनुपादाने इत्यर्थ ॥

वृद्धेरेवेति । (कै)

तथाच प्रदेशेषु त्यादादिविषये मुख्यो वृद्धशब्दोऽन्यत्र वृद्धघटिते
लाक्षणिक इति वैरूप्य प्रसङ्ग इति भाव ॥ ननु 'मालादीनाम्
इति शिष्टादादिसहचरितो यस्य वृद्धिस्तस्यापि भङ्गा स्यात्त आह

मालादीति ॥ (कै)

भाष्ये

अथादीति । (भा)

“अथाम्” इति षष्ठ्युपादानमासर्थादादिशब्दोऽध्याहारिष्यत
इति प्रश्न । यस्यावयविनोऽवयवानामर्था मध्ये वृद्धिरप्यवयव इत्य-
ध्याहार विनैवायमभवेऽध्याहारे मानाभाव इत्युत्तराशय ॥ तत्र
प्रसङ्गादादियहणसत्त्वासत्त्वधोराद्यन्तवत्सुचस्यैकग्रहणप्रयोजन दर्शयति
सति चेति । (कै)

असत्यैकग्रहणे पूर्वसहितेऽपि भागशब्दाकारे आदिवन्नाम्
समासस्यधनस्यापि वृद्धत्व स्यादिति भाव ॥

१ प्रस्थेऽवृद्धमकर्कादीनाम् (६ । २ । ८०) ॥

२ अ ६ । पा २ । सू ८८ ॥

(अ १। पा १। आ ९) (वृद्धियस्याचामादित्स्त्वृद्धम । १। १। ७३।)

अच इति । (कै)

एरच इत्यथ । तत्र हि धातोरित्यधिकार इति भाव ।
घञश्चो स्वरं विशेष ॥ नन्वेव यस्य वृद्धिरवयव इत्येव सिद्धेऽ-
चामितिव्यथमत आह

अचामिति । (कै)

तथाच राट्प्रब्दादेवृद्धल नेति भाव । कृते त्वादिग्रहणे यत्र
वृद्धेरादित्वमेवाजपेक्षया नत्वनादित्व तस्यैव तेन ग्रहणान्न सभासन्न-
यने दोष । अचामिति बज्जलमविवक्षित तेन मालीयादिसिद्धि ॥
ननु यत्र हलघटिता अच एव सन्निविष्टास्तत्रास्य प्रवृत्तिरुचिता न
तु हलन्तरितेष्वचु इति मन्यमान शङ्कते भाष्ये

वृद्धसन्नायामिति ॥ (भा)

नन्वस्येव मादृकापाठे सन्निवेशोऽत आह

सर्वस्येति । (कै)

वृद्धत्वप्रयुक्तकाव्यभाज इत्यथ । वृद्धत्वनिबन्धनकाव्यस्य प्राति-
पदिके सत्त्वादिति भाव ॥

अचामित्यनेन च केवलानामिति । (कै)

सर्वपदानां सावधारणत्वेन प्रथमतस्तथैव प्रतीतेरिति भाव ।
अज्माचसम्बन्धिनो यस्य समुदायस्याऽऽदिर्घ्वृद्धिरित्यर्थं स्यादिति
तात्पर्यम् ॥ ननु प्रथमान्ताचपदाभावादजेवादिरित्यथुक्तमत आह

(वृद्धियस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३ ।) (अ १। पा १। वा ६)

अजिति । (कै)

निर्द्धारणषष्ठ्याश्रयणान्निर्द्धारणस्य समानजातीयविषयत्वाच्च त-
स्माभ इति भाव । अज्झसुसमुदायेऽप्यजपेच एवादिद्यहीयते इति
भाष्याच्चरार्थ ॥

वृद्धिविशेषणार्थेति । (कै)

तस्या प्रधानत्वाद्चामिति तस्या एव विशेषण स्यादित्यथ ।
निर्द्धार्यमाणनिर्द्धारणाबन्धो मजातीयत्वाच्च वृद्धेरचत्वस्माभ । तच्च
वृद्धेरचत्वाव्यभिचाराद् विशेषणसामर्थ्येन आचरसमान्नायिकाञ्जूप-
क्षचणवृद्धिपरिग्रह इति भाव ॥

आकारस्य निवृत्तिप्रसङ्ग इति । (कै)

वृद्धसन्नानिमित्तलनिवृत्तिराकारस्य स्यादित्यथ ॥ तच्चासाधा-
रण प्रत्युदाहरणमाह

ततश्चेति ॥ (कै)

भाव्योक्तस्य साधारणत्व ध्वनयन्माह

समुदायेति । (कै)

यस्येत्याद्यपेक्षया षष्ठीतिभाव । एव यस्येति आद्युपजनित-
व्यतिरेके षष्ठीमङ्गीकृत्याऽचामिति निधारणषष्ठ्या दोषोऽभिहित ॥
अद्युपजनितव्यतिरेके यस्येति षष्ठ्यामपि त वक्तु भाष्ये एकान्तादि-
त्वसुक्त तद्भाष्ये

१ वृद्धिविशेषणार्था निर्द्धार्यो षष्ठी स्यात् ॥

२ तत्तन्नाश्रयण इत्यत्र न स्यात् ॥

(अ १। पा १। अ ६) (वृद्धियस्याचामादिस्तद्वृद्धम । १। १। ७३।)

१ एकान्ता इति । (कै)

यस्य प्रातिपदिकस्येति सम्बन्ध । एव च यत्रातिपदिकावयव-
भूताऽचामादि वृद्धिस्तत्रातिपदिक वृद्धिमिति सूचाय ॥ नन्वादि-
शब्दोपादानादेव सर्वेषामचामिति लक्ष्यतेऽत आह

१ आदिग्रहणमिति ॥ (कै)

उभयरूपत्वेऽपीति । (कै)

अजस्ररूपत्वेऽपीत्यथ । यस्येति नाच्चा विशेषण तेषामन्य-
विशेषणत्वाद् नाप्यादेव्यवहितत्वात् किन्तु वृद्धे । अचामिति चादे-
विशेषण सन्निधानाद् न वृद्धेव्यवहितत्वात् । एव च यस्य वृद्धिर-
चामादिरित्युक्ते लक्ष्यस्याऽजपेक्षादित्वस्योपपत्तये मध्येवत्तमानापि
हस्ताकृतिन विवक्ष्यते इति भाव ॥

सकलाजिति । (कै)

सकोचे मानाभाव ॥

सतोऽपीति । (कै)

आदौ मध्ये वेतिशेष ॥

अचामितीति । (कै)

केवलाच् सन्निवेशसम्भवादिति भाव ॥

१ एकान्ता अवयवा अच् प्रातिपदिकस्य तेषामचाम् आदिर्द्वियस्य
तद्वृद्धमित्यर्थ ॥

२ आदिग्रहण त्वन्यनिवृत्त्यर्थं स्यात् ॥

(द्विजस्यस्यामादिस्तद्वृद्धम् । १।१।७३।) (अ १।पा १।श्ल ६)

१स्वरविधाविति । (कै)

स्वरे विधेये इत्यथ ॥

अयोग्यत्वादिति । (कै)

स्वराणामज्धमत्वादिति भाव । अत एव 'यतोऽनाव इत्यनाव इति प्रतिषेध साधक ॥

२नुद् ग्रहणादिति । (कै)

ह्रस्वस्वरप्राप्तिविषयकमेवाऽनाव इति ज्ञापकमितिभाव । अन्यथा नुटोऽविद्यमानत्वादच्छष्प्रनित्यादौ "ह्रस्वाद" इत्येव मतुप उदात्तत्वं सिद्धमिति तद्वैयर्थ्य स्यादिति तन्नात्पच्यम् ॥

३पौरुषेयमिति । (कै)

आधुनिकमित्यर्थ ॥

गृह्यते इति । (क)

अत्र वास्तिकेत्यादि । अत एव "एङ् प्राचा देशे" इति चरितार्थं रुढमात्रस्य नामत्वेन गृह्ये तद्वैयर्थ्य स्पष्टमेव । षटीय इति 'गृह्यादि लक्ष्माधु घाट इति लक्ष्माधु । अत एव भाष्ये देवदत्तशब्द उदाहृत इति भाव ॥ भाष्ये

१ यथा स्वरविधौ अयोग्यत्वाद्ग्रहणमविद्यमानवदेवमिहाप्युच्यते इति वादित्यथा ॥

२ अ ६।पा १। सू २१६ ॥ ३ ऋत्तनुद्भ्यां मतुप । ६।१।२०६॥

४ वा नामधेयस्य (वा) इति वार्तिके पौरुषेय नाम गृह्यते ॥

५ अ १।पा १। सू ७५ ॥ ६ अ ७।पा २। सू २६८ ॥

(अ १। पा १। आ ६) (वृद्धयस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३ ।)

^१गोचान्तादिति । (भा)

गोचप्रत्ययान्तोत्तरपदादित्यथ । चारायणो गोचान्तो यथा-
ऽसमासे वृद्धत्वाच्छ लभते तथा समासे वृद्धत्वाभावेऽपीत्यथ ।
वेत्यनेन वृद्धसञ्ज्ञा वा क्तव्या इदमुपसख्यान वेत्युक्तं भवति ॥

^२युवेतीजिति । (कै)

प्रकृते च गोचशब्देनापत्यमात्रम् । अपत्याधिकारादन्यत्वादिति
भावः ॥ ननु “ओदनपाणिनीया इत्यत्र वृद्धत्वे ङोऽसमस्तवदतिदेशे
इजन्तत्वाद इजश्च इत्यणिति भेदः स्यादत आह

^३तेनेजश्चेति । (कै)

येन यूनि विहितो न गोत्रे तेनेत्यथ । इजश्च इत्यत्र
गोत्र इति वक्तव्ये पारिभाषिकं च तत्र गोत्रं गृह्यते इति भावः ।
यत्तु तेन लुकेति तत्र प्रत्ययलक्षणस्य दुर्वारत्वात् ॥ भाष्ये
^४जिह्वाकात्यादिवजनं वृद्धसञ्ज्ञापचेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

^५अणिति । (कै)

स च केवलेभ्य कणादिभ्यश्चस्थापवादः । वृद्धसञ्ज्ञापचे तु
समुदायस्य कणादिषु पाठाभावात् प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रति-
षेधाच्च न तत्राग्निरिति भावः ॥

१ गोचान्ताद्वाऽसमस्तवत् । वा ॥ २ अ ४। पा २। सू ११२ ॥

३ जिह्वाकात्यहृतकात्यवजम् । वा ॥

४ क्तव्यादिभ्यो गोत्रे । ४ । २ । १११ ॥

त्यदादीनि च । १।१।७४ ॥

भाष्ये

अनुवर्तते इति । (भा)

पूर्वसूत्रात् परतो गच्छति नवेति विचार ॥ ननुपसजनात्
गणवह्निर्भावेन कथन्तदादित्वमत आह

आदीति । (कै)

सामर्थ्याद् भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यत इति भाव ॥

अचामित्यस्य त्विति । (कै)

इहादिग्रहणसम्बन्ध एव भाष्यतात्पर्यमिति भाव ॥ व्यपदेशि-
वङ्गावेन केवलोऽपि सिद्धमिति इह च नेति भाष्यमपुत्रामत आह

व्यपदेशिवदिति । (कै)

स निषेध प्रत्ययविधौ तन्मात्रोपयोगिसंज्ञाविधौ चेति भाव ।
तदनाश्रित्यैवेदम् ॥ ननु नपुसफे भावे ऋक्षुटौ घञजपवादी
स्थधिकारात् परतो वासरूपविधिश्च नेति सम्बन्धमिति नपुसक-
प्रथमैकवचनमनुपपन्नमत आह

द्वितीयान्तमिति ॥ (कै)

नपुसकोऽपीति । (कै)

‘घञजप सुधि’ इति भावघञविषयक काचित्कश्चेति भाव ॥

(अ १। पा १। आ ६)

(एङ् प्राचा देशे । १। १। ७५।)

चेतनावतस्यागोपादाने सम्भवतो यस्यादिरित्यस्य तु कथं ते
स्यातामत आह

एतदिति । (कै)

योग्यत्वादादिरित्यस्यैडित्येकवचनान्तेन सम्बन्ध इति शेष ।
तुल्यजातीयस्येत्युपलक्षणं 'व्यदादीनि' इत्यनेनाऽऽदिरित्यस्य भिन्न-
विभक्तिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

एङ् प्राचा देशे । १। १। ७५ ॥

'कुण्णिनेति । (कै)

विधेयसम्बन्धलाभात् प्राङ्ग्रहणमाचार्यनिर्देशायमन्यथा प्राग्-
देश इत्येव वदेदिति भावः ॥ लक्ष्यावैषम्याय च व्यवस्थितविभाषा-
अथण तत्फलमाह

तेनेति ॥ (कै)

अन्येन त्विति । (कै)

श्रुतान्वये सम्भवत्यन्येनान्वयोऽनुचित इति तद्भावः ॥ वाहीकश्च
देशविशेषस्तत्र स ग्राम प्राग्देशवह्निर्भूत । वाहीकदेशस्योभय-
सम्बद्ध प्राग्देशवह्निर्भूतो वा । अत एव "अव्ययात्पु" इति सूत्रे

१ कुण्णिना प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषात्वञ्च । 'ऋषि-
रासीन् महावीर्य कुण्णिर्गर्गो महायथा' ॥

महाभारत - कर्णपर्व - ५३ अध्याय ॥

(ऋष प्राचां देशे । १।१। ७५ ।)

(अ १। पा १। अ ६)

‘शाकलनाम्नो ग्रामस्य उदीच्यवाहीकोभयरूपता भाष्यज्ञतोक्ता ।
एतेनोभयवहिभूता वाहीका इत्यपास्तम् ॥

१ ‘तेभ्यस्तञ्जिठौ’ इति वार्षिकव्याख्यानावसरे उक्तं भगवता । तथा च भाष्यम् ‘तेभ्यस्तञ्जिठौ भवनो विप्रतिषेधेन । अथवा न्यवभवतीत्यस्यावकाश । अमात्यः । ठञ्जिठयोर्वकाश । कारन्तविकी । कारन्तविका । आराम्नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभय प्राप्नोति । आरालौ । आराला । तीरोत्तरपदादत्रभवतीत्यस्यावकाश । कवतीर । काखतीरी । ठञ्जिठयोः स एव । कास्तूरी नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभय प्राप्नोति । कास्तूरिकी । कास्तूरिका । रूप्योत्तरपदात्तो भवतीत्यस्यावकाश । चणारूप्य चाणारूप्या । ठञ्जिठयोः स एव । दासरूप्य नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभय प्राप्नोति । तो चापि ठञ्जिठो परत्वाद्योपधलक्षण्यो वृजवाधते । दासरूप्यक । उदीच्य ग्रामाच्च वृजचोऽन्तोदात्तादण भवतीत्यस्यावकाश । शिवपुर शैवपुर । ठञ्जिठयोः स एव । शाकल नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभय प्राप्नोति । शाकलिकी । शाकलिका । कोपधाश्च भवति इत्यस्यावकाश । निगीनक नैकी नकः । ठञ्जिठयोः स एव । सोसुक नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभय प्राप्नोति । तो चापि ठञ्जिठो परत्वात् कोपधलक्षण्यो वाधते । सोसुकौय ।” ४ । २ । १ ४ ॥

शाकल नाम नगरम् आपगा नाम निम्नगा ।

कर्षिका नाम वाहीकास्तेषां लक्ष सुनिन्दितम् ॥

नगरे शाकले स्तीते आह्वय निशि बुद्धिम् ।

कदा वापेयिका गाथाः पुनर्गास्यामि शाकले ॥

वाहीकग्रामाविति । (कै)

आद्ये अस्माप्राग्देशीयाविति शेष पूरणीय इति बोध्यम् ।
अन्यथा कुण्णिमताश्रयणोऽस्य प्रमाणाता नोपपद्यते ॥

ठञ्जिठाविति । (कै)

१वाहीकग्रामेभ्यश्च इत्यत्र वृद्धादित्यनुवृत्ते । प्राग्दक्षिण-
भागस्तु १शरावत्यास्तु योऽवधे । देश प्राग्दक्षिण प्राच्य उदीच्य
पश्चिमोत्तर' इत्यमरेण दर्शित । शरावती चोत्तरपूर्वाभिमुखी-
त्येके । ऐशानीतो नैर्ऋत्या पश्चिमाब्धिगामिनी सेत्यन्ये । उभय-
थापि प्राग्दक्षस्वरूपे न विवादः । वाहीकलक्षण च १पञ्चाना

१ अ ४ । पा २ । सू ११७ ॥

२ लोकोऽयं भारत वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधे ।

देश प्राग् दक्षिण प्राच्य उदीच्य पश्चिमोत्तर ॥

अमरकोष - भूमिवर्ग ॥

३ देशाश्च विविधान चित्रान् पूवदत्ताश्च पाचिवान् ।

ब्राह्मणाः कथयन्ति स्म घृतराष्ट्रनिवेशने ॥

तत्र वृद्ध पुरावृत्ता कथा कश्चिद् द्विजोक्तमः ।

वाहीकदेशान् मद्राश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् ॥

वहिष्कृता हिमवता गङ्गया च वहिष्कृता ।

सरस्वत्या यमुनया कुरुक्षेत्रेण चापि ये ॥

पञ्चानां सिन्धुषष्ठाणा गदीना ये ऽन्तराश्रिताः ।

तान् धर्मवाह्यान्मशुचौन् वाहीकान् परिव्रजेत् ॥

(एछ प्राचां देशे । १। १। ७५ ।)

(अ १। पा १। अ ६)

चिन्धुषष्ठानामन्तर थे समाश्रिता । वाहीका नाम ते देशा न तत्र
दिवस वसेद् इति कणपवणि । एव च धमवह्निभूतत्वाद्वाही

गोवज्जनी नाम वटः सुभद्र नाम चत्वर ।

एतद्राजकुलद्वारमाकुमारात् स्मराम्यहम् ॥

कार्येणात्यधगूढेन वाहीकेषूषित मया ।

तत्र एषा समाधार सवासाद् वित्तितो मया ॥

शाकल नाम नगरमापगा नाम निम्नगा ।

जर्निका नाम वाहीकास्तेषा वृत्त सुनिन्दितम् ॥

धाना गौष्यासव पीत्वा गोमांस क्षत्रुनै सह ।

अपूपमांसमद्यानामाग्निं श्रीज्वलिता ॥

गायन्त्यथ च नृत्यन्ति स्त्रियो मत्ता विवासस ।

नगरागारवप्रेषु वह्निर्माल्यानुलेपनाः ॥

मत्तावगीतैविविधै खरोद्गनिगदोपमै ।

अनादृता मैथने ता कामचाराश्च सवश्र ॥

आऊरन्योन्यच्छक्तानि प्रभूवाया मदोत्कटा ।

हे हते हे हतेत्येव स्नामिभट्टहते ति च ॥

आक्रोशन्त्य प्रनृत्यन्ति प्राया सवससयताः ।

तासा किष्ठावजितानां निवसन् कुवजाङ्गले ।

कश्चिद् वाहीकदृष्टाना नातिहृष्टमना जगौ ।

सा नून वृहती गौरी स्रष्टाकम्बजवालिगौ ।

मामनुस्मरती श्रुते वाहीक कुवजाङ्गले ।

शतद्रुकामश्च शीर्षा तां च रम्यामिरावतीम् ॥

कत्वम् । शतद्रुविपाशैरावतीवितस्ताचन्द्रभागेति पञ्चनद्य सिन्धु
षष्ठस्तन्मध्यदेशो वाहीक इति तद्वाख्यातार । कुणिमताश्रयणे

गत्वा स्वदेशं द्रक्ष्यामि स्थूलशङ्खा शुभाः स्त्रिया ।

मन शिखोच्चलापाद्भ्यो गौर्यस्त्रीककुदोऽञ्जना ॥

कम्बलाजिनसवीता क्रदन्त्य प्रियदशना ।

मृदङ्गानकशङ्खाना मङ्गलाना च निस्वनै ॥

खरोष्ट्रोन्मतरश्चैव मत्तं यास्यामहे सुखम् ।

शमीपीलुकरौराया वनेषु सुखवत्सम् ॥

अपूपान सक्तुपिण्डाश्च प्रोन्नन्तो मधितान्वितान् ।

पथि सुप्रवला भूत्वा कदा सम्पततोऽध्वगान् ॥

चेलापहार कुर्वाणास्ताडयिष्याम भृगुश ।

एव शीलेषु प्रात्येष वाहीकेषु दुरात्मसु ॥

कश्चेतयानो निवसेत सुहृत्समपि मानव ।

इतृशा ब्राह्मणेनोक्ता वाहीका मोघचारिण्य ॥

येषा षड्भागहर्ता त्वसुभयो शुभपापयो ।

इत्युक्त्वा ब्राह्मण्य साधुसत्तर एनरुक्तवान् ॥

वाहीकेष्वविनीतेषु प्रोच्यमाण निबोध तत् ।

तत्र स्म राक्षसो गीति सदा कृष्णाचतुर्दशोम् ॥

नगरे शाकले स्तौते आहत्य निशि दुस्तुभिम् ।

कदा वाहेयिका माया एनर्गास्यामि शाकले ॥

गन्धस्य दृप्ता मांसस्य पीत्वा गौड सुरासवम् ।

गौरौभि सह नारौभिर्दहतीभि खण्डता ।

(एङ् प्राचां देशे । १। १। ७० ।)

(व्य. १। पा. १। च्वा. ९)

शैषिकेष्वित्यस्य वैयर्थ्यं व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धेः । अतोऽन्यमता-
श्रयेणैव भाष्यम् । भाष्यप्रामाण्याच्चैताववाहीकयामावपीत्यन्ये ।

पलाशुगण्डूषयुतान् खादन्ती चैडकान् बह्वन् ।

वराहं कौक्कुटं मांसं गव्यं गर्दभमौष्टिकम् ॥

रेडं च ये न खादन्ति तेषां जन्मनिरर्थकम् ।

इति गायन्ति ये मत्ताः सीघ्रना शाकलाश्च ये ॥

स बालवृद्धाः क्रन्दन्तस्तेषु धर्मः कथम्भवेत् ।

इति शल्य विजागीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ॥

यदन्योऽप्युक्तवानस्मान् ब्राह्मणः कुरु संसदि ।

पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र पौलवगान्धुत ॥

शतद्रुश्च विपाशा च ढलीयैरावती तथा ।

चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठो वहिर्गिरेः ॥

आरुद्रा नाम ते देशा नद्यधर्मा न तान् ब्रजेत् ।

प्रात्यानां दासमीयानां वाहीकानामयञ्चनम् ॥

न देवाः प्रतिगृह्णन्ति पितरो ब्राह्मणास्तथा ।

तेषां प्रनद्यधर्माणां वाहीकानमितिश्रुतिः ॥

ब्राह्मणेन तथा प्रोक्तं विदुषा साधुसंसदि ।

काष्ठकुण्डेषु वाहीका मृगमयेषु च भुञ्जते ॥

सक्तुमद्यावलिषु श्वावलीषु निर्हृणाः ।

आविकक्षौष्टिकश्चैव क्षीरं गर्दभमेव च ॥

तद्विकाराश्च वाहीकाः खादन्ति च पिवन्ति च ।

पुत्रसङ्गरिणो जाल्माः सर्वान्क्षीरभोजनाः ॥

(अ १। पा १। आ ६)

(एष प्राचा देशे । १। १। ७५।)

भाष्योक्तव्यवस्थितविभाषातिरिक्ता न व्यवस्थिता इत्यस्यार्थस्य
शेषिकेऽस्त्विति ज्ञापकमित्यपरे ॥

आरट्टा नाम वाहीका वजनीया विपश्चिता ।
हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ॥
यदन्योऽप्यक्तवान मद्य ब्राह्मण कुरु ससदि ।
यगन्धरे पय पीत्वा प्रोष्य चाप्यच्यतस्थले ॥
तद्द्रुतिलये स्नात्वा कथ स्वग गमिष्यति ।
पञ्चनद्यो वहन्त्येता यत्र निहृत्य पवतात ॥
आरट्टा नाम वाहीका न तेष्वार्यो ह्यह वसेत ।
वहिश्च नाम हीकश्च विपाशया पिशाचकौ ॥
तयोरपत्य वाहीका नैषा सृष्टि प्रजापते ।

- - - - - ॥

कारस्करान माहिषकान काञ्चिङ्गान् केरलास्तथा ।
कर्कोटकान वीरकाश्च सुधमाश्च विवजयेत ॥

महाभारत - कर्णपर्व - ४४ अध्याय ।

आमत्येभ्यः कुरुपाञ्चालदेश्या
आनैमिषाश्चेदयो ये विश्रिष्टाः ।
धर्मं पुराणसुपजोवन्ति सन्तो
मज्रावृते पाञ्चनदाश्च जिज्ञान् ॥

पूज्यमाने पुराधर्मे सर्वदेशेषु शाश्वते ।
धर्मं पाञ्चनदं दृष्ट्वा धिगित्याह पितामह ॥

अपत्येत्यादि । (कै)

“‘उदीचा वृद्धाद इति ‘नित्य वृद्ध’ इति चेति सर्वेष्ट-
शिद्धि ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजि-
भट्टविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमा-
ध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम्
पादश्चाय समाप्त ॥
इति शिवम् ॥

१ अ ४ । पा १ । सू १५७ ॥

२ अ ४ । पा ३ । सू १४४ ॥

ब्राह्म पाशाला कौरवेयास्तु धन्य
सत्य मत्या मूरसेनाश्च यज्ञम् ।
प्राचा दासा वृषला दाक्षिणात्या
स्तेना वाहीका सङ्करा वै सुराङ्गाः ॥

कृतज्ञता परवित्तापहारो मद्यपान गुरुदारावमर्हः ।
वाक्प्रासथ्य गोवधो शान्निचर्या वहिर्नेष्ट प्ररवस्त्रोपभोगः ॥
येषा धर्मस्तान् प्रति नृपस्यधर्मो
ह्यारष्ट्रानां पञ्चनदान् भिगस्तु ।
आपाशालिभ्य कुरजो नैमिषाश्च
मत्स्याश्चितेऽप्यथ जानन्ति धमम् ॥

शुद्धिपत्रम् ।

पङ्कजम् ।	अश्वत्थम् ।	शुद्धम् ॥
१६	तद्द्वारैव	तद्द्वारैव ।
१७	मास तु	मासु ।
१९	अथवेत्युक्तं	अथवेत्युक्तं ।
१६	पूर्वकृतो	पूर्वकृतो ।
५	इत्थिरिति	इत्थिरिति ।
१३	सेन्द्रस्येति	नेन्द्रस्येति (पा) ।
६	अथशब्दात्	अथ शब्दात् ।
१६		
१६	अनुवच्यस्यादिति	अनुवच्यस्यादिति ।
७	भाष्यकारास्त्विति	भाष्यकारस्त्विति ।
१	भाष्ये	
२	गुणवद्विग्रहस्यो	गुणवद्विग्रहस्यो ।
२	उयादिनाम	उयादीनाम ।
१७	दूषणो	दूषणो ।
१४	विधायकत्वे	विधायकत्वे ।
१९	दुह्यमानसु	दुह्यमानासु ।
१७	मिहशब्दस्य	सिहशब्दस्य ।
१७	सुसाधव	सुसाधव ।
१४	धातुरूपाणि	धातुरूपाणि ।
१९	एतत्सूत्रो	एतत्सूत्रो ।
१५	नखविदलादि	नखविदलनादि ।
१६	शिल्पकारणादेवात्र	शिल्पकारणादेवात्र ।

षष्ठाङ्क ।	पञ्चाङ्क ।	अष्टाङ्क ।	शब्दम् ।
५७६	८	पञ्चमी	पञ्चमी ।
५६६	१२	तद्वारके	तद्वारके ।
६१	२२	पतिपद्यते	पतिपद्यते ।
६८	१	प्रज्ञेष	प्रज्ञेष ।
६१३	२१	निखल	निखल ।
६२२	३	ऽपि	ऽपि ।
६२४	१	पदान्तरस्यम्भवे	पदान्तरस्यैव ।
६८६	२१	पञ्चमी	पञ्चमी ।
६६५	१६	वैयाख्या	वैयाख्या ।
७४५	१	आदि सिध	आदि सिध ।